

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ**

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:
МОНІТОРИНГ СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН.
30 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

Випуск 8 (22)

Київ 2021

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:
МОНІТОРИНГ
СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН
30 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

Збірник наукових праць
Заснований
Інститутом соціології
НАН України

ISSN 2409-1103

Зареєстрований
Державною реєстраційною
службою України 18.03.2014 р.
Свідоцтво про державну
реєстрацію Серія КВ № 20636-10436Р

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту соціології НАН України.
Протокол №7 (п. 10) від 22 грудня 2020 р.*

**Зв'язок з редакцією
01021, Київ,
вул. Шовковична, 12
тел.: (044) 255-71-07
факс: (044) 255-76-96
e-mail: i-soc@i-soc.org.ua
<http://www.i-soc.com.ua>**

РЕДАКЦІЯ

Валерій ВОРОНА	головний редактор
Микола ШУЛЬГА	головний редактор
Олена ІВАНЕНКО	заступник головного редактора
Наталя СОБОЛЄВА	заступник головного редактора
Тетяна ЗАГОРОДНЮК	відповідальний секретар
Ольга КУЗЬМІНА	редактор
Ірина ДАНИЛЮК	верстка
Олена СОКОЛОВА	верстка
Ольга МАКСИМЕНКО	переклад змісту

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Євген ГОЛОВАХА, д. філос. наук, професор,
Інститут соціології НАН України
Олена ЗЛОБІНА, д. соц. наук, професор,
Інститут соціології НАН України
Наталя КОСТЕНКО, д. соц. наук,
професор, Інститут соціології НАН України
Сергій МАКЕСВ, д. соц. наук, професор,
Інститут соціології НАН України
Тетяна ПЕТРУШИНА, д. соц. наук,
Інститут соціології НАН України
Володимир РЕЗНИК, д. соц. наук,
Інститут соціології НАН України
Гульбаршин ЧЕПУРКО, д. соц. наук,
Інститут соціології НАН України
Пал ТАМАШ, д. хабілітований, соціологія,
професор Корвінус університет,
м. Будапешт, Угорщина

Зміст

В. Ворона

Соціологічний вимір 30-річних трансформацій
(Передмова).....13

В. Ворона, В. Резнік

Соціологічний моніторинг українського суспільства:
методики спостережень, показники
та виявлені соціальні тенденції 1992–2021 років24

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Т. Петрушина

Маркетизація української економіки
і сприйняття населенням ринкових реформ49

Т. Петрушина, В. Буткалюк

Ставлення українських громадян
до приватизації підприємств і землі64

О. Іваненко

Земля і люди: про стан земельної реформи в Україні78

Т. Петрушина

Стандартна і нестандартна зайнятість за оцінками громадян97

О. Іващенко	
Від повної зайнятості до самозайнятості: ринкові прояви суспільної трансформації	116
Н. Толстих	
Добробут населення України за часів незалежності	131
І. Прибиткова	
Трудова міграція як невід’ємна складова мобільних ринків праці в Україні доби незалежності	145
К. Іващенко	
Динаміка міграційних настроїв населення України: що змінилося за 30 років?.....	169
В. Смакота	
Освітній і науковий потенціал населення України	185
С. Макеєв	
Варіативна модальність статусного самовизначення.....	201
Л. Малиш	
Несталі структури життєвих можливостей	219
О. Симончук	
Соціально-класова структура України часів незалежності: підсумки тридцяти років трансформацій (1991–2021)	239

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

О. Резнік, О. Козловський	
Уявлення про державні інститути України в масовій свідомості населення.....	259
В. Степаненко	
Верховенство права і правова культура в суспільно-політичній трансформації України	268
О. Бурова	
Задоволеність життям у місці проживання та довіра до місцевих органів влади: динаміка пов’язаності	280

О. Рахманов Декларативні авторитарні настрої українців як запит на впорядкування політичного життя.....	285
В. Резнік Політичні аспекти динаміки мовних уподобань в Україні	293
А. Горбачик Зовнішньополітичні орієнтації українців: поляризація за роки незалежності.....	305
Н. Отрешко Національна толерантність в Україні: динаміка та чинники	312
О. Резнік Громадянські практики українців за роки незалежності	320

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Є. Головаха, О. Жуленьова, Н. Паніна Соціальне самопочуття населення: фактори і тенденції змін.....	327
М. Паращевін Аномійна деморалізованість українського суспільства: стан, динаміка, групові особливості	339
С. Шевченко Особистісні трансформації: особливості адаптації до суспільних змін	349
О. Злобіна Між надіями і розчаруваннями: динаміка емоційних станів населення	360
Н. Соболева Чинники тривоги та страхів населення	376
Л. Бевзенко Уявлення про актуальні засоби досягнення соціального успіху як індикатор соціальних змін	391
О. Стегній Тренди масової екологічної свідомості населення України.....	408

Г. Чепурко	
Динаміка самооцінки стану здоров'я населення України	424
О. Трофименко	
Оцінка населенням сфери медичних послуг	444
Ю. Сапелкін	
Вплив навколишнього середовища на стан здоров'я	457
А. Соболев	
Шкідливі звички (куріння, алкоголізм, наркоманія) як чинник негативного впливу на здоров'я	469

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

А. Ручка	
Цінності та ціннісні зміни в новітній історії України	486
В. Бурлачук	
Використання минулого: динаміка колективної пам'яті у сучасній Україні	498
Н. Костенко	
Зміни інформаційного клімату: українські медіа між істиною і підозрою	512
Н. Бойко	
Діджиталізація українського суспільства: досвід зрушень останніх десятиліть	534
М. Наумова	
Соціальні медіа: зростання мереж і нові спільноти	550
С. Солодько	
Соціальні та технологічні трансформації українських медіа часів незалежності	568
Л. Скокова	
Участь населення України в культурі: динаміка і соціокультурні відмінності	574

<i>Р. Шулґа</i>	
Тенденції художнього споживання в Україні	593
<i>М. Шулґа</i>	
Зміни уявлень громадян про суспільний лад: 1990–2021 роки (Замість післямови)	604
<i>М. Паращевін</i>	
Результати національних щорічних моніторингових досліджень 1992–2021 років	621
Економічна ситуація	623
Політична ситуація	626
Правова свідомість і соціальний протест	632
Суспільна мораль, конфлікти й довіра	633
Міжнаціональні відносини і мова спілкування	649
Соціальне самопочуття і суспільні настрої	656
Здоров'я і соціальна підтримка	674
Вільний час, дозвілля	677
Місцеві умови та екологічна ситуація	682
Матеріальний статус сім'ї	684
Робота і зайнятість	690
Освіта	695
Соціальні зміни	699
Джерела інформації	706
Конфлікт на Донбасі	707
Демографічні дані	709

Contents

V. Vorona

The thirty-year societal transformation: A sociological dimension
(Foreword) 13

V. Vorona, V. Reznik

Monitoring social changes in Ukrainian society:
Research techniques, indicators
and trends revealed from 1992 to 2021 24

CHAPTER ONE

T. Petrushyna

Marketisation of the national economy and perception
of market-driven reforms among Ukraine's population..... 49

T. Petrushyna, V. Butkaliuk

The attitudes of Ukrainian citizens towards privatisation
of state-owned enterprises and public lands 64

O. Ivanenko

The land and the people: The current state of land reform in Ukraine... 78

T. Petrushyna

How Ukrainian citizens evaluate standard
and non-standard employment 97

O. Ivashchenko

From full employment to self-employment:
Market-related signs of societal transformation..... 116

N. Tolstykh

The material well-being of Ukraine's population since independence... 131

<i>I. Prybytkova</i>	
Labour migration as an integral component of mobile labour markets in Ukraine	145
<i>K. Ivashchenko</i>	
The dynamics of migration intentions among Ukraine’s population: What has changed over the past 30 years?.....	169
<i>V. Smakota</i>	
The potential of Ukraine’s population in the area of education and science	185
<i>S. Makeiev</i>	
The varying modality of social self-positioning	201
<i>L. Malysh</i>	
Unstable structures of life opportunities	219
<i>O. Simonchuk</i>	
The social and class structure of Ukraine since independence: The outcomes of thirty years’ transformation (1991–2021).....	239

CHAPTER TWO

<i>O. Reznik, O. Kozlovskiyi</i>	
Public views on state institutions in Ukraine	259
<i>V. Stepanenko</i>	
The rule of law and legal culture in the context of sociopolitical transformation in Ukraine	268
<i>O. Burova</i>	
The dynamics of correlation between a respondent’s life satisfaction at their place of residence and trust in local authorities.....	280
<i>O. Rakhmanov</i>	
Authoritarian attitudes expressed by Ukrainians as a demand for an orderly political life.....	285
<i>V. Reznik</i>	
The dynamics of language preferences in Ukraine: Political aspects	293

A. Horbachyk	
Ukrainians' geopolitical orientations:	
Polarisation during the years of independence	305
N. Otreshko	
Ethnic and national tolerance in Ukraine:	
The dynamics and contributing/hampering factors	312
O. Reznik	
Civic engagement practices in Ukraine since independence	320

CHAPTER THREE

Ye. Golovakha, O. Zhuleniova, N. Panina	
Social well-being of Ukraine's population:	
Trends and contributory/hindering factors	327
M. Parashchevin	
Anomic demoralisation of Ukrainian society: Current state, dynamics and distinguishing features in relation to certain social categories	339
S. Shevchenko	
Personality transformations:	
How Ukrainians adapt to societal change.....	349
O. Zlobina	
Between hope and disappointment:	
The dynamics of emotional states among Ukraine's population.....	360
N. Sobolieva	
Factors responsible for anxiety and fears among Ukrainians	376
L. Bevzenko	
Ideas about means of achieving success as an indicator of social change	391
O. Stehmi	
Trends in the environmental world view of Ukraine's population	408

<i>G. Chepurko</i>	
The dynamics of self-rated health among Ukrainians.....	424
<i>O. Trofymenko</i>	
Public evaluations of health care services	444
<i>Yu. Sapelkin</i>	
The impact of the environment on health	457
<i>A. Soboliev</i>	
Bad habits (smoking, excessive alcohol use and drug abuse) as a factor affecting health	469

CHAPTER FOUR

<i>A. Ruchka</i>	
Values and change in the value system with regard to Ukraine’s recent history.....	486
<i>V. Burlachuk</i>	
Using the past: The dynamics of collective memory in present-day Ukraine.....	498
<i>N. Kostenko</i>	
Changes in the climate created by the Ukrainian mass media: Between trust and suspicion	512
<i>N. Boiko</i>	
Digitalisation of Ukrainian society: The shifts that have happened in recent decades.....	534
<i>M. Naumova</i>	
Social media: The growth of networks and new communities	550
<i>S. Solodko</i>	
Social and technological transformations in the Ukrainian mass media since independence.....	568
<i>L. Skokova</i>	
Cultural participation of Ukraine’s population: The dynamics and sociocultural differences.....	574

R. Shulha
Trends in consumption of the arts in Ukraine..... 593

M. Shulha
Change in sincitizens’ perceptions of social order: 1990–2021
(*In lieu of an afterword*)..... 604

M. Parashchevin
Annual nationwide survey results for the years 1992–2021..... 621

Economic situation 623

Political situation..... 626

Legal awareness and social protests..... 632

Social ethics, conflicts and trust..... 633

**Interethnic relations and languages
in which respondents communicate**..... 649

Social well-being and public moods..... 656

Health and social support 674

Leisure and recreation..... 677

Local living conditions and environmental situation ... 682

Household financial situation..... 684

Work and employment..... 690

Education..... 695

Social changes..... 699

Information sources preferred by respondents..... 706

Conflict in the Donbas..... 707

Demographic characteristics709

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР 30-РІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ (Передмова)

Соціологія, за визначенням, наука про суспільство (від лат. *Societas* – суспільство та грец. *Logos* – наука). Саме поняття соціології як науки вперше було введено у науковий ужиток французьким філософом О. Контом (1798–1857). Він уявляв соціологію як строго інтегративну науку, вільну від метафізики, науку про суспільство взагалі, подібно до фізики, що вивчає природні закономірності. О. Конт допускав навіть застосування законів механіки до вивчення суспільства та його основних елементів. Так з'явилося поняття «соціологія як соціальна фізика».

Однак ідея соціології як єдиної науки про суспільство не набула в ті часи подальшого розвитку та реалізації. Подолання наприкінці XIX ст. як теологічного, так і метафізичного підходів у розумінні трансформації суспільства, а поряд із тим утвердження позитивізму як віри в можливість наукового пізнання закономірностей суспільного розвитку привели до диференціації соціального знання і поступового формування його окремих напрямів (політичної економії, політології, теорії права, соціальної психології та ін.).

Становлення та утвердження різних наук про суспільство об'єктивно надавало соціології інтегральну роль у формуванні законів розвитку суспільства, залишаючи водночас за соціологією вивчення особливої предметної галузі суспільства як єдиного об'єкта соціальних та гуманітарних наук. Така функція соціології як єдиної науки про закономірності розвитку суспільства сприяла затребуваності всіх соціогуманітарних і політичних наук у практичній діяльності з «управління державним господарством», вироблення науково обґрунтованого внутрішнього та зовнішнього політичного курсу країни.

Наукове пізнання закономірностей у розвитку суспільства соціально-політичними та гуманітарними науками привело до конкретизації поняття «суспільство» як об'єкта дослідження та його різних аспектів як предметної галузі тих чи інших наук.

Так виникло найбільш загальне поняття людського співжиття (організованого спільного життя людей) – «суспільно-економічна фор-

мація». Щодо окремо взятої країни (населення, яке живе на певній території, організованій у державу) зазвичай вживається поняття «суспільство» як тотожне до певної суспільно-економічної формації.

Кожне суспільство (суспільно-економічна формація) характеризується «певним способом виробництва»: єдністю продуктивних сил і виробничих відносин (форма функціонування продуктивних сил). Спосіб виробництва матеріальних благ і є економічним базисом суспільства.

Саме від діяльності (поведінки) людей щодо використання техніки та технології, природних ресурсів для виробництва продукції, необхідної для життя населення, залежить як ефективність виробництва, так і його прогресивний розвиток. Самі ж виробничі відносини, хоча вирішальною мірою визначаються технікою і технологією виробництва і у цьому сенсі не залежать від волі та бажання людей, є об'єктивними, все ж перебувають під тією або іншою дією соціально-політичних, юридичних, етичних відносин, соціальних норм і поглядів, які панують у суспільстві.

Оскільки виробничі відносини, як об'єктивні, становлять економічний базис усіх суспільних відносин, ці відносини отримали назву «надбудовні відносини». Вихідними і визначальними, зрештою, щодо поведінки людей (тих чи інших соціальних спільностей), «надбудовних відносин» є виробничі відносини (економічні відносини у сфері матеріального виробництва).

Однак і соціально-політичні, правові, духовно-моральні, соціально-психологічні відносини, соціальні норми та цінності, безсумнівно, справляють зворотний, тією чи іншою мірою, вплив на поведінку тієї чи іншої соціальної спільності, не кажучи вже про поведінку окремої людини в різних сферах життєдіяльності.

І хоча цей зворотний вплив на поведінку людини не скасовує загальної закономірності відповідності виробничих відносин (економічних відносин у сфері матеріального виробництва) рівню та характеру продуктивних сил (техніки і технології виробництва), але все-таки надає специфіки дії законів «соціальної фізики» (законів розвитку від законів фізичних (законів природи)).

По-перше, сприйняття законів розвитку суспільства не передається з покоління до покоління у спадок. Усвідомлення дії законів має бути обов'язково пережите кожним новим поколінням. По-друге, дія законів розвитку суспільства зачіпає інтереси людей. І в будь-якій ситуації люди керуються у своїй поведінці насамперед економічними інтересами. Інший випадок – безпосередня загроза безпеці життя. І, по-третє, закони «соціальної фізики» діють як закономір-

ність розвитку – за принципом: скільки мотузочці не витися, а кінець бути, тобто не миттєво, а як неминуча тенденція.

Через відмінні особливості дії законів розвитку суспільства кожне нове покоління реалізує передусім свої інтереси виживання, керуючись біологічною потребою живого організму з «найменшими затратами праці досягти найбільшого результату». Дія ж об'єктивної закономірності проявляється при цьому у зниженні виробництва необхідних для життя матеріальних благ з усіма соціальними і політичними наслідками.

Аналогічно діє і кожна нова українська влада. Ще Арістотель писав, що, незважаючи на всі декларовані добрі прагнення і цінності, «головна рушійна сила людини – любов до грошей, бо на цю пристрасть хворі всі». І хоча, безсумнівно, прагнення кожного нового Президента України «бути кращим» за попереднього, на практиці все ж перемагає прагнення «жити якнайкраще». Незважаючи навіть на розуміння, що за такої політики виробництво ресурсів для життя скорочується і що часу «витися мотузочці» залишається все менше.

Ігнорування закону суспільного життя «По своєму ліжку простягай ніжки» (так формулює народна приказка цей закон) характерне не лише для влади, а й ще більшою мірою для її оточення, численних політиків, активістів і «патріотів», які її обслуговують. Проте, розуміючи, що жити багатим і щасливим у країні бідного і бідніючого населення небезпечно, багато хто (якщо не більшість) з «бізнесменів від політики» вивозять капітали за кордон і там улаштовують своє майбутнє. Аналіз еміграційних потоків тому підтвердження. Тому все менш популярною, особливо серед молоді, стає пісня, в якій є такі слова: «А я остаюсь с тобою, родная моя сторона...». І не тому, що пісня російською мовою. І хоча, безперечно, «буття визначає свідомість», моральність і духовність населення відстає від накопичених суспільством знань і вмінь, прогресу техніки і технологій виробництва.

Це підтверджується динамікою індексів «аморальності», «цинізму» та «довіри», що наводяться в монографії, передусім стосовно Президента країни, Верховної Ради, Уряду та інших владних інститутів за роки незалежності України. Кожне нове покоління приходить до усвідомлення істин (законів) розвитку суспільства через свій життєвий досвід – надто пізно чи навіть ніколи. У поєднанні з аморальністю і бездуховністю це призводить до панування в реальній поведінці економічного інтересу, всупереч загальнолюдським цінностям, що декларуються, і «служінню народу». У результаті приказка «краще бути слугою народу, ніж господарем країни», міцно утвердилася в масовій свідомості. Все це дає підстави для висновку,

що для прогресу України моральність населення, і насамперед влади, є сьогодні важливішою навіть професіоналізму.

Найпоширенішим статистично вимірюваним показником рівня розвитку за міжнародними вимірюваннями є валовий внутрішній продукт (ВВП). Залежно від рівня ВВП у вартісному вираженні на одного жителя країни визначаються багаті та бідні країни.

До початку ХХ ст. було загальноновизнаним і загальноприйнятим у світі розуміння ВВП як сукупності матеріальних (речових) благ, вироблених у тому чи іншому суспільстві за певний період часу (зазвичай за рік). А поняття «економіка» було тотожне матеріальному виробництву, так само, як під економічними відносинами розуміли тільки виробничі відносини – відносини різних соціальних спільнот, зайнятих у сфері матеріального виробництва. При цьому поняття (вимірювач) відтворюваного національного багатства суспільства також пов'язували суто з матеріальним виробництвом і залученням у господарський обіг природних ресурсів.

Однак з розвитком інфраструктури виробництва і сфери послуг поняття «економіка» стали поширювати також на сферу послуг. Ця сфера стала визнаватися, по суті, рівноправним із матеріальним виробництвом творцем ВВП. Поняття ж «виробництво» стосовно продукту було замінено поняттям «випуск». Хоча на запитання, що розуміти під випуском у випадку, наприклад, праці актора, перукаря, чиновника та ін. і як цей «випуск» виміряти, немає однозначної відповіді. Але ж споживають усі не «випуск», а продукт. Треба зазначити, що послуги, включені до ВВП, не маючи речової форми (оскільки процес здійснення послуги є одночасним зі споживанням її), також унеможливають подання всього ВВП у натуральній формі.

В Україні аж до здобуття незалежності у ВВП враховували, як і в усьому Радянському Союзі, тільки результат матеріального виробництва. Це істотно занижувало показник ВВП суспільства; натомість у розвинених країнах Заходу вже на початок 1990-х років на сферу послуг припадало від половини до двох третин ВВП.

Включення нематеріальних послуг у розрахунок ВВП, оцінювання ВВП різних країн у єдиній валюті (дол. США за паритетом купівельної спроможності) у межах міжнародних вимірювань – вельми складний процес, що припускає багато умовностей, а кількість країн, для яких була наявною статистика ВВП, збільшувалася повільно, й лише у 1985 році сягнула 60. Дуже мало країн мають безперервний щорічний підрахунок ВВП починаючи з 1950-х років.

Вочевиднена неспроможність показника ВВП відобразити добробут суспільства та інші вади цього показника, пов'язані з неоднозначністю і складністю вимірювання його нематеріальної складової у сфері послуг і домашнього господарства, зумовили необхідність розроблення інших засобів вимірювання стану та динаміки суспільства.

Так з'явився показник «Індекс людського розвитку» (ІЛР). Його запропонував пакистанський економіст Махмуд-уль-Хак, котрий працював у 1970–1980-х роках у Світовому банку, а потім в ООН. Ідея полягала у прагненні порівняння можливостей людей, а не їхніх доходів.

У 1990 році Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН) опублікувала першу доповідь з оцінкою економічного і соціального прогресу країн світу, в якій було сформовано поняття людського розвитку. Індекс людського розвитку (ІЛР) щорічно розраховують експерти ПРООН спільно із групою незалежних міжнародних експертів, що використовують у своїй роботі поряд з аналітичними розробками статистичні дані національних інститутів і міжнародних організацій.

ІЛР вимірює стан суспільства за трьома головними напрямками:

- здоров'я і довголіття, вимірюване показником очікуваної тривалості життя при народженні;
- доступ до освіти, вимірюваний рівнем освіченості населення і сукупним валовим коефіцієнтом охоплення освітою;
- гідний рівень життя, вимірюваний розміром валового внутрішнього продукту на душу населення (за паритетом купівельної спроможності, вираженим у доларах США).

Індекс людського розвитку є сьогодні одним з важливих показників в оцінюванні прогресивного розвитку суспільства.

У наш час для оцінки стану і динаміки суспільства (в розумінні єдиного цілого способу виробництва, як економічного базису, і надбудовної системи відносин) і міжнародних порівнянь різними центрами та інститутами, що спеціалізуються в цій галузі, розроблені і періодично використовуються, поряд з зазначеними, й інші комплексні показники – комфортності життя, щастя, процвітання (з доволі складним їх розрахунком). Так, з 2006 року у вимірюванні стану та динаміки суспільства почали використовувати комплексний показник «Індекс процвітання» країн світу, розроблений британським аналітичним центром The Legatum Institute (підрозділ міжнародної інвестиційної групи Legatum).

Це комбінований показник, який, за задумом розробника, вимірює досягнення країн світу з огляду на їхні благополуччя і процвітання.

Індекс складається на основі 79 різних показників, згрупованих у вісім категорій, що відображають різні аспекти життя суспільства і параметри суспільного добробуту: потужність економіки, діловий клімат, ефективність управління, система освіти, рівень охорони здоров'я, безпека і верховенство закону, особиста свобода людини, соціальний капітал. Рейтинг кожної країни з'ясувався шляхом обчислення середньозваженого значення названих індикаторів, кожен з яких визначається як такий, що є основою процвітання. Показники базуються на: 1) статистичному аналізі, 2) соціологічних дослідженнях, 3) експертних оцінках. Статистичні дані, використовувані в рейтингу, отримують від Організації Об'єднаних Націй, Світового банку, Організації економічного співробітництва та розвитку, Світової організації торгівлі, Інституту Геллапа (Gallup Organization), компанії IDC (International Data Corporation), Economist, Intelligence, Unit та інших інститутів.

У рейтингу процвітання країн світу за 2020 рік Україна з-поміж 167 країн посіла 92-е місце, тоді як Білорусь – 69-е, Росія – 76-е, Казахстан – 62-е, Киргизстан – 90-е, Латвія – 32-е, Литва – 34-е, Естонія – 21-е, Польща – 36-е місце.

Найнижче оцінюється рівень України в царинах соціального капіталу (147-е місце), безпека та захист (144-е), інвестиційний капітал (119-е) та охорони здоров'я (115-е місце).

Вже на початку 1990-х років, зі здобуттям незалежності України, особливої актуальності та практичної значущості набуло сприйняття населенням кардинальних перетворень, що розпочалися в усіх сферах життя суспільства. На тлі зміни матеріальних умов життя (а очікування були великі) успіх реформ багато в чому, якщо не вирішально, залежав від емоційно-оцінної реакції населення на соціальні зміни. У лексиці політиків і журналістів дедалі частіше почав з'являтися вираз «соціальне самопочуття населення». З'явилися і спекуляції на цьому, мовляв, «хоча матеріально живемо гірше, натомість соціальне самопочуття населення покращилося!».

Водночас ніхто не міг ані чітко пояснити зміст поняття, ані, тим паче, виміряти соціальне самопочуття всього населення країни чи окремих соціальних груп. Не було відповіді на ці питання не лише в українських, а й у західних суспільствознавців.

Залишаючись принципово не менш масштабною та евристичною категорією соціологічного аналізу, ніж «громадська думка», «масова

свідомість», «соціальна орієнтація» тощо, соціальне самопочуття, тим не менш, ще не отримало достатньої теоретичної інтерпретації та емпіричної бази дослідження. Адже, по суті, йдеться про одну з ключових категорій, яка характеризує суб'єктивний стан суспільства в найзагальнішому контексті.

Фундаментальна суспільствознавча освіта, знання світового досвіду, участь у міжнародних проєктах і чималий досвід дослідження українського суспільства дали змогу соціологам Інституту соціології НАН України Є. Головасі та Н. Панініні узятися до розроблення не тільки змісту не актуалізованого доти поняття, а й (з огляду на потреби практики) його вимірювання. «Перспектива виходу суспільства із соціальної кризи, зумовленої логікою усталеної ціннісно-нормативної системи і переважно «сліпим» пошуком нових орієнтирів розвитку, – стверджували автори, актуалізуючи проблему, – багато в чому визначається соціальним самопочуттям різних категорій населення як показником ставлення людей до суспільної ситуації, що склалася, їхніх соціально-адаптивних ресурсів і готовності підтримувати певний курс розвитку соціально-економічних і політичних процесів або протидії цьому курсу, якщо він суперечить їх інтересам і призводить до послідовного погіршення основних показників соціального самопочуття!»*.

На відміну від наявних на той час узагальнювальних показників розвитку, таких як ВВП (для суспільства, переважно зосередженого на матеріальних інтересах і цінностях) чи ІЛР та Індекс процвітання (для країн, де вже «не хлібом єдиним» живе більшість населення), що ґрунтуються на статистиці, результатах масових опитувань, експертних оцінках, причому таких, що надаються не тільки національними, а й різними міжнародними організаціями, інститутами та фундаціями, запропонований індекс, з огляду на завдання, яке поставили перед собою дослідники, мав стати інтеграційним показником реального стану соціального самопочуття на підставі емоційно-суб'єктивних оцінок населенням достатності різних соціальних благ. У результаті було створено стандартизовану методика з оригінальною тестовою процедурою, що уможливило визначення інтегрального показника соціального самопочуття на підставі репрезентативних для населення країни, окремих регіонів і соціальних груп масових опитувань.

* Общество без доверия / под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева (2014). Киев: Ин-т социологии НАН Украины. 338 с.

У моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України ця методика практично реалізується за допомогою «шкали соціального самопочуття». Шкала містить 44 пункти (скорочена версія шкали включає 20 пунктів), які охоплюють різні соціальні блага, кожне з яких оцінюється суб'єктом з позиції того, наскільки вистачає йому цього блага. Соціальне ж самопочуття людини визначається мірою задоволення її соціальних потреб, які, своєю чергою, є похідними від існуючої в суспільстві системи соціальних благ, їх виробництва і розподілу: чим більше людина відчуває брак соціальних благ, тим гірше її соціальне самопочуття. Використання тесту ІСС забезпечує можливість опосередкованого (латентного) виміру емоційно-оцінного ставлення людини до суспільства. Непряма оцінка соціального самопочуття, що приховує від респондента мету дослідження, дає підстави стверджувати про об'єктивність тесту ІСС.

Після ґрунтовної перевірки надійності та валідності Інтегрального індексу соціального самопочуття (ІСС – 44 і конструювання скороченого варіанта тесту ІСС–20), оптимального для практичного застосування в масових опитуваннях, вимірювання соціального самопочуття населення України з 1995 року стало невіддільною частиною моніторингу Інституту соціології НАН України.

Як свідчать дані моніторингу, усі роки незалежності соціальне самопочуття населення України перебувало на негативній осі шкали, і лише у 2008 і 2014 роках, а також в останні три роки виходило на рівень нульової відмітки – балансу негативних і позитивних оцінок. Українське суспільство сьогодні – це все ще суспільство тотальної недовіри з переважанням страхів і тривожних очікувань. Феномен «суспільства без довіри» проаналізовано в окремій монографії співробітників інституту*.

Знання реалій, у яких ми живемо, поза сумнівом, необхідне для подолання ілюзій і визначення ефективних і практично реалізовуваних шляхів виходу із тотальної економічної та соціально-політичної кризи, в якій опинилося українське суспільство. Реальну можливість практичного використання соціокультурного потенціалу «надбудовних відносин» для подолання економічної відсталості, політичної і соціально-економічної кризи підтверджує і світовий досвід колись відсталих країн.

*Общество без доверия / под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева (2014). Киев: Ин-т социологии НАН Украины. 338 с.

Наприклад, ті ж, що й в Україні, перші 30 років (1959–1990 рр.) суверенного розвитку міста-держави Сінгапуру з опорою на свої традиційні національні, культурні та духовні цінності, з урахуванням конкретно-історичних умов, вивели цю країну (за площею і населенням приблизно дорівнює м. Києву) з «третього світу в перший», був пройдений шлях від бідності до процвітання. Валовий національний продукт у розрахунку на душу населення зріс за ці 30 років із 400 дол. США до 12 200, а 1999 року досяг 22 000 дол. США. І це в державі, розташованій на болотистому острові, за повної відсутності природних ресурсів, де навіть будівельний пісок і прісну воду доводилося завозити з Малайзії та Індонезії, і в країні чотири державні мови (китайська, англійська, тамільська, малайська).

Лі Куан Ю, який беззмінно переобирався і керував Сінгапуром всі ці 30 років, так писав про свої погляди і переконання, що забезпечують успіх: «Згуртована і цілеспрямована група лідерів, підтримана практичним і працелюбним народом, який їм довіряв, зробила все це можливим. Основні принципи, які допомогли нам досягти успіху, це – суспільна згода, що досягається шляхом справедливого розподілу плодів прогресу. Це – рівні можливості для всіх. Це – система просування за заслугами, за якої кращі місця займає найбільш гідний. Останнє особливо важливе, коли йдеться про людей, які очолюють уряд.

Падіння моралі викликає падіння духу в народі, і в країну приходить розруха.

Школи прищеплять учням стандарти гідної поведінки, соціальні норми дадуть уявлення про добро і зло, правду і брехню. Освітене покоління, що не має цих цінностей, може виявитися набагато небезпечнішим просто безграмотного.

Поки ми не увіллємо по краплях патріотизм і самоповагу в душі нашої талановитої молоді, поки не навіємо їм відчуття солідарності з рештою громадян, з нас збиратимуть інтелектуальні вершки, і нація стане рідкою, як зняте молоко.

Я не вірю, що демократія обов'язково сприяє розвитку. Я вважаю, що для успішного розвитку держави більше потребують дисципліни, ніж демократії.

Я вірю в соціалізм, бо вважаю його найефективнішим способом реалізації людських ресурсів. Дайте рівні права всім, незалежно від походження, статі чи релігії, і ви побачите, на що здатний кожен член нації. Дайте людині відмінну освіту, щоб вона могла сповна проявити свої таланти, і чим ширше ви розкинете мережу, тим більше таких талантів відкриється.

Нова лінія розділу пройде в світі між тими, хто має знання, і тими, хто їх не має. Ми повинні навчатися і стати частиною світу, що базується на знаннях».

Можна навести й інші приклади успішного суверенного розвитку та порівняно швидкого подолання бідності за рахунок насамперед використання потенціалу національних «надбудовних відносин» у півтора мільярдному Китаї, в повоєнній Японії, Південній Кореї та деяких інших країнах.

Україна ж, задекларувавши напередодні проголошення незалежності курс на суверенітет, соціальну справедливість і нейтралітет, насправді пішла іншим шляхом. І у зворотному напрямі – від великих та обґрунтованих очікувань громадян України, які були обґрунтовані як природними та техніко-технологічними, так і соціально-гуманітарними ресурсами країни.

У результаті за 30 років Україна перетворилася, за оцінками міжнародних аналітичних центрів, на одну з найбідніших і корумпованих країн Європи. Країну, яка прискорено втрачає суверенітет і втратила щонайменше 10 млн населення, перетворивши ще кілька мільйонів своїх громадян – високоосвічених фахівців, включаючи лікарів, науковців і кваліфікованих робітників, випускників вишів – на закордонних заробітчан.

Публічні ж твердження окремих представників партії влади «Слуга народу» про «генетичну корумпованість українців» чи «підступи» Росії, як причини всіх наших бід, дослідженнями соціологів не підтверджуються. Та й вченими-генетиками – також. Проте лідерами партії «Слуга народу» та країни – ці твердження поки що залишаються без належної оцінки.

Про складні й неоднозначні трансформації українського суспільства та «надбудовний» ресурс подолання дестабілізації соціально-економічної та політичної обстановки, що посилюється, в українському суспільстві – у дзеркалі нашого соціологічного видання. І кожна людина з громадянською життєвою позицією не може бути не зацікавлена результатами дослідження академічних соціологів.

Результати моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України дають достовірне уявлення про тенденції розвитку українського суспільства й ті зміни, що відбулись упродовж років незалежності.

Актуальність і практична значущість результатів багатолітніх соціологічних вимірів українського суспільства полягає в такому:

1. Установлені чинники «надбудовних відносин» і показаний механізм їх дії на прискорення розвитку «економічного базису суспільства» при ресурсній базі (техніці і технології виробництва, природних ресурсів), що існує на даний час, і без збільшення фінансування.

2. Розроблені, адаптовані й перевірені в моніторингових дослідженнях система індивідуальних та інтегральних соціологічних показників, що дають змогу виміряти наявний у суспільстві соціально-психологічний і духовно-моральний ресурс прогресивного розвитку економічного базису (способу матеріального виробництва) українського суспільства (суспільно-економічної формації).

3. Визначена, за оцінками населення України, роль різних соціальних структур (спільностей) у розвитку суспільства, а також рівень становлення в Україні цивільного суспільства.

4. Встановлені умови і чинники, що визначають трудову й політичну активність населення країни.

5. Показана тенденція змін громадської думки населення країни упродовж 30 років з питань міжнародної співпраці, в оцінці діяльності Президентів України, Білорусі і США і з інших аспектів життя суспільства.

6. У заключному розділі запропонованої монографії дано графічне зображення результатів дослідження динаміки громадської думки за окремими соціологічними показниками.

СОЦІОЛОГІЧНИЙ МОНІТОРИНГ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: МЕТОДИКИ СПОСТЕРЕЖЕНЬ, ПОКАЗНИКИ ТА ВИЯВЛЕНІ СОЦІАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ 1992–2021 РОКІВ

Соціологія як наука покликана систематично та практично орієнтовано досліджувати суспільство з огляду на проблеми його соціальної впорядкованості, мінливості та, зрештою, життєздатності у глобальному просторі. Із проголошенням незалежності України 1991 року українське суспільство теж виокремилася як об'єкт соціологічних досліджень. Відтоді українські соціологи предметно зосередилися на соціальній проблематиці свого суспільства.

Науковці Інституту соціології НАН України з появою незалежної української держави започаткували у 1992 році й дотепер здійснюють соціологічний моніторинг. У ньому застосовуються різноманітні соціологічні показники. Частина з них – розроблені та перевірені на практиці науковцями Інституту, частина – адаптовані до українських реалій зі світового дослідницького арсеналу. На особливу увагу заслуговує мінливість значень декількох індексів, розрахованих за результатами багатолітніх досліджень Інституту, а також окремих первинних показників моніторингу.

1. Індекс аномійної деморалізованості

За умов докорінних соціально-структурних і соціокультурних змін суспільство перебуває у стані, коли його старі соціальні норми *вже* не діють, а нові – *ще* не діють. Свого часу Е. Дюркгайм визначив такий стан суспільного безладу як аномію, тобто *безнормативність* – стан відносної відсутності норм у суспільстві або групі. Йшлося здебільшого про характеристики соціальної або культурної структур суспільства, а не про якість свідомості людей, що протистоять цим структурам. Але згодом з'явилися й трактування аномії як психологічного стану свідомості людей, що зумовлюється поточним суспільним безладом і відбиває його. Окрім соціально-структурного і культурно-структурного вимірів аномії, було виокремлено й її соціаль-

но-психічний вимір. Це дало підстави вивчати феномен аномії не лише на основі даних державної статистики, як це робив Дюркгайм, а й на основі психологічного тестування у масових опитуваннях. Тож у світовій практиці в перебігу такого тестування застосовуються шкали вимірювання аномії, які розробили й запровадили до наукового обігу Л. Сроул (L. Srole), Г. Маклоскі та Дж. Шаар (H. McClosky & J. Schaar), Д. Дін (D. Dean), Р. Міддлтон (R. Middleton).

Для застосування в масових опитуваннях в Україні у 1990 році шкалу аномії Маклоскі та Шаар (Anomy Scale) апробувала Н. Паніна [Панина, 2008а: с. 127–129]. З 1992 року ця шкала є складовою методичного інструментарію соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України. Концепція її застосовності передбачає, що аномія характеризується відсутністю в суспільстві ціннісно-нормативної бази соціальної консолідації людей, тобто їхніх спільних і загальних уявлень про те, що таке добре і що таке погано, що в цьому суспільстві заохочується, що засуджується і що карається. З цього погляду аномійна деморалізованість – психологічна реакція людей на соціальну ситуацію, коли одну систему норм і цінностей, що об'єднує людей у спільноту, зруйновано, а іншу ще не сформовано.

При застосуванні цієї шкали аномії в опитуваннях респондентам пропонується зафіксувати міру власної згоди із 9 пунктами-судженнями про несталість соціальних норм у суспільстві та їхній власний пригнічений психологічний стан як результат цієї несталості за стандартною шкалою: 0 балів – «не згоден»; 1 бал – «не знаю»; 2 бали – «згоден». У судженнях, пропонованих увазі респондентів, констатуються різні почуття та усвідомлення невіпорядкованості суспільного і, як наслідок, особистого життя: плінності, мінливості й непередбачуваності життя загалом; самотності та відчуження; безладу, невизначеності або й браку життєвих орієнтирів; несталості та незбагненності мінливих соціальних норм; руйнування соціально усталених життєвих сенсів; зневіри в усьому, втрати життєвих сенсів і взірців; дезорієнтації у довіклі та невпевненості; усвідомлення втрати зрозумілої соціальної нормативності життя; почуття особистої соціально-нормативної некомпетентності та неспроможності на тлі свого оточення. Таким чином, окрім суб'єктивних реакцій на розлад нормативних засад соціального порядку, первинні показники шкали аномії фіксують також реакції на ентропію його смислових (культурних) і довірчих засад.

Зафіксовані респондентами значення кожного пункту (судження) шкали варіюють від 0 до 2 балів. Це уможливило побудову су-

марного індексу аномійної деморалізованості. Варіація значень індексу – від 0 до 18 балів. Значення індексу аномійної деморалізованості репрезентує міру перебування людей у моральному стані, якому притаманні настрої, описані в 9 судженнях. Іншими словами, аномійна деморалізованість означає, що люди відчують почуття розгубленості в *атмосфері соціальної безнормативності* (рис. 1).

Упродовж усіх років спостережень рівень аномійної деморалізованості є високим. Спостереження зафіксували її найвище значення в українському суспільстві у 1999 році, коли був пік пострадянського економічного занепаду. Сподівання громадян на краще та справедливіше життя одразу після «помаранчевого Майдану» у 2005 році спряжені із помітним раптовим зниженням рівня аномійної деморалізованості.

Згодом рівень аномійної деморалізованості загалом зростає на тлі гострої перманентної політичної кризи, виявом якої була «війна всіх проти всіх» за владу в українському політикумі у перебігу таких подій і процесів, як внутрішній розкол і міжусобиці «помаранчевої» влади, вкрай конфліктні чергові (2006 року) та дочасні (2007 року) вибори до парламенту, формування правлячих парламентських коаліцій та урядів держави за підсумками цих виборів, президентські вибори 2010 року, становлення репресивного політичного режиму

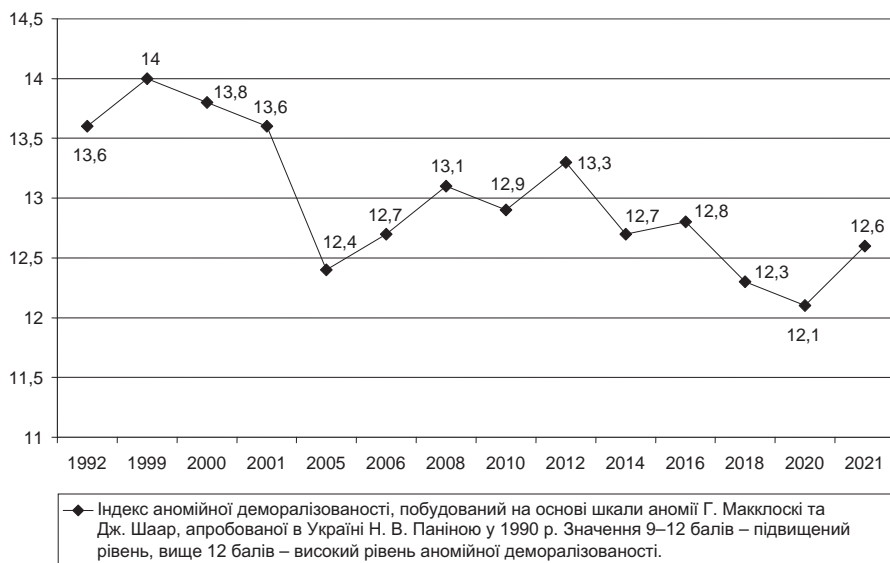

Рисунок 1. Динаміка значень індексу аномійної деморалізованості (діапазон шкали: 0–18 балів)

обраного Президентом України В. Януковича, «мовний Майдан» та чергові парламентські вибори 2012 року.

У 2014–2020 роках рівень аноміїної деморалізованості відчутно знижується на тлі подій Євромайдану та зумовленої ним дочасної докорінної зміни влади, втрати Криму, за підтримки Росії, та відокремлення окремих районів Донецької і Луганської областей, зосередження громадянської спільноти і держави на протидії пандемії Ковід-19, спроб європейської та євроатлантичної інтеграції України, інституціональної модернізації держави. Не виключено, що екзистенційні загрози цих років, що постали перед українським суспільством, певною мірою спонукали його громадян до ідентифікації та увиразнення їхніх власних ціннісних та нормативних орієнтирів поведінки.

Упродовж 2020–2021 років значення індексу зросло на 0,5 бала. Якщо узагальнити спостережені тенденції мінливості рівня аноміїної деморалізованості за 1992–2021 роки моніторингових досліджень, то можна констатувати, що впродовж зазначеного відтинку часу цей рівень знизився загалом на 1 бал.

2. Індекс цинізму

Люди можуть реагувати на тривалу аномію нормативно, вдаючись до традиціоналізму або авторитаризму, або ненормативно, вдаючись до радикалізму або цинізму. Цинізм як ненормативна реакція на аномію виявляє себе в байдужості до засобів досягнення цілей, у безнормності як індивідуальній нормі свідомості та поведінки, у високому ступені недовіри не лише до норм поведінки, а й до інших людей загалом [Панина, 2008с: с. 37]. З цього погляду цинізм виступає як своєрідний компенсаторний механізм подолання аноміїної деморалізованості: немає норм, бажаю все, що мені вигідно, і роблю те, що хочу; якщо усім все можна, чому не можна й мені? Високий рівень поширеності цинізму свідчить про панування зневажливого ставлення до загальноприйнятих цінностей, держави та нації, дефіцит довіри в суспільстві. Такі панівні настрої становлять серйозну перешкоду на шляху формування демократичної системи цінностей як ціннісно-нормативного підґрунтя демократичного суспільства.

З 1992 року поширеність настроїв цинізму в українському суспільстві вимірюється при проведенні соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України. При цьому застосовується шкала цинізму – додаткова шкала Мінесотського багатопрофільного особистісного опитувальника (ММРІ). Її використання в опитуваннях

починається із пропозиції респондентам зафіксувати міру власної згоди із 7 наведеними судженнями про різні вияви недовіри оточуючим людям, зневіри у їхній доброчесності. Опитувані визначають власну думку щодо цих суджень за стандартною шкалою: 0 балів – «не згоден»; 1 бал – «не знаю»; 2 – «згоден». Зафіксовані опитуваними значення кожного судження як пункту шкали цинізму варіюють від 0 до 2 балів. Це уможливило побудову сумарного індексу цинізму із варіацією значень від 0 до 14 балів (рис. 2).

Найвищі значення індексу цинізму зафіксовано за часів другої каденції президентства Л. Кучми у 1999–2001, президентства В. Януковича у 2012 роках та президентства В. Зеленського у 2021 році. Натомість помітні зниження значень цього показника спостерігаються після подій «помаранчевого» Майдану за часів президентства В. Ющенка у 2005–2010 роках, після подій Євромайдану і за часів президентства П. Порошенка у 2014–2018 роках. Можна припустити, що дотепер незавершені спроби постмайданних реформ, розпочаті у 2005 і 2014 роках, самим своїм фактом загалом сприяли зниженню деморалізації громадянської спільноти України, бо вселяли людям надію на впорядкування її життєдіяльності.

Доречним також є припущення й про те, що за екстремальних умов та екзистенційних загроз суспільству на кшталт авторитарності політичного режиму, війни, зовнішньої воєнної агресії, ризику втрати національної державності та глобальної пандемії циніки воліють рятувати передусім власне життя і статки, а не свою країну. Натомість на перший план у суспільному житті в цей час висуваються ті, хто готовий ризикувати власним життям та добробутом заради держави і суспільства, зокрема, громадські активісти, вірні своїй присязі військовослужбовці, військові добровольці та волонтери, самовіддані медики. Вони являють суспільству зразки небаченої раніше соціальної самоорганізації та самовіддачі, завдяки чому успішно та ефективно протистоять зловмисним та агресивним діям зовнішніх і внутрішніх деструктивних сил, спрямованим на знищення громадянських свобод та української державності, а також загрозам глобальної пандемії. Не виключено, що саме особи із зазначених активних і відповідальних соціальних груп можуть стати і стають моральним взірцями для всього українського суспільства.

3. Індекс тривожності

За умов різних випробувань та екзистенційних загроз у суспільстві неминуче зростає психологічна напруженість, одним із виявів якої є почуття занепокоєння і тривожності людей. Спостереження

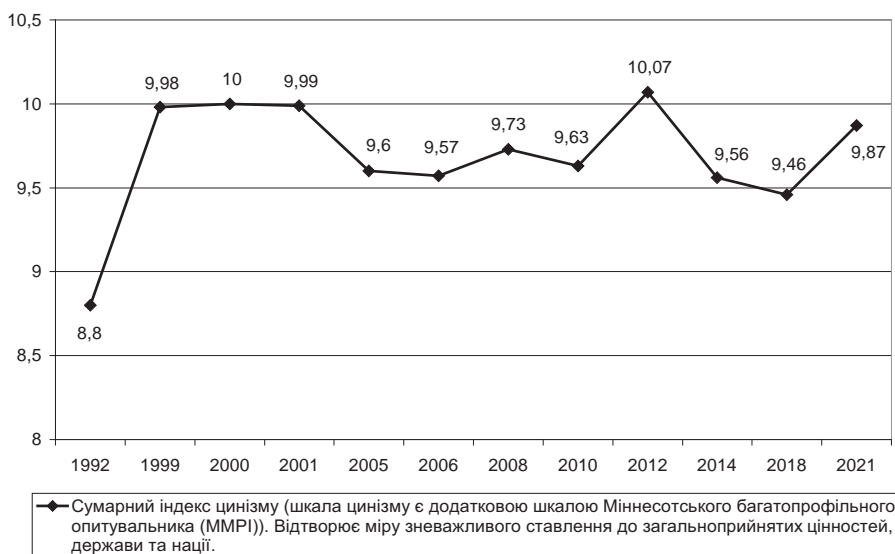

Рисунок 2. Динаміка значень сумарного індексу цинізму
(діапазон шкали: 0–14 балів)

та вимірювання цих симптомів у світовій практиці здійснюється з використанням шкали тривожності Ч. Д. Спілбергера – STAI або State-Trait Anxiety Inventory, яка має декілька паралельних форм (С. D. Spielberger and R. L. Gorsuch, 1966). З-поміж цих форм форма В – вимірювання реактивної (ситуативної) тривожності є найзручнішою для масових опитувань через свою компактність. Позаяк ця методика валідизувалася відповідно до показників стресу, даний тест уможлиблює оцінювання рівня тривожності людей як їхніх реакцій на стресові ситуації, тобто вимірювання реактивної (ситуативної) тривожності. Зазначена версія шкали ситуативної тривожності Спілбергера була адаптована у Радянському Союзі Ю. Ханіним (1982). Є. Головаха та Н. Паніна апробували її у низці досліджень для застосування у масових опитуваннях в Україні з метою відстеження динаміки загального рівня психічного здоров'я населення.

Дослідники Інституту соціології НАН України при проведенні соціологічного моніторингу застосовують шкалу тривожності Спілбергера з 1992 року. У перебігу моніторингового опитування перед усім респондентам пропонується визначити міру відповідності низки станів, емоцій, відчуттів та почуттів, констатованих або описаних у 20 судженнях, своєму дійсному власному поточному психологічному стану. Йдеться про констатації станів, (емоцій, відчуттів

та почуттів) спокою, відсутності загроз, напруження, шкодування, вільного почування, смутку, схвильованості можливими невдачами, відпочилості, тривоги, внутрішнього задоволення, впевненості у собі, нервування, занепокоєння, збудження, відсутності скутості та напруження, вдовolenості, стурбованості, надмірної збудженості, радості та приємності.

Респонденти визначають і фіксують міру відповідності цих 20 суджень-констатувань власному психологічному стану за стандартною порядковою шкалою: 1 бал – «ні, це не так»; 2 бали – «мабуть, так»; 3 бали – «правильно»; 4 бали – «абсолютно правильно». Це дає можливість побудувати сумарний індекс тривожності, значення якого варіюють від 20 до 80 балів. Залежно від величини значення індексу інтерпретуються так:

- до 30 балів – низька тривожність, яка свідчить про зниження рівня активності людей, їхню низьку мотивацію, відсутність зацікавленості та зниження відповідальності (є показником певних розладів психоемоційної сфери людини);

- від 31 до 46 балів – нормальна тривожність, яка засвідчує стабільність психоемоційної регуляції;

- від 47 до 50 балів – підвищена тривожність, яка виконує різні функції, залежно від ситуації, в якій доводиться жити і діяти людям: а) за нормальних стабільних умов підвищена тривожність сигналізує про певні несприятливі тенденції у функціонуванні нервової системи; б) за екстремальних, нестабільних умов або в разі впливу на людей стресогенних чинників підвищена тривожність свідчить про психологічну мобілізацію, яка уможливує подолання стресогенного впливу, активізацію, опанування й переборення несприятливої ситуації;

- від 51 до 60 балів – висока тривожність, яка сигналізує про потрапляння людей до групи ризику, бо є показником того, що люди не зможуть достатньо безболісно подолати стреси та негаразди, і що їхні психологічні ресурси вичерпуються та вже не забезпечують цього подолання;

- понад 60 балів – гіпертривожність, що є, по суті, клінічною тривожністю, тобто таким станом психічного здоров'я людей, який потребує вже медичного втручання і допомоги [Паніна, 2005: с. 101–102].

Таким чином, індекс тривожності узагальнено характеризує загальний функціональний стан психічного здоров'я громадянської спільноти та свідчить про міру *психологічної напруженості* в суспільстві. Аналіз варіативності його значень дає змогу оцінювати тенденції соціальної адаптації населення України (рис. 3).

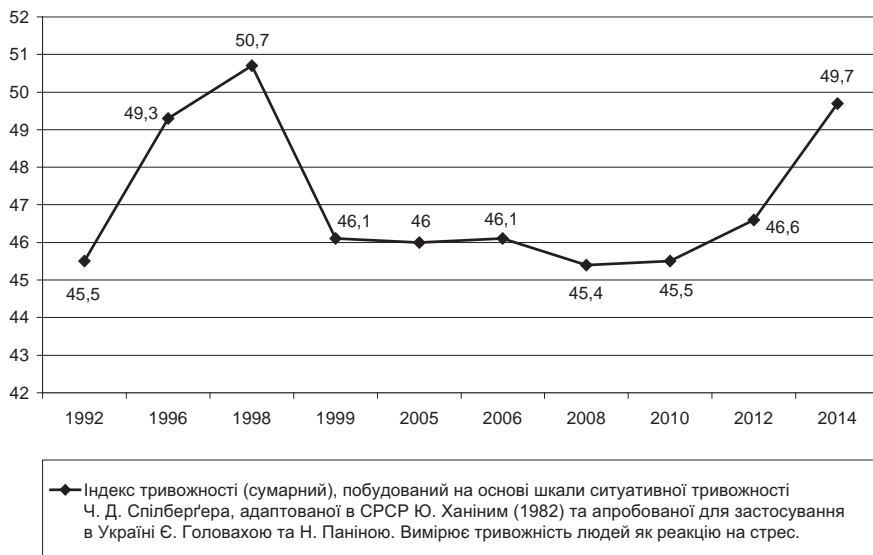

Рисунок 3. Динаміка значень сумарного індексу тривожності

(Діапазон шкали: 20–80 балів. Інтерпретація значень: до 30 балів – знижена, від 31 до 46 балів – нормальна, від 47 до 50 балів – підвищена, від 51 до 60 балів – висока тривожність, понад 60 балів – гіпертривожність)

Спостерігається граничне зростання значень індексу тривожності у 1992–1998 роках від верхньої межі нормальної тривожності до практично нижньої межі високої тривожності. Зворотне зниження його значень у 1999–2010 роках досягло верхньої межі нормальної тривожності, коли відбувалася психологічна адаптація громадян за умов ринкової економіки. 2010–2014 роки – роки президентства В. Януковича та його команди – збіглися зі спостереженим під час моніторингу зростанням значень індексу ситуативної тривожності.

У 2010–2012 роках значення індексу вийшли за межу нормальної тривожності, а у 2012–2014 роках – майже досягли межі підвищеної тривожності. Зростання тривожності у 2014 році пов'язане із драматичними подіями Євромайдану та початком війни на Сході країни. У даному випадку підвищена тривожність громадянської спільноти України зумовлена впливом на громадян реально небезпечних стресогенних чинників і виконує позитивну функцію психологічної мобілізації їх за нестабільних екстремальних умов для подолання стресогенних впливів, особистісної активізації, опанування та подолання вкрай несприятливої ситуації.

4. Інтегральний індекс національної дистанційованості

Українське суспільство є наразі багатонаціональним, тобто конститутованим із різних соціально-етнічних спільнот. Рисами життя такого суспільства можуть бути взаємне відчуження, взаємовиключні інтереси та непримиренна боротьба його соціально-етнічних спільнот. І навпаки – у ньому можливі взаємна соціальна довіра та неупередженість у діалозі між соціально-етнічними спільнотами, взаємоузгоджені інтереси як підвалина їхнього співжиття. Куди прямує наше багатонаціональне суспільство – до співпраці чи до протистояння своїх соціально-етнічних спільнот?

Відповідь на це запитання можна отримати за допомогою вимірювання національної дистанції в суспільстві. Таке вимірювання уможлиблює шкала національної дистанції Е. С. Богардуса (E. S. Bogardus) – одна із його найпоширеніших шкал соціальної дистанції (Bogardus Social Distance Scale). Ця шкала була апробована та модифікована в Україні Н. Паниною у 1990–1991 роках [Панина, 2008a: с. 143–144; Панина, 2008b: с. 98–101]. Вона дає змогу вимірювати в українському суспільстві ступінь національної відокремленості, національного ізоляціонізму та поширеності ксенофобійних установок як соціально-психологічних перешкод на шляху розвитку відкритого демократичного суспільства.

З 1994 року шкалу національної дистанції Богардуса використовують при проведенні соціологічного моніторингу науковці Інституту соціології НАН України. У моніторингових опитуваннях увазі респондентів пропонується низка однотипних тверджень, у кожному з яких фігурують представники різних національностей у межах України та за кордоном: «Я згоден допустити азербайджанців (американців / арабів / афганців / білорусів / грузинів / євреїв / китайців / кримських татарів / молдаван / негрів / німців / поляків / росіян / румунів / сербів / словаків / турків / угорців / українців / українців, які мешкають в інших країнах / циган / чехів / чеченців)». Опитувані визначаються із прийнятною особисто для них єдиною мірою національної дистанції як «**одного** з положень», на яке вони готові гіпотетично допустити представників зауважених національностей, за порядковою шкалою: 1 бал – «членів моєї сім'ї»; 2 бали – «близьких друзів»; 3 бали – «сусідів»; 4 бали – «колег по роботі»; 5 балів – «мешканців України»; 6 балів – «відвідувачів України»; 7 балів – «взагалі не допустив би в Україну».

Зафіксовані респондентами значення кожного судження як пункту шкали національної дистанції варіюють від 1 до 7 балів. Інтерпретація крайніх значень у даному випадку така: 1 бал – мінімальна дистанція (максимальна соціальна близькість), 7 балів – максимальна дистанція (мінімальна соціальна близькість). На основі 10 первинних показників мір національної дистанції, які завжди застосовувалися у моніторингових опитуваннях*, будується усереднений сумарний інтегральний індекс національної дистанційованості (ІНД) із варіацією значень від 1 до 7 балів (рис. 4).

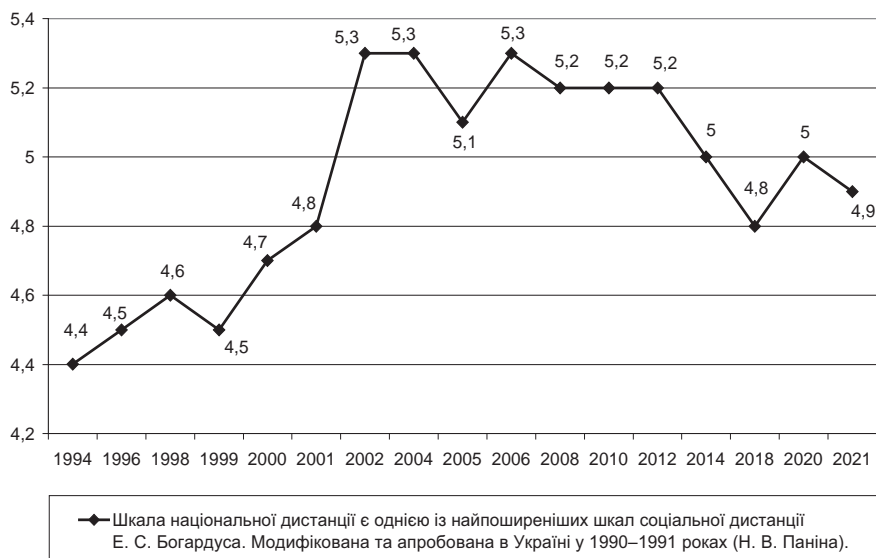

Рисунок 4. Динаміка значень інтегрального індексу національної дистанції (Діапазон шкали: 1–7 балів. Інтерпретація значень: 1 бал – мінімальна дистанція (максимальна близькість), 7 балів – максимальна дистанція)

Його значення загалом зростають до свого піку у 1994–2002 роках. Зростання національної дистанційованості було порівняно меншим за часів пострадянської економічної «депресії» 1994–1998 років, ніж за часів гострих політичних конфліктів наступних, 1999–2002 років. Політичним тлом цих останніх років стали передусім гостро конфліктні президентські вибори 1999 року із переобранням

* Йдеться про показники мір національної дистанції стосовно американців, білорусів, грузинів, євреїв, кримських татарів, німців, поляків, румунів, угорців та циган.

на другий термін президента України Л. Кучми. Згодом неабиякий вплив на масову свідомість справив «касетний скандал» 2000–2001 років, коли відбувалися масові акції громадянської непокори й протесту проти окремих персоналій чинної вищої державної влади, підозрюваних на підставі оприлюднених звукових записів їхніх розмов у замовленні викрадення та вбивства опозиційного журналіста Г. Гонгадзе 16 вересня 2000 року. Вкрай резонансними для суспільства були конфлікти у середовищі самої чинної влади, що завершилися навесні 2001 року відставкою уряду на чолі з В. Ющенком. Вельми конфліктними також були парламентські вибори 2002 року, коли чинна влада зітнулася у протиборстві із опозиційними силами на чолі з В. Ющенком та Ю. Тимошенко. Зауважені політичні протистояння набули тоді певної руйнівної для суспільства «національної демаркації» у ЗМІ та політичному дискурсі, коли одних їх учасників означили як «проукраїнських», а інших – як «проросійських». Не виключено, що саме таке символічне розмежування політичного простору українського суспільства певною мірою вплинуло на зауважене зростання соціальної національної дистанції в ньому.

Певні зниження національної дистанційованості в Україні спостерігаються після двох Майданів – після «помаранчевого» Майдану у 2004–2005 роках та, більшою мірою і триваліше, після Євромайдану у 2014–2018 роках. В Україні Майдани були протестною і конфліктною формою докорінної зміни чинної влади, коли вона перед тим вчиняла незаконні і брутальні, з погляду широких кіл громадськості, дії на кшталт фальсифікацій виборів або репресій супроти громадян. Водночас спільною рисою для Майданів 2004–2005 та 2013–2014 років варто вважати неабиякі побоювання та переконаність частини їх учасників у тому, що чинна влада, якій вони протистояли, готувалася долучити Україну до геополітичного проекту тісної євразійської інтеграції на чолі з Росією на противагу альтернативному проекту європейської інтеграції. Тобто в даних випадках теж мало місце неабияке символічне розмежування політикуму українського суспільства на «проєвропейський» і «проросійський» його сегменти, що могло вилитися у зростання національної дистанційованості у ньому. Утім, після перемоги Майданів і зміни влади «національно-конфлітна» ситуація певною мірою «розряджалася», і наступне зниження значень інтегрального індексу національної дистанційованості можна розглядати як певне зростання національної толерантності та зменшення ксенофобії в суспільстві. Також можна припустити, що спостережене деяке зростання рівня

національної дистанційованості у 2018–2020 роках відбиває підвищення національного ізоляціонізму українців у зв'язку із спалахом глобальної пандемії Ковід-19.

5. Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС)

Наявна в суспільстві система продукування та розподілу соціальних благ, їх досяжність для людей визначають можливості задоволення їхніх соціальних потреб. Своєю чергою міра задоволення соціальних потреб впливає на соціальне самопочуття людей. Спостереження та вимірювання соціального самопочуття є доволі інформативним для розуміння, пояснення та прогнозування поведінки людей у суспільстві та перспектив його розвитку.

Є. Головаха і Н. Паніна розробили та апробували вимірювальну шкалу соціального самопочуття для застосування у моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАН України [Паніна, 2005: с. 17, 73–85; Головаха, Панина, 2008: с. 199–218]. Ця шкала охоплює 44 пункти, кожен з яких описує окреме соціальне благо, здатне задовольнити певну соціальну потребу людини у якійсь сфері її життєдіяльності. В аналітичному дослідницькому контексті сукупність цих 44 соціальних благ порівну (по 4) групувана за 11 сферами людської діяльності – сферами соціальних відносин, соціальної безпеки та національних відносин, соціально-політичною, професійно-трудовою, інформаційно-культурною та рекреаційно-культурною сферами, матеріально-побутовими сферами 1-го та 2-го рівнів, сферою міжособистісних відносин, особистісною сферою або якості особистості.

У моніторингових опитуваннях кожне з цих соціальних благ оцінюється респондентом у сенсі того, вистачає чи бракує йому цього блага за шкалою: 1) «не вистачає»; 2) «важко сказати, вистачає чи ні»; 3) «вистачає»; 4) «не цікавить». Ця номінальна шкала перетворюється на порядкову шляхом злиття позицій «важко сказати, вистачає чи ні» та «не цікавить» при обчисленні сумарного (інтегрального) індексу соціального самопочуття (ІСП) і набуває вигляду: 1 бал – «не вистачає»; 2 бали – «важко сказати, вистачає чи ні; не цікавить»; 3 бали – «вистачає».

Після перевірки валідності та надійності повної версії тесту соціального самопочуття (ІСС-44) на основі 44 первинних емпіричних показників задоволеності потреб людей в окремих соціальних благах Є. Головаха та Н. Паніна розробили скорочену версію цього тесту на основі 20 первинних емпіричних показників (ІСС-20) [Головаха, Панина, 2008: с. 218–225]. Стилий варіант шкали (ІСС-20) щорічно включався до моніторингових опитувань. На основі її первинних

показників обчислюється сумарний (інтегральний) індекс соціального самопочуття (ІСП-20). Діапазон шкали соціального самопочуття ІСС-20 – від 20 до 60 балів; 40 балів – середнє значення (умовний нуль), нижче якого перебувають показники негативного, а вище – показники позитивного рівнів задоволення соціальних потреб.

Достатність більшості соціальних благ свідчить про високий рівень соціального самопочуття людини в суспільстві. При визначенні загального рівня соціального самопочуття громадянської спільноти України прийняті такі інтерпретації значень: ті, що нижчі за 37 балів, характеризують низький рівень; 37–43 бали – середній; вище за 43 бали – високий. Накопичені ряди річних розподілів інтегрального індексу соціального самопочуття уможливають виявлення динаміки загального рівня благополуччя населення (рис. 5).

Рівень соціального самопочуття громадянської спільноти знижується за умов економічного спаду впродовж 1995–1998 років і загалом зростає за умов економічного піднесення у 1998–2008 роках. На тлі глобальної економічної кризи 2008 року та політичної кризи в Україні 2006–2007 років, пов’язаної із гострою боротьбою за владу у перебігу чергових парламентських виборів 2006-го та дочасних

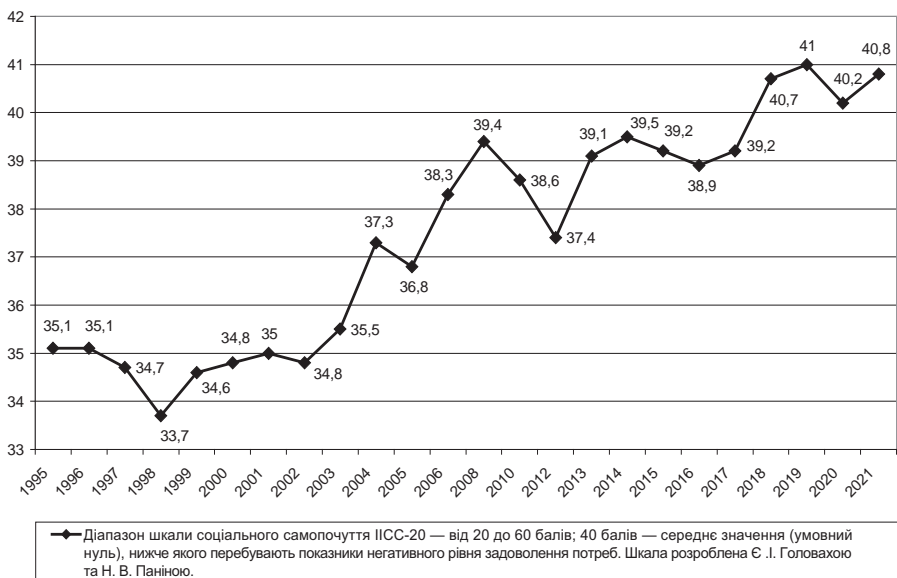

Рисунок 5. Динаміка значень інтегрального індексу соціального самопочуття (ІСС-20) (Інтерпретація значень: значення, нижчі за 37 балів, характеризують низький рівень; рівні 37–43 балам – середній рівень; вищі, ніж 43 бали, – високий рівень соціального самопочуття)

парламентських виборів 2007 років, відбулося певне зниження рівня соціального самопочуття у 2008–2012 роках.

Натомість упродовж 2012–2021 років зафіксоване загалом зростання значень індексу соціального самопочуття, попри певну зворотну мінливість їх в окремі роки. Найвищі значення цього індексу, які вперше за час спостережень сягнули рівня «умовного нуля» шкали соціального самопочуття – 40 балів, спостерігалися впродовж 2018–2021 років. Нижче цього рівня перебувають показники негативного, а вище – позитивного рівня задоволення потреб людей.

Зауважена тенденція є вельми примітною – з огляду на те, що 2012–2021 роки обтяжені низкою драматичних і соціально-травматичних подій у житті України та світу, зокрема глобальною пандемією Ковід-19 та зумовленим нею світовим економічним спадом в останні роки. Зрештою, соціальне самопочуття в Україні загалом покращувалося навіть попри фактори, які мали б негативно вплинути на нього, – неналежне облаштування переселенців* із тимчасово окупованих територій Криму і Донбасу, економічну кризу, зумовлену втратою промислових, сільськогосподарських, гірничодобувних, нафтопромислових, сільськогосподарських, рекреаційних та інших підприємств на цих територіях, розрив значної частини економічних зв'язків із Росією.

6. Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП)

Незадоволеність різних соціальних потреб людей може штовхати їх на різні протестні дії, що потенційно здатні спричинити дестабілізацію суспільства. Дослідження протестних намірів людей дає змогу аналізувати міру соціальної напруженості в суспільстві та прогнозувати ступінь загрози протестного потенціалу для політичного режиму.

У 1988 році Н. Паніна розробила методику вимірювання соціальної напруженості, яка дає змогу визначати рівень соціальної напруженості на підставі обчислення індексу дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП) [Паніна, 2005: с. 17–18, 40, 42; Паніна, 2008а: с. 70–78; Головаха, Паніна, 2012b: с. 25–26]. Шкала соціальної напруженості включає перелік можливих акцій соціального протесту. 3-поміж них респондент під час опитування відзначає лише ті, в яких він готовий брати особисту участь, коли порушено

* Станом на 13 квітня 2021 року, за даними Єдиної інформаційної бази даних про внутрішню переміщених осіб, взято на облік 1 464 628 таких переселенців з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей та АР Крим // Інформація Міністерства соціальної політики України. Отримано з: <https://www.msp.gov.ua/news/19893.html>.

його права та інтереси. Йдеться про такі заходи та засоби обстоювання громадянами своїх прав, як участь у передвиборчих кампаніях, збирання підписів під колективними петиціями, законні мітинги і демонстрації, погрожування страйком, бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади), несанкціоновані мітинги і демонстрації та незаконні страйки, голодування протесту, пікетування державних установ, захоплення будівель державних установ і блокування шляхів сполучення, створення незалежних від президента та уряду збройних формувань.

Водночас основою обчислення ІДПП слугують результати експертних оцінок (100 експертів) різних форм соціального протесту з огляду на рівень їх дестабілізаційності [Головаха, Панина, 2012b: с. 26-33]. Кожна із форм акцій протесту отримує свій коефіцієнт дестабілізаційності, розрахований на підставі експертних оцінок. Отримані коефіцієнти співвідносяться із часткою громадян, готових узяти участь у тій чи тій формі протесту. Спостереження показали, що значення індексу дестабілізаційності, яке перевищує «критичну точку» 4,4 бала, поєднане із масовими акціями протесту. Поширеність у суспільстві індивідів із високим рівнем дестабілізаційності протестного потенціалу є показником соціальної напруженості. Цей показник дає підстави судити про рівень стабільності системи влади, чинної на момент його вимірювання (рис. 6).

Рисунок 6. Динаміка значень індексу дестабілізаційності протестного потенціалу (ІДПП)

Як свідчить багатолітній досвід спостережень, при перевищенні індексом межі 4,4 бала протестний потенціал може вилитися у масові акції протесту. Такі перевищення спостережено неодноразово в окремі роки: 1998 рік – пік пострадянської економічної кризи в Україні, 2001 рік – «касетний скандал», 2004–2005 роки – події «помаранчевого Майдану», 2012 рік – «мовний Майдан», 2013–2014 роки – події Євромайдану, 2014–2018 роки – окупація Криму та захоплення окремих районів Донецької і Луганської областей сепаратистськими угрупованнями за підтримки Росії, протидія агресії цих угруповань на сході країни, супутня цим подіям економічна криза. Втім, у 2020 році зафіксовано значне зниження значення ІДПП нижче його «критичної межі» (4,4 бала), спряженої зазвичай із масовими акціями протесту. Не виключено, що в даному випадку далось взнаки докорінне оновлення персоналії вищого державного керівництва внаслідок чергових виборів президента та дочасних виборів парламенту в 2019 році з наступною зміною керівного особового складу на всій вертикалі виконавчої влади, а також глобальна пандемія Ковід-19, яка ускладнила проведення масових протестних акцій. Але впродовж 2020–2021 років значення ІДПП зросло і майже сягнуло його зазначеної вище «критичної межі».

7. Масові уявлення про значущість ролі різних соціальних груп у житті українського суспільства

Протестні наміри людей певною мірою залежать від масових уявлень про значущість ролі різних соціальних груп у житті українського суспільства, про позитивну або негативну якість цієї ролі. Пересічні люди складають своє уявлення про роль різних соціальних груп в українському суспільстві на основі свого життєвого досвіду та інформації, отриманої через ЗМІ. Для соціологів ці масові, буденні або пересічні уявлення становлять неабиякий інтерес, бо можуть стати спонуками до різних масових дій у суспільстві – конструктивних або деструктивних, організованих або хаотичних, радикальних або поміркованих. Через це науковці Інституту соціології НАН України у своєму багатолітньому соціологічному моніторингу використовують емпіричний показник значущості для людей різних соціальних груп в українському суспільстві [Паніна, 2005: с. 27]. Респондентам пропонується відзначити у наведеному переліку ті соціальні групи, які, на їхню думку, відіграють значну роль у житті українського суспільства. Накопичені ряди річних розподілів відсотків відповідей опитуваних виявили низку тенденцій (рис. 7–10).

У масовій свідомості впродовж усіх років спостережень відносно найбільш значущі ролі у житті українського суспільства при-

писуються таким соціальним групам, як лідери політичних партій (рис. 10), підприємці та бізнесмени (рис. 9), мафія і злочинний світ (рис. 10), службовці держaparату або «чиновники» (рис. 9) і, зрештою, робітники (рис. 7).

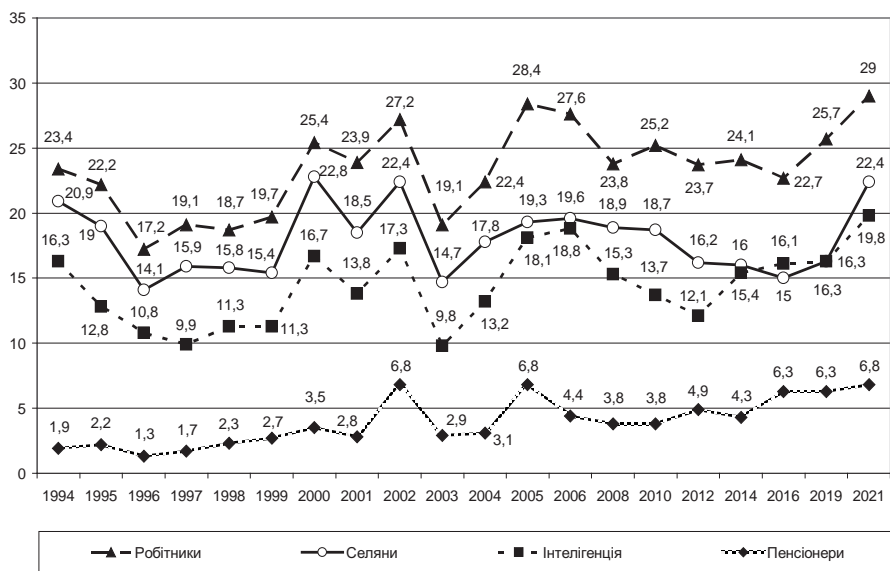

Рисунок 7. Динаміка часток респондентів, які вважають, що соціальні групи робітників, селян, інтелігенції та пенсіонерів відіграють значну роль у житті українського суспільства, %

Вельми примітними є тенденції динаміки відсотка приписування значної ролі мафії і злочинного світу в житті українського суспільства. У 1994–2001 роках цей відсоток загалом зростає. Він сягнув найвищого спостереженого значення у 2001 році – у розпал «касетного скандалу». З 2001 по 2019 року загалом домінує тенденція зменшення відсотка приписування значної ролі мафії і злочинного світу в житті українського суспільства (рис. 10). Перше його значне зменшення (на 10%) спостережене вже 2002 року, перед виборами до парламенту, з якими пов'язувалися невіправдані сподівання на оновлення і декриміналізацію законодавчої та виконавчої влади.

Друге значне скорочення відсотка приписування значної ролі мафії і злочинного світу в житті українського суспільства спостеріглося у 2005 році – після перемоги «помаранчевого» Майдану. У перебігу подій цього Майдану масова політична активність громадян унеможливила владно-адміністративний «сценарій» виборів Президента України, що передбачав спадкоємність вищої державної

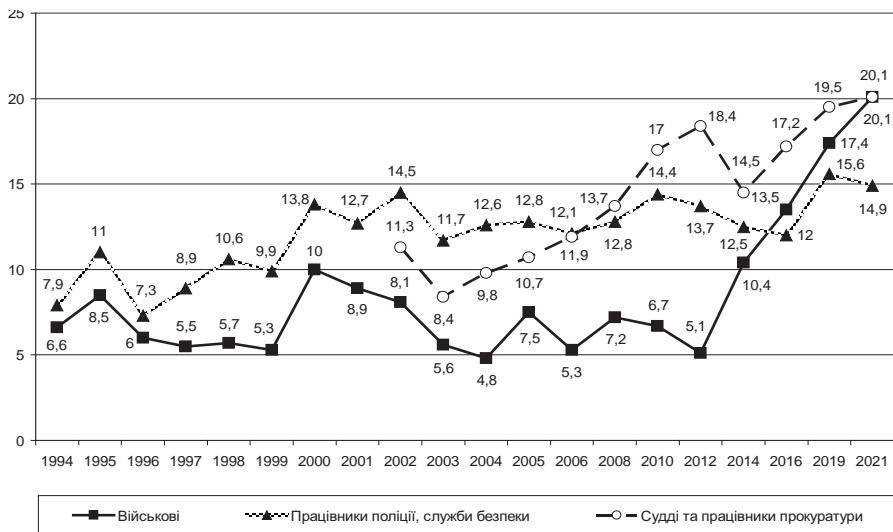

Рисунок 8. Динаміка часток респондентів, які вважають, що соціальні групи військових, працівників міліції, служби безпеки, суддів та працівників прокуратури відіграють значну роль у житті українського суспільства, %

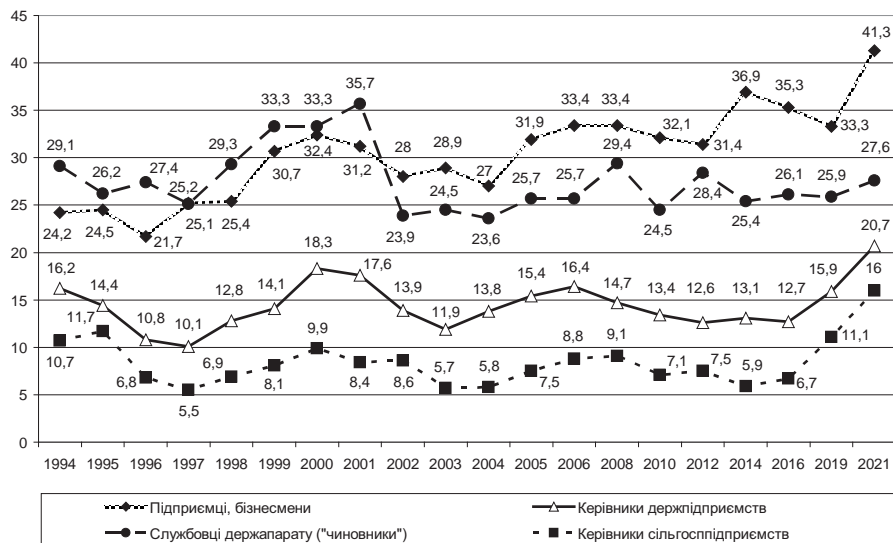

Рисунок 9. Динаміка часток респондентів, які вважають, що соціальні групи підприємців і бізнесменів, службовців держапарату («чиновників»), керівників держпідприємств та сільгоспідприємств відіграють значну роль у житті українського суспільства, %

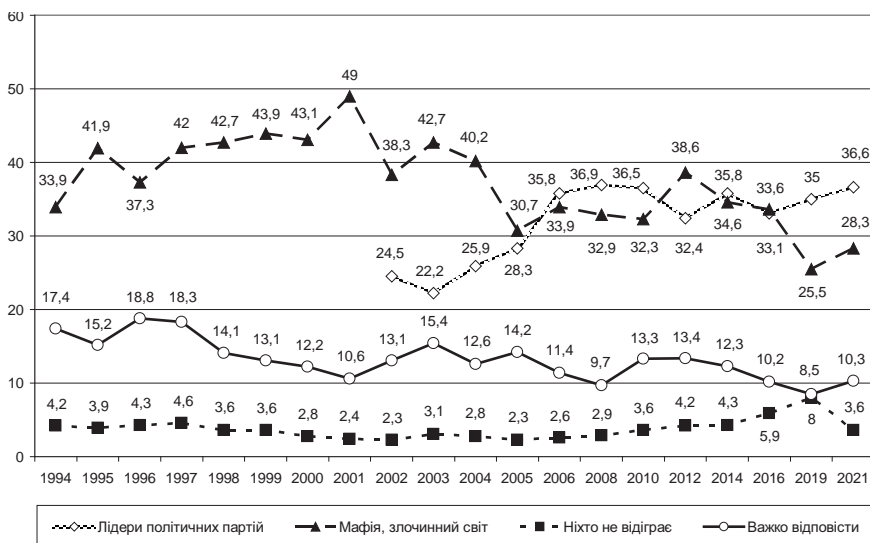

Рисунок 10. Динаміка часток респондентів, які вважають, що соціальні групи лідерів політичних партій, мафії і злочинного світу відіграють значну роль у житті українського суспільства, %

влади від Л. Кучми до В. Януковича, та уможливила обрання на цю посаду лідера опозиції В. Ющенка. На тлі подій та підсумків «помаранчевого» Майдану, що вселяли неабиякі масові сподівання на декриміналізацію державної влади, спостерігалось також помітне зростання відсотків приписування значної ролі соціальним групам робітників, селян та інтелігенції (рис. 7).

У 2014–2019 роках зафіксовано третє значне скорочення (на 10%) відсотка приписування значної ролі мафії і злочинного світу в житті українського суспільства (рис. 10). Ця тенденція проявилася після перемоги Євромайдану та дочасного усунення з посади президента В. Януковича. Особу останнього можна вважати «знаковою» для обох Майданів – 2004–2005 та 2013–2014 років, – головною «мішенню» яких він виступав. З моменту, коли Янукович уперше очолив Кабінет Міністрів України у 2002 році, у масовій свідомості поглиблювалося та зростало вкрай неоднозначне сприйняття його особи, з огляду, зокрема, на факти двох його попередніх кримінальних судимостей, невтомно наголошувани та згадувані у ЗМІ його політичними опонентами. Можна припустити, що у підсумку в уявленнях принаймні частини громадянської спільноти України цей політик виступав уособленням «злочинного світу та мафії», а позбавлення його державної влади асоціювалося із її неабиякою декриміналізацією.

Водночас із 2014 року помітно зросли відсотки людей, які приписують значну роль соціальним групам військових і представників інших силових структур і правоохоронних органів – поліції, служби безпеки, судочинства та прокуратури (рис. 8).

З наукового погляду певну стурбованість викликає те, що на провідних ролях у житті українського суспільства люди відзначають здебільшого соціальні групи, зайняті поза сферами *матеріального виробництва* – у політиці, злочинності, державному управлінні, правоохоронній, державній безпеці та обороні. Не підлягає сумнівам неабияка значущість для долі країни розвитку матеріального виробництва на основі зростання промисловості, нарощування продуктивності праці та реального багатства нації. Але безпосередньо зайняті у цих процесах соціальні групи *виробників матеріального багатства* нації – робітники та селяни – не ідентифіковані у масовій свідомості у зв'язку з неабиякою *реальною значущістю* їх ролі у житті країни. Поряд із тим матеріальне виробництво суспільства було в усі часи і залишається дотепер життєдайною базою як для нього самого загалом, так і для його інституцій держави, права, політики, безпеки, оборони, освіти та науки. Власне всі вони з самого початку створені і призначені для кращої координації, реалізації та захисту матеріального виробництва як підґрунтя життєдіяльності людини.

8. Оцінки діяльності президентів України, Росії, Білорусі та США у масовій свідомості

Для громадян і керівництва держави важливим є наукове відстеження оцінок у масовій свідомості діяльності її президента. Завдяки обізнаності із такими коректно узагальненими оцінками громадянське суспільство за необхідності легше консолідується для підтримки, схвалення, осуду, оскарження чи навіть усунення чинних персоналій державної влади. Не виключено, що й, з іншого боку, притомна державна влада має рахуватися із масовими оцінками своєї діяльності та коригувати її, щоб дуже не розчарувувати й не розлючувати своїх громадян. Тому соціологи в усіх країнах приділяють значну увагу вивченню зазначеної складової масової свідомості.

З цих міркувань науковці Інституту соціології НАН України у 1998 році включили до методичного інструментарію соціологічного моніторингу 4 індикатори для з'ясування й порівняння оцінок діяльності президентів України, Росії, Білорусі та США у масовій свідомості населення України за 10-бальною шкалою, у якій 1 бал – найнижча, а 10 балів – найвища оцінка [Паніна, 2005: с. 28–30]. Багатолітня фіксація таких оцінок дала змогу виявити низку цікавих тенденцій (рис. 11).

Суттєві зростання оцінок діяльності президентів України спостерігаються на початку їхніх каденцій – у рік їхніх переможних виборів або наступний рік після них, коли виборці ще сповнені сподівань та очікувань на позитивні результати свого вибору. Перші роки другої каденції Л. Кучми (2000 р.), каденцій В. Ющенко (2005 р.), В. Януковича (2010 р.), П. Порошенка (2014 р.) та В. Зеленського (2020 р.) є роками їхніх переможних виборів або першими роками після них, коли виборці ще не встигли розчаруватися у своєму виборі. Але після цих перших років перебування новообраних президентів на посаді громадяни, як правило, розчаровуються у своїх обранцях і оцінюють їхні державницькі заслуги значно нижче. Можна констатувати тут притаманність громадянській спільноті України рис патерналізму та інфантильності, що виявляються у завищених сподіваннях на виключну роль особи нового президента і неминучих розчаруваннях у ньому. Така надмірна персоніфікація успіхів та невдач своєї краї-

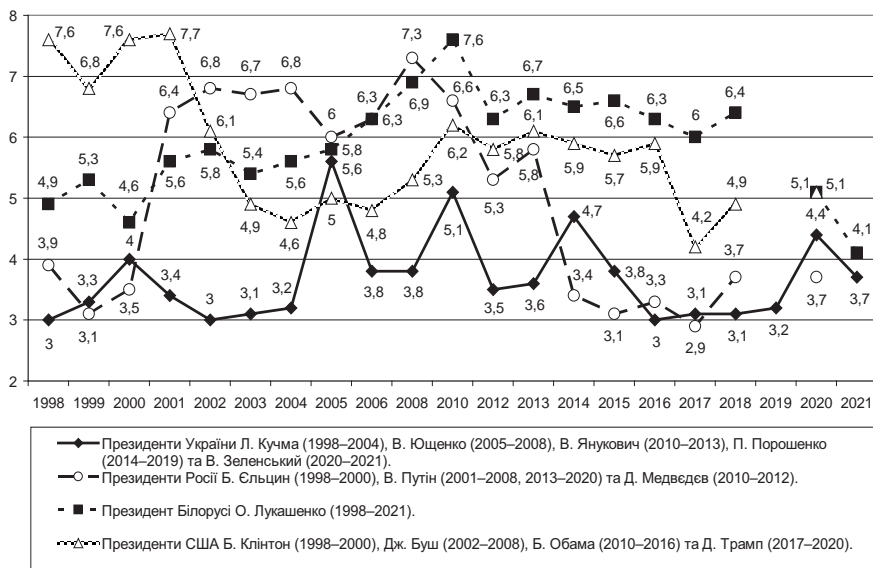

Рисунок 11. Динаміка оцінок діяльності президентів України, Росії, Білорусі та США* (Середній бал, розрахований для тих респондентів, які відповіли на запитання; діапазон шкали: 1–10 балів, де 1 бал – найнижча, а 10 балів – найвища оцінка)

* В умовних позначках («легенді») цього графіка поряд із прізвищем кожного президента в круглих дужках зазначено не роки їхніх каденцій, а роки моніторингових спостережень за оцінками їхньої діяльності у масовій свідомості в Україні.

ни з особою її законно обраного лідера є виявом певної політичної незрілості та соціальної безвідповідальності.

На тлі здебільшого низьких оцінок діяльності своїх президентів громадяни України зазвичай значно вище оцінюють президентів США, Білорусі та Росії. За роки спостережень президент Росії Б. Єльцин не зазнав високих оцінок своєї діяльності від українців. Натомість діяльність його наступників В. Путіна та Д. Медведева була порівняно високо поцінованою в Україні – помітно вище, ніж діяльність українських президентів тих часів.

У 1998–2001 роках найвищими були оцінки президента США Б. Клінтона, коли очолювана ним супердержава перебувала на піку своєї могутності. Помітно нижче оцінювалася діяльність наступного президента США Дж. Буша-молодшого, перша каденція якого почалася на тлі теракту 11 вересня 2001 року в Нью-Йорку і тривала на фоні військових інтервенцій очолюваної ним супердержави в Афганістані та Іраку, а друга каденція завершувалася на тлі глобальної економічної кризи 2008 року. Оцінки українцями діяльності наступного американського президента Б. Обами порівняно із оцінками діяльності його попередника зросли, але не зрівнялися із раніше спостереженими найвищими оцінками президентства Б. Клінтона. Діяльність наступника Б. Обами на посаді президента США Д. Трампа у перший рік його каденції була оцінена найнижче порівняно з оцінками діяльності усіх американських президентів за весь час спостережень. У цьому випадку далися ознаки скоріше поширювані у ЗМІ припущення про проросійську зовнішньополітичну зорієнтованість Трампа, а також його відповідні публічні заяви, що були підставами для цих припущень. Утім, «не словом, а ділом» Трамп підтримував Україну політично та наданням їй збройним силам важливої допомоги окремими видами військової техніки та озброєнь. Тож з часом оцінки діяльності цього президента США зросли і навіть сягнули рівня оцінок діяльності Дж. Буша-молодшого.

Упродовж 1998–2010 років із певними коливаннями відбувалося зростання оцінок діяльності Президента Білорусі О. Лукашенка, які за цей час досягли рівня оцінок діяльності Президента США Б. Клінтона. У 2010–2021 роках спостерігається загалом зниження оцінок населенням України діяльності білоруського президента. Проте і вони були вищі оцінок президентів як України, так і Росії, і США.

9. Масове ставлення до вступу України до НАТО

Вельми важливими для суспільства є панівні у ньому геополітичні орієнтації його громадян. Ці орієнтації впливають на громадянське волевиявлення на виборах глави держави та її парламенту,

а далі реалізуються у зовнішній політиці цих керівних державних інституцій. Зовнішня політика держави спрямовує та втілює її цивілізаційний вибір у світовому політичному просторі. Складовим цього вибору є військово-політичне блокування держави із альтернативними та конкуруючими військово-політичними міждержавними блоками на кшталт сучасних блоків НАТО, ОДКБ та ін. Спостереження військово-геополітичних орієнтацій громадян вкрай важливе для здійснення релевантної зовнішньої політики держави.

Для такого спостереження при здійсненні соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України застосовується низка емпіричних індикаторів, які періодично вдосконалюються та оновлюються. З-поміж них вельми цікавими є результати 20-річного застосування показника ставлення громадян до вступу України до НАТО (рис. 12).

У 2000–2004 роках спостерігалось поступове повільне зростання переважання відсотків негативного та зменшення відсотків позитивного ставлень до вступу України в НАТО за одночасної відносної сталості відсотків невизначеності позиції щодо цього вектора військово-політичної інтеграції. Після перемоги Майдану у 2004–2005 роках та відвертої активізації політики євроатлантичної інтеграції новою «помаранчевою» владою відбулося раптове зростання (майже на 25%) масового негативізму щодо цього зовнішньополітичного курсу

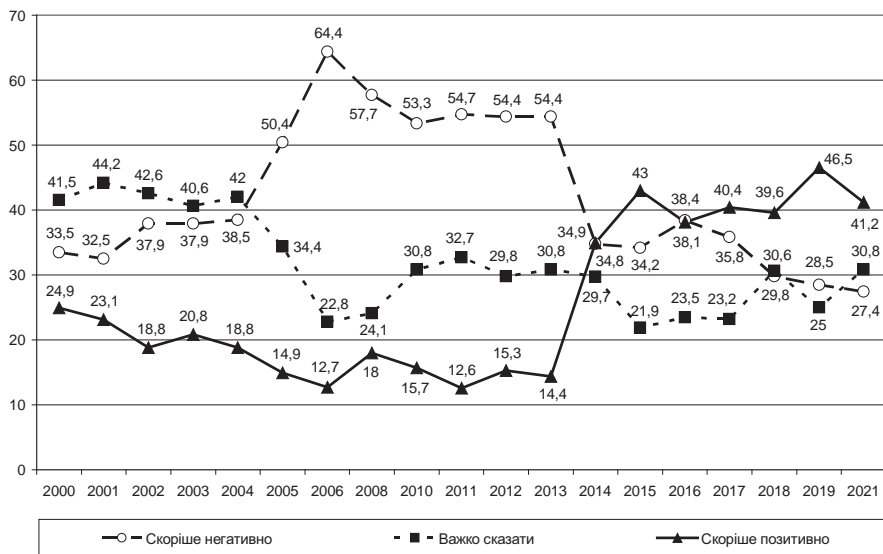

Рисунок 12. Динаміка відповідей на запитання «Як Ви ставитесь до вступу України до НАТО?», %

держави. Це «стрибкоподібне» зростання впродовж 2004–2006 років відбулося здебільшого за рахунок скорочення частки громадян, які перед тим не могли визначитися із власним ставленням щодо євроатлантичної інтеграції України. Зазначену зміну у масових настроях можна пояснити доволі успішною активною пропагандистською протидією політиці євроатлантичної інтеграції чинної «помаранчевої» влади з боку опозиційних на той час політичних партій, які мали електоральну підтримку на Півдні та Сході України.

Упродовж 2006–2010 років частка негативного ставлення до вступу країни в НАТО зменшилася на 10%. Є підстави припустити, що на це зменшення вплинули події швидкоплинної грузинсько-російської війни 2008 року, коли Росія завдала поразки армії Грузії, а також збройно підтримала північно-осетинських та абхазьких сепаратистів, які взяли під контроль низку нових територій Грузії. Утім, більше половини громадян України поставилися негативно до євроатлантичного курсу, а третина їх не могла визначитися із ставленням до нього. Таке приблизне співвідношення цих часток громадян зберігалось у 2010–2013 роках, коли державну владу цілком опанували політичні партії із електоральною підтримкою на Півдні та Сході України, які згорнули політику євроатлантичної інтеграції та офіційно декларували зовнішньополітичний нейтралітет української держави, як це було закріплено в Декларації про державний суверенітет України, прийнятій Верховною Радою України в 1990 році.

Після подій Євромайдану 2013–2014 років, частка громадян із позитивним ставленням до євроатлантичної інтеграції країни зростає приблизно на 30%, сягнувши понад 45% у 2019 році.

Зауважену радикальну зміну співвідношення часток позитивного та негативного ставлень громадян до вступу України в НАТО, як і зміни значень за всіма розглянутими вище індексами та іншими емпіричними показниками (*рис. 1–11*), варто пов'язувати не лише із суто впливом на масову свідомість драматичних подій 2013–2014 років. У даних випадках неминуче далися взнаки й наслідки структурних змін вибірки моніторингу. Адже до 2013 року включно вибірки моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України пропорційно репрезентували всі регіони країни. Позиції населення наразі неконтрольованих українською державою її територій, не репрезентовані у наших дослідженнях останніх (після 2014–2015) років. Тобто спостережені в останні роки зрушення у масовій свідомості значною мірою відбулися ціною вилучення із соціально-політичного дискурсу українського суспільства думок і позицій великої частини його громадянської спільноти.

Висновок

Позитивні зрушення у масовій свідомості, спостережені останніми роками в Україні у перебігу здійснення соціологічного моніторингу, поки що не досягли бажаних та очікуваних критичних значень, які б давали підстави однозначно стверджувати про незворотність позитивних процесів державного унезалежнення, інституційної розбудови держави, демократизації, соціальної, економічної, політичної та культурної модернізації українського суспільства, внутрішньополітичної громадянсько-національної консолідації та геополітичної євроатлантичної інтеграції України. Успіхи на цьому вкрай нелегкому шляху потребують неабияких скоординованих та кооперованих зусиль громадян, соціального згуртування всього українського суспільства.

Джерела

Головаха, Е. И., Панина, Н. В. (2008). Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах. / Н. В. Панина; Е. И. Головаха (Сост. и ред.) *Избранные труды по социологии: в трех томах*. Том II. Теория, методы и результаты социологического исследования образа жизни, психологического состояния и социального самочувствия населения (с. 183–233). Киев: Факт.

Головаха, Е. И., Панина, Н. В. (2012a). Мониторинг социальных изменений в украинском обществе. / Н. В. Панина; Е. И. Головаха (Сост. и ред.) *Избранные труды по социологии: в трех томах*. Том III. Социология политики, национальных отношений, общественного мнения и социальная психиатрия (с. 300–327). Киев: Факт.

Головаха, Е. И., Панина, Н. В. (2012b). Потенциал социального протеста в Украине. / Н. В. Панина; Е. И. Головаха (Сост. и ред.) *Избранные труды по социологии: в трех томах*. Том III. Социология политики, национальных отношений, общественного мнения и социальная психиатрия (с. 23–36). Киев: Факт.

Панина, Н. В. (2008a). Образ жизни и психологическое состояние населения в условиях перехода от тоталитаризма к демократии. / Н. В. Панина; Е. И. Головаха (Сост. и ред.) *Избранные труды по социологии: в трех томах*. Том II. Теория, методы и результаты социологического исследования образа жизни, психологического состояния и социального самочувствия населения (с. 5–173). Киев: Факт.

Панина, Н. В. (2008b). О применении шкалы социальной дистанции в исследованиях национальной толерантности в Украине. / Н. В. Панина; Е. И. Головаха (Сост. и ред.) *Избранные труды по социологии: в трех томах*. Том I. Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики (с. 87–115). Киев: Факт.

Панина, Н. В. (2008c). Проблемы демократизации в условиях посттоталитарной аномии. / Н. В. Панина; Е. И. Головаха (Сост. и ред.) *Избранные труды по социологии: в трех томах*. Том I. Вопросы теории, методологии, технологии социологического исследования и профессиональной этики (с. 30–42). Киев: Факт.

Панина, Н. В. (2005). Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. Київ: ТОВ «Видавництво Софія».

УДК 316.422: 339.138

*Т. Петрушина,
доктор соціологічних наук*

МАРКЕТИЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ І СПРИЙНЯТТЯ НАСЕЛЕННЯМ РИНКОВИХ РЕФОРМ

Перехід економіки України на капіталістичні рейки на початку 1990-х років відбувався в ейфоричному стані ринкового романтизму. Нові можновладці мали доволі невиразне уявлення про реальні шляхи маркетизації радянської економіки і покладались у цьому відношенні головним чином на рекомендації зарубіжних радників, котрі переслідували насамперед власні інтереси в маркетизації народного господарства УРСР. Згідно з визнанням другого президента України Л. Кучми, «ми входили в ринок стрімголов», без будь-якої підготовки, не маючи цілісної стратегії і тактики трансформації, копіюючи «чужі» закони і спираючись на неперевірені міфи [Кучма, 2003: с. 172]. Один із таких міфів, що активно впроваджувався у масову суспільну свідомість, стверджував необхідність маркетизації економіки України як імперативної передумови її повернення у лоно світової цивілізації.

У процесі трансформації українського суспільства були відсутні всі основоположні принципи соціально результативного реформування в інтересах усього населення. Замість ретельного аналізу ситуації, що склалася в Україні після руйнації Союзу, і розробки власної національної програми реформ, українські «реформатори» стали бездумно впроваджувати запозичені у МВФ «універсальні» монетарні рецепти, нехтуючи не лише конкретно-історичним підходом до аналізу ситуації, а й простим здоровим глуздом вивчення наслідків запровадження цієї моделі в інших країнах світу.

Неоліберальна реформаторська модель МВФ, яка застосовувалася в десятках країн Латинської Америки, Азії та Африки, не дала очікуваних результатів, про що, аналізуючи тридцятирічний досвід її застосування, прямо говорив Дж. Стігліц, головний економіст Світового банку. Навпаки, країни, які проігнорували ці рекомендації між-

народних інститутів, досягли помітного успіху. Серед них відомий український економіст, колишній директор Інституту соціології і Інституту міжнародних відносин і світової економіки НАН України Ю. Пахомов називав не тільки Японію, Китай, нові індустріальні країни Південно-Східної Азії, але й Єгипет, Туреччину, Іспанію, а також Польщу, Чехію, Угорщину, Словаччину. Україна ж, на його думку, «надягла запропоновану їй реформаторську уніформу з ревіним благоговінням перед новими (західними) хазяями», незважаючи на потрібну неадекватність цієї моделі українському ґрунту¹ [Пахомов, 2002: с. 390–393].

За умов відсутності чіткої концепції реформ, постійної переорієнтації з однієї моделі розвитку на іншу (монетаристську, інституційну, інноваційну) і практично щорічні зміни урядових команд говорити про якісь відповідальні плани чи етапи реформування взагалі не доводиться. Тому періодизацію реформ ми оцінюємо лише постфактум. Так, найважливіша складова капіталістичної трансформації – приватизація – пройшла кілька етапів. Вона почалася з роздержавлення і приватизації підприємств, землі та житла (1991). Згідно з прийнятою концепцією кожному громадянину України було обіцяне здійснення права на одержання належної йому частини державної власності, що підлягала приватизації двома способами – безкоштовно і за гроші. На першому етапі (1992–1994) приватизація здійснювалася переважно неконкурентними засобами – через викуп трудовим колективом або оренду з викупом. На другому етапі (1995–1998) розгорнувся процес масової ваучерної приватизації з використанням приватизаційних паперів немов би для залучення широких верств населен-

¹ По-перше, йдеться про недоліки самої моделі і необхідність вибіркового, а не тотального застосування окремих монетаристських рецептів, по-друге, про специфіку української економіки і, по-третє, про «неграмотність» наших реформаторів і, як наслідок, обраних ними найгірших із можливих способів реформування. «Саме економіка України менше, ніж будь-яка інша (у тому числі латиноамериканська і навіть чеська або польська), підходила для цієї моделі. І справа не тільки в тому, що наявність в Україні високорозвиненого індустріального ядра, а також першокласних науки та освіти вимагали проведення в ній трансформації, близьких до тих, що робилися в цьому напрямі на Заході. Україну разом з тим відрізняло, скажімо, від тієї ж Польщі не тільки щось «високе», а й «низьке», що також не піддається суто монетаристському реформуванню. Йдеться про непіддатливе для ринку надмірне обважнення і тотальну монополізацію української економіки; про велику частку в ній ВПК; про засміченість індустріального простору промисловими відходами; про численні дисбаланси та диспропорції і, головне, про первинну відсутність навіть зачатків ринкового середовища, що означає відсутність ринкового орієнтованого сектору, приватної власності, конкуренції, інфраструктури ринку тощо. Нарешті, згубно позначилася на можливості реформування за цією моделлю і непідйомне для монетарних регуляторів соціальне навантаження на бюджет» [Пахомов, 2002: с. 393].

ня до придбання акцій підприємств. Водночас почалася розробка процедур індивідуальної приватизації великих підприємств. І хоча в результаті широкомасштабної ваучерної приватизації мільйони громадян України, формально ставши «паперовими» власниками, так і не стали, всупереч своїм очікуванням, реальними власниками, запущений маховик приватизації продовжував нарощувати оберти. Грошова приватизація, що почалася в 1999 році і триває по сьогодні, стала невід'ємною складовою економічного життя країни і постійним джерелом поповнення дохідної частини її бюджету. Формально з метою реалізації обіцяного населенню покращення умов життя, реконструкції, модернізації та підвищення ефективності вітчизняного виробництва ставилися (стратегічні) завдання пошуку найбільш вигідних інвесторів, у тому числі зарубіжних. Фактично ж йшло цинічне захоплення можновладцями ексдержавної власності та економічних ресурсів України і посилювалося відчуження суспільства від держави і влади. Населення просто ставилося перед фактом приватизації найбільших, стратегічно важливих для країни об'єктів без будь-якої можливості впливу на ці процеси².

При цьому роль держави, що мала регулювати економічні перетворення, визначати і контролювати правила поведінки господарюючих суб'єктів, враховувати економічні інтереси різних соціальних груп і забезпечувати соціальну орієнтованість реформ, була, по суті, антинародною. Замість посилення в умовах перехідного періоду низки специфічних функцій, спрямованих на створення ринкової економіки і соціальний захист населення від негативних наслідків маркетизації, українська держава продемонструвала свою спрямованість на накопичення капіталу шляхом вилучення, що призвело

² Як писав український економіст, академік НАН України А. Чухно, «важко осягнути, як сталося, що народи (мова йде про український та інші народи пострадянських республік. – Т. П.), які мали високий освітній і професійно-кваліфікаційний рівень, розвинене почуття гідності, протягом декількох років були позбавлені прав на загальнодержавне майно, створене у тому числі і їхньою працею, а основна частина національного багатства виявилася в руках досить обмеженої групи людей. Як вишло, що до цих народів були застосовані примітивні, але радикальні економічні реформи, що призвели до їх зубожіння і пограбування країн. Разом із руйнуванням державного і соціально-економічного ладу відбулося перетворення громадян у найману робочу силу приватних власників, які захопили державні підприємства і привласнили їх. У той же час переважна більшість населення була позбавлена не тільки соціального забезпечення, але навіть права на роботу. Держава, яка проявляла патерналістську турботу про людей, про їхнє життя і працю, перетворилася у чужу, корумповану владу, що служить олігархам, і байдужу до прав і свобод людей. Людина, яка раніше була упевнена у тому, що її права та інтереси захищені, в даний час виявилася безправною і безсилою перед різного роду чиновниками та бюрократами» [Чухно, 2007, № 4: с. 37].

до депривації населення і збагачення олігархічно-мафіозних кланів. Заради досягнення цієї мети вульгарно було реалізовано ліберальне положення про невтручання держави в економіку, яка не виконувала навіть ролі «нічного сторожа», а тихо спостерігала за «зłodійською», за оцінкою Ю. Пахомова, приватизацією [Пахомов, 2002: с. 434], часто сприяючи розкраданню державної і колективної власності. Хоча світова історія переконливо довела, що більш-менш ефективна маркетингізація економіки може відбуватися тільки за умови активної участі сильної держави в цьому складному процесі. Українська держава виявила свою незацікавленість і нездатність як у справі встановлення чітких і ефективних економічних правил, так і стосовно масового недотримання державних рішень, зокрема судових.

Зарубіжні радники постійно намагалися брати активну участь в економічному житті України. «На початку 2005 року група іноземних радників під ліричною назвою «Блакитна стрічка» дала нашому Президенту і Уряду відразу 100 рекомендацій щодо проведення «новітньої хвилі реформ», які за змістом нагадували нове цунамі зразка початку 90-х років» [Мамутов, 2006: с. 60]. Посилаючись на нестабільність нашого законодавства, «радники» без будь-яких обґрунтувань рекомендували замінити Господарський кодекс України пакетом комерційних законів невідомого змісту [Мамутов, 2006: с. 61].

Слід зазначити, що майже половина громадян України весь тридцятирічний період трансформацій підтримує принцип поєднання державного регулювання економіки і ринкової саморегуляції як найбільш оптимальний. Частина громадян, які вважають, що потрібно повернутися до колишньої планової економіки незважаючи на певні коливання (31,6% у 2004 р., 28,8% у 2008 р., 33,4% у 2012 р., 26,1% у 2014 р.), залишається доволі великою і становить приблизно третину або трохи менше третини опитаних. Зрозуміло, що серед молоді осіб з такими установками менше, ніж серед представників середнього і старшого віку, а серед старшого покоління, навпаки, таких істотно більше. Лише незначна частина населення (5–9%), майже незалежно від віку, тяжіє до виключно ринкової психології і вважає, що все має регулювати ринок, а участь держави в економіці потрібно мінімізувати.

Крім загальної характеристики економічної свідомості населення, важливо зрозуміти, які зміни відбулися у поглядах людей у межах одного і того ж покоління. В ідеалі для цього потрібно було б провести спеціальне лонгітюдне дослідження. За умов відсутності такого тривалого спостереження за одними й тими ж соціальними групами спробуємо проаналізувати зміни, що відбулися, на основі

порівняння ціннісних орієнтацій громадян молодшого віку (18–30 років) періоду початку ринкових трансформацій країни (1994 р.) і ціннісних орієнтацій наближено цієї ж групи населення, відповідно, 30–41 років у 2006 році та 44–55 років у 2020 році.

Отримані дані свідчать про якісні зміни в поглядах виокремленої вікової групи громадян – молоді від 18 до 30 років (на момент опитування у 1994 р.) – на сам зміст інституційних трансформацій (табл. 1). По-перше, серед них за роки ринкових реформ багаторазово скоротилася частка орієнтованих виключно на ринок, і помітно зросла частка тих, хто вважає за необхідне повернутися до планової економіки. Порівняння цих двох протилежних альтернатив у сприйнятті реформ показує принципові зміни ціннісних орієнтацій людей щодо методів господарювання: якщо на початку 90-х років серед молоді переважали орієнтації на ринок, то згодом, на базі практичного досвіду життя в умовах ринку орієнтації на планову економіку стали домінувати над «чистими» орієнтаціями на ринок. По-друге, суттєвого поширення (більше ніж удвічі) набула сама ідея поєднання державного управління та ринкових методів господарювання. Водночас до п'ятої частки зросла кількість респондентів, які не змогли чітко визначити свою позицію щодо участі держави в управлінні економікою. Такі зміни ціннісних орієнтацій є наслідком проведення ринкових перетворень, що не відповідають ані інтересам людей, ані їх початковим надіям на «ринкове чудо».

Таблиця 1

**Зміни ціннісних орієнтацій українських громадян
щодо участі держави в управлінні економікою
за період 1994–2006–2020 років, %**

Ціннісні орієнтації громадян	Вікові групи		
	молодь до 30 років, 1994	30–41 років, 2006 N=380	44–55 років, 2020 N=374
Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок (Необхідний повний перехід до ринку)	43,4	6,1	7,5
Треба поєднати державне управління і ринкові методи (Необхідні окремі зміни)	22,7	55,3	48,1
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю (Необхідно повернути економіку до того стану, в якому вона перебувала до початку перетворень)	16,4	24,5	25,4
Важко сказати	13,9	14,1	19,1

Повсякденна свідомість і сприйняття українськими громадянами ринкових реформ виявилися більш адекватними, ніж економічна культура і розуміння соціально-економічних процесів/трансформацій українських реформаторів та їхніх закордонних радників, які в основу економічних реформ поклали ринковий фундаменталізм без врахування не лише специфіки української економіки, а й змішаної природи сучасної економіки взагалі, що базується на взаємодії ринкового і державного регулювання, з важливою роллю держави. Як зазначав А. Чухно, «на жаль, не вистачило розуміння цих складних діалектичних процесів, що в сукупності із загальним низьким рівнем управління економікою зумовило страшну ціну, яку заплатив народ за недостатню компетентність і непрофесіоналізм влади» [Чухно, 2007, № 3: с. 63]. «Все це призвело до того, що під гаслом ринкових реформ відбулося масове пограбування народу. І більше того – внаслідок цих реформ була створена система виробничих відносин і механізм функціонування економіки, які не забезпечують її підйому, вихід України в число передових, розвинених країн, а навпаки, перетворюють її з відносно індустріально розвинутої країни у відсталу, та ще й з економікою сировинної спрямованості. Замість підвищення ефективності економіки відбулося її різке падіння, замість економічного зростання – нечуваний спад виробництва, замість науково-технічного розвитку – руйнування високотехнологічного виробництва, швидкий знос і моральне старіння основних фондів, велика втрата першокласних фахівців і вчених, а в результаті з'явилися «лежачі» підприємства і необроблювані поля» [Чухно, 2007, № 3: с. 65]. За визнанням Л. Кучми, результатом українських реформ стали «прискорене розбалансування і частковий розвал народного господарства», контрасти у матеріальному становищі різних верств населення, що перевищують поріг соціальної стабільності [Кучма, 2003: с. 167, 179].

Трансформація українського суспільства призвела до безпрецедентної соціально-економічної інволюції. Замість просування від індустріально-аграрної стадії, на якій наше суспільство перебувало напередодні здобуття незалежності, до індустріально-інформаційної, відбувся рух у зворотному напрямі. Українське суспільство повернулося, як справедливо визнав вітчизняний соціолог В. Хмелько, до аграрно-індустріальної стадії свого розвитку, на якій знаходилось у середині 60-х років минулого століття [Хмелько, 2003: с. 6–9].

Відбулася масштабна негативна деіндустріалізація і примітивізація вітчизняної економіки, що відкинуло Україну на узбіччя капіталістичної периферії у якості сировинного придатку країн «золотого

мільярда» планети і постачальника для них дешевої кваліфікованої робочої сили. У результаті так званих реформ було сформовано кланово-олігархічну систему, капіталізм «для своїх». 80% реального економічного потенціалу України, за оцінками 2000 року, виявилось в руках 20 «сімей-кланів», а на частку переважної більшості населення залишилося лише 20% [Білорус, Павловський, 2000]. Невід'ємним інструментом приватизації і атрибутом ринкової трансформації української економіки стала корупція. Вона пронизала усі гілки влади і вкоренилася як інституційна характеристика економічного середовища в країні. За результатами індексу сприйняття корупції, що розраховується міжнародною організацією Transparency International з 1995 року, Україна незмінно залишається в клубі тотально корумпованих держав³. На жаль, ні спеціально створені органи боротьби з корупцією, ні відповідно прийняті закони не дали відчутних результатів в антикорупційній боротьбі. На сьогодні, як вважає європейський аудитор Ю. Партс, «у Європейському Союзі немає країн, масштаби корупції в яких були б такими ж, як в Україні», велика корупція, як і раніше, широко поширена, а підтримка ЄС і вжиті заходи не принесли очікуваних результатів. Більше того, «сама велика корупція є причиною так званої ситуації захоплення держави». Досягнуті ж за десятиріччя реформувань результати розвитку колишніх соціалістичних країн просто незрівняні: «ВВП на душу населення – може бути, я помиляюся, підкреслив Ю. Партс, – це близько \$5 тисяч на рік, в Польщі – \$18 тисяч, в Естонії – \$23 тисячі. Але ж всі ми почали в 1992 році з однієї і тієї ж стартової точки. Це – результат впливу корупції» [В ЄС немає настільки корумпованих країн, як Україна, 2021]. Для довідки: ВВП на душу населення в Україні у 2018 році становив 8207 дол. США [GDP per capita, n.d.]. Невипадково четверо з десяти українських громадян (44,4%) саме корупцію у 2017 році вважали одним із тих явищ, що найбільшою мірою впливають останнім часом на зростання напруженості в суспільстві (для порівняння: бойові дії на Сході України – 67,8%; зростання безробіття – 48,1%; збідніння населення внаслідок зростання цін і підвищення тарифів – 46,3%; безкарність і свавілля чиновників – 40,9%).

³ Індекс сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index, CPI) вимірює сприйняття корупції, а не її рівень. Мінімальна оцінка (0 балів) означає, що корупція фактично підміняє собою державу, максимальна (100 балів) свідчить про те, що корупції майже немає в суспільстві. Показники CPI в Україні за останні роки становили: 26 балів у 2014 році, 27 – у 2015 році, 29 – у 2016 році, 30 – у 2017 році, 32 – у 2018 році, 30 – у 2019 році, 33 – у 2020 році [Індекс сприйняття корупції-2020; Індекс сприйняття корупції (CPI): динаміка останніх 5 років].

Ще на початку 2000-х років українська соціологиня О. Куценко справедливо зазначала, що новий політико-економічний клас, який сформувався в Україні, поступово почав встановлювати свої «правила гри, що дозволяють контролювати найважливіші позиції в політичному полі і використовувати державу і механізми корупції для захоплення колишньої державної власності» [Куценко, 2007: с. 22]. Розгорнулася справжня битва за ресурси, у тому числі за землю. Широкі маси простих людей опинилися абсолютно відчуженими від влади і проведених нею реформ. Для населення країни «ресурси економічної власності і політичної влади залишалися практично недоступними, а наявні ресурси знання і кваліфікації, ресурси соціальних мереж – недостатніми» [Куценко, 2007: с. 24]. Тональність настроїв людей різко змінилась: від ринкової ейфорії і райдужного оптимізму – до масового розчарування, накопичення глибокої незадоволеності існуючою системою і, більше того, посилення дестабілізації протестного потенціалу. За даними фонду «Демократичні ініціативи», шестеро з десяти українських громадян, починаючи з 2004 року, першого року моніторингу цього питання, практично постійно, за винятком короткого етапу одразу після президентських виборів, вважають, що все, що відбувається в Україні, йде в неправильному напрямі. У 2015 році 60% респондентів були переконані, що країна розвивається у неправильному напрямі, більше 70% – у 2018-му, 62% – у 2021 році (загальнонаціональне опитування проводилося 14–19 травня, N=2020) [Рейтинги і напрям розвитку країни, 2021]. До цього можна додати, що, за даними моніторингу Інституту соціології НАН України, у 2016 році лише 1,8% громадян сприймали людей при владі на той час як «гарну команду політиків, яка веде країну правильним курсом»!

Як же загалом сприймали зміни в країні українські громадяни? Ще на початку ринкових реформ у межах опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України в 1994 році (N=1200), ставлення людей до змін оцінювалося через низку запитань. На питання про те, яке суспільство – сучасне або доперебудовне (з урахуванням усіх позитивних і негативних характеристик) їх найбільше влаштовує, були отримані такі відповіді. Кожен другий (49,7%) віддавав перевагу «доперебудовному» суспільству, кожен десятий (11,3%) – сучасному. Майже кожного третього (30,6%) жодне з них не влаштовувало, 8,4% не змогли дати відповідь. Кожен другий респондент вказав на необхідність соціальних змін: при цьому 43,3% опитаних вважали, що зміни були необхідні, але не такою ціною, 7,8% вітали зміни, що відбулися, вважаючи їх повністю прогресивними, незважаючи

на труднощі і недоліки. На думку кожного п'ятого (19,0%), необхідності у корінній ломці взагалі не було, треба було не руйнувати, а поліпшувати й удосконалювати раніше існуючий порядок життя. Шосту частину населення (16,8%) цілком влаштувало їхнє колишнє життя, і вони б із задоволенням повернулися у доперебудовний час. Водночас кожному десятому (10%) було важко зорієнтуватися у тому, що сталося, 3,1% опитаних не змогли відповісти.

Проте у другій половині 1990-х років зросла кількість громадян, які пов'язували поліпшення умов свого життя з прискоренням економічних реформ (з 22,8% у 1995 р. до 34,2% у 1997 р.). Паралельно спостерігалось зростання патерналістських настроїв і незадоволення своїм становищем у суспільстві. Так, частка населення, яка можливості поліпшення умов свого життя пов'язувала з регулярністю отримання зарплат, пенсій, збільшенням і розширенням соціальних пільг, зросла з 47,2% у 1995 році до 59,8% в 1997 році. Частка ж тих, хто для досягнення цих цілей розраховував головним чином на себе, свою активність і вміння пристосовуватися до мінливих умов життя, за цей же період часу скоротилася з 45,2% до 34,1% [Злобіна, 2004: с. 328]. За часи ринкових перетворень погляди людей зазнали змін і розрахунок людей на державну допомогу дещо зменшився, хоча постійно залишається високим. Лише невелика частка громадян (14,9% у 2006 р. і 13,3% у 2016 р.) вважають, що рівень життя кожного громадянина (окрім непрацездатних) має залежати від успішної діяльності його самого. Половина і більше опитаних зазначають, що його рівною мірою мають забезпечувати держава і самі громадяни (49,1% у 2006-му і 57,4% у 2016-му). Розраховують повністю на державу і вважають, що вона зобов'язана забезпечити належний рівень життя всім, від третини до чверті населення (31,2% у 2006-му і 25,7% у 2016-му).

Цікавим є розуміння людьми чинників, що заважають становленню нормального життя в Україні. За результатами моніторингового опитування 1997 року (N=1200) майже кожен другий житель України (46,3%) таким вважав недолік талановитих керівників. На думку майже кожного третього (27,9%), це було пов'язано зі свідомим гальмуванням реформ певними політичними силами. Тільки кожен десятий (10,4%) пов'язував це з психологією, традиціями і недостатнім досвідом народу. На рекомендації зарубіжних фахівців як чинник, що заважає становленню нормального життя, вказали всього 2,3% опитаних, 12,0% взагалі не змогли дати відповідь. Отже, пересічні громадяни ще на початку реформування країни чітко зазначали брак грамотних і відповідальних керівників, здатних не тільки

правильно проводити реформи, а й дбати про свій народ. На жаль, значна частина нової політичної і ділової еліти в Україні і до цього часу залишається типовою «какократією» (грец., від kakos – дурний, kratein – правити), що в перекладі на українську означає «дурне правління», «влада найгірших» або «влада негідних». Невипадково семеро з десяти (74,3%) українських громадян, за даними моніторингу 2017 року, вказали, що нинішні очільники держави (Президент, уряд, Верховна Рада) своїми діями або бездіяльністю найбільше впливають на погіршення ситуації в нашій країні. При цьому шестеро з десяти (58,8%) опитаних у 2016 році оцінили можновладців як «людей, які турбуються лише про своє матеріальне благополуччя і кар'єру», 14,5% респондентів зазначили, що «це слабкі люди, які не вміють розпорядитися владою і забезпечити порядок і послідовний політичний курс». Кожний десятий (9,1%) оцінив тих, хто знаходився на той час при владі, як «патріотичних, але малокомпетентних людей, які не знають, як вивести країну з економічної кризи», практично стільки ж (8,9%) вважають їх повністю залежними від зовнішнього управління.

Нагадаємо, що на початку 2000-х років в Україні чітко визначився перелом у соціальній динаміці, пов'язаний з інституційним, структурним і ментальним пристосуванням суспільства до проникнення ринку, формальних інститутів демократії та відповідних систем цінностей [Куценко, 2007: с. 25]. Вітчизняна статистика вперше зафіксувала підвищення темпів зростання української економіки, а соціологічний моніторинг – деяке поліпшення соціального самопочуття людей. Про поступову адаптацію населення до капіталістичного укладу життя свідчили і відповіді українських громадян на запитання щодо їх сприйняття ситуації в країні (табл. 2).

Таблиця 2

Сприйняття українськими громадянами ситуації, що склалася в країні, %

Емоційно-оціночні судження людей	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2014	2018	2019	2020
Все не так огано, і можна жити	4,1	4,4	17,9	13,4	11,7	9,5	5,3	8,7	20,5	10,8
Жити важко, але можна терпіти	30,6	38,9	51,4	48,5	53,5	53,4	45,1	36,3	45,2	44,3
Терпіти наше важке становище вже неможливо	59,9	50,4	21,1	29,1	27,3	29,8	38,7	46,2	27,5	33,5
Важко сказати	5,4	6,1	9,6	8,9	7,4	7,3	10,8	8,9	6,8	11,3
Не відповіли	0,1	0,2	0,0	0,0	0,2	0,0	0,2	0,0	0,0	0,1

Залежно від ситуації в країні (стан економіки, президентські перегони / вибори, бойові дії на Сході тощо) змінювалися частки громадян, які сприймали її як важку, але таку, що можна терпіти (від третини до половини і більше), і тих, хто зазначав, що терпіти важке становище вже неможливо (від п'ятої частини до 50–60%). Як нормальну для життя ситуацію в країні постійно вважала невелика частина населення, загалом не більше одного з десяти громадян, за винятком двох коротких «злетів» показників 2005 і 2019 років, пов'язаних з надіями людей на позитивні соціальні зміни після обрання президентом України В. Ющенка та В. Зеленського. Швидко відкочування позитивної динаміки і у 2006 році порівняно з 2005 роком, і у 2020 році порівняно з 2019 роком зумовлено розчаруванням у населення результатами «Помаранчевої революції» і дій «Зе-команди».

Про поступову адаптацію до нових умов життя свідчать зрушення не тільки емоційно-оцінних, а й раціонально-оцінних суджень людей. Якщо в 1998 році тільки 4% населення сприймали ринкові відносини цілком природним способом життєдіяльності й активно включилися у нове життя, то у 2007 році їхня частка зросла в 4 рази і становила 16,0% населення. Масштаби цієї групи «активно включених у ринкове життя» практично не змінювалися усі наступні роки спостережень (за винятком передбачуваного фрагментарного злету 2019 року (25,4%), пов'язаного з надіями людей на позитивні зміни після обрання Президентом В. Зеленського. І хоча частки тих, хто «перебуває в постійному пошуку себе», і тих, хто «не бажає пристосовуватися до сьогоденішньої ситуації і живе, очікуючи змін на краще», дещо зменшилися, частково або повністю не пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації більше половини населення (як правило, за даними моніторингу, шестеро з десятих респондентів).

Верховна Рада України, яка за Конституцією є парламентсько-президентською республікою, перетворилася, по суті, з форми представницької демократії на політичний клуб олігархів або їх ставлеників, які приймають закони, необхідні насамперед для забезпечення їхніх інтересів. Це породило тотальну недовіру населення до владних структур і, як наслідок, негативну для успішного соціально-економічного реформування суспільства морально-політичну атмосферу. Так, за даними омнібусу 2007 року, населення сприймало Уряд України передусім як корумпований (57,8%) і бандитський (43,6%). Ефективним, відповідальним перед народом, справедливим і таким, що піклується про благо простих людей, його вважали мізерні частки українських громадян (відповідно 6,0%, 6,6%, 3,2% і 3,7%). А на запитання моніторингу 2004 року, в чіх інтересах насампе-

ред здійснюються економічні реформи в Україні, тільки кожен десятий (11,7%) відповів, що в інтересах більшості населення. 56,9% українських громадян вважали, що вони здійснюються в інтересах вітчизняних олігархів, 7,5% – в інтересах зарубіжних олігархів. Майже кожен п'ятий з опитаних (18,9%) загалом не зміг відповісти на поставлене запитання.

Загальним же результатом реформ в українському суспільстві стала глибока економічна і соціальна криза, про що свідчать дані національної статистики і соціологічні опитування. Фахівці Інституту в науковій доповіді «Куди йде Україна у XXI сторіччі?» ретельно проаналізували динаміку основних макроекономічних і соціологічних показників життя українського суспільства майже за 30 років його дрейфу на узбіччя глобального капіталістичного світу [Петрушина, Арсенко, Буткалюк, 2020]. Ця публікація доступна для ознайомлення не лише в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, а й у всіх обласних бібліотеках України. Серед багатьох висновків, зроблених авторами доповіді, і різноманітного емпіричного матеріалу наведемо лише декілька. Деіндустріалізація і структурні зміни, на проведенні яких протягом усього періоду становлення капіталізму в Україні наголошували її внутрішні і зовнішні реформатори, розвернули вітчизняну економіку в інволюційному напрямі і заблокували її інноваційний розвиток. Частка доданої вартості переробної промисловості у ВВП України за підсумками 2015 року знизилася до 14%, що відповідає показнику Республіки Корея 60-х років минулого століття [Чижевський, Шевченко, 2016], а бажаними перспективами розвитку після десятиліть трансформацій країни (за даними 1996–2016 років) видається повернення до показників інноваційного розвитку вітчизняної економіки 1990-х [Одотюк, 2018: с. 127–141]. Більше того, як стверджують представники Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти, «починаючи з 2010 року, державними органами стали ухвалюватися закони та нормативно-правові акти, якими відкрито гальмувалися не тільки процеси інноваційного спрямування, але й розвитку науки і освіти» [Одотюк, 2018]. ВВП України так і не досяг рівня 1991 року. У 2018-му він становив лише 64% від ВВП Радянської України 1990 року (складено за: [GDP, s.a.]). ВВП на душу населення в країні досяг у 2018-му 78% від ВВП Української РСР 1990 року (розраховано за: [GDP per capita, s.a.]). Слід зазначити, що деяке випереджальне зростання показника ВВП на душу населення у зіставленні з ростом ВВП країни останніх років, на нашу думку, зумовлене значним скороченням чисельності населення країни, яке свідчить про погіршення її демографічного потенціалу і є свого роду інтегральним показником «результативності» проведених реформ.

На завершення аналізу громадської думки щодо маркетизації української економіки і проведених ринкових реформ наведемо узагальнюючі оцінки громадян сьогоднішнього стану економіки і загалом українського суспільства. Отже, оцінка населенням економічної ситуації в Україні за всі роки спостережень ніколи, крім вже згаданих вище років особливих очікувань зневірених громадян (2005, 2019), не перевищувала трьох балів за 11-бальною шкалою, де «0» означає дуже погану ситуацію, «10» – дуже добру. У 1990-х роках вона взагалі була нижчою двох балів, у 2020-му дорівнювала трьом балам. Тільки один з двадцяти (4,6%) наших співвітчизників визнав у 2017 році, що економіка країни функціонує ефективно. Із року в рік наростає кумулятивне погіршення матеріальних умов українських сімей, медичного обслуговування і гарантій зайнятості громадян тощо. На запитання, як довго ще люди готові терпіти погіршення рівня життя, спричиненого здійсненням реформ, менше 10% відповіли, що готові терпіти скільки треба. Третина (33,1%) населення, за даними моніторингу 2017 року, готова потерпіти, але недовго. Ще майже третина (29,1%) не готова терпіти далі, оскільки не вірить в успішність цих реформ. Кожний п'ятий респондент (20,8%) зазначив, що він не готовий терпіти далі погіршення рівня життя, бо той вже тепер є нестерпним. У цьому контексті вельми показовими є відповіді респондентів на запитання, скільки часу у разі втрати основного джерела доходу (зарплати, пенсії) вони та їх сім'ї зможуть прожити, забезпечуючи мінімальні потреби при використанні усіх своїх можливостей (заощаджень, підсобного господарства, підробітків). У 2020 році 41,2% громадян відповіли «не більше одного місяця», 24,2% – «від одного до трьох місяців» і всього 1,8% громадян – «більше одного року». Переважна більшість населення, згідно з опитуванням 2019 року, вважала нинішню різницю в доходах населення, як і розподіл багатства в Україні, несправедливими (відповідно, 88,7% і 86,7%). Несправедливою сьогодні сприймається і діюча система формування заробітної плати найманих працівників (83,5%). Загалом справедливість в українському суспільстві оцінено на рівні 2,4 бала за 5-бальною шкалою, де «1» означає зовсім несправедливе суспільство, «5» – дуже справедливе. Невипадково тільки один з десяти респондентів (10,8%) вважає, що економічна система в нашій країні діє в інтересах більшості населення. На думку переважної більшості населення (71,3%), вона діє тільки в інтересах багатих. Нагадаємо, що ще у 2007 році більше третини (37,4%) громадян вважали, що діючий суспільний устрій потрібно поступово покращувати реформами. Четверо з десяти (41,5%) жителів України заявили, що існуючий суспільно-політичний лад потрібно змінити радикальним шляхом, що говорить

про неприйнятність для суспільства діючого соціального порядку (гранично-критичний показник частки громадян, які виступають за кардинальну зміну політичної системи, у світовій практиці становить 40%) [Апокин, 2003: с. 80]. Діючий (на той час) суспільно-політичний лад влаштовував лише 4,4% українських громадян. На жаль, і сьогодні (за даними опитування 2018 р.) серед переліку слів, що найтісніше пов'язані з образом сучасного українського суспільства, громадяни найчастіше обирають «безлад», «злидні» і «розруху» (відповідно 45,1%, 33,9% та 32,3%). А серед настроїв і почуттів, що найточніше описують на сьогодні психологічну атмосферу в нашому суспільстві, наші співвітчизники найчастіше обирали (за даними 2020 р.) «розчарування» (42,3%), «бажання змін» (39,2%), «незахищеність» (36,9%) та «тривогу» (35,8%). При цьому, попри всі негаразди і переживання, зневіреність і розчарування владою, від чотирьох до шести у різні часи з десяти громадян думають про майбутнє України з надією (57,9% у 2019 р.). Як писала славетна Леся Українка, «Contra spem spero!».

Незадовільні показники соціально-економічної ситуації за 30-річний період виглядають парадоксально на тлі успадкованого в Україні значного потенціалу (трудового, наукового, культурного, природно-ресурсного), який, очевидно, може бути реалізовано в іншій, адекватній йому інституційній моделі господарювання. Першим кроком на шляху побудови цієї моделі має бути об'єктивна оцінка ситуації, що склалася, і причин, що її породили. Очевидно, що головними чинниками є не труднощі перехідного періоду, які, безумовно, супроводжують широкомасштабні кардинальні перетворення. Серйозні зміни завжди пов'язані з певними втратами. Проте ступінь цих втрат визначає доцільність самих перетворень. Якщо масштаби негативних наслідків інституційних змін істотно перевищують позитивні результати, це свідчить про неправильність або обраного курсу, або шляхів його здійснення. Ігнорування наукового обґрунтування і системного підходу до реформування соціально-економічної сфери обернулися глибокою кризою українського суспільства, соціально невиправданим багаторазовим зниженням життєвого рівня людей, хаотичністю проведення реформ, відсутністю соціального контролю і відповідальності за їх результати. Практично щорічні зміни в Україні урядових команд, постійно негативні оцінки очільниками Уряду і Президентами своїх попередників, деструктивне протистояння депутатських угруповань у Верховній Раді відображають не тільки боротьбу різних політичних сил, а й неефективність здійснюваних інституційних перетворень, що лише підтверджує висновки про неадекватність проведених реформ соціальним потребам сучасного українського суспільства.

Джерела

- Апокин И. А. (2003). *Реформы в России*. Москва: Юниверс.
- Білорус О., Павловський, М. (2000). Прийде судний день на кримінальних олігархів. *Голос України*. № 18.
- В ЄС немає настільки корумпованих країн, як Україна – європейський аудитор. (2021). *Європейська правда* (30 вересня). Отримано з: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2021/09/30/7128458/>
- Злобіна О. (2004). *Особистість як суб'єкт соціальних змін*. Київ: ІС НАНУ.
- Індекс сприйняття корупції-2020*. Отримано з: <https://ti-ukraine.org/research/indeks-sprinyattya-koruptsiyi-2020/>
- Індекс сприйняття корупції (CPI): динаміка останніх 5 років*. Отримано з: <https://nabu.gov.ua/open-office/biblio/sociologiya/indeks-sprinyattya-koruptsiyi-sri-dinamika-ostannih-5-rokiv>
- Куценко О. (2007). Україна в трансформаційних процесах: Quo vadis? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. № 1.
- Кучма Л. (2003). *Україна – не Росія*. Москва: Время.
- Мамутов В. (2006). О сочетании госрегулирования и рыночной саморегуляции. *Економіка України*. № 1.
- Одотюк І. В. (2009). *Технологічна структура промисловості України: реалії та перспективи розвитку*. Київ: Інститут економіки та прогнозування.
- Пахомов Ю. (2002). Модели экономических трансформаций: мирохозяйственный и цивилизационный опыт для Украины. *Цивилизационные модели современности и их исторические корни* / Ю. М. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко, В. В. Седнев и др. / Киев: Наукова думка.
- Петрушина Т., Арсеенко А., Буткалюк В. (2020). *Куди йде Україна у XXI сторіччі? Соціальні зміни в українському суспільстві за умов економічної глобалізації: соціологічний вимір*. Наукова доповідь. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Рейтинги і напрям розвитку країни: громадська думка українців після двох років президентства Володимира Зеленського. Отримано з: <https://dif.org.ua/article/reytingi-i-napryamok>
- Хмелько В. (2003). Макросоціальні зміни в українському суспільстві за роки незалежності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. № 1.
- Чижевський Б.Г., Шевченко М.М. (2016). *Інноваційний розвиток: чому відсутня політична воля та запроваджується виконавча та фінансова блокада*. Отримано з: <http://kno.rada.gov.ua/fsview/74727.html>
- Чухно А. (2007). Хозяйственный механизм и пути его совершенствования на современном этапе. *Економіка України*. № 4.
- Чухно, А. (2007). Хозяйственный механизм и пути его совершенствования на современном этапе. *Економіка України*. № 3.
- GDP per capita, PPP (constant 2011 international \$) – Ukraine (n.d.). *The World Bank - Data*. Отримано з: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.RP.KD?locations=UA>

СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН ДО ПРИВАТИЗАЦІЇ ПІДПРИЄМСТВ І ЗЕМЛІ

Роздержавлення і приватизація загальнонародної власності, створеної кількома поколіннями радянських людей, не привели ні до поліпшення стану економіки, ні до покращення соціально-економічного становища народу України. На думку більшості дослідників, в Україні під прикриттям так званої народної приватизації реалізувався варіант дикої приватизації, що призвів до появи замість «ефективних власників» мільйонів жебраків [Грищенко, 2001: с. 33]. Внаслідок «справедливого перерозподілу» загальнонародна власність в Україні у 2006 році виявилася поділеною приблизно в такому співвідношенні: 20% власності належало державі, 20–90% населенню України, а 60% – великим приватним власникам, які становили не більше 200–300 сімей [Сіренко, 2006: с. 512].

Варто підкреслити, що власність «нових» українців принципово відрізняється за своїм характером від власності основної маси населення. Перші володіють насамперед засобами виробництва, другі – об'єктами сфери споживання (квартирами, автомобілями, дачами, земельними ділянками), які за своєю «якістю» незрівнянні з аналогічними об'єктами власності «нуворишів». Тобто приватизація принесла вигоду лише для невеликої кількості нових реальних власників, а не більшості громадян. За слушним виразом А. Лобанової, відбулася імітаційна приватизація [Лобанова, 2004: с. 151], що стала для більшості населення, як і для української держави в цілому, «дисфункціонально-деструктивною мімікрією» [Ворона, 2001: с. 152]. Як визнав один з наукових авторів української Реформації А. Гальчинський, «суспільство і насамперед владні структури ще в достатній мірі не усвідомили всю глибину (а головне небезпеки) деформацій відносин власності на попередньому етапі приватизації» [Гальчинский, 2000: с. 8].

Соціологи також фіксують переважання негативізму в оцінках результатів масової приватизації населенням. Як зазначав А. Горбачик, «значного позитивного впливу на економічний стан домогосподарств, на ставлення людей до власності приватизаційні сертифікати не надали. В умовах недостатньої організаційної та інформа-

ційної підтримки, а також відсутності необхідних інститутів значна частина людей просто не мала можливості ефективно реалізувати деклароване в ході реформ право на свою частину державної власності. Етап приватизації не сприймався людьми як справедливий розподіл суспільної власності для створення кожному однакових початкових умов для входження в нові ринкові відносини. Навряд чи можна говорити і про те, що “ваучерна” приватизація сприяла легітимації приватної власності» [Горбачик, 2001: с. 37]. Дійсно, багато громадян негативно поставилися до нових власників, особливо великих, вбачаючи в них не чесних трудівників, а жадібних хижаків, що збили свої капітали на пограбуванні співвітчизників і держави. У результаті за період системних трансформацій вітчизняної економіки частка прихильників великої приватизації зменшилась, а український великий бізнес набув у масовій свідомості аморального і кримінального відтінку. Так, якщо у 1994 році до передачі в приватну власність великих підприємств скоріше позитивно ставився кожен четвертий опитаний (24,7%), то у 2018-му частка прихильників зменшилася до 17,3%, а кількість тих, хто ставився до цього скоріше негативно, зросла, відповідно, з 38,4% до 57,6%. Простежити динаміку змін ставлення населення до приватизації підприємств і землі можна за даними, представленими у *табл.1*. Вони показують як хвилеподібний характер соціальних змін у нашому суспільстві, так і загальні тренди зменшення позитивного ставлення населення

Таблиця 1

**Динаміка ставлення населення України до приватизації,
1994–2018 роки, %**

<i>Як Ви ставитесь до приватизації...?</i>	<i>Варіанти відповіді</i>	<i>1994</i>	<i>1996</i>	<i>2000</i>	<i>2004</i>	<i>2006</i>	<i>2010</i>	<i>2014</i>	<i>2016</i>	<i>2018</i>
<i>великих підприємств</i>	скоріше позитивно	24,7	22,8	17,8	17,5	10,6	12,9	19,9	13,8	17,3
	скоріше негативно	38,4	45,5	51,4	56,1	67,2	61,3	54,4	62,3	57,6
<i>малих підприємств</i>	скоріше позитивно	54,8	53,4	52,0	47,2	43,4	39,8	43,1	32,2	35,0
	скоріше негативно	18,3	19,3	18,7	25,2	28,6	28,1	25,9	36,7	34,9
<i>землі</i>	скоріше позитивно	52,6	49,8	39,5	42,1	23,8	24,0	21,6	16,7	20,4
	скоріше негативно	26,8	27,4	37,3	31,4	52,8	51,4	52,9	58,9	57,3

до приватизації малих підприємств і суттєве посилення негативізму у ставленні громадян до приватизації великих підприємств та землі.

Варто зазначити, що ставлення до приватизації залежить не тільки від характеру об'єкта приватної власності, а й від соціального та професійного статусу респондентів, їх освіти і віку. Найвищі показники схвального ставлення спостерігалися зазвичай серед молодих респондентів із вищою освітою. Здається, що саме віковий чинник є визначальним у масовому сприйнятті нових відносин власності. Він, на відміну від інших соціально-демографічних чинників, що впливають на «економічний світогляд» людей, безпосередньо несе в собі динаміку розвитку процесу і задає спрямованість подальших тенденцій. На сьогодні за роки маркетизації України відбулося, по суті, майже дві зміни поколінь, і в активне життя вступило не лише нове покоління молоді, повністю сформоване в умовах капіталістичної дійсності, а й те, яке народилося вже за часи незалежності. Природно, що ці люди несуть з собою цінності та світоглядні орієнтації, які, по-перше, значною мірою відрізняються від ціннісних координат старшого (і навіть середнього) покоління, а по-друге, зумовлюють вектор / характер економічної культури нашого суспільства в майбутньому.

Найбільш наочно стан і динаміку змін можна простежити за допомогою спеціально розрахованих індексів позитивного / негативного ставлення людей до досліджуваних процесів¹. У таблиці 2 представлені індекси ставлення населення до розвитку бізнесу, приватизації підприємств і землі. Для можливості порівняння ставлення громадян до цих процесів і явищ у розрізі різних вікових груп та аналізу ймовірних перспектив громадської думки відповідні індекси розраховані не тільки для всього населення, а й для кожної вікової групи. Як видно з таблиці, у людей середнього віку зазначені індекси, як правило, дуже близькі до індексів, розрахованих щодо населення в цілому. Істотні відмінності є між усіма віковими групами, особливо між молоддю і громадянами старшого віку. Так, якщо серед молоді однозначно переважає схвальне ставлення до розвитку приват-

¹ Індекси розраховані за методикою, яка була розроблена понад 50 років тому в США, проте й сьогодні широко використовується провідними українськими компаніями з дослідження ринку. Значення індексу обчислюється як різниця між частками позитивних і негативних відповідей, до якої додають 100, щоб уникнути появи від'ємних величин. Значення індексу може змінюватися в межах від 0 до 200: воно дорівнює 200, якщо всі респонденти дають позитивні відповіді; індекс дорівнює 100, якщо кількість позитивних і негативних оцінок однакова; якщо серед респондентів переважають позитивні оцінки, значення індексу перевищує 100, а якщо негативні – воно буде менше 100.

Таблиця 2

Індекси ставлення населення до розвитку приватного підприємництва (бізнесу), передачі в приватну власність (приватизації) землі, великих і малих підприємств залежно від віку респондентів, 1994–2018 роки

<i>Індекси ставлення населення...</i>	<i>1994</i>	<i>1996</i>	<i>2000</i>	<i>2004</i>	<i>2006</i>	<i>2010</i>	<i>2014</i>	<i>2016</i>	<i>2018</i>
<i>До розвитку бізнесу</i>									
В цілому за вибіркою	112,7	119,0	129,5	123,9	135,9	134,5	140,1		
Молодь до 30 років	152,3	159,4	163,1	158,1	156,4	151,6	158,1		
30–54 років	115,0	120,6	138,1	131,0	143,6	143,7	151,1	—	—
55 років і старше	77,2	79,6	92,0	86,8	107,8	109,2	131,3		
<i>До приватизації великих підприємств</i>									
В цілому за вибіркою	86,4	77,3	66,4	61,4	43,1	51,0	65,3	51,5	59,7
Молодь до 30 років	111,3	102,6	95,2	96,4	56,5	62,2	80,3	66,7	71,6
30–54 років	85,0	75,5	66,4	59,9	43,8	50,9	67,7	51,6	59,3
55 років і старше	69,3	61,5	45,6	38,2	32,1	44,3	51,8	41,1	52,2
<i>До приватизації малих підприємств</i>									
В цілому за вибіркою	136,6	134,1	133,3	121,9	114,9	112,0	117,3	95,5	100,1
Молодь до 30 років	160,3	160,2	155,3	151,3	131,4	122,2	122,5	105,4	104,8
30–54 років	141,8	142,8	139,2	127,9	122,5	119,1	118,1	94,9	98,5
55 років і старше	109,0	100,4	108,2	90,4	90,6	94,0	112,6	89,7	99,1
<i>До приватної власності на землю</i>									
В цілому за вибіркою	125,8	132,4	102,2	110,7	70,9	72,1	68,5	57,8	63,1
Молодь до 30 років	154,3	153,6	128,0	139,0	93,5	92,0	78,7	74,0	81,0
30–54 років	124,2	123,8	106,1	114,5	70,8	73,1	69,5	58,0	64,7
55 років і старше	106,0	97,0	77,4	83,5	54,0	58,1	60,1	46,2	49,1

ного підприємництва, то серед старшого покоління до середини 2000-х років домінувало негативне. Однак, починаючи з 2005 року, частка прихильників розвитку бізнесу і серед людей старшого віку почала дедалі більше перевищувати частку його противників. Отже, тенденція наростання схвального ставлення до розвитку приватного підприємництва в Україні очевидна, у тому числі серед осіб середнього і старшого віку. Так, у 2014 році (останньому році проведення опитування з постановкою цього запитання), розвиток бізнесу підтримувало 68,2% молоді, 65,2% людей середнього віку та 52,5% представників старшої вікової групи. Загалом частка прихильників приватного підприємництва серед населення постійно перевищу-

вала частку його противників (52,7% проти 14,6% у 1994 р. та 61,5% проти 14,5% у 2014 р.).

Зафіксована динаміка ставлення молоді до розвитку бізнесу дає певні підстави припускати, що в майбутньому значного підвищення схвального ставлення до цього процесу з боку населення в цілому очікувати малоімовірно. Хоча з кожним роком дедалі більше проявлятиметься «кумулятивний ефект»: сьогоднішня молодь, з її більш високими оцінками всіх ринкових інститутів, завтра стане представником середнього покоління, а її місце посяде нова молодь, із ще більш стійкими ринковими цінностями.

Водночас поряд із позитивним трендом схвального ставлення населення до приватного підприємництва, точніше до його ідеальної, бажаної моделі, посилюється негативізм у сприйнятті людьми його окремих проявів і фактичної реалізації. Найбільш негативно населення ставиться, як ми вже зазначали, до приватизації великих підприємств. Негативізм тут не тільки домінував усі роки, а й суттєво посилюється (*табл. 1, 2*).

Варто особливо підкреслити зміни в ставленні до приватизації великих підприємств серед молоді: переважно схвальне ставлення до неї, зафіксоване у 1994–1996 роках, у наступні роки змінилося на негативне і різко посилюється, починаючи з початку 2000-х років. При цьому помітно зменшилася частка тих, хто не зміг визначитися зі своєю позицією щодо приватизації великих підприємств – з третини до чверті опитаних. І, навпаки, з чверті до третини опитаних за той же час збільшилася кількість тих, хто не може однозначно визначитися зі своїм сприйняттям приватизації малих підприємств. Хоча в цілому населення схвально ставиться до передачі в приватну власність малих підприємств, ступінь цієї «схвальності» зменшується, причому у всіх без винятку вікових категоріях. Це стосується і динаміки ставлення населення до передачі у приватну власність землі. На сьогодні навіть серед молоді частка тих, хто сприймає приватизацію землі позитивно, вже не перевищує, а є помітно нижчою частки тих, хто ставиться до цього негативно. Переважно негативне ставлення до приватизації землі посилюється і серед населення середнього і старшого віку. За роки моніторингових досліджень кількість респондентів (кожний четвертий-п'ятий), які не знають, як правильно визначити – позитивно або негативно – своє ставлення до приватизації землі, практично не змінилося. Аналіз динаміки громадської думки показує також переважання негативного ставлення людей до можливості купівлі-продажу землі, і, більше того, виявляє тенденцію посилення цього негативізму (*табл. 3*).

Таблиця 3

**Динаміка індексів ставлення українських громадян
до купівлі-продажу землі залежно від віку, 1994–2018 роки**

<i>Групи населення</i>	<i>1994</i>	<i>1996</i>	<i>1998</i>	<i>2000</i>	<i>2005</i>	<i>2006</i>	<i>2014</i>	<i>2018</i>
Все населення	94,1	98,7	84,6	84,4	68,3	61,5	66,6	58,8
Молодь до 30 років	126,8	117,2	122,9	118,8	97,9	87,3	86,9	85,0
Люди середнього віку (30–54 роки)	96,7	100,1	86,7	88,8	72,0	62,5	68,7	57,2
Люди старшого віку (55 років і старші)	64,0	82,7	54,0	52,6	71,0	40,7	50,3	44,2

Для повноти аналізу змін, що відбуваються в економічній свідомості українців, у тому числі у сприйнятті людьми змін у відносинах власності за роки маркетизації України, важливо не тільки відстежити загальні тенденції, виявити вікову специфіку ціннісних орієнтацій, а й осмислити зміни у поглядах людей у межах одного й того ж покоління. Для цього ми, як і при аналізі ставлення населення до участі держави в управлінні економікою, порівняли ціннісні орієнтації громадян молодшого віку (18–30 років) періоду початку ринкових трансформацій країни (1992 р.) і ціннісні орієнтації наближено цієї ж групи населення, відповідно, 30–41 років у 2006 році та 44–55 років у 2018 році. Дані *таблиці 4* демонструють суттєво-змістові зміни економічної свідомості людей, які отримали досвід ринкової соціалізації в українських умовах.

Серед молоді початку 90-х років, які пройшли, відповідно, ринкову соціалізацію та ресоціалізацію, схвальне ставлення до розвитку приватного підприємництва стало більш стриманим. Молоде покоління 90-х за ці роки повністю змінило своє ставлення до приватизації великих підприємств і землі – з позитивно-схвального (відповідні індекси становили 111,1 і 164,0) до переважно негативного ставлення до них (значення індексів впало, відповідно, до 61,1 і 62,4). Що стосується приватизації малих підприємств, то в поглядах цього покоління і сьогодні переважає схвальне ставлення, хоча ступінь цієї схвальності також помітно знизився. Сьогодні, набувши конкретного досвіду функціонування приватної власності на практиці і здійснення приватизації великих підприємств, негативне ставлення серед населення до неї не просто переважає, а багаторазово перевищує частку тих, хто позитивно сприймає процес приватизації великих підприємств (56,8% і 17,9% відповідно). Частка ж тих, хто ще не розібрався і тому вагається, як визначити своє ставлення до

**Зміни у ставленні людей до розвитку бізнесу
і приватної власності за період 1992–2018 років**

Ставлення людей ...	Шкала	Вікові групи					
		молодь до 30 років, 1992		32–43 років, 2006		44–55 років, 2018	
		%	індекс	%	індекс	%	індекс
До розвитку бізнесу (приватного підприємництва)	Зовсім не схвалюю	1,8	163,1	5,8	145,7	—	—
	Скоріше не схвалюю	3,6		10,2		—	
	Важко сказати	24,9		22,3		—	
	Скоріше схвалюю	29,6		35,7		—	
	Повністю схвалюю	38,9		26,0		—	
До приватизації великих підприємств	Скоріше негативно	21,7	111,1	62,4	50,4	56,8	61,1
	Важко сказати	44,9		24,8		25,3	
	Скоріше позитивно	32,8		12,8		17,9	
До приватизації малих підприємств	Скоріше негативно	6,5	161,1	24,8	124,3	32,4	105,3
	Важко сказати	25,1		26,1		29,9	
	Скоріше позитивно	67,6		49,1		37,7	
До приватизації землі	Скоріше негативно	7,5	164,0	49,2	79,6	57,4	62,4
	Важко сказати	20,2		21,9		22,8	
	Скоріше позитивно	71,5		28,8		19,8	

цього процесу, відчутно зменшилась (з 44,9% до 25,3% опитаних). Серед представників цього покоління відбулися істотні переорієнтації і щодо приватної власності на землю. Переважання позитиву в очікуванні і, як наслідок, в оцінках людей змінилося на протилежне – негативне ставлення до цих ринкових процесів. Більш як удвічі впав індекс ставлення людей даного покоління до купівлі-продажу землі (табл. 5), що свідчить про соціальну нелегітимність цього ринкового інституту і неадекватність механізму його реалізації інтересам населення в Україні. Вважаємо, що майбутня приватизація землі разом з її багатими природними корисними копалинами призведе до незворотних негативних наслідків, соціальної дестабілізації й ос-

Таблиця 5

**Зміни ціннісних орієнтацій людей щодо
купівлі-продажу землі за період 1994–2018 років**

Варіанти відповідей на запитання «Чи можна дозволити, на Вашу думку, купівлю-продаж землі?»	Вікові групи					
	молодь до 30 років, 1994		30–41 роки, 2006		42–53 роки, 2018	
	%	індекс	%	індекс	%	індекс
Так	54,5	126,7	30,0	79,5	20,6	55,1
Ні	27,8		50,5		65,5	
Важко сказати	17,7		19,5		13,9	

таточно підірве здатність України до відтворення свого державного суверенітету.

Невдоволення населення формами і методами приватизації проявилось не тільки в наростанні антиприватизаційних настроїв, а й у наявності реприватизаційних ідей, незважаючи на зафіксоване зниження частки прихильників ідей повернення у державну власність приватних підприємств і землі. Так, згідно з даними моніторингового дослідження 2020 року, майже половина (48,1%) опитаних вважають за доцільне повернення у власність держави великих приватних підприємств, і більше третини (37,3%) – приватної землі. Якщо по відношенню до малих підприємств у поглядах населення домінує ідея недоцільності реприватизації, то щодо реприватизації землі частки прихильників і противників є приблизно однаковими. Найбільше ідея націоналізації користується популярністю щодо великих підприємств (табл. 6). Варто зазначити, що близько чверті українців на сьогодні не змогли визначити своє ставлення до доцільності реприватизації.

Соціологічні дослідження фіксують наявність вікової залежності у сприйнятті процесу реприватизації: чим старші респонденти, тим більшою мірою вони є прихильниками передачі об'єктів власності в руки держави (табл. 7). Загалом кількість прихильників реприватизації великих приватних підприємств переважає кількість його противників серед усіх вікових категорій населення. Ідея реприватизації землі достатньо популярна серед людей середнього та старшого віку, а ідея передачі в державну власність малих приватних підприємств є популярною серед жодної вікової групи.

Водночас соціологічні дані свідчать про певне зменшення реприватизаційних настроїв серед українців, мабуть, внаслідок «озви-

Таблиця 6

**Погляди населення щодо доцільності повернення в державну
власність приватних підприємств і землі, 2006–2020 роки**

Доцільність повернення у власність держави...	Варіанти	2006 рік		2017 рік		2020 рік	
		%	Індекси	%	Індекси	%	Індекси
Малих приватних підприємств	Так	17,6		12,8		6,1	
	Скоріше так	12,8		10,4		10,3	
	Важко сказати	26,3	87,4	14,1	61,1	22,4	55,5
	Скоріше ні	23,3		32,0		25,2	
	Ні	19,7		30,1		35,7	
Великих приватних підприємств	Так	37,6		29,9		22,3	
	Скоріше так	20,6		24,6		25,8	
	Важко сказати	24,7	141,1	16,2	125,9	23,2	119,7
	Скоріше ні	10,2		16,3		14,6	
	Ні	6,9		12,3		13,8	
Приватної землі	Так	34,9		25,4		21,2	
	Скоріше так	16,4		18,1		16,1	
	Важко сказати	27,6	130,3	20,3	108,0	26,8	101,8
	Скоріше ні	11,9		18,4		16,1	
	Ні	9,1		17,1		19,4	

Таблиця 7

**Оцінка респондентами доцільності повернення в державну власність
приватних підприємств і землі залежно від віку, 2006–2020 роки**

Об'єкти приватної власності	Вікові групи								
	молодь до 30 років 2006/2020			30–54 років 2006/2020			55 років і старше 2006/2020		
	так, %	ні, %	індекс	так, %	ні, %	індекс	так, %	ні, %	індекс
Малі підприємства	22,6 / 12,9	47,7 / 60,3	74,9 / 52,6	26,8 / 15,0	48,4 / 63,1	78,4 / 51,9	41,1 / 20,5	32,5 / 58,9	108,6 / 61,6
Великі підприємства	44,0 / 35,5	25,3 / 32,4	118,7 / 103,1	57,9 / 46,5	18,8 / 30,0	139,1 / 116,5	68,0 / 57,4	9,3 / 24,3	158,7 / 133,1
Земля	38,8 / 28,1	29,5 / 37,7	109,3 / 90,4	49,7 / 35,0	22,5 / 35,5	127,2 / 99,5	62,3 / 45,7	13,2 / 34,8	149,1 / 110,9

часення» в суспільній свідомості самого факту існування приватної власності. Особливо сильно ця тенденція проявилася стосовно малих приватних підприємств: частка супротивників передачі їх у державну власність досягла стійкої більшості серед усіх вікових когорт населення. За цей період відчутно збільшились серед усіх віко-

вих груп і частки супротивників реприватизації великих підприємств та землі. Найбільше зростання противників реприватизації спостерігається серед людей старшого віку. Серед них частка противників реприватизації великої власності зростає з 9,3% у 2006 році до 24,3% у 2020 році, а щодо землі – відповідно, з 13,2% до 34,8%. Зростання кількості супротивників реприватизації серед інших вікових груп більш стримане. Дані моніторингу за 2004–2020 роки свідчать також про певне зменшення у громадян бажання відкрити свою справу (власне підприємство, фермерське господарство тощо). Якщо у 2004 році частки тих, хто хотів би її відкрити, і тих, хто не бажав цим займатися, були однаковими (41,3% і 41,7%), то у 2020 році ситуація суттєво змінилася: частка бажаючих відкрити свою справу стала майже на десять відсоткових пунктів меншою, ніж частка не бажаючих цим займатися (37,1% і 46,9% відповідно).

Аналіз даних моніторингу виявив стійкість поглядів прихильників і противників приватизації великих підприємств і землі. Так, у 2020 році серед тих, хто вважав за доцільне проведення приватизації великих підприємств, частка респондентів, які виступили проти її реприватизації, була помітно вищою частки прихильників реприватизації великих підприємств (відповідно 37,3% і 23,0%). Серед противників проведеної приватизації великих підприємств за їх реприватизацію виступили семеро з десяти (69,3%) опитаних (проти – 15,4%). Серед колишніх прихильників приватизації землі тільки 12,6% вважали за доцільне її реприватизацію, більшість же (71,3%) була проти цієї ідеї. Серед противників проведеної приватизації землі, навпаки, 59,9% виступають «за» її реприватизацію, 20,4% – «проти». Розподіл думок громадян щодо реприватизації малих підприємств підтверджує наші висновки щодо легітимності приватної власності на малі підприємства. Серед прихильників приватизації останніх восьмеро з десяти (81,5%) виступають проти її реприватизації (за – лише 7,1%). Навіть серед супротивників приватизації малих підприємств частка прихильників їх реприватизації менше частки тих громадян, які вважають, що цього робити вже не слід (33,3% і 41,5% відповідно).

В основі сприйняття людьми змін у відносинах власності лежать не стільки суб'єктивно-особистісні, скільки об'єктивні інституційні чинники. Для українських громадян головними, мабуть, є не фігури власників, а результати функціонування, соціально-економічна ефективність приватновласницьких порядків. Не випадково більшість українських громадян, за останніми даними (2019 р.), не відчують до новоявлених власників ніяких негативних почуттів – ні ненависті, ні презирства (*табл. 8*). Власники великих підприємств

Порівняльна таблиця почуттів, які викликають у населення приватні власники залежно від об'єкта власності, 2007–2019 роки, %

Почуття, які у людей викликають приватні власники	Приватні власники							
	малих підприємств		великих підприємств		землі, яку обробляють власними силами (сім'єю)		землі, для обробки якої використовують найманих працівників	
	2007 рік	2019 рік	2007 рік	2019 рік	2007 рік	2019 рік	2007 рік	2019 рік
Повага	23,6	32,7	20,1	27,1	57,6	53,9	20,1	35,2
Інтерес	18,1	15,6	16,0	13,9	5,6	7,1	11,6	11,0
Роздратування	7,7	5,3	13,7	11,6	1,4	1,6	10,8	6,0
Презирство	1,3	1,3	4,1	4,4	0,3	1,1	5,3	4,2
Ненависть	1,3	1,7	3,8	4,0	0,6	1,1	3,1	2,1
Співчуття	8,3	13,7	2,4	4,5	19,6	14,9	5,2	5,4
Ніяких почуттів	34,4	19,9	31,9	21,3	11,9	13,0	32,8	20,4
Важко відповісти	5,2	6,3	8,1	7,6	2,9	4,6	11,2	8,9

викликають роздратування у 11,6% населення, ще менші частки населення із роздратуванням сприймають власників малих приватних підприємств і землі, якщо ті використовують найману працю (відповідно, 5,3% і 6,0%). По відношенню до приватних власників, які використовують тією чи іншою мірою найману працю, кожен п'ятий опитаний взагалі не відчуває ніяких почуттів. Загалом приватні власники викликають у населення передусім повагу (мабуть, до того, що вони, на відміну від інших, зуміли зорієнтуватися і «розкрутитися») та інтерес (інтерес до того, що являють собою люди, які зуміли організувати власний бізнес, і який вони ведуть спосіб життя). Більше того, почуття поваги до власників підприємств і власників землі, для обробки якої використовують найманих працівників, тобто до сьогоденних роботодавців на ринку праці, серед українських громадян за період з 2007–2019 років помітно зросло. Найбільший інтерес викликають власники підприємств, найменший – землі, особливо ті власники, які обробляють землю власними силами. Але саме до останніх українські громадяни відчувають найбільшу повагу, що цілком відповідає традиційним установкам населення на справедливості трудового характеру власності.

Відображення інституційних змін, і передусім становлення інституту приватної власності, в масовій свідомості має вельми не-

однозначний, а часом і суперечливий характер. З одного боку, наростає негативізм у сприйнятті населенням приватної власності, особливо на великі підприємства і землю, а з другого – люди поступово звикають і адаптуються до нових умов, сприймаючи приватну власність на засоби виробництва як щось само собою зрозуміле, а частка прихильників повернення об'єктів приватної власності в руки держави навіть поступово зменшується. За даними моніторингового дослідження 2020 року, в Україні до самого факту існування приватних малих підприємств позитивно або скоріше позитивно ставиться 71,5% респондентів, що майже в 7 разів перевищує кількість тих, хто до цього ставиться негативно або скоріше негативно (10,2%). Навіть щодо приватних великих підприємств частка тих, хто позитивно ставиться до їх існування, вдвічі перевищує частку противників (49,3% та 29,0% відповідно). Поряд з тим історично вкорінені цінності і традиції жителів України визначають тяжіння масової свідомості до державної власності або ж її синтезу з приватною, але ніяк не до приватної власності виключно. За даними 2007 року, 43,2% українських громадян вважали, що економіку нашої країни, якщо виходити з інтересів усього народу, необхідно будувати переважно або навіть тільки на основі державної власності, 37,4% – на основі державної та приватної власності нарівні і тільки 8,5% – переважно або виключно на основі приватної власності.

Загалом говорити про легітимність приватної власності в українському суспільстві поки що передчасно, хоча процес її легітимізації, безумовно, йде, і на такий об'єкт, як малі підприємства, приватна власність вже зараз вважається соціально легітимною. Варто, однак, підкреслити, що зафіксовані показники нелегітимності приватної власності на великі підприємства і землю, як, втім, і показники легітимності приватної власності на малі підприємства, не є остаточними і, безсумнівно, змінюватимуться в той або інший бік залежно від цілого ряду чинників. Серед них треба виділити насамперед забезпечення соціально-економічної ефективності приватної власності в інтересах усього суспільства, а не тільки незначної кількості її власників, і, як наслідок, самовизначення позиції тих громадян, які сьогодні ще не можуть однозначно і твердо осмислити й сформулювати своє ставлення до процесів, що відбуваються. А таких, хто не визначився, за даними досліджень різних років, налічується від однієї п'ятої до однієї четвертої (і навіть більше) частини населення України.

На завершення аналізу ставлення громадян до приватизації підприємств і землі підкреслимо принципову характеристику проведеної приватизації як джерела появи приватної власності в нашому

постсоціалістичному суспільстві. Якщо в приватизації житла взяло участь більше половини населення України (58,5% – за даними опитування 2006 року), то в приватизації підприємств і землі – чинників, що визначають соціально-економічний статус людини в капіталістичній системі господарювання, – мізерна кількість громадян. Тільки кожен четвертий (24,0%) отримав майновий приватизаційний сертифікат (ваучер). В обміні свого майнового приватизаційного сертифіката на акції підприємства взяли участь 8,6% жителів, у викупі підприємства його працівниками – 1,4%. Кожен десятий (11,9%) продав свій ваучер за гроші (як правило, мізерні). У купівлі підприємства на аукціоні або конкурсі взяли участь 0,3% громадян. Отримали і приватизували свій земельний пай, відповідно, 12,8% і 6,5% населення. У результаті проведеної приватизації громадяни України отримали власність на засоби виробництва в таких розмірах: земельні паї – 16,2%; акції підприємства, паї в ЗАТ, ВАТ тощо – 7,2%; малі підприємства – 1,4%. Для порівняння, на запитання моніторингу 2004 року про те, що з об'єктів власності люди хотіли б мати в своєму розпорядженні, опитані громадяни відповіли так: 29,3% – землю, 28,6% – мале підприємство, 9,6% – середнє або велике підприємство. Вагома частина українських громадян (27,4%) взагалі не виявила власницьких інтересів, заявивши, що нічого з перерахованого мати не хоче.

Таким чином, кажучи про сприйняття населенням змін відносин власності, маємо на увазі людей, які мають (або мали) в переважній більшості статус найманого працівника та не мають доступу до ринку капіталу. За роки соціально-економічних трансформацій в їхніх ціннісних орієнтаціях відбулися складні й неоднозначні зміни. З одного боку, в суспільстві наростає позитивне ставлення до розвитку приватного підприємництва, з другого практика конкретних форм реалізації приватної власності, особливо на великі підприємства і землю, критичне сприйняття використаних в Україні механізмів приватизації призвели до розширення антиринкових настроїв і наявності реприватизаційних ідей стосовно великих приватних підприємств і землі. Громадяни України віддають перевагу економічному розвитку своєї країни на паритетних засадах державної і приватної форм власності. Незважаючи на неминучу адаптацію населення до ринкових умов життя, за роки інституційних перетворень відбулися істотні ціннісні переорієнтації в межах одних і тих же вікових генерацій. Придбання практичного досвіду ринкової соціалізації зменшило схвальне ставлення людей до розвитку приватного підприємництва і посилило негативізм в їхньому ставлен-

ні до приватної власності. На сьогодні можна говорити про легітимність тільки приватної власності на малі підприємства. Приватна власність на великі підприємства і землю, за даними масових опитувань населення, залишається нелегітимною. Перспективи соціальної легітимності приватної власності значною мірою залежать від її соціально-економічної ефективності і здатності функціонувати в інтересах більшості населення.

Джерела

Ворона В., Суименко Е. (ред). (2001). *Промышленное предприятие и его люди: проблемы социально-экономического поведения*. Киев: Институт социологии НАН Украины.

Гальчинский А. (2000). Собственность, какая она есть. Сможем ли преодолеть глубокую деформированность? *Зеркало недели*, № 38 (311).

Горбачик А. (2001). Восприятие экономических изменений и стратегии выживания домохозяйств. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4.

Грищенко К., Рудницька Т. (2001). Власник в Україні: завдяки чи всупереч приватизації. *Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців)*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Лобанова А. С. (2004). *Феномен соціальної мімікрії*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Сіренко В. Ф. (2006). *Интереси і влада*. Київ: Оріяни.

ЗЕМЛЯ І ЛЮДИ: ПРО СТАН ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

Земельна реформа в Україні є однією з найбільш складних проблем нашої країни і водночас найболючішим з питань в її економіці. Реформування аграрної сфери, започатковане у березні 1991 року, вже 30 років перебуває у стані заплутаного клубка проблем, розв'язання яких нагадує пульсуюче вогнище з фрагментарним вирішенням окремих ланок. Такий «довгобуд» пов'язаний із тим, що з самого початку не було чіткої стратегії реформування, так і не сформувалося бачення розвитку аграрної галузі, натомість пропонувалися різні моделі змін та сценарії перетворень, висувалися численні пропозиції та здійснювалися окремі кроки, і весь аграрний дискурс звівся до питання відкриття ринку землі та її вільного продажу. Законодавці перебрали ледь не всю палітру моделей ринку землі, починаючи від найбільш ліберальних і закінчуючи повним мораторієм. Врешті-решт, вони обрали останнє.

Порівняно з аграрними секторами інших країн, українське сільське господарство досі не в змозі пристосуватися до ринкових умов: дотепер триває руйнація основних фондів, відбувається погіршення матеріально-технічного забезпечення сільського господарства, занепад та деградація сільського соціуму. Все це відповідно виражається у спаді обсягів сільгоспвиробництва, зниженні продуктивності праці в сільському господарстві, руйнуванні виробничих фондів, інфраструктури, ускладненні умов праці, погіршенні життєвого рівня селянства тощо.

Причиною такого стану в агропромисловому комплексі і на селі якраз і є технологічно неадекватні й неефективні реформи, спрямовані не на розвиток, а на руйнування досягнутого, що підриває продуктивні сили села та АПК. Решта чинників у агросекторі відіграє меншу роль, однак вони посилюють негативні наслідки реформ та послаблюють позитивні. Якщо у 1990-х роках на сільське господарство витрачалася майже третина державного бюджету, то зараз, із зміною умов господарювання, держава реально не в змозі утримувати його у тих самих обсягах, частка АПК у державному бюджеті зменшується і перспективи її збільшення обмежені. За перше десятиріччя незалежності показники сільгоспвиробництва так і не

досягли рівня 1990 року, а селяни за своїм статусом та психологією не відрізнялися від колишніх колгоспників. Низька продуктивність праці, великий відсоток зайнятих в АПК (майже 20% населення – на відміну від країн ЄС, де у сільськогосподарському секторі економіки вже тоді було зайнято 5–6% населення і менше, або Сполучених Штатів, де у сільському господарстві зайнято 3% активного населення) [Україна, 1994: с. 9–10], стрімке падіння рівня життя сільського соціуму тощо стали характерними рисами нашого сільського господарства та життя на селі.

Про складні умови початкового етапу реформування на селі, поглиблення кризового стану української економіки загалом та окремих її ланок зокрема (аграрної та земельної), йшлося ще на початку незалежності країни, і це ґрунтовно та аргументовано викладено у спільній монографії ІС НАНУ під керівництвом знаного в країні фахівця з питань селянознавства, засновника наукової школи аграрної соціології д. соц. н., проф. В. Тарасенка «Аграрна реформа в Україні (соціологічна діагностика)» (К., 1998) та подальшого розгорнутого аналізу аграрної реформи в Україні в наступній спільній монографії під тією самою назвою десять років потому (2007 р.). Ще наприкінці 90-х проф. Тарасенко довів, що спосіб впровадження реформ та їхня архітектоніка відповідають не стільки прямим потребам села, агропромислового комплексу та селян, скільки вимогам та умовам міжнародних фінансових організацій (МВФ та СБ) і здійснюються відповідно за їхнім сценарієм¹.

Стратегічною метою аграрної реформи на той час була реорганізація агропромислового комплексу шляхом трансформації системи колективного землеволодіння і землеробства на засадах приватного володіння землею і змішаної ринкової економіки. Розв'язання цієї проблеми полягало у реформуванні власності на засоби виробництва і земельних відносин.

Технологічно реформування проводилося у кілька етапів. На першому етапі аграрної реформи (1991–1997 рр.) відбулося роздержавлення земель сільськогосподарського призначення, передача їх у колективну власність членам колгоспів; перетворення останніх на колективні сільськогосподарські підприємства (КСП) і розпаювання землі. Формально точкою відліку аграрної реформи стало прийняття у грудні 1990 року Постанови ВР УРСР «Про земельну реформу» про виділення земель під селянські (фермерські) господарства, осо-

¹ Докладніше див.: Аграрна реформа в Україні (соціологічна діагностика) (1998) / В. Тарасенко, О. Москвін, Н. Шараєва та ін.; за ред. В.Тарасенка. Київ: Ін-т соціології НАН України.

бисте підсобне господарство із передачею їх у приватну та колективну власність. 1992 року було прийнято Закон «Про форми власності на землю», яким було запроваджено приватну власність на землю. Невдовзі було прийнято і Земельний кодекс України, який заклав передумови для ліквідації монополії держави на землю. Слідом було видано цілу низку указів Президента щодо прискорення земельної реформи (1994 р.), паювання земель та сертифікацію прав (1995 р.).

На другому етапі агрореформування (1998–2000 рр.), який виявився складнішим за перший і болючішим для сільського соціуму, відбулося розформування КСП і радгоспів як великих виробництв і створення на їхній основі менших форм: кооперативів, товариств з обмеженою відповідальністю (ТОВ), агрофірм, спілок, акціонерних товариств, фермерських господарств тощо; перетворення селян на пайовиків – власників та орендарів. Відтак на кінець 1999 року на базі колишніх КСП було створено майже 3000 нових сільськогосподарських формувань нового типу. І тоді ж було видано один із найефективніших документів у цій сфері – Указ Президента від 3 грудня 1999 року «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки», на підставі якого впродовж 2000–2001 років практично всі КСП були реформовані: трансформовані у юридичні особи ринкового типу, що здійснюють свою діяльність на основі не колективної, а приватної власності на землю та інші засоби виробництва. Лише за один 2000 рік частка господарських товариств у структурі агропідприємств зростає втричі – з 14% до 47%, кількість кооперативів – з 2% до 24%, приватних сільськогосподарських підприємств у п'ять разів – з 4% до 20% [Аграрна реформа в Україні, 2001]. Проте майнові відносини та права залишилися неврегульованими, паювання відбувалося частково і формально. Це спонукало до видання Президентом Указу № 62 від 29 січня 2001 року «Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектору економіки», яким було визначено розмір та вартість майнового паю кожного колишнього члена КСП, документально зафіксовано право на пай тощо.

Третій етап аграрної реформи – завершальний (2000–2005 рр.) – передбачав створення повноцінного земельного ринку, тобто мала відбутись реалізація права власника на купівлю-продаж землі, застосовані різноманітні заходи щодо вдосконалення земельних та виробничих відносин, у тому числі в межах новоутворених організаційно-господарських структур, налагодження їхніх стосунків з державою, банками, постачальниками, місцевою владою, робочою силою, удосконалено функціонування аграрних ринків тощо.

Отже, у перше десятиліття реформування земельних відносин, коли відбулася відмова від колективної форми господарювання і колишні колгоспні господарства були перетворені на КСП, їм було передано 27,2 млн гектарів землі (із 42 млн га) земельних сільгоспудінь. Станом на 2001 рік 6,5 млн селян стали власниками сертифікатів права власності на земельну частку (пай). Переважна більшість (80%) земельних ділянок перейшла у власність КСП, 4% – у фермерські господарства, решта в інші форми належності. Такі форми відносин мали свої переваги та наслідки. Переважна більшість земельних ділянок, формально ставши приватною власністю селян, продовжувала оброблятися як земля її попередніх власників, на умовах оренди, тобто як цілісні масиви великих землекористувачів (земельних товариств, кооперативів, орендних підприємств). А це означало, що значна частина українських селян працювала вже не на власній землі, і навряд чи мала перспективи стати її хазяїном, радше мала загрозу її зовсім втратити.

Селяни, отримавши у приватну власність землю, розгубилися, виникла серйозна проблема, як дати лад цій землі, як з нею впоратися, адже для обробітку ділянок вони не мали ні фінансових, ні технічних засобів. Особливо гостро це питання постало перед пенсіонерами, адже далеко не всі бажали мати землю, оскільки фізично не могли на ній працювати. Для них кращим рішенням було б одержати не «натуру», а гроші для забезпечення старості. І хоча держава запропонувала пайовикам оформляти договори оренди на їхні частки (під 1–1,5% виплат), цей захід не набув популярності і теж не розв'язував проблеми. Не всім пайовикам вдалося здати свої гектари в оренду, а з тими, кому пощастило оформити договори, не всі орендарі розраховувалися вчасно, а то й зовсім нічого не платили. Люди відчували, що втрачають контроль над одержаною землею.

Бідність, старість, безпорадність, незабезпеченість, незахищеність, правова непрозорість кинули багатьох у тіньову торгівлю землею. За даними Мінагрополітики України, упродовж 1999–2000 років понад 0,5 млн земельних сертифікатів було продано за значно нижчими цінами, ніж значилось у самих сертифікатах. Цим вдало скористалися підприємливі ділки. Так, у Криму сертифікати продавали за 100–1000 грн, тоді як середня грошова оцінка одного «паперу» становила близько 60 тис. грн (з урахуванням коефіцієнта індексації). На Луганщині сертифікати реалізували так само по 100–1000 грн за середньої оцінки понад 50 тис. грн. У селі Княжичі Броварського району Київської області перші «продавці» віддали свої сертифікати по 785 грн, а ті були перепродані вже по 25 тис. грн [Скорик, 2004].

Прийняття Земельного кодексу з проголошеним мораторієм на купівлю-продаж землі та навіть кампанія видачі державних актів на право приватної власності на землю замість сертифікатів, яка надовго розтяглася в часі, не перекрили каналів підпільного скуповування землі. Через підставні механізми до цієї справи підключилися навіть деякі великі, могутні структури, які ніякого бізнесу на селі не вели. Зате мораторій певною мірою посилив боротьбу навколо земельного питання і відносин ринку. Вирізилися сили, що були «за» і «проти» мораторію, які, по суті, вели переважно ситуативну боротьбу як опоненти, хоча й належали до одного політичного спектру, підтримували земельну реформу та ідею товарності землі. Розбіжності між ними були лише тактичного характеру. Ті, хто виступав за продовження мораторію, обґрунтовували свою позицію необхідністю вироблення і застосування моделі цивілізованого ринку землі: прийняття пакету відповідних законів, розв'язання проблеми охорони ґрунтів та підвищення родючості землі, блокування можливостей продажу селянами земельних часток за нижчими цінами, аніж визначено у сертифікатах, підвищення орендної плати до рівня 2,5–3% від вартості землі, створення умов для одержання усіма ефективними господарями вигідних довгострокових кредитів тощо.

Ті ж, хто виступав за скасування мораторію, вважали, що подальше штучне стримування купівлі-продажу землі істотно гальмуватиме розвиток ринкових процесів в агропромисловому комплексі, щоб позбавити приватних землевласників вможливістю нарощувати свої земельні ділянки, розширювати господарство і збільшувати виробництво сільгосппродукції.

Президент України Л. Кучма своїми указами («Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» № 666 від 10 листопада 1994 року, «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам, організаціям» № 720/95 від 8 серпня 1995 року та ін.) наче скасував статтю 13 Конституції України, яка визнає землю, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які перебувають у межах території України, об'єктами права власності українського народу, а не права власності чи права належності «усіх» і «усім». В основі тих указів лежала вихідна декларативна ідея належності землі тому, хто її обробляє.

Ця ідея заперечувала встановлений Конституцією реальний стан справ і допускала з'яву приватного власника на землю, а точніше, появу іншого, ніж народ, власника. За Конституцією, власником землі є український народ, за указами – той, хто її обробляє. З цього

впливало, що указне право переважало конституційне. І не просто переважало, а насправді скасовувало його. М. Туган-Барановський у такому випадку говорив би про порушення соціальної справедливості та впровадження двох суб'єктів власності на одне й те саме [Туган-Барановський, 1989: с. 330–331].

Л. Кучма, навпаки, під виглядом історичного відновлення «соціальної справедливості» впровадив приватну власність на землю та ринкові стосунки щодо неї, нехтуючи тим фактом, що власником є народ. По суті, склалася соціально-правова колізія, обтяжена небезпекою потенційного розпродажу території України, оскільки значна частина її вже належала не народові, а приватним власникам².

Переважна більшість як міських, так і сільських жителів ідею торгівлі землею не підтримувала. Моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України, що проводилися на той час, яскраво це підтверджували. Загалом люди вважали, що, реформуючи українське сільське господарство, не варто було руйнувати колгоспно-радгоспну систему господарювання. Тобто проводити реформаційні експерименти можна і треба було, але не знищувати. І ця думка кардинально відрізнялася від застосовуваних практик реформування, які, врешті-решт, і призвели на селі і в АПК до руйнівних наслідків.

Сама ідея торгівлі землею вочевидь суперечила не лише економічним, технічним, агрономічним та іншим можливостям пересічного селянина, а й його світогляду, досвіду та «здоровому глузду». Він не бачив у ній надійних перспектив для себе і власного господарства, передбачаючи, що новостворені групи власників рано чи пізно заберуть в нього землю, а на те, щоб займатися нею самому, бракує техніки, грошей та інших ресурсів. «Усі знають, що реформатори село розорили – не в останню чергу для того, щоб вирвати землю. Так само як розорили заводи перед приватизацією (ця механіка досконало вивчена, її застосовували і в Чехії, і в Польщі). Запобігти цьому не вдалося – люди не вірили, що буде так, як сьогодні. Говорять, що селяни не мають грошей для купівлі землі. Ну то й що? А навіщо їм її купувати, адже вона і так у них? Щоправда, вони її не обробляють, але йдеться про те, що землю куплять володарі великих капіталів, спроможні придбати належні машини та добрива, нові технології та насіннєвий матеріал і зорганізувати сучасне ефективне господарство. А селяни повинні будуть лише чесно працювати й отримувати за свою працю належну зарплату» [Кара-Мурза, 1999: с. 4].

² Докладніше див. Розд. 4, пар. 2 Аграрна реформа в Україні: (Соціологічна діагностика) (2007) / М. Баланівський, О. Гончарук, О. Іваненко, М. Сакада та ін.; за ред. В. Тарасенка. Київ: ІС НАН України.

Дуже болісним для селянства виявилось і питання щодо визначення земельних часток (паїв) у натурі, оскільки тут зіткнулися інтереси різних груп на селі. Ті, хто повиходив із КСП на «власні хліби», вимагав розпаювання землі на вигідній для них місцевості. Тим більше, що до цього їх підштовхували і чиновники, які проводили реформування і яким належало звітуватися про результати. Ті, хто залишався в господарстві, були зацікавлені у збереженні єдиного клину сільськогосподарських земель, і тому стояли за паювання, принаймні на папері.

До того ж існувала проблема нерівноцінності земельних угідь. У регіонах із високою кадастровою оцінкою землі, належним шляховим сполученням з містами і промисловими центрами, відносно забезпеченими людськими ресурсами і активними рільничими землями (тобто невиведеними з обороту, такими, що обробляються постійно), селяни-пайовики охочіше прагнули мати розмежований у натурі земельний пай, оскільки це давало їм більшу можливість обирати ефективного орендаря або успішніше господарювати самостійно. Таку орієнтацію мали ті фермери та/або їхні родичі та знайомі, які мали у своєму розпорядженні необхідну сільськогосподарську техніку для обробітку землі.

Натомість у регіонах із переважно низькою кадастровою оцінкою рільничої землі, де переважає населення похилого віку і слабо розвинена мережа шляхового сполучення між населеними пунктами, а головне – де земельні паї виділені лише на папері, у селян-пайовиків домінувала тенденція здавати орендарю (якщо він є) нерозмежований пай. Проблематичним було питання із землями, виведеними з обороту (зарощеними бур'янами або такими, які певний час не оброблялися), через втрату її родючості. Такі землі не є привабливими, оскільки їхнє окультурення вимагатиме багато ресурсів, і тому у більшості випадків вони не підлягали орендуванню, і селяни нічого не могли з цим вдіяти. Місцева та районна влада також не надто була зацікавлена у цих землях, вичікуючи відмови пайовиків від неї, їхньої міграції, ба навіть смерті тощо. До того ж існувала проблема із загубленими землями (близько 1 млн га), які з 1995 року залишились незатребуваними (220 тис. сертифікатів на землю), і тодішній Держкомзем не міг знайти людей, яким вони належать [Брикимова, 2005].

Тоді ж держава здійснила позитивний крок – припинила практику кредитування сільського господарства і почала використовувати її грошову форму. До АПК стали надходити кредитні ресурси банківської системи, зменшилися бюджетні витрати, було вдосконалено

розвиток ринків сільгосппродукції і продовольства, почала формуватися їхня інфраструктура.

Кількість селянських господарств зросла, збільшившись на початок 2000 років на 2000 одиниць порівняно із попереднім періодом, і досягла 38,4 тис. Фермерські господарства більшали, загальна площа земельних угідь, що належала їм, зростала (з 32,4 тис. га на початку 2000 р. до 56,1 тис. га наприкінці року) [Аграрна реформа в Україні, 2001].

Тоді ж було прийнято Закон України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років», яке мало на меті зменшити податкове навантаження. Однак створити надійний податковий механізм, який враховував би специфіку сільськогосподарського виробництва, так і не вдалося.

Загалом не відбулося і перетворення сільськогосподарських підприємств на конкурентноспроможні суб'єкти господарювання як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Реформування не призвело до створення ефективного власника та господаря на селі. Здійснювані заходи не викликали позитивного резонансу серед широких верств населення, залишившись незрозумілими пересічним громадянам, через що ми спостерігаємо сталу тенденцію недовіри до інститутів влади та уряду. Історична практика показує, що будь-які реформи на всіх своїх етапах повинні мати своїм наслідком еволюцію, а не інволюцію, «сприяти економічному зростанню та підвищенню якості та рівня життя людей».

Як слушно вказує д. екон. н. Т. Петрушина у своїй монографії «Социально-экономическое поведение населения Украины в условиях институциональных перемен» (2008), що, незважаючи на те, що реформи, як правило, прямують завжди «згори», для свого успіху вони мають викликати відгук «знизу» – серед широкого загалу, мають «відповідати очікуванням людей, породжуючи тим самим у них зацікавленість у такій соціально-економічній поведінці, яка відповідає та сприяє здійснюванню інституційним перетворенням. Лише на фоні довіри до реформ та реформаторів можлива масова підтримка реформ» [Петрушина, 2008: с. 62]. А якщо інститути влади та Уряду не враховують думку населення і діють на власний розсуд, прикриваючись демагогічними гаслами та декларативними твердженнями, врешті-решт, це проявляється у тенденції наростання негативного ставлення до всього, що відбувається в країні, зокрема і до ринку землі. Так, станом на 2017 рік переважна більшість (64%) населення України та дві третини сільського соціуму (69,9%) показали себе противниками купівлі-продажу землі [Сакада, 2017: с. 236].

Опитування громадської думки, проведене Центром Разумкова навесні 2001 року, показало, що третина населення України (31%) і така сама кількість селян поклала надії на позитивний вплив аграрної реформи на ефективність сільськогосподарського виробництва. Кожен п'ятий громадянин в країні (і майже кожен четвертий мешканець села) вважали, що ефективність сільського господарства лише знизиться, решта ж населення загалом та селян, зокрема, визначили, що аграрні реформування жодним чином не вплинуть на його ефективність [Аграрна реформа в Україні, 2001].

Помилки та прорахунки аграрного реформування мали не випадковий, а системний характер. Експерти зазначають, що основною причиною на той час була відсутність нового Земельного кодексу України, який законодавчо регулював би земельні відносини, через що значна частина селян у 2000 році, отримавши земельні сертифікати, скористалася своїм правом від 1994 року дарувати або продавати свої земельні частки. До цього їх змушувало зубожіння, особливо серед селян-пенсіонерів (а таких виявилось більше половини), а також тиск з боку чиновників місцевої влади. Це призвело до того, що земельні ділянки скуповувалися за безцінь (за 100–200 грн за гектар при їхній вартості на той час у 8700 грн) і концентрувалися в руках багатих осіб. Це змусило Верховну Раду прийняти в січні 2001 року Закон «Про угоди щодо відчуження земельної частки (паю)», яким заборонялося до прийняття нового Земельного кодексу будь-яке відчуження, окрім передачі у спадок. Повільне отримання державних актів на землю серед населення (на той час їх отримали лише 1 млн громадян з 6,3 млн), відсутність законодавчо закріпленого права на вільну купівлю-продаж, уповільнення процесу розпаювання майна колишніх КСП (23% станом на 2001 рік), розбіжності між реальною ринковою вартістю майна, що підлягало розпаюванню, і балансовою, нерозв'язаність продовольчої проблеми тощо.

Серед широкого загалу ставлення до приватної власності на землю було вкрай неоднозначним, і питання про це було одним із перших у щорічному моніторингу соціальних змін, що з'ясовувалося Інститутом соціології НАН України впродовж 30 років. Порівняння відповідей показує, що оцінки із року в рік коливалися від позиції несхвалення до позиції схвалення, від прийняття до неприйняття (табл. 1).

Порівнюючи всі відповіді з тими, що респонденти їх дали в останні роки, бачимо, що реакція пересічних громадян демонструє сталу тенденцію поступового наростання негативного ставлення і неприйнятності приватизації землі. Водночас частка громадян, які не можуть чітко сформулювати своє ставлення до приватної власності на землю,

Таблиця 1

Ставлення респондентів до приватної власності на землю, %

Варіанти відповідей	1992	1996	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2012	2016	2018	2020	2021
Переважно негативно	13,9	27,4	27,0	29,4	31,4	45,2	52,8	53,1	55,8	58,9	57,3	34,1	51,7
Важко сказати, негативно чи позитивно	21,8	22,7	24,5	25,2	26,2	26,6	22,8	20,5	24,3	24,1	22,3	25,7	27,3
Переважно позитивно	63,5	49,8	48,0	45,2	42,1	27,8	23,8	25,7	18,6	16,7	20,4	39,7	21,0

практично не міняється вже впродовж трьох десятиліть і становить приблизно чверть населення країни. Проте результати опитування, проведеного восени 2020 року, показали несподівані зміни настроїв пересічних громадян, серед яких збільшилася, хоча й незначно, кількість тих, хто не зважився висловити свою думку (або не сформулював її для себе), та тих, хто вказав на позитивне ставлення до приватної власності на землю. Відповідно зменшилася кількість тих осіб, хто ставився до приватизації негативно. Такий поворот можна пояснити форс-мажорними обставинами, якими виявилися пандемія коронавірусу та вимушений через неї карантин, що розпочався у березні 2020 року, тривав майже до літа поточного року із хвилеподібними коливаннями та змінами режиму від жорсткого до адаптивного і, схоже, не відпускає й досі. Через ці обставини, на нашу думку, люди дещо збайдужіли до спільних громадських проблем, пом'якшивши своє ставлення до них та зосередившись на особистих, приватних проблемах та негараздах, серед яких, зокрема, можна назвати припинення роботи та виплат, втрати робочого місця, відсутність будь-якого заробітку або відчутне його скорочення, психологічний дискомфорт від необхідності тривалого одночасного перебування всієї родини (або її частини) вдома, дистанційне навчання дітей-школярів тощо. Проте через рік, коли жорсткість карантинного режиму пом'якшала, а люди пристосувалися до його коливання, коли були застосовані певні стримувальні та запобіжні заходи (обмеження користування транспортом, обов'язкове щеплення або ПЛР-тестування тощо), оцінка ставлення громадян до приватизації землі також більш-менш повернулася до показників попередніх років.

За даними опитування соціологічної служби «Рейтинг», проведеного у квітні 2021 року, кожен п'ятий громадянин України (22%)

Розділ перший

взагалі виявився необізнаним із проблемами земельного ринку і вперше почув про його запуск у країні, третина населення (32%) дещо чула про це, і 46% достатньо ознайомлені з цією подією. Також майже 80% громадян вважають, що це питання має вирішуватись шляхом всенародного референдуму, у 2019 році таких було дещо менше – 74%. За даними цього ж опитування, переважна більшість населення (64%) висловилася проти вільної купівлі-продажу землі, 80% опитаних взагалі не підтримують надання іноземним громадянам права купівлі землі і тільки 15% погодилися з цим [Манна земельная, 2021].

Ставлення громадян до можливості купівлі/продажу земель на пряму залежить від їхнього ставлення до приватної власності на землю (табл. 2).

Таблиця 2

Ставлення громадян України до купівлі-продажу землі, %

<i>Віріанти відповіді</i>	1994	1996	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2017	2019	2021
Так, землю можна продавати / купувати	38,5	39,2	33,6	32,3	24,8	22,0	29,2	25,8	21,4	24,4	23,4	31,7	22,6
Ні, землю не можна продавати / купувати	44,4	41,8	49,4	47,9	56,4	60,5	53,8	57,2	61,3	57,7	63,9	51,2	59,6
Важко сказати	16,8	19,1	17,0	19,7	18,7	17,5	17,0	16,9	17,0	17,8	12,2	17,1	17,8

Так, на запитання про те, чи можна загалом дозволити в Україні купівлю-продаж землі, відповіді пересічних громадян також із року в рік показують хвилеподібне наростання негативного ставлення і зменшення тих, хто ставиться до цього позитивно. Так, якщо 1996 року спостерігалася приблизно однакова кількість і тих, і тих (39% «позитивістів» і 42% «негативістів»), кілька років потому відбулося зменшення тих, хто обрав позитивний варіант відповіді (32,3% у 2000 р., 24,8% у 2005 р., 21,4% у 2012 р., 22,6% у 2021 р.) і відповідно поступове збільшення тих, хто обрав негативний його варіант (від 48% у 2000 р. до 64% у 2017 р.). Така динаміка відбулася, на нашу думку, через очевидну неефективність проведення реформ та через те, що люди все ж таки почали потроху замислюватися над проблемою [Іваненко, 2006].

2020 року питання про землю було сформульовано дещо інакше: яким має бути право власності на землю. Відтак і у відповідях простежуються трохи інші акценти. 37,4% опитаних відповіли, що воно має бути із повним правом вільного продажу/купівлі (2017 року так вважали 27,3% українців)³. 19,2% зазначили, що воно має бути життєвим користуванням, з правом успадкування, але без права продажу (2019 року такої думки дотримувався кожен четвертий громадянин України), 11,3% вважають, що земля має бути власністю громади, яка надає її у тимчасове користування жителям (2017 р. їх було 21,4%). Кількість прихильників державної власності на землю залишилася практично незмінною: 17,6% 2017 і 16,3% 2020 року.

Прийняття 2001 року Верховною Радою Земельного кодексу України (№ 2768-III), який визначив механізми, закріпив певні досягнення і результати приватизації земель сільськогосподарського призначення, стало знаковою подією, багатообіцяючим кроком, що вселяв надії та оптимістично налаштував. Він доповнив Закон України № 2074-XII від 30.01.1992 року «Про форми власності на землю» та Закон «Про внесення змін до Земельного кодексу України» (№ 1121 від 03.06.1998). Кодексом 2001 року впроваджувався тимчасовий мораторій на купівлю-продаж землі спочатку на один рік, потім – на чотири, який означав, що громадяни та юридичні особи, що володіли земельними ділянками для ведення фермерського господарства та іншого товарного виробництва, а також громадяни – власники земельних часток (паїв), до січня 2005 року не мали права продавати або відчужувати свої земельні ділянки та земельні частки (паї) інакше, ніж через обмін, передачу у спадщину або через вилучення земель для суспільних потреб. У подальшому дію мораторію неодноразово продовжували, вносячи різноманітні поправки та зміни, розтягнувши тимчасовий захід на два десятки років.

Ситуацію ускладнювало декілька чинників: відсутність Земельного кадастру, що регулював би права власності на землю, відсутність ринку землі, узаконення майна колишніх КСП, надмірна політизація аграрних питань, відсутність розуміння доцільності реформування, неготовність українського селянства до ринкових відносин, брак роз'яснювальних заходів, правового просвітництва тощо. Проте головною причиною невдалого перебігу аграрної реформи вважалася неврегульованість нормативно-правової бази, що створювало можливість та умови для поширення тіньової економіки і криміналізації економічної діяльності в АПК.

³ Див. Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. Вип. 7(21). (2020). Київ: Ін-т соціології НАН України, С. 447.

Опитування, проведене 2001 року Центром Разумкова, показало, що, на думку громадян України, ефективними є лише індивідуальні фермерські господарства (44,3% по країні і 45% серед селян). Громадяни дуже низько оцінювали державну підтримку вітчизняного сільськогосподарського виробництва, вважаючи її декларативною та малоефективною [Аграрна реформа в Україні, 2001]. Те саме підтверджують і дані інших соціологічних досліджень. З цього можна висновувати, що перше десятиліття незалежності (і відповідно наступні початкові етапи реформування аграрної сфери (1991–2001)) призвело до низки зловживань і махінацій, а відтак подальшого соціального розшарування та зубожіння населення, особливо серед селянства.

Аграрна реформа не тільки не вирішила проблеми сільського населення, а ще більше їх загострила, серед яких, наприклад, можна виокремити демографічну: почалося поступове скорочення загальної чисельності населення, його постаріння, зниження народжуваності. Зокрема, за означене десятиліття кількість лише сільського населення скоротилася на 6,6% (з 16,9% до 15,8%), натомість серед міського лише на 4,4%. Крім того, в результаті проведеного реформування склався несприятливий екологічний та інвестиційний клімат, впала родючість ґрунтів, не дотримувалися звичайні технологічні сільськогосподарські вимоги тощо.

Серед безперечних здобутків першого десятиріччя реформування можна назвати хіба що створення передумов для виходу аграрної галузі економіки з кризи та відкриття перспектив його подальшого розвитку, впровадження ринкових форм управління галуззю, встановлення паритетних цін на сільськогосподарську та промислову продукцію, врегулювання боргових відносин між АПК та державою, встановлення сприятливого податкового клімату.

Одним із несприятливих чинників невдалого реформування вважалася надмірна політизація процесу прийняття рішень стосовно АПК, бюрократизація аграрного чиновництва, тіньові оборудки тощо. Депутатські об'єднання (Народний Рух України, Трудова партія, СПУ та ін.) з самого початку ставили питання про земельну реформу, впорядкування Земельного кодексу, врегулювання земельних і майнових відносин, захисту прав власності, створення земельних бірж для вільної купівлі-продажу землі, державних кредитних фондів для підтримки сільгоспвиробників, посилення цільової допомоги аграрному сектору з боку держави, розвиток сільської соціальної інфраструктури тощо. Проте приймалися інші рішення, акцентувалися інші питання, а мораторій поступово втрачав здат-

ність слугувати перешкодою для незаконних операцій, через що земельний ринок перетворився чи не на найбільший тіньовий ринок країни [Тіньовий ринок землі, 2021].

Чергова спроба реформування земельного ринку була зроблена у 2011 році. У грудні того року парламент розглянув законопроект «Про ринок земель» (№ 9001-д від 07 грудня 2011 р.), яким передбачалося запровадження ринку земель у 2013 році, зняття мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення, заборона продажу землі іноземцям, створення Державного земельного банку. Проте він так і не став законом.

Питання зняття мораторію на продаж землі було і тривалий час залишалося наріжним каменем української економіки. Тривалий час запровадження повноцінного ринку землі було вимогою до України від міжнародних кредиторів для видачі чергових кредитів. Весь час поставали питання, чи готова Україна до впровадження ринку землі, якими можуть бути імовірні наслідки, вигоди та зиски зняття мораторію, у чому полягають перспективи української аграрної індустрії тощо.

Незважаючи на те, що друге продовження мораторію відбулося 2006 року, коли Президентом став В. Ющенко, а прем'єр-міністром Ю. Тимошенко, воно пройшло тихо і непомітно. Так само як і наступне 2015 року, вже після революції Гідності та кривавих подій 2014 року, затягнувшись загалом на довгих 15 років. Як зазначали російські економісти В. Іноземцев та Д. Некрасов, український уряд, який би вектор розвитку – європейський чи євразійський – він не обрав, думка про небажаність формування цивілізованого земельного ринку в Україні є домінуючою для правлячої еліти, а декларована нею «європейськість» закінчується там, де постає питання про скасування мораторію на продаж землі [К реформе рынка земли, 2017].

На думку експерта з земельних питань та земельного законодавства, аналітика Асоціації «Українського клубу аграрного бізнесу» Р. Граба, найвагомішими аргументами до продовження мораторію були неготовність відкривати ринок землі, частково відсутнє законодавче регулювання, надмірна політизованість питання, а також відсутність роз'яснювальної роботи серед населення.

«Мораторій задумувався як тимчасовий захід для підготовки нормативної бази для вільного обігу землі. Уряд не розраховував на таку довготривалість цього кроку. Наразі заборона відчуження землі стримує ріст економіки, не дає можливості підприємствам капіталізувати свою основну власність. Єдине, що в аграрному підприємстві по-справжньому цінується, так це земля, яка приносить

дохід. Не маючи можливості її продати або навіть запропонувати як заставу, залучити кредит, підприємство не може вкладати гроші в розвиток інфраструктури, розвиток своєї бази, основного капіталу. Натомість люди, які хочуть продати землю, якою не користуються, але регулярно сплачують податок, за якою мають слідкувати, щоб вона не деградувала, не можуть цього зробити: не можуть отримати за неї відповідні кошти і не можуть їх витратити. А враховуючи, що в нас дуже і дуже багато земель – близько 6,5 мільйонів пайовиків та близько 27 мільйонів гектарів розпайованої землі, то це просто колосальні кошти», – наголошував Граб. «Ринок землі буде корисний селянам не лише через можливість продати землю у разі потреби, – продовжував він, – зростання ціни на землю збільшить також вартість її оренди. Це вже буде величезним плюсом. Для уникнення ризику, що землю скуплять задешево, в принципі і пропонується етапність продажу: спочатку продавати державну землю. Мається на увазі, що на початковому етапі варто здійснити продаж земельних ділянок державної власності в різних регіонах, щоб зрозуміти вартість землі, а потім допускати на ринок громадян».

На його думку, зняття мораторію мало б бути не якимось безконтрольним заходом, а встановленням певних обмежень, запобіжників, які дозволять уникнути помилок, котрі потім неможливо виправити. Малося на увазі обмеження на певний час (5-10 років) доступу до земельних ресурсів іноземцям, як наприклад, це зробили в Польщі або Чехії. На його думку, за цей час у країні вже складеться настільки стабільна ціна і розвинена інфраструктура, що ринок землі зацікавить іноземців [Земельний мораторій, 2016].

Економісти Світового банку, які давно досліджують цю проблему, означили п'ять особливо негативних втрат від мораторію. По-перше, це втрати власників земельних паїв, по-друге, фермерів, по-третє, економіки в цілому, а ще – місцевих та державного бюджетів, і врешті решт, вимирання сільських територій. В аналітичній записці Світового банку «Земельна реформа задля зростання» зазначається, що у 2014 році додана вартість на га земель в Україні становила 413 дол., у Польщі – 1 142 дол., Німеччині – 1 507 дол., Франції – 2 444 дол., і все це попри значно вищу якість ґрунтів в Україні.

За даними Держгеокадастру України (станом на 2018 р.), власник середнього паю (3,6 га) в середньому отримує 50 дол. за га орендної плати за рік. За підрахунками Світового банку, цей показник має становити близько 250 дол. за га – як у Болгарії чи Польщі. Це означає, що бабуся, яка живе на мізерну пенсію, могла б отримувати на 13-18 тис. грн більше, ніж тепер. Це піврічна середня пенсія в Украї-

ні. Якби існував ринок землі, це була б найкраща соціальна допомога кожному землевласнику, але через мораторій власники паїв втрачають на рік до 86 млрд грн або 3,3 млрд дол., які могли б отримати пересічні селяни для відкриття бізнесу, освіти дітей, інших особистих потреб [Доповідь, 2017].

Фермерам мораторій також обмежує доступ до фінансових ресурсів та уповільнює економічне зростання, і найбільше тим, хто орендує землю. Вони витрачають близько 107 грн за га на обслуговування договорів оренди. У масштабах країни це щонайменше 80 млн дол. щорічно. Втрати були б менші, якби землі були консолідовані, тобто якби для оренди 100 га було потрібно не 30 договорів, а лише два-три.

За період з 2004 року по 2012 рік Україна втратила до 43 тис. га площ багаторічних культур. За розрахунками Світового банку, інвестуючи в однолітні культури замість багаторічних, фермер щороку втрачає близько 1 тис. доларів прибутку з кожного га.

На думку консультанта Світового банку із земельних питань Д. Нізалова (за даними СБ), бюджет України щорічно втрачає понад 1 млрд грн внаслідок недоотриманих грошей від земельного податку, заниженої орендної плати за державну та комунальну землю, від земель, що не мають чіткого юридичного статусу – колишніх колгоспних дворів, польових доріг та лісосмуг тощо [Про ракову пухлину, 2018].

Загалом всі запропоновані українськими спеціалістами програми реформування були орієнтовані на зростання вартості землі і збільшення податкового обігу в аграрному секторі. Російські економісти Іноземцев та Некрасов вважають таку думку не зовсім слушною. З їхньої точки зору, важливіше інше. Середня зарплата у сільському господарстві у 2015 році становила 60–65% від середньої по країні. У США прибутки родин американських фермерів перевищують прибутки багатьох мешканців міст. У розвинених європейських країнах рівень життя сільських мешканців не надто відрізняється від рівня життя у місті. При тому, що у США в аграрному секторі зайнято 3% працездатного населення, у Німеччині – 1,4%, Франції – 2,4%, а в Україні – майже 17,5%. У цих умовах завдання українського аграрного реформування, на думку російських економістів, полягає у скороченні надлишкової кількості цього відсотка за рахунок підвищення продуктивності та ефективності приватного сільськогосподарського виробництва, а також матеріального стану сільських мешканців, їхнього добробуту, що може стати додатковим ресурсом робочої сили для інших галузей, а також джерелом розширен-

ня внутрішнього ринку за рахунок підвищення рівня споживання [К реформе рынка земли, 2017]. Тобто аграрна та земельна реформи мають бути вмотивовані інтересами та потребами людей, а не інтересами та потребами влади та її чиновників.

У березні 2020 року Верховною Радою було ухвалено проєкт Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення», а у липні 2021 року Закон № 552-IX набрав чинності. Тобто мораторій скасували і ринок землі відкрили.

Цим Законом передбачається формування законодавчого поля для запровадження ринкового обігу земель сільськогосподарського призначення, можливість забезпечення реалізації конституційних прав громадян на вільне розпорядження своєю власністю, створення прозорих умов для набуття у власність земельних ділянок сільськогосподарського призначення громадянами України.

За Законом передбачено поетапне скасування заборони на продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення з обмеженнями щодо концентрації землі в «одні руки». Згідно з ним з 1 липня 2021 року право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення (площею до 100 га) набувають виключно громадяни України. З 1 січня 2024 року таку можливість отримають також юридичні особи, власниками яких є українці. Вони зможуть купувати до 10 тисяч гектарів землі за умови, що покупець має документально підтвердити джерела походження коштів для придбання земельної ділянки. Страхи українців, які часто можна було почути у ЗМІ, нібито землі скуплять за безцінь та ще й іноземці і т. п., нейтралізуються ціновими обмеженнями, і ціна не може бути нижчою за її нормативно-оціночну вартість. Така умова діє до 2030 року. Продаж державних та комунальних земель забороняється. Питання щодо надавання іноземцям права купувати землю має вирішуватись на референдумі.

Останнє з'ясувалося в опитуванні, що було проведене Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) наприкінці червня 2021 року⁴. Його результати показали, що переважна більшість українців (71,7%) підтримують проведення референдуму про заборону продажу землі сільськогосподарського призначення, 65,2%

⁴ Опитування проводилося методом особистого інтерв'ю, за триступінчастою репрезентативною вибіркою. Було опитано 2031 осіб віком старше 18 років зі 107 населених пунктів у всіх підконтрольних уряду регіонах України. Статистична похибка не перевищує 3,3% для показників, близьких до 50%, і 1,5% для показників, близьких до 5%.

підтримали б на ньому заборону на продаж земель, а 84,1% категорично проти продажу українських сільгоспземель іноземцям [Дві третини, 2021].

Проте, на думку експертів, законодавча база для реалізації положень про ринок земель не є цілком продуманою і досконалою, і не виключаються нові проблеми у розв'язанні питання аграрного реформування. Зокрема, не виключено, що в умовах системної кризи селяни можуть продавати свої паї дешевше, ніж це могло б бути за інших умов, не виключено концентрування землі в руках великих агрокомпаній/агрохолдингів та банків з метою подальшого прибуткового продажу. До того ж прийняття цього Закону є однією з умов отримання Україною нового грошового траншу від МВФ (1,75–2 млрд дол.).

Також не варто очікувати результатів, подібних тим, що мають місце в країнах Центральної Європи внаслідок лібералізації ринку земель [Світові моделі, 2016]. Якщо позитивні зрушення і відбудуться, то радше у віддаленій перспективі, а найближчим часом жодним чином це не позначиться на ситуації в країні, зокрема на добробуті її громадян, залишаючись хіба що ознакою «цивілізованого механізму поступального руху пострадянської політичної реальності» [К реформе рынка земли, 2017].

Джерела

Аграрна реформа в Україні: здобутки та прорахунки (2001). Аналітична доповідь УЦЕПД. *Національна безпека та оборона*, № 5(17). Отримано з: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD17_2001_ukr.pdf

Брикимова М. (2005). Невостребованный чернозем. *День*, № 16 (01 февраля).

Дві третини українців виступають за заборону продажу сільгоспземель-соціопитування КМІС (2021). *Interfax-Україна* (05липня). Отримано з: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/753759.html>

Доповідь «К реформе рынка земли в Украине» (2017). На замовлення Українського Інституту Майбутнього (26 листопада). Отримано з: <http://hvylya.net/special-projects/ukrainian-institute-future/k-reforme-ryinka-zemli-v-ukraine.html>

Земельний мораторій: загрози, механізми, перспективи (2016). Інтерв'ю з Романом Грабом. *Спільне. Commons*. Отримано з: <https://commons.com.ua/uk/zemelnij-moratorij-zagrozi-mehanizmi-perspektivi/#return-note-24867-2>

Іваненко О. (2006). Сприйняття населенням України економічної ситуації та реформувань на селі. *Українське суспільство 1992–2006*. Соціологічний моніторинг. Київ: Ін-т соціології НАН України.

Кара-Мурза С. Г. (1999). *Продаж землі. Хто знайде і хто втратить?* Київ: Оріяни.

К реформе рынка земли в Украине (2017). / В. Иноземцев, Д. Некрасов / Украинский Институт Будущего. *Хвиля* (26 ноября). Отримано з: <http://hvylya.net/special-projects/ukrainian-institute-future/k-reforme-ryinka-zemli-v-ukraine.html>

Манна земельная: как в Украине стартовал рынок сельскохозяйственной земли (2021). *Аргументы и факты в Украине* (09 июля). Отримано з: https://aif.ua/society/law/manna_zemelnaya_kak_v_ukraine_startoval_rynok_selskohozyaystvennoy_zemli

Петрушина Т. О. (2008). Социально-экономическое поведение населения Украины в условиях институциональных перемен. Киев: Ин-т социологии НАН Украины.

Про ракову пухлину української економіки, або Як земельний мораторій шкодить кожному українцю (2018). / Д. Нізалов / ЕП (10 травня), Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/publications/2018/05/10/636671>

Сакада М. (2017). Динаміка ставлення сільського соціуму до передачі у приватну власність та купівлі-продажу землі. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 4 (18). Київ: Ін-т соціології НАН України.

Світові моделі підтримки сільського господарства. З досвіду аграрного господарювання найуспішніших країн світу (2016). *Українформ* (08 травня). Отримано з: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2012230-svitovi-modeli-pidtrimki-silskogo-gospodarstva.html>

Скорик М. (2004). Продажність непродажної. *Україна молода*, № 89 (19 травня).

Тінювий ринок землі: найбільш поширені схеми розкредитування (2021). *ЕП* (18 січня). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/01/18/670091/>

Туган-Барановский М. И. (1989). Социальные основы кооперации. Москва: Экономика.

Україна. Соціальна сфера у перехідний період (1994). Аналіз Світового банку. Київ: Основи.

СТАНДАРТНА І НЕСТАНДАРТНА ЗАЙНЯТІСТЬ ЗА ОЦІНКАМИ ГРОМАДЯН

Трансформація економік західних країн у часи переходу від фордизму до постфордизму, від кейнсіанства до неолібералізму почалася на зламі 70–80-х років ХХ ст. і супроводжувалася адаптацією світової капіталістичної системи до нових глобальних умов господарювання. З цією метою на зміну *регульованій* інституціональній структурі накопичення, що домінувала в провідних західних державах у післявоєнний період, була введена *ліберальна* інституціональна структура накопичення. Остання дала «зелене світло» практиці «вільного підприємництва» під гаслом «laissez faire» («нехай вони роблять, що хочуть») заради проголошеного підвищення ефективності виробництва та конкурентоспроможності капіталістичної економіки на глобальному ринку, а також максимізації прибутків і перерозподілу їх на користь великого бізнесу. У межах нових соціальних структур накопичення капіталу основна ставка робилася на втілення в життя *стратегії гнучких виробничих режимів*, спрямованих на забезпечення домінування капіталу над працею і перенесення на найманих працівників усього тягаря ринкових ризиків. Це викликало суттєві зміни у сфері праці і призвело до широкої дестандартизації зайнятості та значного посилення експлуатації трудового народу спочатку в центрі капіталістичного світу, а потім у країнах «третього світу» і з «перехідною» економікою. У цьому контексті вагомий інтерес становить дослідження в Україні сучасної системи нестандартної зайнятості з метою відповіді на питання: на яких засадах і в яких умовах працюють і будуть працювати українські громадяни у ХХІ ст.

За даними національної статистики, кількість зайнятих різними видами економічної діяльності в Україні зменшилася за роки ринкових трансформацій більш як на третину (на 35,6%, з 25 419,1 тис. осіб у 1990-му до 16 360,9 тис. осіб у 2018-му) [Статистичний щорічник, 2013: с. 344; Статистичний щорічник, 2019: с. 50]. Суттєве зменшення кількості зайнятих у 1990-х роках та поступове збільшення у 2002–2008 роках відповідали загальним трендам економічного розвитку країни, так само як спад та піднесення кількості зайнятих під час і після першої в історії людства глобальної фінансово-економіч-

ної кризи 2008–2009 років. Зафіксоване значне, на 21%, зменшення кількості зайнятих в Україні впродовж 2013–2017 років стало не лише результатом зменшення економічного потенціалу країни внаслідок втрати Криму та подій на Донбасі, а й, значною мірою, результатом деструктивної соціально-економічної політики української влади. Зменшення частки зайнятих економічною діяльністю тільки за чотири постмайданних роки дорівнювало і навіть дещо перевищило зменшення цього показника за двадцять з гаком попередніх років трансформаційних змін. Нестабільний тренд деякого зростання кількості зайнятих у 2018–2019 роках, на жаль, в одну мить перервала пандемія COVID-19, поставивши країну перед численними новими викликами. Пандемія коронавірусу вже спричинила скорочення кількості українських трудових мігрантів, а відповідно, і надходжень до сімейних бюджетів наших співвітчизників. Через масові звільнення з роботи, відсутність транспортного сполучення, закриття / зупинки на невизначений період роботи підприємств та організацій тощо стрімко рівень безробіття. Якщо до початку епідемії на десять українських громадян, що мали оплачувану роботу, за даними і соціологічного моніторингу, і національної статистики, припадало близько одного(-їєї) безробітного(-ої), то у рік пандемії рівень безробіття сягнув двозначних відсотків.

Офіційна статистика, крім кількості зайнятих в країні, визначає їх розподіл за статусом зайнятості, освітнім рівнем, місцем проживання, віковими і гендерними групами, наводить показники використання робочого часу тощо. Проте статистика не вимірює сприйняття людьми свого стану, їх соціальне самопочуття та інші важливі для розбудови суспільства аспекти. Тому дані соціологічних опитувань суттєво доповнюють статистичні показники зайнятості і ситуації на ринку праці. Моніторинг соціальних змін в українському суспільстві свідчить про невинне погіршення гарантій зайнятості людей. Громадянам України постійно важко знайти за місцем свого проживання гідну роботу із достатнім заробітком, кожному другому – просто роботу за своєю кваліфікацією. Складнощі у працевлаштуванні переважають навіть за умов пошуку хоч якоїсь роботи, хоча робота без достатнього заробітку є сумнівним надбанням. Попри піднесення та спади щодо складності працевлаштування на будь-яку роботу за місцем проживання, частка респондентів, яким це зробити важко, постійно суттєво переважає (зокрема, у 2020-му 48% проти 27%). Хоча напруженість на ринку праці за останні п'ять років, за оцінками громадян, дещо зменшилася, ситуація залишається критичною. Знайти легко хоч якусь роботу може тільки кожен третій-

четвертий мешканець країни, а роботу із достатнім заробітком – менш як один з десяти. Брак робочих місць з гідною заробітною платою за місцем проживання громадян сприяє зростанню трудової міграції.

Україна дедалі більше стає постачальником не лише сировини, а й свого головного ресурсу – кваліфікованої робочої сили. За експертними оцінками, відплив працівників за кордон сягає від 4 до 10 млн осіб [Костриця, Бурлай, 2020: с. 102]. Зарубіжні заробітки стали вагомою дохідною статтею бюджетів українських домогосподарств. За оцінками майже половини респондентів (46%), у сім'ях їхніх знайомих, члени яких працюють за кордоном, зарубіжні заробітки становлять понад 50% сімейного бюджету, а, на думку третини опитаних (36%) – від 20% до 50%¹.

Незважаючи на низку позитивних наслідків міжнародної трудової міграції, у порівняльному контексті «плюсів» і «мінусів» українського гастарбайтерства переважають негативи. Вітчизняна економіка і бізнес вже сьогодні відчувають дефіцит висококваліфікованих робітників і фахівців із низки спеціальностей. Знижується якість наявних трудових ресурсів. Слабшає соціальний потенціал розвитку економіки. Збільшується кількість неповних українських сімей на чолі з одним із батьків з усіма негативними наслідками цього соціального явища. А зростання міграційних настроїв, особливо серед молоді, взагалі загрожує життєздатності країни.

Як стверджують українські дослідники В. Костриця і Т. Бурлай, «внаслідок дилетантсько-популістських підходів у вітчизняній політиці зайнятості в країні сформовано серйозні ризики втрати існуючих робочих місць, скорочення рівня зайнятості, зростання рівня бідності, дискримінації та нерівності українських громадян в доступі до освіти та гідної зайнятості, незалежно від віку або статі, стану здоров'я, що глибоко суперечить міжнародним зобов'язанням України, які визначені ратифікованими нею конвенціями МОП» [Костриця, Бурлай, 2020: с. 102]. Більше того, на їх думку, ринок праці України впродовж останніх 10–15 років «стає дедалі більш відсталим (як за якістю його інститутів, так і за параметрами якості робочих місць, зайнятості, продуктивності праці, технічного оснащення), фактично демонструючи тенденцію деградації під час нових, лише “паперових” реформ» [Костриця, Бурлай, 2020: с. 99–100].

¹ За даними Світового банку, у 2018-му заробітчани перевели в Україну 14 млрд дол., що більш ніж утричі перевищує за обсягом всю ухвалену наприкінці 2018 року кредитну програму МВФ [В 2018 году, 2019] і становить 11,4% ВВП України [Лібанова, 2019: с. 18].

Загальні характеристики зайнятості

За даними моніторингу 2019 року, майже дві третини опитаних громадян (64,9%) мають оплачувану роботу, що трохи більше ніж у 2018 і 2016 роках (відповідно, 59,9% і 55,9%). Причому серед тих, хто працює, кожний десятий має одну і більше додаткових робіт (7,9% – одну, 2,4% – декілька). Бізнесом і підприємництвом зайнято 5,0% населення (у тому числі дрібним бізнесом та індивідуальним підприємництвом – 3,9%), найбільш численну групу становлять робітники (26,1%). Серед тих, хто працює, статус роботодавців мають 6,4% громадян, статус найманих працівників – 77,4%, статус самозайнятих – близько 13,7% (за даними статистики, ці категорії зайнятих у відсотках до зайнятого населення віком 15–70 років становили у 2017 році, відповідно, 0,9%, 84,3% і 14,6% [Економічна активність, 2018: с. 78]). Випадковою роботою (без постійного місця, в різних місцях залежно від обставин) за останні п'ять років було стабільно охоплено 5–7% населення (у 2019 р. – 4,8%).

Безробітні становлять 5,8% усіх опитаних, або 9,0% тих, хто працює (рівень безробіття населення України у 2017 р. становив 9,5%) [Статистичний щорічник, 2018: с. 53]. Отже, на десять українських громадян, що мають оплачувану роботу, припадає приблизно один безробітний.

З укладанням письмового трудового договору на основній роботі працює три чверті (74,0%) зайнятих, кожний четвертий (26,0%) – за усною домовленістю, тобто на засадах неформальної/тіньової зайнятості (за даними офіційної статистики, неформальною зайнятістю 2017 року було охоплено 22,9% зайнятого населення) [Економічна активність, 2018: с. 114]. Усні домовленості поширені більше серед тих, хто працює на декількох роботах. Серед тих, хто має одну оплачувану роботу, три чверті (74,9%) працюють за письмовим трудовим договором, чверть – за усною домовленістю. Серед зайнятих на декількох роботах, за письмовим договором працює дві третини (65,8%), за усною домовленістю – третина (34,2%).

На умовах постійної зайнятості також працює три чверті (76,7%) зайнятих, на умовах тимчасової зайнятості – 23,3%. При цьому за строковим контрактом працюють 7,9% громадян, на тимчасових роботах – 6,9%, на сезонних – 5,5%, на випадкових роботах час від часу – 3,0% зайнятих. Постійно понаднормово працює 23,4% зайнятого населення, час від часу – 18,2%. Тобто понад 40 годин на тиждень постійно або періодично працює четверо з десяти зайнятих в Україні (що свідчить про нинішні обсяги феномену надзайнятості).

Повний 40-годинний робочий тиждень має приблизно така ж частка працюючих (42,1%). Водночас кожний десятий (10,0%) зайнятий працює неповний робочий тиждень, а 6,3% респондентів, що мають роботу, працюють за викликом окремі години, необхідні для її виконання. (Для порівняння: за даними статистики, більшість населення (69,8%) має 40-годинний робочий тиждень, понад 40 годин працює 14,0%, менше 40 годин – 16,2% населення [Економічна активність, 2018: с. 90]).

Стандартна і нестандартна зайнятість

Феномен нестандартної зайнятості (НСЗ) не є атрибутом виключно сучасного етапу «гнучкого» капіталізму. Різноманітні форми НСЗ поряд зі стандартною зайнятістю (СЗ) існували і раніше у вигляді сезонної і неповної зайнятості, гнучкого графіка робочого дня, вахтового методу роботи тощо. Проте концепція НСЗ з'явилася лише наприкінці ХХ – початку ХХІ століття як віддзеркалення суттєвих змін у організації праці і виробництва. Перехід від переважно масового стандартного виробництва (фордистського режиму) в індустріальний період до гнучких економічних режимів у сучасну епоху економічної глобалізації означав також розширення поряд зі СЗ різних видів НСЗ. Зростання НСЗ стало наслідком антиробітничого наступу глобального капіталізму, прагнення капіталу зменшити спротив профспілок падінню рівня та якості трудового життя, а також загальні витрати на робочу силу. З цієї метою великий бізнес на повну потужність використав можливості сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. І хоча НСЗ однозначно розуміється як така, що виходить за межі СЗ (тобто роботи за наймом на основі безстрокового трудового договору повний робочий день на території роботодавця тощо), єдиного визначення і класифікації НСЗ досі не існує. Дійсно, виокремити групу НСЗ доволі складно у зв'язку з відсутністю єдиного методологічного підходу серед дослідників до розуміння її контенту, а також через перетинання між собою різних форматів зайнятості і наявність різноманітних маргінальних груп зайнятих (які за одними критеріями тяжіють до СЗ, за іншими – до НСЗ). На думку експертів МОП, НСЗ охоплює тимчасові трудові практики (проектну, сезонну, випадкову роботу); неповну / часткову зайнятість та роботу «по виклику»; приховану зайнятість та самозайнятість; багатосторонні відносини зайнятості (залучена / запозичена праця через агентства зайнятості) [Non-standard employment, 2016: с. 8]. При опитуванні населення важливі перші три різновиди трудових практик, оскільки вони характеризують зайнятість «очима

працівників», з боку їх інтересів, їх трудової поведінки і якості життя (саме на них і був зорієнтований інструментарій дослідження). Запозичена праця висвітлює формат соціально-трудових відносин насамперед з юридичної точки зору та інтересів роботодавців.

Аналіз поширеності і характеристик НСЗ в Україні був проведений за даними соціологічного моніторингу вперше у 2019 році. Він виявив, що нею охоплено щонайменше четверо з десяти зайнятих, а сама група НСЗ вельми неоднорідна. Для порівняльного аналізу СЗ і НСЗ ми виокремили три групи респондентів. До групи СЗ ми віднесли респондентів, які одночасно зазначили, що вони є найманими працівниками, працюють на засадах постійної зайнятості, за письмовим трудовим договором і тривалість робочого тижня яких дорівнює або перевищує 40 годин². НСЗ охоплює дві групи працівників: найманих працівників, які працюють у форматі НСЗ, і самозайнятих. До найманих працівників НСЗ ми віднесли таких: 1) респондентів, які ідентифікували себе як наймані працівники і при цьому вказали, що працюють за усною домовленістю, тобто у форматі неформальної / прихованої зайнятості; 2) респондентів, які одночасно зазначили, що вони є найманими працівниками, працюють за письмовим трудовим договором, але на засадах тимчасової зайнятості; 3) респондентів, які є найманими працівниками, що працюють на засадах постійної зайнятості за письмовим договором, але тривалість робочого тижня яких менше 40 годин (неповна зайнятість). Категорія самозайнятих була визначена за самоідентифікацією респондентів і скоригована за логікою адекватності їх відповідей на запитання щодо типу їх зайнятості, що призвело до зменшення чисельності сформованої групи самозайнятих із 160 до 128 осіб. Проведений аналіз виявив специфічні особливості групи самозайнятих, за якими вона відрізняється не тільки від групи найманих працівників СЗ, а й від найманих працівників НСЗ, що зумовлено насамперед принциповою відмінністю їх статусів зайнятості: зайнятість «не за наймом» перших і «за наймом» останніх. Що ж конкретно показав аналіз цих груп?

Якщо загалом у суспільстві кожний четвертий зайнятий працює за усною домовленістю, а три чверті – за письмовим трудовим дого-

² Враховуючи поширення в українському суспільстві надзайнятості, хронічний і здебільшого вимушений характер цього феномену, оскільки заробітна плата більшості найманих працівників в Україні є вкрай недостатньою для задоволення основних потреб їх життя, ми свідомо розширили категорію СЗ і віднесли до неї як тих, хто має законодавчо встановлений 40-годинний робочий тиждень («ядро» СЗ), так і тих, хто працює більше 40 годин на тиждень (і кого, за іншого методологічного підходу, можливо розглядати в якості окремої категорії НСЗ – надзайнятих).

вором, то серед різних груп зайнятих це співвідношення формальних і неформальних засад зайнятості виглядає зовсім по-іншому. Зрозуміло, що у групі СЗ всі наймані працівники оформлені за письмовим трудовим договором. Серед зайнятих на нестандартних умовах переважають неформальні засади: серед нестандартно зайнятих найманих працівників 58,8% працюють за усною домовленістю, без письмово оформленого трудового договору, серед самозайнятих – ще більше, 64,5%.

Що стосується різних форматів тимчасової зайнятості, то серед найманих працівників НСЗ перше місце займають строкові контракти (22,5%), друге – тимчасові і сезонні роботи (15,9% і 13,4%, відповідно) і найменше – випадкові роботи і робота за викликом (6,3%). Серед самозайнятих найбільший відсоток має формат тимчасових робіт (16,1%); строкові контракти, сезонні і випадкові роботи поширені серед невеликої кількості самозайнятих (9,7%, 8,1% і 6,5%, відповідно). Проте зазначимо, що серед обох груп НСЗ найбільш численними є групи працюючих на умовах постійної зайнятості: 41,9% серед найманих працівників НСЗ і більше половини (59,7%) – серед самозайнятих.

Групи СЗ і НСЗ суттєво відрізняються між собою за параметром тривалості робочого тижня. Серед найманих працівників, зайнятих у форматі і СЗ, і НСЗ, четверо з десяти (39,6% і 39,4%, відповідно) постійно або час від часу працюють понаднормово (табл. 1). Серед самозайнятих понаднормово працює кожний другий (49,2%). Більшість (60,4%) найманих працівників СЗ мають законодавчо встановлений 40-годинний робочий тиждень. Серед нестандартно зайнятих таких у два-три рази менше: 20,9% серед найманих працівників НСЗ і 25,8% – серед самозайнятих. Відповідно, серед останніх поширена неповна зайнятість. У форматі неповного робочого тижня або окремі години «за викликом» працює кожний четвертий самозайнятий (25,0%) і четверо з десяти найманих працівників НСЗ (39,7%).

Більш поширена серед групи НСЗ порівняно з групою СЗ подвійна або множинна зайнятість. Так, серед представників СЗ одну чи декілька додаткових, крім основної, оплачуваних робіт мають 7,1%, серед представників НСЗ – трохи більше ніж кожний десятий (12,0% серед найманих працівників НСЗ і 11,3% серед самозайнятих).

НСЗ поширена однаковою мірою серед молоді і громадян середнього віку. Певні відмінності зафіксовані за освітнім чинником. Чим вище рівень освіти серед найманих працівників, тим більша серед них частка охоплених СЗ і менша частка НСЗ. Самозайнятість удві-

**Тривалість робочого часу стандартно
і нестандартно зайнятих працівників, %**

Тривалість робочого часу на основній роботі	Стандартна зайнятість (наймані працівники) N=576	Нестандартна зайнятість	
		Наймані працівники N=325	Самозайняті N=128
Працюю постійно понаднормово (більше 40 годин на тиждень)	22,4	19,7	28,1
Працюю час від часу понаднормово	17,2	19,7	28,1
Працюю повний робочий тиждень (40 годин на тиждень)	60,4	20,9	25,8
Працюю неповний робочий тиждень (менше 40 годин на тиждень)	0,0	24,6	13,3
Працюю за викликом окремі години (необхідні для виконання робіт)	0,0	15,1	11,7
Всього	100,0	100,0	100,0

чі більш поширена серед громадян із вищою освітою порівняно з тими, хто має нижчий освітній рівень (табл. 2).

Гендерний профіль самозайнятих також дещо відрізняється від профілю найманих працівників. Серед останніх частки респондентів

**Поширення стандартної і нестандартної зайнятості залежно
від освітнього рівня громадян, %**

Групи зайнятих	Освіта			Загалом по масиву
	Початкова, неповна та повна середня	Середня спеціальна	Неповна та повна вища	
Наймані працівники СЗ (N=576)	16,3	29,7	40,0	32,0
Наймані працівники НСЗ (N=325)	25,2	19,4	14,1	18,0
Самозайняті (N=128)	5,0	5,5	10,0	7,4
Роботодавці (N=75)	4,8	4,8	3,4	4,2
Не зайняті	48,8	40,7	32,5	38,5
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0

чоловічої і жіночої статі майже однакові (49,3% чоловіків і 50,7% жінок серед найманих працівників СЗ; 51,7% чоловіків і 48,3% жінок серед найманих працівників НСЗ). У групі ж самозайнятих переважають чоловіки (56,4% проти 43,6% жінок).

За зайняттявою структурою виокремлені групи відрізняються часткою кваліфікованих і некваліфікованих робітників. Частка кваліфікованих робітників у групі СЗ є найбільшою серед різних професійних типів і становить 37,5%. Серед найманих працівників НСЗ їх частка дорівнює 23,7%, а серед самозайнятих – 13,5%. Частка ж некваліфікованих робітників і серед найманих працівників СЗ, і серед самозайнятих є дуже помірною (8,0% серед СЗ і 9,0% серед самозайнятих). А от серед найманих працівників НСЗ частка підсобних робітників і різноробочих є чималою (23,7%) і дорівнює частці кваліфікованих робітників.

Суттєві відмінності між різними групами зайнятих спостерігаються при порівнянні їх заробітних плат (табл. 3). Більше половини

Таблиця 3

Рівень заробітної плати серед різних категорій зайнятих, %

Заробітна плата, грн	Стандартна зайнятість (наймані працівники) N=537	Нестандартна зайнятість	
		Наймані працівники N=299	Самозайняті N=124
До 4173	17,7	33,8	21,0
4174–8346	52,7	43,1	37,9
8347–12519	19,4	16,1	26,6
Більше 12520	10,2	7,0	14,5
Загалом	100,0	100,0	100,0

самозайнятих, а серед найманих працівників переважна більшість отримує зарплатню, що не перевищує двох мінімальних зарплат (мінімальна заробітна плата у серпні 2019 р. була встановлена на рівні 4173 грн). Найменші доходи – у найманих працівників НСЗ, серед них третина (33,8%) отримує менше офіційно встановленої мінімальної заробітної плати (для порівняння: такі ж низькі зарплати мають 17,7% найманих працівників СЗ і 21,0% самозайнятих). Доходи у розмірі двох мінімальних зарплат і більше мають четверо з десяти самозайнятих (41,1%), троє з десяти найманих працівників СЗ (29,6%) і двоє з десяти (23,1%) найманих працівників НСЗ.

Про дещо кращий матеріальний стан самозайнятих порівняно з найманими працівниками, і дещо кращий стан найманих працівників СЗ порівняно з найманими працівниками НСЗ свідчать й інші відповіді респондентів щодо матеріального стану їх сімей (табл. 4).

**Порівняння характеристик життєвої ситуації стандартно
і нестандартно зайнятих працівників, %**

Характеристики життєвої ситуації	Стандартна зайнятість (наймані працівники) N=576	Нестандартна зайнятість	
		Наймані працівники N=325	Самозайняті N=128
<i>Задоволеність життям:</i>			
Задоволені	46,9	37,2	61,7
Не задоволені	29,0	36,3	21,8
<i>Задоволеність своїм станом у суспільстві:</i>			
Задоволені	39,2	32,6	50,4
Не задоволені	32,5	39,7	26,3
<i>Задоволеність роботою взагалі:</i>			
Задоволені	51,5	33,0	51,1
Не задоволені	28,6	47,9	20,3
<i>Можливість реалізувати здібності і знання на сьогоднішній роботі:</i>			
Є повною мірою	13,4	12,6	24,8
Є деякою мірою	50,7	33,2	44,4
Відсутня	24,3	46,2	19,5
Вистачає роботи, що підходить	42,9	36,0	42,9
Не вистачає роботи, що підходить	37,3	42,5	32,3
Вистачає упевненості у власному майбутньому			
Не вистачає упевненості у власному майбутньому	31,6 42,0	21,8 52,3	25,6 39,1
<i>Прийняття до нинішньої життєвої ситуації:</i>			
Активно включився в нове життя, ринкові відносини сприймаються як природний спосіб життєдіяльності	34,2	21,8	38,3
Постійний пошук себе в теперішньому житті	35,4	38,5	41,4
Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще	18,1	28,6	12,8
<i>Оцінка матеріального становища сім'ї в цілому:</i>			
Злиденне	3,0	3,4	1,5
Бідне	25,6	34,5	20,5
Середнє	69,4	60,6	74,2
Заможне	2,1	1,5	3,8

Характер зайнятості суттєво впливає практично на всі аспекти життєдіяльності людей. Про це свідчить порівняльна таблиця таких важливих характеристик життя стандартно і нестандартно зайнятих громадян України, як їх задоволеність життям, роботою, станом у суспільстві; матеріальним становищем сім'ї, упевненістю у майбутньому, адаптацією до ринкових відносин сьогодення тощо (табл. 4). Практично за всіма параметрами самозайняті мають кращі показники не тільки порівняно з найманими працівниками НСЗ, а й порівняно з найманими працівниками СЗ. Лише за показниками задоволеності роботою і наявністю роботи, що підходить, самозайняті і наймані працівники СЗ близькі між собою. До речі, серед незадоволених роботою громадян, які складають третину від усіх зайнятих (33,2%), переважна більшість не задоволена насамперед оплатою праці (75,8% серед найманих працівників СЗ, 71,0% серед найманих працівників НСЗ і 70,4% серед самозайнятих (N=27)). Слід зазначити, що кожний десятий найманий працівник вказав також на незадоволеність співвідношенням робочого і вільного часу, необхідного для сім'ї, друзів, відпочинку тощо. 6,7% найманих працівників СЗ відмітили невдоволення тривалістю робочого часу, що є наслідком зафіксованої надзайнятості в цій групі.

Отже, за нашими розрахунками, НСЗ охоплено 44,0% зайнятих, СЗ – 56,0%. Високий ступінь поширення НСЗ дає підстави говорити про її «озвичачення» і перетворення на «стандартну» зайнятість, а отже, про поступове вичерпання концепту «стандартної зайнятості». Сама група НСЗ вельми неоднорідна і потребує подальших досліджень і своїх різновидів, і причин вимушеної НСЗ, і мотивів добровільного вибору формату НСЗ тощо. Дані опитування свідчать про поширення в українському суспільстві декількох феноменів: малозабезпеченості, особливо серед найманих працівників НСЗ, надзайнятості чималої кількості українських громадян і вагомої частки неформальної / тіньової зайнятості. Самозайнятість як різновид НСЗ суттєво відрізняється від інших її різновидів. Для самозайнятих характерні не тільки більш високі показники доходів і матеріального забезпечення, а й краще соціальне самопочуття за низкою параметрів. Узагальнюючи отримані результати, можна зробити висновок, що сьогодні кращі позиції і можливості в нашому суспільстві мають самозайняті, дещо гірші – наймані працівники СЗ і найгірші – наймані працівники НСЗ. Загалом, поширеність в українському суспільстві надзайнятості, нестандартної і неформальної зайнятості свідчить про вимивання «хороших» робочих місць» внаслідок проведеної деіндустріалізації національної економіки,

яка стала вагомим чинником погіршення соціально-економічного становища працюючого населення.

Дані опитування 2020 року близькі до попереднього дослідження, водночас їх аналіз поглиблює за низкою параметрів розуміння особливостей НСЗ найманих працівників в українському суспільстві. Ми виокремили серед останніх три групи: 1) зайнятих на стандартних умовах (СЗ); 2) охоплених неформальною / тіньовою зайнятістю (НФЗ); 3) працюючих у форматі тимчасової і неповної зайнятості (ТіНЗ). До групи найманих працівників СЗ ми, як і раніше, віднесли респондентів, які одночасно зазначили, що вони працюють на засадах постійної зайнятості, за письмовим трудовим договором і тривалість робочого тижня яких дорівнює або перевищує 40 годин. До групи НФЗ, яка є особливим різновидом НСЗ, ввійшли респонденти, що ідентифікували себе як працюючих за усною домовленістю. До зайнятих у форматі ТіНЗ ми віднесли респондентів, які одночасно зазначили, що вони працюють за письмовим трудовим договором, або на засадах тимчасової зайнятості (за строковим контрактом, на сезонних, тимчасових чи випадкових роботах), або тривалість робочого тижня яких менше 40 годин (неповна зайнятість, робота «за викликом»).

Загалом сьогодні четверо з десяти найманих працівників працюють у форматі НСЗ (39,3% із 905 обстежених респондентів, що ідентифікували себе як наймані працівники), шестеро з десяти (60,7%) – на стандартних умовах. У самій групі НСЗ переважає НФЗ (62,4%). Нею охоплений кожний четвертий найманий працівник в Україні (24,5%). ТіНЗ охоплено більше третини (37,6%) в групі НСЗ, що становить 14,8% від усіх найманих працівників.

Для виявлення особливостей НСЗ ми порівняли виокремлені групи СЗ, НФЗ і ТіНЗ між собою за такими блоками: умовами режимів зайнятості; галузевою і професійною структурою зайнятості; матеріальним становищем; станом юніонізації; проблемами, що найбільше хвилюють працюючих; їх сприйняттям гарантій зайнятості; досвідом трудової міграції тощо.

Що стосується умов різних режимів зайнятості, то серед найманих працівників НФЗ перше місце займає формат тимчасових робіт (31,4%) і постійна зайнятість за безстроковим контрактом (28,2%), друге – випадкова робота (21,4%), третє – сезонні роботи (14,1%). Найменше в цій групі тих, хто працює за строковим контрактом (4,1%). У групі ТіНЗ більшість (72,4%) мають контракти: четверо з десяти (42,5%) працюють за строковим контрактом, троє з десяти (29,9%) – за безстроковим контрактом на умовах постійної зайнятості. На третьо-

му місці за поширеністю після форматів строкових і безстрокових контрактів – сезонні і тимчасові роботи (13,4% і 11,9% відповідно). Випадковими роботами в цій групі зайнято обмаль респондентів (2,2%). Слід особливо підкреслити важливість для працівника наявності контракту. Невипадково серед працюючих за безстроковими і строковими контрактами задоволеність роботою становить, відповідно, 66,5% і 71,2%. Серед працюючих же на сезонних, тимчасових і випадкових роботах задоволено своєю роботою набагато менше респондентів – 41,9%.

Групи С3 і НС3 суттєво відрізняються між собою за параметрами тривалості робочого тижня (табл. 5). Якщо серед найманих працівників С3 понаднормово працює кожний десятий (13,1%), то серед зайнятих у режимі ТiНЗ – кожний п'ятий (18,0%), а у режимі НФЗ – кожний третій (35,2%). У форматі повного робочого тижня працює більшість стандартно зайнятих найманих працівників (86,9%), проте тільки четверо з десяти (42,1%) в групі ТiНЗ і лише кожний четвертий у групі НФЗ (25,1%). Зафіксовано розбіжності стосовно структури неповної зайнятості між групами НФЗ і ТiНЗ, хоча загалом вони мають однакові частки поширеності неповної зайнятості. Проте, якщо в режимі НФЗ формат роботи за викликом поширений практично так само, як і формат неповного робочого тижня, то в режимі ТiНЗ він представлений мінімально, а найпоширенішою зайняттявою практикою є неповний робочий тиждень.

Таблиця 5

Тривалість робочого часу стандартно і нестандартно зайнятих найманих працівників, %

Тривалість робочого часу на основній роботі	С3 (n=549)	НС3 (n=356)		Наймани працівники (N=905)
		НФЗ (n=222)	ТiНЗ (n=134)	
Працюю постійно понаднормово (більше 40 годин на тиждень)	8,9	17,4	12,0	11,4
Працюю час від часу понаднормово	4,2	17,8	6,0	7,7
Працюю повний робочий тиждень (40 годин на тиждень)	86,9	25,1	42,1	65,0
Працюю неповний робочий тиждень (менше 40 годин на тиждень)	–	17,8	33,1	9,2
Працюю за викликом окремі години (необхідні для виконання робіт)	–	21,0	5,3	6,2

**Привабливість окремих аспектів роботи серед стандартно
і нестандартно зайнятих найманих працівників, %**

Що найбільше приваблює Вас у нинішній роботі?	СЗ (n=549)	НСЗ (n=356)	
		НФЗ (n=222)	ТіНЗ (n=134)
Гарантія зайнятості	49,9	18,6	42,5
Хороші стосунки з колегами	40,8	20,8	34,3
Можливість творчої самореалізації	8,4	10,4	13,4
Надання соціального пакету	17,3	1,4	16,4
Можливість поєднання трудових і сімейних обов'язків	10,4	14,0	10,4

Що ж найбільше приваблює найманих працівників у їх роботі? У таблиці 6 подані лише ті позиції, за якими спостерігається певна відмінність. Це – невисокий заробіток, на який вказала приблизно однакова кількість респондентів в усіх зайнятих групах (від 13 до 15%), близькість роботи до дому, зручне транспортне сполучення, що зазначив кожний четвертий тощо. Це насамперед гарантія зайнятості (її зазначив кожний другий працівник СЗ, четверо з десяти в режимі ТіНЗ і кожний п'ятий у групі НФЗ), хороші стосунки з колегами (їх відмітили четверо з десяти в групі СЗ, третина групи ТіНЗ і кожний п'ятий з групи НФЗ) і надання соціального пакета (тільки в групі НФЗ його майже ніхто не відмітив, що пов'язано з характером цього режиму зайнятості, який, як правило, не передбачає ніякого соціального пакета). Звертає на себе увагу дещо більша вираженість важливості творчої складової у групі ТіНЗ порівняно з групою СЗ, а також мотивації можливості поєднання трудових і сімейних обов'язків серед працівників неформального сектору.

Принципові відмінності зафіксовано і при відповіді респондентів на запитання, чи вистачає їм роботи, що підходить. Якщо в групах СЗ і ТіНЗ частки тих, кому такої роботи вистачає, переважають частки респондентів, яким її не вистачає (47,3/29,9 і 39,6/30,6 відсотків, відповідно), то в групі НФЗ, навпаки, роботи, що підходить, вистачає меншій частці зайнятих (31,1% проти 43,2%).

Дані таблиці 7 дають змогу проаналізувати структуру кожної із виокремлених груп за галузевою і професійною належністю, а також порівнювати їх між собою. Щонайменше кожний третій (33,1%) зайнятий на стандартних умовах працює у сфері матеріального ви-

Таблиця 7

Галузева і професійна структура різних зайнятих груп, %

Галузева і професійна належність	СЗ (n=549)	НСЗ (n=356)	
		НФЗ (n=222)	ТіНЗ (n=134)
Сільське, лісове та рибне господарство	7,0	11,0	14,3
Промисловість	18,9	12,8	16,5
Будівництво	7,2	22,0	6,8
Оптова та роздрібна торгівля	12,0	16,5	7,5
Освіта	14,8	4,1	22,6
Спеціаліст технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою)	17,8	1,4	6,0
Спеціаліст у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти (з вищою або середньою спеціальною освітою)	16,7	5,9	20,1
Кваліфікований робітник	28,7	24,0	18,7
Різноробочий, підсобний робітник	6,4	19,0	11,9
Не маю постійного місця роботи, але підробляю в різних місцях залежно від обставин	0,2	24,4	9,7

робництва (без врахування торгівлі, в якій також можуть бути фрагменти виробництва). На нестандартних умовах у сфері матеріального виробництва зайнято більше – майже кожний другий (45,8%) у неформальному секторі і четверо з десяти (37,6%) в режимі ТіНЗ. Серед НСЗ порівняно із СЗ трохи більше працівників сільського господарства і дещо менше робітників промисловості. Найбільші частки у групі НФЗ становлять працюючі у будівництві й торгівлі (22,0% і 16,5%). Що стосується освітян, то вони дуже мало представлені в групі НФЗ (4,1%), проте серед стандартно зайнятих кожний сьомий (14,8%) – освітянин, а в групі ТіНЗ – кожний п'ятий (22,6%).

Мало представлені в групі НФЗ і спеціалісти з вищою або спеціальною освітою (7,3%). Слід підкреслити, що серед зайнятих на стандартних і тимчасових засадах їх частки дуже вагомі (34,5% і 26,1%). Це повністю відповідає освітньому виміру представлених зайнятих груп. Частка кваліфікованих робітників у групі СЗ є найбільшою серед різних професійних і зайнятих типів, а також порівняно з обома групами НСЗ і становить 28,7%. Проте частки кваліфікованих працівників у форматі НСЗ також дуже вагомі: 24,0% у групі НФЗ і 18,7% у групі ТіНЗ. Частка ж некваліфікованих робітників серед найманих працівників СЗ є дуже помірною

(6,4%). У групі ТiНЗ різноробочим є кожний десятий (11,9%), у групі НФЗ – кожний п'ятий (19,0%). Загалом робітники становлять найбільшу частку (43,0%) зайнятих на неформальних засадах. Другу за чисельністю групу серед останніх посідають працівники без постійного місця роботи (24,4%). Серед кваліфікованих робітників три чверті (76,1%) працюють у форматі постійної зайнятості, серед різноробочих – трохи більше половини (55,9%). Кожний другий (50,0%) респондент без постійного місця роботи зайнятий на тимчасових роботах, майже кожний третій (31,4%) – працює час від часу на випадкових роботах.

Таблиця 8

Матеріальне становище різних зайнятих груп

Індикатори матеріального становища	СЗ (n=549)	НСЗ (n=356)	
		НФЗ (n=222)	ТiНЗ (n=134)
Середня заробітна плата за останній місяць перед опитуванням, грн	7904	7008	7298
Матеріальні умови сім'ї за останній рік погіршилися / залишилися без змін / поліпшилися, %	51,3/ 41,2/ 7,5	59,0/ 32,9/ 8,1	52,3/ 38,8/ 8,9

Суттєві відмінності між різними групами зайнятих спостерігаються при порівнянні їх середніх заробітних плат (табл. 8). Найнижчими вони є у неформально зайнятих, найвищими – у стандартно зайнятих працівників. І хоча ми зафіксували дуже високі рівні максимальних зарплат у групах НСЗ (47 тис. грн серед респондентів ТiНЗ і 50 тис. грн серед респондентів НФЗ), вищі, ніж серед найманих працівників СЗ (34 тис. грн), не ці окремі / фрагментарні показники визначають загальний рівень добробуту представників цих форматів зайнятості, а саме їх середній рівень у поєднанні зі стабільністю та іншими умовами праці. На жаль, погіршення матеріального становища своїх сімей зазначили більшість у всіх зайнятих групах найманих працівників. Проте найбільше цей тренд поширений у групі НФЗ.

Слід підкреслити, що групи НСЗ є вельми неоднорідними. Зокрема, це віддзеркалюють середні зарплати зайнятих у різних форматах зайнятості. Так, працюючі за строковим контрактом отримують у середньому 9222 грн на місяць, за безстроковим контрактом – 7880 грн, на сезонних роботах – 6271 грн, на тимчасових – 5741 грн, а час від часу на випадкових роботах – 5718 грн. Респон-

денти, що працюють неповний робочий тиждень, отримують у середньому 6319 грн, а працюючі за викликом – 4821 грн. Середня зарплата кваліфікованих робітників становить 7783 грн, різноробочих – 5858 грн. У галузевому вимірі середні зарплати є такими: у сільському господарстві – 4136 грн, у промисловості – 6312 грн, у будівництві – 6391 грн, у торгівлі – 6020 грн, у галузі освіти – 5466 грн.

Значні відмінності існують і в питанні юніонізації працівників залежно від їх формату зайнятості (табл. 9). Найбільш неюніонізованою є група НФЗ: три чверті її представників ніколи не були і

Таблиця 9

Юніонізація найманих працівників залежно від їх формату зайнятості, %

Чи є Ви зараз членом профспілки?	СЗ (n=549)	НСЗ (n=356)	
		НФЗ (n=222)	ТіНЗ (n=134)
Зараз є членом профспілки	27,2	5,0	20,3
Раніше був / була, зараз ні	21,9	18,6	30,8
Ні, ніколи не був / не була	50,9	76,5	48,9

не є членами профспілки. У групах СЗ і ТіНЗ таких половина. Серед працюючих у форматі ТіНЗ членами профспілки є 20,3%, серед працівників СЗ їх дещо більше (27,2%). Звертає на себе увагу загальний тренд деюніонізації найманих працівників за останні роки – в середньому майже кожний четвертий серед них раніше був членом профспілки, сьогодні ж ні. Слід також підкреслити роль контракту в питаннях юніонізації – серед працюючих і за безстроковим, і за строковим контрактом членом профспілки сьогодні є кожний четвертий (25,9% і 25,8 %). Серед зайнятих на сезонних, тимчасових або випадкових роботах членами профспілки є лише 3%, не юніонізовано три чверті працівників.

Які ж соціально-економічні проблеми найбільше хвилюють сьогодні найманих працівників? (табл. 10)

З наведеної таблиці видно, що семеро з десяти незалежно від формату зайнятості стурбовані високими цінами на товари і послуги, шестеро з десяти – високими тарифами на житлово-комунальні послуги. Особиста стурбованість безробіттям залежить від формату зайнятості. Це хвилює більше половини респондентів (55,9%), зайнятих за усною домовленістю, що зумовлено високим рівнем нестабільності НФЗ. У групах СЗ і ТіНЗ питання безробіття хвилює четверо з десяти опитаних (43,2% і 45,5%). Група НФЗ відрізняється також

Таблиця 10

**Соціально-економічні проблеми, які сьогодні найбільше
хвилюють найманих працівників, %**

Назва проблеми	СЗ (n=549)	НСЗ (n=356)	
		НФЗ (n=222)	ТiНЗ (n=134)
Високі ціни на товари і послуги	74,9	75,2	71,6
Корупція в органах влади та управління	63,9	50,5	58,2
Високі тарифи на житлово-комунальні послуги	62,3	59,5	61,2
Безробіття	43,2	55,9	45,5
Соціальне забезпечення, соціальний захист	36,8	25,2	33,6

меншою часткою стурбованих соціальним забезпеченням порівняно з іншими зайняттєвими групами, що знову пов'язано з відсутністю, як правило, соціального захисту в режимі НФЗ і його наявністю більшою або меншою мірою у форматах безстрокового і строкового контрактів. Корупція як поширене в українському суспільстві економічне явище непокоїть більшість найманих працівників. Проте поширеність занепокоєння нею дещо менша саме серед зайнятих на неформальних засадах, можливо, як «віддуння» неформального / тіньового характеру обох феноменів.

Група НФЗ відрізняється від інших зайняттєвих груп і за соціологічними показниками гарантій зайнятості та досвіду трудової міграції (табл. 11).

Таблиця 11

**Гарантії зайнятості та досвід трудової міграції
найманих працівників залежно від їх формату зайнятості, %**

Соціологічні індикатори	СЗ (n=549)	НСЗ (n=356)	
		НФЗ (n=222)	ТiНЗ (n=134)
Зміни за останній рік гарантій зайнятості, забезпечення роботою:			
Погіршилися / залишилися без змін / поліпшилися	42,7/ 53,4/ 4,0	52,7/ 42,8/ 4,5	47,8/ 44,8/ 7,5
Збираються поїхати за кордон у найближчий рік з метою тимчасової роботи	10,8	17,6	13,4
Вийджали за кордон з метою тимчасової роботи	14,4	23,1	17,2

Ми можемо бачити, що саме серед зайнятих на неформальних засадах найбільша частка тих, хто вже має досвід тимчасової роботи за кордоном (23,1%), і тих, хто налаштований його отримати у найближчий рік (17,6%). Зрозуміло, що труднощі із працевлаштуванням за місцем проживання, тим більше з гідною оплатою праці, виштовхують наших громадян шукати кращі можливості за кордон. Найбільше цей тренд виявляється серед працюючих на нестабільних умовах зайнятості. Якщо в групі ТiНЗ частки тих, хто зазначив, що за останній рік гарантії їх зайнятості погіршилися, і тих, хто вказав, що вони не змінилися, майже однакові, то в групі НФЗ переважає тренд погіршення. І лише серед стандартно зайнятих працівників половина зазначила стабільність гарантій зайнятості, і їх частка при цьому переважає частку тих, хто вказав на погіршення гарантій зайнятості.

Враховуючи різноманітність наявних режимів НСЗ і відсутність необхідних статистичних даних з цього питання, нагальною і терміновою потребою нашого часу є здійснення всебічного аналізу сучасного стану, проблем і перспектив кожного різновиду НСЗ в Україні на підставі масового соціологічного опитування зайнятих у цій сфері трудівників з метою розробки рекомендацій щодо удосконалення трудових відносин у сфері НСЗ.

Джерела

В 2018 году заработчане перевели в Украину 14 млрд долл. Всемирный банк. (2019). Отримано з: https://sensor.net.ua/news/3121538/v_2018_godu_zarobit_chane_pereveli_v_ukrainu_14_mlrd_doll_vsemirnyyi_bank

Економічна активність населення України 2017. *Статистичний збірник*. (2018). Київ: Держслужба статистики України.

Костриця В. І., Бурлай Т. В. (2020). Дисбаланси і дивергенція у сфері зайнятості: підходи ЄС та України до їх подолання. *Український соціум*. 1(72). Отримано з: <https://doi.org/10.15407/socium2020.01.083>

Лібанова Е. М., Фтомова О. С. (2019). Особисті перекази мігрантів: оцінка масштабів і наслідків. *Демографія та соціальна економіка*, 3 (37).

Статистичний щорічник України (2013; 2018; 2019). Київ: Державна служба статистики України.

Non-standard employment around the world: Understanding challenges, shaping prospects. (2016). *International Labour Office*. Geneva: ILO. Отримано з: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/@publ/documents/publication/wcms_534326.pdf.

ВІД ПОВНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ ДО САМОЗАЙНЯТОСТІ: РИНКОВІ ПРОЯВИ СУСПІЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Тридцять років суспільного трансформаційного стану відбилися не лише на економічних, а й на соціально-економічних процесах – перехід від соціалістичної командно-адміністративної системи господарювання до ринкової за умов лише декларацій виявився неможливим без знання та спеціального вивчення процесу формування ринкового середовища. Без перебільшення можна сказати, що найбільшого струсу» зазнала сфера зайнятості, адже після епохи *повної* зайнятості, коли майже кожна людина працювала і була інституціонально закріплена за певним робочим місцем, раптом опинилася без гарантованої роботи та зарплати, що виявилось шокуючим соціальним і матеріальним випробуванням якщо не для всіх українців, то для переважної їх більшості. Українці від самого початку 1990-х отримали досвід серйозного виклику щодо зайнятості та пошуку роботи на протигагу історії радянської політики та ідеології повної зайнятості. Варто прояснити, що поняття повної зайнятості в радянських термінах різниться від застосовуваного на Заході, де кожний, хто шукає роботу, має бути працевлаштований. У радянській термінології кожний громадянин працездатного віку повинен працювати, інакше відповідатиме перед законом. Добре відома стаття 12 «*Про дармоїдство*» (тунеядство) Конституції СРСР, запроваджена 1936 року, проголошувала, що праця в СРСР є обов'язковою для кожного працездатного громадянина згідно з принципом «хто не працює, той не їсть». Згодом у 1961 році був прийнятий Закон «*Про посилення боротьби з особами, що уникають соціально корисної праці і живуть на нетрудові доходи*», використовуючи земельні ділянки, автомобілі тощо, як матеріальну базу підтримки свого паразитичного способу життя. Під «соціально корисною працею» розумілася лише санкціонована робота. Важливо нагадати і наголосити, що у 1980-ті, за часів перебудови, боротьба з нетрудовими доходами супроводжувалася прийняттям нових законів, а саме Закону «*Про індивідуальну трудову діяльність*» (1987) і Закону «*Про кооперацію*» (1988). Насамкінець 1991 року з прийняттям «*Основ законодавства СРСР і республік про зайнятість населення*» (15 січня 1991 р.) боротьба з дармоїдством була завершена

зі скасуванням кримінальної відповідальності за таку поведінку та впровадженням поняття «безробіття». 26 лютого 1991 року в Україні прийняли Закон «Про підприємництво», де були визначені загальні правові, економічні та соціальні засади здійснення підприємницької діяльності громадянами та юридичними особами на території країни [Мале підприємництво, 1999]. Таким чином, радянська система заборонних і дозвільних законодавчих положень щодо зайнятості сформувала особливе ставлення до праці, заробітків, уніфікації життєвих стандартів, яке зіткнулось з новим процесом формування ринкового середовища, невідомого для більшості громадян, і управлінського класу на тлі зростаючого безробіття, коли економічна ініціатива звелася до проблеми пошуку засобів життя. Отже, всі процеси соціально-економічної сфери, зображувані статистичними показниками та соціологічними даними того часу, відображали спонтанні зміни в структуруванні зайнятості, ставленні і мотивації до праці, сприяючи тим самим появі нових трудових практик разом із розвитком ринкової свідомості і водночас репрезентуючи прояви радянського минулого через збереження системи низьких зарплат і посилення фіскалізації, що, врешті-решт, дало поштовх для розширення тіньової економіки та неформальної зайнятості.

Вочевидь не всі громадяни одразу поринули у підприємництво, хоча 1992 року майже 15% українців не схвалювали розвитку приватного підприємництва і майже стільки ж (14%) негативно ставились до приватизації землі. Через відсутність державної програми економічних реформ, управлінського ринкового підходу більшість громадян не мали жодних знань і вмінь підприємницької діяльності, та й підприємливість з елементами ризику притаманні загалом меншості, тому більшість тривалий час перебувала в стані очікування економічних змін, ініційованих згори, не полишаючи своєї роботи попри скорочення й не виплату заробітних плат. Взагалі робота, гарантії зайнятості й власне сама зайнятість з початку 1990-х років надовго зайняли чільні позиції в структурі цінностей українських громадян. На значне погіршення стану забезпеченості роботою й гарантій зайнятості 1994 року вказували 61,8% респондентів, і така ситуація зберігалася до початку 2000-х, щороку проявляючись найболючішим моментом в оцінці характеру змін у житті (за останній рік). З 2003 року характер відповідей щодо гарантій зайнятості й забезпеченості роботою змінився, і на значне погіршення у цій сфері вказували вже лише 25,8% опитаних, натомість 49,1% респондентів визнавали свою ситуацію такою,

що лишилась без змін, на відміну від 17% таких у 1994 році. Отже, в Україні з початку 2000-х років намітилися чіткі ознаки певних стабілізаційних соціальних процесів, характерних і для сфери зайнятості, хоча прояв страху безробіття і у 2021 році для 61,5% респондентів все ще залишався найзначнішим у переліку того, чого найбільше бояться наші сучасники, навіть порівняно з даними 1992 року, коли на острах безробіття вказувало лише 60,3% опитаних. Для порівняння: 2010 року – 80%, 2020 – 70%.

Проблема зайнятості як соціальна проблема постала в соціології з появою безробіття чи вимушеної незайнятості, позаяк в соціально-економічній тематиці власне дихотомія «зайнятість – незайнятість» лежить в основі соціологічного дослідження зайнятості. *Зайнятість* звично визначається як економічна категорія і статистично пов'язується з *рівнем* зайнятості, характеризуючи тим самим співвідношення чисельності зайнятих економічною діяльністю, що приносить дохід, до всього (обстеженого) населення. Так, в Україні 2002 року рівень зайнятості становив 56,5%, і відтоді спостерігався процес уповільнення його падіння, характерного для 1990-х років, що пояснюється значним розширенням приватного сектору та повільним розвитком підприємницької діяльності. Починаючи з 1995 року щороку (а з 1999 р. щоквартально) Державним комітетом (раніше – Міністерством) статистики України згідно з рекомендаціями і методологією МОП, здійснюється вибіркове обстеження населення з питань економічної активності, яке дає змогу відстежувати зміни й стан ринку праці України з використанням уніфікованої термінології соціальної статистики для моніторингу та порівняльних досліджень. На відміну від економістів, соціологи розглядають зайнятість як складову *соціального статусу*, і тому вивчення динаміки *статусу зайнятості* є одним із обов'язкових у дослідженнях соціальної диференціації. Статус зайнятості розглядається як позиція у сфері зайнятості, класифікація якого є загальноприйнятою в міжнародній практиці (офіційно в Україні з 1995 р., а у моніторингу Інституту соціології НАН України з 2002 р.) і складається з груп найманих працівників, роботодавців, самозайнятих або зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю та безкоштовно працюючих членів сім'ї. Динаміка самовизначення статусу соціологічно відображає зміни структурування в сфері зайнятості та ринкового розвитку (*табл. 1*).

У наведеній класифікації обов'язковою умовою структурування зайнятості виступає тип форми власності підприємства, де працюють наймані працівники, а саме: державна, колективна, приватна та

Таблиця 1
«На Вашому основному місці роботи Ви є (були)?», 2002–2020 роки, %

	2002	2006	2010	2014	2018	2020
Найманий працівник	80,3	77,8	80,0	79,9	80,5	78,9
Роботодавець	2,5	3,2	3,7	2,8	3,4	2,6
Самозайнятий	12,7	10,9	10,0	13,8	13,4	6,2
Безкоштовно працюючий у власному сімейному бізнесі	-	-	-	-	-	0,6
Не відповіли	4,5	0,7	0,5	0,2	0,0	11,7

ін. Особливого значення цей показник набув у контексті вивчення соціально-економічних змін пострадянських країн, адже динаміка вагового співвідношення державного й приватного секторів економіки безперечно ілюструє поступ ринкової системи господарювання. Так, за даними моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, частка зайнятих у державному секторі у 2021 році зменшилася порівняно з 1994 роком у 2,5 раза (з 51,2% до 19,5%), натомість у понад шість разів стало більше працівників приватного сектору, сягнувши 2021 року найвищого свого значення (39,9%), на відміну від 1994, коли частка працюючих у приватному секторі становила лише 6,1% (табл. 2).

Таблиця 2
У якому секторі Ви зараз працюєте - у державному чи приватному?, 1994–2021 роки, %

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2021
У державному	51,2	42,7	37,2	31,8	29,7	28,7	24,8	24,9	19,6	17,7	19,7	18,9	19,5
У приватному	6,1	9,6	11,7	13,8	19,1	22,6	25,4	30,8	29,8	33,2	35,8	36,5	39,9
І в тому, і в тому	1,8	1,8	2,0	1,5	2,4	3,2	4,7	2,8	2,2	2,4	2,3	1,7	3,7
Не працюю	39,3	45,9	48,8	52,9	46,8	45,2	45,2	41,4	48,1	46,5	42,0	41,8	36,9
Не відповіли	1,6	0,0	0,3	0,0	2,0	0,3	0,0	0,1	0,3	0,1	0,1	1,2	-

Поява нових нетрадиційних форм зайнятості, притаманних приватному сектору, змінила ставлення до традиційної зайнятості в державному секторі як єдино можливої, а пошуки альтернативної зайнятості (сезонна, випадкова, тимчасова) як додаткової, хоча й

здебільшого були викликані матеріальною скрутою, засвідчили про наявні тренди змін у перерозподілі співвідношення приватного й державного секторів економіки. Дані моніторингу дають змогу наочно переконатись у цьому: якщо 80,4% респондентів не змінювали свого робочого місця впродовж 1994 року, та за п'ять років (у 2001 році) частка таких вже була удвічі меншою (43,1%). Звичайно, зміна робочого місця не завжди викликає зміну статусу зайнятості, однак у суспільстві, що трансформується і прямує до ринкових відносин, такі зміни не можуть не розглядатися як взаємопов'язані.

Економічні системні зміни пострадянського періоду разом зі змінами і формуванням сфери власності «розхитали» структуру зайнятості, що перебуває в стані постійної рухомості, через що часто унеможливорює коректне віднесення працівника до певного сектору економіки або чітке окреслення за формальними ознаками його основної роботи і додаткової особливо у поширеній практиці поєднання роботи в обох секторах. Саме тому статусна самооцінка працюючих під час соціологічних обстежень сьогодні вважається найбільш адекватною порівняно з офіційними статистичними матеріалами. В усіх випусках моніторингових щорічників неодноразово зазначалось, що кількість опитаних і абсолютні значення кількості представників різних типів зайнятості є недостатніми для формування статистично порівнюваних груп і побудови динамічного ряду показників з усіх представлених в опитувальнику видів діяльності або в темі аналізу зайнятості. Проте варто звернути увагу на окремі аспекти аналізу структури зайнятості за видами діяльності, які є важливими у розгляді питання статусу зайнятості в контексті зайнятості/незайнятості, працюючих/непрацюючих, економічно активного/неактивного населення в сучасній Україні.

Так, аналізуючи ситуацію у сфері зайнятості привертає увагу динаміка зростання значної частки *непрацюючих* за умов певної стабілізації групи *непрацюючих пенсіонерів* у межах 23–24% (26,4% у 2008, 25,9% 2012-го) та учнів і домогосподарок, кількість яких сумарно становить майже 40% (52,9% 2000-го). До речі, чисельність домогосподарок, за даними моніторингу впродовж усього періоду спостереження, зберігалася майже однаковою, окрім 2020–2021рр., що загалом може свідчити про свідомий і переважно невимушений вибір сфери домашнього господарства представницями цієї економічно неактивної групи. Прагнучи не переводити проблему *непрацюючих* у площину обговорення суттєвого «економічного навантаження» на працюючих, слід проаналізувати склад групи *непрацюючих*, але не безробітних і не віднесених до економічно

неактивного населення (табл. 3). Статус непрацюючого, згідно зі встановленою міжнародною класифікацією статусів зайнятості в переліку не передбачений, тому слушно розглядати цих осіб певною мірою як «залишкову» групу – не класифікованих за статусом осіб або перехідною за статусом зайнятості. У методологічних матеріалах офіційної вітчизняної статистики такі особи не розглядаються, бо характер соціографічного методу, притаманний статистичному, навряд чи був би у нагоді у даному випадку. Зауважимо, що в іноземних соціологічних дослідженнях праці й зайнятості цей пункт не обходять увагою, враховуючи його вагомість і значення з огляду проблеми збереження соціального порядку за умов стабільного ринкового господарювання в питанні співвідношення пропозиції і попиту робочої сили на ринку праці.

Таблиця 3

**Динаміка структурного складу групи непрацюючих,
1994–2021 роки, %**

Види діяльності	1994	2008	2012	2015	2017	2020	2021
Учень	3,5	4,6	3,7	4,7	4,5	3,5	2,9
Непрацюючий пенсіонер	23,1	26,4	25,9	22,2	23,2	24,3	23,6
Домогосподарка	6	5,8	6,6	6,5	6,2	4,8	4,7
Не маю постійного місця роботи, але підробляю у різних місцях залежно від обставин	3,0	5,1	6,6	5,8	6,4	7,2	5,8
Не працюю і не маю ніяких джерел доходу	4,0	1,8	3,9	3,3	2,1	3,6	1,8

Група непрацюючих, які не мають постійного місця роботи, поступово зростала з 1994 року, діставшись найвищої позначки 7% у 2020 році, утворивши групу *альтернативної зайнятості – сезонної, випадкової, тимчасової*, що майже повністю функціонує у недержавному секторі економіки та за ознаками формального/неформального працевлаштування здебільшого належить до неформального сектору в Україні, складаючись з найманих на роботу неофіційно, переважно в приватному секторі і без укладання трудового контракту.

Політекономічна трансформація суспільства позначилася на зміні ставлення населення до ринкових перетворень і розвитку ринкової ментальності, індикатором чого, як уже зазначалось, виступає поява й зростання підприємництва та самостійної зайнятості. Вітчизняна статистика тривалий час фіксувала лише темпи зростання

підприємницької діяльності, обходячись увагою більш масове явище в трудовій сфері – *самозайнятість*, і тільки з 2000 року почала його відстежувати. Причини такого «запізнення» офіційної статистики полягали передусім у *відсутності історичного досвіду* соціально-економічного дослідження самозайнятості як такої. Саме з'ясування її сутності з посиленням на документи МОП, визначенню її місця у структурі зайнятості присвячені перші авторські публікації у вітчизняній соціологічній науковій періодиці, датовані 2000–2016 роками. Адже ґрунтовні дослідження специфічних характеристик самозайнятих, соціально-економічних причин виникнення сектору самозайнятих тенденцій його розвитку у сучасній структурі зайнятості України могли бути здійснені лише за допомогою соціологічних обстежень, про нагальність чого свідчить включення у 2002 році позиції «самозайняті» у перелік питань соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України. Результати даних цього опитування стали першою *соціологічною розвідкою* теми самозайнятості в Україні, започаткувавши тим самим дослідження самозайнятості у вітчизняній економічній соціології [Іващенко, 2004].

Необхідно зазначити, що статистичне вимірювання самозайнятості у світовій практиці є складним питанням. Залежно від специфіки трудового права, певних соціально-економічних реалій та історичних умов до категорії самозайнятих зараховуються індивіди, що займаються індивідуальною трудовою діяльністю не за наймом, самостійно, а також представники вільних професій. За цих умов, самовизначення індивідів як самозайнятих залишається найбільш точним вимірюванням їх чисельності, через що саме вибіркові опитування можуть свідчити про реальне поширення явища самозайнятості в суспільстві. За результатами моніторингу 2020 року до когорти самозайнятих віднесли себе лише 6,2% опитаних, хоча найбільше значення за всі роки спостереження було 2014 року і становило 13,8%, коли статусу самозайнятого працівника набула значна частина зайнятого населення, тим самим легітимізуючи самозайнятість як сферу офіційної трудової діяльності і формуючи новий сектор на ринку праці (*табл. 4*).

Орієнтація на самозайнятість в Україні зумовлюється багатьма причинами, серед яких найважливішими є економічна криза, низький рівень оплати праці та ініціація ринкової свідомості в процесі становлення ринкової економіки. За існуючих умов постійного зниження гарантій зайнятості й забезпечення роботою громадян працездатного віку явище самозайнятості набуває

Таблиця 4

Динаміка самозайнятості, відсоток до зайнятих, 1999–2020 роки

	1999	2000	2001	2002	2012	2014	2016	2018	2020
Самозайняті (Держкомстат України)*	6,9	8,1	8,5	9,4	17,0	14,3	14,7	14,7	14,9
Самозайняті (ІС НАН України)	–	–	–	8,6	10,5	13,8	13,5	13,4	6,2

* Дані статистичних збірників 1999–2018 «Економічна активність населення України» та онлайн-ресурсу Держкомстату України.

неабиякого поширення. Адже якщо у 1994 і 1998 роках 61,8% респондентів зазначали значне погіршення гарантій зайнятості, то за десять років цей показник зменшився удвічі – 26,9% (2014). Разом з тим більш як удвічі (45,4%) виріс відсоток тих, хто відмітив незмінність можливостей працевлаштування. Проблема пошуку роботи відповідної кваліфікації з задовільною платнею залишалась найзначнішою для переважної більшості громадян України, а для половини опитаних взагалі пошук навіть будь-якої роботи був вельми проблематичним. За таких умов, після ймовірного тривалого і безрезультатного пошуку задовільної роботи в державному секторі зайнятості, відсутності необхідного «стартового капіталу» для започаткування власного бізнесу в приватному секторі, частина громадян вдалась до самозабезпечення роботою через самозайнятість, створення власного індивідуального робочого місця, інакше кажучи, до практики *поєднання функцій роботодавця й найманого робітника в одній особі*.

Обираючи такий спосіб «працевлаштування», вітчизняні самозайняті для отримання доходу спершу переважно використовували свою власність: земельну ділянку, автомобіль, домашню худобу, комп'ютер тощо, хоча більше третини опитаних самозайнятих при цьому нічого не мали з цього переліку власності. За даними моніторингу, групу самозайнятих становлять переважно мешканці малих міст і сіл, основних мотивуючих чинників такої зайнятості – прагнення подолати важкий матеріальний стан. За умов пролонгації незадоволення матеріальним становищем, якщо практика поєднання основної й додаткової роботи стає неефективною чи неможливою, самозайнятість невідворотно зростає.

Взагалі масове «підпрацьовування» за наявності основної роботи характерне для «бідних» працюючих, коли трудовими практиками додаткової діяльності переважно стають сезонні сільгоспроботи, будівельно-ремонтні, охоронні або вантажні роботи, продаж і

перепродаж товарів, послуги перевезення власним транспортом, ремонт автомобілів і побутової техніки. Зазначимо, що «стихійна» комерційна діяльність на кшталт продажу й перепродажу товарів, наявна у цьому переліку і свідками масового розмаху якої донедавна були майже всі українці, поступово зменшилась у масштабах, а економічний туризм або «човникарство» 1990-х навіть перейшло до розряду найменш поширених додаткових видів трудової активності. Тенденція до поєднання основної і додаткової робіт як прийнятної моделі трудової поведінки за сучасних соціально-економічних умов зберігається, і таких працюючих стабільно 10–12%.

На зміну довготривалій вітчизняній практиці невивплати зарплатні прийшла проблема її низького рівня не лише в державному, а й у приватному секторах, яка й понині є найвагомішою причиною пошуку додаткової роботи й заробітку, а також взагалі переходу до самозайнятості. З року в рік моніторингове опитування показує, що майже половині опитаних не вистачає можливостей додаткової роботи, при цьому половина з них згодні братися за будь-яку роботу, аби тільки гарно платили. Важливо, що задля більшої платні навіть чверть опитаних здатна пожертвувати улюбленою професією й роботою, яка не дає достатнього заробітку. В країні склалася доволі неоднозначна ситуація з відповідністю фахової освіти працюючих характеру праці. Якщо професійно-освітній рівень майже половини найманих робітників затребуваний і реалізується відповідно до місця роботи й тільки третина найманих робітників не працює за фахом, то серед роботодавців – власників, що використовують найману працю, та самозайнятих ця відповідність простежується у зворотному вимірі. Лише третина роботодавців і самозайнятих працюють відповідно до своєї професійної підготовки, а фах половини роботодавців і самозайнятих взагалі виявляється не задіяним у роботі. Такий стан речей у структурі зайнятості віддзеркалює ситуацію, що склалася на ринку праці, коли вибір сфери й конкретного місця прикладання набутих професійних знань у більшості випадків диктується не освітнім і кваліфікаційним рівнем пошукача, а радше пропозицією на ринку праці та розміром пропонованої оплати чи ймовірного прибутку, якщо це приватний сектор і сфера підприємництва. З соціологічної точки зору неоднозначність такої ситуації полягає в тому, що професійно-освітня структура, покладена в основу соціальної структури, завдяки таким тенденціям розмивається і втрачає свої засадничі функції. За таких обставин саме економічна стратифікація, побудована на рівні доходу, заможності й ступеня доступності до матеріальних ресурсів

убачається найбільш прийнятною у структуруванні сучасного українського суспільства.

Низький рівень заробітної плати перетворив її на різновид соціальної допомоги за місцем роботи, нівелюючи певні функції зарплатні, а головне – її стимулюючу роль, що, безперечно, руйнівню впливає на ставлення не тільки до своєї роботи, а й до праці взагалі. Респонденти у своїх відповідях постійно вказують на наявну величезну відмінність між бажаною чи необхідною для прожиття та реальною заробітною платою, яка лише частково становить суму середньодушового доходу, першочергову роль у формуванні якого відіграють присадибне господарство/дачна ділянка, комерція, випадкові, сезонні чи додаткові заробітки. Проблема вартості й ціни праці, заробітної плати з 1990-х набула найгострішого соціально-економічного виразу, коли часті марні пошуки робочого місця із задовільною платнею негативно позначались на стані громадської думки щодо економічних і суспільних перетворень, зростання цін і загрози безробіття, а також на загальну оцінку соціального самопочуття. Дійсно, рівень особистого і середньодушового доходу як показників рівня життя тісно корелюють майже з усіма складовими інтегрального індексу соціального самопочуття людини (ІСС), розробленого за методикою Є. Головахи і Н. Паніної, який лише 2020 року дістався нейтрального рівня, значення якого всі роки спостереження перебували в негативній площині.

Саме ситуація у сфері зайнятості та рівня заробітної плати, що склалася за часів суспільно-економічної трансформації, привела до структурних зрушень у бік формування сектору нестандартної зайнятості, коли самозайнятість і додаткова незареєстрована зайнятість для багатьох співгромадян вже не вбачалась ймовірною, а радше як найбільш прийнятна можливість трудової практики, будучи іноді чи не єдиним способом заробітку. Самозайнятість історично існувала в усіх розвинених країнах за часів економічних спадів і піднесень, її динаміка відстежувалася закладами статистики й вивчалася науковими організаціями, які, окрім означення її як моделі економічної поведінки, акцентували на ролі набутого економічного і соціального досвіду у процесі суспільного формування ринкової ментальності. Поява й зростання самозайнятості в Україні загалом свідчить про економічну активність населення, і характеризується, з одного боку, як стратегія виживання, а з другого – як стратегія підприємництва, яка за умов економічного поступу після проходження кризової відмітки може проявитися в тому, що одна частина самозайнятих продовжить свою діяльність у секторі малого й середнього підприємництва, а інша – в секторі найманої праці.

Сьогодні в Україні чітко простежується тенденція зростання самостійної зайнятості як в офіційній статистиці, так і у матеріалах соціального моніторингу. Починаючи з 1999 року, самозайнятість фіксується Держкомстатом України у термінах статусної категорії зайнятості як *реєстрована* індивідуальна трудова діяльність, що здійснюється на самостійній основі на свій власний кошт з або без найманих працівників, а 2002 року категорія самозайнятих увійшла до соціального моніторингу Інституту соціології НАН України. Враховуючи переваги соціологічного обстеження за умови самоідентифікації, цю категорію можуть складати як реєстровані, так і нереєстровані індивідуально працюючі особи.

Отже, масова самозайнятість на кшталт нетрадиційних трудових практик постала на теренах пострадянських країн у 1990-і роки як нове соціально-економічне явище, хоча серед дослідницької та уповноваженої громадськості тривалий час було поширеним ставлення до самозайнятості як до тимчасового явища, яке з подоланням кризових процесів в економіці зникне безслідно разом із горезвісними ятками, МАФами та базарами на спортивних аренах. Однак за тридцять років феномен самозайнятості, хоч і втратив характер масового стихійного явища, але не тільки не зник, а й навпаки, набув усталених і регламентованих рис. Насамперед це пов'язано з появою чітко визначених правил і норм оподаткування для самозайнятості як певного виду трудової діяльності. Запровадження єдиного податку на індивідуальну трудову діяльність і спрощеного оподаткування згідно з Указом Президента України від 3 липня 1998 року «*Про спрощену систему оподаткування, обліку і звітності суб'єктів малого підприємництва*» вплинуло на зміну ставлення до питання реєстрації з боку неформальних самозайнятих, що підтверджується різким статистично фіксованим проявом.

Дійсно, з запровадженням спрощеної системи оподаткування значно зросла кількість фізичних осіб суб'єктів підприємництва, з одного боку, внаслідок майже масової перереєстрації вже існуючих підприємницьких осередків, які без вагань вирішили скористатися нагодою спрощеної системи задля уникнення оподаткування й приховування отриманих прибутків, а з другого – ця статистично фіксована група поповнилась за рахунок самозайнятих професіоналів, ремісників та осіб, що надають різноманітні послуги населенню. Відтак постає питання, чи можна вважати, що всі офіційно зареєстровані самозайняті є саме тими, про яких йдеться в методологічних матеріалах МОП і яких прийнято вважати такими в країнах з ринковою економікою. Проте вже сьогодні можна

стверджувати, що тенденції до зростання прошарку самозайнятих зберігаються, чітко проявляючись у відповідях респондентів на запитання «Чи хотіли б Ви відкрити свою справу?», введеного до моніторингового опитування 2004 року. Сьогодні в Україні респондентів, налаштованих на таку трудову й економічну діяльність, налічується до 40% (50% 2014), що, безумовно, свідчить про прийняття українцями моделі самозайнятості та підприємництва не лише для соціально-економічної адаптації, а й інтеграції в ринкове середовище, причому такі дані є унікальними не лише для пострадянських країн, а й для країн Східної та Центральної Європи загалом (табл. 5).

Таблиця 5

**Динаміка відповідей на запитання
«Чи хотіли б Ви відкрити свою справу?», 2004–2020 роки, %**

	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2020
Ні	27,9	31,7	30,8	29,1	28,4	28,4	26,8	29,5	31,2
Скоріше ні	13,8	9,6	10,1	11,6	9,2	12,6	9,8	17,3	15,7
Важко сказати	16,7	14,8	13,5	13,4	13,1	13,3	12,7	10,7	13,4
Скоріше так	20,7	16,5	16,7	16,8	18,7	19,1	20,0	21,7	18,6
Так	20,6	27,3	28,9	29,0	30,6	26,3	30,6	20,7	18,5
Вже маю власний бізнес	-	-	-	-	-	-	-	-	2,5
Не відповіли	0,4	0,0	0,1	0,1	0,1	0,3	0,1	0,1	0,1

Однією з важливих характеристик групи самозайнятих є їхня точка зору щодо залежності життя від ступеня впливу особистої участі чи зовнішніх обставин, що, звісно, загалом відбивається на трендах формування ринкового середовища. Самозайняті, порівняно з роботодавцями, удвічі менше оцінюють вплив зовнішніх обставин на те, як складається життя, переважно визнаючи їхнє значення у зв'язку з особистісним чинником, що вдвічі вагомніше, ніж у роботодавців, а лише на власну заслугу зазвичай вказує чверть самозайнятих. Якщо економічних знань вистачає лише третині самозайнятих, то вміння жити в нових суспільних умовах достатньо майже половині серед них, щоправда, впевненості у своїх силах все ж значно більше у роботодавців, ніж у самозайнятих, хоча ініціативи та самостійності вистачає однаково обом групам, що є хорошим маркером розвитку ринкової свідомості. Для самозайнятих важливою є не тільки комп'ютерна грамотність, що для абсолютної

більшості з них є звичною справою, а й необхідність щоденного користування Інтернетом, і оплата доступу до мережі є найзначнішою в структурі їхніх витрат, як зрештою і в роботодавців, і найманих працівників, але для самозайнятих більшою мірою притаманне читання літератури за спеціальністю, що свідчить про наявність у цій групі представників тих чи інших професій. За рівнем матеріального стану самозайняті здебільшого відносять себе до тих, кому загалом вистачає на життя, а п'ята частина взагалі живуть у достатку, хоча й без можливості заощаджень, та майже 10% опитаних вистачає коштів ще й на заощадження. 80% самозайнятих працюють за місцем проживання й задоволені життям усвоєму населеному пункті, хоча третина воліла б виїхати і половина з них – за кордон. Важливим видається й те, що серед самозайнятих найнижчий відсоток зневірених у реформах порівняно з рештою працюючих, як і те, що самозайняті частіше за інших схильні вважати відповідальними за своє життя державу і самого громадянина (65%) найменше апелюючи лише до держави [Іващенко, 2016].

Групу самозайнятих майже на 40% становлять індивідуальні підприємці та зайняті дрібним бізнесом, десята частина задіяна у сфері середнього/великого бізнесу, як і 10-12% визначають себе як таких, що не мають постійного місця роботи, але час від часу підробляють у різних місцях, що є важливим з огляду самовизначення статусу зайнятості в контексті ринкових змін на противагу статусу непрацюючого чи навіть безробітного. Наявність певного освітнього рівня, необхідного для виконання своєї роботи, зазначена самозайнятими, дає певне уявлення про освітньо-кваліфікаційну структуру ринкового запиту самозайнятих, з майже рівномірним розподілом їх по кожній позиції освітнього рівня, з найменшою часткою працюючих з базовою вищою освітою (10,5%) і найбільшою з повною вищою (22%). Ця уявна структура суттєво відрізняється від фактичного освітнього рівня самозайнятих, вказуючи на їхню певну «переосвіченість» для своєї роботи, позаяк серед них до 40% мають повну вищу освіту і майже стільки ж середню спеціальну освіту, і тільки 12% бакалаврів працюють згідно з ринковим запитом. Для 40% самозайнятих характер роботи відповідає їхньому професійно-освітньому рівню, що є найнижчим показником освітньої відповідності серед працюючих порівняно з роботодавцями та найманими працівниками. Самозайняті переважно працюють у сфері торгівлі, будівництві, транспортній галузі, у сільському господарстві і найменше в промисловості, в освітній галузі та науці. Більшість з них проживають у невеликих містах України і сільській місцевості,

працюють на присадибних ділянках, тоді як у великих містах їх найменше. Серед самозайнятих переважають чоловіки (до 60%) віком від 25 до 56 років. Їх найбільше у Центрі, найменше на Півдні, і майже однаково на Сході й Заході. Загалом для самозайнятих притаманна активна економічна поведінка, третина з них постійно перебувають у пошуку, серед них найбільше прихильників капіталістичної економічної системи і найменше соціалістичної [Іващенко, 2016].

Все викладене добре підлягає аналізу в термінах «стежки залежності» (pathdependency) – відомої методології, котра генералізує всі можливі й доцільні концепції розуміння та інтерпретації пострадянських соціальних реалій, які спершу вивчалися в поняттях транзитології, проте з часом цей підхід поступився місцем більш адекватній логіці дослідження в поняттях «звідки», «як» і «куди» прямує трансформаційний процес, чим і пояснюється перевага прийняття в пострадянських студіях на початку 2000-х концепції «стежки залежності». Ця добре відома серед економістів концепція успішно розвивалась як міждисциплінарний підхід у соціології, культурології та історії, коли положення, дії, рішення залежать від попередніх положень, дій і рішень, формуючи модель інституційного «залипання» [Scott Page, 2006]. Тому в період суспільних трансформацій і переходу від соціалізму до капіталістичного ринку спостерігалися чіткі прояви репродукування особливостей/наслідків радянської моделі соціальної організації та економічної культури, що стали певною перешкодою на шляху реформ. У цьому контексті самозайнятих можна розглядати як представників вільних професій (митців, ремісників) в радянській системі зайнятості; а «цеховиків» (кравчинь, закрійників, (авто)ремонтників, репетиторів, нянь, будівельників) – як прояви приватного підприємництва радянської доби у термінах неформальної та тіньової економіки в концепції «другої економіки», де неформальна (тіньова) діяльність як індивідуально-трудова (інформаційна, постачальна, стабілізаційна, інноваційна) виконувала функції нерозвиненого сектору послуг, водночас виступаючи закономірною формою розвитку «народних» масових форм капіталістичного підприємництва. У контексті соціальних змін відбулась зміна негативної коннотації неформальної економічної діяльності кінця 1980 – початку 1990-х років, її ролі та змісту вже як розвитку приватного сектору та зміни структури зайнятості за секторами економіки разом зі зміною ставлення населення до приватного підприємництва та самозайнятості. Проте ці зміни відбулися не завдяки певній стратегії державної політики, а радше відображають «природу» формування ринку

праці, як і ринкового середовища взагалі, що є фундаментально важливим для розуміння змін стратифікаційного порядку та суспільної трансформації від радянського державного соціалізму до пострадянського капіталізму як шляху від «точки відліку» у баченні горизонту того, коли і де буде «точка прибуття».

Джерела

Іващенко О. (2016). Працюючі на себе: до соціологічного портрета самозайнятих. В В. Ворона, М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 3(17). Київ: Інститут соціології НАН України.

Іващенко О. (2004). Підприємництво й самозайнятість в Україні в динаміці та перспективі. В В. Ворона, М. Шульга (Ред.), *Українське суспільство 1994–2004: моніторинг соціальних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Мале підприємництво в Україні: збірник нормативно-правових актів. (1999). О. Кужель, А. Кінах, В. Костицький (Ред.). Київ: Державний комітет України з питань розвитку підприємництва, Українська спілка підприємців малого і середнього бізнесу, Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи.

Scott E. Page. (2006). Path dependence. *Quarterly Journal of Political Sciences*, № 1. P. 87-115.

ДОБРОБУТ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Основою процвітання держави і суспільства завжди є стабільна економіка, побудована на сучасному промисловому виробництві і технологіях, кінцева мета функціонування якої полягає в створенні умов для піднесення добробуту громадян та їхнього всебічного розвитку. Одразу після проголошення незалежності Україна, як і більшість країн пострадянського простору, взяла курс на побудову ринкової економіки. За тридцять років своєї новітньої історії Україна разом з усім світом переживала глобальні економічні кризи, котрі відчувала сильніше, оскільки вони доповнювалися складними процесами структурної перебудови і лібералізації національної економіки.

За роки ринкових реформ Україна втратила значну частину економічного і соціального потенціалу і не змогла здійснити структурні зміни в економіці. Реальний валовий внутрішній продукт України (сумарна вартість товарів, робіт та послуг, вироблених економікою країни за рік) у 2020 році становив лише 63,2% від показника 1990 року. Також і подушний реальний ВВП України, за даними Світового банку, у 2020 році дорівнював 78,6% від його значення у 1990 році. За даними цього міжнародного фінансового інституту, темпи зростання економіки України протягом 30 років відставали від загальносвітових більш як удвічі (116% проти 254%). У 1992–1999, 2009, 2014–2015 та 2020 роках за результатами бюджетного року Україна показувала негативне або нульове зростання економіки. Справжнім випробуванням для української економіки стала інфляція, яка в 1993 році сягала 10 156%, і на такому фоні високе за світовими стандартами зростання цін на 43,3% у 2015 році видавалося не таким уже й страшним [Вінокуров, 2021; Темпи зростання, 2021]. У подальшому темпи інфляції уповільнилися, але добробут більшості населення України за роки реформування був і сьогодні залишається невисоким і дуже чутливим до щонайменшого зростання цін.

За час реформування Україні не вдалося створити міцне підґрунтя для економічного зростання, оскільки зазнала деградації важка промисловість України, яка забезпечувала випуск засобів виробництва. Більшість побудованих за радянських часів промислових підприємств, які могли б за умов модернізації конкурувати на світових ринках, припинили своє існування. Згорання через неста-

чу фінансування фундаментальних наукових досліджень призвело до занепаду наукомістких галузей і відтоку за кордон висококваліфікованих спеціалістів, а економіка України стала все більше набувати сировинного характеру. В науковій доповіді «Куди йде Україна у XXI сторіччі?», підготовленій співробітниками Інституту соціології НАН України, зазначається: «скорочення наукоємних галузей промисловості відбувалося на тлі загальної технологічної відсталості українського виробництва, 95% продукції якого відноситься до третього і четвертого технологічних укладів (частка продукції вищих технологічних укладів становить менше 5%: 4% – для п'ятого і 0,1% – для шостого)», а повернення до показників інноваційного розвитку вітчизняної економіки 1990-х років експертам видається тільки бажаним [Петрушина, 2020: с. 46–47]. В окремі роки відбувалося незначне поживлення промислового виробництва, але подолати негативні тенденції його скорочення і якісної деградації не вдалося й зараз. За даними офіційної статистики, тільки у 2019 році зменшення обсягів виробництва становило в металургійній промисловості 3,1%, нафтодобувній – 5,1%, машинобудівній – 5,6%, деревообробній – 5,8%, текстильній – 9,9% [Соціально-економічне становище України за 2019 рік].

Але найбільшого удару зазнала соціальна сфера України. Закриття підприємств спричинило вивільнення значної кількості працівників, які в умовах обмеженого бюджету і зменшення соціальних видатків лишилися сам на сам з труднощами виживання. Поліпшення соціальної ситуації наразі відбувається повільно й частково, а нові глобальні виклики унеможливають формування сприятливих для країни тенденцій соціально-економічного розвитку. Середня заробітна плата в Україні зросла з 31 дол. у 1992 році до 525 дол. у 2021 році, але й сьогодні цей показник є багаторазово меншим, ніж відповідний середній, та навіть мінімальний рівень оплати праці в інших країнах, куди українські робітники, незатребувані на вітчизняному ринку праці, масово виїждять на заробітки. Рівень безробіття в Україні й сьогодні залишається високим, і в 2020 році кожний десятий працездатний її громадянин був безробітним [Вінокуров, 2021].

За даними *Звіту з людського розвитку за 2020 рік*, за Індексом людського розвитку, який інтегрує в собі середньоподушний розмір валового національного доходу і показники здоров'я та освіти населення, Україна посідала 74-е місце, поділяючи його з Мексикою, і входила до групи країн з високим рівнем розвитку людського потенціалу (табл. 1). Але її показники очікуваної тривалості життя (72,1 рік) і подушного валового національного доходу (13 894 дол. США за па-

Таблиця 1

Україна в показниках людського розвитку, %

Країни	Очікувана тривалість життя, років	Середня тривалість навчання, років	Валовий національний дохід на душу населення, дол. США 2011 р. за паритетом купівельної спроможності
Україна	72,1	11,4	13 894
Світ у цілому	72,8	8,5	16 734
<i>Групи країн за рівнем людського розвитку</i>			
Країни з дуже високим рівнем людського розвитку	79,6	12,2	44 566
Країни з високим рівнем людського розвитку	75,3	8,4	14 255
Країни з середнім рівнем людського розвитку	69,3	6,3	6153
Країни з низьким рівнем людського розвитку	61,4	4,9	2745
<i>Групи країн за рівнем економічного розвитку</i>			
Країни, що входять до Організації економічного співробітництва і розвитку	80,4	12,0	44 967
Країни, що розвиваються	71,3	7,5	10 583
Найменш розвинені країни	65,3	4,9	2935

Складено за: *The next frontier*, 2020, p. 343–347.

ритетом купівельної спроможності) дещо відставали від середніх показників країн з високим рівнем людського потенціалу (75,3 року і 14 255 дол). І тільки середня тривалість навчання, розрахована для осіб старше 25 років, в Україні (11,4 року) значно перевищувала середній показник, розрахований для країн з високим рівнем людського розвитку (8,4%). Показники людського розвитку України помітно перевищували відповідні показники, розраховані для країн із середнім розвитком людського потенціалу і країн, що розвиваються, але вони були скромними на фоні середніх показників, розрахованих для країн з дуже високим рівнем розвитку людського потенціалу, в яких очікувана тривалість життя становила 79,6 року, тривалість навчання – 12,2 року, а подушний валовий національний дохід (44 566 дол.) щонайменше втричі перевищував український. Помітно відставала Україна за показниками очікуваної тривалості життя і подушного валового національного доходу і від країн, що входять

до Організації економічного співробітництва і розвитку, і тільки середня тривалість навчання в Україні дає надію на те, що Україна зможе в майбутньому наздогнати ці країни за рівнем соціально-економічного розвитку. До наведених даних слід додати, що Україна в 1990–2000 роках серед постсоціалістичних країн поступилася тільки Молдові за ступенем погіршення показників людського розвитку. Ситуація стала виправлятися в подальші роки, коли спостерігалось покращення показників України, але за середньорічними темпами зростання Індексу людського розвитку в 1990–2019 роках Україна демонструвала найнижчий для постсоціалістичних країн рівень.

Неоліберальні реформи, в основі яких є скорочення участі держави в управлінні економікою і згортання сфери державних соціальних гарантій і забезпечення, провокували стресові ситуації, в які потрапляли позбавлені державного соціального захисту громадяни України. За даними опитувань, проведених Інститутом соціології НАН України, у 1992–2020 роках побільшало респондентів, які відзначали, що їхні співгромадяни відчують погіршення ситуації на ринку праці. Так, частка респондентів, які відзначали, що населення побоюється безробіття, залишалася постійно високою протягом усього періоду спостережень і зросла з 60,3% у 1992 році до 70,7% у 2020 році, а свого найбільшого значення (86,4%) сягала у 2000 році. Також за цей час втричі (з 13,2% у 1992 р. до 37,7% у 2020 р.) побільшало респондентів, які відзначали, що їхні співгромадяни бояться зупинки підприємств. Під час фінансової кризи 2008 року населення було занепокоєне стрімким зростанням цін, що й зафіксувало опитування 2010 року, під час якого 84,2% опитаних відзначали, що їхні співгромадяни його побоюються. У інші роки цей показник був дещо меншим, але й у 1992 році, і у 2020 році так вважали більше половини респондентів, 66,4% і 64,7% відповідно. У 2005 році половина (56,2%) респондентів зазначали, що їхні співгромадяни побоюються невивлати зарплат, пенсій тощо, у 2020 році на такі побоювання в суспільстві вказували стільки ж (57,8%) опитаних. І знову ж таки у 2010 році, під час фінансової кризи, на подібні страхи у своїх громадян респонденти вказували найчастіше (73,8%) за всі роки спостережень. За умов поширення ризиків невивлати заробітної плати, розмір якої не дає змоги в повному обсязі забезпечувати працівникам повноцінне задоволення своїх потреб, очікувано, що в масовій свідомості будуть поширені страхи голоду. На такі побоювання у своїх співгромадян вказувала половина (50,3%) респондентів у 2002 році, 71,8% у 2000 році і 34,6% у 2020 році (табл. 2).

Таблиця 2

**Економічні загрози у свідомості населення України,
1992–2020 роки, %**

<i>Як Ви вважаєте, чого люди зараз бояться найбільше?</i>	1992	2000	2005	2010	2015	2020
Безробіття	60,3	86,4	68,6	80,1	70,3	70,7
Зупинки підприємств	13,2	16,5	34,7	43,2	38,7	37,7
Голоду	50,3	71,8	33,8	34,7	39,0	34,6
Зростання цін	66,4	77,2	77,8	84,2	75,4	64,9
Невиплати зарплат, пенсій тощо	-	-	56,2	73,8	68,5	57,8

Споживання є одним із найважливіших показників добробуту населення (табл. 3). Порівняно з 1995 роком сьогодні помітно більше стало респондентів, які відзначали, що їм вистачає можливостей придбання *найнеобхідніших продуктів харчування*. У 1995–2020 роках частка таких респондентів зростає з 24,3% до 44,1%, але й тепер ці респонденти не становлять більшості. Водночас частка респондентів, які не мали можливості забезпечити собі необхідний раціон, навпаки, зменшилася майже вдвічі – з 52,8% у 1995 році до 27,7% у 2020 році. Додамо, що в 1996 році вона була більшою, ніж у 1995 році, і респондентів, які відчували голод, налічувалося 60,6%. Чисельну перевагу респондентів, яким вистачає можливості забезпечувати власний необхідний раціон, над тими, хто такої можливості не має, опитування фіксують з 2004 року, коли співвідношення між ними становило 41,6% і 37,4%.

Споживачів, які вказували, що їм не вистачає можливості *харчуватися відповідно до власних смаків*, і у 2020 році налічувалося більше, ніж тих, кому такої можливості вистачає, хоча співвідношення між ними стало не таким різким, як зафіксоване 1995 року. Тоді не могли реалізувати свої уподобання в харчуванні 66,4% респондентів, а тих, хто мав можливість собі це дозволити, налічувалося 14,8%; у 2020 році це співвідношення становило 41,5% і 29,2% респондентів відповідно. Найбільшою частка респондентів, у яких не було можливості харчуватися відповідно до власних смаків, виявилася в 1998 році, коли їх налічувалося 77,2%, і тоді ж опитування зафіксувало найменшу частку респондентів, які могли це зробити (7,3%). За весь час спостережень тільки у 2019 році респондентів, яким вистачало можливості харчуватися відповідно до власних смаків (39,1%), було не менше, ніж тих, кому такої можливості не вистачало (37,9%).

У 1995–2020 роках покращилися оцінки населення власних можливостей придбання як необхідного, так і модного та красивого одягу. Якщо у 1995 році на незадовільну можливість придбання

**Оцінка населенням власних можливостей задоволення
основних потреб, 1995–2020 роки, %**

<i>Чи вистачає Вам ... ?</i>	1995	2000	2005	2010	2015	2020
<i>Можливості купувати найнеобхідніші продукти?</i>						
Не вистачає	52,8	57,8	43,6	32,4	32,0	27,7
Важко сказати, вистачає чи ні	18,8	17,2	17,3	17,8	18,8	24,1
Вистачає	24,3	22,8	37,5	47,3	46,2	44,1
Не цікавить	3,1	1,9	1,6	2,3	2,3	3,7
Не відповіли	0,9	0,3	0,1	0,2	0,8	0,4
<i>Можливості харчуватися відповідно до власних смаків</i>						
Не вистачає	66,4	72,8	63,0	49,8	49,8	41,5
Важко сказати, вистачає чи ні	15,4	13,8	15,3	20,8	19,8	25,1
Вистачає	14,8	11,4	19,8	26,8	27,0	29,3
Не цікавить	2,5	1,8	1,8	2,4	2,7	3,7
Не відповіли	0,9	0,2	0,1	0,2	0,8	0,4
<i>Необхідного одягу</i>						
Не вистачає	48,3	43,7	31,1	23,7	22,5	18,0
Важко сказати, вистачає чи ні	18,4	19,1	19,4	14,7	16,5	20,3
Вистачає	29,4	31,2	43,4	52,4	56,7	51,3
Не цікавить	2,9	5,8	5,9	6,4	3,7	10,0
Не відповіли	0,9	0,2	0,2	0,3	0,7	0,0
<i>Модного і красивого одягу</i>						
Не вистачає	48,8	44,0	38,5	35,6	33,5	24,2
Важко сказати, вистачає чи ні	16,4	15,8	18,1	16,7	18,3	19,6
Вистачає	12,0	10,2	15,8	21,4	21,9	25,8
Не цікавить	21,8	29,8	27,5	26,2	25,4	29,9
Не відповіли	0,9	0,2	0,2	0,2	0,9	0,4
<i>Необхідної медичної допомоги</i>						
Не вистачає	69,2	61,9	58,8	52,1	48,9	46,2
Важко сказати, вистачає чи ні	16,1	19,4	21,0	20,8	21,5	27,9
Вистачає	12,5	13,6	16,7	22,9	25,1	20,1
Не цікавить	1,7	4,8	3,3	3,8	3,8	5,6
Не відповіли	0,6	0,3	0,2	0,4	0,6	0,2

необхідного одягу вказувала майже половина (48,3%) опитаних, то у 2020 році таких респондентів було майже втричі менше (18,0%). І навпаки, у 2020 році вже 51,3% опитаних відзначали достатність необхідного одягу, тоді як у 1995 році таких респондентів налічувалося 29,4%.

Стосовно модного і красивого одягу спостерігається дещо інша ситуація. У 1995 році частка респондентів, яким не вистачало можливості модно і красиво вдягатися (48,8%), багаторазово перевищувала частку респондентів, які вказували на наявність такої можливості і

становили незначну частину опитаних (12,0%). За цей період частка респондентів, які мали можливість урізноманітнити свій гардероб, поступово збільшувалася, а частка тих, хто не міг собі цього дозволити, навпаки, зменшувалася, і в 2020 році вони були майже рівними і становили 25,8% і 24,2% респондентів відповідно.

У 1995–2020 роках у півтора раза (з 69,2% до 46,2%) зменшилася частка респондентів, які відзначають, що вони не мають повноцінного доступу до необхідної медичної допомоги, але й сьогодні вона залишається значною і сягає майже половини опитаних. Викликає занепокоєння зовсім незначне зростання за цей період частки респондентів, які вказували на достатність необхідної медичної допомоги – з 12,5% у 1995 році до 20,1% у 2020 році. Ще більше насторожує, що після найвищого свого значення за цей період у 2018 і 2019 роках, коли вона становила 29,4% і 28,4% опитаних відповідно, частка респондентів, які вказували на задовільні власні можливості доступу до необхідної медичної допомоги, знову зменшилася у 2020 році. За роки спостережень частка задоволених власними можливостями доступу до необхідної медичної допомоги зростає навіть менше, ніж частка респондентів, які не змогли однозначно сказати, чи мають вони можливість скористатися необхідною медичною допомогою чи ні – таких респондентів налічувалося 16,1% у 1995 році і 27,9% у 2020 році.

Самооцінка респондентами добробуту їхніх сімей свідчить, що у 2002–2020 роках він зростає повільно (табл. 4). За вказаний період частка представників сімей, які жевріли в злиднях і відчували голод, скоротилася з 12,7% у 2002 році до 3,5% у 2020 році. Також за цей час у півтора раза – з 49,3% до 32,5% – зменшилася частка респондентів, родинам яких вистачає коштів лише на продукти харчування. Але й сьогодні споживання родин третини (36,0%) респондентів обмежується невибагливим раціоном, хоча частка таких респондентів зменшилася з 2002 року майже вдвічі, коли вона становила 62,0%. Частка представників відносно забезпечених сімей, коштів у яких вистачає загалом на прожиття чи тільки на все необхідне без можливості робити заощадження, зростає з 35,1% у 2002 році до 57,1% у 2020 році. Називати їх забезпеченими можна лише умовно, оскільки у випадку втрати роботи кого-небудь з членів таких родин чи стрімкого зростання цін на найнеобхідніші товари і послуги вони потрапляють у зону ризику нужденності. Респонденти, які вказували, що їхнім родинам вдається, крім забезпечення всього необхідного, робити заощадження, становили скоріше виняток і їх налічувалося 2,0% у 2002 році і 5,4% у 2020 році. Частка представників сімей з повним достатком щорічно взагалі межувала зі статистичною похибкою (0,2–0,8%).

**Загальна оцінка населенням України власного добробуту,
2002–2020 роки, %**

<i>Визначте матеріальний стан Вашої сім'ї загалом за останні 2–3 місяці</i>	<i>2002</i>	<i>2005</i>	<i>2010</i>	<i>2015</i>	<i>2020</i>
Часто не маємо грошей та харчів – інколи жебракуємо	3,1	1,4	1,5	1,3	0,9
Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	9,6	4,0	3,9	4,2	2,6
Вистачає лише на продукти харчування	49,3	41,3	36,4	39,3	32,5
Вистачає загалом на прожиття	23,5	30,2	38,1	35,4	38,6
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	11,6	14,4	15,9	12,3	18,5
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	2,0	2,1	3,4	2,6	5,4
Живемо у повному достатку	0,3	0,3	0,2	0,3	0,8
Не відповіли	0,6	6,3	0,4	4,6	0,8

Наведені вище дані свідчать, що переважна більшість населення України сьогодні має обмежені можливості для задоволення невивагливих потреб і обмежує себе в щоденному житті лише необхідним. За даними Державної служби статистики України, у 2020 році майже всі домогосподарства мали базовий набір побутової техніки: холодильник (98,7%), кольоровий телевізор (96,4%) та пральну машину (92,1%). Цей набір нерідко доповнюється електропилососом (82,2%) і мікрохвильовою піччю чи мультиваркою (63,8%). Але побутовим стандартам розвинених країн відповідає значно менша частка домогосподарств, а саме ті, які оснащені кондиціонерами (15%), кухонними комбайнами (18,1%) чи посудомийними машинами (1,8%). Вимогам сучасного інформаційного суспільства відповідає також далеко не кожне домогосподарство України. Персональний комп'ютер має 36,3% українських домогосподарств, ноутбук, нетбук – 36,3%, планшет – 21,4% [Наявність у домогосподарствах..., 2021: с. 16].

За відсутності можливості сказати, наскільки новими та сучасними є ці прилади, необхідно зауважити, що їх придбання та своєчасне оновлення залежать від коштів, які домогосподарства мають у своєму розпорядженні, як залежить від них і якість та обсяг продуктів харчування, які можуть собі дозволити українські сім'ї. У 1992–2020 роках фінансові можливості населення поступово збільшувалися, але й тепер вони знаходяться на рівні, що не забезпечує сучасній

людині споживання навіть необхідних товарів і послуг у достатньому розмірі. Так, за даними опитування, проведеного Інститутом соціології в 1992 році, середній подушний дохід у родинах 97,8% опитаних, які вказали його розмір, становив 126 грн на особу на місяць, що в доларовому еквіваленті на час опитування дорівнювало 8 дол. У 2020 році середній подушний дохід у родинах 92,8% опитаних (7,2% респондентів не дали відповіді на це запитання) дорівнював 4821 грн на особу на місяць або 170 дол. за курсом НБУ на час опитування, і у 2,3 раза перевищував затверджений у бюджеті України прожитковий мінімум (2118 грн на особу) і в 1,3 раза – запропонований Міністерством соціальної політики фактичний прожитковий мінімум (3763 грн на час опитування). Але цей наявний дохід виявився вдвічі меншим середнього значення доходу, що, на думку опитаних, забезпечує нормальне життя (10496 грн). За розміром доходу кожний п'ятий (22,4%) респондент був представником безумовно бідної родини, оскільки в цих сім'ях подушний дохід не перевищував законодавчо встановлений прожитковий мінімум. При цьому слід зазначити, що чисельність малозабезпечених респондентів є значно більшою і має бути збільшена за рахунок представників сімей, у яких подушний дохід знаходився в межах одного-двох прожиткових мінімумів (32,0%). Сім'ї 18,1% респондентів мали в своєму розпорядженні на особу дохід, що знаходився в межах від двох до трьох прожиткових мінімумів. Вище цієї позначки середній подушний дохід виявився в родинах 20,4% респондентів.

За даними Державної служби статистики України, на початку 2021 року дві третини (67,1%) домогосподарств відносили себе до бідних, 31,9% вважали себе не бідними, але ще не представниками середнього класу, до якого зараховували себе 1,1% домогосподарств. Серед опитаних домогосподарств не знайшлося таких, що за рівнем матеріального добробуту відносили б себе до заможних [Самооцінка господарствами України, 2021: с. 12].

Стрімка цифровізація вносить зміни в усі сфери життя сучасного суспільства. Але всупереч поширеній думці, що вона призводить до формування принципово нової економіки спільного користування («sharing economy»), в якій поступово зникатимуть притаманні капіталістичній економіці протиріччя, сьогодні не спостерігається твердого підґрунтя для подібних сподівань. Різні соціальні актори мають свої мотиви і можливості для участі в нових економічних процесах, зумовлених цифровізацією [Vosker, 2017], а також необхідні для цього ресурси, але найбільший виграш сьогодні отримують великі приватні компанії, як це завжди було у капіталістичній економіці.

Цифровізація зумовлює її особливості споживання населення з різним рівнем добробуту. Традиційно верстви з найбільш високим рівнем доходів мають більш широкі можливості для споживання, особливо нових товарів і послуг, і, отже, можуть з більшою, ніж малозабезпечені, вигодою для себе скористатися перевагами доступу до нових технологій. У порівняно забезпечених громадян, що найголовніше, є кошти для придбання та своєчасного оновлення сучасних технічних засобів, необхідних сьогодні для повноцінної участі в економічному і соціальному житті. Як і в реальній економіці, забезпечені громадяни можуть собі дозволити купувати через Інтернет якісні, а тому дорожчі товари. Малозабезпечені покупці традиційно орієнтуватимуться на більш дешевий сегмент пропозицій, у гонитві за знижками і низькими цінами вони нерідко стають жертвами шахраїв. Різниця в споживанні через Інтернет між багатими і бідними має ще один вимір: часто нав'язливе поширення глобальною мережею стандартів розкішного споживання ще сильніше пригнічує бідних, вони ще гостріше відчувають глибину прірви між власними можливостями і схваленими суспільством зразками. Крім того, малозабезпечені громадяни через обмежений доступ до Інтернету, який ще залишається платним, і застарілі засоби зв'язку не можуть користуватися сучасними можливостями для самоосвіти і участі в культурному житті. Часто покупки і доступ до соціальних послуг (наприклад, нарахування субсидій, оплата платежів) через Інтернет стають для малозабезпечених громадян скоріше вимушеними, оскільки інші можливості їх отримання поступово зникають чи стають дорожчими.

Все більшій популярності серед суспільствознавців набуває думка про розширення можливостей споживання для всіх верств населення через участь у спільному споживанні, яке стає доступнішим через цифрові платформи [Sharing economy, 2016]. Основним аргументом на користь цього є відносно менша ціна товарів і послуг при спільному користуванні (наприклад, житлом, автомобілями тощо), але такий вигравш нівелюється законодавчою неврегульованістю прав постачальників і споживачів, коли він здійснюється через цифрові платформи. Зазначимо, що й для участі в спільному споживанні необхідно мати достатні кошти.

У далекому 2002 році домашній Інтернет був розкішшю, доступною 1,1% респондентів, а у 2020 році більшість (71,8%) опитаних користуються ним, не виходячи з дому. Але й сьогодні частка користувачів домашнього Інтернету в підгрупах представників сімей з різним розміром подушного доходу має розбіжності (табл. 5). І хоча частка користувачів домашнього Інтернету серед представників бідних до-

могосподарств перевищувала половину (60,8%), вона була помітно меншою цього ж показника у респондентів з більш забезпечених до-

Таблиця 5

Особливості користування Інтернетом респондентів з різним розміром доходу* (2020, N=1800, %)

Практики користування Інтернетом	Розмір доходу, грн на особу				Масив у цілому
	Менше 2118 n=403	2119-4236 n=853	4237-6354 n=318	Більше 6355 n=367	
Користування Інтернетом вдома	60,8	67,6	75,5	85,8	71,8
Пошук інформації про товари / послуги	11,9	15,4	22,3	31,1	17,9
Здійснення покупок онлайн	8,4	10,3	14,8	22,3	12,4

* У таблиці подано групування респондентів за розміром подушного доходу в їхніх сім'ях. Використано загальний показник законодавчо встановленого прожиткового мінімуму на час опитування (2118 грн). Для аналізу виділено інтервали подушного доходу: менше одного законодавчо встановленого прожиткового мінімуму (до 2118 грн); від одного до двох прожиткових мінімумів (2119–4236 грн); від двох до трьох прожиткових мінімумів (4237–6354 грн); більше трьох (6355 грн і більше) прожиткових мінімумів.

могосподарств. Також малозабезпечені респонденти втричі рідше, ніж опитані з відносно забезпечених, з подушним доходом вище потрійного розміру прожиткового мінімуму, сімей відзначали, що вони шукають в Інтернеті інформацію про товари і послуги (11,9% і 31,1% респондентів відповідно). Здійснював покупки онлайн кожний п'ятий (22,3%) представник сімей з доходами вище потрійного розміру прожиткового мінімуму, і зовсім незначною була частка таких споживачів (8,4%) серед респондентів з найменш забезпечених сімей.

Епідемія COVID-19 погіршила добробут значної частини населення України. На думку експертів ЮНІСЕФ, соціально-економічна криза, викликана епідемією, може призвести до збільшення бідних людей в Україні з 27,2% до 43,6%, і погіршення економічної ситуації матиме найбільш сильний негативний вплив на соціально незахищені верстви населення [Коронавірус подвоїть кількість бідних в Україні, 2020].

Негативний вплив введення карантину через епідемію коронавірусу на умови існування фіксують й результати опитування Інституту соціології НАН України. За даними 2020 року, з труднощами погашення банківського кредиту зіткнулися сім'ї 8,1% опита-

них; 26,8% респондентів відзначали, що їхнім сім'ям довелося скоротити споживання продуктів харчування і 33,1% – обмежити покупки одягу, взуття і інших речей. Складніше отримувати необхідну медичну допомогу і купувати ліки стало 24,8% опитаних. Труднощі з оплатою комунальних послуг через постійне зменшення сімейного бюджету відчувають 28,5% респондентів. Частка тих, хто відзначав ті чи інші труднощі, серед респондентів з різним розміром доходів зазнавала незначних коливань. Це свідчить, що громадяни незалежно від своїх фінансових можливостей вимушені скорочувати споживання. Однак зауважимо, малозабезпеченим верствам населення доводиться зменшувати й так недостатній обсяг навіть необхідних товарів і послуг і виживати в умовах відсутності зроблених раніше заощаджень, й вони гостріше відчувають нужденність, ніж їхні порівняно забезпечені громадяни. Додамо, що хоча б одну з перелічених труднощів зазнали 68,9% всіх опитаних, і ця частка була майже однаковою серед представників домогосподарств з різним розміром подушного доходу.

За умов невизначеності й карантину через COVID-19 погіршився і добробут працюючих, заробітна плата яких є основним джерелом існування більшості українських сімей. Заробітну плату менше законодавчо встановленого її мінімального розміру (на час опитування 4723 грн) восени 2020 року отримували 23,7%. Високооплачуваними, з заробітною платою вище її потрійного мінімального розміру, виявилися 9,7% працюючих. Найчастіше (45,2%) респонденти вказували значення своєї заробітної плати, яке знаходилося в межах від одного до двох її мінімальних розмірів. Слід зауважити, що заробітна плата у більшості цих респондентів (74,7% представників цієї групи чи 33,7% всіх опитаних працюючих) хоча і була вище мінімальної, але перевищувала її не більш як у півтора рази. Заробітну плату в межах двох-трьох мінімальних розмірів отримували 14,3% працюючих. Не вказали розмір своєї заробітної плати 7,2% респондентів.

Наведені дані державної статистики і результати соціологічних опитувань свідчать, що у 1991–2020 роках більшості населення України вдалося дещо поліпшити матеріальні умови свого життя, але й сьогодні вони залишаються недостатніми не тільки для всебічного розвитку сучасної людини, але й для задоволення її невідкладних щоденних потреб. За невеликим винятком забезпечених громадян, невеликої за чисельністю верстви середнього класу в західному його розумінні, населення України є вразливим у складних ситуаціях, що й продемонструвала пандемія коронавірусу. Новітні моделі і зразки споживання, які уможливило здійснювати в розвинених країнах цифровізація економіки, не розширюють автоматично

для наших співгромадян споживчі можливості і культурний обмін, оскільки вони часто потребують додаткових грошових витрат, не-реальних при низькому рівні заробітної плати і доходів в Україні.

Ще до пандемії, спричиненої COVID-19, негативні тенденції в економіці України, які сформувалися за роки ринкових трансформацій, і складна політична ситуація в державі не давали змоги владі і експертам будувати реалістичні прогнози стрімкого зростання добробуту її громадян. За час пандемії відбулося подальше поглиблення малозабезпеченості і погіршилася ситуація на ринку праці. Скорочення виробництва, застарілі технології і необхідність виплачувати й обслуговувати значний зовнішній і внутрішній борг зумовлюють низьку конкурентоспроможність економіки України на світових ринках і дуже обмежений перелік дій усередині країни. За даними Міністерства фінансів України, наприкінці червня 2021 року загальний розмір державного та гарантованого державою боргу України сягнув 92,52 млрд дол. або понад 2,5 трлн грн, що більш як удвічі перевищувало бюджет України 2021 року [Вінокуров, 2021]. Тому навряд чи можна сподіватися на запровадження державою програм допомоги малозабезпеченим верствам чи розширення та підвищення вже діючих виплат населенню. Водночас слід зауважити, що подальший перехід системи охорони здоров'я і освіти на комерційні засади становлять найбільшу загрозу відновленню людського потенціалу України. Для оплати медичних і освітніх послуг, а також пенсійних заощаджень у населення не вистачить коштів, які сьогодні цілком спрямовуються на забезпечення найважливіших щоденних потреб.

Недостатність державних фінансових ресурсів і кризові явища в світовій економіці є основними обмеженнями кроків Уряду України по поліпшенню соціальної ситуації. У прийнятій 2021 року «Бюджетній декларації на 2022–2024 роки» [Бюджетна декларація, 2021, с. 21] закладено підвищення прожиткового мінімуму з січня 2022 року до 2393 грн на особу, з грудня 2022 року – до 2589 грн, з грудня 2023 року – до 2972 грн. Мінімальна заробітна плата становитиме з 1 січня 2022 року 6500 грн, з 1 січня 2023 року – 7176 грн, з 1 січня 2024 року – 7665 грн. Таке підвищення є вкрай необхідним, але недостатнім для реального піднесення добробуту населення. Навіть сьогодні ці очікувані показники не можуть забезпечити людині фізіологічне виживання і ще менше відповідатимуть реальній вартості життя через прогнозоване зростання цін на продукти харчування і комунальні послуги. Експерти з міжнародної економіки попереджають про входження світу в період потрясінь, що негативно вплине

на соціально-економічне становище всіх країн, а найбільш загрозливим цей сценарій є для країн з нестабільною соціальною ситуацією.

Такий перебіг подій у сучасному світі вимагає від кожної країни пошуку дієвих заходів, спрямованих на запобігання погіршенню соціальної і економічної ситуації в країні. Україні доведеться пройти складний шлях модернізації промисловості відповідно до сучасних технологічних вимог і відновлення виробництва на основі розвитку науки і впровадження її результатів в виробництво. А найважливішою передумовою успіху на цьому шляху буде збереження і розвиток трудового і творчого потенціалу її населення, піднесення добробуту і благополуччя якого є основною метою існування України.

Джерела

Бюджетна декларація на 2022–2024 рр. Отримано з: <https://mof.gov.ua/files/>> Бюджетна декларація.

Вінокуров Я. (2021). Як змінилася економіка України за 30 років незалежності. Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/08/23/677115>.

Коронавірус подвоїть кількість бідних в Україні – ЮНІСЕФ (2020). Отримано з: https://zikua.news/news/ludyna/koronavirus_podvoit_kilkist_bidnykh_v_ukraini_yunif_968821

Куди йде Україна в XXI сторіччі? Соціальні зміни в українському суспільстві за умов економічної глобалізації: соціологічний вимір (2020). Наукова доповідь / Петрушина Т., Арсеєнко А., Буткалюк В. Київ: Інститут соціології НАН України.

Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2020 року). (2021). Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики України.

Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за даними вибіркового опитування домогосподарств у січні 2021 року). (2021). Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики України.

Соціально-економічне становище України за 2019 рік. Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/columns/2020/06/10/661566>.

Темпи зростання економіки України протягом 30 років відстають від загальносвітових у 2,2 раза. (2021). Отримано з: <https://ukranews.com/ua/news/7986500-tempy-zrostannya-ekonomiky-ukrayiny-protyagom-30-rokiv-vidstayut-vid-zagalnosvitovyh-u-2-2-raza>

Bocker L., Meelen T. (2017). Sharing for people, planet or profit? Analyzing motivation for intended sharing economy participation. *Environmental Innovation and Societal Transition*. Vol. 23 P. 28–39.

Sharing economy, an opportunity for the poorest?(2016). An explanatory study. Отримано з: <https://www.issueab.org/resources/26382/26382.pdf>.

The next frontier. Human development and the Anthropocene. (2020). Human Development Report 2020. United Nations Development Programme. Отримано з: <http://hdr.undp.org/sites/default/files/dr2020.pdf>

ТРУДОВА МІГРАЦІЯ ЯК НЕВІД'ЄМНА СКЛАДОВА МОБІЛЬНИХ РИНКІВ ПРАЦІ В УКРАЇНІ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

*Temporamutantur,
Et nosmuttantur in illis*

Зміна міграційної доктрини: Від паспортного режиму до свободи пересування

Міграційна доктрина радянської доби як система офіційних поглядів і положень, як керівний політичний принцип ґрунтувався на паспортній системі, трудовому законодавстві та житловій політиці. Радянська модель індустріалізації з її орієнтацією на трудомісткі галузі народного господарства, розподіл праці поміж великими економічними регіонами й настановою на вирівнювання рівнів господарського розвитку республік супроводжувалась прискореним зростанням мобільності робочої сили. З метою впорядкування міграційних потоків були запроваджені широкомасштабні державні програми, з яких найефективнішими виявились організований набір робочої сили та сільськогосподарське переселення сімей. Було створено систему професійної й регіональної диференціації заробітної плати для залучення працівників у регіони, де відчувався брак робочої сили. Проте основним інструментом контролю та упорядкування міграційних потоків в країні залишалася паспортна система, а не економічна політика та права і свободи людини. Свободу вибору місця проживання було зведено до мінімуму.

З набуттям Україною державності після розпаду СРСР її міграційна доктрина радикально змінюється. У січні 1994 р. Верховна Рада приймає Закон «Про порядок виїзду з України та в'їзду в Україну громадян України», що гарантує право вільно покидати країну й повертатися на її територію. Цей закон зруйнував старий порядок. З його прийняттям набирає чинності стаття 11 Закону «Про зайнятість населення», що дозволяла трудову та підприємницьку діяльність громадян під час їх перебування за кордоном. Нововведення в царині міграційної політики доповнюються рядом статей Конституції України (ст. 24, 25, 26, 33), прийнятої 26 червня 1996 р. І нарешті, в грудні 2003 р. український парламент приймає Закон «Про свободу

пересування та вільний вибір місця проживання в Україні». Інститут прописки більше не існує. Його замінює процедура реєстрації, що маєповідомний характер. Міграційна доктрина радянського зразка вичерпала себе, її ідеологічні і політичні постулати втратили смисл та силу. Необхідна нова міграційна доктрина. Її орієнтирами віднині стають основоположні цінності демократичних суспільств: права людини, громадянські свободи, верховенство права. Україна переходить від паспортного режиму до свободи пересування, вільного місця роботи й проживання.

Реконфігурація міграційних потоків в Україні пострадянської доби

Початок 1990-х – переломний момент в розвитку міграційної історії України. Після розпаду СРСР міграційні процеси в Україні набувають нового змісту та динаміки, змінюються міграційні пріоритети, відбувається трансформація напрямків, структури та інтенсивності потоків мігрантів, з'являються нові види й форми територіальної мобільності населення. Нові міграційні практики в їх різноманітних проявах потребують нестандартних рішень, підкріплених законодавчими ініціативами, фінансовою підтримкою та політичною волею керівництва країни. Вже наприкінці 1990-х розвиток міграційного законодавства досягає помітного прогресу, хоча багато ще має бути зроблено. На зламі тисячоліть починається новий етап в розвитку міграційної історії України.

Помітною тенденцією 1990-х стає поступове скорочення інтенсивності міграційних обмінів з країнами СНД і Балтії, хоч у 1996 р. країни СНД й, перш за все, Російська Федерація, залишаються основними міграційними партнерами України. З 1992 р. Україна втрачає населення в міграційному обміні з Білорусією, а з 1994 р. – з Росією, а переїзд мігрантів з інших країн СНД і країн Балтії в Україну є вкрай недостатнім для компенсації цих втрат. Основними донорами України в 1996 р. залишаються Узбекистан, Казахстан і Молдова. В 1998–2000 рр. міграційний обмін України з країнами СНД і Балтії зберігає попередню динаміку: еміграція скорочується швидше, аніж імміграція, і це спричиняє зменшення міграційних втрат України. Російська Федерація, як і раніше, виконує функцію основного міграційного партнера України. Росіяни й українці становлять більше як 80% мігрантів, приблизно в рівних частках. Репатріація українців поступово сповільнюється: у 2000 р. контингент українців, які повернулись в Україну, виявляється вдвічі меншим, аніж в 1997 р. (42 456 осіб українського походження). Уповільнюється й еміграція

українців в країни СНД і Балтії: в 2000 р. вона досягає таких же розмірів, що й еміграція в країни далекого зарубіжжя, тим часом як у 1997 р. вона була майже втричі більшою.

2000-і роки в Україні – період радикальної диверсифікації міграційних потоків. Зміна їх розмірів і структури супроводжується трансформацією міграційної ситуації в Україні. Вже у 2005 р. вона стає країною, що приймає іммігрантів, а її міграційні втрати в 2004–2005 рр. компенсують колишні співвітчизники з країн СНД. У 2006 р. вперше з початку 1990-х рр. в Україні реєструється приріст населення за рахунок міграційного обміну з далеким зарубіжжям. Наступними роками ця тенденція закріплюється. І хоч розміри міграційного притоку населення з-за кордону незначні, проте саме цей факт віддзеркалює поворот у розвитку міграційної ситуації в Україні та її трансформацію з країни походження емігрантів в країну призначення для іммігрантів як з країн СНД, так й далекого зарубіжжя.

В 2006-2011 рр. щорічний міграційний приріст зберігається на рівні 14,0-17,0 тис. осіб, які прибули в Україну з-за її кордонів. А у 2012 р. чисельність новоприбульців з інших країн зросла в порівнянні з попереднім роком в 2,4 раза й досягла 76,4 тис. осіб. При цьому виїзд українців за кордон упродовж 2010-2012 рр. стабілізувався на рівні 14,6 тис. осіб. Таким чином, чистий міграційний приріст населення у 2012 р. становив в Україні 61,8 тис. осіб.

Структура міграційних потоків в умовах глобальної рецесії

За даними обліку міграційних подій, що його щорічно здійснює Державна служба статистики України, загальний обсяг зареєстрованих переміщень в країні, які охоплюють усіх мігрантів незалежно від напрямків їх пересування, країн, регіонів, та типів поселення, складав в 2008-2012 рр. відповідно 1406,6, 1272,2, 1350,8, 1321,7 та 1390,6 тис. осіб. Розподіл мігрантів за потоками свідчить про те, що в Україні домінують внутрішньорегіональні переміщення людей, сягаючи відповідно 57,9%, 57,7%, 58,5%, 57,4% та 54,3% їх загального обсягу. А основним типом міграційного руху в країні залишається перерозподіл населення між сільською місцевістю та міськими поселеннями в межах свого регіону (області, територіальної автономії).

Досить ваговою складовою міграційного руху в Україні залишилась міжрегіональна міграція: обсяг територіальних пересувань населення з одного регіону до іншого в межах країни становив упродовж 2008-2012 рр. понад третину всієї валової міграції: 37,4%, 38,2%, 38,1%, 39,1% та 39,2%. Найменшою була частка міграційних потоків, що поєднують Україну з країнами СНД, Балтії та далекого

зарубіжжя: міждержавний обмін мігрантами між ними забезпечив лише 4,3%, 4,1%, 3,4%, 3,5% та 6,5% усієї валової міграції в країні в 2008–2012 рр. Для порівняння зазначимо, що частка зовнішньої міграції становила в 1999–2000 рр. відповідно 11,2% та 9,4%.

Упродовж 2000-х років в Україні відбувалась диверсифікація потоків міждержавної міграції. Якщо загальний обсяг зареєстрованих переміщень населення між Україною та іншими державами, що включають усіх мігрантів незалежно від напрямків їх пересування і країн, зменшився в цілому вдвічі, то в міграційному обміні з країнами далекого зарубіжжя за цей самий період часу він скоротився в 2,2 раза, а з країнами СНД – в 1,9 раза. Внесок країн СНД у валову міграцію збільшився в 2002-2008 рр. рр. з 71,9% до 74,3%, а країн далекого зарубіжжя зменшився з 28,1% до 25,7%. У наступні роки, коли Україна зазнала вразливих руйнівних впливів світової фінансової кризи, цей тренд деякою мірою змінився: внесок країн далекого зарубіжжя в загальні обсяги валової міграції почав потроху зростати (з 25,7% у 2008 р. до 31,6% у 2011 р.), а країн СНД відповідно меншати (з 74,3% у 2008 р. до 68,4% у 2011 р.). Проте географія міждержавних потоків в Україні, що набула з початку 2000-х років рис просторової структури міграційних пересувань в країні, яка існувала на початку 1990-х років, і далі зберігала ці характерні пропорції.

Ринок праці України та його міграційний потенціал

На початку 2000-х необхідність боротися за виживання в складних умовах економічної кризи чинила неабиякий вплив на соціальне самопочуття українців та їх оцінки якості життя. Надії на поліпшення життя найближчим роком важко було визначити як оптимістичні. Майже щодругий мешканець України (47,7%) був певний, що ніякого покращення не буде. Дуже висока частка осіб (40,0%) перебувала в утрудненні визначити навіть найближчі життєві перспективи. А загальна ситуація на українських ринках праці оцінювалася вкрай негативно.

Невизначеність ситуації на ринку праці в Україні та необхідність самостійного пошуку нових джерел доходу для своїх сімей увімкнула механізми самоорганізації. Одним із щонайефективніших способів виживання стала трудова міграція мешканців країни за її межі. На початок 2003 року досвід роботи за кордоном набули члени 12,1% українських сімей (на початок 2002 р. – 10,2%). Найпривабливішими для трудових мігрантів країнами стали Росія та Польща, рідше Німеччина та Чехія. Більше половини мешканців України працевлаштувались там за усною домовленістю з роботодавцем, без юридич-

ного оформлення трудової угоди. Решта складала трудовий договір ще в Україні або в країні тимчасового перебування. Половина з тих, хто мав зарубіжний трудовий стаж, збиралися знов виїхати за кордон з метою тимчасового працевлаштування наступним роком. Середній вік потенційних трудових мігрантів сягав 33 роки, серед них мали перевагу чоловіки (54,2%). Їх значна частка мала повну середню освіту (40,7%), середню спеціальну освіту (28,0%) та неповну середню освіту (13,6%). Їхній розподіл за місцем проживання свідчив про нерівність можливостей працевлаштування для мешканців невеликих міст (42,4%), сільської місцевості (28,8%), рідше – великих міст (25,4%) і зовсім рідко – столиці (3,4%). Більше половини потенційних трудових мігрантів мали сім'ї (54,2%).

І трудові мігранти, і інші наші співвітчизники, які ще не мали досвіду заробітчанства за межами країни, однаково рідко були задоволені змістом праці на своєму робочому місці. Щонайбільше незадоволення працівників завжди викликали розміри їх заробітної плати, якість соціального захисту та рівень розвитку соціальної сфери за місцем роботи. Праця в ієрархії цінностей українців, й зокрема цікава робота, завжди посідала одну з найвищих позицій. Особливо високу оцінку можливості мати цікаву роботу давали співвітчизники, які вже отримали на початку 2000-х досвід зарубіжної трудової міграції (91,7%). Проте українці хотіли б не тільки бути залучені до цікавої роботи, яка б відповідала їх вимогам та очікуванням. Вони завжди бажали працювати з повною віддачею, хоча така можливість трапляється дуже рідко.

Потенційні трудові мігранти частіше за інших співвітчизників вважали в 2002-2003 рр., що безробіття є для них цілком реальною загрозою: адже їх переважна більшість була мешканцями малих міст та сільської місцевості. Проте труднощі гартують характер. Потенційні трудові мігранти частіше відносять себе до людей, чий шанси на успіх в житті вищі, аніж в їх оточення. А частка тих, хто побоюється, що не має жодних шансів на успіх, учетверо менше (7,6% проти 29,9%). Співвітчизники, які збираються на заробітки в інші країни, частіше аніж будь-хто інший, певні, що запорукою їх виживання й життєвого успіху слугують вміння ставити собі мету і добиватися її здійснення (44,1% проти 30,6%), наполегливість, працелюбність та терпіння (52,5% проти 38,8%) і, звичайно ж, удача (41,5% проти 35,2%).

В пошуках ресурсів виживання громадяни України обирають, як правило, різні стратегії. На їх вибір впливають різні фактори, серед яких система цінностей набуває особливого значення. Щодругий наш співвітчизник, аби забезпечити собі належний життєвий рівень,

був готовий перш за все працювати з раннього ранку й до пізнього вечора. Майже стільки ж українців готові були братися до будь-якої роботи, аби платили добре. Нарешті вони поїдуть в іншу країну, де можна буде заробити грошей більше, аніж вдома. Трудові мігранти на відміну від інших співвітчизників вибудовували пріоритети інакше. Вони вважали, що для забезпечення сім'ї належного рівня добробуту вирушать в пошуках заробітків скоріше за все за кордон (58,2% проти 45,8%). В останню чергу вони були готові братися за будь-яку роботу вдома, якщо отримують достойні гроші.

Матеріальний добробут українських сімей наприкінці 2002 – початку 2003 рр. залишався на злиденному рівні, хоч доходи від тим-

Таблиця 1

**Матеріальний добробут українських сімей
наприкінці 2002 – початку 2003 років**

Матеріальний добробут української сім'ї	Всі сім'ї в Україні	В тому числі в сім'ях, %	
		Потенційних трудових мігрантів	Решти мешканців України
Часто не маємо грошей та харчів – інколи жебракуємо	3,0	1,7	3,0
Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	7,6	1,7	8,0
Вистачає лише на продукти харчування	47,5	36,5	48,2
Вистачає загалом на прожиття	28,1	28,3	27,5
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	11,9	18,3	11,5
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	1,7	3,5	1,6
Живемо в повному достатку	0,2	-	0,2

часової роботи за кордоном зробили помітний внесок у зміцнення економічного базису домогосподарств трудових мігрантів (табл. 1).

**Готовність мешканців України до ринкових перетворень
та їх міграційні настанови на початку 2000-х**

Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх громадян передбачає рівність стартових умов разом із свободою індивідуального вибору життєвих стратегій. В суспільній свідомості народу України – це безумовна цінність, її важливість усвідомлює його переважна більшість. На думку більш як половини учасників опитування Інституту соціології НАН України у 2002 р., створення рівно-

цінних можливостей почати нове життя в умовах капіталізації країни було дуже важливим (57,8%), а для кожного щотретього – скоріше важливим. Щонайчастіше відмічали високу важливість рівності початкових позицій трудові мігранти, що мають досвід заробітчанства і потенційні трудові мігранти.

Адаптаційна готовність до нових ринкових умов та катаклізмів перехідного періоду виявилась найвищою в групі потенційних мігрантів. При вирішенні складних життєвих проблем ця група індивідів орієнтується переважно на власні зусилля і можливості і не розраховує на допомогу та підтримку держави, як це недавно було в недавньому минулому. Налаштовані на заробітчанство люди вочевидь психологічно врівноваженіші й сприймають життя з міцнішими оптимістичними настановами. Вони в 1,3 раза рідше вважають, що за останній рік життя істотно або частково погіршилось (38,1% проти 50,6%), проте в 1,7 раза частіше стверджують, що їх буття та настрої поліпшилися трохи або суттєво (18,8% проти 10,8%).

Ринкову перспективу потенційні трудові мігранти усвідомлюють ліпше за інших співвітчизників. Оцінюючи позитивні й негативні сторони процесу приватизації, вони частіше підтримують необхідність роздержавлення власності, формування вільного та відкритого ринку землі, функціонування кредитно-банківської системи нового типу. Потенційні трудові мігранти в 1,5 раза частіше за інших співвітчизників схвалюють створення сприятливого клімату для розвитку підприємництва в Україні. А організацію приватних підприємств, підтримку бізнесу і фермерства оцінюють як важливий фактор розвитку підприємницької ініціативи в 1,7 раза частіше. Потенційні трудові мігранти схильні до співробітництва із західними країнами і міжнародними організаціями набагато охочіше, аніж решта українських громадян, які віддають перевагу вітчизняному ринку. Як люди переважно прозахідної орієнтації, що вже включені в підприємницькі практики, вони підтримують в 2,2 раза частіше капіталістичний вибір. Під прапори капіталізму на початку 2000-х років був готовий стати щонайбільший контингент саме з цієї групи (23,8% або щочетвертий).

Майбутні заробітчани вдвічі частіше оцінюють можливості розвитку підприємницької ініціативи як дуже важливу для них особисто перспективу (35,6% проти 17,8%) і в 1,3 раза частіше висловлюють бажання мати цікаву роботу (70,9% проти 55,8%). Вони відчувають більшу впевненість в своїх силах, рішучі в досягненні своїх цілей, частіше демонструють вміння жити в нових суспільних умовах, виявляючи неабияку енергію, ініціативу та незалежність при вирішен-

ні життєво важливих проблем. Серед них вдвічі більше людей з добрим і навіть відмінним станом здоров'я (28,0% проти 14,2%).

Половина потенційних заробітчанин вже мала робочий досвід за кордоном і була добре знайома з умовами життя і праці в інших країнах. Три чверті українців, які належали до спільноти трудових мігрантів, вже мали на початку 2000-х за межами України родичів або близьких їм людей, що постійно або тимчасово там проживають, та підтримують з ними контакти: особисті, поштові, телефонні. Дехто з них мав намір про переїзд назавжди.

Куди саме бажали поїхати в еміграцію наші співвітчизники? Щотретій (33,9%) впевнено називав зарубіжні країни, щочетвертий ще не визначився з місцем еventуальної еміграції (28,0%), щовосьмий обрав Росію (12,7%). Серед тих, хто не мав наміру працювати за кордоном, бажачі емігрувати зустрічаються помітно рідше, а їх міграційні переваги розподіляються практично порівну між країнами далекого зарубіжжя, Росією та іншими регіонами України: відповідно 10,2%, 9,2% та 11,6%. Як правило, вони ще не вирішили, в який бік вони посядуться, де їх міграційні вітри зідмуть, щоп'ятий респондент (18,6%) ще й досі не обрав країну своєї міграційної мрії і чи поїде він точно, теж не вирішив. Якби не злидні... Хіба ревуть воли, як ясла повні?

Такі висновки були зроблені автором 2002 р. за результатами поглибленого аналізу даних соціологічного моніторингу українського суспільства, що його здійснює Інститут соціології НАНУ з 1992 р. Проте за минулі сім років країна змінилася. Іншим став увесь світ, що поринав дедалі глибше в системну фінансово-економічну кризу. Чи вплинула вона на динаміку, структуру та інтенсивність потоків трудової міграції українців у зарубіжні країни і як саме? Чи змінилися самі трудові мігранти? Яким було їх бачення перспективи: розвитку, чи, навпаки, згортання зарубіжної трудової міграції? Звернемось до результатів пошуку відповідей на ці запитання.

Світова фінансово-економічна криза та її наслідки в оцінках українців

Переважна більшість українців, за їх власними оцінками, наприкінці 2002 р. вже стали жертвами катастрофічного руйнування механізмів, що регулюють функціонування світової економіки і підтримують рівноважний стан світової фінансової системи. Щоп'ята українська сім'я сприймала ситуацію, в якій опинилася, як катастрофічну. Більше половини українських сімей оцінюють свій матеріальний стан як досить уразливий, хоча й не катастрофічний.

Такої думки дотримувались в сім'ях, члени яких жодного разу не виїжджали за кордон (62,4%). У сім'ях же трудових мігрантів такі оцінки давалися рідше (54,4%). Водночас вони частіше вважали незначним рівень впливу фінансово-економічної кризи на життя своєї сім'ї (19,6% проти 15,6%).

Насамперед криза завдала відчутного удару купівельній спроможності української сім'ї: придбання одягу, взуття, інших речей стали більш рідкісними (61,8%). В щодругій сім'ї рідше купували деякі продукти харчування. Інакше й бути не могло: адже сімейний гаманець помітно схуднув у кожному третьому домогосподарстві через не виплати заробітної плати чи пенсії або їх виплати в неповному обсязі. Щоп'яту сім'ю зачепили безробіття або неповна зайнятість. Почалися труднощі з виплатою отриманих в банках кредитів, водночас вкладники не могли отримати зароблені раніше ними грошові вклади на депозит. Зауважимо, що в сім'ях трудових мігрантів помітно рідше згадували про скорочене споживання продуктів харчування (43,0% проти 52,2%), хоча безробіття зачепило їх бюджети більшою мірою (25,9% проти 20,4%). Трудові мігранти частіше натрапляли на перешкоди при виплатах кредитів. У решті ж випадків вони переживали такі самі матеріальні труднощі, що й усі мешканці країни.

Українці з рідкісною однотайністю вибудовували ієрархію прийдешніх злигоднів і потрясінь. І оцінки трудових мігрантів практично не відрізняються від усереднених суспільних спостережень. Співвітчизники демонструють солідарність і в думках щодо еventуальних строків подолання негативних наслідків поточної фінансово-економічної кризи. Лише троє з десяти українців (30,5%) очікували на її порозі надію побачити «світло в тунелі» через два роки, а скоріше за все – набагато пізніше (коли саме, не кажуть). Оптимістів, які розраховували дочекатися переборення важкого кризового стану економіки упродовж найближчих двох років, набагато менше – лише щодесятий співвітчизник плекав таку надію. В необґрунтованій ейфорії з приводу швидкої тріумфальної вікторії у протистоянні кризовому бідуванню у найближчому місяці перебувало менше одного відсотка українського народонаселення. Проте більшість співвітчизників (59,4%) вагалися у виборі відповіді щодо термінів подолання кризи. Отже, на швидке одужання економіки і поліпшення рівня і якості життя українці не сподівалися. І тому не гаючи часу взялися до розбудови стратегій виживання в умовах фінансово-економічного колапсу. Найчастіше вони обирали позицію активного протесту, хоч і без застосування насильства (73,5%), рідше віддаючи перевагу позиції терпеливого вичікування, аби зберег-

ти мир та злагоду в країні (62,8%). Бунтівників, готових вдаватися до насильства, аби добитися позитивних змін у країні, суспільстві, було набагато менше (14,0%).

Попри готовність до протесту і навіть насильства, присутніх у настановах певної кількості українців, вони виношували здебільшого миролюбні плани поліпшення якості свого життя і досягнення більш високого рівня добробуту сім'ї. Саме тут українці, що мають досвід роботи за кордоном, дотримувались активнішої лінії поведінки. Вони частіше планували поліпшити упродовж найближчих двох-трьох років матеріальний стан своєї сім'ї (60,8% проти 46,9%), житлові умови (39,9% проти 27,3%), а також якість організації дозвілля і відпочинку (29,1% проти 21,4%). Для здійснення накреслених планів трудові мігранти мали намір змінити роботу на престижнішу та більш високооплачувану (24,0% проти 15,3%) або відкрити (як варіант – розширити) власний бізнес (17,1% проти 7,2%). І, нарешті, вони збирались досягти успіху в професійній сфері діяльності іншим способом (10,1% проти 5,6%). На відміну від трудових мігрантів, решта співвітчизників мала на меті, як правило, зберегти свій соціальний статус (34,2% проти 21,5%). І ті, і інші однаково часто планували підвищити свій освітній рівень і професійну кваліфікацію (13,2%), а принагідно піднятися службовими сходами (7,5%). А втім, щоп'ятий українець так і не визначився з вибором життєвої позиції. Пристосуватися до життєвої ситуації часів фінансово-економічної кризи людям насправді було дуже важко. На жаль, таких, хто активно включився в нове життя й кому ринкові відносини видавалися природним способом життєдіяльності, на початку 2000-х в Україні було замало – всього 18% населення.

Проте зауважимо, що 17,1% трудових мігрантів і 7,2% співгромадян, що за кордоном не працювали, упродовж наступних двох-трьох років мали намір створити або розширити власний бізнес. Насправді можливість реалізувати підприємницьку ініціативу (створення приватних підприємств, заняття бізнесом, фермерство) приваблювала набагато більшу кількість людей. Майже половина співгромадян (46,4%) оцінювала таку перспективу як скоріше важливу або дуже важливу для себе особисто. Серед трудових мігрантів такі люди зустрічались помітно частіше – в цілому вони становили 60,1% контингенту працюючих за кордоном співвітчизників. Таких, що оцінювали можливість стати підприємцем як дуже важливу для себе особисто, серед трудових мігрантів було в 1,6 раза більше, ніж серед решти співгромадян (31,6% проти 19,3%).

Важливою умовою здійснення підприємницької ініціативи є включення громадян у приватизаційні процеси. І хоч рівень участі

в них українців не був низьким, проте це майже не вплинуло на становлення вітчизняного бізнесу. Об'єктами приватизації були переважно квартири, присадибні або дачні земельні ділянки, гаражні. Приватизаційний майновий сертифікат отримали 13,1% українців і лише 6,0% з них обміняли його на акції підприємства. Решта 6,7% співгромадян продали його іншим особам. Земельні паї приватизували лише 5,1%. На викуп підприємства наважився лише 1% українців, а в аукціоні або конкурсі з метою придбати підприємство брали участь лише 0,3%. Понад чверть громадян країни (28,8%) взагалі залишилися за межами приватизаційних процесів. Рівень активності трудових мігрантів щодо приватизації був дещо вищий. Проте торкнувся він переважно особистих майнових, а не ділових інтересів.

Контингент зарубіжних трудових мігрантів складався у 2000-х рр. наполовину з «новобранців», що мали досвід одноразового відвідування інших країн з метою працевлаштування, наполовину з «бувалих», які працювали там двічі, тричі і більше разів. Обидві групи розрізнялися не тільки частотою трудових поїздок за кордон, а й структурою мотивів вибору місця роботи за кордоном. Так «новобранці» скаржилися на низьку заробітну плату і невдалість пошуків роботи вдома, вони ж частіше інших сподівалися влаштувати за кордоном особисте життя. На відміну від них «бували» трудові мігранти, як правило, розраховували поліпшити умови життя, заробити кошти на освіту і виплату боргів, а заодно вирішити господарчі та побутові проблеми. Такі, хто побував на зарубіжних заробітках лише один раз, поверталися додому або за станом здоров'я, або з інших причин, серед яких найчастіше називалися звільнення в зв'язку з завершенням контракту, низькі заробітки, непривабливість життя за кордоном, але щонайперше – наполягання сім'ї на скорішому поверненні. Трудові мігранти, які неодноразово працювали в інших країнах, згадували частіше такі причини, як завершення контракту або дозволу на перебування в країні, намір відкрити свою справу на батьківщині і, певна річ, сімейні обставини. Саме вони й утворюють ядро контингенту трудових мігрантів, що збираються відпочити вдома перед наступною поїздкою за кордон.

Самооцінка рівня матеріального добробуту сім'ї та статусних позицій у соціальній ієрархії у 2009 р.

Матеріально-статусна самоідентифікація українців вказує на значне розшарування за рівнем добробуту як контингенту трудових мігрантів, так і решти їх співгромадян, які ніколи не виїжджали за межі країни (табл. 2, 3).

Таблиця 2

Самооцінка українцями рівня матеріального добробуту
власної сім'ї, 2009 рік, %

Рівень матеріального добробуту сімей в оцінках мешканців України	Усі мешканці України		В тому числі			
			Такі, що мають досвід роботи за кордоном		Такі, що не мають досвіду роботи за кордоном	
	березень-квітень	вересень-жовтень	березень-квітень	вересень-жовтень	березень-квітень	вересень-жовтень
Злиденний	1,8	4,7	0,6	1,3	1,9	5,0
Бідний	21,3	23,6	15,2	15,9	21,9	24,4
Нижче середнього	39,1	32,7	35,4	31,8	39,4	32,8
Середній	31,8	24,6	38,0	31,2	31,2	24,0
Вище середнього	3,8	3,8	6,3	8,3	3,6	3,4
Заможний	0,7	0,2	1,3	-	0,6	0,2
Багатий	-	0,1	-	0,6	-	0,1
Важко відповісти	1,5	10,3	3,2	10,9	1,4	10,1
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Таблиця 3

Самооцінка статусних позицій у соціальній ієрархії
українського суспільства, 2002, 2009 роки, %

Щаблі уявної соціальної драбини	Усі мешканці України		У тому числі			
			Такі, що мають досвід роботи за кордоном		Такі, що не мають досвіду роботи за кордоном	
	2002	2009	2002	2009	2002	2009
1 – найнижче становище	17,3	11,1	8,3	4,5	18,4	11,7
2	24,0	19,0	17,7	16,0	24,8	19,2
3	31,7	36,9	37,0	41,7	31,0	36,5
4	21,8	24,9	27,6	29,5	21,2	24,5
5	4,2	6,1	8,3	7,0	3,8	6,0
6	0,4	1,0	1,1	0,0	0,2	1,2
7 – найвище становище	0,6	1,0	0,0	1,3	0,6	0,9

Стратифікація українців за рівнем доходів і матеріального добробуту їх сімей розкриває схожість розподілу думок і самооцінок щодо їх належності до різних майнових страт [3, с. 163].

Трудові мігранти, хоч і відносять свої родини частіше до категорії злиденних, бідних і «початківців»- середніх, ніж до забезпечених прошарків суспільства, проте демонструють більш низький рівень

розшарування за ознакою доходів і матеріального стану (51,2% проти 45,6%). На відміну від них українці, які ніколи не шукали щастя за кордоном, оцінюють співвідношення своїх бідних, небідних і просто заможних співгромадян як тривожне свідчення поглиблення майнової нерівності усередині країни (63,2% проти 35,4%). І перші, й другі очікують, що їх родини упродовж найближчого півріччя можуть перейти в нижчу за рівнем доходу і матеріального стану страту. На підвищення свого матеріального статусу розраховують набагато менше співвітчизників. За оцінками трудових мігрантів, співвідношення «бідних» і «небідних» становитиме серед них 49,0% проти 39,5%, тоді як серед решти українців, що не мали досвіду роботи за кордоном, відповідна пропорція може за їх власними оцінками набутти більш контрастний і небезпечний характер, сягаючи розмірів 62,2% проти 27,6%.

Протистояти загрози бідності співвітчизники збиралися шляхом пошуку нової роботи. Щоправда, цей спосіб популярніший серед трудових мігрантів (71,1% проти 58,8%). Українці, які безвиїзно проживають у своїй країні, демонструють помітно вищий рівень розгубленості: щочетвертий з них не має жодних планів щодо подолання кризи, тоді як схильність до бездіяльності виявив лише щоодиннадцятий трудовий мігрант. Зауважимо також, що залишити рідні місця в пошуках удачі в іншому місті, області або країни планували 13,3% трудових мігрантів, і лише 3% решти українців згадали про таку можливість [3, с. 164].

Самооцінка трудовими мігрантами свого місця в соціальній ієрархії за 2002-2009 рр. стала більш оптимістичною. Те саме можна твердити і про зміни в оцінках своїх статусних позицій у суспільстві громадян України, які ніколи не виїжджали працювати в інші країни. А проте трудові мігранти, як і раніше, дають більш високі оцінки своєму соціальному статусу. Їх вагома частина (41,7%) облюбувала третю сходинку уявної соціальної драбини, ближчу до золотої середини соціальної ієрархії – її четвертої сходинки, де розмістили свої сім'ї троє з десяти трудових мігрантів. Щоп'ятий з них бачить себе і свою сім'ю серед «соціальних низів» – на перших двох сходинках. Зауважимо, що в 2002 р. там перебувала, за оцінками трудових мігрантів, кожна їх четверта родина (26,0%). Дані таблиці 3 свідчать: в 2009 р. вони розміщують себе і свою сім'ю переважно на другій, третій і четвертій сходинках. Вони частіше за інших співгромадян сприймають себе як представників середнього класу (38,2% проти 27,8%). Водночас решта співгромадян частіше заперечує свою на-

лежність до цього класу (57,4% проти 47,1%), хоч вони також піднесли самооцінки свого місця в соціальній ієрархії за минулі 7 років. В 2009 р. вони відносили свої сім'ї до «соціальних низів» рідше, ніж у 2002 р. (30,9% проти 43,2%). Четвертій сходинці умовної соціальної драбини віддали перевагу 24,5%, а третій – 36,5% українців, які працювали на вітчизняних ринках праці і жодного разу за кордон не виїжджали [10, с. 154–155].

Трудова міграція як невід'ємна складова процесів глобалізації

Міграція робочої сили в сучасному світі нарівні із рухом капіталів, товарів, технологій, інформації є однією з складових процесів глобалізації. Міжнародна трудова міграція стала сьогодні невід'ємною частиною світової економіки. На початок XXI сторіччя у світі нараховували, за оцінками МОП, від 36 до 40 млн трудових мігрантів [4]. Україна вчасно включилась в модернізаційні світові процеси, і притаманні їм тенденції й протиріччя не змогли обійти нашу країну. Особливо ж вони виявилася тісно пов'язаними з інтеграцією України в сучасний світовий міграційний порядок. Потоки українських трудових мігрантів, спрямовані у більшість європейських і не тільки європейських країн, набули регулярного характеру. За пропозицією автора статті блок питань щодо обсягів і структури трудової міграції за межі України було включено до складу щорічного моніторингового соціологічного опитування, що його проводить з 1992 р. Інститут соціології НАН України.

У 2002 р. вперше були поставлені два запитання «Чи маєте Ви або хтось із членів Вашої сім'ї досвід тимчасової роботи за кордоном?» та «Чи плануєте Ви у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки?» А з 2004 р. цей блок був доповнений запитанням «Скільки разів Ви особисто виїжджали за кордон з метою тимчасової роботи?»

Учасники моніторингового соціологічного опитування ранжують свої уявлення про процес глобалізації наступним чином. Передусім вони пов'язують глобалізацію з можливістю використовувати в розвинених країнах світу дешеву робочу силу українських трудових мігрантів, перевагами об'єднання міжнародних зусиль у боротьбі з тероризмом, впливом інтелекту в заможні країни Заходу, надією громадян України знайти роботу за кордоном, шансом для нашої молоді отримати освіту на Заході, імпульсом для швидкого розвитку економічно відсталих країн тощо.

Зауважимо, що ті, хто вже має досвід праці в зарубіжних країнах, так само як й ті, що тільки збираються туди поїхати з трудовою метою найближчим часом, частіше за інших співвітчизників висловлюють думку, що Україна виконує функції донора дешевої робочої сили для європейського та інших ринків праці (39,8% проти 28,8%). Вони також частіше зазначають можливість для українських громадян знайти роботу за кордоном (35,6% проти 23,3%) і вважають щасливим шансом для української молоді отримати освіту на заході (22,9% проти 14,9%). Слід також додати, що українські трудові мігранти краще за інших співвітчизників розуміють важливість і значення для України процесів глобалізації з огляду об'єднання зусиль в боротьбі з економічними катастрофами (30,5% проти 21,4%). І що найцікавіше, гастарбайтери найскоріше і ліпше за своїх співвітчизників оцінили переваги мережі Інтернет (11,0% проти 6,9%).

Проте оцінити повною мірою позитивні та негативні сторони і наслідки процесів глобалізації співгромадяни не можуть, хоча ті з них, хто вже попрацював, аби тільки збирається працювати за межами України, виявилися краще обізнаними: з них вагалися з відповіддю 61,9%, тоді як серед інших співвітчизників не знали, як відповісти на це запитання, вже 71,9%. В будь-якому разі трудові мігранти, що вже мають досвід праці в зарубіжних країнах, дуже рідко згадують про перебування в них в негативному світлі – тільки 1,7% купців, що їздили за товарами або із товарами за кордон в ці країни, та 3,4% заробітчан, що працювали там.

Потенційні трудові мігранти досить високо оцінюють роль західного способу життя і культури: четверо з десяти (41,5%) певні, що знайомство із зразками і стандартами західного стилю допомагають українській молоді опанувати сучасний світ, майже стільки ж (37,3%) вважають, що їх знання сприяють вихованню толерантного ставлення до людей інших рас, національностей, культур та релігій, а щоп'ятий (21,2%) бачить їх позитивний внесок в єднання різних етнічних спільнот навколо загальної універсальної культури та способу і стилю життя. В порівнянні із співвітчизниками майбутні українські заробітчани вдвічі частіше висловлюють думку, що знайомство із західною культурою та стандарти поведінки прилучають українське суспільство до найкращих взірців світової культури (19,5% проти 10,6%). На відміну від них інші українські громадяни відзначають передусім згубний вплив заходу, який своїм втручанням в український простір руйнує моральні підвалини нашого суспільства (33,0%) та підтинає корені національної культури (26,5%).

На їх переконання, некритично запозичені «з-за пагорбком» зразки західної культури та стилю життя формують ідеали і моральні цінності, що не властиві українцям (21,7%).

Перспективу універсалізації сучасної західної культури і способу життя і перетворення її на панівну в усьому світі наші співвітчизники сприймають без ентузіазму. Майже щодругий не зміг оцінити таку перспективу. А втім, зауважимо, що індивіди, які привітають прийдешню переможну ходу сучасних західних культурних зразків у світових просторах, зустрічаються серед потенційних трудових мігрантів вдвічі частіше (14,5% проти 7,3%). Однак і ті, й ті майже однаково часто демонструють патріотичні почуття щодо вітчизняного ринку харчових продуктів: їх купують щосемеро з десяти українців. Харчі зарубіжного виробництва в Україні малопопулярні. Їх купували тільки 1,5% співгромадян.

Пересувні/мобільні ринки праці за доби післямайданної України

З початком глобальної рецесії Україна виявилась чи найслабкішою у світі: у 2009 р. вітчизняна економіка впала на 14,8%. Її перехід у постіндустріальний світ не зміг забезпечити ані колишні зарплати, ані зайнятість працівників, ані наукового прориву в сфері нових технологій. Величезна резервна армія непотрібних країні конструкторів, технологів і решти інженерної еліти була вимушена шукати себе на інших теренах, часто-густо сумнівних і непрофесійних. Технологічний занепад подарував Україні не просто сировинну, а й затухаючу малу економіку. За доби незалежності її вага у світовому виробництві зменшилася в чотири-п'ять разів. Як слушно помітив проф. С. Кораблін, у 2015 р. частка української економіки ледве сягала 0,08% світового ВВП, що майже в дев'ять разів менше частки України в глобальній армії праці (0,7%). Цей розрив є умовним індикатором того, наскільки менше своїх зарубіжних колег виробляє і заробляє середньостатистичний українець. Це можна вважати також як показник надлишку «зайвих» українців на ринку праці (відповідно до рівня середньосвітової продуктивності) [13, с. 8]. Перехід України у постіндустріальний світ супроводжувався знеціненням гривні, валютними боргами, неплатоспроможністю позичальників і їх банкрутством, прогорілими банками, фінансовою залежністю від МВФ, масовим безробіттям, непідйомними комунальними здириницькими платежами. А як їх платити, якщо немає роботи...

За даними проведеного Державною службою статистики України вибіркового обстеження населення/домогосподарств з питань економічної активності, рівень безробіття в країні становив, за методологією Міжнародної організації праці (МОП), у I кварталі 2015 р. 9,6% серед економічно активного населення віком 15-70 років, а працездатного віку – 10,0 (табл. 4). Крім незайнятого населення і безробітних, за методологією МОП, існує ще категорія економічно неактивного населення, що об’єднує осіб молодше 15 та старше 70 років, та осіб віком 15-70 років, які не можуть бути кваліфікова-

Таблиця 4
**Рівень безробіття населення в Україні (за методологією МОП)
за статтю та місцем проживання у I кварталі 2015 р., %**

Розподіл безробітних за віковими групами	Рівень безробіття серед економічно активного населення				
	В Україні в цілому	У тому числі розподіл			
		За статтю		За місцем проживання	
		Жінки	Чоловіки	Міські поселення	Сільські поселення
Віком 15–70 років	9,6	8,2	11,0	9,1	10,8
Працездатного віку	10,0	8,5	11,3	9,4	11,3
Старше працездатного віку	0,2	0,3	-	0,3	-

Розраховано за даними Державної служби статистики [Економічна активність населення..., 2015].

ні як «зайняті» або «безробітні». Економічно неактивне населення України становило у I кварталі 2015 р. 11049,0 тис. осіб віком 15-70 років (38,0 усього населення відповідного віку), з якого 7013,5 тис. осіб належали до когорт працездатного віку (28,8% всього населення відповідного віку [14, с. 6].

У пошуках роботи або загрози її втратити українці вже в 2015 році вибудовували власні мобілізаційні плани дій. Їх левова частка шукатиме нове місце роботи як в Україні, так і за її межами. Нагадаємо, що можливість працювати поза межами місця проживання була визначена Законом України «Про свободу пересування і вільний вибір місця проживання в Україні», в якому отримала закріплення міграційна доктрина доби незалежності України (грудень 2003 р.). Як і за радянських часів, трудова маятникова міграція населення залишається однією з форм внутрішньої трудової міграції в Україні. Її основу завжди становили трудові пересування сільських мешканців. Станом на 1 січня 2005 р. чисельність сільських жителів, які працювали за межами свого населеного пункту, становила 1523,8 тис., а їх частка се-

Розділ перший

ред загальної кількості зайнятих селян зростає до 40,2%. З них працювали в містах та селищах міського типу 28,5% [15, с. 45]. Упродовж 2005–2013 рр. кількість сільських жителів, які працюють за кордоном, збільшилася в 2,4 рази і станом на 1 січня 2014 р. сягала, за даними

Таблиця 5

Розподіл працівників за місцем роботи стосовно місця постійного проживання, 2015 рік, %

Розподіл працівників за місцем роботи	Усі жителі України	Розподіл працівників за типом населеного пункту місця постійного проживання			
		Київ	Місто з населенням понад 250 тис. осіб	Невелике місто	Сільська місцевість
Чи знаходиться місце Вашої роботи в населеному пункті, де Ви постійно проживаєте?					
Працюю за місцем проживання	46,1	71,1	57,7	48,9	33,5
Працюю в іншому населеному пункті в Україні	10,4	3,6	3,4	6,2	19,1
Працюю за межами України /в іншій країні	0,7	0,7	0,7	0,8	0,6
Зараз не працюю	42,8	24,6	38,2	44,1	46,8
В якому населеному пункті України знаходиться місце Вашої теперішньої роботи?					
В іншому місті	74,2	75,0	73,3	85,2	72,1
В іншому сільському населеному пункті	25,8	25,0	26,7	14,8	27,9

Державної служби статистики, 205,2 тис. осіб. Аналіз даних соціологічного моніторингу, проведеного Інститутом соціології НАН України у липні-серпні 2015 р., підтвердив факт існування пересувних ринків праці як всередині України, так і за її межами [6, с. 323].

Так, щочетвертий киянин (25,0%), який працює поза межами столиці, знайшов собі місце роботи в сільській місцевості; а 27,9% українських селян працевлаштувались в іншому сільському населеному пункті. Майже стільки ж городян з великих міст (26,7%) створюють додаткову вартість на сільських ринках праці (табл. 5). Лише

мешканці малих міст шукають і знаходять собі роботу переважно в інших містах (85,2% vs. 14,8%).

Попри тривожні очікування масштабних міграційних втрат демографічного потенціалу України через війну на сході, безробіття й вселенське озлидніння народу, українці демонстрували неабияку витримку, непохитність та відданість власній землі. На це вказують дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України 2015 року. Міграційні настанови і плани жителів країни порівняно з домайданими часами не посилювалися і не демонстрували ознак загрози зменшення чисельності населення України. Авторка дослідила міграційні настрої українців, що працюють за місцем постійного проживання, в іншому населеному пункті України або за її межами. Так само були проаналізовані міграційні настанови та плани співвітчизників, які не працюють [6, с. 324]. Результати цього аналізу були піддані порівнянню з аналогічними даними, отриманими в моніторинговому дослідженні 2013 р. [5, с. 196]. Окремо був виконаний аналіз міграційних настанов та планів українців, які мають досвід тимчасової роботи за кордоном [5]. Його висновки порівнювалися з результатами подібного аналізу, проведеного авторкою у 2012 р. [4, с. 280].

Отже, дані *табл. 3* [6, с. 325] вказують на зменшення кількості працюючих, які бажають виїхати зі свого населеного пункту: 21,3% у 2015 р. проти 28,2% у 2013 р. Відповідно зросла частка працюючих українців, що такого наміру не мають (61,8% проти 53,9%). Серед тих, хто на момент опитування у 2015 р. не мав робочого місця, частка бажаючих покинути рідні пенати була мінімальною (18,9%). Найбільшими патріотами своєї малої батьківщини виявились саме вони, безробітні (65,2%). До них доєдналися в такій самій пропорції земляки, що працюють за місцем проживання (64,3%). Українці, які працюють в іншому населеному пункті або за межами України, так само демонструють більш помірковані настанови щодо рішучого розлучення з рідними стінами: таких виявилось у 2015 р. відповідно 25,9% та 41,7% (у 2013 р. 34,2% та 62,5%). Вони також, як і решта співвітчизників, переоцінили свої майбутні міграційні плани і рідше висловлюють намір покинути назавжди рідне місто чи то село.

І на завершення авторка презентує узагальнену характеристику пересувних/мобільних ринків праці, які виникли на зламі тисячоліть і є продуктом самоорганізації українського народу в умовах надзвичайно складного геополітичного періоду планетарного масштабу (*табл. 6*).

**Пересувні/мобільні ринки праці в Україні
напередодні Революції Гідності та упродовж
післямайданної доби, 2013-2021 роки, %**

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
<i>Чи знаходиться місце Вашої роботи у населеному пункті, де Ви постійно проживаєте?</i>									
Працюю за місцем проживання	81,9	-	79,2	78,8	84,1	78,1	-	-	-
Працюю в іншому населеному пункті в Україні	16,3	-	17,8	19,7	13,3	20,0	-	-	-
Працюю за межами України/в іншій країні	0,9	-	1,1	0,8	1,8	1,9	-	-	-
Зараз не працюю	0,9	-	1,8	0,7	0,8	0,0	-	-	-
<i>Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті?</i>									
За Вашою кваліфікацією та з достатнім заробітком	-	85,1	-	82,7	-	73,8	-	74,4	74,0
За Вашою кваліфікацією без достатнього заробітку	-	67,7	-	62,5	-	55,6	-	51,7	55,2
З достатнім заробітком, але не за кваліфікацією	-	74,5	-	71,8	-	65,4	-	62,7	64,7
Будь-яку роботу	-	60,0	-	54,9	-	45,1	-	47,9	44,8
<i>В якому населеному пункті України знаходиться місце Вашої теперішньої роботи?</i>									
В іншому місті	64,8	-	72,2	80,3	74,2	77,3	-	-	-
В іншому сільському населеному пункті	32,1	-	24,6	18,7	23,3	22,7	-	-	-
Не відповіли	3,1	-	3,2	1,0	2,5	0,0	-	-	-
<i>Якою мірою Ви задоволені своєю роботою в цілому?</i>									
Зовсім не задоволений	10,5	7,3	8,4	5,6	-	3,6	9,1	-	2,4
Скоріше не задоволений	26,1	18,8	22,7	22,7	-	18,6	24,1	-	11,3
Важко сказати, задоволений чи ні	23,0	25,3	19,8	19,8	-	20,9	21,2	-	15,5
Скоріше задоволений	34,7	39,3	40,7	40,7	-	45,8	37,9	-	26,0
Цілком задоволений	5,0	9,2	7,8	7,8	-	11,1	7,7	-	8,0
Не відповіли	0,7	0,1	0,6	0,6	-	0,0	0,0	-	36,8
<i>Чи маєте Ви або хтось із членів Вашої сім'ї досвід тимчасової роботи за кордоном?</i>									
Так	-	17,0	-	20,2	-	25,2	27,8	29,7	-
Ні	-	82,7	-	79,7	-	74,8	78,2	70,3	-
Не відповіли	-	0,3	-	0,1	-	0,0	0,0	0,0	-

Продовження таблиці 6

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
<i>Скільки разів Ви особисто виїжджали за кордон з метою тимчасової роботи?</i>									
Жодного разу	87,6	87,9	87,3	91,7	92,0	55,4	52,5	57,5	-
1 раз	5,4	4,3	4,7	3,0	3,9	17,7	18,0	16,5	-
2 рази	2,2	2,6	2,6	1,7	1,5	10,2	11,4	7,9	-
3 рази	1,2	1,2	1,3	1,2	0,8	2,9	6,0	4,1	-
Більше ніж 3 рази	2,7	4,0	3,8	2,2	1,0	12,6	12,2	13,8	-
Не відповідали	0,9	0,0	0,9	0,2	0,8	1,2	0,1	0,2	-
<i>Чи плануєте Ви у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки?</i>									
Так	7,2	7,4	9,9	10,8	12,0	14,3	16,4	12,0	-
Ні	91,8	92,4	89,8	88,2	87,0	83,8	81,6	87,9	-
Не відповідали	1,0	0,2	0,3	1,0	1,0	1,9	2,0	0,1	-

Прикінцеве слово

Отже, в цілому та у загальних рисах ситуація на українських ринках праці є дуже гострою. Бідність і безробіття, як і раніше, є сьогодні загальнонаціональними проблемами в Україні, що мають бути розв’язані на державному рівні. В умовах палаючого Донбасу, більш як півтора мільйонного контингенту біженців, які втратили рідних, роботу, дах над головою, фантастичної за розмірами корупції, незбагнених реформ, що тривають за рахунок збіднілого народу, зростання комунальних платежів і експропріації частки доходів бюджетників, перманентного зростання кількості безробітних, пошуки ефективної стратегії зайнятості як на макро-, так і на мікрорівні та забезпечення прав громадян на працю є сьогодні невідкладним завданням.

Тимчасова трудова діяльність на пересувних/мобільних ринках всередині країни та за її межами, як і в попередні роки, дає громадянам додаткові можливості знайти нові джерела доходу та вижити в умовах війни, що супроводжується масовим безробіттям. Для розв’язання проблеми незайнятості в країні можна використовувати як значні капітальні вкладення, так і господарські заходи та організаційні ресурси. Не менш актуальною є проблема розподілу повноважень і відповідальності держави, регіональної та міської влади та приватного підприємства у сфері забезпечення прав громадян на працю. Як і раніше залишається невирішеним питання про створення системи ефективного соціального захисту робітників.

Трудові мігранти – це спільнота, що об'єднує людей з досить високим рівнем адаптації до умов ринкової економіки. Вони обирають і реалізують такі ринкові стратегії, домінантами яких є самозайнятість та підприємницька діяльність. Це люди, які готові до ризиків, орієнтуються переважно на власні сили і ресурси, культивують цінності, що їх поділяють, як правило, представники середнього класу, притому що за рівнем добробуту вони набагато ближчі до «нових бідних», аніж до нових «середніх». Вони вирізняються раціоналізмом вибору життєвих стратегій, узгодженого з наявними та доступними соціально-економічними ресурсами, високою соціально-мотиваційною напруженістю, що стимулює їх до переборення перешкод у використанні цих ресурсів; залученістю їх до різноманітної підприємницької діяльності; новими стандартами та зразками поведінки на ринку праці; специфічними моделями соціальної поведінки; системою цінностей; зовнішньополітичними орієнтаціями та внутрішньополітичним вибором. У цій соціальній групі міститься чималий потенціал соціальної самоорганізації та національної мобілізації.

Трудові мігранти – свого роду місіонери ринкової ідеї, носії підприємницької свідомості, піонери на зарубіжних ринках праці. І як такі вони утворюють соціально-професійну групу, що, поза сумнівом, є «класоутворюючою» і з часом інкорпорується в багатошаровий середній клас, який зростає в країні. А перевага контингентів молоді, чоловіків та мешканців малих міст і сільської місцевості в соціально-демографічній структурі цієї групи вказує на залучення до процесів трансформації економічних та соціальних відносин найактивніших індивідів, з одного боку, а з іншого – демонструє глибину проникнення модернізаційних реформ та їх не завжди позитивних наслідків у широкі маси.

Постскрипtum

У 2017 р. впливове польське видання *Gazeta Prawna* оприлюднила список 50 персон, що здійснили найпотужніший вплив на розвиток польської економіки у 2017-му. Друге місце було віддано спільноті трудових мігрантів з України як колективному учаснику змагання в процесі номінації. Українцям поталанило випередити навіть польського Президента Анджея Дуду, який отримав лише третє місце.

У Польщі з середини січня 2022 року почнуть діяти спрощені правила проживання та працевлаштування для іноземців, зокрема й для українців. Відповідний закон підписав 4 січня Президент країни Анджей Дуда, повідомляється на його сайті. Нові правила почнуть

діяти за 14 днів після публікації закону. У Польщі спостерігається дефіцит на ринку праці: на одне ліквідоване робоче місце припадає понад двох нових. Кількість актуальних вакансій зросла на 68,5%. Дефіцит робочої сили існує й в інших країнах Центральної і Західної Європи.

Українські трудові мігранти забезпечили рекордне надходження валюти в країну в 2021 р. – 12 млрд доларів. Стільки ж вони перерахували на батьківщину й за весь позаминулий 2020 р. Фінансові аналітики прогнозують, що такий обсяг грошових надходжень буде збільшуватись і надалі. При цьому не забувають зробити застереження про небезпеку військової агресії з боку Росії для стабільності гривні: кажуть, що у разі ескалації конфлікту на сході України курс національної валюти може помітно ослабнути. Якщо ж ситуація залишиться більш-менш спокійною, то основними чинниками стануть зовнішньоекономічна діяльність, локдауни й енергетична загроза – всі три спроможні впливати на рівень збалансованості держбюджету року, який вже почався.

Джерела

Прибиткова, І. (2002). Трудові мігранти в соціальній ієрархії українського суспільства: статусні позиції, цінності, життєві стратегії, стиль та спосіб життя. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. № 4. С. 73–98.

Прибиткова, І. (2003). Трудові мігранти в соціальній ієрархії українського суспільства: статусні позиції, цінності, життєві стратегії, стиль та спосіб життя. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. № 1. С. 109–124.

Прибиткова, І. (2009). Трудові мігранти в умовах світової кризи. *Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін*. 2009. С. 153–154.

Прибиткова, І. (2012). Вимушена незайнятність українців в умовах глобальної рецесії. *Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка соціальних змін. Соціологічний моніторинг*. С. 272–280.

Прибиткова, І. (2013). Структура міграційних потоків і пересувні ринки праці в Україні. *Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка соціальних змін. Соціологічний моніторинг*. С. 190–197.

Прибиткова, І. (2015). Пересувні ринки праці за доби незалежності України та міграційні плани українців. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2015. С. 316–327.

Rybytkova, I. (2016). The extension of mobile labour markets under conditions of growing unemployment in Ukraine. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. С. 365–375.

Прибиткова, І. (2017). Рівень задоволеності базових потреб людини в оцінках українців: поселенський вимір. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. С. 193–204.

Прибиткова, І. (2019). Гуманітарна безпека та якість життя за оцінками населення України: регіональний вимір. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. С. 137–146.

Прибиткова, І. М. (2010). Вплив світової фінансово-економічної кризи на зарубіжну трудову міграцію в Україні. *Регіональна економіка*. № 1 (55). С. 148–155.

Прибиткова, І. М. (2013). Передумови формування територіальних міграційних систем в Україні. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Територіальні міграційні системи: теорія і практика* / Інститут регіональних досліджень НАН України. Львів. Вип. 3 (101). С. 13–22.

Stalker, P. (2000). *Workers Without Frontiers. The impact of Globalization on International Migration*. JLO, Lynne Reiner Publishers, USA.

Кораблін, С. (2015). Велика депресія. Україна. *Дзеркало тижня*. 22–28 серпня.

Економічна активність населення України у I кварталі 2015 р. (2015). Експрес-випуск Державної служби статистики України. № 171/0.09 вн. 29–15.

Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України: стат. зб. / Державний комітет статистики України (2006). Київ. 207 с.

ДИНАМІКА МІГРАЦІЙНИХ НАСТРОЇВ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ЩО ЗМІНИЛОСЯ ЗА 30 РОКІВ?

Дослідження міграційної тематики в моніторингу Інституту соціології. За відсутності надійних інструментів обліку міждержавної міграції, у тому числі повних та актуальних даних щодо виїзду громадян України до інших країн і в'їзду громадян інших країн до України¹, суперечливі оцінки обсягів і потенціалу міграційних переміщень, що озвучуються експертами та транслуються ЗМІ², зумовлюють необхідність використання міждисциплінарних методів моніторингу та прогнозування міграційних процесів та пов'язаних з ними соціальних феноменів, у тому числі за допомогою моніторингових соціологічних досліджень.

Враховуючи чутливість суспільства до міграційних питань і високий ризик їх політизації (зокрема, масштаби ввизнової трудової міграції та проблеми «відтоку мізків», напливу мігрантів з інших країн та їх інтеграції), від початку проведення моніторингу у 1990-х роках експерти Інституту соціології наголошують на необхідності гармонізації категоріального апарату, що використовується в дослідженнях міграційних настанов, та на важливості адекватної інтерпретації соціологічних даних, що ілюструють сприйняття різних аспектів міграційного процесу громадською думкою [Прибыткова, 1999: 161-172].

Важливо зазначити, що в контексті соціологічних досліджень «міграційний процес» [Рыбаковский, 2018: 90; Юдина, 2002: 107]

¹ Останній перепис населення України, що уможливив, зокрема, зафіксувати розподіл населення України за тривалістю проживання (у місці постійного проживання) і розподіл громадян інших держав та осіб без громадянства, які проживають на території України, за національністю та статтю, відбувся у 2001 році. Див.: Державний комітет статистики України. Населення України за місцем народження та громадянством за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року (2004). За редакцією О. Г. Осауленка, відповідальні за випуск Н. С. Власенко, Л. М. Стельмах. Київ: Державний комітет статистики України, 223 с.

² Юськів, Б. Десять міфів про міжнародну трудову міграцію (2012). Отримано з: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/desyat_mifiv_pro_mizhnarodnu_trudovu_migratsiyu.html; Скубенко, М., Шкарпова, О. Всі на вихід. Чи справді українці масово лишають батьківщину. ФактчекVoxUkraine (2018). Отримано з: <https://voxukraine.org/vsi-na-vihid-chi-spravdi-ukrayintsi-masovo-lishayut-batktivshhinu-faktchek/>

розуміється не тільки як фактичний виїзд з одного місця й прибуття до іншого, але, в ширшому сенсі, як: 1) розвиток міграційної системи, що передує переміщенню (в тому числі наявність зв'язків з окремими мігрантами та міграційними мережами, формування настанов щодо потенційного переміщення (готовності до міграції) та пріоритетних напрямів переїзду на рівні міграційних намірів, які, за певних умов, можуть бути здійснені респондентом), 2) індивідуальний досвід переміщення (чи він мав місце в минулому і, якщо так, як часто); та 3) потенціал інтеграції (той, що заснований на власному міграційному досвіді, і той, що проявляється стосовно інших мігрантів). Аналіз системи показників у рамках моніторингових соціологічних досліджень дає змогу оцінити стан і динаміку різних сфер міграційного процесу як на національному рівні, так і на рівні макрорегіонів та окремих соціально-демографічних груп. Звичайно, слід враховувати, що прогностичні можливості методів опитування є обмеженими (соціологія не може передбачити, як поводитиметься в реальному житті). Проте, навіть з огляду на можливі похибки, регулярний аналіз соціологічної інформації з застосуванням узгодженого і незмінного інструментарію, надає можливість фіксувати зміни в настановах³ респондентів, моделювати евентуальні сценарії щодо міграційного потенціалу населення, оцінювати вплив різних драйверів на динаміку міграційних процесів та формулювати порядок денний для розробки цільових програм міграційної політики.

За ініціативи фахівців Інституту соціології (Наталії Паніної, Ірини Прибиткової, Миколи Шульги та колективу відділу методології і методів соціології під керівництвом Євгена Головахи) до питань моніторингу «Українське суспільство» в різні роки були включені запитання, що, тією чи іншою мірою, доповнюють наявну міграційну статистику та через дослідження динаміки змін громадської думки дають уявлення про різні аспекти міграційного процесу протягом останніх десятиліть⁴. Зокрема, з початку 1990-х років до моніто-

³ Поняття «міграційні настрої» та «міграційні настанови» вживаються як синонімічні категорії (англійською, еквівалентом може слугувати термін *migrationattitudes*—думки, проєкції, ставлення до можливостей власної зміни міста проживання чи інших питань, пов'язаних з переміщенням, власним або інших людей).

⁴ Незважаючи на актуальність міграційної тематики для України, загальнонаціональні моніторингові проєкти, що досліджують міграційні настанови та міграційну мобільність, здійснюються в рамках діяльності лише двох наукових центрів: Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи (який, зокрема, проводить спеціалізовані дослідження кількісних параметрів та географічної диференціації трудової міграції з України на замовлен-

рингу увійшли запитання, що досліджують загальний міграційний потенціал населення, – бажання переїхати до іншого населеного пункту, пріоритетні напрями потенційного переїзду та причини, що підштовхують до міграції. З початку 2000-х анкета моніторингу була доповнена блоком запитань щодо трудової міграції, зокрема циркулярної⁵. З середини 2010-х років, зокрема, після анексії Криму та початку конфлікту на сході України, що спричинили хвилю вимушеного переміщення населення з неконтрольованої урядом зони конфлікту, до опитування «Українське суспільство» були включені запитання щодо ставлення до внутрішньо переміщених осіб (ВПО) з Донбасу та Криму (зокрема, наявності зв'язків та готовності до взаємодії з переселенцями на різних особистих, професійних і громадянських рівнях), а також був розроблений і апробований соціологічний інструментарій дослідження процесів адаптації, інклюзії та зміни ідентичностей в умовах масових міграцій. У цей період до дослідження також був включений блок запитань щодо ставлення населення до різних груп, визначених на основі міграційного досвіду (зокрема, «українська діаспора», «українські трудові мігранти»)⁶. З кінця 2010-х років, після запровадження безвізового режиму для в'їзду громадян України до країн ЄС, опитувальник було доповнено запитанням про те, чи скористалися громадяни так званим безвізом і, якщо так, якою була мета їх поїздки. Тематичні публікації, що містять аналіз даних вищезгаданих питань за окремі роки та періоди проведення дослідження, свого часу виходили у щорічному збірнику «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» [Prybytkova, 2016; Прибиткова, 2015; Шульга, 2018; Ivashchenko, 2018;

ня Державного комітету статистики України та за підтримки міжнародних організацій) та Інституту соціології НАН України.

⁵ Авторська методологія вивчення міграційного потенціалу на основі попереднього, в цьому циркулярного, досвіду переміщення, була розроблена І. Прибитковою. Зокрема, підсумкова стаття щодо результатів згаданого тематичного дослідження міститься в даній збірці (див.: Прибиткова, І. Трудова міграція як невід'ємна складова мобільних ринків праці в Україні за доби незалежності).

⁶ Слід зазначити, що не всі запитання міграційної тематики входять до щорічного опитувальника, – моніторингові запитання, що є частиною дослідження з 1990-х та початку 2000-х років, як правило, повторюються кожні один-два роки; спеціальні тематичні запитання, що висвітлюють нові, але потенційно тривалі та значущі феномени (як, наприклад, інтеграцію ВПО до приймаючих громад, чи ставлення населення до «безвізу»), включаються з можливістю повторення замірів за деякий час. Також окремі запитання входять до опитувальника одноразово в рамках проведення спеціальних тематичних досліджень (зокрема, запитання щодо ставлення до діаспори та трудових мігрантів).

Ivashchenko, Stegnii, 2015; Ivashchenko, 2018] і є доступними для ознайомлення в онлайн-архіві видання за різні роки⁷.

У контексті цього збірника, що присвячений моніторингу – як унікальному, з огляду на багаторічність спостереження, дослідженню – на особливу увагу заслуговують запитання, які включені до опитувальника в 1990-х роках і залишаються відтоді незмінними. Розглянемо дані дослідження щодо загальних міграційних настроїв українського суспільства за останні три десятиліття⁸. Нас цікавить, по-перше, згідно з даними, чи змінилися за цей час міграційні настанови громадян, пріоритети щодо напрямів переміщення, у тому числі, за межі країни, та причини, що спонукають до переїзду; і, по-друге, чи є особливості в динаміці змін на рівні регіонів та окремих вікових груп. Завданням цього стислого огляду не є вичерпний аналіз ситуації (який, очевидно, потребував би набагато більшої за обсягом публікації), – метою є демонстрування ретроспективного зрізу громадської думки щодо міграційних настанов, що уможливило моніторинг, та заохочення дослідників, журналістів, фахівців у сфері соціальної політики до регулярного звернення до даних цього ґрунтового регулярного дослідження у своїй роботі⁹.

Масштаби і динаміка зовнішньої та внутрішньої міграції в світі та Україні на основі офіційних даних

Як зазначає Фонд ООН у сфері народонаселення, «міграція є потужним двигуном та важливим наслідком економічних, політичних та соціальних змін» у глобальному світі [Европейская Экономическая Комиссия..., 2011: 5]. Автори національної доповіді «Українське суспільство: міграційний вимір», у написанні окремих розділів якої брав участь колектив дослідників Інституту соціології НАН України, також наголошують на об'єктивному характері міграцій як процесів, що передусім пов'язані з глобальним економічним розвитком і

⁷ Наведений список робіт з міграційної тематики, опублікований у серії «Українське суспільство», не є вичерпним. Більше тематичних публікацій доступні за посиланням: <https://i-soc.com.ua/ua/edition/ukrainskesuspilstvo/issues/>

⁸ Останнє на цей час проведене опитування 2021 року містило лише одне запитання, що стосується досвіду переміщень («Як часто Ви або Ваші близькі родичі користувалися можливістю безвізового відвідування країн ЄС?»). Оскільки запитання в такому формулюванні ставилося респондентом лише один раз і наразі не повторювалося, в даному огляді розглянуті результати опитувань з 1994 до 2020 року включно, що містили моніторингові запитання.

⁹ Дані моніторингу «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» оприлюднюються щорічно через ЗМІ та публікуються в формі одновимірних таблиць на сайті Інституту соціології Інституту НАН України (<https://i-soc.com.ua/ua>).

специфікою демографічних трансформацій – як в окремих регіонах і країнах, так і в світі в цілому – і «навіть чи можуть бути зупинені, принаймні в демократичний спосіб», оскільки рушійними силами таких міграцій є пошук кращої якості життя [Українське суспільство: міграційний вимір..., 2018: 10]. Надзвичайні ситуації, включаючи військові конфлікти, а також техногенні та екологічні катастрофи, також спричиняють масові рухи людей, які вимушені шукати більш безпечного місця для проживання [Українське суспільство: міграційний вимір..., 2018: 10, 188].

Україна є територією глобальних, регіональних і локальних міграційних процесів¹⁰. Достовірні статистичні дані – як національні, так і міждержавні / міжнародні – є базовим джерелом для аналізу міграційної ситуації та подальшої розробки міграційної політики. Проте складність системи збору надійних даних про міграцію, а часто – відсутність можливості обліку (зокрема, у районах, що перебувають у зоні конфлікту, в ситуації обмеженої інституційної, фінансової або методологічної спроможності реєстрації мігрантів, а також у випадках нерегульованих переміщень) знижують надійність, повноту та актуальність даних про міграцію.

Попри те, що реальні масштаби переміщень населення перевищують ті, що офіційно зафіксовані органами міграційного обліку, саме реєстрація вибуття / прибуття громадян становить основу міграційної статистики та дає уявлення про загальну динаміку міграційних процесів, зокрема, зовнішньої міграції. Дані ООН щодо обсягів міжнародної міграції (*United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division*) свідчать про те, що кількість українських громадян, які проживають за межами країни, має тенденцію до збільшення – з 5,5 млн осіб у 1990 до 6,1 млн осіб у 2020 році, проте їх частка в загальній кількості міжнародних мігрантів за 30 років зменшилася – з 3,6% у 1990 до 2,2% у 2020-му. У 2010 році було зафіксоване помітне зниження кількості українських громадян, які проживають за межами країни. Опитування Інституту демографії також зафіксувало свого часу тенденцію до зменшення кількості мігрантів, зокрема трудових, з приблизно 1,5 млн осіб у 2005–2008 роках до 1,2 млн у 2010–2013 роках. На думку експертів¹¹, зменшення міграції було викликано глобальною економічною кризою і звуженням

¹⁰ Національна доповідь «Українське суспільство: міграційний вимір», підготовлена міждисциплінарним колективом авторів під керівництвом Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, детально розглядає зовнішні та внутрішні міграційні процеси на основі як наявної статистики, так і результатів опитування громадської думки.

¹¹ Українці стали менше виїжджати за кордон на заробітки. Дані Інституту демографії НАН України. Тиждень.UA, 29.05.2013. Отримано з:

можливостей працевлаштування за кордоном. На підставі отриманих статистичних даних щодо працевлаштування українців за кордоном було зроблено висновок, що значного зростання трудової міграції в найближчі 2–3 роки очікувати не варто, оскільки її потенціал вичерпаний, і більшість ніш уже заповнені («українці середнього та старшого віку, які мали бажання виїхати, вже це зробили, а молоді без досвіду та диплома, визнаного за кордоном, буде проблематично виїхати та знайти гідну роботу»¹²). Однак у наступні роки тенденція зростання кількості мігрантів відновилася¹³ (рис. 1 та 2). Хоча, починаючи з 2020 року, поширення COVID-19 спричинило обмеження міграційного руху¹⁴, – в довготривалій перспективі економічні наслідки пандемії, очевидно, призведуть до поглиблення дисбалансу розвитку між регіонами, зокрема, до зменшення можливостей працевлаштування в країнах зі слабкими інститутами, та спричинять збільшення міграційних потоків. Уже наприкінці 2021 року було зафіксовано збільшення кількості виданих робочих віз, зокрема до Польщі (однієї з ключових країн – реципієнтів українських трудових мігрантів), та зростання загального обсягу грошових переказів, що свідчить про поступове повернення обсягу міграційних потоків з України на допандемічний рівень¹⁵ [Міграція з України..., 2021; Міграція в Україні..., 2021].

Підсумкові дані щодо загальних обсягів міжнародної міграції (яка включає всіх громадян, які опинилися за межами своїх країн з

<http://tyzhden.ua/News/80720>

¹² Думка колишнього національного координатора Міжнародної організації праці в Україні Василя Костриці. Експерти не чекають на зростання трудової міграції українців (2013). Отримано з: <https://m.day.kyiv.ua/uk/news/300513-eksperti-ne-chekayut-zrostannya-trudovoyi-migraciyi-ukrayinciv>

¹³ За оцінкою МОМ на 2014 рік, кількість зовнішніх трудових мігрантів з України становила 1,6 млн людей. Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні / Міжнародна організація з міграції (МОМ), представництво в Україні, 2016. С. 11.

¹⁴ Докладніше про вплив пандемії на обсяг міграційного руху: Звіти Міжнародної Організації Міграції (ІОМ). Отримано з: <https://www.iom.int/covid-19-analytical-snapshots>

¹⁵ За даними державних реєстрів, за десять місяців минулого року із України виїхала рекордна кількість громадян – понад 660 тисяч, які наразі не повернулися додому (це найбільший показник, починаючи з 2014 року, коли за кордон виїхали 560 тисяч громадян). Втім, на думку експерта Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи Олексія Позняка, оцінювати за цими даними рівень трудової міграції не можна, оскільки вони точно фіксують лише кількість перетину кордонів, а не мету поїздки. Виїхали понад 600 тисяч громадян. «У держави мало важелів впливу на поведінку трудових мігрантів». День, 24.01.2022. Отримано з: <http://surl.li/bfyus>

різних причин, у тому числі для роботи, освіти, з'єднання з родиною, через конфлікт чи стихійне лихо в країні походження тощо) та частки України в них, наведені в графіках нижче (рис. 1 та 2). Існуюча статистична інформація визначає певну «рамку» оцінок і прогнозів, яка може доповнюватися та уточнюватися інформацією

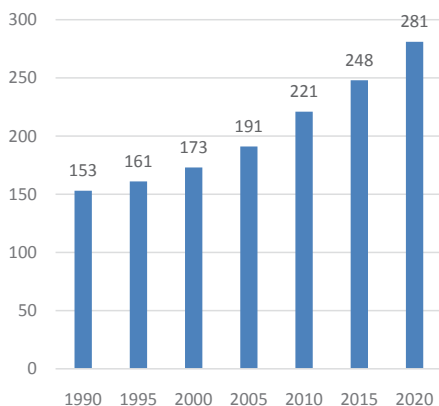

Рисунок 1. Міжнародна міграція в світі у 1990-2020
(млн осіб, що проживають за межами країн походження)

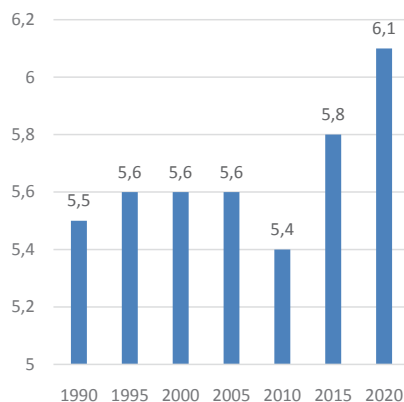

Рисунок 2. Міжнародна міграція з України у 1990-2020
(млн осіб, що проживають за межами країни)

моніторингових опитувань громадської думки, що дають уявлення про динаміку змін у міграційних настановах (про що буде далі)¹⁶.

Авторські таблиці на основі вибіркового даних ООН за 1990–2020 роки [United Nations Department of Economic..., 2020].

Збір даних щодо внутрішньої міграції є більш проблематичним, передусім через уже зазначену вище проблему відсутності актуаль-

¹⁶ Крім запитання щодо теоретичного бажання респондента змінити місце проживання, важливо прояснити серйозність міграційних намірів респондента (наприклад, запитати: «Що саме Ви зробили, щоб скористатися можливістю виїзду?» (наприклад, оформили закордонний паспорт, подали документи на отримання візи тощо) та наявність попереднього міграційного досвіду респондента або членів його родини чи близького оточення (наприклад, запитати: «Чи маєте Ви або члени Вашої сім'ї досвід тимчасової роботи або проживання за кордоном?», «Скільки разів Ви виїжджали за кордон протягом останніх одного-трьох років?»). Варто виважено та коректно подавати отриману інформацію щодо міграційних намірів, тим більше, якщо подібні уточнюючі запитання в дослідженні не ставилися. На жаль, автори інформаційних повідомлень про міграцію в ЗМІ часто не дотримуються стандартів інтерпретації соціологічних даних (див., наприклад, «Майже половина молодих українців планує виїхати за кордон» (2012). Отримано з: https://zaxid.net/mayzhe_polovina_molodih_ukrayintsiv_planuye_viyihati_za_kordon_n1271619).

них даних перепису населення, який дає змогу зафіксувати стан внутрішніх переміщень максимально повно, та через брак надійних і регулярних опитувань домогосподарств, що можуть слугувати реєстрами для відносно точної оцінки [Preparing migration..., 1992: 3, 4]. Втім, існуючі дані щодо статистично обліковуваних внутрішніх міграцій демонструють, що українці не є активними мандрівниками – порівняно з мешканцями розвинутих країн, де передусім внутрішнє переселення є потужним фактором збалансування ринку праці та розвитку регіонів [Маліновська, 2017]. За оцінками МОМ, кількість громадян, зайнятих у внутрішній мобільності¹⁷, принаймні вдвічі більша, ніж кількість зовнішніх трудових мігрантів [Міграція як чинник розвитку в Україні, 2016: 11]. Серед основних тенденцій внутрішньої міграції експерти відзначають територіальну нерівномірність переселень, – щільність населення в економічних центрах і прилеглих до них територій з високою господарською активністю зростає, має місце тенденція деградації та обезлюднення сільських територій і малих міст, відбувається інтенсивний відтік молодого населення по лінії «периферія – центр» [Українське суспільство: міграційний вимір..., 2018: 149]. Втім, великі міста мають свої виклики, зокрема, погіршення екологічної ситуації, що створює передумови для так званої рурбанізації – перерозподілу населення на користь сіл, малих міст, приміських територій [Українське суспільство: міграційний вимір..., 2018: 158, 159]. Процеси децентралізації, зокрема, збільшення бюджетів розвитку об'єднаних територіальних громад (ОТГ) містить потенціал для оптимізації внутрішнього міграційного руху [Українське суспільство: міграційний вимір..., 2018: 149].

Загальна динаміка міграційних настроїв (1994–2020).

Дані дослідження «Українське суспільство» підтверджують наявні статистичні оцінки щодо рівня мобільності населення, – з середини 1990-х років і до цього часу більше 60% респондентів (від 65% у 1994 до 61% у 2020) повідомляють протягом опитування, що не мають намірів залишати своє місце проживання (тобто не збираються ані виїжджати за кордон, ані переїжджати до іншого населеного пункту в межах країни). Якщо говорити про тих, хто все ж планує виїзд, загальна тенденція в Україні, віддзеркалена в даних опитування, подібна до світової: на рівні настанов, внутрішня міграція значно переважає над зовнішньою. У середині 1990-х років саме намір переселитися до іншої місцевості України був утричі більш поширеним, ніж намір

¹⁷ За оцінками МОМ на 2014 рік, загальний обсяг внутрішньої міграції становив близько 9% від економічно активного населення України.

виїхати в «далеке зарубіжжя» (рис. 3). На початку 2020-х внутрішній і зовнішній напрями в міграційних настановах є збалансованішими: 10,9% відмітили, що виїхали б «за межі колишнього СРСР» і 10,2% – «до іншої місцевості України» (хоча, як вже зазначалося, статистика зареєстрованих переміщень демонструє інше співвідношення, – переміщення всередині країни принаймні вдвічі інтенсивніші за зовнішні переміщення).

Інша стала зміна в міграційних настановах, яку варто відмітити: майже в сім разів з 1990-х років зменшилася популярність «російського напрямку»: у 1994 році 12,7% опитаних обрали б виїзд до Росії, у 2020-му – лише 1,9%. Зменшилася також частка респондентів, які розглядають можливість виїзду «до інших республік колишнього СРСР» (варто зазначити, що цей напрям і раніше не був популярним, – у 1994 році його обрали б лише 1,1%, показник збільшився до 2,6% у 2016, а у 2020-му знову впав – 0,8%). З 1994 до 2020 року – удвічі, з 12,8 до 24,8%, збільшилася кількість потенційних мігрантів, які не визначилися з пріоритетними напрямками переїзду. Як зазначалося, позитивне ставлення респондента до теоретичної можливості міграції, зафіксоване методом опитування, не є надійним показником його фактичної готовності до виїзду, і активізація міграційних настроїв перед респондентів не може тлумачитися як передвісник еміграційного сплеску, якщо не проаналізована в контексті інших статистично значущих факторів та тенденцій. Здатність людини прийняти рішення про переїзд (у межах країни чи за кордон), формується нелінійно, у результаті взаємодії низки факторів, частина яких можуть бути як драйвером, так і перешкодою (як, наприклад, попередній міграційний досвід, який може бути успішним або неуспішним).

Проте дані демонструють, що, на рівні міграційних намірів, з 1990-х років для значної частки громадян України суб'єктивний простір можливостей значно розширився (специфіку настанов щодо міграційної мобільності у розрізі регіонів та демографічних груп розглянемо нижче). З 1990-х років більше ніж утричі (з 7,1% до 23,1%) зросла частка респондентів, які зазначають, що могли б виїхати зі свого населеного пункту через бажання знайти нове місце роботи, – на сьогодні це найпоширеніша мотивація можливого виїзду, тоді як на початку 1990-х років такою причиною, яку респонденти називали найчастіше, були шкідливі для здоров'я екологічні умови в місці проживання (рис. 4).

Важливо відмітити, що «труднощі з мовою спілкування» називали потенційною причиною для зміни місця проживання менше 1%

Розділ перший

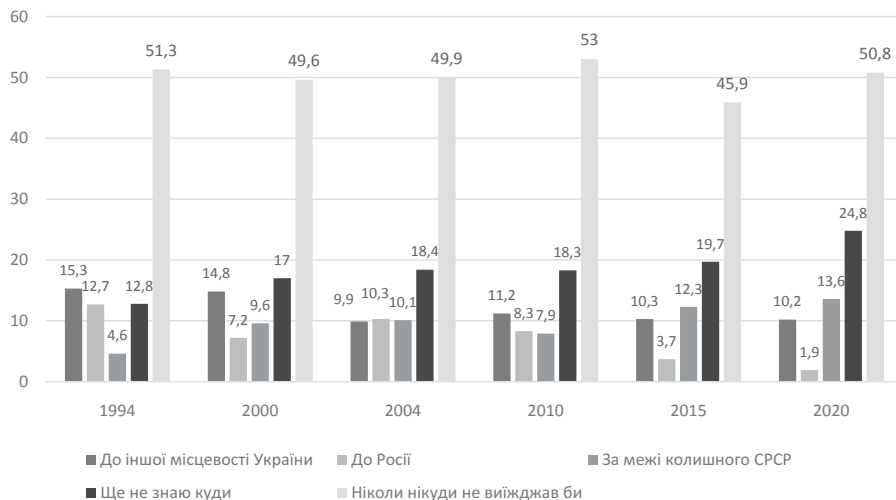

Рисунок 3. Якби Ви надумали виїхати з Вашого населеного пункту, то куди? (% , по роках)

* Дані дослідження «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін».

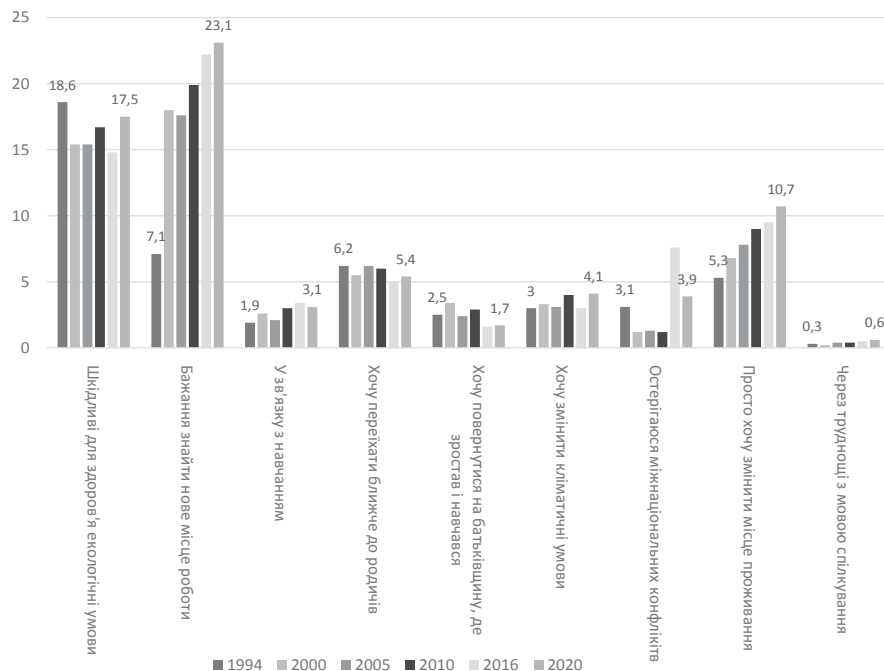

Рисунок 4. Які причини могли би спонукати Вас виїхати з Вашого населеного пункту? (% , по роках)

* Дані дослідження «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін».

опитаних (лише 0,3% у 1994 та 0,6% у 2020), і з початку 1990-х років цей показник лишається незмінним, у межах похибки. Побоювання міжнародних конфліктів, після збільшення до 7,6% у середині 2010-х років, знову впало до рівня, що спостерігався в 1990-х – на початку 2000-х (від 1,2% до 3,9%). Поступово з 5,3% у 1994 до 10,7% у 2020-му зростає частка громадян, які просто хочуть змінити своє місце проживання (з цих умовно «потенційних мігрантів» 28% хотіли б виїхати до іншого населеного пункту України, 32% – «за кордон колишнього СРСР», 3% – до Росії, 1,6% – до інших республік колишнього СРСР і 31% – «ще не знають куди»).

З 2002 року, коли запитання було включено до анкети вперше, до 2020 року (час проведення найактуальнішого опитування, що містило запитання) частка респондентів, які мали попередній міграційний досвід (тимчасово працювали за кордоном), збільшилася з 10 до 25% (рис. 5). За цей же час кількість респондентів, які планують виїхати на роботу за кордон, зростає майже вдвічі (з 6,9% у 2002 р. до 12% у 2020-му (у 2018 таких було 14%, – очевидно, що опитування зафіксувало помірне зниження настанов на виїзд у розпал пандемії)). Проте поступове збільшення мобільності громадян за три останні десятиліття є сталою тенденцією. За даними моніторингу, після запровадження безвізового режиму для в'їзду громадян України до ЄС спостерігається позитивна динаміка зростання кількості подорожей громадян (включаючи туристичні та освітні поїздки, відвіду-

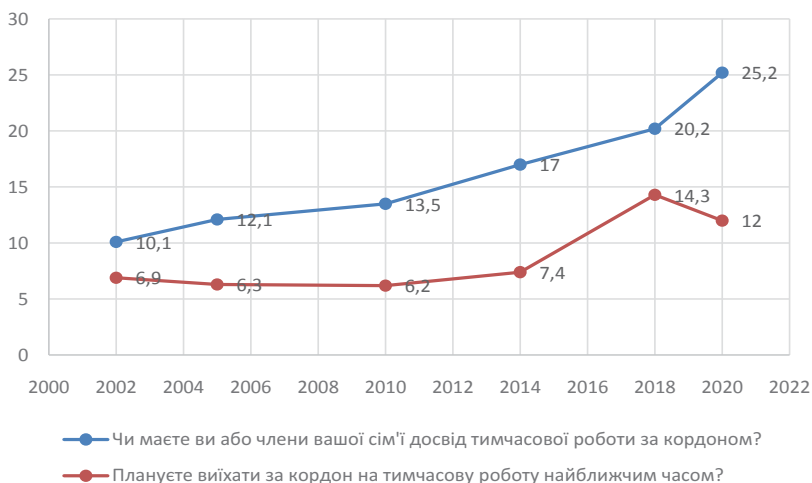

Рисунок 5. Попередній досвід та плани трудової міграції (%)

*Дані дослідження «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін».

вання родичів, поїздки з метою пошуку працевлаштування тощо): з 2018 року (першого опитування, проведеного після запровадження «безвізу») кількість респондентів, які скористалися можливістю відвідати країни ЄС, зросла з 19 до 35% у 2019 та 45% у 2021 році (з них третина використала можливість безвізового відвідування ЄС більше одного разу).

На рівні настанов міграційна мобільність має відмінності у розрізі регіонів та демографічних груп. Так, вищезгадана статистика подорожей до ЄС у рамках «безвізу», за даними опитування 2021 року, демонструє, що респонденти на півдні та сході найменше використовують можливості безвізових подорожей (середнє значення кількості подорожей 0,7 та 0,9 відповідно), респонденти центру є помірно мобільними (1,5), а заходу – наймобільнішими (2,0)¹⁸. Щодо вікових груп мобільність молоді та людей середнього віку є подібною (середнє значення кількості подорожей у вікових групах 18–29 років – 1,8 та 30–55 років – 1,5), проте люди старшого віку подорожували в рамках «безвізу» рідше (у групі 56 років і старше середнє значення кількості подорожей – 1,0¹⁹). У відповіді на запитання щодо досвіду роботи за кордоном, власного чи когось із членів родини, респонденти заходу також демонструють відмінні від інших регіонів моделі мобільності: половина опитаних, за даними 2020 року, має такий досвід (серед респондентів півдня цей показник найнижчий). Важливо зазначити, що у 2002 році, коли запитання було поставлене вперше, дані демонстрували подібне співвідношення регіональних відмінностей, втім, з того часу всі регіони, крім півдня, продемонстрували значне (двократне і вище) зростання показника (*рис. 6*).

Якщо аналізувати відповідь на запитання «Чи хотіли би Ви виїхати з населеного пункту, де Ви живете?», статистично значущої різниці між регіонами немає: 63% – на заході, 61% – у центрі, 69% – на півдні та 55% на сході не хотіли би виїжджати зі свого населеного пункту. Проте істотна різниця спостерігається на рівні вікових груп: чим молодша вікова група, тим більші частки тих, хто хотів би виїхати зі свого населеного пункту (таких 30% – серед молоді, 21% – серед людей середнього віку та 9% – серед людей старшого віку).

Порівняння даних за 1994 і 2020 роки дає змогу зробити такі спостереження (*рис. 7*): 1) з 1990-х років частка респондентів, які не планують виїжджати зі свого населеного пункту, залишається відносно сталою у всіх вікових групах (це третина опитаних серед молоді,

¹⁸ Різниця між півднем і сходом та іншими регіонами є статистично значущою.

¹⁹ Різниця між старшою віковою групою та іншими групами є статистично значущою.

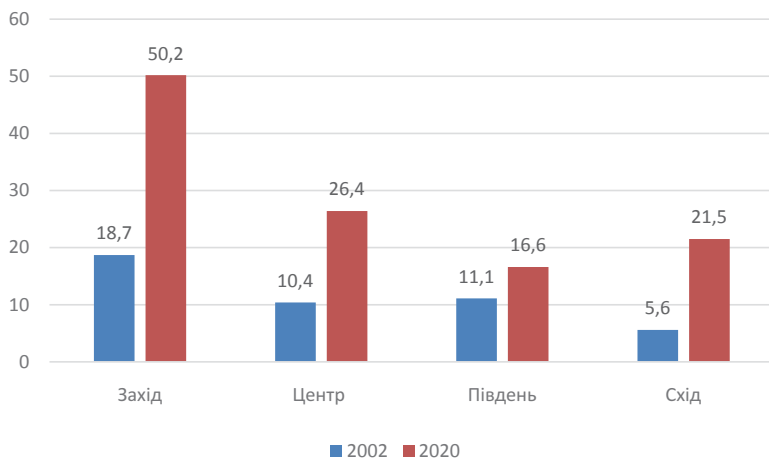

Рисунок 6. Досвід роботи за кордоном у 2002 та 2020 роках (по регіонах, %)

*Дані дослідження «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін».

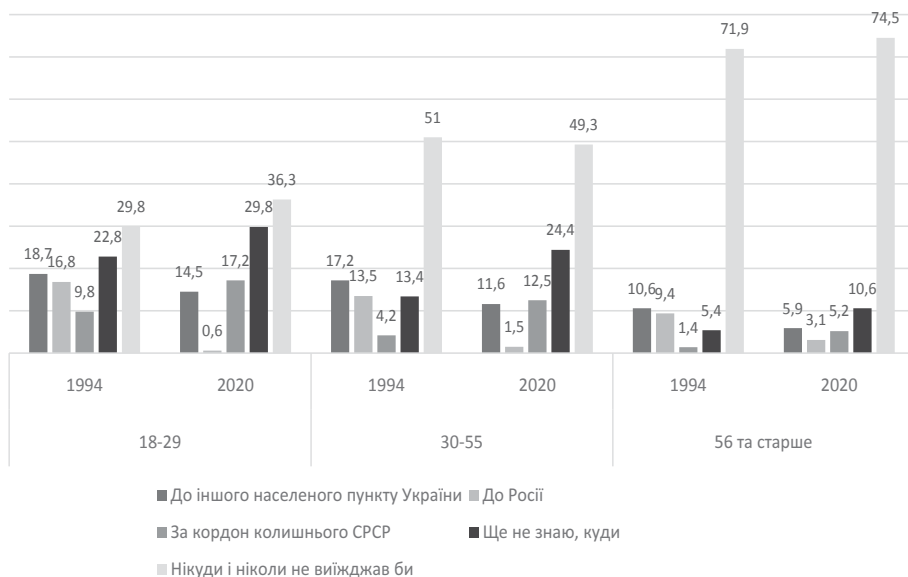

Рисунок 7. Якби Ви надумали виїхати з Вашого населеного пункту, то куди? (1994 та 2020 роки, % у вікових групах)

*Дані дослідження «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін».

*Сума відсотків за категоріями у стовпчиках не дорівнює 100%, оскільки до візуалізації увійшли вибіркові дані (зокрема, не був включений варіант відповіді «До інших республік колишнього СРСР», який обрали 2% і менше респондентів).

половина серед людей середнього віку та більше, ніж дві третини серед людей старшого віку); 2) серед тих, хто хотів би виїхати, у всіх вікових групах, спостерігається перерозподіл пріоритетних напрямів переїзду, – зменшується частка респондентів, що хотіли б виїхати до іншого населеного пункту України та збільшується частка тих, хто планує виїхати за кордон (при цьому Росія вже не є пріоритетним напрямом виїзду, як це було в 1990-ті); 3) у всіх вікових групах зросла частка респондентів, які ще не знають, куди би хотіли виїхати (що, можливо, пов'язано з ширшим вибором потенційних міграційних проєктів після введення «безвізу» з країнами ЄС та поступовими змінами міграційної політики інших країн щодо в'їзду громадян України).

Висновки та потенціал подальших досліджень у рамках моніторингу. Багаторічний моніторинг громадської думки, який проводить Інститут соціології НАН України, є одним з нечисленних національних досліджень, у рамках якого регулярно вивчаються міграційні настанови громадян. Хоча не всі питання включаються до опитування щорічно (а деякі стали частиною моніторингу нещодавно як реакція на події після 2013 року), накопичені дані дають змогу фіксувати зміни та уточнювати прогнози щодо розвитку міграційного процесу в Україні.

Дані опитувань щодо міграційних настанов підтверджують спостереження, здійснені на основі наявних статистичних даних: за три останні десятиліття поступове збільшення мобільності громадян є сталою, хоча і не рівномірною, тенденцією серед усіх регіонів і вікових груп населення. Невпинно зростає частка респондентів, які мають досвід роботи за кордоном (проте позитивним фактом є те, що на час опитування вони проживали в Україні) та тих, хто використовує можливість подорожувати до країн ЄС у рамках «безвізу». Після 2014 року відбулася «ротація» пріоритетних напрямів виїзду, зокрема, російський напрям втратив колишню популярність, натомість напрям «за межами колишнього СРСР» став поширенішим.

На рівні настанов внутрішня міграція переважає над зовнішньою, але потенціал її, очевидно, є недооціненим респондентами (не в останню чергу, очевидно, через повільні темпи розвитку регіонів, недорозвиненість транспортної інфраструктури тощо). Зацікавленість громадян у зміні місця проживання в межах своєї країни, зафіксовану опитуваннями, слід вивчати, підтримувати та розвивати, а потенціал внутрішньої мобільності, за умов відсутності актуальних даних перепису, що фіксував би ситуацію щодо внутрішньої міграції, варто детальніше аналізувати та прогнозувати на основі існуючих

даних. Розвиток потенціалу внутрішньої міграції, не тільки за рахунок переміщення до столиці та найбільших індустріальних центрів, а й через підвищення привабливості «периферійних» населених пунктів, розташованих, зокрема, у прибережних або екологічно чистих районах, що мають великий туристичний потенціал (зокрема, для так званого зеленого туризму), є важливою для України темою: дані соціологічних досліджень щодо задоволеності місцем проживання варто використовувати для громадських обговорень і фахових дискусій щодо пріоритетних стратегій регіонального розвитку.

Зберігаючи сталість спостережень, низку міграційних питань у рамках моніторингу варто доповнювати новими темами, зокрема, щодо змін міграційних настанов у зв'язку з пандемією та іншими глобальними (екологічними, безпековими) викликами; щодо ставлення до іноземних мігрантів, які приїжджають до України, та потенціалу їх інтеграції та ін. Ширше оприлюднення наявних результатів моніторингу через ЗМІ та експертні платформи за участю аналітичних центрів і практиків у сфері розвитку сприятиме подальшій плідній міждисциплінарній дискусії та дасть змогу визначити пріоритети щодо подальших розробок (підходів, методів, шкал) у сфері дослідження міграційного процесу засобами моніторингових опитувань.

Джерела

Прибыткова, И. (1999). Современные миграционные процессы: теоретико-методологические аспекты исследований. Социология: теория, методы, маркетинг, 1, 161–172.

Рыбаковский, Л. (2018). Предыстория возникновения трех стадий миграционного процесса. Отримано з: <https://www.jour.fnisc.ru/index.php/vcugjournal/article/download/6993/6952/>

Юдина, Т. (2002). О социологическом анализе миграционных процессов. Социологические исследования, 10, 102–109. Отримано з: <http://ecsosman.hse.ru/rubezh/msg/16897099.html>

Prybytkova, I. (2016). The extension of mobile labour markets under conditions of growing unemployment in Ukraine. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 3 (17). Київ: Інститут соціології НАН України, 365–375.

Прибыткова, И. (2015). Пересувні ринки праці за доби незалежності України та міграційні плани українців. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 2 (16). Київ: Інститут соціології НАН України, 316–327.

Шульга, М. (2018). Рік «безвізу»: хто ним скористався? Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 6 (20). Київ: Інститут соціології НАН України, 333–342.

Ivashchenko, K. (2018). Displaced in the Host Communities: is Inclusive Development Possible? Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 4 (18). Київ: Інститут соціології НАН України, 419–429.

Ivashchenko, K., Stegnii, O. (2015). Between closeness and estrangement: The attitudes of Ukraine's population towards for cedimmigrants from Crimea and Donbas (problems, tendencies and recommendations). Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 2 (16). Київ: Інститут соціології НАН України, 290–315.

Ivashchenko, K. (2018). Too close or too far: contemporary challenges and opportunities of the 'near diasporas' from a country-of-origin perspective (warnings on the migrants-stayers nexus). Ukrainian Sociology in the 21st Century (edited by Bakirov V. and Golovakha E.), Volume 1. Karazin Kharkiv National University, NAS Ukraine, Sociological Association of Ukraine, 435–462.

Европейская Экономическая Комиссия ООН Фонд ООН в области народонаселения. Статистика международной миграции. Практическое руководство для стран Восточной Европы и Центральной Азии (2011). Отримано з: https://unece.org/fileadmin/DAM/stats/publications/RUS_International_Migration_Statistics_Practical_Guide.pdf

Українське суспільство: міграційний вимір. Національна доповідь (2018). Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Київ, 396 с.

Міграція з України виходить на допандемічний рівень (2021). Отримано з: https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/pidsumki-2021-roku-dlya-ukrajini-ekvatora-reyting-zelenskogo-covid-19-pidtrimka-chlenstva-v-nato-50203498.html?utm_content=set_lang

Міграція в Україні: цифри та факти (2021). Міжнародна організація з міграції (МОМ). Отримано з: <https://iom.org.ua/en/migration-ukraine-facts-and-figures-2021>

United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2020). International Migration 2020 Highlights (ST/ESA/SER.A/452). Отримано з: <https://www.un.org/development/desa/pd/content/international-migrant-stock>

Preparing migration data for subnational population projections. United Nations publication, No. E.1992.XIII.6. Review of sources for migration projections (1992). Отримано з: <https://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/manuals/migration/subnational-migration/chap1.pdf>

Маліновська, О. (2017). Внутрішня міграція та тимчасові переміщення в Україні в умовах соціально-економічних та політичних загроз. Аналітична записка. Отримано з: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2015-09/vnutrishnya_migratsia-45aa1.pdf

Міграція як чинник розвитку в Україні (2016). Міжнародна організація з міграції (МОМ). Отримано з: https://www.iom.org.ua/sites/default/files/mom_migratsiya_yak_chynnyk_rozvytku_v_ukrayini.pdf

ОСВІТНІЙ І НАУКОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

За часів становлення суспільства знань освітній потенціал населення набуває виключно важливого значення в аналізі як фактичних здобутків конкретної країни, так і перспектив її майбутнього розвитку. Освітніми можливостями людини значною мірою визначається Індекс людського розвитку – основний показник соціального прогресу, розроблений ООН; на даних цього індексу ґрунтуються щорічні доповіді ООН, дослідження ЮНЕСКО, Світового банку та інших світових структур.

У 1990 році була опублікована перша Доповідь ООН «Концепція та вимірювання людського розвитку», в якій визначено: «Розвиток людини є процесом розширення спектра вибору. Найважливіші елементи вибору – жити довгим і здоровим життям, здобути освіти та мати гідний рівень життя. Додаткові елементи вибору включають політичну свободу, гарантовані права людини і самоповагу» [Human Development Report, 1990: р. 1]. Отже, на початковому етапі ЛР мав три складові: очікувана тривалість життя при народженні, освітній рівень та рівень доходу, і незважаючи на подальше ускладнення та заміну деяких показників індексу, освітні активи кожної країни залишаються визначальними у даному рейтингу. Крім цього, освіту включено до 17 цілей Сталого розвитку ООН, досягнення яких має пріоритетне значення як для світу загалом, так і для кожної країни окремо.

У Доповідях 1993–1994 років Україну було віднесено до групи індустріальних (тобто найбільш розвинених) країн світу; найнижчі місця цього рейтингу країна посіла наприкінці 90-х років (табл. 1).

Як свідчать наведені в таблиці 1 дані, показники людського розвитку України від початку її включення до дослідження як окремої країни перевищували економічні досягнення; в подальшому ця тенденція триватиме, незважаючи на зміни в складових індексу та методологіях підрахунку. Відбуватиметься це за рахунок саме освітніх досягнень (адже освітній індекс за весь період досліджень практично незмінно зростає), тоді як складова «Очікувана тривалість життя при народженні» зазнає незначних коливань як в гірший, так і в кращий бік. Остання була визначена середніми показниками у

Показники Індексу людського розвитку України, 1995–1998 роки*

<i>Рік публікації даних</i>	<i>Індекс людського розвитку</i>	<i>Рейтинг</i>	<i>Валовий внутрішній продукт (ВВП) на душу населення**</i>	<i>ВВП на душу населення мінус ІЛР***</i>
1995	0,842	54	68	14
1996	0,719	80	90	11
1997	0,689	95	2,718	14
1998	0,665	102	2,361	16

*У Доповіді 1995 року аналізуються дані за 1992-й, у 1996 році – за 1993-й, у 1997 році – за 1994-й, у 1998 році – за 1995 рік.

**1995–1996 роки – за рейтингом, 1997–1998 роки – у \$ США.

***Позитивний показник означає перевищення рівня людського розвитку над рівнем ВВП.

68,8 років у період 1995–2000 рр. [Human Development Report, 2000: р. 186], 68,0 років у період 2000–2009 рр. та 70,1 років у період 2010–2019 років (табл. 2, табл. 3).

Починаючи з Доповіді 2000 року, підрахунок ІЛР ускладнюється, і до основних його показників додається Індекс освіти (заснований на показниках рівня грамотності дорослого – 15 років і старше – населення (людина вважається грамотною, якщо вона вміє в повсякденному житті з розумінням читати і писати коротке просте висловлювання) та сукупного коефіцієнта охоплення початковою, середньою та вищою освітою (кількість тих, хто навчається на початковому, середньому та вищому рівнях освіти, незалежно від віку, виражене у відсотках від населення теоретичного віку навчання для трьох рівнів)) [Human Development Report, 2009: р. 209–210]. При цьому Індекс грамотності дорослого населення становить 2/3 ваги, Індекс охоплення освітою – 1/3 ваги.

У ХХІ ст. Україна увійшла з високими (і в подальшому зростаючими) показниками охоплення освітою трьох рівнів і незмінно максимальним рівнем грамотності дорослих (зазначимо, що далеко не всім пострадянським країнам вдалося зберегти подібні здобутки, особливо щодо освіти вищого рівня). За даними Доповіді 2009 року, в Україні за період 2000–2007 років 38% населення віку 25+ має вищу освіту [Human Development Report, 2009: р. 211].

Починаючи з 2010 року, введено інші показники досягнень системи освіти: середня кількість років навчання (як кількість років освіти, отриманої населенням у віці 25 років і старше за життя), очікувані

Таблиця 2

Показники Індексу людського розвитку України, 2000–2009 роки*

Рік публікації даних	Індекс людського розвитку	Рейтинг	ВВП на душу населення (\$ США)	ВВП на душу населення мінус ІПР	Індекс освіти	Охоплення трьома рівнями освіти, %	Рівень грамотності дорослих (15 + років), %	Очікувана тривалість життя при народженні (роки)
2000	0,744	78	3,194	26	0,92	78	99,6	69,1
2001	0,742	74	3,458	22	0,92	77	99,6	68,1
2002	0,748	80	3,816	22	0,92	77	99,6	68,1
2003	0,766	75	4,350	23	0,93	81	99,6	69,2
2004	0,777	70	4,870	25	0,94	84	99,6	69,5
2005	0,766	78	5,491	12	0,95	86	99,4	66,1
2006	0,774	77	6,394	9	0,94	85	99,4	66,1
2007	0,788	76	6,848	9	0,948	86,5	99,4	67,7
2009	0,796	85	6,914	9	0,960	90,0	99,7	68,2

* У Доповідях з 2000 по 2009 рік аналізуються дані дворічної давнини.

Таблиця 3

Показники Індексу людського розвитку України, 2010–2020 роки

Рік публікації даних	Індекс людського розвитку	Рейтинг	ВНД на душу населення (\$ США)	ВНД на душу населення мінус ІПР	Середня кількість років навчання*	Очікувана кількість років навчання**	ІПР без доходу	Очікувана тривалість життя при народженні (роки)
2010	0,710	69	6,535	20	11,3	14,6	0,794	68,6
2011	0,729	76	6,175	24	11,3	14,7	0,810	68,5
2013	0,740	78	6,428	22	11,3	14,8	0,813	68,8
2014	0,734	83	8,215	—	11,3	15,1	—	68,5
2015	0,747	81	8,178	25	11,3	15,1	—	71,0
2016	0,743	84	7,361	34	11,3	15,3	—	71,1
2018	0,751	88	8,130	24	11,3	15,0	—	72,1
2019	0,750	88	7,994	25	11,3	15,1	—	72,0
2020	0,779	74						

*На даний час у розрахунках ІПР максимумом середньої тривалості навчання визначено термін у 15 років.

** В якості максимуму для очікуваної кількості років навчання встановлено термін у 18 років, що еквівалентно отриманню ступеня магістра в більшості країн.

роки навчання (як кількість років навчання, на які дитина дошкільного віку може розраховувати, якщо освітня система залишається незмінною впродовж її життя) і значення ІЛР без доходу (розраховується лише на основі індексів очікуваної тривалості життя та освіти). Якщо за першим показником Україна демонструє впевнену стабільність, а за другим і третім – навіть упевнене зростання, то різниця ВНД-ІЛР, як видно з таблиці 3, збільшується (тобто людський розвиток все більшою мірою переважає над економічним).

У 2020 році, за попередніми даними, за Індексом рівня освіти Україна посіла 47-е місце з 189 країн світу (тоді як за загальним ІЛР вона займає лише 74-е місце) [Рейтинг стран мира по индексу уровня образования, 2020].

Таким чином, упродовж тридцяти років розвитку країни суперечність розвитку економічного та освітнього (і разом з ним – професійного, інтелектуального та наукового) потенціалу стає все більш очевидною; це підтверджується також в інших міжнародних дослідженнях. Наприклад, за даними Human Development Indices and Indicators 2018, Україна має 98,1% кваліфікованої робочої сили, і за цим показником знаходиться в першій за рейтингом групі країн світу; причому на відміну від багатьох інших держав 100% грамотність притаманна всім віковим групам українського населення [Human Development Indices and Indicators, 2018].

Показово також, що за індексом глобальної конкурентоспроможності (The Global Competitiveness Index 2017–2018), який оцінює здатність економічної системи країни до прогресивного розвитку та являє собою набір показників трьох категорій у дванадцяти галузях, Україна посідає 81-е місце серед 137 економік світу. Серед колишніх радянських республік гіршою за українську визнано економіку лише двох країн – Молдови та Киргизької Республіки [The Global Competitiveness Report, 2017–2018]. Підрахунки Світового банку демонструють аналогічний висновок: Україна у 2019 році мала значне перевищення показників у сфері людського розвитку над іншими показниками (економічними, політичними, демографічними), що відображено і в рейтингу Global Competitiveness Report 2019, у якому держава знаходилась на 85-му місці (з 141 країни світу). При цьому навички наявної робочої сили (Skills of current workforce) оцінювались набагато вище – на 53-й позиції рейтингу, а майбутньої робочої сили (Skills of future workforce) – на 26-й позиції [The Global Competitiveness Report, 2019]; за рівнем накопиченого людського капіталу (Human Capital Index) Україна посідала у 2020 році 53-є місце з 174 країн [Рейтинг стран мира по индексу человеческого капитала].

В останній доповіді Світового банку зазначається, що в період з 2010 по 2020 рік значення Індексу людського капіталу для України залишалося приблизно на одному рівні – 0,63, що нижче, ніж середнє значення для регіону Європи та Центральної Азії, але вище, ніж середнє значення для країни з доходом нижче середнього. (Очікувані роки навчання при цьому для дітей з 4-річного віку – 12,9 років; але при цьому з корекцією на фактичне навчання цей термін значно менший – 9,9 років. У Доповіді також зазначається, що в Україні близько 56% дорослих віком 30–34 роки мають вищу освіту) [Human Capital Project].

Значною перевагою України є також доволі високі показники державних витрат на освіту: за даними Державної служби статистики, видатки зведеного бюджету на освіту у 2000 році становили 4,2% ВВП, у 2005 році – 6,1% ВВП, у 2010 році – 7,4% ВВП, у 2015 році – 5,7% ВВП, у 2021 році – 4,6% ВВП [Державна служба статистики України. Вища освіта в Україні у 2017 році: с. 11; Видатки державного бюджету України в 2021 році]. Але за достатньо високих показників цих витрат (45-е місце серед 217 країн світу, за даними Global Education Expenditure 2020 [Рейтинг стран мира по уровню расходов на образование]), кількість загальноосвітніх навчальних закладів за останнє принаймні десятиріччя зменшується (з 19 617 у 2010/2011 рр. до 17 604 у 2014/2015 рр. та з 17 337 у 2015/2016 рр. до 14 873 у 2020/2021 рр.). Суттєве скорочення відбувається майже по всіх регіонах та в м. Києві (за винятком Закарпаття). При цьому кількість учнів загальноосвітніх навчальних закладів зменшилась тільки в період 2010/2011 – 2014/2015 рр. (з 4,1 млн до 3,8 млн), але в подальшому спостерігалось збільшення цієї кількості (з 3,8 млн у 2015/2016 рр. до 3,9 млн у 2016/2017 рр. та 4,2 млн у 2020/2021 рр.), причому – по всіх областях України. Тобто скорочення кількості загальних навчальних закладів останнім часом, разом зі скороченням кількості вчителів (з 444 тис. у 2015/2016 рр. до 440 тис. у 2020/2021 рр.) відбувалось на фоні загального зростання кількості учнів, що підтверджується і такими даними: якщо у 2010/2011 рр. на одного вчителя припадало 8,2 учня, у 2014/2015 рр. – 8,3; у 2015/2016 рр. – 8,5, у 2017/2018 рр. – 8,9, то у 2020/2021 рр. – 9,6 учнів. [Державна служба статистики України. Загальноосвітні та професійно-технічні навчальні заклади України: с. 16–17, Загальна середня та професійна (професійно-технічна) освіта в Україні у 2020 році].

У цілому ж у період з 1990/1991 рр. по 2020/2021 рр. кількість закладів загальної середньої освіти (за даними Міністерства освіти і науки України) зменшилась з 21,8 тис. до 14,9 тис.; учнів у них –

з 7132 тис. до 4211 тис. осіб, вчителів – з 537 тис. до 440 тис. осіб [Заклади загальної середньої освіти (за даними Міністерства освіти і науки України)].

Кількість закладів професійно-технічної освіти за період 1990–2020 рр. зменшилась з 1246 до 711 (у 2010 р. вона становила 976, у 2014 р. – 814, у 2015 р. – 798, у 2017 р. – 756); кількість учнів, які в них навчаються, зменшилась з 643 тис. до 247 тис. осіб (у 2010 р. – 436 тис., у 2014 р. – 316 тис., у 2015 р. – 304 тис., у 2017 р. – 269 тис.) [Заклади професійної (професійно-технічної) освіти].

Аналогічні процеси спостерігаються і в галузі дошкільної освіти: чисельність дошкільних навчальних закладів в Україні впала з 2268 тис. у 1991 році до 1295 у 2014 році та 1151 – у 2020 році. Дошкільній освіті часто не приписується такого важливого значення, як середній або вищий, але безперечним є те, що за умови раннього залучення дітей до процесу навчання і виховання підвищується загальний рівень шкільної освіти. Основною метою її запровадження в реаліях сучасного світу є вирівнювання освітніх можливостей дітей з різних соціальних прошарків суспільства (саме тому у розвинених країнах законодавчо реалізується обов'язковість дошкільної освіти). Охоплення дітей закладами дошкільної освіти в Україні на даний час становить у цілому 58% (у містах – 69%, у селах – 39%) [Заклади дошкільної освіти, Дошкільна освіта в Україні у 2020 році], тобто майже третина дітей у містах і близько двох третин – у сільській місцевості втрачають шанс на рівність у освіті та накопичення освітнього потенціалу в ранньому віці.

Протилежна всім описаним вище тенденція спостерігається щодо закладів вищої освіти (університети, академії, інститути), кількість яких за досліджуваний період зросла (з 149 у 1990/1991 рр. до 325 у 2013/2014 рр. та 281 у 2019/2020 рр.), як і кількість осіб, які навчаються у таких закладах (з 881 тис. до 1724 і 1266 у відповідні роки) [Заклади вищої освіти]. Таким чином, статистичні дані засвідчують, що попит на ВО в українському суспільстві за тридцятирічний період значно підвищився, як і охоплення населення високим рівнем освіти, незважаючи на економічну нестабільність та падіння рівня життя більшості українських громадян.

За даними досліджень Інституту соціології НАН України, в українському суспільстві залишається незмінною думка про важливість високого рівня освіти, що свідчить про усталеність цінності людського розвитку в масовій свідомості. Це єдина потреба, важливість якої розуміється чітко і однозначно, всупереч невизначеності майбутнього працевлаштування за спеціальністю та відсутності гарантій попиту на спеціалістів з ВО на українському ринку праці.

Тренд на зростання рівня освіти населення є стійким і довготривалим: у моніторинговому дослідженні 2020 року кількість осіб з базовою (бакалавр) та повною вищою освітою становить 37,0% опитаних; десять років тому (у 2010 р.) респондентів з ВО (перший ступінь (бакалавр) та повна вища) налічувалося майже втричі менше – 13,8% опитаних. У 1994 році відсоток опитаних з повною ВО в національній вибірці становив 9,4% (освітнього рівня «бакалавр» на той час не існувало).

При цьому, за даними моніторингового дослідження 2003 року, середній рівень отриманої батьками респондентів освіти на той час становив: батька – 3,8, матері – 3,6 (за шкалою від 1 – «не має початкової освіти» до 7 – «повна вища освіта»), тобто більше ніж у половини респондентів батько та мати (58,2% та 64,6% відповідно) мали освіту рівня «загальна середня» та нижче; серед опитаних на цей час громадян 69,7% мали подібний рівень освіти, а в моніторинговому дослідженні 2020 року цей відсоток становить 26,9% опитаних. Таким чином, частка українського населення, залученого до навчання на високих освітніх рівнях, безумовно, зростає.

Але, окрім фактичної залученості населення до всіх етапів освіти, показниками досягнень у цій галузі є ще оцінка населенням доступності та якості навчання. Щодо доступності, то цей аспект вивчався в моніторинговому дослідженні 2003 року. Незадоволеність доступністю бажаного рівня освіти в українському суспільстві виявилась достатньо високою: з думкою «Я маю/мав(ла) можливість одержати таку освіту, про яку мріяв(ла) чи вважав(ла) для себе достатньою» були незгодні в цілому майже дві третини опитаних (61,3%). Щодо можливості підвищення кваліфікації, рівня своїх знань і навичок, її заперечували в цілому більше половини опитаних (56,6%), і майже чверть респондентів (24,2%) вагалися з відповіддю. Приблизно така ж кількість громадян (58,8%) загалом заперечували власну можливість дати своїм дітям вищу освіту (при цьому достатньо велика кількість опитаних – 26,2% – не визначились). Дев'ять років потому (у 2012 р.) можливості дати дітям повноцінну освіту не вистачало половині опитаних (55,3 %). Причому питання забезпечення дітей можливістю здобути повноцінну освіту майже однаковою мірою стоїть як перед мешканцями міст, так і перед селянами. Майже половина (45,8%) опитаних м. Києва і більше половини жителів інших міст (як великих, так і маленьких), а також селяни (у цілому від 54,9% до 56,2% опитаних) відмічають нестачу для себе такої можливості.

Поряд з цим у 2008 році доступність ВО для себе особисто була оцінена у 2,8 бала (за 5-бальною шкалою від «1 – цілком доступна»

до «5 – зовсім недоступна», при цьому 48% опитаних назвали ВО в цілому доступною для себе). Щодо доступності ВО для дітей та онуків, її було оцінено трохи вище – у 2,7 бала (але при 42% тих, хто вважає цей рівень освіти в цілому доступним і 34% тих, кому важко сказати, чи доступний він для їх дітей та онуків).

Загальна оцінка громадянами якості отриманої освіти вивчалась у моніторинговому дослідженні 2008 року і отримала достатньо високі результати: середній бал здобутої у школі освіти складав на той час 4,0 за 5-бальною шкалою; післяшкільної освіти (середньої спеціальної або вищої) – 4,1 бала (але в останньому випадку не відповіли на запитання 37% опитаних). У моніторинговому дослідженні 2020 року якість і доступність послуг шкільних установ оцінюється в більшості випадків позитивно (24,7% незадоволених проти 36,1% задоволених); оцінки щодо дошкільних установ майже аналогічні – 26,3% опитаних незадоволені їхньою якістю та доступністю і 31,8% – задоволені (тобто задоволені цим аспектом життя третина респондентів, але в обох випадках 2/5 опитаних не змогли визначитись з відповіддю). Задоволеність у цілому жителів України рівнем своєї освіти зростала з 29,4% опитаних у 2002 році до 62,2% у 2018 році.

Розуміння необхідності розвитку освітньої сфери українська громадська думка демонструвала в моніторинговому дослідженні 2009 року, який фіксував, що у визначенні бажаного напрямку спрямування коштів з 12 соціальних сфер освіта виявилась серед п'яти пріоритетних. Актуальність і соціальна затребуваність розвитку цієї сфери залишається і за підсумками моніторингу 2014 року, в якому можливості дати дітям повноцінну освіту не вистачало 50% опитаних.

Потреба в освіті високого рівня, готовність інвестувати в неї чималі кошти актуальна як у пострадянські роки, так і в часи світової економічної кризи 2008 року. При цьому цінність освіти і цінність набутого знання в масовій свідомості розрізняються: швидше цінується диплом вищого навчального закладу, ніж набуті знання і вміння. На запитання, поставлене в моніторинговому дослідженні 2013 року «В якій з перерахованих областей Ви хотіли б отримати для себе додаткові знання?» 39,5% респондентів не змогли відповісти, не обравши для себе жодну з 13 галузей знань (15,6% респондентів вказали інженерно-технічну сферу (в т. ч. комп'ютерні технології), 13,8% – іноземні мови, 12,2% – юриспруденцію, 11,1% – нетрадиційну медицину). Найважче відповісти на це запитання було респондентам старшого віку (59,5% опитаних) і тим, хто має мінімальний рівень освіти (59,6%), а й серед молодших за віком вагалися з відповіддю доволі часто (серед респондентів 30–54 років таких 33,9%, серед

молоді до 30 років – 21,9%). З іншого боку, більше третини опитаних (36,9%) в тому ж дослідженні зізнаються, що їм не вистачає сучасних науково-технічних знань (хоча вдвічі менша кількість, як сказано вище, хотіли б такі знання отримати). При цьому 22,6% учасників опитування загалом по масиву відповіли, що це питання їх не цікавить (найчастіше цю альтернативу обирали респонденти з низьким освітнім рівнем).

Соціологічні опитування також свідчать, що громадянами нашої країни в більшості випадків отримання ВО розглядається як необхідна складова особистого розвитку та розвитку своїх дітей і онуків. Так, за даними моніторингового дослідження 2008 року, обов'язковим здобуття ВО для себе особисто вважали 51% опитаних (негативну відповідь дали 36% опитаних). Водночас здобуття ВО дітьми і онуками вважали обов'язковим 82% респондентів (негативно відповіли 4%). Вагалися з відповіддю в обох питаннях 13% респондентів. Такі дані прогнозовано свідчили про подальше підвищення попиту на освіту вищого рівня в країні (незалежно від напрямку і сфери знань). Через п'ять років, у дослідженні 2013 року, задавалося схоже за змістом запитання («Чи необхідна сучасній людині вища освіта?»), на яке половина опитаних (50%) дали однозначно позитивну відповідь, четверо з десяти (38%) були впевнені в необхідності ВО для досягнення успіху в житті (прагматична мета отримання ВО), зовсім непотрібною її вважали 12% респондентів.

Практична значущість інтелектуального розвитку в житті в українському суспільстві поступово визнається громадською думкою (щоправда, перше місце в цьому рейтингу впевнено закріпилось за родинними зв'язками). На запитання «Що з переліченого нижче є, з Вашої точки зору, найбільш важливим для досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні?», яке ставилося в дослідженні 2009 року, з 19 альтернатив до п'ятірки пріоритетних увійшли такі відповіді: впливові родичі (51,5% опитаних у цілому), походження з сім'ї з високим соціальним становищем (37,9%), заможні батьки (36,5%), уміння іноді йти в обхід закону (33,1%), високий інтелект, здібності (30,3%).

На це ж запитання через десять років, у 2019 році, було отримано такі відповіді: на першому місці залишився варіант «впливові родичі» (42,3%), але на другому вже опинилась версія «високий інтелект, здібності» (35,6%); далі – «хороше здоров'я» (34,1%), «походження з сім'ї з високим соціальним становищем» (32,9%), «уміння іноді йти в обхід закону» (31,2%).

На схоже запитання, але стосовно інших країн («Що з переліченого нижче є, з Вашої точки зору, найбільш важливим для до-

сягнення людиною високого соціального становища у розвинених країнах заходу?»), українські громадяни в цілому відповіли так. У моніторинговому дослідженні 2009 року на перше місце було поставлено «високий інтелект, здібності» (56,1%), на друге – «хороша освіта» (49,0%). Удвічі рідше називалися варіанти: «походження з сім'ї з високим соціальним становищем» (24,2%), «уміння розпоряджатися грошима» (23,7%), «хороше здоров'я» (23,0%). Через десять років головні пріоритети, на думку громадян, майже не змінилися: на першому місці вони бачили «високий інтелект, здібності» (57,9%), на другому – «хорошу освіту» (48,2%), далі – «знання іноземних мов» (32,5%), «хороше здоров'я» (29,6%), «чесність, принциповість» (25,7%).

Можна припустити, що, на думку більшості опитаних, у розвиненому суспільстві високий інтелект і хороша освіта взаємопов'язані між собою, тоді як в українських реаліях високий освітній рівень не є гарантією досягнення людиною бажаного соціального становища.

Тим не менш в українській громадській думці також доволі високою залишається переконаність у важливості підвищення свого освітнього рівня (інтелектуальний розвиток). Максимальна кількість респондентів, які вважають неважливим особисто для себе підвищення освітнього рівня, за період з 2002 по 2020 рік не перевищувала п'ятої частини опитаних; а тих, для кого це важливо (і дуже важливо), за цей же період налічувалося не менше, ніж дві третини опитаних (табл. 4).

Підвищення освітнього рівня визнають як важливу потребу для себе передусім молоді громадяни (три чверті 18–49-річних опитаних у 2020 році відмічають, що це є важливим і дуже важливим для них

Таблиця 4

**Ступінь важливості підвищення освітнього рівня
(інтелектуальний розвиток), %**

Оцініть ступінь важливості особисто для Вас підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)	2002 р.	2006 р.	2009 р.	2012 р.	2014 р.	2016 р.	2018 р.	2020 р.
Зовсім не важливо	3,3	5,8	5,7	2,1	1,6	1,4	2,3	4,2
Скоріше не важливо	5,4	6,9	10,7	7,9	5,8	5,5	6,2	7,4
Важко відповісти, важливо чи ні	12,5	16,5	18,0	23,4	21,3	14,8	16,3	19,5
Скоріше важливо	31,2	34,6	39,0	39,1	36,2	41,0	39,5	37,2
Дуже важливо	47,2	36,2	26,1	27,3	34,7	37,1	35,7	31,6
Середній бал	4,1	3,9	3,7	3,8	4,0	4,1	4,0	3,9

особисто). Респонденти віку 50 років і старші, як правило, трохи рідше називають таку потребу важливою для себе (у групі 70+ їхня кількість становить менше половини опитаних), і тим не менш, значення цього аспекту життя дуже високе (навіть вище, ніж, наприклад, розширення культурного кругозору). Розуміння важливості підвищення освітнього рівня (інтелектуального розвитку) також помітно зростає разом з підвищенням рівня освіти (з 16,9% у тих, хто має початкову освіту до 39,3% у володарів вищої освіти в оцінці «дуже важливо» і з 33,6% до 41,5% відповідно в оцінці «скоріше важливо»).

Отже, освіта в більшості випадків визнається українським населенням пріоритетним напрямом розвитку як для конкретної людини, так і для суспільства в цілому. Якісна освіта користується стабільним попитом в українських громадян; її важливість визнається опитаними як на даний час, так і в майбутньому. При цьому усвідомлюється низька загальна доступність якісної освіти будь-якого рівня. Це протиріччя несе в собі очевидні соціальні ризики, які впродовж часу за відсутності соціальних гарантій або матеріальних можливостей населення, ймовірно, загостряться.

Наука

Економічний розвиток у XXI ст. тісно пов'язаний з рівнем вкладень у наукові розробки: лідери світового масштабу відрізняються найбільшими витратами на дослідження і пов'язаний з ними високотехнологічний сектор економіки. Фактично в сучасному світі фіксуються максимальні за всю історію людства витрати на науково-освітню діяльність, і в більшості випадків цю функцію бере на себе держава як суб'єкт, максимально зацікавлений не тільки в зростанні економічних показників, а й у відтворенні інтелектуального потенціалу суспільства.

Згідно з рекомендаціями ЮНЕСКО, для сталого розвитку сучасної економіки країна має виділяти на наукові дослідження та розробки не менше 2% свого ВВП; і тільки при витратах, що перевищують 0,9% ВВП країни, активізується економічна функція науки. У доповіді ЮНЕСКО по науці зазначається, що в деяких країнах, які традиційно мали досить потужні системи вищої освіти і широкий контингент вчених та інженерів, НДДКР не отримують гідної уваги з боку національного уряду: різною мірою це явище спостерігається в Бразилії, Індії, Ірані, Канаді, Російській Федерації, Україні і Південній Африці [Доклад ЮНЕСКО по науке, 2016: с. 53]. В Україні державне фінансування науки останніми роками було зменшено до 0,18% ВВП.

Розуміння істотної ролі науки в житті сучасного суспільства властиво більшості українських громадян упродовж тридцяти років. Як свідчать результати національного дослідження, проведеного Інститутом соціології НАН України в 1998 році, думку щодо першочергової важливості науки в суспільстві («суспільство не може існувати без науки») на той час поділяли 50% респондентів; за те, що «наука приносить більше користі, ніж шкоди» (умовно позитивне ставлення), висловились 19% опитаних. Нейтральну позицію щодо ролі науки у суспільстві («наука сама по собі, а реальне життя саме по собі») засвідчили 17% опитаних, негативну («наука приносить більше шкоди, ніж користі» та «існування суспільства можливо без науки») – 14% громадян [Академічна наука і науковці в сучасній Україні, 1998: с. 6]. Важливо, що навіть у роки максимального загострення соціально-економічної кризи в державі та погіршення якості життя українське населення в більшості поділяло думку про необхідність існування науки в суспільстві.

Через п'ять років, у дослідженні 2003 року, у 83% громадян не викликала сумніву теза «суспільство не може існувати без науки»; в тому, що суспільство здатне обійтися без науки, були впевнені 6% опитаних [Сучасна українська наука у соціологічному вимірі, 2008: с. 18].

Ще п'ять років потому, в моніторинговому дослідженні 2008 року, респонденти трохи менш категорично висловлювались щодо ролі науки в українському суспільстві, але через вісім років (у 2016 р.) відсоток упевнених в її суттєвій ролі знову збільшився, причому за рахунок саме тих, кому раніше було важко визначитися з відповіддю (табл. 5).

Таблиця 5

Оцінка ролі науки громадянами України, 2008, 2016 роки, %

<i>Як би Ви оцінили роль науки в сучасному українському суспільстві?</i>	<i>2008 р. N=1800</i>	<i>2016 р. N=1802</i>
Суспільство не може існувати без науки	62,0	78,6
Існування суспільства можливе і без науки (Суспільство може існувати і без науки)*	6,1	5,9
Важко відповісти	31,7	15,3
Не відповіли	0,2	0,2

*Варіант відповіді в дослідженні 2016 року.

Втім, незважаючи на достатньо стійке позитивне ставлення населення до науки взагалі, оцінка її стану та перспектив у країні доволі песимістична, що переважно є об'єктивним розумінням проблем вітчизняної наукової сфери (табл. 6).

Таблиця 6

**Оцінка стану української науки громадянами України, 2008 рік,
N=1800, %**

<i>Як Ви думаєте, українська наука сьогодні:</i>	%
В основному знаходиться на світовому рівні	5,9
Лише з ряду проблем є світовим лідером, у цілому ж трохи відстає	23,0
Істотно відстає від передового рівня світової науки	37,4
Важко відповісти	33,4
Не відповіли	0,2

До того ж на той час в успішний розвиток науки в Україні у найближчі роки вірили 13,2% опитаних, а більше третини опитаних (38,3%) не змогли дати будь-який прогноз (і відмітили варіант «Важко відповісти»).

У 2015 році дослідники змінили шкалу відповідей на запитання щодо оцінки стану української науки (табл. 7); втім, частка респондентів, впевнених у високому рівні її розвитку, практично залишилась у межах приблизно десятої частини опитаних.

Таблиця 7

**Оцінка стану української науки громадянами України, 2015 рік
N=1802, %**

<i>Як би Ви оцінили рівень вітчизняної науки порівняно зі світовим рівнем?</i>	%
Суттєво відстає від світового рівня	42,4
Дещо відстає від світового рівня	25,5
Загалом відповідає світовому рівню	7,8
Відповідає, а за деякими позиціями навіть випереджає світовий рівень	4,3
Важко відповісти	18,5
Не відповіли	1,6

Відповідно з судженнями про українські наукові досягнення, респондентами було визначено і роль науки в розвитку й оновленні українського суспільства: загалом вона оцінюється громадськістю в 2,7 бала (за 5-бальною шкалою, де 1 – зовсім незначна роль, а 5 – дуже значна). Поряд з тим більше третини опитаних (35,8%) були впевнені в незмінності стану вітчизняної науки в найближчі роки; про погіршення ситуації заявили 20,8% респондентів, і майже стільки ж (25,8%) не змогли визначитись з відповіддю; покращення очікували 17,5% опитаних.

Однак усупереч суспільній думці, фінансування наукової сфери за весь період існування української науки не було достатнім для отримання помітного економічного ефекту. За роки незалежності український науковий кадровий потенціал істотно скоротився; впала кількість наукових досліджень і розробок, припинився прихід у науку молодих кадрів, тобто український освітній потенціал практично не перетворюється на науковий, адже за весь час незалежності останній не демонстрував суттєвого зростання. Навпаки, в останні десять років, коли розвинуті країни почали нарощувати наукові витрати, ситуація в Україні продовжувала погіршуватися. Так, кількість працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок, з 2010 по 2013 рік зменшилась з 182 тис. до 155 тис. осіб; починаючи з 2014 по 2019 рік з 136 тис. до 79 тис. осіб (хоча з 2016 р. дані наведено без урахування науково-педагогічних працівників, які не виконували наукові дослідження і розробки, тенденція падіння загальної чисельності наукових працівників виявляється стійкою) [Кількість працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок за категоріями персоналу]. Очевидно, що відновлення українського наукового потенціалу в найближчій перспективі здається малоімовірним, адже цей процес потребує багаторічних цілеспрямованих дій держави, починаючи з підтримки якісної освіти населення на всіх її рівнях і закінчуючи інфраструктурними витратами, зусиллями зі створення наукового товариства, міжнародного співробітництва і т. д., що за існуючого мінімального рівня зацікавленості держави в зазначеному є доволі оптимістичним сценарієм.

Освітній же потенціал країни на даний час демонструє два тренди: з одного боку, збільшується частка населення з ВО (за рахунок молоді, що є загальноосвітньою тенденцією). За даними моніторингу 2020 року, максимальна частка респондентів з ВО налічується в групі 30–39-річних (52,0%), другою після неї є вікова група 18–29-річних (41,9%), але 18,2% у цій групі на момент опитування були учнями, студентами або курсантами (тобто в короткостроковій перспективі частина з них також опанує певний освітній рівень). Найменший відсоток респондентів з базовою ВО спостерігається в старших групах (60+), де він дорівнює трохи більше, ніж чверті опитаних даного віку. Але, з іншого боку, дані Світового банку по Україні, оприлюднені наприкінці 2020 року, свідчать, що в дослідженні якості шкільної освіти українські учасники виявились «середняками», набравши 478 балів за шкалою, де 625 балів трактується як «просунуті досягнення», а 300 балів – як мінімальні досягнення. І набагато більш тривожним є «досягнення» шкільної системи освіти, яке показало,

що 28% 10-річних українських учнів не здатні прочитати і зрозуміти простий текст наприкінці навчання у початковій школі [Human Capital Project]).

Освітні стратегії українських громадян будуються на розумінні цінності освіти (як в індивідуальному, так і в суспільному плані), на визнанні пріоритетності державних витрат у цій сфері та усвідомленні необхідності отримання високого рівня освіти дітьми та онуками; але при збільшенні кількості спеціалістів з ВО, яке відбулось за часів незалежності, якість сучасної системи освіти, судячи з опитувань громадської думки, доволі низька. В оцінках міжнародних досліджень Україна залишається країною з високим освітнім потенціалом (це єдиний показник соціально-економічного розвитку, який зростає впродовж декількох десятиліть), але окремі експертні оцінки якості освіти вимагають привертання уваги до освітнього процесу та результатів його реформування.

Джерела

Human Development Report 1990. (1990). Concept and Measurement of Human Development. New York Oxford Oxford University Press. 189 p.

Human Development Report 2000. (2000). Human Rights and Human Development. New York, Oxford Oxford University Press. 290 p.

Human Development Report 2009. (2009). Overcoming barriers: Human mobility and development. New York Oxford Oxford University Press. 217 p.

Рейтинг стран мира по индексу человеческого капитала. Отримано з: <https://gtmarket.ru/ratings/human-capital-index>

Human Capital Project. Отримано з: https://databank.worldbank.org/data/download/hci/HCI_2pager_UKR.pdf?cid=GGH_e_hcpexternal_en_ext

Рейтинг стран мира по уровню расходов на образование. Отримано з: <https://gtmarket.ru/ratings/global-education-expenditure>

Державна служба статистики України. Загальноосвітні та професійно-технічні навчальні заклади України: Статистичний збірник (2018). Київ. 134 с.

Загальна середня та професійна (професійно-технічна) освіта в Україні у 2020 році. Отримано з: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Заклади загальної середньої освіти (за даними Міністерства освіти і науки України). Отримано з: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Заклади професійної (професійно-технічної) освіти. Отримано з: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Заклади дошкільної освіти. Отримано з: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/menu/infografika/2021/nezalegn_30/nezalegn_30.pdf

Дошкільна освіта в Україні у 2020 році. Отримано з: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Заклади вищої освіти. Отримано з: <http://www.ukrstat.gov.ua>
Доклад ЮНЕСКО по науке. На пути к 2030 году. ЮНЕСКО /Издательский дом МАГИСТР-ПРЕСС, 2016. 819 с.

Академічна наука і науковці в сучасній Україні (За результатами соціологічного дослідження) (1998). Київ: Інститут соціології НАН України. 68 с.

Сучасна українська наука у соціологічному вимірі / За заг. ред. І. О. Мартинюка (2008). Київ: Інститут соціології НАН України. 52 с.

Кількість працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок за категоріями персоналу. Отримано з: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/ni/kpno_kp/kpno_kp_u.htm

The Global Competitiveness Report 2017–2018. [Electronic Resource]: Full Data/ed. Klaus Schwab//World Economic Forum. 381 p. Отримано з: [weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2017-2018](http://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2017-2018).

Global human capital report-2017. [Electronic Resource]: Отримано з: reports.weforum.org/global-human-capital-report-2017/dataexplorer/#ecomony=UKR

The Global Competitiveness Report 2019. Отримано з: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf

Рейтинг стран мира по индексу уровня образования 2020. Отримано з: <https://gtmarket.ru/ratings/human-development-index>

Human Development Indices and Indicators 2018. *Statistical Update*. New York. Отримано з: http://hdr.undp.org/sites/default/files/2018_human_development_statistical_update.pdf.

Вища освіта в Україні у 2017 році: Статистичний збірник / Державна служба статистики України. Київ, 2018. 298 с.

Вищі навчальні заклади 1990–2014 гг. Отримано з: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Видатки державного бюджету України в 2021 році. Отримано з: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/gov/expense/>

ВАРІАТИВНА МОДАЛЬНІСТЬ СТАТУСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ*

Соціологи, вивчаючи соціальну структуру, виходять з двох очевидних передумов. Передусім світ спільного існування людей збудований не тільки горизонтально, а ще й вертикально, і соціальна структура суспільства, головним чином, являє собою структуру нерівностей. В такому світі мало обходиться без знаків і символів ієрархічних відмінностей, які організують спілкування і встановлюють субординацію. У цих взаємодіях індивіди ніяк не можуть обійтися без знання про те, в якій саме точці ієрархії вони присутні, так само як і без відповідно налаштованого «відчуття місця», нехай і помилкового. У такому «відчутті» сплетені раціональне й емоційне, що взаємодіють з не завжди передбачуваними наслідками для поведінки і цілеспрямованих дій. Тому і життя в «середовищі нерівності», причому середовищі нестійкому, яке чи не постійно збурюється різного ґатунку зовнішніми обставинами, що коливаються і зміщують вгору і вниз «місця», займані індивідами, вимагає застосування особливих адаптивних і компенсуючих технік розпізнавання нерівності і реагування на неї.

Тобто йдеться про оволодіння чимось на зразок «мистецтва жити вертикально», як назвала одну з глав своєї книги про сходи нерівності Кейт Пейн [Pain, 2017: р. 143–158], тому що прийоми впливу на вертикальні структури знаходяться за межами можливості окремих особистостей. Загалом, центральність нерівності в соціально-структурній проблематиці ніколи не ставилася під сумнів. На ній наполягають і Майк Севідж, колишній директор Міжнародного інституту дослідження нерівності Лондонської школи економіки і політичної науки, зокрема в останньому виданні своєї монографії про «повернення нерівності» [Savage, 2021], і Сільвія Волбі, авторитетний експерт у сфері міжсекторальної стратифікації, у своїй статті в журналі Міжнародної соціологічної асоціації [Walby, 2021].

* Частина розділу опубліковано у статті: Макеєв, С. (2020). Неспішні зміни на краще у модальності соціальної самоідентифікації громадян України: 1994–2020 рр. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 7(21). Київ: Ін-т соціології НАН України.

За межами пострадянського простору навряд чи хтось обізнаний про давню публікацію Миколи Бердяєва «Філософія нерівності» [Бердяєв, 1989], яку і в межах цього простору не особливо шанують. А в ній з усією полемічною запальністю автора обґрунтовується теза про обов'язковість принципу ієрархії: онтологічної, органічної і якісної (кращі, порода, аристократизм тощо). Тому всі фактичності спільного існування людей – колективні уявлення і колективні утворення (інститути, організації, статуси положення і визнання) – від самого початку підпорядковані вертикально, перебуваючи в полі взаємної напруженості, колізій, конфліктів, відносної впорядкованості. Дихотомії високого і низького, поверхні і глибини, неба і землі, світла і темряви, компетенції та невігластва, моральності і аморалізму, перекотиполя й коренів є модусами буття, так само як і способами бачити і розпізнавати. Дуальні початки суспільного життя, разом з притаманними їм ступенями та рангами, доводить Бердяєв, вкорінені і у релігійній свідомості.

На нашу думку, то була безнадійна полеміка з ідеологією і утопією досягнення стану рівності, з можливістю приборкання та викорінення нерівності. Така утопічна ідеологія спиралася на марксистське вчення, до якого, вельми поверхово його розуміючи, апелювали натхненники й організатори перевороту в листопаді 1917 року в Росії. Адже ідея «нового світу», що приховувалася під іменами соціалізму і комунізму, була несумісна з ідеєю нерівності. Остання, як відомо, піддавалася дискредитації, починаючи з епохи Просвітництва, а в XX столітті симпатії до неї були чи не маркером зашкарублого консерватизму. То була майже глобальна ілюзія: в країнах Європи і Північної Америки формувалася і посилювалася спосіб думок, згідно з яким редукції підлягали не лише найодіозніші (сегрегація, апартеїд, рабство), а й чи не всі форми і прояви нерівності.

Однак приблизно з другої половини минулого століття в соціології перестали міркувати про походження/природу нерівності, визнавши онтологічність всіляких ієрархій і впритул зайнявшись не простою емпіричною роботою удосконалення методичних прийомів вивчення їхніх різноманітних форм, проявів та наслідків. Сьогодні кожен, хто долучився до таких розвідок, неодмінно піддається спокусі заявити, що література предмета практично неозора. Однак такого роду виправдання і раніше не викликали довіри, маскуючи тим самим відсутність уміння долати інформаційний шум, який не дозволяв вибрати важливе і суттєве, найчастішим несприятливим наслідком чого виявлялася певна некомпетентність особи, яка ви-

правдовувалась. Але стосовно проблематики соціальної нерівності/соціальної стратифікації (в соціології нерівності ці поняття є синонімами) подібні заяви недоречні.

Нещодавно Центр вивчення бідності і нерівності університету Стенфорда перевидав декілька фундаментальних хрестоматій за редакцією Девіда Граскі, в яких представлено докладний каталог класичних і сучасних теоретичних і емпіричних досліджень нерівності. З явною претензією на енциклопедичність автори намагаються в них представити все наявне знання про бідність і стратифікацію.

Так, четверте видання «Social stratification: class, race, and gender in sociological perspective» містить 10 глав і 132 статті. Порівняно з попереднім виданням 2008 року, за словами авторів, і з огляду на актуальність та нагальність проблематики нерівності, додано ще 57 статей (40%) [Grusky, 2014: p. xix].

Так, у першій з доданих глав («Питання, що ставляться про нерівність») з суто пропедевтичною метою пояснюється, що будь-яка система стратифікації складається з трьох ключових компонентів: благ/ресурсів, що цінуються і приваблюють; правил їх розподілу між заняттями і професіями; механізмів мобільності між нерівно винагородженими заняттями і професіями. Каталог благ/ресурсів складається з восьми найменувань: економічні блага (багатство, дохід, власність); влада; культура (знання, цифрова компетентність, манери); соціальні блага (участь в асоціаціях, неформальних мережах); визнання заслуг; права і свободи; освіта; здоров'я. Асиметрію в розподілі цих благ характеризують чотири параметри: величина нерівності (те, як саме ресурси розподілені між категоріями індивідів); ригідність структури (те, якою мірою індивіди закріплені за позиціями); ступінь впливу приписаних ознак (походження, стать, національність) на досягнення певних позицій; ступінь кристалізації (міра узгодженості різних вимірів нерівності) [Grusky and Weisshaar, 2014: p. 2-3].

Граскі і Селеньї розрізняють два типи наративів в текстах про результати досліджень нерівності. На їхню думку, перший домінував все минуле століття і частково відтворюється понині. Автори кваліфікують його як старий, м'який та позитивний передусім тому, що про які б виміри нерівності не йшлося (субнаративи), вони є такими, що невідворотно спадають, слабшають і втрачають свою важливість. Іншими словами, вони фактично трактуються як податливі на зовнішні впливи, є такими, яким начебто притаманний якийсь потенціал пластичності або, навіть, вони мають таку властивість.

Однак у останній чверті минулого століття в країнах ринкової економіки став поступово розширюватися розрив у доходах різних категорій зайнятого населення, початкову точку якого пізніше назвали «поворотом у нерівності» (*inequality turn*). Відтоді, констатують Граскі і Селенї, почав оформлюватися другий тип нарративу, притаманний періоду глибокої економічної нерівності і появи її нових різновидів спричинених швидким розвитком і масовим застосуванням цифрових технологій, змінами в престижі професій і перспектив зайнятості, зрушеннями в структурі національної та глобальної економіки тощо. Тепер частіше говорять про невіддатливість структур нерівності, стійкість форм сегрегації, успадковану бідність, нові розмежування в доступі до суспільно значущих благ/ресурсів залежно від соціального походження, гендерних, вікових, національних ознак так само як і про множинність стратифікаційних факторів, їхні непередбачувані мутації і комбінаторику, які не є сталими в часі [Grusky and Széleányi, 2014: p. 18–23].

Хрестоматія 2018 року нічим не відрізняється від попередніх [Grusky, Hill, 2018]. В ній є трохи теорії, потім клас, раса/етнічність і гендер як фундаментальні екзистенціали нерівності, прояви асиметрії в доступі до благ/ресурсів залежно від категоріальних вимірів стратифікації (професії, виду та галузі зайнятості, території проживання, типу поселення), порядкові, псевдометричні і метричні шкали (влада, рівень освіти, статус, престиж заняття або професії, розмір власності, багатства, доходу тощо). Емпіричні спостереження запевняють, що «міхур економічної нерівності» розрісся до неймовірних розмірів і має несприятливі для спільнот наслідки. Тут йдеться про той самий модернізаційний нарратив другого типу, що відрізняється від першого переважанням песимістичного настрою щодо перспектив на майбутнє. У ньому присутні нові, несталі чинники та такі, що перебувають на початковій стадії розвитку і генерують стратифікаційні ефекти. Про них складають нові субнарративи (зокрема, про роль ренти в розширеному відтворенні нерівності в доходах, перетворення всього на товар (*commodification*), роботизацію виробництва і послуг тощо) [Grusky and Hill, 2018: p. 16, 18, 20, 21].

У минулому десятилітті у вітчизняній соціології було видано дві монографії про соціально-економічну нерівність [Балакірева, 2011; Лібанова, 2012] та книгу про динаміку її сприйняття за матеріалами Міжнародної програми соціальних досліджень (ISSP), підготовлену співробітниками відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України та кафедри соціології Національного університе-

ту «Киево-Могилянська академія» [Оксамитна, Симончук, 2020]. Отримані у 2019 році дані підтвердили зроблені раніше висновки. Загалом нерівність в країні визнається вкрай глибокою, проте коли респонденти оцінюють своє становище у різного виду ієрархіях, їхні оцінки стають набагато стриманішими. Опитувані фактично повідомляють про дві помітно різні ситуації в державі, а також про те, як вони власними силами справляються з нею.

Наративи, побудовані на результатах репрезентативних досліджень, повідомляють не стільки про «об'єктивну нерівність», скільки про здатність індивідів розрізняти координати стратифікованого соціального порядку і розміщувати себе в них. Координати конкретного місця дослідник отримує або за допомогою комбінації декількох ознак, зведених у якийсь індекс (відповідні алгоритми детально розглянуто в монографії Л. Малиш) [Малиш, 2019], або пропонуючи респондентам вказати займаний ними щабель на уявній соціальній драбині. У моніторингу Інституту соціології НАН України таке запитання ставиться з 1994 року.

Отже, економічна нерівність (нерівність у доходах і добробуті) зумовлена переважно професією і галуззю зайнятості і не тотожна соціальній нерівності (нерівності статусів), вимірюваній різними способами і залежній від походження, гендеру, раси/національності, місця проживання. Не менш очевидним є взаємозв'язок обох видів нерівності. Найчастіше його подають як співвідношення «об'єктивної» (економічної) та «суб'єктивної» нерівності (сприйняття стратифікації у вигляді статусу, становища в ієрархії). Негласно передбачається, ніби образ реальності не є точним відображенням її як такої, і це дає змогу говорити про спотворену чи взагалі хибну репрезентацію реальності.

Однак більш перспективним є інший вектор інтерпретації. Результати соціологічного вимірювання «сили зв'язку» свідчать про відносну автономність «об'єктивної» і «суб'єктивної» нерівності, адже такий зв'язок виявляється не більше, ніж «помірним» [Paskov, Richards, 2021: p. 94–96], і тому «сприйняття нерівності» доцільно розглядати як окремий феномен, що має суттєві соціальні конотації. Модальність сприйняття стратифікації значною мірою зумовлює те, як формуються відносини довіри/недовіри в суспільстві, зокрема до його соціальних інститутів, ступінь солідарності або, навпаки, конфліктності. Переважно негативна модальність сприйняття нерівності виступає тим середовищем, де легше організуються неконструктивні суспільні настрої й актуалізуються різного ступеня інтенсивності політичні орієнтації і впадощання.

Динаміка розміщення на уявній соціальній драбині

Соціальна драбина - традиційний спосіб виявлення та фіксації в масових обстеженнях соціальної нерівності, що існує й розширено чи звужено відтворюється в суспільстві. Соціальна драбина, власне, уособлює ієрархічний устрій, архітектонічну побудову спільного простору життя індивідів. У моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України для оцінки власного місця пропонується сім сходинок соціальної драбини, натомість в таких міжнародних періодичних замірах соціальної стратифікації як Європейське соціальне дослідження (ESS) або Програма міжнародних соціальних досліджень (ISSP) вона має десять щаблів. У репрезентативному опитуванні Інституту соціології найвищі позиції – шоста і сьома – останніми роками заповнюються не більше ніж на 2– 4%, тому для спрощення картини їх доводиться об'єднувати.

Загалом зрозуміло, що чим більша розмірність, тим чутливішим є використовуваний детектор, оскільки він дає індивідам змогу більш диференційовано себе локалізувати. Можливо, так формуються однорідніші категорії за значущими соціальними ознаками (добробут, рівень освіти, соціальне походження). Проте в публікаціях з проблем нерівності практично не трапляються підтвердження чи спростування такого припущення. Отже, відмінність у ступені приблизності в оцінках нерівності залежно від розмірності шкали завжди присутня, але досить незначна і соціологи часто нею нехтують, оскільки домінантні («важкі») тенденції вдається реєструвати в обох випадках.

Водночас поза увагою залишаються критерії, згідно з якими люди поміщають себе в певній точці ієрархічного порядку. Дослідник свідомо і довірливо виходить з того, що опитувані ним мають достовірне якщо не знання, то переконання щодо власного соціального місцезнаходження, яке не вимагає і не потребує перевірки чи підтвердження. Або ж, інакше, вони знають, на яке місце їх поставило життя, власне завзяття, сприятливі чи несприятливі обставини. Більше того, виходячи з такого індивідуально переконливого «відчуття місця», індивіди вибудовують своє ставлення до умов життя, реагують на політичну ситуацію, висловлюють ставлення до державних інституцій, установ, осіб при владі. Тобто «відчуття місця» є передумовою ставлення до світу, а за певних обставин й політичної та громадянської за змістом дії. Індивіди усвідомлюють такі структурно-стратифіковані уявлення, розпоряджаються ними (вільні їх пред'являти), а останні, своєю чергою, керують їхньою вербальною і невербальною поведінкою. Матеріали моніторингу Інституту

соціології дають змогу реєструвати ті колізії та збурення ідентичностей, що виникали у перші роки державної незалежності [Макеєв, Оксамитная, Швачко, 1996].

Водночас різними вимірювальними процедурами надійно встановлено вагу окремих чинників, пов'язаних з конституюванням згаданих упевненості й передчуття. В усіх категоріях громадян, виокремлених за однією ознакою чи їхньою сукупністю, найвагомішим завжди є економічний чинник: рівень доходу індивіда та сім'ї, загальний добробут, матеріально-фінансова ситуація в цілому. Рівень освіти, походження, соціальні зв'язки, престиж заняття та організації, кваліфікація, досвід роботи, більшість з яких хоча й причетні до формування розміру доходу кожного індивіда, проте поступаються місцем чиннику суто економічному.

Оскільки матеріально-фінансова ситуація родини хоч і не повністю, але значно залежить від стану економіки в країні, остільки й динаміка самоідентифікації наслідуватиме то піднесення, то спади обсягів виробництва й споживання товарів і послуг. Масштабне збурення ладу і ритму функціонування підприємств та різноманітних ринків продукується втручанням неочікуваних, екстраординарних подій, що мають деструктивні наслідки для економіки й добробуту громадян. Маються на увазі могутні коливання глобальної кон'юнктури господарювання і товарообміну, неперіодичні глибокі матеріально-фінансові кризи, що секвеструють, без радикальної руйнації, окремі ринки. У 90-х роках минулого століття відокремлення від СРСР супроводжувалося глибокою економічною кризою, руйнацією підприємств, втратою джерел існування значних мас населення. Держава в цілому та її громадяни стрімко бідніли [Макеєв, Kharchenko, 1999].

Репрезентативні опитування громадської думки показують нехай не повну, але хоча б часткову, синхронність змін розміщення себе на соціальній драбині, пов'язаних з переборами в економіці країни. Будь-яка лінія динаміки окремого показника, що з'єднує точки на осі часу, неодмінно буде ламаною з більшими або меншими кутами. На *рис. 1* (з першої сходинки зліва направо 6+7) виразно представлена як тенденція руху до основ суспільної конструкції, так і довгострокова позитивна динаміка змін у визначенні громадянами України свого соціального становища у вертикально влаштованому просторі спільного життя. У перші роки незалежності (на початку 90-х років) в країні спостерігалась низхідна соціальна мобільність: кожен п'ятий (20%) у 1994 році (цього року запитання вперше з'явилося в моніторингу) та кожний четвертий (25%) з опитаних у 1997 році

розташовували себе на першій сходинці. Загалом все те десятиліття майже половина населення (45–47%) позиціонувала себе не перших двох сходинках.

Нерівномірність саморозташування поступово виправлялася в перші декади років нового століття. Частка тих, хто розташовував себе на четвертому щаблі, зростає з 19% у 1994 році до 31% у 2020 році, а тих, що на п'ятому – у 8,5 раза – з 2% до 17% відповідно. Водночас у 2020 році ми спостерігаємо зменшення до 5% частки осіб, які вважають себе найбільш бідними і зростає частка тих, хто схильний відносити себе до верхівки суспільства, обираючи найвищі 6+7 сходинки: 1% у 1994, 2% у 2009, 4% у 2015 році та 6% у 2020 році.

Залежність характеру визначення індивідами свого місця від економічної ситуації в країні проілюстровано на *рис. 2* з кривими через обрані точки на осі часу. Ці точки не випадкові, проте необхідні пояснення даватимуться мірою залучення соціально-економічного контексту, в якому опитуваним пропонувалося визначитися із своїм місцем на драбині.

Загальновідома глибока економічна депресія перших десяти років існування незалежної України. Валовий внутрішній продукт у 1997–1999 роках становив дві/п'ятих (41%) від рівня 1990 року. За шість років економічна спроможність країни впала на 60%, а сила

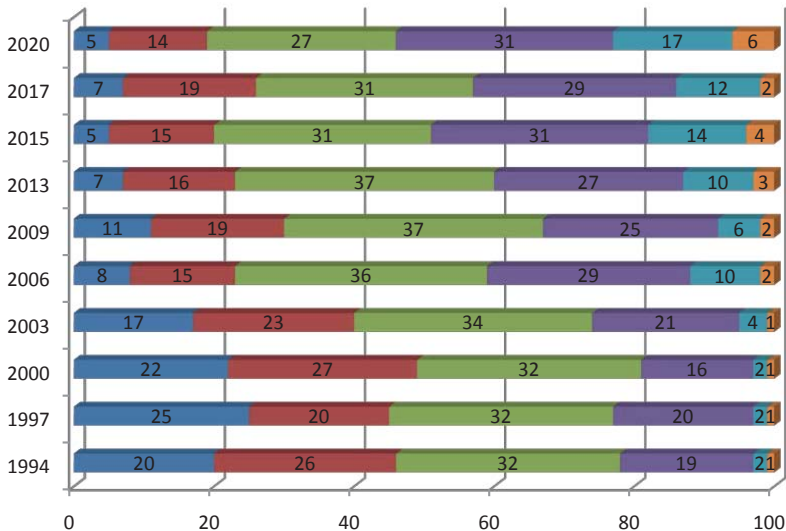

Рисунок 1. Динаміка самоідентифікації на уявній соціальній драбині у 1994–2020 роках (% , сума часток на 6-й та 7-й сходинках)

деструктивної дії була такою, що у 2020 році ВВП становив 60% від рівня 1990 року. Тобто за двадцять років (2000–2020) зростання сягнуло лише 20% від дуже низького рівня 1999 року, що свідчить не про одужання, а про тривалий анемічний стан економіки країни.

У 1990-ті роки широкі верстви населення під тиском несприятливих обставин опинилися у стані вимушеної бідності. Так, у 1997 році кожний четвертий (25%) респондент (тоді як у 1994 році – кожен п'ятий (20%) розташовував себе на першій сходинці соціальної драбини. Національні органи статистики фіксують помітне зростання ВВП лише у 2000 році. В опитуваннях Інституту соціології підвищення соціального статусу вперше виявлено вже у 1998 році, що свідчило скоріше про адаптацію частини населення до вкрай несприятливих умов праці та споживання, пошуки ними можливостей хоча б мінімально задовольняти життєво важливі потреби і не відносити себе до найбідніших верств. У 2000 році на першій сходинці розташували себе 22% опитаних, у 2003 – 17%, у 2006 році – лише 8%. ВВП у 2006 році, начебто демонструючи відновлення економіки напередодні світової фінансової кризи, несподівано зріс до 67% ВВП 1990 року.

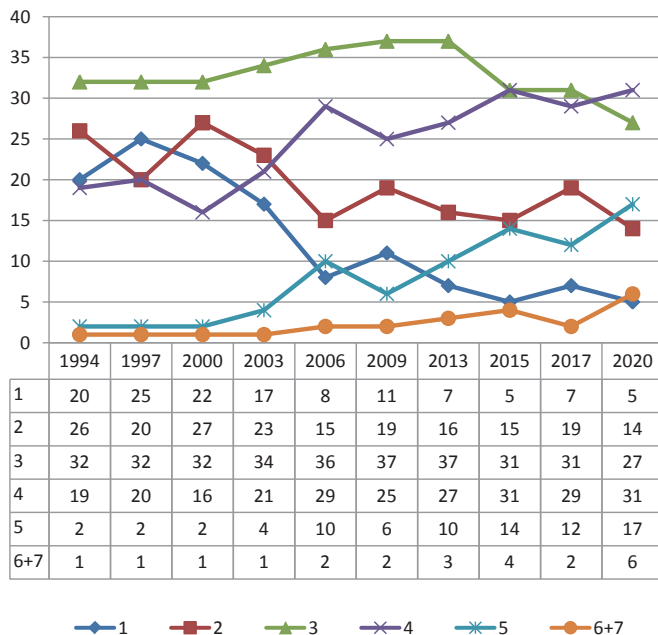

Рисунок 2. Динаміка самоідентифікації на уявній соціальній драбині у 1994–2020 роках (% , сума часток на 6-й та 7-й сходинках)

У 2009 році (світова фінансова криза) порівняно з попереднім 2008-м ВВП навпаки – зменшився на 15%, склавши 63% від ВВП 1990 року. Реакція громадян була відповідною: вони втрачали у статусі, рух вниз був масовим. Частка осіб на першій сходинці, що поступово зменшувалася з 1997 до 2006 року, рушила вгору (з 8% у 2006 році до 11% у 2009 році), крива другої сходинки з 15% до 19% відповідно. І, навпаки, вниз пішли частки на четвертій та п'ятій сходинках: з 29% до 25% та з 10% до 6% відповідно за той самий проміжок часу.

До 2013 року тривав період відбудови економіки (69% від рівня ВВП 1990 року) й покращення соціального самопочуття населення. Спостерігався й висхідний рух з нижчих щаблів до вищих, що мав своїм наслідком реставрацію ситуації з розміщенням на соціальній драбині 2006 року. Відносна кількість осіб на відповідних сходинках відновилися майже у тих самих пропорціях, тобто зменшилася частка тих, хто розрашовував себе на перших двох, і збільшилася частка тих, хто вважав гідними себе четверту і п'яту сходинки. За усі роки спостережень, незалежно від соціально-економічної ситуації, третина опитаних обирала третю сходинку, з максимумом (37%) у 2009 та 2013 роках.

Надзвичайні події зими 2013–2014 років, агресія Росії і війна на сході країни негативно вплинули на економіку і добробут громадян. У 2015 році ВВП скоротився до 59% від рівня 1990 року (ситуація 2004 року), водночас знизилися доходи населення внаслідок введення додаткових податків, удвічі зменшився курс національної грошової одиниці, понад мільйон громадян стали біженцями, втративши житло, майно, роботу. Однак ці, безумовно, сильні негативні впливи не бралися до уваги громадянами при розміщенні себе на соціальній драбині. У 2015 році порівняно з 2013 роком зменшилася частка громадян на перших трьох щаблях і збільшилася сумарно на четвертій та п'ятій: з 37% до 45%. На нашу думку, це відбулося через те, що власна гідність і гідність країни, пробуджена повага до себе послабили силу економічного чинника при визначенні індивідуального статусу респондентів у суспільстві. Такий вплив відчувався ще у 2017 році, підтверджуючи наше припущення щодо домінування відчуття солідарності та гідності над економічною прозою життя в екстраординарних умовах.

Пандемія COVID-19 призупинила господарську діяльність частини підприємств, без перспектив швидкої реанімації, травмувала малий і середній бізнес, позбавила багатьох громадян заробітку й зайнятості. ВВП, що з 2017 року збільшувався, повернувся до рівня

2015 (2004 року). Восени 2020 року 57% відсотків громадян повідомили, що матеріальні умови сім'ї за останні 12 місяців значно (22%) і трохи (35%) погіршилися. Проте на соціальній драбині спостерігався висхідний рух; у 2015 році на вищих щаблях (5+6+7) розташували себе 18% опитаних, натомість у 2020 – вже 23%.

Кризові явища 2008, 2014 та 2020 років не мали такого впливу на характер самоідентифікації як ті, що були на початку 90-х років минулого століття. На *рис. 3* добре видно, що відповідні криві зміщуються в праву частину графіка до більш високих сходинок соціальної драбини, проте і в кращі роки залишаючись з виразною лівою асиметрією, притаманною зазвичай бідним і економічно слабким соціумам.

Отже, повільна регенерація економічного життя країни зі зворотними хвилями через екстраординарні події відбивається в оцінці громадянами свого становища в суспільній ієрархії. Проте очевидно, що в новому столітті порівняно з першими роками незалежності у них більше можливостей індивідуально протистояти негативним впливам кризових явищ як економічними засобами (доступ до зарубіжних ринків праці, мале і середнє підприємництво, участь у «сірій» господарській діяльності), так і соціально-психологічними (солідаризація у відповідь на зовнішню агресію та на екстраорди-

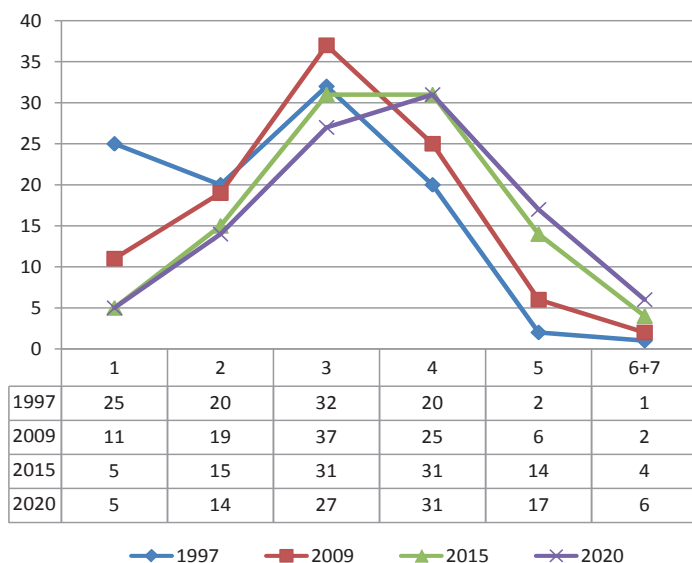

Рисунок 3. Динаміка розподілу по сходинках у «кризові» роки: 1997, 2009, 2015, 2020 (%), сума часток на 6-й та 7-й сходинках)

нарні обставини, які торкнулися майже кожного громадянина країни). Іншими словами, умови життя сформуvalи та вишлекали особистісну резистентність порядку речей, яка і спонукає респондентів оцінювати за дещо різними критеріями як власне матеріальне становище, так і актуальне спільне соціальне становище: відповідно динаміка може не збігатися у напрямі і вона насправді не збігається. Тобто внаслідок зниження доходів (радикального чи достатньо помітного), спричиненого екстраординарними подіями (війна на сході, загальна епідеміологічна криза), акумуляції негативних ефектів у соціальній самоідентифікації громадян України не відбувається.

Ритміка задоволеності становищем у суспільстві

Інтерес до задоволеності громадян життям, працею, відпочинком, житловими умовами тощо також часто представлено в репрезентативних обстеженнях. Так, коли респондентів запитують про задоволеність власним становищем у суспільстві, то інтенція соціолога соціально-структурована. Перш за все мається на увазі, що відповіді, крім усього іншого, є ще й емоційною реакцією на конкретну стратифіковано-диференційовану ситуацію, в якій перебуває респондент на момент опитування [Коваліско, Макеєв, 2020]. Цілком імовірно, що у такій ситуації матимуть вплив уявлення опитуваного та його відчуття, пов'язані з забезпеченням правової захищеності громадян у країні, ситуацією зі злочинністю, забезпеченістю житлом тощо, тобто, все те, що взагалі є значущим для життєдіяльності людини.

Основних способів вимірювання ступеня задоволеності два. Респондентів просять або оцінити себе за горизонтальною 10-бальною шкалою, де одиниця означає найнижчу задоволеність, а десять – найвищу, і це дає можливість обчислити деякі кількісні показники й відстежити умовні кількісні зміни емоційного стану громадян, або їм пропонується категоріальна шкала: «повністю задоволений», «скоріше задоволений», «важко сказати чи наскільки задоволений, настільки не задоволений», «скоріше не задоволений», «повністю не задоволений». У моніторингу Інституту соціології питання ставиться так: «Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час», і для відповіді пропонується три альтернативи – «не задоволений», «задоволений», «важко сказати».

Ніхто з дослідників не намагався з'ясувати, що саме опитувані розуміють під «становищем у суспільстві». Проте запитання сформульоване таким чином, що містить в собі приховану пропозицію вийти за межі сім'ї, безпосереднього оточення, колег по роботі і співвіднести себе з абстрактним цілим, з усім суспільством, тобто з

тим «суб'єктом», який визнається відповідальним за існуючий стан справ і розподіл благ/ресурсів за регіонами, типами поселень, галузями господарювання чи професіями. Соціолог фактично вважає, ніби й опитувані розуміють запитання саме так, як і він сам. А у відповідь респонденти повідомляють про свою емоційну реакцію на взаємні відносини з суспільством, що складаються в процесі задоволення життєво важливих потреб, запитів, очікувань та про те, як їх трактують соціальні інститути й інші інстанції, що встановлюють правила і норми спільного життя в межах держави. Іншими словами, чи визнаються насправді права окремої особистості на гідне життя не тільки за локальними, національними, а й за європейськими нормами і стандартами. Не випадково й небезпідставно Майдан-2014 все ще називають «Революцією Гідності».

Проте з таким розумінням не все так просто. На *рис. 4* представлено гістограму динаміки ступеня задоволеності становищем у суспільстві. І хоча в ній відсутня відповідь «Важко сказати», легко вирахувати, що від чверті до третини респондентів у різні роки втрачали соціальні орієнтири і не бачили перспектив або не володіли тією чутливістю, яка необхідна для визначення модальності свого зв'язку з суспільством. З іншого боку, немає сумнівів у відвертості та щирості респондентів, оскільки багато хто з опитаних загалом неспроможні висловити свою емоцію, не намагаючись водночас подати себе інтерв'юєру у більш вигідному світлі, тобто кращим, з його точки зору. Тут важко не помітити, що вплив такого уявного фактору як «невизначеність ситуації в країні і туманність перспектив» стабільно ускладнює орієнтацію в соціальному просторі: у 1992 році не змогли визначитися зі своєю реакцією 33% опитаних, у 2014 35% і у 2021 37% опитаних. У цій категорії більше жінок, ніж чоловіків, тих, хто вибирає 3-й і 4-й щаблі на соціальній драбині, хто народився і проживає в сільській місцевості, віком від 30 до 55 років, має середню та середню спеціальну освіту. Переважання осіб працездатного віку, залучених в економіку, ще раз підтверджує її пріоритетність в оцінюванні і формуванні емоційної реакції.

Впродовж тридцяти років незалежності більшість громадян України незадоволені своїм становищем у суспільстві, тобто, весь цей час спостерігається домінування негативної емоційної складової. Серед них також найбільша частка тих, хто має мінімальну освіту, проживає в сільській місцевості та вважає, що перебуває на найнижчих щаблях соціальної ієрархії. У 1992 році, у першу річницю незалежності, коли про майбутнє країни ще було важко казати що-небудь конкретне, таких налічувалося 51%. Пік припав на

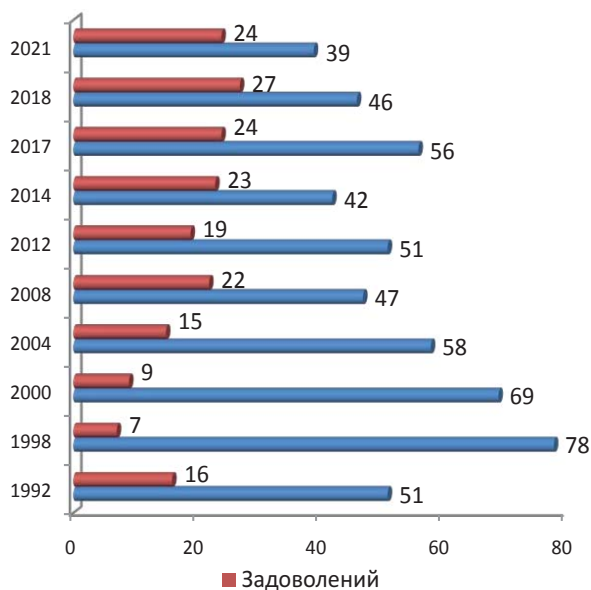

Рисунок 4. Динаміка міри задоволеності становищем у суспільстві у 1992-2021 роках (% , за винятком тих, хто не визначився і не відповів)

1998 рік – 78% «незадоволених» і всього 7% «задоволених». Чотири п'ятих населення стикалися з труднощами у забезпеченні продуктами харчування й товарами першої необхідності, багато хто втратив роботу чи відчував ризик її втратити. Тоді країна майже п'ять років жила в умовах браку повноцінних грошей, в обігу були сурогатні стрімко знецінювані купоно-карбованці. Водночас то були часи соціальної однорідності, коли інфляцією були охоплене все – компетентність, освіченість та досвід більшої частини населення. Разом з цим ширився розрив між тими, хто втрачав право на гідне життя, і тими, хто його зберігав або набував, успішно очолюючи процес первісного накопичення капіталу.

У новому тисячолітті поступово зростала частка задоволених своїм становищем у суспільстві, досягши чверті населення (27%) у 2018 році. Цьому сприяли, у першу чергу, успішні спроби шляхом мобілізованого волевиявлення забезпечити змінюваність влади у 2004 і 2014 роках. Принаймні частина громадян отримала підтвердження індивідуальної і колективної значущості. Задоволеність частіше висловлювали жителі столиці, респонденти з вищою освітою, які розташовували себе на вищих щаблях соціальної драбини. Все це дає нам змогу дійти висновку щодо кореляції задоволення

становищем у суспільстві з наявністю вищої освіти, проживанням в столиці або найбільших містах країни, де найвища концентрація життєво важливих благ, більше шансів, можливостей та перспектив доступу до них.

Проте приблизно така сама частина громадян ухилилися від ідентифікації власного місця в соціальних порядках, і для них, вочевидь, ситуація залишалася неясною, насиченою небезпеками, ризиками та загрозами, відсутністю перспектив на краще. Тобто сфера невизначеності у відносинах громадян з соціальними інститутами залишається великою, так само, як і сфера слабкої соціальної компетентності громадян.

Усі три десятиліття сюжет про статусну самоідентифікацію підпорядкований дії трьох правил. Правило 1: чим чіткіше індивіди сприймають, розпізнають і визначають соціально-економічну ситуацію, тим менше труднощів вони відчують, характеризуючи своє ставлення до суспільства і свої відносини з ним. Правило 2: погіршення соціально-економічної ситуації призводить до гомогенізації стратифікаційних порядків (зменшення їхньої розмірності, концентрація основної маси населення на нижніх рівнях). Правило 3: поліпшення соціально-економічної ситуації відновлює криву розподілу на щаблях уявної соціальної драбини, повертаючи стратифікаційний потенціал компетентності, уміння, досвіду, здатності адаптуватися до нових умов і обставин.

Причини і наслідки динаміки самоідентифікації

Запитання про те, що найбільшою мірою зумовлює модальність оцінок самоідентифікації у суспільстві, давно не є дискусійним, оскільки на нього існує переконлива і достовірна відповідь, доведена багатьма дослідниками. Також неодноразово підтверджений сильний зв'язок між самооцінкою респондента і економічною ситуацією, в якій перебуває опитуваний (дохід, рівень добробуту). Загалом про своє місце в суспільстві індивіди судять переважно по тому, якою мірою вони задовольняють свої вітальні/матеріальні потреби та по якості цих потреб. Якщо економіка країни деградує і слідом за нею знижується матеріально-фінансовий статус індивіда/сім'ї, то цей спадний рух відтворюється в погіршенні оцінок населенням свого становища в суспільстві. В Україні подібне особливо виразно спостерігалось у 90-х роках минулого століття, а у світі після фінансової кризи 2007–2008 років, з переходом до «режиму суворої економії» у витрачання державного бюджету та в особистісному споживанні товарів і послуг. Те саме відбувалося і у зв'язку з панде-

мією COVID-19: згортання діяльності окремих секторів економіки, зростання безробіття, перехід на віддалену роботу.

Нестійкість, іманентна економічному середовищу (воно ж середовище економічної нерівності), зазвичай посилюється втручанням непередбачуваних обставин, того, що порушує ритм буденних процесів праці, побуту, відпочинку. Все це є різновидом насильства, що розриває час на «колись» і «тепер», примушує якщо не все, то багато чого відбуватися по-іншому, загрожує погіршенням ситуації і відсутністю чіткого бачення перспектив. Такими були і залишилися революції, війни, великі економічні депресії, епідемії [Макеєв, 2017: с. 15–21]. Причому деякі одночасні, але різні за знаком, події несподівано зближуються, встановлюючи аномальну достовірність. Розпад СРСР і соціалістичного блоку східноєвропейських країн супроводжувався як здобуттям державами незалежності (позитивна мобілізуюча подія), так і сильною економічною кризою – негативною подією. Саме вона помітно посилила нерівність між більшістю і меншістю, поширила негативну енергію розпаду на звичаї і поведінку, дала імпульс руху великих мас людей до бідності, до основи соціальної піраміди.

Разюча асиметрія в рівні доходів і добробуту деморалізує всі класи суспільства. Це переконливо довів Ф. Енгельс на прикладі розгляду раннього етапу індустріалізації капіталізму в своїй роботі про становище робітничого класу в Англії [Енгельс, 1955: с. 347–348, 355, 359, 361–363, 405, 413, 460, 463, 480–481, 496–499, 513].

Глибоку майже десятилітню кризу економіки 1990-х років та пов'язане з нею падіння рівня добробуту населення відстежували Є. Головаха і Н. Паніна. Незадоволеність своїм становищем у суспільстві, яка домінує в оцінках українських громадян, є складовою більш загальної реакції аномії, яка є відповіддю на розпливчастість/недієвість норм і правил, що регулюють способи і канали задоволення потреб, досягнення цілей, а також оцінювання трудових зусиль і справедливої їхньої винагороди [Головаха, Паніна, 1994; Головаха, 2002; Головаха, Паніна, 2008].

Йдеться про відокремлення громадян від держави, що відбулося внаслідок ситуації, в якій індивіди змушені самостійно піклуватися про свій добробут, не сподіваючись на державу та її допомогу, нерідко нехтуючи існуючими правовими приписами і правилами, дотримуючись тих, що дозволяють їм більш-менш успішно протівитися деструктивним тенденціям, що перебувають поза їхнім контролем. Паралельно формується культура недовіри до соціальних інститутів, установ та інстанцій, тим реальним чи риторичним зусиллям

і реформам, що ними пропонуються [Головаха, Костенко, Макеєв, 2012]. Модальність короткотривалих очікувань стає позитивнішою лише після завершення чергових виборів законодавчої і виконавчої влади, коли виборцям вдається змінити партійний склад Верховної Ради, їхнє представництво в уряді, обрати іншого президента. Або ж після відкритого виступу проти низької дієздатності і високого ступеня аморальності політичної еліти, як це було у 2004, 2013–2014, 2019 роках («електоральний майдан»). Як свідчать результати опитування наступного за подією року, сподівання та довіра людей повертаються майже на колишній рівень, а самі громадяни – до апробованих роками (або трохи модифікованих у кращому напрямі) практик вибудовування явних і латентних відносин з державою.

Джерела

Балакірева О. М. (Ред.). (2011). *Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні*. Київ: Ін-т економіки та прогнозування НАН України.

Бердяєв Н. А. (1989). *Філософія нерівності. Письма к недругам по социальной философии*. Москва: Наука.

Головаха Е., Панина Н. (1994). *Социальное безумие: история, теория и современная практика*. Киев: Абрис.

Головаха Е. (2002). Феномен «аморального большинства» в постсоветском обществе: трансформация массовых представлений о нормах социального поведения в Украине. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*, №6.

Головаха Е., Панина Н. (2008). Постсоветская аномия: особенности выхода из состояния аномической деморализованности в России и на Украине. *Общественные науки и современность*, №6.

Головаха Е., Костенко Н., Макеєв С. (Ред.). (2012). *Общество без доверия*. Киев: Ін-т соціології НАН України.

Коваліско Н., Макеєв С. (2020). Емоції у сприйнятті соціальної нерівності. *Вісник Львівського університету*. Серія соціологічна. Випуск 14. Львівський національний університет імені Івана Франка.

Лібанова Е. М. (Ред.). (2012). *Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу*. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України.

Макеєв С. (2017). Подія – спостережуваний факт спільного життя. / *Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики*. Київ: Національний університет «Кієво-Могилянська академія», Інститут соціології НАН України.

Макеєв С. А., Оксамитная, С. Н., Швачко Е. В. (1996). *Социальные идентификации и идентичности*. Киев: Институт социологии НАН Украины.

Малиш Л. (2019). Принципи та правила вимірювання структурних нерівностей у соціології. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Оксамитна С., Симончук О. (Ред.) (2020). *Динаміка сприйняття соціальної нерівності в Україні*. За даними Програми міжнародного соціального дослідження 2009 і 2019 рр. Київ: Інститут соціології НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Grusky D. B. and Weisshaar K. R (Eds.) (2014). *Social stratification: class, race, and gender in sociological perspective*. 4-th edition. Boulder: Westview Press.

Grusky David B. and Weisshaar Katherine R. (2014). The questions we asking about inequality. / Grusky, D. B and Weisshaar, K. R (Eds.) (2014). *Social stratification: class, race, and gender in sociological perspective* (pp.1–16). 4-th edition. Boulder: Westview Press.

Grusky David B. and Szelényi Szonja (2014). The stories we tell about inequality. / Grusky D. B. and Weisshaar, K. R (Eds.). *Social stratification: class, race, and gender in sociological perspective* (pp.1–16). 4-th edition. Boulder: Westview Press.

Grusky David B., Hill J. (Eds) (2018). *Inequality in the 21st century. A reader*. New York: Routlege, Tailor&Francis.

Grusky David B. and Hill Jasmine (2018). Poverty and inequality in the 21st century. / Grusky David B., Hill, J. (Eds) (2018). *Inequality in the 21st century. A reader* (pp. 16– 24). New York: Routlege, Tailor&Francis.

Makeev S., Kharchenko N. (1999). The Differentiation of Income and Consumption in Ukraine. On the Path to Poverty. *International Journal of Sociology*, 29, 3.

Pain K. (2017). *The broken ladder: how inequality affects the way we think, live and die*. New York: Viking.

Paskov M., Richards L. (2021). Social status inequality and depression in Europe. *International Journal of Comparative Sociology*, 62 (2), pp. 9– 114.

Savage M. (2021). *The Return of Inequality: Social Change and the Weight of the Past*. Cambridge: Harvard University Press.

Walby S. (2021). Developing the concept of society: Institutional domains, regimes of inequalities and complex systems in a global era. *Current Sociology*, 63(3), pp. 315– 332.

НЕСТАЛІ СТРУКТУРИ ЖИТТЄВИХ МОЖЛИВОСТЕЙ

До поширених у сучасних соціологічних дослідженнях інструментів для виявлення глибини притаманної тому чи іншому соціуму нерівності належать показники відкритості населенню тих чи тих можливостей. Їхній вжиток у емпіричних студіях зумовлений тим, що міра доступності можливостей зумовлює те, наскільки вони зможуть задовольнити власні потреби та реалізувати свій потенціал у різних сферах життєдіяльності. Висвітлення динаміки змін як низки досяжних для індивідів практик, так і часток охопленого ними населення уможлиблює осмислення механізмів виникнення та закріплення нових стратифікаційних порядків.

Студії життєвих можливостей населення

Відомим і поширеним способом вимірювання окремих станів соціальних нерівностей є фіксація обсягів дефіцитних ресурсів, якими володіють індивіди, передусім влади, багатства та престижу в рамках студій соціальної ексклюзії. Термін «ексклюзія» вперше вжив у 1974 році Рене Ленуар, державний секретар із соціальних питань уряду Шарля де Голля. Так, він окреслив доволі гетерогенну категорію осіб, які не потрапляли під дію системи соціального захисту, оцінивши її обсяг у 10% від тогочасного населення Франції [Lenoir, 1974]. Відтоді зміст концепту уточнювався: висновки міжнародних емпіричних розвідок довели важливість врахування поруч із нестачею економічних ресурсів також її наслідків для залучення індивідів до повноцінного соціального життя [Atkinson, Marlier, 2010: p. 7]. Наразі концепт ексклюзії використовується при аналізі сучасних постіндустріальних суспільств замість широко вживаного раніше концепту бідності [Абрахамсон, 2001].

Природі ексклюзії властива дуальність: вона є як процесом, який спричиняє маргіналізацію окремих індивідів або й цілих груп, так і результатом, який виявляється в їхньому статусі та характеристиках. Водночас позиція ексклюзованого є нерозривно пов'язаною з її сприйняттям, у тому числі з емоціями, зумовленими знаходженням у ній [UNDP, 2011: p. 8]. Тому при вимірюванні ексклюзії дослідники не можуть обмежитись тільки набором «об'єктивних» індикаторів, покликаних зафіксувати статус особи чи цілого домогосподарства

на основі офіційних документів. За такого підходу поза увагою залишається те, що виключення становить особистісний досвід, а отже, ігнорування думок індивідів, відображених у «суб'єктивних» показниках, позбавляє результати розвідки валідності [Atkinson, Marlier, 2010: р. 8]. Описуючи благополуччя населення, зазвичай оперують двома термінами, доповнюючи поняття ексклюзії іншим – інклюзією. Вони обидва стосуються залучення індивідів до соціального життя, але перше вказує на виключення з нього, тоді як друге, навпаки, на інтегрованість. Однак позначені ними феномени мають різний механізм виникнення та відтворення [Silver, 2010: р. 193].

Визначення глибини соціальної ексклюзії, властивої певному суспільству, здійснюється здебільшого засобами декількох наборів показників, до яких належать індикатори Лакена (Laeken indicators); індикатори Аткинсона (Atkinson indicators); сукупність показників, визначених у межах Національного плану дій з соціального включення 2007–2016 (National Action Plan on Social Inclusion, NAP inclusion) задля вжитку у Звіті з соціального включення (Social Inclusion Report); перелік змінних, розроблений Інститутом нової політики (New Policy Institute) та Фондацією Джозефа Раунтрі (The Joseph Rowntree Foundation) для Моніторингу бідності та соціальної ексклюзії (Monitoring poverty and social exclusion) [Levitasetal., 2007: р. 32]. Фахівцями Програми розвитку ООН (United Nations Development Programme) було сконструйовано Індекс соціальної ексклюзії (The Social Exclusion Index), придатний для застосування у країнах Європи та Центральної Азії [UNDP, 2011].

Цей останній був апробований в Україні, що є аргументом для його ґрунтовнішого розгляду. Розробники індексу операціоналізували ексклюзію як тривимірний конструкт, структурними елементами якого є виключення з економічного життя, зі сфери соціальних послуг, а також із громадського та суспільного життя. При цьому всі три форми ексклюзії є взаємопов'язаними та підсилюють одна одну [UNDP, 2011: р. 11].

Під економічною ексклюзією розуміють нерівність у розподілі активів, доходів і можливості одержати роботу, які, своєю чергою, зумовлюють розшарування і за обсягом матеріальних ресурсів. Виключення зі сфери соціальних послуг знаходить прояв у неоднаковій відкритості індивідам освіти, медицини, соціального захисту, а також у суттєвих розбіжностях у житлових умовах, до причин яких належить не лише економічна депривація, а й недосконалість державного регулювання надання подібних послуг. Ексклюзія з громадського та суспільного життя, а також із мереж соціальних

взаємодій є наслідком відмінностей у доступності індивідам політичних, культурних і громадських можливостей, владних повноважень та юридичного захисту.

Індекс соціальної ексклюзії (Social Exclusion Index) складається з трьох категорій індикаторів – по вісім на кожну із форм ексклюзії. Його значення формують показники розмаху та інтенсивності. Перший вказує на частку осіб, які потерпають від ексклюзії – тих, хто вказав, що має досвід дев'яти або й більше її проявів. Другий – на те, з якою середньою кількістю депривацій стикались індивіди [UNDP, 2011: р. 35–37].

Імовірність соціальної ексклюзії залежить від трьох груп чинників. Першу з них складають індивідуальні ризики (individual risks) – характеристики осіб на кшталт статі, віку, гендеру, мови або ж їхнього рівня здоров'я, освіти, доходів тощо [UNDP, 2011: р. 42–47]. Друга група утворена драйверами (drivers of exclusion), які створюють соціальне середовище індивідів. До них належать структури та інституції; цінності та поведінкові практики; політики [UNDP, 2011: р. 49–66]. Останню групу чинників складає локальний контекст (local context) – набір соціоекономічних факторів, які впливають на дві інші групи чинників [UNDP, 2011: р. 67–74].

Згідно із висновками дослідження, проведеного у шести країнах у стані транзиції – Македонії, Сербії, Молдові, Україні, Казахстані, Таджикистані – мають місце суттєві крос-культурні розбіжності у рівні соціальної ексклюзії на фоні майже однакової її глибини. Так, найнижча частка ексклюзованих спостерігалась у Македонії (12%), а найвища – у Таджикистані (79%), тоді як в інших країнах вона варіювала у межах від 19% до 40%, склавши 20% в Україні. Натомість середня кількість проявів депривації у всіх шести країнах коливалась у діапазоні 10,4–11,1 [UNDP, 2011: р. 38–39].

Внесок усіх трьох вимірів ексклюзії у значення індексу був приблизно однаковим, трохи вищим він виявився для виключення зі сфери соціальних послуг (від 34% до 39%), а нижчим – для економічної ексклюзії (від 28% до 34%, за винятком Таджикистану, де він сягнув 39%). Кейс України вирізнявся з-поміж інших тим, що внесок вилучення з економічного життя тут був найменшим (28%), а ексклюзії із громадського та соціального життя і мереж взаємодій – найбільшим (36%) [UNDP, 2011: р. 38–39].

Водночас дещо інші висновки одержали українські науковці, які при вимірюванні ексклюзії спирались на дані Вибіркових обстежень умов життя домогосподарств, що регулярно проводяться Державною службою статистики України. Вони використали перелік

із 18 індикаторів, які фіксували доступність населенню низки можливостей, обмежившись, по суті, двома формами виключення – економічною та у сфері соціальних послуг. При цьому ексклюзія вважалась гострою, якщо індивіди стикались із п'ятьма або більше формами депривації, а критичною – коли їхня кількість була більша за сім. З'ясувалось, що гострої ексклюзії зазнають 37,7% домогосподарств, тоді як критичної –16,9% [UNDP Ukraine, 2011: р. 95–101].

Динаміку ексклюзії протягом 1991–2003 років розглядали С. Оксамитна та В. Хмелько. Вони вжили п'ять її показників, які здебільшого стосувались її економічного виміру – частки домогосподарств, які мали труднощі із щоденним придбанням харчів, де дохід на члена родини був удвічі меншим за регіональний, а також відсотки осіб, які більше року були безробітними, мали нижчий за середній рівень освіти та не одержували жодної допомоги від близьких під час скрути. За результатами аналізу даних репрезентативних опитувань науковці зафіксували певне поліпшення рівня забезпечення населення на фоні зростання міжособистісного відчуження та за відсутності чітких трендів змін значень інших показників [Оксамитная, Хмелько, 2004].

Продуктивний підхід до вимірювання соціальної ексклюзії запропонувала Н. Толстих, яка виокремила три її ключові характеристики: низький рівень споживання та доходу, обмежений доступ до засобів їхнього підвищення, а також пасивний тип взаємодії із державними інститутами. На думку дослідниці, поєднання бідності, безробіття та байдужості утворюють порочне коло (пастку соціальної ексклюзії), розірвати яке спроможна лише ефективна державна політика у сфері соціального захисту [Толстих, 2003].

Отже, наявна низка доволі плідних спроб опису поширеності та глибини соціальної ексклюзії з опертям на дві групи показників: об'єктивні, базовані на аналізі макропроцесів, та суб'єктивні, які ґрунтувались на звітуванні респондентів (self-report) у опитуваннях про наявність у них досвіду депривації. При цьому саме друга група змінних відбиває самооцінку індивідами позиції у просторі нерівностей, яка накладає суттєвий відбиток на сприйняття ними соціальних процесів та явищ, зокрема й стратифікаційних порядків. Оцінка відчуття нестачі ключових ресурсів та можливостей у населення України передбачено інструментарієм репрезентативних моніторингових опитувань «Українське суспільство», що їх регулярно проводить Інститут соціології НАН України. Охоплення ним значного відрізка часу та наявність повторюваних у різних хвилях опитувань

індикаторів дали змогу виявити динаміку самооцінок індивідами власних життєвих шансів протягом 30 років незалежності.

Точки вимірювання обирались таким чином, щоб відобразити стан справ за часів діяльності кожного з президентів України (Леонід Кравчук, Леонід Кучма, Віктор Ющенко, Віктор Янукович, Петро Порошенко та Володимир Зеленський). В аналіз включені дані за 1995, 2003, 2008, 2012, 2017, 2020 роки. Період перебування на чолі держави Кравчука презентовано даними за 1995 рік через відсутність відповідних питань у масивах за попередні роки, а також недовге перебування ним на посаді. Для часів президентства Кучми дані взяті за 2 роки до завершення другого терміну. Нарешті, для періоду керівництва країною Зеленським було обрано останні доступні дані. Для досягнення однакової бази для порівняння з масивів за 1995, 2003, 2008 та 2012 роки було вилучено частину кейсів, презентовану населенням АР Крим.

Визначення життєвих можливостей населення здійснено з опертям на 20-пунктну версію опитувальника Інтегрального індексу соціального самопочуття, розробленого Є. Головахою та Н. Паніною, що протоколює достатність індивідам таких благ: вміння жити у нових суспільних умовах; здоров'я; роботи, що підходить; необхідного одягу; добротного житла; сучасних економічних знань; упевненості в своїх силах; необхідної медичної допомоги; модного та красивого одягу; необхідних меблів; сучасних політичних знань; рішучості в досягненні своїх цілей; юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів; можливості повноцінно проводити відпустку; можливості мати додатковий заробіток; можливості купувати найнеобхідніші продукти; ініціативи і самостійності під час розв'язання життєвих проблем; повноцінного дозвілля; можливості працювати з повною віддачею; можливості харчуватися відповідно до своїх смаків. Для вимірювання окремих компонентів самопочуття автори методики розробили власну шкалу достатності соціальних благ, презентовану альтернативами: 1 – не вистачає; 2 – важко сказати, вистачає чи ні; 3 – не вистачає; 4 – не цікавить [Головаха, Панина, Горбачик, 1998].

Подальша типологізація основних життєвих можливостей, вимірюваних індикаторами Моніторингу, мала низку відмінностей від одержаної у межах дослідження соціальної ексклюзії. Вони зумовлені тим, що більшість змінних були проявами економічної депривації, тоді як ексклюзія у сфері соціальних послуг була представлена лише двома показниками (доступністю медичної та юридичної допомоги), а виключення із громадського та соціального життя не вимірювалось взагалі. Водночас блок запитань, відтворених у різ-

них хвилях опитування, передбачав визначення адаптованості до соціальних трансформацій, зокрема, наявності низки особистісних якостей, знань та умінь.

Після проведення на даних по кожному з років факторного аналізу¹ квантифікованих значень² індикаторів доступності двадцяти ключових можливостей їхню кількість було скорочено до 14, які було зведено у три групи. До кожної з них увійшли лише ті показники, які стабільно відтворювались у межах певного фактору в аналізованих масивах. Так, перша група можливостей описувала базові потреби індивідів, складаючись із оцінок достатності рівня здоров'я, необхідної медичної допомоги, можливостей купувати необхідні продукти та харчуватись відповідно до свого смаку. До них додавалось і уміння жити у нових умовах, яке, вочевидь, було підґрунтям для подальшого задоволення цих потреб.

Друга група стосувалась одержання економічних, ресурсів, пов'язаних із трудовою діяльністю та рекреації як передумови для її здійснення. До них належали доступність підходящої роботи, праці з повною віддачею, підробітку, повноцінного дозвілля, а також відпустки. У межах третьої групи об'єднались можливості, що відповідали умовам життя – це доступність хорошого житла, необхідних меблів, необхідного одягу та модного і красивого одягу.

Таким чином, визначення доступності можливостей перелічених трьох груп уможливорює коректну оцінку залучення індивідів до повноцінного соціального життя. При цьому для кожного з вимірів, утворених групами можливостей, виокремлюються власне ексклюзія (констатація індивідами нестачі певних можливостей), інклюзія (достатність індивідам відкритості можливостей), а також самоексклюзія (визнання індивідами низки можливостей непотрібними). Опис кожної з них передбачав виявлення їхньої структури, а також, відповідно до усталених міжнародних практик, фіксацію глибини та масштабу.

Структура ексклюзії, самоексклюзії й інклюзії визначалась на основі переліків можливостей, які були ключовими при їхньому формуванні. Для цього виокремлювались 3 (для останньої групи – 2) можливості, які індивіди найчастіше вказували як недостатні, достатні

¹ Квантифікація змінних засобами оптимального шкалювання.

² Розподіли значень показників значуще відрізняються від нормального, відмінності перевірені за допомогою тесту Колмогорова – Смірнова, $p < 0,005$. Наявність часових відмінностей у значеннях показників перевірялась за допомогою непараметричного Н-критерію Краскела – Уолліса, всі відмінності значущі на рівні $p < 0,005$.

або непотрібні з-поміж усіх включених до групи. Глибина ексклюзії, самоексклюзії й інклюдії відповідала середній кількості можливостей з кожної групи, які індивіди відзначили недостатніми, непотрібними або достатніми. Значення цього показника для досяжності економічних і рекреаційних ресурсів, а також для можливості задоволення базових потреб могло варіювати у межах від 0 до 5, тоді як доступності умов життя – від 0 до 4. Масштаб ексклюзії, самоексклюзії й інклюдії фіксувався як частка осіб, які вказали недостатність, непотрібність або достатність більше половини можливостей з переліку кожної групи. Оскільки їхня кількість у перших двох із них складала 5, отже, половина дорівнювала 2,5, то до ексклюзованих та самоексклюзованих відносили тих, хто відмітив більше трьох можливостей. Додатково тестувались основні ризики різних форм ексклюзії, як-от стать, вік, освіта, місце проживання, економічний статус родини.

Динаміка доступності життєвих можливостей населенню України

Перебіг суспільного розвитку накладає відбиток на розшарування населення за відкритістю йому тих чи тих можливостей: змінюється як кількість тих із них, що є доступними, так і охоплення ними різних верств населення. Також можуть модифікуватись переліки можливостей у межах кожної з груп, для яких ексклюзія, самоексклюзія та інклюдія проявляються найяскравіше.

При задоволенні базових потреб населенню найчастіше не вистачало доступності медичної допомоги, харчування згідно з власним смаком та здоров'я – частка тих, кому було недостатньо цих можливостей, варіювала у різні роки від 38,2% до 69,6%. Натомість від 20,3% до 52,1% опитаних мали у достатній кількості продовольчі товари, здоров'я і вміння жити у нових умовах. Відносно здоров'я, то частки тих, кому його не вистачало, були здебільшого вищими, аніж тих, кому його вистачало – вони зрівнялись тільки у 2020 році. Відсотки осіб, не зацікавлених у окремих можливостях, виявились незначними, не перевищуючи 6,6%. Їхні максимальні значення спостерігались для вміння жити у нових умовах і доступності медичної допомоги.

Переліки ключових ексклюзивних, інклюзивних і самоексклюзивних можливостей лишались стабільними у часі – у окремі роки трохи змінювались лише їхні ранги. Винятком став лише 1995 рік, коли опитані найчастіше констатували поруч із недоступністю медичної допомоги та харчування відповідно до смаку ще й недостат-

ність найнеобхідніших продуктів. У інші роки на місце цієї останньої потрапило здоров'я.

Серед економічних і рекреаційних ресурсів найменшу за всі розглянуті роки досяжність мала повноцінна відпустка, якої були позбавлені від 47,6% до 63,6% опитаних. Також населенню бракувало повноцінного дозвілля (від 40% до 51,3%) та можливості додаткового заробітку (від 36,4% до 51,3%), але ці можливості у різні роки мали неоднакові ранги. У 2003 та 2012 роках населення мало гостру нестачу лише однієї з них, а до переліку додавалась недоступність роботи, що підходить.

Належне дозвілля належало і до трійки найбільш доступних можливостей – його вважало за таке від 17,9% до 27,4% респондентів. Поруч із ним індивіди вказували відсутність потреби в належній роботі (від 20,9% до 33,7%), а найчастіше – достатність можливостей працювати із повною віддачею – таких у різні роки налічувалось від 27,6% до 40,4%. Окреслений перелік не мав часових відмінностей.

Найменший інтерес для опитаних презентував додатковий заробіток, який відмітило у різні роки від 14,5% до 18% осіб. Виокремлення категорій осіб, які мали діаметрально протилежну потребу в додатковому заробітку, свідчить про поляризацію населення за рівнем доходів. Наступними за частотою згадувань можливостями, які не цікавили індивідів, виявились робота, яка підходить (від 11,9% до 14,8%), та можливість працювати з повною віддачею (від 9,8% до 13,5%). Наведений перелік склався після 2008 року, до цього замість плідної роботи (у 1995 р.) та належного заняття (у 2003 р.) він включав повноцінний відпочинок.

Характеризуючи свої умови життя, індивіди здебільшого скаржились на брак добротного житла (від 29,3% до 43,7%) і модного та красивого одягу (від 24,3% до 49,3%). Водночас у 1995 році майже половині опитаних не вистачало навіть необхідного одягу, проте кількість таких поступово зменшувалась, знизившись до 18,1% у 2020 році. У 2003–2020 роках можливість купівлі необхідного одягу набула найбільшої досяжності для населення: частка тих, кому її вистачало, у 2003 році досягла 39,1%, а далі становила не менше 50%. Хорошого житла та якісних меблів вистачало приблизно однаковій кількості осіб, відповідні відсотки варіювали у межах від 29,7% до 50,3%. Найрідше респонденти відмічали належну кількість модного одягу, проте і найбільше з них вказувало на відсутність інтересу до нього (від 22% до 30,1%). Таким чином, переліки ексклюзивних можливостей та тих, які індивіди не потребували через їхню достатність або відсутність потреби, виявились достатньо стабільними у часі.

Їхні мінімальні модифікації свідчать про усталеність форм нерівності у можливостях, властивих українському соціуму.

Глибина ексклюзії в українському суспільстві була помірною: середня кількість можливостей, у яких індивіди відчували нестачу, не перевищувала 3 навіть на початку становлення державності. Водночас середня кількість тих із них, яких було достатньо, також не сягнула надто високо, не досягаючи 2. При цьому динаміка відкритості життєвих можливостей мала деякі особливості для різних груп³ (рис. 1,3).

Для можливостей задоволення населенням своїх базових потреб глибина ексклюзії переважала глибину інклюзії (рис. 1). Позитивною тенденцією стало скорочення розриву між середніми цих показників, передусім за рахунок того, що кількість можливостей, яких індивідам бракувало, поступово зменшувалась (з 2,84 у 1995 році до 1,79⁴ у 2020 році). Однак глибина інклюзії зростала доволі повільно: середнє її показників знаходилось у межах від 0,94 до 1,97⁵. Виняток становив 2017 рік, коли інклюзія була найбільшою – середнє показника складало 1,88 (за стандартного відхилення 1,6), а медіана лише цього року піднялась з 1 до 2.

Самоексклюзія, очікувано, тут була найнижчою з-поміж інших груп можливостей здебільшого все вказане у переліку викликало зацікавлення індивідів (середнє значення змінної за жоден рік не перевищувало 0,21⁶).

Для економічних і рекреаційних можливостей також зберігалось домінування ексклюзії над інклюзією, але різниця між середніми значеннями її глибини лишалась більшою, аніж у попередній групі можливостей (рис. 2). Також і самі середні обох показників варіювали у вужчому діапазоні, а їхні медіани у всі розглянуті роки виявились незмінними, становлячи для інклюзії 1, а для ексклюзії – 2. Виняток склав лишень 2003 рік, коли для першого показника медіанне значення впало до 0, а для другого – зросло до 3.

Самоексклюзія для цієї групи можливостей проявлялась дещо яскравіше, ніж для задоволення базових потреб – середнє відповідного показника було трохи вищим, знаходячись у межах від 0,5 до 0,64⁷, хоча медіана так само дорівнювала 0.

³ Стандартне відхилення значень показників знаходилось у межах [1,59; 1,73]).

⁴ Стандартне відхилення значень показників знаходилось у межах [1,19; 1,55].

⁵ Стандартне відхилення значень показників знаходилось у межах [1,19; 1,55].

⁶ Стандартне відхилення значень показників знаходилось у межах [1,02; 1,24].

⁷ Стандартне відхилення значень показників знаходилось у межах [1,12; 1,19].

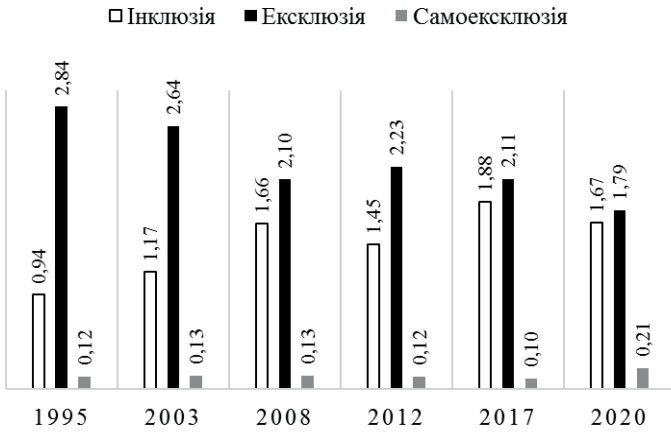

Рисунок 1. Динаміка доступності населенню можливостей задоволення базових потреб, середня кількість

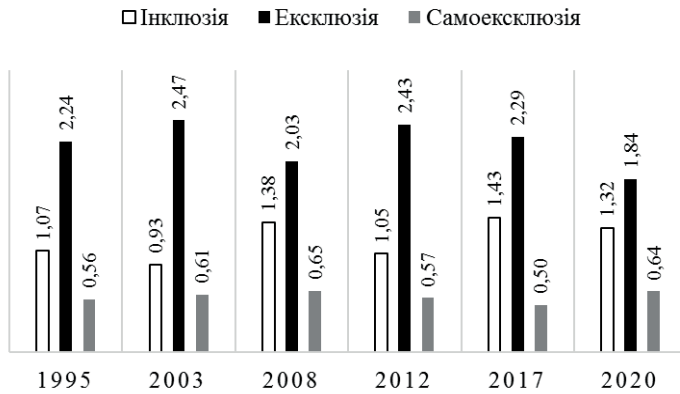

Рисунок 2. Динаміка доступності населенню економічних та рекреаційних можливостей, середня кількість

Можливості, пов'язані з забезпеченням комфортних умов життя, виявились єдиною групою, де, починаючи з 2008 року, інклюзія мала вищу за ексклюзію глибину (рис. 3). Медіанне значення кількості можливостей, яких індивідам було достатньо, досягло свого найвищого значення і дорівнювало 2 у 2008 та 2017 роках, тоді як у інші роки воно складало 1. Водночас медіана глибини ексклюзії впродовж розглянутого періоду зменшувалась: у 1995 та 2003 роках вона складала 2, у 2008, 2012 та 2017 роках – 1, а у 2020 році її значення впало до 0.

Глибина самоексклюзії була приблизно такою самою, як і для економічних та рекреаційних можливостей, її медіанне значення у всі розглянуті роки не перевищувало 0, а середнє коливалось у межах від 0,39 до 0,63⁸.

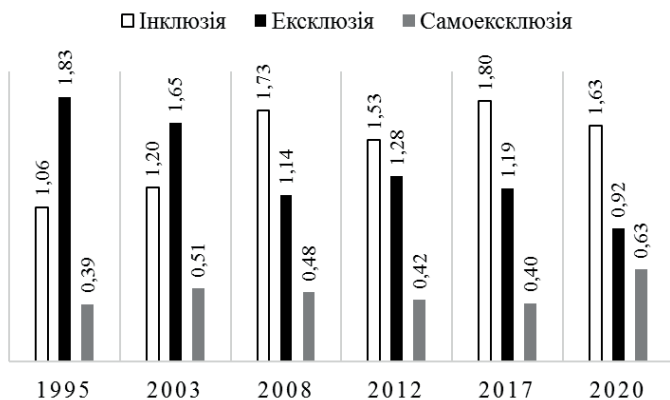

Рисунок 3. Динаміка доступності населенню можливостей забезпечення комфортних умов життя, середня кількість

Таким чином, для загального рівня залучення населення до соціального життя була властива помірна глибина ексклюзії, але й так само невисока інклюзія, що доповнювалась вельми слабко вираженою самоексклюзією. З-поміж розглянутих груп можливостей глибина ексклюзії виявилась мінімальною для умов життя, тоді як для двох інших груп можливостей вона була трохи вищою. Аналогічна ситуація спостерігалась і для самоексклюзії, а от глибина інклюзії була найнижчою для економічних та рекреаційних можливостей.

Варто відмітити також, що між показниками глибини інклюзії, ексклюзії та самоексклюзії для різних груп можливостей була наявна помірна кореляція. Так, для різних форм інклюзії ρ Спірмана складало $[0,332; 0,618]$, для ексклюзії його значення варіювали у межах $[0,306; 0,511]$, а для самоексклюзії вони були найменшим, вклавшись у діапазон $[0,189; 0,483]$ ⁹.

Динаміка охоплення населення ексклюзією, самоексклюзією та інклюзією представлена на рис. 4–6. За масштабом ексклюзії за відкритістю можливостей задоволення базових потреб виокремлюються три етапи: у 1995 та 2003 роках частки ексклюзованих були

⁸ Стандартне відхилення значень показників знаходилось у межах $[0,78; 1,03]$.

⁹ Всі наведені коефіцієнти кореляції значущі на рівні $p < 0,001$.

найвищими, перевищуючи третину опитаних, потім у 2008–2017 роках відбувалось їхнє перше падіння приблизно до чверті, а згодом у 2020 році – друге до 17,9%¹⁰ (рис. 4). Таким чином, масштаби ексклюзії з 1995 до 2020 року зменшились трохи більше, аніж удвічі.

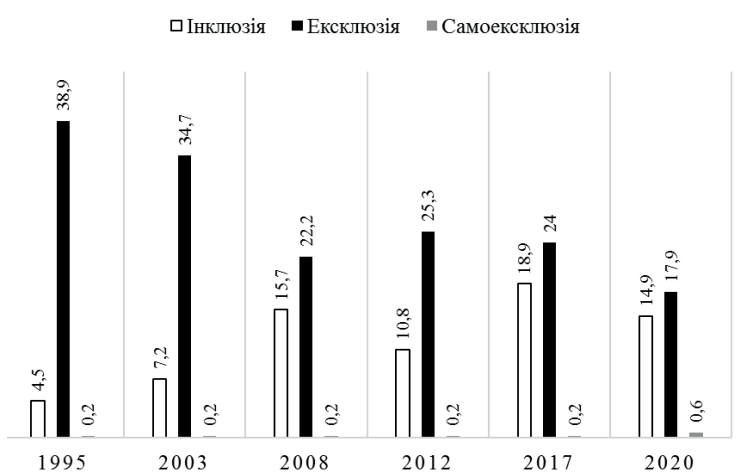

Рисунок 4. Динаміка доступності населенню можливостей задоволення базових потреб, масштаб, %

Поширення інклюзії також було найнижчим у 1995 році (4,5%), потім трохи зросло у 2003 (7,2 %). Далі значення показника коливаються: вони значуще не різнились у 2008 та 2020 роках, але між цими роками спочатку кількість інкльюзованих зменшилась у 2012 році до 10,8%, а потім зросла майже удвічі у 2017 році. Частка ж самоексклюзованих у всі спостережувані роки лишалась надзвичайно малою та значуще не різнилась.

Економічні та рекреаційні можливості за весь розглянутий період були ексклюзивними майже для третини населення. Винятком стали 2008 та 2020 роки, коли відповідна частка осіб знизилась приблизно до 20% (рис. 5). Низька кількість інкльюзованих традиційно фіксувалась на початку становлення державності, у 1995 та 2003 роках. Далі значення показника тримались на рівні приблизно 10%, повернувшись у 2012 році на рівень 1995 року. Самоексклюзія переважно позбавлена часових відмінностей, тільки у 2017 році частка індивідів, які декларували відсутність інтересу до економічних та рекреаційних можливостей, значуще зменшилась до 2,8%.

¹⁰ Тут і далі всі описані відмінності значущі на рівні $p=0,05$, перевірка значущості розбіжностей із застосуванням z-критерію з корекцією Бонфероні.

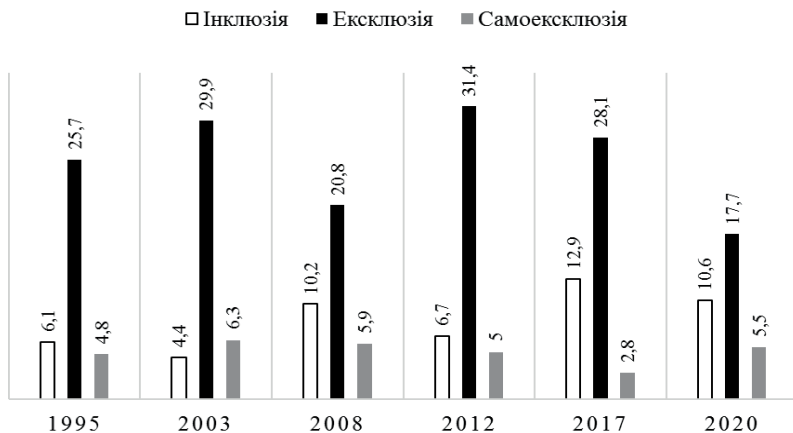

Рисунок 5. Динаміка доступності населенню економічних та рекреаційних можливостей, масштаб, %

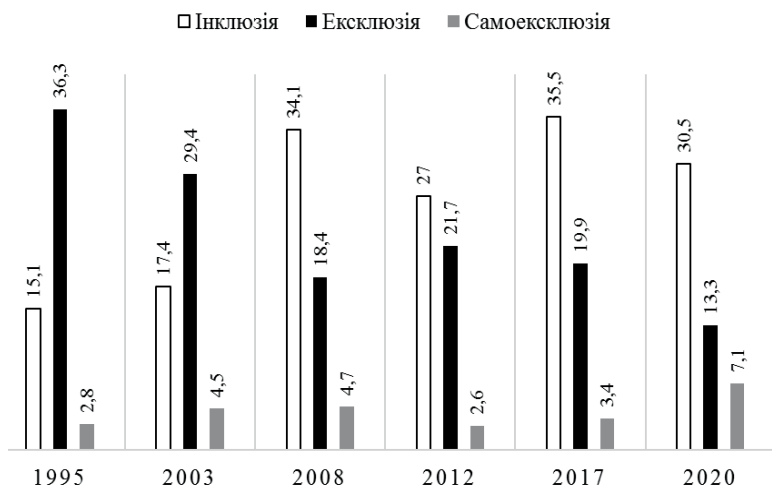

Рисунок 6. Динаміка доступності населенню можливостей забезпечення комфортних умов життя, масштаб, %

Масштаб ексклюзії за можливостями забезпечення комфортних умов життя, найбільше значення якого спостерігалось у 1995 році (36,3%), вже у 2003 році знизився до 29,4% (рис. 6). Наступне зменшення частки ексклюзиваних відбулось у 2008 році, після чого до 2017 року вона лишалась без значущих змін, становлячи близько 20%. Нарешті у 2020 році поліпшення умов життя було бажаним тільки для 13,3% опитаних, що становило найменший обсяг ексклю-

зованих як для даної групи можливостей, так і порівняно із усіма іншими.

Поширення інклюзії за умовами життя після 1995–2003 років зросло приблизно удвічі, тримаючись протягом наступних років на рівні третини опитаних. Самоексклюзія для цієї групи можливостей була доволі невисокою, її рівень трохи підвищувався у 2003 та 2008 роках, більш помітне зростання її масштабу відмічалось у 2020 році.

Отже, поширеність ексклюзії в українському суспільстві зменшувалась, особливо стрімко для можливостей, які стосувались умов життя. Для них же було зафіксовано і найпомітніше підвищення інклюзії. Масштаб самоексклюзії для всіх трьох груп можливостей різнився не надто сильно, його мінімальне значення спостерігалось для шансів задоволення базових потреб.

Загалом, українському соціуму властиві доволі стійкі у часі конфігурації можливостей, нерівномірний розподіл яких породжував ексклюзію, інклюзію та самоексклюзію. Їхня незначна варіативність спостерігалась переважно у 1995 та 2003 роках. Для кількісних параметрів основним трендом було зменшення глибини та масштабів ексклюзії, навпаки, зростання їхніх значень для інклюзії, яке відбувались найстрімкіше протягом 1995–2008 років. При цьому глибині та масштабу самоексклюзії була притаманна темпоральна стабільність.

Ексклюзія: ризики та зв'язок з самооцінкою позиції у соціальному просторі

Суспільні зміни накладають відбиток не лише на те, які саме можливості й наскільки є відкритими для населення, але також і на відмінності у цих параметрах для представників різних соціальних категорій. У процесі емпіричних обстежень науковці виокремили низку ризиків – особистісних характеристик, – які зумовлюють більшу ймовірність ексклюзії у їхніх носіїв. До них належали стать, етнічність, мова, вік, релігійна належність, освіта, місце проживання тощо [UNDP, 2011: р. 42–47].

Виходячи з наявних у масиві даних, у цій розвідці перелік тестованих ризиків ексклюзії обмежувався такими: стать (1 – чоловіча; 2 – жіноча), вік (повна кількість прожитих років), освіта (1 – неповна та повна середня; 2 – середня спеціальна та ПТУ; 3 – вища), місце проживання (1 – Київ; 2 – місто з населенням, більшим за 250 тис. осіб; 3 – невелике місто, 4 – село), економічний статус родини (1 – часто не маємо

грошей і інколи жебракуємо; 2 – грошей не вистачає на харчування; 3 – вистачає тільки на продукти харчування; 4 – вистачає на прожиття; 5 – вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень; 6 – вистачає на все необхідне, заощаджуємо; 7 – живемо у повному достатку¹¹).

Для вимірювання ексклюзії було вжито три змінні, які фіксували нестачу трьох раніше описаних груп можливостей, пов'язаних, відповідно, із задоволенням базових потреб, одержанням економічних і рекреаційних ресурсів, а також забезпеченням комфортних умов життя. У кожній із них виокремлювались по три категорії: відсутність ексклюзії, де було об'єднано індивідів, які не відмітили нестачі жодної з можливостей із зазначених груп; наявність окремих проявів ексклюзії, куди відносили осіб, які мали потребу не більше, ніж у трьох (для останньої групи – двох) можливостях, а також ексклюзію, яка включала тих, хто вказав на брак більше, ніж трьох (для останньої групи – двох) можливостей. З'ясування ризиків здійснювалось шляхом побудови дерев рішень, метод СШАID.

Пояснювальні можливості моделей ексклюзії за можливістю задоволення базових потреб у різні роки виявились достатньо високими, частка правильних передбачень значень залежної змінної становила від 57,1% до 60,4%. Водночас значення цього показника різнились для категорій змінної, зокрема, для відсутності ексклюзії вони були найменшими, не перевищуючи 13,8%, а для низького рівня ексклюзії подекуди дорівнювали 94,9%.

Переліки ризиків нестачі можливостей даної групи мали значну стабільність у часі. Найбільші відмінності у їхній доступності зумовлював економічний статус родини – з його підвищенням частка ексклюзованих суттєво зменшувалась. Її максимальні значення спостерігались для осіб, які могли собі дозволити щонайбільше купівлю продуктів харчування, а мінімальні – для тих, доходи яких були достатніми для купівлі принаймні всього необхідного. Серед перших відсоток ексклюзованих перевищував значення за вибіркою загалом на 50–70% у 1995, 2017 та 2020 роках, тоді як у 2003–2012 роках ця розбіжність сягнула 2,03–2,58 разів. Для індивідів із найліпшим добробутом кількість обмежених у можливостях знижувалась щонайменше у 1,6 разів порівняно з усіма опитаними (1995, 2008, 2012 рр.), у 2003 та 2017 роках навіть у 4, а у 2020 році – взагалі у 6 разів.

Масштаби ексклюзії зростали з віком: для заможніших груп вони помітно підвищувались по досягненні індивідами 38–45 років, а для

¹¹ Для 1995 року через відсутність запитання у масиві було вжито інше: «Як би Ви оцінили матеріальний рівень життя вашої родини», – за шкалою від 0 – найнижчий до 10 – найвищий.

тих, доходи яких не давали їм змоги забезпечити прожиття – після 55–58 років. На додачу, існували гендерні відмінності у здатності задовольнити базові потреби, які виявились кращими у чоловіків. Рівень освіти та місце проживання у жоден із розглянутих років не належали до переліку ризиків обмеження доступу до вказаних можливостей.

Якість прогнозу рівня ексклюзії за можливістю здобуття економічних і рекреаційних ресурсів була трохи нижчою, аніж для задоволення базових потреб – частка правильних передбачень варіювала у межах від 50,8% до 56,5%. Найменша точність прогнозу спостерігалась для категорії ексклюзованих (не більше 71,1% правильних передбачень), тоді як для осіб, яким були властиві незначні прояви обмежень у можливостях, вона зростала навіть до 100%.

Набори ризиків ексклюзії цього типу дещо різнились по роках, так само неоднаковими виявились ті з них, які генерували найсуттєвіші відмінності у її рівні. Якщо у 1995–2012 роках першою змінною, на основі якої виокремлювались категорії осіб з відмінним доступом до можливостей, був вік, то у 2017 та 2020 роках нею виявився економічний статус родини. Загальний тренд стосовно впливу віку полягав у поступовому зменшенні частки тих, кому бракувало економічних і рекреаційних ресурсів, особливо різке по досягненні опитаними 67–71 років. Серед таких кількість ексклюзованих була у 2,3–2,6 раза меншою, аніж загалом за вибіркою. У 2017 та 2020 роках таке спадання значень цього показника також фіксувалось, але вже для респондентів із низьким рівнем добробуту: серед них нестачу згаданих можливостей відчувало у 1,7–1,8 раза менше опитаних, ніж серед усього населення. Описані відмінності зумовлювались тим, що люди похилого віку мали доволі значний рівень самоексклюзії як із трудового життя, так і зі сфери відпочинку. Значною мірою це спричиняється погіршенням здоров'я із віком, а відтак і меншою схильністю до окремих форм активності.

Зниження рівня добробуту індивідів у всі розглянуті роки, очікувано, зумовлювало вищу ексклюзію цього типу. Серед чоловіків вона спостерігалась рідше, аніж серед жінок, у невеликих містах і селах частіше, аніж у великих, також підвищувала її ймовірність відсутність вищої освіти. У цілому до ризиків ексклюзії за доступністю економічних і рекреаційних ресурсів належали вік та рівень добробуту родини. У всі роки, крім 2012-го, до цього переліку додавалась також стать. Місце проживання зумовлювало нестачу ресурсів у 1995, 2003 та 2012 роках, а освітній рівень – лише у 2020 році.

У деревах рішень для ексклюзії за досяжністю комфортних умов життя зазначені вище незалежні змінні давали змогу зробити найменший відсоток правильних передбачень з-поміж усіх трьох груп можливостей – він коливався у межах від 47,5% до 55,4%. Найнижчі значення показника (не більше 38,5% правильних прогнозів) були зафіксовані для категорії ексклюзованих, найвищі (до 94,1%) – для осіб, які не зазнавали нестачі цих можливостей.

Поширеність ексклюзії за доступністю можливостей забезпечення комфортних умов життя, так само, як і досяжність економічних і рекреаційних можливостей, з віком дещо зменшувалась, особливо різко – у старшому віці. Особи віком 60–71 року у 1,4–2,6 рази рідше належали до ексклюзованих, але, на відміну від попередньої групи можливостей, ця закономірність простежувалась у осіб із будь-яким рівнем доходів, не лише у найбідніших. Низький рівень ексклюзії спричинявся втратою людьми старшого віку інтересу до облаштування помешкання. Поясненням цього явища є, вочевидь, те, що накопичення ресурсів цієї групи найактивніше відбувається на більш ранніх життєвих етапах. Фахівці відмічають, що середній вік тих, хто купує житло, складає близько 35 років і останнім часом спостерігається тенденція до його зменшення [Кушнір, 2021]. Придбання меблів здебільшого пов'язане з облаштуванням оселі, а відтак відбувається у аналогічних вікових категоріях [Лук'яненко, 2020].

Виявлене у дослідженні більше розповсюдження ексклюзії серед жінок зумовлене не в останню чергу тим, що саме вони приділяють значну частину свого часу облаштуванню оселі та її підтриманню у належному стані. Впливу освітнього рівня або місця проживання індивіда на відчуття ним нестачі можливостей, пов'язаних із умовами життя, у жоден із років помічено не було.

Загалом, українському соціуму властиві три ключові ризики ексклюзії: рівень добробуту, вік і стать, – які стабільно відтворюються у всі роки та для всіх груп можливостей. Водночас характер впливу зазначених чинників має як спільне, так і відмінне залежно від форми ексклюзії. З підвищенням статків доступність будь-яких можливостей очікувано збільшується. Крім того, вони є більш відкритими для чоловіків, аніж для жінок. Водночас з віком зменшується ексклюзія як за доступністю економічних та рекреаційних ресурсів, так і досяжністю комфортних умов життя. При цьому вони обидві супроводжуються підвищенням самоексклюзії осіб старшого віку.

На завершення опису соціальної ексклюзії за доступністю населенню основних життєвих можливостей варто звернути увагу також

і на те, наскільки вона пов'язана з уявленнями індивідів про власну позицію у соціальному просторі. Для вимірювання останньої соціологі доволі часто використовують так звану «соціальну драбину» (див. Макеєв). Є логічним припущення, що чим більша кількість можливостей буде закритою для індивіда, тим нижчу сходинку на соціальній драбині він відмічатиме. При цьому, з огляду на неоднакову важливість для ведення нормального соціального життя різних груп можливостей, імовірно, і сила зв'язку між ексклюзією за ними та самооцінкою позиції у соціальній ієрархії також різнитиметься.

Одержані дані підтверджують зв'язок між кількістю недоступних можливостей і займаною сходинкою, його відсутність була зафіксована лишень для ексклюзії за досяжністю економічних і рекреаційних ресурсів у 1995 році. Для всіх інших пар ознак у будь-який із розглянутих років існувала значуще слабка або помірна кореляція (табл. 1). Найсильнішою вона виявилась у 2017 році, найслабшою – у 1995 році. При цьому сила зв'язку не зростала з підвищенням гостроти ексклюзії та її масштабу в певні роки недавньої історії українського суспільства. У всі розглянуті роки найбільші значення коефіцієнтів були властивими для базових потреб, тоді як найменші – для умов життя. Назагал сила кореляції між рівнем ексклюзії та позицією на соціальній драбині в українському суспільстві, доволі незначна у 1995 році, протягом 2003–2012 років лишалась стабільною. У 2017 році відбувся її стрибок угору, після якого у 2020 році вона пішла на спадання.

Таким чином, переліки ризиків ексклюзії виявились відтворюваними як для різних груп можливостей, так і у часі. Водночас вплив гостроти ексклюзії на самооцінку індивідами позиції в соціальному просторі мав стабільний характер лише всередині періоду незалежності, особливо змінюючись у 2017 та 2020 роках.

Таблиця 1

Часові відмінності сили зв'язку між різними формами ексклюзії та позицією на соціальній драбині, ρ Спірмана

<i>Ексклюзивні можливості</i>	1995	2003	2008	2012	2017	2020
Базові потреби	-0,278	-0,382	-0,363	-0,328	-0,408	-0,29
Економічні та рекреаційні ресурси	—	-0,106	-0,151	-0,156	-0,235	-0,206
Умови життя	-0,065*	-0,104	-0,151	-0,145	-0,226	-0,135

Примітка: Для коефіцієнту з позначкою* $p=0,006$, для всіх інших $p<0,001$.

Висновки

Суспільні трансформації супроводжуються більш чи менш суттєвою модифікацією засадничих принципів розподілу дефіцитних благ і можливостей. Показники ексклюзії, самоексклюзії й інклюзії за основними групами можливостей дають змогу описати спричинені нею зміни соціоструктурних ієрархій.

Найбільша інтенсивність цих процесів припала на початок становлення державності (у 1995 та 2003 рр.), коли значення показників глибини та масштабу ексклюзії були найвищими, а інклюзії – найнижчими. Водночас параметри самоексклюзії лишались доволі стабільними у всі розглянуті роки.

Переліки ексклюзивних можливостей, нестачу яких індивіди відмічали найчастіше, відтворювались із року у рік. Передусім до них належало повноцінне проведення відпустки, одержання необхідної медичної допомоги та харчування за власним смаком. Тобто структура ексклюзивних можливостей мала значну темпоральну стійкість, склавшись у перші ж роки незалежності.

Глибина ексклюзії виявилась помірною, у середньому кількість недоступних опитаним можливостей не перевищувала половини із переліку для жодної їхньої групи у всі роки. Натомість частка екклюдованих завжди була доволі значною – у окремі роки її значення сягали майже 40%. Мінімальна кількість осіб, яким бракувало можливостей задоволення базових потреб, а також одержання економічних і рекреаційних ресурсів становила у 2020 році близько 18% і тільки для можливості забезпечення комфортних умов життя цей показник зменшився до 13,3%.

Інклюзія мала не надто значну глибину, її значення також не перевищували серединної позначки шкали. Проте для можливостей забезпечення комфортних умов життя вони, починаючи з 2008 року, виявились вищими, аніж аналогічні показники ексклюзії. Масштаби інклюзії суттєво різнились для окремих груп можливостей. Частка інклюдованих за доступністю комфортних умов життя у окремі роки перевищувала 30%, а от за забезпеченням базових потреб або здобуттям економічних ресурсів – піднімалась щонайбільше до 18,9% та 12,9% відповідно.

Описана структура можливостей скоріше спрямована на забезпечення виживання індивідів, якість соціального життя лишається на другому плані. Крім того, навіть задоволення більшості базових потреб наразі є недоступним значній частині населення.

Особливо скрутною є позиція осіб літнього віку із незначним рівнем доходів. Вік і рівень добробуту протягом усіх розглянутих років належать до ризиків ексклюзії, які лишаються незмінними попри зрушення у бік зменшення її глибини та масштабів.

Міра гостроти різних форм ексклюзії зумовлює сприйняття індивідами своєї позиції у соціальному просторі. Найбільш щільним є зв'язок місця на соціальній драбині з обмеженнями у задоволенні базових потреб, що свідчить про нагальність розробки ефективної державної політики, спрямованої на підвищення інклюзії за цією групою можливостей, передусім для найбільш вразливих категорій громадян.

Джерела

Абрахамсон П. (2001). Социальная эксклюзия и бедность. *Общественные науки и современность*, 2.

Головаха Е. И., Панина Н. В., Горбачик А. П. (1998). Измерение социального самочувствия: тест ИИСС. *Социология*: 4 М, 10.

Кушнір І. (2021). Хто купує квартири в Україні. *НВ Бізнес* (25 травня). Отримано з: <https://biz.nv.ua/ukr/experts/investiciji-v-neruhomist-hto-kupuje-kvartiri-i-yaki-novini-ukrajini-50161151.html>

Лук'янченко О. (2020). Які меблі обирають українці. *НВ Бізнес* (2 березня). Отримано з: <https://biz.nv.ua/ukr/experts/mebli-shcho-obirayut-ukrajinci-smart-rishennya-ta-krisla-temnih-koloriv-tendenciji-narinku-mebliv-50073352.html>

Оксамитная С., Хмелько В. (2004). Социальная эксклюзия в Украине на начальной стадии реставрации капитализма. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 3.

Толстих Н. В. (2003). Соціальне виключення в сучасній Україні: спроба оцінки. *Український соціум*, 1(2).

Atkinson A. B., Marlier E. (2010). *Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context*. New York: United Nations.

Lenoir R. (1974). *Les Exclus: Un Français sur Dix*. Paris: Seuil.

Levitass R., Pantazis C., Fahmy E., Gordon D., Lloyd-Reichling E. & Patsios D. (2007). *The multi-dimensional analysis of social exclusion*. Bristol: Bristol University.

Silver H. (2010). Understanding Social Inclusion and Its Meaning for Australia. *Australian Journal of Social Issues*, 45(2).

UNDP (2011). *Beyond Transition: Towards Inclusive Societies*. Regional Human Development Report, Bratislava: UNDP Regional Bureau for Europe and the CIS.

UNDP Ukraine (2011). *Towards Social Inclusion*. National Human Development Report. Kyiv: UNDP.

СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВА СТРУКТУРА УКРАЇНИ ЧАСІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ: ПІДСУМКИ ТРИДЦЯТИ РОКІВ ТРАНСФОРМАЦІЙ (1991–2021)¹

Вихідною на момент здобуття Україною незалежності була структурна композиція пізнього радянського суспільства, де великі соціальні групи ідентифікувалися на підставі державної чи колгоспно-кооперативної власності та місця у поділі праці. Відповідні номінації були закріплені юридично в державних та партійних документах, й описували їх за формулою «союз двох класів (робітників та селян) і прошарку інтелігенції». Уявлення про нівелювання класових відмінностей та поступове становлення соціальної однорідності в соціалістичному суспільстві, відсутність конфліктних економічних і політичних інтересів та будь-яких проявів класової боротьби становили засади поширеного ідеологічного кліше «зближення робітників, селян та інтелігенції». У пострадянській реінтерпретації класової структури до відповідної формули додавали ще один компонент – «номенклатура».

З 1990-х років поступово формувалася та усталовалася нова класова структура українського суспільства, яка базувалася на нерівному стосунку людей до приватної власності та позиції на ринку праці². Дедалі інтенсивніше виявлялися «класові ефекти» – вплив класової позиції на життєві шанси, матеріальне становище, доступ до медицини, освіти тощо. Відбулася деідеологізація публічного дискурсу: апологетика робітничого класу, та й взагалі усієї класової проблематики, зникла з лексику політиків та засобів масової інформації. Колишні класові ідентичності витіснялися новими (самозайняті, власники, середній клас тощо). Державно-партійне регулювання всіх форм колективних об'єднань та практик на захист економічних і політичних інтересів різних соціальних груп поступилося місцем конституційно закріпленій у 1996 році свобо-

¹ Розділ підготовлено на підставі публікації: Simonchuk, E. (2020). Dynamics of class structure in post-Soviet Ukraine. In A. Veira-Ramos, T. Liubyva, & I. Golovakha (Eds.), Ukraine in.

² Серед найбільш вагомих праць щодо соціально-структурної трансформації українського суспільства див.: (Куценко, 2000; Макеев, 2003, 2006; Куценко & Бабенко, 2004; Лейн, 2006; Хмелько, 2007; Коваліско, 2008; Оксамитна, 2011; Симончук, 2018).

ді об'єднань, мітингів, страйків. На зміну однопартійній політичній системі на чолі з комуністичною партією прийшла багатопартійна (365 офіційно зареєстрованих партій на 2021 рік). Членство у профспілках перестало бути примусовим, і тому масовим, а свобода об'єднань призвела до появи альтернативних профспілок та нового типу асоціацій. Латентні раніше трудові та класові конфлікти набули маніфестації у страйках, мітингах та демонстраціях.

У цьому розділі системно розглянуто: динаміку класової структури українського суспільства впродовж 30 років (1991–2021) та порівняння її з постсоціалістичними і розвиненими західними країнами; зміни у класових ідентичностях; особливості консолідації та мобілізації представників різних класів, зокрема рівень їхнього членства у партіях, профспілках та асоціаціях, а також участі в колективних практиках захисту своїх інтересів. Емпіричною базою дослідження є дані міжнародної та української статистики, проєкту «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» Інституту соціології НАН України, Європейського соціального дослідження (European Social Survey, ESS) та Міжнародної програми соціальних досліджень (International Social Survey Program, ISSP), а також напівструктурованих інтерв'ю з представниками середнього та робітничого класів.

Класова структура у часовому та в порівняльному вимірах

Відобразити особливості соціально-класової структури непросто, оскільки в сучасному класовому аналізі тривають дискусії як щодо визначення соціальних класів, так і їх операціоналізації в емпіричних дослідженнях³ [детально див. Симончук, 2018: с. 17–184]. Тут ми розглянемо класовий розподіл зайнятого населення України у часовій динаміці та порівнянні з різними типами суспільств, використовуючи найпопулярніший на сьогодні інструмент визначення класових категорій – класову схему Дж. Голдторпа, або EGP-схему (рис. 1).

За останні 30 років кардинально новим ідентифікатором позицій у соціальній структурі українського суспільства стало відношення до власності на засоби виробництва і (не)використання найманої праці. На цій підставі розрізняють два головні класи – самозайняті (у широкому сенсі, тобто ті, хто працює на себе) і наймані працівники – кожен з яких є край неоднорідний.

³ Українські дослідники використовують альтернативні класові схеми, які відрізняються концептуально та операційно, зокрема схему Дж. Голдторпа (Макеєв & Стукало, 2007; Оксамитна, 2011; Симончук, 2018), схему Е.О. Райга (Хмелько, 2007; Симончук, 2018), а також схеми, ґрунтовані на ідеях П. Бурдьє та М. Севіджа (Коваліско, 2008; Макеєв & Домаранська, 2014; Малиш, 2019).

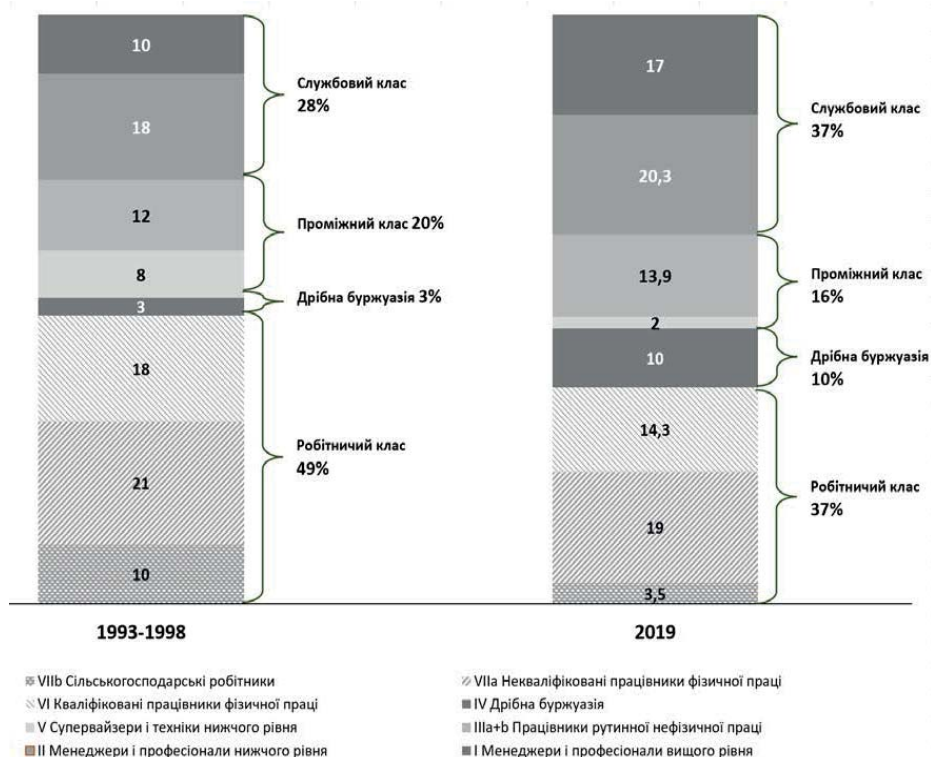

Рис. 1. Динаміка класової структури зайнятого населення України, згідно з EGP-схемою (1993–2019), %

Джерело: дані проекту «Ставлення до перетворень» (Інститут соціології НАНУ, 1993–1998 роки) і проекту ISSP 2019 року.

Клас самозайнятих (працюючих на себе) диференціюють на менші класи за розміром капіталу, наявністю та кількістю найманих працівників – власники/роботодавці (великі, середні і малі) та самозайняті [детально див.: Симончук, 2014]. У соціологічній традиції малих власників і самозайнятих називають дрібною буржуазією, а також старим середнім класом. (Саме вони зазвичай потрапляють у вибірку масових опитувань, тому лише про ці класи власників йтиметься у подальшому емпіричному аналізі⁴.) До 1985 року в Україні частка людей, що займалися індивідуальною трудовою діяльністю,

⁴ Українські дослідники використовують альтернативні класові схеми, які відрізняються концептуально та операційно, зокрема схему Дж. Голдторпа [Макеєв & Стукало, 2007; Оксамитна, 2011; Симончук, 2018], схему Е. О. Райта [Хмелько, 2007; Симончук, 2018], а також схеми, ґрунтовані на ідеях П. Бурдьє та М. Севіджа [Коваліско, 2008; Макеєв & Домаранська, 2014; Малиш, 2019].

була мізерною (до 0,4%). Вона почала збільшуватись у часи перебудови внаслідок інституціоналізації кооперативної власності, а в перші роки пострадянських ринкових трансформацій стала помітною вже в соціологічних опитуваннях (до 5%), а далі перманентно зростала. За даними ISSP 2019 року, загальна частка дрібної буржуазії оцінюється у 10% зайнятого населення, з них 1,7% становлять роботодавці, які використовують найману працю, 7,6% – самозайняті та 0,7% – фермери⁵. Формування класу дрібних і середніх власників тривалий час стримували несприятливі інституційні умови (складність відкриття та ведення бізнесу, недоброчесна конкуренція), хоча перспектива відкрити власну справу з 1990-х років була і залишається привабливою майже для 40% українців.

Значні зміни відбувались і серед різних класів *найманих працівників*, які у сучасних економіках становлять переважну більшість (в Україні до 90% зайнятого населення). За характером праці розрізняють середній клас і робітничий клас (або працівників нефізичної та фізичної праці), яких, своєю чергою, диференціюють за рівнем владного і кваліфікаційного капіталів (П. Бурд'є, Е. О. Райт) чи видами контрактів зайнятості (Дж. Голдторп).

Частка *робітничого класу*, до складу якого, згідно з ЕГР-схемою, зараховують як індустріальних робітників (кваліфікованих і некваліфікованих – класи VI та VIIa), так і сільськогосподарських (VIIb), на початку пострадянської доби (1993–1998) становила близько половини зайнятого населення України (49%). Внаслідок деіндустріалізації, глобалізації, галузевих та професійних зрушень обсяг робітничого класу поступово зменшувався і вже 2019 року оцінювався у 37%, тобто на третину менше порівняно з серединою 1990-х. Причому найкардинальніші зміни відбулися серед працівників аграрного сектору: їхня частка скоротилася майже втричі – з 10% до 3,5%. Колишні представники класів робітників і селян у 1990-ті поповнювали групи самозайнятих та безробітних, як правило, сприймаючи себе як групи, що зазнали економічного та соціального програшу, втративши свій соціальний статус і престиж [детально див. Симончук, 2006].

Водночас перманентно зростав обсяг *середніх класів*, до яких відносять різні групи працівників нефізичної праці (згідно з теорією Дж. Голдторпа це службові та проміжні класи, які вирізняють за типом контракту зайнятості.) Так, частка *службових класів* (менеджерів,

⁵ За даними Державної служби статистики України, сумарна частка різних категорій зайнятих не за наймом зазвичай суттєво вища, ніж у соціологічних опитуваннях. Наприклад, 2020-го вона становила майже 17%: роботодавці (1,4%), самозайняті (15%) і безоплатно працюючі члени родини (0,4%).

адміністраторів та фахівців вищого і нижчого рівня – класів I та II) за останні десятиліття збільшилася на третину (з 28% до 37%). Проте серед класів, які називають *проміжними*, або нижніми середніми, відбувались різноспрямовані процеси. Частка техніків нижчого рівня та супервайзерів у сфері фізичної праці (клас V) послідовно скорочувалася (з 8% до 3%), що можна пояснити тими самими процесами, які зумовлювали скорочення позицій робітничого класу. А от клас III рутинної нефізичної праці поступово зростав (з 11% до 14%) головним чином за рахунок працівників у сфері торгівлі та послуг (IIIb) – це була та економічна ніша, що прийняла багатьох звільнених працівників із надзайнятості радянських часів.

Отже, головний тренд 30-річної класової динаміки в Україні був такий – від суспільства державного соціалізму та тільки найманої праці, де переважали позиції робітничого класу, до капіталістичного / ринкового суспільства, диференційованого за статусом зайнятості та з кількісним переважанням позицій середніх класів (службового та проміжного).

У міжнародному вимірі фіксується подібність класових структур у країнах постсоціалістичного простору [детально див.: Симончук, 2018: с. 78–95]. Так, сукупні частки службового класу в Україні та країнах Східної Європи становлять 34–36% населення, проміжного – 16–20%, робітничого – 34–37%. Істотні відмінності фіксуються лише щодо дрібної буржуазії: в Україні (де приватна власність та ринкові відносини були викорінені впродовж 70 років) її частка все ще значно менша, ніж у східноєвропейських країнах (де верства дрібних торговців, ремісників і фермерів зберігалася у соціалістичний період) – 10% і 15% відповідно. До того ж існує низка відмінностей у якісних характеристиках класової структури: наприклад, в Україні багатьом представникам службових класів (насамперед фахівцям бюджетної сфери) властива виражена неузгодженість професійно-освітнього та економічного статусів, а у Східній Європі це явище не сягає критичних меж; в Україні клас дрібних та середніх власників був вкрай нестійким через проблеми регулювання відносин підприємницької діяльності, а в сусідніх країнах ці класи мали сприятливі умови відтворення. Все це пояснює слабкість позицій середнього класу в українському суспільстві, амбівалентність політичних та економічних установок його представників.

Водночас класові розподіли в українському та західних суспільствах мають суттєві відмінності. Україна порівняно із середнім показником західноєвропейських країн має меншу частку службових класів (37% і 49% відповідно) та дрібної буржуазії (10% і 13%), але

більшу частку робітничого класу (37% і 24%). Оскільки розподіл класів у Західній Європі не однорідний, остільки виявляється більше відмінностей із найбільш економічно розвиненими країнами, наприклад Данією та Францією, де частка службового класу набагато більша (48–52%), а частка робітничого – значно менша (до 22%); водночас більше подібності фіксуємо з менш розвиненими країнами, наприклад Іспанією та Португалією, де службовий клас невеликий (21–30%), а робітничий клас за своїм розміром подібний до українського (32–38%). Звичайно, крім кількісних відмінностей, є і якісні: у західних країнах життєві шанси чіткіше визначаються класовою позицією; представникам класів частіше притаманна узгодженість професійно-кваліфікаційного та економічного статусу.

Отже, розподіл зайнятого населення розвинених країн у першій чверті ХХІ століття відповідає моделі соціальної структури «суспільств середнього класу». Відповідно до загальноприйнятого групування середній клас (що включає службовий і проміжний класи) охоплює в них дві третини зайнятих (а разом із дрібною буржуазією – понад 75%), а робітничий клас (індустріальні та сільськогосподарські працівники) – близько чверті. Постсоціалістичні країни зараз уже не є «суспільствами робітничого класу» – співвідношення середнього та робітничого класів у них уже на користь першого: в Україні 54% : 37%, у Східній Європі 51% : 34%. Разом із тим вони все ще помітно відхиляються від постіндустріального стандарту економічно розвинених країн.

Динаміка класових ідентичностей

У сучасній Україні на відміну від радянського періоду соціальний клас як дискурсивна категорія обмежено присутній у політичній та медійній сферах: переважно говорять про середній клас як критерій успішності суспільства та про політичний клас і великих власників (олігархів) як головних соціальних акторів. Складається враження, що й пересічні люди більше не розглядають себе та інших у категоріях класу, а українське суспільство сприймають як безкласове. Проте дані низки досліджень [Куценко, 2003; Oksamytna, 2015; Симончук, 2018: с. 192–209; 2020a] свідчать про протилежне: під час масових опитувань та глибоких інтерв'ю більшість респондентів (понад 90%) не вагаються з ідентифікацією себе як представників певних класів, а суспільство описують як класово структуроване.

Результати названих вище дослідників фіксують динаміку класових самооцінок у пострадянський період. Вже в середині 1990-х років поряд із соціальними ідентичностями та солідарностями, характерними для радянського суспільства (робітники, селяни, інте-

лігенція, службовці), почали з'являтися нові (підприємці, фермери, менеджери), асоційовані з новою та наділеною модерним змістом у публічному просторі категорією «середній клас». Відповіді респондентів на відкрите запитання «До якого соціального класу чи верстви Ви могли б себе віднести?», що його періодично ставлять у масових опитуваннях, виявили такі тенденції соціальних самооцінок українців (рис. 2). Ще у 2000-му домінувала умовно «радянська» система класової самоідентифікації: 60% зайнятого населення описували себе у типових для радянського періоду категоріях – робітничий клас (34%), службовці (11%), інтелігенція (8%) та селяни (7%). До 2021 року ця система категорій стала в 1,7 раза менш використовуваною (сумарно 36%), поступившись місцем пострадянській/прозахідній суб'єктивній стратифікації, сконцентрованої навколо середнього класу (загалом 56% віднесли себе до верхньої, середньої та нижньої його верстви – відповідно 45,9%, 7,8% і 1,8%). Тепер найбільш запитуваними категоріями серед зайнятих стали «середній клас» та «робітничий клас», при цьому за 20 років самоідентифікація респондентів із середнім класом зросла більш як утричі (з 16% до 56%), а з робітничим – трохи знизилася (з 34% до 31%).

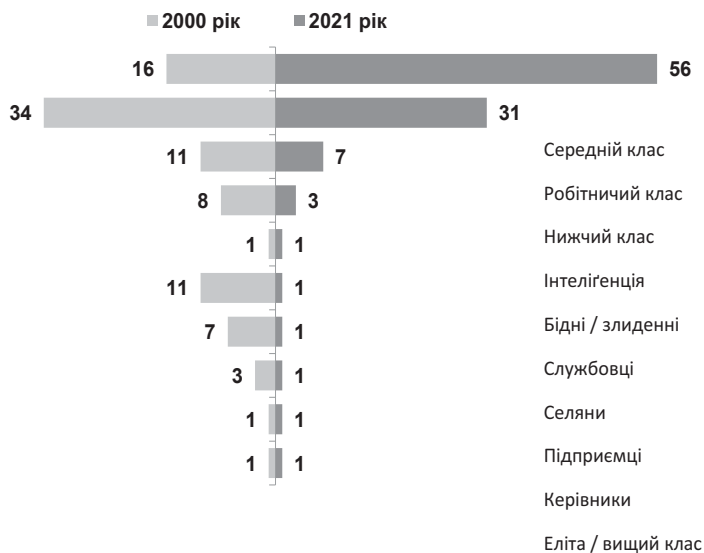

Рис. 2. Динаміка соціально-класової самоідентифікації зайнятого населення в Україні (2000–2021), % серед тих, хто відповів

Джерела: дані 2000 року з омнібусу, а 2021 – з моніторингу Інституту соціології НАНУ.

Дані проєкту «Соціальна нерівність» 2019 року в межах ISSP підтверджують, що в усіх типах країн, зокрема в Україні, найбільш запитуваними в разі соціальної самоідентифікації є категорії «середній клас» та «робітничий клас», а крайні категорії – «вищий» та «нижчий» клас – використовують мало⁶ [детально див.: Симончук, 2020a]. Водночас суб'єктивна класова структура зайнятого населення постсоціалістичних і розвинених західних країн має низку відмінностей (рис. 3). Так, частка суб'єктивного робітничого класу в Україні та Східній Європі значно більша, ніж у країнах Заходу (відповідно 30%, 32% і 19%), а частка суб'єктивного середнього класу (представлена трьома категоріями-верствами – верхній середній, середній та нижній середній клас), навпаки, значно менша (59%, 62% і 77%). При цьому розподіл за верствами істотно відрізняється: частка тих, хто ідентифікує себе з «верхнім середнім» і «середнім» класом більша в західних країнах, ніж у постсоціалістичних.

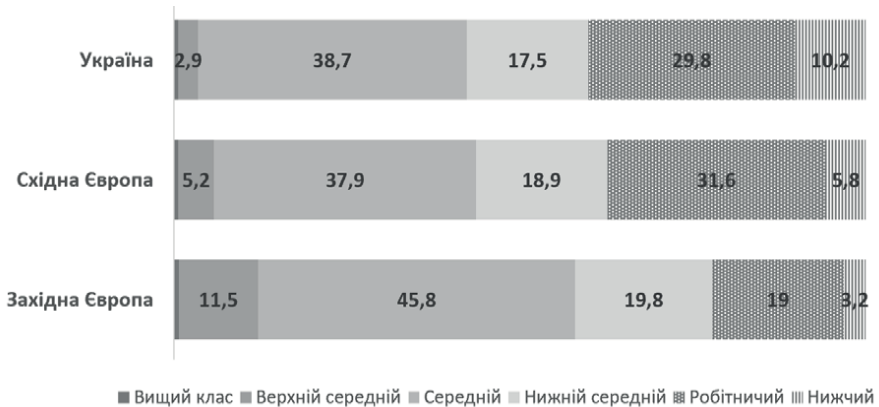

Рис. 3. Розподіл класових ідентичностей серед населення України та інших країн (2019), %

Джерело: Дані проєкту ISSP 2019 (версія масиву грудень 2021) зважено на weight. Країни згруповано так: Східна Європа (Болгарія, Латвія, Словенія, Хорватія, Чехія) та Західна Європа (Данія, Велика Британія, Ісландія, Італія, Німеччина, Фінляндія, Швейцарія).

При цьому більшість населення України, як і решти країн, не просто знає «своє місце» (свою класову позицію) у соціальній структурі, а й цілком адекватно його усвідомлює. Про це свідчать дані *рисунка 4*,

⁶ Класова ідентичність у цьому проєкті фіксується на підставі закритого запитання «До якого класу Ви можете себе віднести?» через співвіднесення респондентом себе з однією з шести категорій (вищий клас, верхній середній, середній, нижній середній, робітничий та нижчий).

де показано, як представники семи об'єктивно визначених (згідно з EGP-схемою) класів ідентифікують свою класову належність. Взаємозв'язок об'єктивного та суб'єктивного класів очевидний: представники об'єктивних класів, які зазвичай називають «середніми» (це чотири верхні ряди на рисунку), – дрібної буржуазії, двох службових та проміжного – у два-чотири рази частіше ідентифікують себе із середнім класом, ніж із робітничим. Респонденти, які об'єктивно посідають позиції робітничого класу (три нижні ряди), значно частіше вибирають ідентичність «робітничий клас», ніж представники середніх класів. Таким чином, можна говорити про деяку кристалізацію класової свідомості (в термінах [Evans, 1993]).

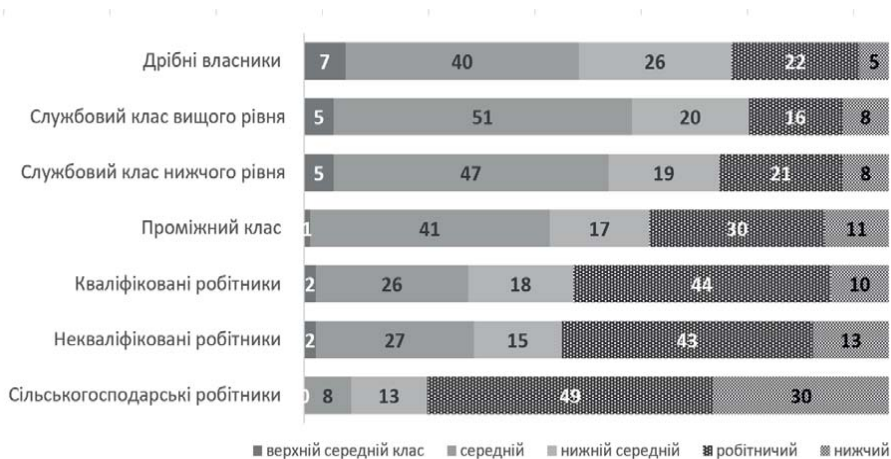

Рис. 4. Розподіл класових ідентичностей серед представників певних класів в Україні (2019), %

Джерело: Дані проєкту ISSP 2019, зважені на weight.

Дані напівструктурованих інтерв'ю з представниками різних класів [Симончук, 2018: с. 204–209] дали змогу виявити емоційний аспект класової самоідентифікації («середній клас» є позитивно, а «робітничий клас» негативно забарвленою категорією) та прояснити змісти, що їх вкладають у це визначення респонденти. Так, представники об'єктивно визначеного середнього класу, ідентифікуючи себе з відповідною категорією, уточнювали її тип на підставі самооцінок (не) узгодженості свого професійно-освітнього та матеріального статусів. Менеджери середньої ланки та професіонали, які працюють у великих приватних компаніях і підприємствах, впевнено відносять себе до «аналогічного західному» середнього класу, а ті ж групи, зайняті в державному секторі, називають себе «специфічно українським»

та «статусно-неузгодженим» середнім класом. Натомість більшість робітників спонтанно (без підказки інтерв'юєра) не використовували для самоопису категорії «робітничий клас» чи «робітники» або вдавалися до них для позначення свого професійного статусу (фізичного характеру праці). Разом із тим вони тяжіли до ідентичності «середній клас» як соціально привабливої та бажаної, що дає підстави визначити їх як носіїв амбівалентної ідентичності «і робітничий клас, і середній клас».

Таким чином, порівняння даних про класову самоідентифікацію, отриманих з використанням різних методик (закритих та відкритих запитань, інтерв'ю), дозволяє констатувати, що в Україні: 1) люди все ще готові розглядати себе та інших у класових категоріях; 2) найбільш запитуваними для самоопису соціального становища є категорії «середній клас» та «робітничий клас»; 3) класові ідентичності більшої частини українців адекватні їхній класовій позиції та є маркерами їхньої економічної позиції, життєвих шансів та соціального престижу.

Класові відмінності щодо рівня консолідації та мобілізації

Паралельно з трансформацією інституційної та класової структури в пострадянській Україні формувалися та поступово усвідомлювалися невідомі раніше класові інтереси та нові осі класових конфліктів; виникали та легітимізувалися нові форми організацій та колективних практик для захисту інтересів різних соціальних груп. У цьому параграфі розглянемо, по-перше, динаміку членства представників класів у партіях, профспілках та асоціаціях та рівня довіри до цих організацій, а також класові відмінності у політико-ідеологічних уподобаннях; по-друге, рівень участі представників певних класів у різноманітних мобілізаційних практиках для захисту своїх інтересів (страйках, мітингах, майданах). (Детально про ці сюжети див.: [Симончук, 2018, розділ 4]).

Класи та політичні партії

За даними всіх залучених проєктів, останніми десятиліттями рівень членства в політичних партіях в Україні не перевищував 4% зайнятого населення. Він невисокий, якщо порівнювати з радянським минулим (коли членами КПРС були майже 12% зайнятих), але водночас виявляється середньоєвропейським: за даними проєкту ESS 2005–2013 років, членство в будь-якій партії у країнах Східної та Західної Європи становить в середньому 2–4% (рис. 5). Таким чином, в Україні подібно до країн як нових, так і старих демократій набуває

підтвердження відомий факт відсутності так званих масових партій. При цьому виявляються класові відмінності в рівні партійного членства: серед представників службового класу, дрібних та середніх власників він зазвичай вищий, ніж серед робітників та працівників рутинної нефізичної праці. Проте у часовій перспективі цей показник варіював: у перше десятиліття незалежності України (1991–1999) частка партійних громадян була мінімальною (до 1%), з 2003-го по 2013-й спостерігалось позбавлення – в межах 5%, а потім був черговий спад до 2%. Причому цей тренд характерний як для населення загалом, так і для представників різних класів.

Натомість серед класів, наділених владою та власністю, насамперед великих власників, частка володарів партійних квитків була помітно вищою. За даними контент-аналізу біографій великих підприємців [Рахманов, 2012], представники цього класу відрізняються значно вищим рівнем організованості та залученості до політичних процесів, ніж наймані працівники: багато хто з великих власників мали досвід державної чи політичної діяльності; 33% були членами (а часто й фінансовими донорами) певної партії, тоді як серед працівників такими є трохи більше 5%. Це аргументи на користь вис-

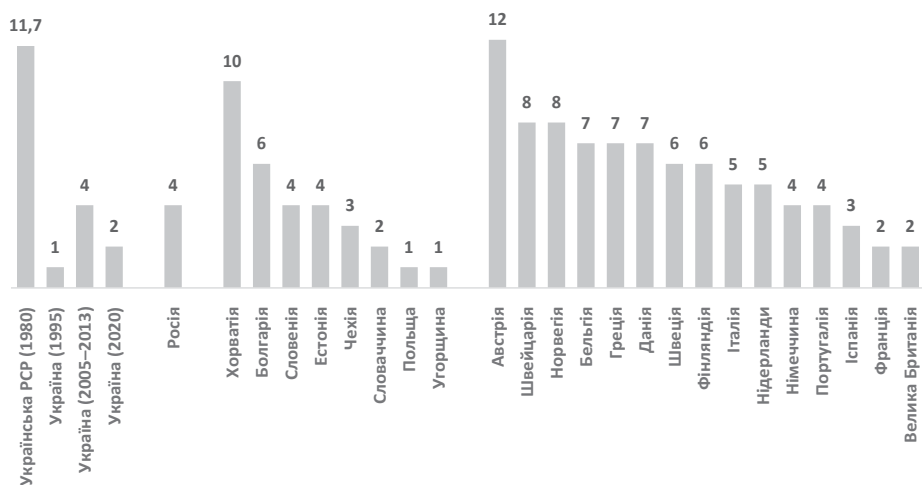

Рис. 5. Рівень членства в політичних партіях у різних країнах, %

Джерела: частку членів КППС серед зайнятого населення України за 1980 рік обчислено за: [Комуністична партія, 1980: с. 339]. Дані України 1995 і 2020 років взято з моніторингу Інституту соціології НАНУ, а України, Росії, країн Східної та Західної Європи 2005–2013 років – з проекту ESS [див.: Симончук, 2018: с. 250].

новку, що великі власники є доволі консолідованим класом і використовують партії як інструмент просування своїх інтересів.

Упродовж 30 років фіксується також суттєва динаміка політико-ідеологічних симпатій серед населення загалом та представників різних класів зокрема. Після колапсу радянської ідеології понад дві третини громадян України довго взагалі не могли або не хотіли визначити під час опитувань свої політико-ідеологічні уподобання. Проте частка тих, хто визначив свою позицію, поступово збільшувалася – із 33% у середньому в першій половині 1990-х років до 50% у 2020-х (до речі, вона була вищою серед представників службових класів та дрібних власників, ніж серед робітників та працівників рутинної нефізичної праці). У 1990-ті ідеологічні симпатії українців розподілялися так: 16–23% були прихильниками лівої ідеології, 12–15% – правої, 8–11% – центристської⁷. У 2010-х відбулася інверсія уподобань і до 2020 року найбільш запитуваними стали праві та центристські ідеології (по 17%), а ліві залишилися привабливими для 12%. При цьому фіксувалася класова специфіка політико-ідеологічної сегментації: впродовж усього періоду спостережень прихильниками лівих течій найменшою мірою були дрібні та середні власники, а найбільшою – робітники та працівники рутинної нефізичної праці; центристські ідеології були ближчими для представників службового класу і дрібних власників.

Упродовж усього пострадянського періоду рівень довіри до партій коливався від 3% до 9%. Позитивний тренд окреслився після Помаранчевої революції: у 2004–2008 роках цей показник був максимальним (близько 9%). Однак його подальше зниження свідчить, що кредит довіри не було реалізовано жодною з партій. Показово є й динаміка рівня довіри до Комуністичної партії, особливо серед класів, які вважають її головною соціальною та електоральною базою. Так, у 1990-х серед населення загалом цей показник тримався на рівні 11% (цілком очікувано, що максимальним він був серед робітників – у середньому 14%, а мінімальним серед дрібних та середніх власників – до 5%). Проте поступово він знижувався і на момент заборони діяльності Комуністичної партії у 2015 році становив 4% (за близьких значень у всіх класах). Ці дані підтверджують висновок про те, що ліві течії в останні десятиліття втрачали прихильників (особливо серед свого електорату) та їхню довіру.

⁷ Вісім запропонованих у запитанні політико-ідеологічних течій сегментовано так: до «лівих» течій віднесено комуністичну та соціалістичну, до «центристських» – соціально-демократичну, зелену та ліберальну, а до «правих» – християнсько-демократичну, національно-демократичну та націоналістичну.

Класи, профспілки та асоціації роботодавців

У пострадянські роки змінилися форми та рівень консолідації представників різних класів для захисту своїх економічних інтересів. В Україні та Росії членство у профспілках за радянського періоду постійно зростало, сягнувши до 1980-х років нечуваного рівня – 95% зайнятих. Однак у наступні десятиліття на тлі різких соціально-економічних трансформацій цей показник скоротився більш як утричі (рис. 6). В інших постсоціалістичних країнах (Польщі, Угорщині, Словенії, Чехії, Словаччині) спостерігалася та сама тенденція. Нині оцінки з боку різних інстанцій щодо частки працівників, об'єднаних профспілками, істотно різняться. За даними Федерації професійних спілок України, 2016 року в її лавах було 8 млн, а вже 2019-го в 1,7 раза менше – 4,8 млн (49,1% та 29% зайнятого населення у відповідні роки). Проте, за даними різних соціологічних проєктів, про своє членство у профспілках зазвичай повідомляють 18–20% зайнятих респондентів [детально див.: Симончук, 2020б: с. 160–163]. Причому такий рівень профспілкового членства є близьким до середнього для західних суспільств: 2019 року він становив 16% серед країн-учасниць Організації економічного співробітництва та розвитку (Organization for Economic Cooperation and Development, OECD), за винятком скандинавських країн, де цей показник значно вищий (50–67%).

Історики профспілкового руху [зокрема, Ресент & Стоян, 2002] причини ослаблення позицій профспілок та членства в них вбачають: у деіндустріалізації та закритті багатьох великих підприємств; поширенні неформальної зайнятості; збільшенні кількості підприємств приватного сектору, де появу профспілкових організацій тривалий час не схвалювали; розчаруванні працівників у діяльності традиційних профспілок, які виявилися нездатними реально захистити інтереси своїх членів; поділі низки галузевих профспілок (наприклад, шахтарів, металургів, залізничників) на традиційні та незалежні. Таким чином, у постсоціалістичних та західних країнах (крім скандинавських) зафіксовано схожі тренди зниження рівня профспілкового членства, але вони різнилися за часом та причинами. Якщо в західних суспільствах спад спостерігався з 1970-х і був викликаний насамперед поступовими постіндустріальними змінами структури трудових відносин, то в постсоціалістичному просторі він виявився у 1990-х і став наслідком масштабних політичних та економічних трансформацій.

За даними моніторингу Інституту соціології НАНУ, рівень довіри до профспілок серед зайнятого населення України за весь період

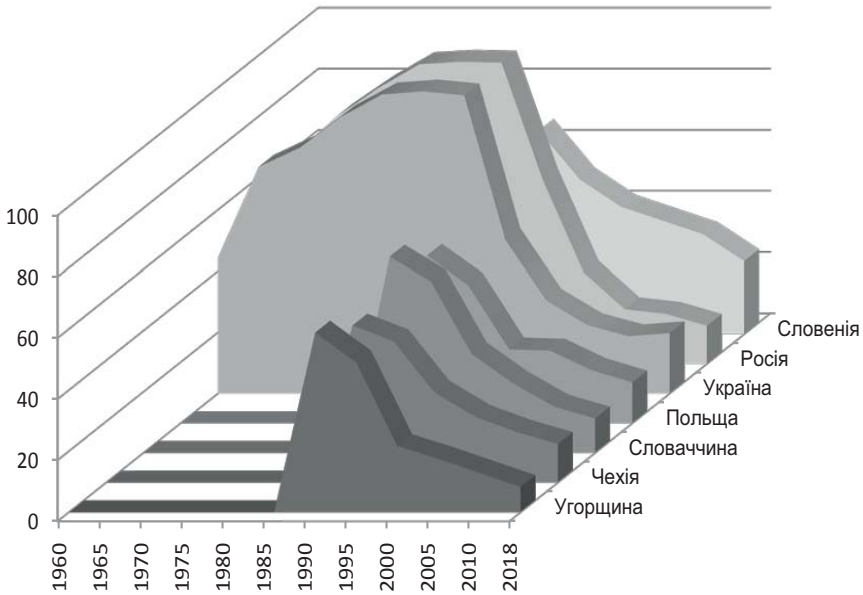

Рис. 6. Динаміка членства у профспілках в Україні та низці постсоціалістичних країн (1960–2018 роки), %

Джерело: дані з [Симончук, 2018: с. 270], а також OECD (<https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=TUD>).

спостереження (1994–2021) був досить низьким – у середньому 16%. Аналіз у класовому вимірі свідчить, що він вищий у представників службового класу (серед яких найвища частка членів профспілок), ніж у робітників, насамперед некваліфікованих. Однак, незважаючи на низький рівень довіри до профспілки, більш як половина працівників індустріального сектору вважають цю організацію на підприємстві необхідною.

Якщо профспілки мають в Україні багату історію, то організації роботодавців та підприємців почали з'являтися лише на початку 1990-х років. За даними опитування підприємців, 2015 року із загальнонаціональними, регіональними та професійно-галузевими бізнес-об'єднаннями співпрацювали та отримували від них певну допомогу 46% опитаних. Причому рівень співпраці безпосередньо залежав від розміру бізнесу: 59% – серед представників великого бізнесу, 48% – середнього та 35% – малого. Отже, великі підприємці є найбільш організованими, а малі та самозайняті – найменш.

Класи та колективні дії

Поряд із слабкою консолідацією найманих працівників та дрібних власників дослідники [Дутчак, 2016; Симончук, 2018] очікувано фіксують і низький рівень їх колективної мобілізації для просування та захисту своїх інтересів. Проте слід нагадати вихідний пункт: до 1990-х років будь-які форми колективного захисту своїх прав, крім звернення до профспілки, були заборонені; у 1950–1980-х у СРСР було зафіксовано всього близько 100 трудових протестів [Алексеева, 1983]. Наприклад, страйк як форма відкритого конфлікту найманих працівників і роботодавців став легальним лише в пострадянській Україні, однак запитуваною формою колективної мобілізації різних груп найманих працівників він був лише у 1990-х (рис. 7). У 2000-ні страйковий рух зійшов нанівець під впливом комплексу чинників: покращення економічної кон'юнктури, інституціоналізації системи соціального діалогу, слабкої організованості працівників у профспілкові та політичні організації, дедалі більшої індивідуалізації праці та диверсифікації форм соціального захисту [детально див.: Панькова & Іващенко, 2006; Simonchuk, 2018]. Крім того, дані свідчать, що робітничий клас не був лідером страйкового руху в

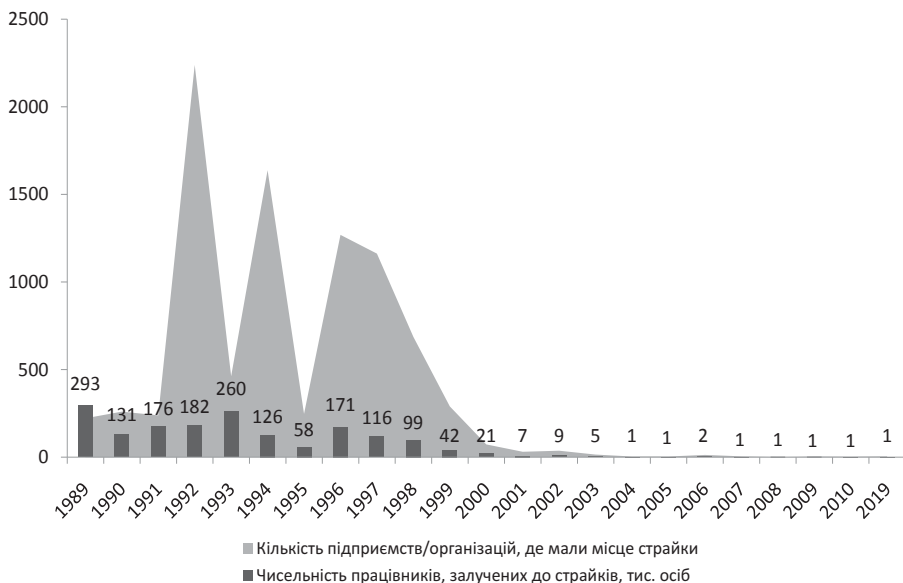

Рис. 7. Динаміка страйкового руху (1989–2019 роки), %

Джерело: дані Державної служби статистики України [див.: Симончук, 2018: с. 306–307].

Україні; представники різних класів найманих працівників майже однаково набували досвіду колективних протестних дій на захист своїх інтересів.

Робітничий рух в Україні в зіставленні з іншими країнами мав подібні тенденції: він характеризувався нерівномірністю (підйоми та спади, причому пік трудових протестів, який західні країни пройшли у 1970-ті роки, у пострадянських припав на 1990-ті), мотивованістю переважно економічними гаслами, переходом від стихійних форм колективної мобілізації (страйків, мітингів, голодування) до інституціалізованих (через соціальний діалог, укладання колективних договорів), від колективних практик захисту своїх інтересів до індивідуалізованих внаслідок динаміки зайнятості від індустріального сектору до сектору послуг, а також флексибілізації ринку праці.

Проте українці поступово опановували дедалі різноманітніші форми колективних та індивідуальних практик захисту своїх політичних та економічних інтересів. За даними Європейського соціального дослідження (2005–2013), рівні участі у низці таких практик (законні мітинги та демонстрації, підписання петицій, поширення агітаційних матеріалів, робота в політичній партії та інших організаціях, звернення до представників влади, бойкот будь-яких товарів) були досить близькі (до 10% у кожній з акцій) у всіх постсоціалістичних країнах [Симончук, 2018: с. 300–303]. А от громадяни західноєвропейських країн були значно активніші, зокрема у підписанні петицій (31%), бойкоті товарів (23%), роботі в громадських організаціях (17%) та зверненні до політиків (15%). Водночас в усіх країнах виявляються статистично досить слабкі класові відмінності щодо участі в названих практиках, проте представники службового класу (а в Україні ще й дрібні власники) були дещо діяльнішими, ніж робітники.

Прикладом колективної солідаризації та мобілізації різних соціальних груп в Україні є три події, що дістали назву «майдан»: Помаранчева революція, Євромайдан та (менш масштабний) Підприємницький / Податковий майдан осені 2010 року. Останній, учасниками якого були переважно дрібні та середні підприємці, за своїми цілями є явним прикладом захисту класових інтересів (де протилежною стороною була держава в особі уряду). А от головним змістом Помаранчевої революції та Євромайдану вважають не класовий конфлікт (оскільки представники робітничого та середнього класів і навіть класів великих та середніх власників виступали в них союзниками), а відстоювання демократичних свобод, насамперед права вільного політичного та цивілізаційного вибору. Проте оче-

видним є й соціально-економічний контекст цих протестних подій (адже серед вимог були гарантії рівних економічних прав, ринкових реформ, гідної оплати праці), а класовий склад учасників може бути непрямую ознакою того, що інтереси певних класів упосліджуються.

За даними моніторингу Інституту соціології НАНУ, приблизно кожен п'ятий українець визнав себе учасником Помаранчевої революції (21%) та Євромайдану (18%). Порівняння часток учасників двох майданів серед представників різних класів дає підстави зробити висновок, що їхніми лідерами є люди середнього класу – підприємці (32% у Помаранчевій революції та 35% – у Євромайдані) та представники службового класу (27% і 26% відповідно), а не люди робітничого класу (23% і 18%) та класу рутинної нефізичної праці (19% і 11%), а також незайняті (14% і 12%).

На *рисунку 8* візуалізовано класові відмінності щодо форм участі у цих двох мегаподіях. Наприклад, серед осіб службового та робітничого класів частки тих, хто під час Євромайдану брав безпосередню участь в акціях протесту в Києві та інших містах, були близькими (у сумі 13% і 12%), проте перші допомагали мітингувальникам продуктами, речами, грошима майже вдвічі частіше, ніж другі (відповідно 14% та 8%); підприємці ж надавали максимальну фінансову та матеріальну підтримку (20%). Таким чином, дістає емпіричне

Рис. 8. Класові відмінності у формах участі в Помаранчевій революції та Євромайдані, %

Джерело: дані моніторингу Інституту соціології НАНУ 2005 і 2014 років.

підтвердження теза, що події майданів можна оцінювати як «революцію середнього класу». Тобто ядро протестного руху під час цих мегаподій становили підприємці та фахівці, тобто найбільш освічені, активні та ліберально налаштовані соціальні групи, які є чутливими до порушення базових демократичних цінностей, мають достатні ресурси для свідомого відстоювання своїх інтересів і готові змінювати якість влади та суспільний устрій.

Отже, дані про класові відмінності у рівні участі в різноманітних політичних та економічних протестних акціях на захист своїх інтересів (від страйків до майданів) свідчать, що робітничий клас не був лідером протестного руху останніми десятиліттями; більш мобілізованими показали себе люди середніх класів – дрібні й середні власники та представники службових класів.

Висновки

Упродовж трьох десятиліть державної незалежності відбулися значні зміни інституційного та структурного дизайну українського суспільства. Серед найбільш значущих соціально-структурних інновацій – поділ раніше однорідного щодо власності суспільства на класи власників та найманих працівників, а також тренд від соціальної структури індустріального суспільства етакратичного типу з переважанням позицій робітничого класу до структури постіндустріального капіталістичного суспільства, де все більш масовими стають позиції середнього класу. Класова структура сучасної України, яка дедалі більше визначається відносинами приватної власності та ринку, вже не настільки принципово, як тридцять років тому, відрізняється від аналогічних структур розвинених західних суспільств, але все ще має суттєву кількісну та якісну специфіку.

Порівняно з радянським часом у політичному та медіа просторі класова риторика втратила значущість та практично відсутня. Однак під час опитувань українці все ще впевнено визначають суспільство у термінах класу і знають «своє місце» у соціальній структурі. Причому існує досить сильна кореляція між класовими позиціями та класовими ідентичностями: більша частина представників середнього класу та робітничого класу ототожнюють себе з відповідними класовими категоріями. Зафіксовано, що домінувальні за радянських часів класові ідентичності (робітничий клас, селяни, інтелігенція) поступилися місцем пострадянській суб'єктивній стратифікації, зосередженій навколо «середнього класу». Проте багато респондентів головною характеристикою середнього класу в Україні, його

національною специфікою, визнають неузгодженість професійного і економічного статусів.

Упродовж пострадянського періоду представники усіх класів найманих працівників не стали акторами, здатними системно впливати на трансформацію соціального порядку. Емпірично обґрунтовано, що ці класи слабо консолідовані, не використовують партії, профспілки та подібного роду асоціації як ефективний інструмент просування й захисту своїх інтересів. Натомість представники службових класів, середні та дрібні власники частіше приєднуються до партій та профспілок і мають до них більшу довіру; практично не приймають «ліву» політико-ідеологічну орієнтацію; гостріше реагують на утиски своїх інтересів і демонструють більшу готовність їх захищати у різноманітних колективних акціях протесту, включно з майданами. Великі ж власники не тільки мають найбільші владні та економічні ресурси, а й значно більшою мірою є консолідованими в межах створюваних і фінансованих ними партій та асоціацій підприємців, у зв'язку з чим їм легше просувати свої класові інтереси, аж до законодавчого оформлення потрібних їм правил.

Джерела

Алексеева, Л. М. (1983). Инакомыслие в СССР – опыт статистического анализа. В В. Чалидзе (Ред.), СССР: *Внутренние противоречия* (с. 5–61). Нью-Йорк: Chalidze Publications.

Дутчак, О. (2016). Рабочие протесты в Украине до и после Евромайдана. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, 85–101.

Коваліско, Н. В. (2008). *Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Комуністична партія України (1980). *Українська радянська енциклопедія* в 12 т. (Т. 5, с. 339). Київ: Українська радянська енциклопедія.

Куценко, О. Д. (2000). *Общество неравных. Классовый анализ неравенств в современном обществе*. Харьков: Издательство ХГУ им. В. Н. Каразина.

Куценко, О. Д. (2003). Самоидентификации с классами: проявление образа классовой структуры постсоветского общества. В С. Макеев (Ред.), *Классовое общество. Теория и эмпирические реалии* (с. 194–220). Киев: Институт социологии НАН Украины.

Куценко, О. Д., & Бабенко, С. С. (Ред.). (2004). *Посткоммунистические трансформации: векторы, измерения, содержание*. Харьков: ХГУ им. В. Н. Каразина.

Лейн, Д. (2006). *Подъем и упадок государственного социализма. Индустриальное общество и социалистическое государство*. Киев: Институт социологии НАН Украины.

Макеєв, С. (Ред.). (2003). *Классове общество: теория и эмпирические реалии*. Киев: Институт социологии НАН Украины.

Макеєв, С. (Ред.). (2006). *Новые социальные неравенства*. Киев: Институт социологии НАН Украины.

Макеєв, С., & Домаранська, А. (2014). Стратифіковано-диференційована структура міського населення України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 42–65.

Малиш, Л. (2019). *Принципи та правила вимірювання структурних нерівностей у соціології*. Київ: НаУКМА.

Оксамитна, С. (2011). *Міжгенераційна класова і освітня мобільність*. Київ: НаУКМА: Аграр Медіа Груп.

Оксамитна, С. (2015). Самовизначення громадян у соціальній структурі українського суспільства. *Грані*, 1 (117), 67–71.

Панькова, О., & Іващенко, К. (2006). Страйковий рух в Україні: тенденції та особливості. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 236–248.

Рахманов, О. (2012). *Власники великого капіталу як суб'єкт соціально-економічних перетворень в Україні*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Реєнт, О. П., & Стоян, О. М. (Ред.). (2002). *Нариси історії професійних спілок України*. Київ: Федерація профспілок України.

Симончук, О. (2018). *Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Симончук, О. (2020a). Динаміка уявлень українців про соціальну структуру та своє місце в ній. В Оксамитна, С., & Симончук, О. (Ред.), *Динаміка сприйняття соціальної нерівності в Україні* (с. 83–125). Київ: Інститут соціології НАН України, Національний університет «Кієво-Могилянська академія».

Симончук, О. (2020б). Класовий вимір сприйняття соціальної нерівності: варіації у часі. В Оксамитна, С., & Симончук, О. (Ред.), *Динаміка сприйняття соціальної нерівності в Україні* (с. 127–149). Київ: Інститут соціології НАН України, Національний університет «Кієво-Могилянська академія».

Симончук, О. (2014). Дрібні власники: конституювання соціального класу в сучасній Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 3–41.

Симончук, О. (2005). Робітничий клас в Україні: хроніка втрат. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 5–25.

Хмелько, В. Є. (Ред.), (2007). *Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників*. Київ: ВД «Кієво-Могилянська академія».

Evans, G. (1993). Class Conflict and Inequality. *International Social Attitudes: the 10th BSA report* (pp. 123–142).

Goldthorpe, J. (2000). *On Sociology: Numbers, Narratives and the Integration of Research and Theory*. Oxford: Oxford University Press.

Розділ другий

УДК 316.648:334.3

*О. Резнік,
доктор соціологічних наук
О. Козловський,
кандидат філософських наук*

ДЕРЖАВНІ ІНСТИТУТИ УКРАЇНИ В МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ

На час проголошення незалежності України такі державні інститути, як парламент і Уряд України, безпроблемно визріли на основі старих республіканських інститутів – Верховної Ради УРСР та Ради Міністрів УРСР. Водночас новий інститут – інститут президентства – вдивовиж дуже швидко й органічно вписався в нову політичну архітектуру влади. Створена Адміністрація Президента формувалася Л. Кравчуком на основі людей середньої ланки, які працювали ще за часів В. Щербицького. Інституціоналізацією рольової структури та нормативної системи влади, яка нагадувала компартійні часи, стало відтворення на базі обкомів і райкомів КПУ регіональних представництв Президента. Впровадивши спочатку інститут представників Президента, а потім створивши обласні та районні державні адміністрації, які, за винятком Галичини, очолювали переважно люди з обкомівським і райкомівським компартійним минулим, стара інституціональна система успішно трансформувалася у ключовий політичний інститут незалежної держави.

Зміцненню президентської гілки влади сприяли закріплення повноважень у Конституційному договорі 1995 року та в ухваленій у 1996 році Конституції України. Однак спроба абсолютизувати ці повноваження шляхом референдуму 2000 року наразилася на опір Верховної Ради, яка не імплементувала його результати. Таким чином, зберігаючи за собою стару бюрократію та місце перебування старої влади, інститут президентства до змін, які відбулися внаслідок політичної реформи 2004 року, був визначальним центром прийняття рішень у політичній сфері. Ухвалення політичної реформи парламентом у розпал Помаранчевої революції як компромісна угода щодо передання влади відіграло позитивну роль у стабілізації політичної ситуації на той час.

Однак подальші події показали, що спонтанний перерозподіл влади серед її гілок призвів до нового витка політичного проти-

стояння і привніс дестабілізацію в політичну систему країни. Послаблення ролі президента деструктивно позначилося на балансі політичних та економічних угруповань, сформованому за часів президентства Л. Кучми. Цей баланс (як і сам політичний режим) не тільки інституціоналізувався формальними нормами, які утворюють його правове поле, а й доповнювався динамічною системою неформальних норм та домовленостей. Разом вони утворювали систему, яка інституціонально забезпечувала дієздатність режиму. Упродовж 1990-х років формування державної вертикалі сприяло централізації політичного механізму держави. Але з упровадженням політичної реформи, коли парламентсько-президентська форма правління виявила різновекторність (принаймні задекларованих) зовнішньополітичних поглядів політичних еліт, це призвело до чергового витка нестабільності, оскільки децентралізація влади перетворила її з моноцентричної на поліцентричну.

Обрання парламенту 2006 року та формування коаліції, яка стала на шлях протистояння з президентом, призвело, по суті, до двовладдя. Ухвалення нової редакції «Закону про Кабінет Міністрів», яка надавала більше повноважень урядові, та масовий перехід опозиційних депутатів до парламентської більшості, яка могла б відтоді досягти конституційних розмірів (300 народних депутатів) і долати президентські вето, змусила президента В. Ющенка навесні 2007 року розпустити Верховну Раду. Парламент та уряд розцінили цей крок як антиконституційний і саботували перші дати дострокових виборів. Лише певні кроки президента, зокрема підпорядкування безпосередньо собі внутрішніх військ, змінили характер протистояння і стимулювали переговорний процес, який вилився у проведення у вересні 2007 року дострокових парламентських виборів. Чергова спроба політичних сил обмежити повноваження президента у вересні 2008 року знову зазнала фіаско.

Після обрання у 2010 році нового президента у парламенті було створено пропрезидентську коаліцію, після чого рішенням Конституційного Суду України було повернуто чинність Конституції України 1996 року і відновлено президентсько-парламентську форму правління. Однак спроби узурпації влади президентом В. Януковичем спричинили розкол у політичній та економічній елітах, частина яких підтримала масові виступи громадянського суспільства під час Євромайдану. У лютому 2014 році парламент України відновив дію політичної реформи 2004 року.

Тривале перебування української території під чужоземним володарюванням призвело до традиційної відчуженості населення від політичних інститутів. Спостерігається тенденція, коли рівень

недовіри до політичних інститутів, як свідчать моніторингові дослідження Інституту соціології НАН України, різко падає у перший рік після виборів Президента (рис. 1). Коливання довіри до інших інститутів пов'язані здебільшого з коливаннями довіри до Президента.

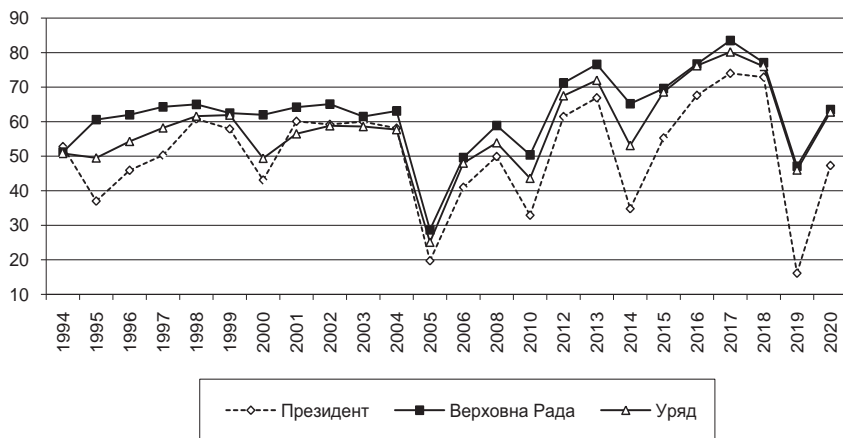

Рисунок 1. Рівень недовіри до центральних органів влади, %

Політичні інститути в масовій свідомості несуть дещо інше навантаження, ніж інші інститути, з якими людина може стикатися щодня. Зокрема, як свідчать моніторингові дослідження, на тлі зниження показників недовіри до місцевих органів влади (як і до центральних політичних інститутів) після президентських виборів серйозних коливань показника недовіри населення стосовно правоохоронних інститутів не простежувалося (рис. 2). Як виняток, зниження недовіри до поліції після 2015 року пов'язане з надією суспільства на спроби реформувати цей правоохоронний орган.

Про відмінності сприйняття населенням політичних і правоохоронних органів свідчать також відмінності впливу контактування громадян з певним органом на довіру до нього. Адже довіра до певного державного органу залежить від як самого факту контактування, так і від результативності цього звернення. Згідно з результатами моніторингового опитування 2002 року серед тих, хто звернувся до міліції та отримав допомогу, довіряли цьому органу 28,2% респондентів; серед тих, хто звернувся, але безрезультатно – 7,3%; і серед тих, хто не звертався до міліції – частка довіри дорівнює 13,3%. Подібним чином серед тих, хто звернувся до суду та отримав допомогу, довіряли цьому інституту 30% респондентів; серед тих, хто звернувся, але безрезультатно – 9,3%; і серед тих, хто не звертався до суду – частка

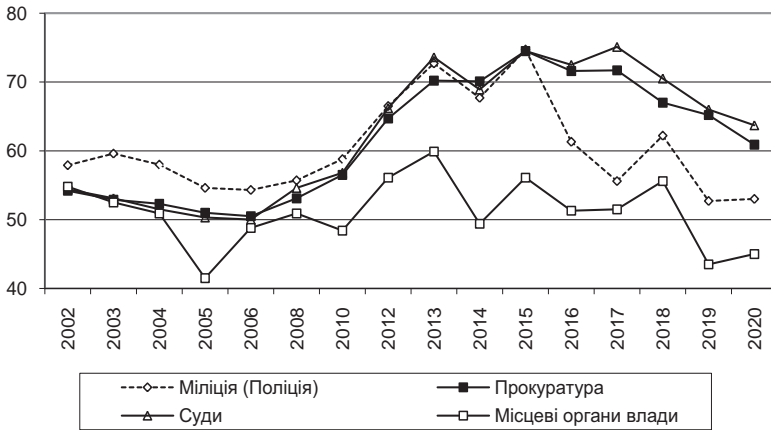

Рисунок 2. Рівень недовіри до правоохоронних інститутів та місцевих органів влади, %

довіри 11,9%. Так само серед тих, хто звернувся до прокуратури та отримав допомогу, частка довіри до прокуратури – 29,4%; серед тих, хто звернувся, але безрезультатно – 12,9%; і серед тих, хто не звертався до прокуратури – частка довіри 12%. Натомість такої залежності не спостерігається стосовно контактування з місцевими органами влади: серед тих, хто звернувся до місцевої держадміністрації та отримав допомогу, частка довіри до місцевих органів влади – 16,4%; серед тих, хто звернувся, але безрезультатно – 13%; і серед тих, хто не звертався до місцевої влади – частка довіри 14,1%. Таким чином, результативне звернення до міліції, прокуратури та суду суттєво збільшило до них довіру, натомість результативне звернення до місцевих органів влади такого ефекту не дало. Це свідчить про те, що політичні органи влади, до яких, безумовно, належить місцева влада, сприймаються не лише крізь призму утилітарних мотивів оцінювання, а й крізь призму інших, ціннісно-ідеологічних орієнтацій.

Ціннісно-світоглядне розшарування ідентичностей українського суспільства призвело до суттєвих зрушень масових настроїв стосовно функціонування політичних інститутів, зокрема розподілу влади між президентом і парламентом. Так, після Помаранчевої революції порівняно з 1990-ми та початком 2000-х років більш як удвічі зростає підтримка населенням моделі парламентсько-президентської республіки та значно зменшилася підтримка суто президентської (рис. 3).

Після тривалої політичної кризи у 2010 році різко зростає підтримка варіанта президентської республіки. Варіанти парламент-

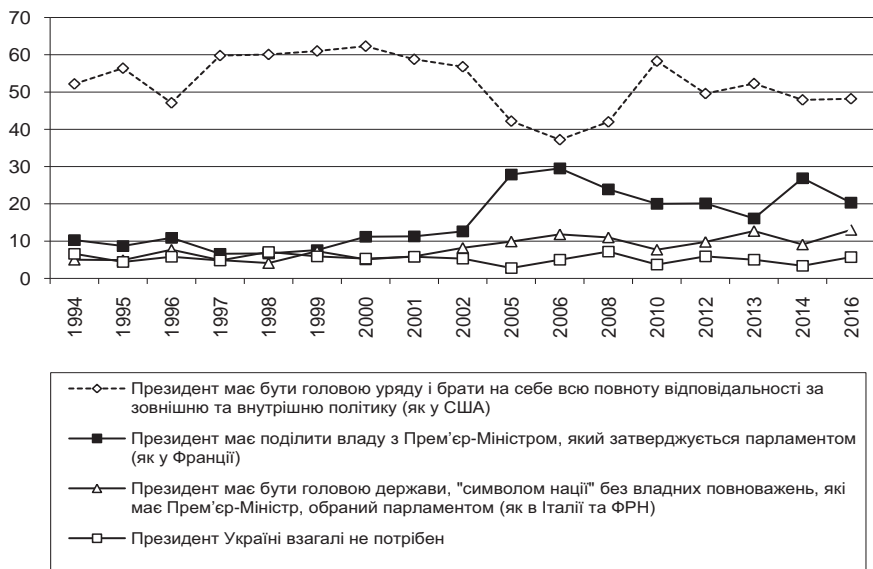

Рисунок 3. Динаміка думок населення щодо обсягів президентських повноважень, %

ської чи парламентсько-президентської республіки мають низькі показники підтримки у суспільстві. Ці коливання відбулися за рахунок регіональних розбіжностей: прихильників «абсолютної» президентської влади було зафіксовано більше на Заході та в Центрі, населення яких електорально підтримало кандидата-переможця у 2004 році, тоді як на Півдні і Сході зростає орієнтація на збільшення повноважень Прем'єр-міністра, який затверджується парламентом (табл. 1).

Таблиця 1

Регіональний розподіл підтримки населенням України варіантів президентської та парламентської республіки, %

Регіони	Президент має бути головою уряду і брати на себе всю повноту відповідальності за зовнішню та внутрішню політику (як у США)			Президент має поділити владу з Прем'єр-міністром, який затверджується парламентом (як у Франції)		
	2006	2010	2014	2006	2010	2014
Захід	53,9	55,6	53,6	21,2	22,1	26,1
Центр	43,8	55,7	51,0	28,7	17,3	27,8
Південь	31,1	61,6	48,0	28,0	17,1	23,9
Схід	20,4	60,9	38,3	39,7	23,4	29,3
Загалом по Україні	37,2	58,4	47,9	29,5	20,0	26,9

Натомість у 2010 році, після перемоги В. Януковича на президентських виборах, прихильність до «абсолютної» президентської влади суттєво зросла за рахунок підтримки мешканців Півдня та Сходу. І вже у 2014 році, після перемоги П. Порошенка на позачергових президентських виборах, підтримка президентської республіки суттєво знизилася саме на Півдні і, особливо, на Сході країни.

Тобто судження про розподіл повноважень між президентом і парламентом України залежали від того, хто на момент опитування перебуває при владі, а хто – в опозиції. У регіональному розподілі «провладна» частина електорату виступала за збільшення повноважень Президента України, а «опозиційна» – за збільшення повноважень парламенту. З вигрешем опозиційного кандидата регіональний розподіл суджень набував протилежного вигляду. Особливо це видно за розподілами суджень респондентів Східного регіону, коли у 2010 році підтримка варіанта президентської республіки зросла утричі порівняно з 2006 роком і суттєво знизилася у 2014 році, коли переміг «неіхній» кандидат.

Тому було б перебільшенням вважати, що в масовій свідомості відбулися зміни інституціонального характеру щодо розподілу владних повноважень, оскільки підтримка тої чи тої моделі ґрунтується радше на електоральних уподобаннях. На користь цього свідчать і зрушення масових настроїв стосовно ідеї обмеження президентської влади, що мали місце під час розпуску президентом парламенту у 2007 році, зокрема, розподіл відповідей населення на запитання *«Як Ви ставитесь до ідеї прямого президентського правління в Україні, коли Президент перебирає на себе всю повноту влади з метою виходу з кризи, обмежуючи функції парламенту?»* (рис. 4).

Зафіксоване у 2005 році зростання підтримки можливості прямого президентського правління у разі недієздатності парламенту опосередковано засвідчило перевагу інституту президентства у громадській думці населення України. Особливо ця підтримка була притаманна мешканцям Заходу та Центру, тоді як на Півдні та Сході країни ця ідея мала меншу підтримку. Такі регіональні розбіжності далися взнаки під час політичної кризи у 2007 році, коли зросло несприйняття цієї ідеї переважно на Сході та Півдні. Неоднозначна оцінка у ЗМІ безпрецедентного в політичній історії України рішення президента – про достроковий розпуск парламенту – наклала відбиток на ставлення населення у той час до ідеї абсолютної влади президента. Однак сумарний показник підтримки безумовного розпуску парламенту та підтримка розпуску за умов непрацездатності сягав близько половини населення. Тому президентові вдалося розпустити парламент, не наражаючись на серйозний спротив населення.

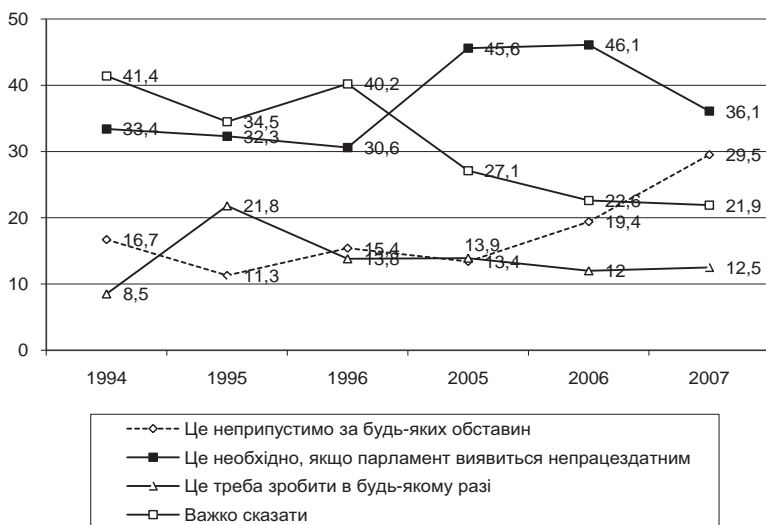

Рисунок 4. Динаміка думок населення щодо ідеї прямого президентського правління в Україні, %

Про те, що зрушення у ставленні населення до політичних інститутів мають емоційний характер, схилиючись у бік масових настроїв, а не прагнення глибоких інституціональних змін в утвердженні ідеї парламентаризму, свідчить також амбівалентність ставлень до партійної системи. Якщо в першій половині 1990-х років існувала певна підтримка багатопартійної системи за одночасного скептицизму стосовно наявності політичних сил, яким можна довірити владу, то з 2005 року з'явилася тенденція зростання переконаності населення у наявності таких сил на тлі низької підтримки інституту багатопартійності (рис. 5).

Подібна тенденція повторилася у 2019 році, коли у рік неймовірної популярності В. Зеленського та його політичної сили кількість громадян, які були переконані, що серед наявних політичних партій і рухів є такі, яким можна довірити владу, зросла до 46,1%. Втім, порівняти цей сплеск переконаності з рівнем підтримки багатопартійної системи неможливо, оскільки у тому році цього показника не було в інструментарії опитування.

Такий феномен не дає підстав констатувати, що в масовій свідомості утвердилося тяжіння до однопартійності. Йдеться радше про «втому» суспільства від великої кількості партій та низьку оцінку їхньої ефективності. В моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України 2017 року було застосовано методика

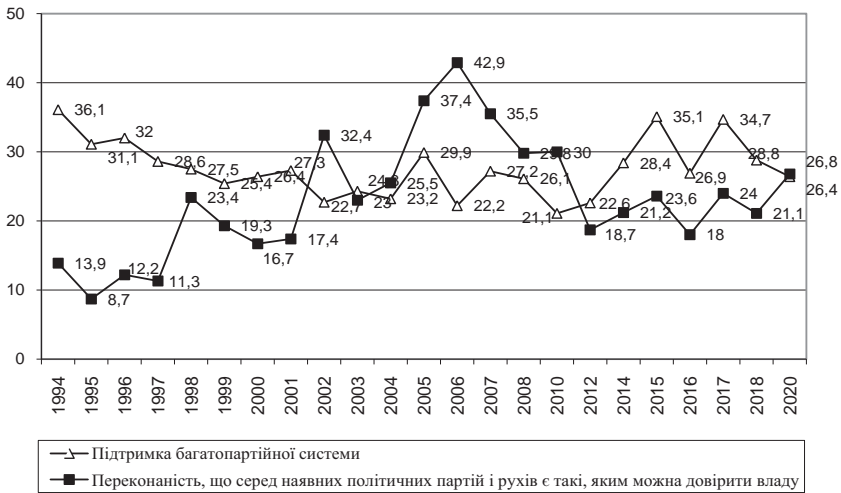

Рисунок 5. Динаміка підтримки населенням багатопартійної системи та переконаності в існуванні політичних сил, яким можна довірити владу, %

О. Вишняка, за якою респондентам пропонувалося ширше коло варіантів сприйняття партійних систем (табл. 2).

Таблиця 2

Відповіді населення на запитання «Яка партійна система є найкращою для України сьогодні?», 2017 рік

Варіанти відповідей	%
Потрібна безпартійна система	10,2
Однопартійна система	9,2
Двопартійна система	23,6
Система 3–5 партій	29,2
Система 6–10 партій	7,6
Система більш як 10 партій	3,1
Важко сказати	17,1

Виявилось, що більшість громадян України підтримують існування різних варіантів багатопартійності в Україні, а саме прихильники різних моделей багатопартійності суттєво переважають над прихильниками однопартійності чи безпартійної системи.

Отже, в українському суспільстві існують різні соціальні групи, що мають частково суперечливі політичні, культурні та економічні інтереси, висуваючи до влади досить специфічні вимоги. Для одних соціальних груп ставлення до державної влади визначається

раціональною оцінкою її діяльності, а саме у вирішенні різних соціальних проблем. Для інших вирішальною буде ідеологічна заангажованість. У цьому ключі йдеться також про соціальні поділи та розмежування, як-то етнокультурна політика, геополітичні орієнтації тощо. Власне ідеологічна, етнокультурна або геополітична заангажованість ставала ключовою при ставленні до умовно «своїх» та «чужих» у владі. Водночас відмінності у ставленні населення України до різних державних інститутів свідчать про те, що політичні інститути здебільшого емоційно сприймаються в контексті ціннісно-ідеологічних уподобань, натомість правоохоронні органи – з утилітарних міркувань внаслідок результативності досвіду взаємодії з ними. Динаміка довіри / недовіри до державних інститутів, зафіксована моніторинговим дослідженням Інституту соціології НАН України, свідчить про те, що політична підтримка з афектним підґрунтям має мінливий характер, тоді як підтримка, орієнтована на результат, є загалом стабільнішою.

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА І ПРАВОВА КУЛЬТУРА В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНИ

Утвердження верховенства права з його передумовою рівності всіх громадян перед законом, дієвість справжньої незалежності судової гілки влади, ефективність інститутів правопорядку та судочинства в обстоюванні прав і свобод громадян, а також широкий доступ громадян до справедливості були й нині залишаються серед найактуальніших викликів у процесах демократичної трансформації в Україні, починаючи з проголошення державної незалежності країни у 1991 році. Коли в інших сферах та аспектах суспільно-політичного буття країни, таких, наприклад, як соціальна структура, утвердження основних принципів виборчої демократії та ринкової економіки, геополітичні орієнтації населення відбулись доволі суттєві зміни у період від початку 1990-х років, то правова сфера суспільства, правова культура і свідомість населення, питання справедливості та судочинства є й досі залишаються системною проблемою вітчизняного суспільно-політичного розвитку.

Про це свідчить не лише сучасна політична практика, в якій політична доцільність і досі часто переважає неухильну чіткість щодо слідування конституційним вимогам та юридичним процедурам. Це не лише юридичні війни різних гілок влади, що продовжуються у вітчизняному політичному процесі, та численні довготривалі спроби реформування судової системи останнього періоду. Йдеться також про характерний і досі доволі стійкий соціокультурний стан українського суспільства та влади, що також його репрезентують у процесах 30-річного історичного періоду, який можна охарактеризувати як брак верховенства права в країні.

Цей стан фіксується у багатьох соціологічних опитуваннях, важливі індикатори яких щодо правової сфери є або майже незмінними, або проявляють незначну змінну динаміку на десятирічних дистанціях вітчизняного суспільного розвитку. Так, за даними моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України "Українське суспільство", у період 2002–2012 років стала переважна більшість респондентів (майже 70%) зазначали, що їм не вистачає дотримання чинних у країні законів. А частка тих респондентів, яким вистачало законопорядку в країні, у цей період не перевищувала 10%. За період 1996–2019 років, згідно з результатами цих моніторингових опитувань, є майже незмінним і показник доступу або можливості

досягнення громадянами справедливості, що, зокрема, проявляється у нестачі для респондентів юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів. У відповідях респондентів за цей період показник такої нестачі не був меншим, аніж 42%. Щоправда, у цей період також зросла частка респондентів, яким уже вистачає юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів – від 8,1% у 1996 році до 15,3% у 2020-му (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на запитання

“Чого з наведеного Вам не вистачає? ...

юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів”, %

	1996	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Не вистачає	46,9	50,0	47,3	49,4	47,6	49,0	42,4	46,7	43,6	42,3	39,0
Важко сказати	29,1	25,9	27,4	25,2	28,9	23,9	23,4	20,2	26,1	26,2	31,4
Вистачає	8,1	8,8	12,9	12,8	13,4	15,2	19,9	19,7	20,1	20,4	15,3
Не цікавить	15,9	15,0	11,8	12,2	9,7	11,4	14,1	12,8	10,3	11,1	14,3
Не відповіли	0,0	0,4	0,5	0,4	0,4	0,4	0,2	0,6	0,0	0,0	0,0

Верховенство права – багатовимірна сфера функціонування державних інституцій та суспільних відносин. Рівень розвитку цієї сфери є також важливим показником цивільності ринково-економічних відносин та ефективності роботи демократичних інститутів у будь-якій країні. Власне тому цей своєрідний системний показник є важливим для оцінок успішності реформування колишніх посткомуністичних республік, включаючи Україну. І навпаки, брак верховенства права може свідчити про неповноту, незавершеність або суттєві інституціональні деформації суспільно-політичних станів або трансформаційних процесів у цих країнах. Сучасні дослідники визначають верховенство права як тривку систему законів, інститутів, норм та зобов'язань громади, яка забезпечує: 1) підзвітність уряду та інших суспільних акторів щодо закону; 2) справедливі, зрозумілі, публічні та стабільні закони; 3) відкрите урядування, зокрема, те, що процеси, за допомогою яких закони приймаються, адмініструються та виконуються, є доступними, справедливими та ефективними; 4) доступне та неупереджене вирішення спорів (у судах та медіаціях) – справедливість забезпечується своєчасно компетентними, етичними та незалежними представниками та нейтралами, які є доступними, мають відповідні ресурси та відображають склад громад, які вони обслуговують [The World Justice, 2020].

Ці чотири базові принципи, своєю чергою, можуть бути розвинені та конкретизовані у такі фактори, за якими й обчислюється індекс верховенства права у дослідницькому проєкті світової справедливості (The World Justice Project), а саме: система стримувань і противаг щодо урядової влади, відсутність корупції, відкрите урядування, фундаментальні громадянські права, порядок і безпека, ефективно та неухильне виконання закону та застосування права, справедливість у цивільній сфері (доступна, справедлива, неупереджена та ефективна судова система та інші інститути вирішення спорів), кримінальна справедливість [The World Justice .., 2020: с. 11].

У такому інтегральному системному уявленні про верховенство права за період від початку глобальних порівняльних досліджень у 2015 році Україна посідала у 2020 році 72-у позицію серед 128 країн світу та отримала стриманий інтегральний індекс половинчастого розвитку верховенства права: від 0,48 у 2015 до 0,51 у 2020 році, де 1 – означає сильну прихильність до його принципів, а 0 – слабкий нерозвинений правовий стан країни [The World Justice.., 2021]. Реалістичність таких оцінок щодо вітчизняної ситуації можуть підтвердити численні довготривалі проблеми з судовою системою, вибіркоким застосуванням законів або їх нехтуванням, корупцією та іншими стійкими вадами правової сфери в Україні.

Одним із найбільш виразних показників дефіциту верховенства права в Україні є стабільно низький показник довіри до чи найважливішого інституту в системі права і досягнення справедливості – судів. У період 2002–2020 років моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України щодо цього питання інтегральний рівень недовіри до судів був не меншим 50% і лише близько 10% респондентів довіряли цій інституції (табл. 2).

Таблиця 2

**Розподіл відповідей респондентів на запитання
“Який рівень Вашої довіри судам?”, %**

	2002	2004	2005	2008	2012	2013	2015	2017	2018	2019	2020
Зовсім не довіряю	27,4	25,2	21,0	22,5	31,7	44,8	44,3	43,2	36,2	30,6	31,6
Переважно не довіряю	27,0	26,3	29,3	31,9	34,5	28,8	30,2	31,9	34,3	35,4	32,2
Важко сказати	33,0	32,8	35,2	33,2	24,8	19,3	18,8	16,4	22,3	21,7	28,8
Переважно довіряю	9,6	12,5	12,6	10,5	7,5	5,7	5,5	7,5	6,3	10,8	6,6
Цілком довіряю	2,6	3,1	1,6	1,7	1,1	1,3	0,7	0,4	0,8	1,5	0,8
Не відповіли	0,4	0,2	0,4	0,1	0,4	0,2	0,5	0,6	0,0	0,0	0,0

Доволі показовим є також те, що деяке зростання рівня довіри до судів фіксувалось у період “Помаранчевої революції” 2004–2005 років. Саме суд став вирішальним арбітром у розв’язанні гострого суспільно-політичного конфлікту в період президентських перегонів 2004 року, коли згідно з рішенням Верховного Суду був призначений додатковий тур цих виборчих перегонів. Проте в останнє десятиріччя підтверджується сталий рівень переважної суспільної недовіри до судів в Україні. У моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України 2020 року лише 7,4% респондентів позитивно оцінили діяльність судової системи в Україні, натомість дві третини опитаних (66,5%) оцінили цю діяльність негативно. Також, на думку переважної більшості респондентів (74,4%), в опитуванні 2020 року в Україні майже не забезпечується або забезпечується лише частково дотримання юридичних законів і нормативно закріплених процедур у всіх сферах, що підлягають відповідному регулюванню. Як зазначалось, ефективне та неухильне виконання закону та застосування права є одним із базових критеріїв верховенства права. Варто також зазначити, що громадська думка доволі чутливо реагує на певні зміни або спроби реформування правової системи в країні. Принаймні це фіксувалось на рівні позитивних суспільних очікувань під час реформування міліції (згодом поліції) після 2014 року. Так, на тлі цих очікувань рівень довіри до нової поліції зростав майже вдвічі – від 10% до 20% у моніторингових опитуваннях 2017 і 2019 років. Проте вже в опитуванні 2020 року частка респондентів, які різною мірою довіряють поліції, знову дещо знизилась – до 14%.

Отже, виникає питання: чому брак верховенства права у різних його проявах й досі залишається стійкою проблемою та характерною рисою вітчизняної суспільно-політичної трансформації вже протягом її тридцятирічного періоду? Принаймні ця проблемність фіксується у багатьох соціологічних опитуваннях, важливі індикатори яких щодо правової сфери є або майже незмінними, або проявляють незначну змінну динаміку в період новітньої вітчизняної історії з початку 1990-х. Розгорнута відповідь на це питання включає багато причинних аспектів і факторів, але в соціологічній перспективі всі вони можуть зводитись до поєднання причин історично інституціонального, соціокультурного та системно функціонального характеру.

Почнемо з *історично інституціональних* факторів, якими можна пояснювати брак верховенства права в Україні. Досвід існування в комуністичній системі та історично інституціональний спадок пострадянських суспільств, включаючи Україну, є тривалішим, аніж у

східноєвропейських посткомуністичних країн, а відтак – соціальні ефекти репродукування системи, включаючи сферу права та її усього суспільного укладу, є відчутнішими і проявляються в уже нових, набутих інституціональних деформаціях та проявах корумпованої соціальності. Ідеологічно деформоване розуміння права та політично ангажоване використання закону в комуністичному суспільстві сформували тривку традицію правового нігілізму, неповаги до закону та його вільного трактування з точки зору політичної доцільності, призвели до розриву між ідеалами та суспільною практикою, мораллю та законом. Цілком закономірним результатом проявів цих інституціональних ефектів є поширені повсякденні стратегії виживання такого суспільства, яке характеризується доволі великим сегментом “тіньової” економіки, інституційною та повсякденною “звичаєвою” корупцією [Мілер, Гределанд, Кошечкіна, 2004], браком розвинених контрактних відносин та поширенням неформальних, патронально-клієнтелістських мереж. Політична інструменталізація права за комуністичної доби трансформувалась у пострадянській Україні у такі явища, як, наприклад, владно та політично орієнтована ангажованість судів, збереження та відтворення у різних варіаціях “телефонного права” та в інших деформаціях.

Звертаючи увагу на взаємозв'язок між історією держави та її нинішнім станом з точки зору верховенства права, вітчизняний дослідник Д. Вовк пропонує перспективу важливої дослідницької програми щодо “динамічної психологічної моделі” [Вовк, 2018: с.19] цих відносин. Зокрема, важливим у цьому відношенні є дослідження ефектів інституціональної та соціальної і історичної пам'яті, а також зворотного зв'язку поміж суспільним станом і громадською підтримкою, з одного боку, та історичною практикою функціонування інститутів права у різних можливих спрямуваннях – на загальносуспільні цілі чи на реалізацію приватних і вузько кланових інтересів – з другого боку. В останньому випадку, як справедливо зазначає дослідник, “громадськості стає важче вірити, що правові інститути забезпечуватимуть справедливий правопорядок” і в результаті “для все більшої кількості людей підтримка цих інститутів втрачає сенс” [Вовк, 2018: с. 19]. Така інституціональна модель історичного зворотного зв'язку дійсно почасти пояснює, наприклад, стало невисокий рівень довіри до правових інститутів, зокрема судів, в Україні, де громадяни не лише пам'ятають, а й часто можуть спостерігати в реальному часі практику їх функціонування.

Тривала історична традиція політично інструментального застосування закону та викривленого уявлення про право супроводжуються також і певним *соціокультурним* тлом в українському пост-

радянському суспільстві, яке характеризується нерозвиненістю правової свідомості населення та його правової культури. Правова свідомість, культура та поведінка є важливими складовими загальної політичної культури населення України. Характерними рисами цієї культури, які фіксують соціологічні дослідження від початку 1990-х років, є соціальний конформізм і безініціативність переважної більшості населення, тривка інерція патерналістських орієнтацій, зокрема, усталена звичка покладатись на державу, центральну владу і керівників з одночасною недовірою до держави та її інституцій, персоніфікація влади та політики, схильність до некритичного сприйняття політичного популізму та демагогії всіх гатунків і також безвідповідальність у різних її проявах, включаючи правову безвідповідальність, більшості населення та часто самих представників владної верхівки. Наприклад, в опитуванні 2019 року 46% респондентів не визнавали жодної особистої відповідальності за стан справ в країні, а 37% респондентів лише частково визнавали таку відповідальність.

Також у соціологічних опитуваннях громадської думки проявляються доволі своєрідні особливості правової свідомості та культури нашого суспільства. Так, наприклад, відповіді на запитання загальнонаціонального соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України з проханням респондентам визначитись щодо твердження *“Декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?”* зазвичай і цілком справедливо прийнято інтерпретувати як міру оцінок авторитарних і патерналістських настроїв у суспільстві. Водночас іншою інтерпретацією відповідей респондентів на це запитання може бути їхнє уявлення про важливість правового і демократичного характеру суспільно-політичного життя. Характерно, що протягом тривалого періоду опитувань з 1992 року більшість респондентів погоджуються із можливою пріоритетністю *“сильних керівників”* над законами і дискусіями: так вважали 52,3% у 1992 році і погоджувалися з цим 56,1% респондентів у 2020 році. При цьому це не заважає респондентам доволі високо оцінювати важливість самого принципу верховенства права як цінності: в опитуванні 2019 року так вважали дві третини респондентів (65,8%). До слова – демократію як цінність позитивно сприймали 80% респондентів у тому ж опитуванні. Ці особливості правосвідомості респондентів виявляють не лише певні суперечності у сприйнятті права та закону – такі, наприклад, як розрив між нормативним ідеалом (уявленням про закон і правопорядок, яким він має бути) і фактичною дійсністю, реальною практикою (правовою поведінкою) в українському суспільстві. Проявляються також і

певні особливості самої пострадянської громадської думки, яка у багатьох своїх проявах та ставленнях є амбівалентною, непослідовною та суперечливою.

Вітчизняні дослідники фіксують цілий комплекс різних видів деформацій масової правової свідомості населення України з такими їх проявами, як правовий нігілізм, правовий ідеалізм (фетишизм), правовий інфантилізм, правовий дилетантизм, правова демагогія, правовий скептицизм і повне “переродження” правосвідомості [Правосвідомість і правова культура..., 2009: с. 218]. Усі ці деформації пов’язані не лише історичним минулим, а й з реальним досвідом щодо функціонування права в країні, невідповідністю поміж конституційним декларуванням верховенства права та закону та їх реальним виконанням в українському суспільстві. Водночас одна з найпоширеніших деформацій правової свідомості в нашому суспільстві, а саме правовий нігілізм полягає не лише у “загальному запереченні закону та права, неповажливому ставленні до них, у невизнанні внормованого соціального порядку, інколи й – державності” [Правосвідомість і правова культура..., 2009: с. 220]. Заперечення закону – це радше крайній прояв правового нігілізму. Більш характерним проявом своєрідного правового нігілізму в українському суспільстві є не заперечення закону, а радше усвідомлення неможливості або принаймні складності захисту своїх прав у випадку їх порушення. І хоча в новітній історії України вже відбулися два масові протестні майдани 2004–2005 та 2013–2014 років (що також свідчить про доволі радикальні, так би мовити “позасистемні”, способи захисту прав почасти через неефективність наявних правових і брак медіативних інститутів) синдром правового безсилля залишається доволі характерним для нашого суспільства. У відповіді на запитання “Якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?” в опитуванні 1994 року 65% респондентів нічого не могли б зробити у цьому випадку. Подібна ситуація правового безсилля була майже незмінною у період 1994–2012 років: 2012 року у відповідях 66,6% респондентів майже відтворюється показник 1994 року (табл. 3). І лише 2005 року після Помаранчевої революції та з 2014 року після Революції гідності поріг правового безсилля у відповідях на це запитання дещо знизився, але все ще залишається доволі високим: 2018 року 54,1% респондентів нічого не могли б зробити у випадку порушення їхніх прав урядом (табл. 3).

В аналізі правової свідомості українського суспільства деякі дослідники звертають увагу й на національно-психологічні фактори та особливості національного характеру українців, які визначають

Таблиця 3

**Розподіл відповідей респондентів на запитання
“Якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає
Ваші законні права та інтереси,
чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?”, %**

	1994	1998	2002	2004	2005	2008	2010	2012	2014	2016	2018
Ні, нічого не зміг би зробити	65,1	67,6	65,8	69,0	57,1	64,4	63,6	66,6	55,4	59,4	54,1
Важко сказати	28,6	28,2	26,9	24,7	33,4	27,1	29,1	26,8	33,9	28,8	30,5
Так, зміг би щось зробити	5,6	4,1	7,3	6,2	9,4	8,5	7,2	6,4	10,6	11,8	15,4
Не відповіли	0,7	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,2	0,1	0,1	0,0

“специфіку українського правового менталітету” [Правосвідомість і правова культура..., 2009: с. 203]. До таких особливостей національного характеру відносять “правовий нігілізм, комплекс сконцентрованості на внутрішніх переживаннях, сполучений із замкнутістю і недовір’ям, настороженим ставленням людини до інших людей, стиль існування, визначений життєвою філософією “моя хата скраю, нічого не знаю”, байдужість до всього, що не стосується особисто окремої людини та її родини, інертність, пасивність у суспільних питаннях, утилітарний егоїзм і також такі риси, як надмірна довірливість, податливість зовнішнім впливам, пристосовництво” [Правосвідомість і правова культура..., 2009: с. 202–203].

Як правило, у цій перспективі дослідники часто посилаються на вітчизняного історика і просвітника М. Костомарова, який чи не вперше звернув увагу на історичні особливості українського національного характеру, зазначаючи, що йому “властиве розуміння переваги особистості над общинністю, прагнення до особистої свободи навіть у крайньому її прояві – свавіллі, і звідси – непостійність, невизначеність мети та форм життя, поривчастість, прагнення до створення чого-небудь нового й одночасно – до знищення створеного” [Правосвідомість і правова культура..., 2009: с. 202]. Водночас з сучасної соціологічної точки зору будь-які дискурси щодо національного характеру або менталітету, зокрема правового, є дещо обмеженими, ба навіть часто спекулятивними¹ або принаймні нена-

¹ Характерним прикладом подібних спекулятивних узагальнень щодо національного характеру є, наприклад, твердження глави парламентської фракції партії “Слуга народу” Давида Арахамії про те, що корупція буцімто “захитав ДНК” українців. Отримано з: <https://www.dsnews.ua/ukr/politics/arahamiya-zayavil-chto-korrupciya-zashita-v-dnk-ukraincev-30092021-438539>.

дійними у перспективі їх емпіричної верифікації узагальненнями. До того ж сучасні громадянські нації, зокрема українська, є доволі динамічними, модерними та відкритими для глобальних міграцій, комунікацій та культурних впливів спільнотами. Отже, роль впливу національного характеру на будь-які сфери, включаючи правову, не варто перебільшувати.

А от історичні традиції соціального буття і його сьогодення, тривалий історичний період відсутності власної державності, брак відповідальної державницької еліти та раціональної ефективної бюрократії, інституціональний спадок та особливості комуністичного укладу з його політичною інструменталізацією права і нарешті – складні і все ще не завершені процеси державотворення, суспільно-політичної трансформації та модернізації – це реальні фактори, які впливають і формують особливості правової свідомості і культури українського суспільства. Зокрема, швидкі та концентровані у відносно короткому історичному часі соціальні зміни, ломка соціального та політичного укладу з часів комуністичної системи, сучасні виклики анексії частин території та війни на Донбасі мають своїм майже постійним фоновим соціально-психологічним наслідком ситуацію аномії, тобто буквально – “відсутність назви”, стан безнормності.

Послаблення суспільної здатності до визначення, розуміння ситуації, подвійні стандарти та брак усталених і чітких соціальних правил гри для суспільства та бізнесу взаємопов’язано з ерозією таких важливих нормативно регулятивних механізмів життєдіяльності соціуму, як морально-етичні норми та інститути права, а відтак – це негативно впливає на правову свідомість, культуру та поведінку громадян. Переважна більшість респондентів загальнонаціональних моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України у період 1992–2020 років погоджуються з твердженнями про складність зрозуміти, у що вірити та якими законами керуватися (табл. 4). Хоча характерним є також і те, що болісна інерція масової соціально-психологічної аномії дещо слабшає у цей період: якщо 1992 року 80% респондентів погоджувались з тим, що “*все так швидко заріз змінюється, що не розумієш, яким законам слідувати*”, то 2020 року з цим погоджувалась уже дещо порівняно менша більшість – 66,4% опитаних (табл. 4).

Продовжуючи наші міркування щодо причин браку верховенства права в сучасному суспільно-політичному розвитку України, окреслимо і третій комплекс причин, які можна назвати *системно функціональним* фактором. Варто, однак, наголосити, що всі три означені фактори – історично інституціональний, соціокультурний і системно функціональний – є лише концептуальними конструкціями. У реальному соціальному процесі всі вони взаємопов’язані та взаємодіють одне з одним. Адже, наприклад, історичний вимір є

Таблиця 4

Розподіл відповідей респондентів на судження "Все так швидко зараз змінюється, що не розумієш, яким законам слідувати", %

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
Згоден	80,3	79,8	67,8	73,9	76,9	73,4	75,9	70,2	70,4	67,1	66,4
Не згоден	14,4	12,7	21,3	17,1	16,5	16,8	13,9	20,6	21,2	23,7	21,8
Не знаю	4,9	7,0	10,7	9,0	6,6	9,7	10,0	8,9	8,2	9,2	11,9
Не відповіли	0,3	0,4	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2	0,3	0,2	0,0	0,0

визначальним не лише для інституціонального спадку та соціальної пам'яті, а й впливає на формування соціокультурних і політичних особливостей щодо масової правової свідомості та поведінки суспільства. Системно функціональний фактор щодо права у будь-якому суспільстві визначається імперативною необхідністю правових інститутів та законів для функціонування держави та суспільної життєдіяльності. Іншими словами, без будь-якого права та правил гри суспільно-державна система не існує та не здатна функціонувати. Якісний стан системи права по-своєму визначає і міру якості суспільно-державної життєдіяльності і навпаки. З цього випливає і те, що брак верховенства права є також певною системною характеристикою для суспільства та держави, зокрема України.

Хто і як створює систему права, хто і як визначає його характер, особливості та спосіб функціонування у державі? Великою мірою, система права та правові інститути – це результат раціонального компромісу та консенсусу еліт. Адже в буквальному сенсі закони приймаються, наприклад, парламентом, який складається з обраних народом представників. Отже, право та суспільні правила гри як результат раціонального компромісу еліт передбачає наявність як відповідальних державницьких еліт, так і саму раціоналізацію суспільно-політичного процесу. Розуміння права як інституціонального втілення раціональності, яка відділена від оціночної сфери, формулював і М. Вебер у своєму соціологічному підході. І вимоги щодо ефективного та дієвого права у таких його атрибуціях як нейтральна безсторонність, рівність сторін, знеособлення та відсторонення від емоційних, суб'єктивних, політичних та інших впливів співзвучне саме такому веберівському трактуванню раціональності права та закону, зокрема, у їх протидії корупції в перехідних суспільствах. Так от, у формуванні системи права та його інститутів в Україні виникає й досі є неподоланими дві складнощі – щодо самих еліт та щодо раціональності суспільно-політичного процесу.

Вітчизняні політичні еліти є фрагментованими, безвідповідальними і в своїй перманентній політичній конкуренції все ще не здатні виробити єдиний раціональний консенсус щодо безособових та усталених правил гри, тривких інститутів та верховенства права як для самих себе, так і для суспільства в цілому. Як правило, після чергової перемоги на виборах якоїсь політичної сили її представники діють радше за сценарієм “своїм та друзям – усе, а іншим та політичним ворогам – закон”, аніж за формулою “закон – один для всіх”. Водночас вся система права підлаштовується під нову владу і використовується нею. Цим, наприклад, пояснюється, що гостра критика та невдоволення судовою системою політичною опозицією, часто зникає тоді, як тільки вона сама приходить до влади і їй стає вигідним використовувати суди у своїх інтересах: у новітній українській історії найбільш показові кейси політичної ангажованості судів стосуються, наприклад, київських Печерського районного та Окружного адміністративного судів.

У тлумаченні моделі Мансура Олсона вітчизняні еліти діють за сценарієм радше “бандита-кочівника” або “гастролера” (roving bandit), аніж “осілого (стаціонарного) бандита” (stationary bandit), який принаймні діє за правилами. Нагадаймо, що в неоінституціональній теорії М. Олсона можливість права як чітких, незмінних та безособових правил гри з’являється тоді, коли еліти або панівний клас трансформуються у “стаціонарного бандита”, починаючи розуміти, що вони можуть отримати більше особистої вигоди від запровадження стабільних соціальних інститутів, у тому числі юридичний захист власності, ефективне безособове право, раціональну ефективну бюрократію та правову протидію привілеям та корупції. Еліти ж на стадії “бандитів-кочівників” або “гастролерів” – тип поведінки, який є все ще більш характерним для вітчизняних політичних еліт – як правило, віддають перевагу короткостроковим вигодам, а не розбудові довгострокових інститутів, їм байдуже, що буде у майбутньому в країні, адже у цій системі існує висока ймовірність втратити владу, а з нею і усі привілеї та вигоди [Вовк, 2018: с. 14].

Подібну концептуальну логіку щодо раціоналізації формування стійкої системи верховенства права як чітких правих гри в суспільстві розвиває і Дуглас Норт. Д. Норт окреслює три “порогові умови” для підтримання безособових відносин серед еліт, що, своєю чергою, може стимулювати відкриття доступу до політичного та економічного життя суспільства, а саме: 1) верховенство закону для еліт, 2) безстрокові організації в державній та приватній сферах, 3) консолідований контроль над армією [Норт, Волліс, Вайнгест, 2017: с. 184].

Циклічність вітчизняного суспільно-політичного процесу з повторюваністю протестних майданів також відображає деформації функціонування інституцій, зокрема правових, та корисливо безвідповідальну поведінку еліт. У соціологічній перспективі своєрідна логіка подібної викривленої раціональності пояснюється Д. Нортом у його тлумаченні інститутів, значення яких може полягати не в їх суспільній ефективності, а радше у реалізації інтересів тих, хто займає позиції, які дають змогу впливати на формування нових правил. У контексті суспільно-політичних процесів в Україні це означає, що політичні еліти, орієнтовані на отримання різних видів ренти від свого владного становища, зацікавлені у збереженні існуючих, здебільшого “фасадних” інститутів (навіть за всієї їх неефективності) та неформальних правил гри. І відтак ці еліти, насправді, не зацікавлені у справжніх реформах, ініціюючи радше їх імітації. Ситуацію цієї інституційної пастки підтверджують також і соціологічні індикатори моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України. Зокрема, окрім сталої інерції домінуючої суспільної недовіри до публічних інститутів влади та судів, таким соціологічним індикатором є також суттєве незадоволення якістю практик наявних інститутів у країні та стану розвитку демократії в країні.

Формування довготривалих та ефективних інститутів, справжнє, а не імітаційне верховенство права, коли і суддівська еліта є також відповідальною та підзвітною – це той необхідний і важливий шлях трансформації, який необхідно нарешті пройти суспільству і політичним елітам в Україні.

Джерела

Вовк Д. (2018). Передмова до українського видання книги Пол Гаудер. Верховенство права в реальному світі / пер. з англ. Д. Вовка, В. Гончарова, К. Горобця; наук. ред. Д. Вовк. Харків: Право.

Мілер В., Гределанд О., Кошечкіна Т. (2004). Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі. Київ: КІС.

Правосвідомість і правова культура як базові чинники державо-творчого процесу в Україні: монографія / Л. М. Герасіна, О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань та ін. (2009). Харків: Право.

Норт Д., Волліс Дж., Вайнгест Б. (2017). Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії / пер. з англ. Тарас Цимбал. Київ: Наш Формат.

The World Justice Project. Rule of Law Index. (2020). Отримано з: https://worldjusticeproject.org/sites/default/files/documents/WJP-ROLI-2020-Online_0.pdf

The World Justice Project. Rule of Law Index. (2021). Отримано з: <https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/country/Ukraine>

ЗАДОВОЛЕНІСТЬ ЖИТТЯМ У МІСЦІ ПРОЖИВАННЯ ТА ДОВІРА ДО МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ: ДИНАМІКА ПОВ'ЯЗАНОСТІ

Поняття «місцеве самоврядування» увійшло в життя українського суспільства на початку 1990-х років. Саме тоді почався розвиток України як суверенної демократичної держави, в якій за новою Конституцією людина, її здоров'я, недоторканність, гідність та безпека визнаються найбільшою цінністю.

Наразі для кожного громадянина місцеве самоврядування – це вже не просто термін, це уособлення таких важливих для суспільного життя речей, як: стан доріг, транспорту, медичні та освітні послуги тощо. Тобто саме те, що визначає комфортне та благополучне проживання людини в населеному пункті.

Саме відчуття задоволеності та комфорту громадян є дуже важливим для стабільного та благополучного функціонування держави, тому що від оптимістичного чи песимістичного сприйняття свого життя залежить подолання населенням кризових явищ, успішного засвоєння інноваційних зразків поведінки. В онтологічному плані комфорт став одним із рушіїв людського прогресу. Прагнення до більшої комфортності життєдіяльності зумовлювало людину не тільки ефективно працювати, а й спричиняло інноваційні прориви. Ще в сиву давнину прагнення до комфорту та результати цих прагнень все більше віддаляли первісну людину від біологічного світу. Таким чином, задоволеність життям, яку можна вважати одним з важливих компонентів набуття комфорту, дає змогу людині використовувати, крім біологічної енергії, ще й соціальні джерела, що включатиме механізми суспільного прогресу.

Багато сфер життєдіяльності людини напряму впливають на відчуття задоволеності, такі як робота комунальних служб, якість доріг і медичного обслуговування, наявність інфраструктури в місці, де людина проживає, тощо. За всі ці фактори відповідальність несуть саме місцеві органи влади.

Говорячи про місцеву владу, ми не завжди замислюємось, наскільки важливою є її функція у життєдіяльності людини. Якщо звернутися до умов життя, то деякі з них безпосередньо від нас нібито не залежать, наприклад, те, що знаходиться поза нашою домівкою, але,

насправді, це не зовсім так. Зовнішні умови життя деякою мірою все ж таки залежать від людини, а саме, від її вибору кандидатів до місцевої влади. Саме вони відповідальні за функціонування міст, районів і прибудинкових територій, від діяльності місцевої влади залежатиме, якої якості будуть комунальні послуги, доступність медичних та інших послуг [Бурова, 2016]. І всі ці умови стійко формують відчуття комфорту та задоволеності життям.

У цій статті пропонується розглянути кореляцію між такими показниками, як: довіра до місцевих органів влади та задоволеністю життям у своєму населеному пункті й проаналізувати динаміку пов'язаності цих двох показників.

Джерелом отримання адекватної та надійної інформації є щорічний моніторинг соціальних змін, за допомогою якого можна систематично відстежувати тенденції суб'єктивного відображення об'єктивних процесів громадської думки. Спостереження за показником, що відображає відчуття життєвого комфорту, дає змогу точніше зрозуміти, наскільки змінилося життя людей у їхньому населеному пункті з точки зору задоволеності проживання в ньому та чи стали вони відчувати себе в ньому більш комфортно. Кореляція зі ставленням до місцевої влади дасть змогу зрозуміти, наскільки місцева влада насправді впливає на відчуття комфорту, наскільки вона детермінує це відчуття та побачити динаміку змін за роки незалежності.

Уперше питанням довіри до місцевого самоуправління у моніторингу ставилися у 2002 році – це розквіт державності, після 10 років з дати проголошення незалежності.

Таблиця 1

Який рівень Вашої довіри місцевим органам влади?, %

	2002	2010	2020
Тією чи іншою мірою довіряють місцевим органам влади	14,2	17,9	21,4
Тією чи іншою мірою не довіряють місцевим органам влади	54,8	48,4	45,0

У 2002 році тією чи іншою мірою місцевій владі довіряло 14,2% опитаних громадян, коли 54,8% тією чи іншою мірою – не довіряли.

З роками ситуація стала змінюватись у позитивному напрямі.

У 2010 році тих, хто не довіряє місцевим органам влади – 48,4%, тих, хто тією чи іншою мірою довіряє – 17,9%. У 2020 році тих, хто довіряє – 21,4%, тих, хто не довіряє – 45%. Можна сказати, що ситуа-

ція доволі змінилась на краще, так само, як і задоволеність життям у населеному пункті.

Таблиця 2

**Якою мірою Ви задоволені життям
у Вашому населеному пункті?, %**

	2002	2010	2020
Тією чи іншою мірою задоволений життям у населеному пункті	26,2	44,2	47,2
Тією чи іншою мірою не задоволений життям у населеному пункті	42,5	30,2	25,0

Проаналізувавши показники довіри до місцевої влади та задоволеності життям у населеному пункті, можна побачити, що за роки незалежності України люди стали більше довіряти місцевим органам влади. Цю ситуацію можна пояснити тим, що люди за роки незалежності стали більше цікавитись політичним та соціальним життям своєї держави. Вони стали відчувати, що їх оселя – це не тільки їх дім, це і все, що знаходиться поза нею: будинок, район, населений пункт, у якому вони проживають. Зараз люди у своєму населеному пункті стали більше зважати на місцеву владу, особливо після реформи децентралізації. У процесі цієї реформи з'являються так звані об'єднані територіальні громади (ОТГ). Починаючи із 2020 року, вони стають базовими органами місцевого самоврядування в Україні. Все це дає людям можливість брати участь у житті населеного пункту завдяки створенню базового суб'єкта місцевого самоврядування – територіальних громад. Це стало початком розвитку у громадян більшої відповідальності за свої оселі. І хоча це зовсім нова і ще не завершена реформа, вона викликає у громадян почуття того, що людина може щось змінити у своєму районі та населеному пункті.

Звичайно, багато факторів, що впливають на задоволеність життям у населеному пункті, пов'язані із тим, кого люди обирають у місцеві органи самоврядування. У статті «Sociological analysis of the factors influencing citizens' attitudes to local governments in Ukraine» [Burova, 2021] вже було проаналізовано, які саме чинники впливають на вибір того чи іншого кандидата, і можна з упевненістю сказати, що основними чинниками при виборі кандидата у місцеві органи влади є ті чинники, які забезпечують життєдіяльність людини, тобто ті умови, без яких комфортне проживання у населеному пункті не можливе.

Отже, у даному випадку, коли ми розглянули ступінь задоволеності життям у населеному пункті та довіру до місцевої влади, можна сказати, що влада стала краще справлятися із своєю функцією – задовольняти базові потреби громадян. А громадяни, своєю чергою, відчували себе більш відповідальними за умови, в яких вони можуть почуватися комфортно.

Щодо двовимірного розподілу цих двох показників, то динаміка пов'язаності цих показників така, що серед людей, які не довіряють органам місцевої влади, доволі багато тих, хто не задоволений життям у населеному пункті. Найщільніша кореляція спостерігається у 2002 році, (60%) скоріш за все тому, що люди були взагалі-то більш незадоволені життям у населеному пункті і менше довіряли місцевій владі, що підтверджують цифри *таблиці 1 і 2*. З роками кореляція стала дещо менш щільною завдяки загальному покращенню відчуття задоволеності й довіри, а також тому, що люди стали, можливо, більше замислюватись над тим, що задоволеність життям і комфортне відчуття себе у своєму населеному пункті залежить все ж таки не тільки від роботи місцевих органів влади, а ще й від екологічної, економічної, а також психологічної складової їхнього життя.

Розглянемо це докладніше: у 2002 році серед тих, хто не довіряє органам місцевої влади – 60% людей не задоволені своїм життям у населеному пункті. Тобто кореляція доволі щільна, люди дійсно вважають, що місцева влада відповідальна за все, чим люди зараз не задоволені. У 2010 році серед тих, хто не довіряє органам місцевої влади, 41,4% людей не задоволені своїм життям у населеному пункті, як ми бачимо, кореляція зменшується. У 2020 році серед тих, хто тією чи іншою мірою не довіряє місцевим органам влади, 40,8% людей не задоволені своїм життям у населеному пункті. Це може бути пов'язано із тим самим процесом децентралізації влади, громадяни стали почуватися більш відповідальними за те, що відбувається у їх районі / місті, ніж тільки-но звинувачувати у всьому владу, хоча б і місцеву.

Отже, можна сказати, що за роки незалежності люди стали більш самостійними та відповідальними за місто, де вони проживають, створення територіальних громад, а саме реформа децентралізації, позитивно вплинуло на розуміння, що тепер це наша країна та кожен у змозі щось зробити хоча б у межах свого району або міста. Це дуже важливе відчуття для молодшої держави, якою є Україна, та самоідентичності громадян. З'являється дедалі більше можливостей для тих, хто хоче змін, і завдяки цьому формується основа сильної держави. І хоча суб'єктивний вимір світосприйняття соціальної

реальності часто не збігається зі змістом матеріальних характеристик життя людини, все ж таки задоволеність певними сферами життєдіяльності людини є, безперечно, дуже значущою для отримання відчуття комфорту та задоволеності життям, що, безперечно, зумовлює людину не тільки ефективно працювати, а й спричиняє інноваційні прориви, що, своєю чергою, сприяє формуванню громадянської відповідальності та державної самоідентичності.

Джерела

Бурова, О. І. (2016). Життєвий комфорт населення України в умовах урбанізації: соціологічний аналіз. Київ: Наукова думка.

Burova, O. (2021). Sociological analysis of the factors influencing citizens' attitudes to local governments in Ukraine. *Sociology, Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. №2.

ДЕКЛАРАТИВНІ АВТОРИТАРНІ НАСТРОЇ УКРАЇНЦІВ ЯК ЗАПИТ НА ВПОРЯДКУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

В українському суспільстві існує суперечність між наявними авторитарними настроями та несприйняттям авторитаризму в реальному політичному житті. Адже українці двічі за роки незалежності вийшли на вулиці, щоб завадити утвердженню авторитаризму. Очевидно, що соціальні трансформації, через які пройшло населення України, викликають запит на елементарний порядок за умов частої безпорадності та неефективності української влади. Тривала соціально-економічна криза, свавілля олігархів, непрофесіоналізм чиновників, затяжна війна на сході країни та безліч інших проблем викликають тривалий психологічний дискомфорт та часто асоціюються із недемократичним урядуванням.

В основі авторитарної свідомості лежать сподівання людей на прості та рішучі дії з боку «сильної руки», покладання повноти відповідальності на певну посадову особу і глибока недовіра (і навіть зневага) до демократичних процедур розв'язання суспільних проблем. Власне, демократія і демократичні процедури не відкидаються людьми з авторитарною свідомістю, однак мають для них лише інструментальну цінність як засіб досягнення певної мети. За умов, коли демократичні засоби виявляються неефективними, «авторитаристи» закликають «не панькатися», «не церемонитися» з певною проблемою шляхом законних процедур, а силовими методами найскоріше покінчити з цим.

У моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України є показник, який відображає авторитарні настрої, і йдеться про запитання «Чи згодні Ви з тим, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?» (табл. 1).

Виявилось, що у перші п'ять років незалежності близько 40% опитаних погоджувались з цим твердженням. Така ж сама кількість респондентів не могли визначитися у цьому питанні. І лише невелика частка громадян не погоджувалася з цим твердженням. Однак уже з кінця 1990-х років за рахунок невизначених почала зростати частка людей, які відкидали закони та дискусії, прагнучи «сильного» керівництва. Це насамперед пов'язувалося з наслідками важкої соціально-економічної трансформації суспільства. У подальші роки кількість тих, хто погоджувався з авторитаристським твердженням,

Таблиця 1

Динаміка оцінки авторитарних настроїв в Україні
(розподіл відповідей населення на запитання «Чи згодні Ви з тим, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?»), %

Варіанти відповідей	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
Згоден	40,5	42,0	49,3	58,7	49,3	46,7	65,7	62,4	63,5	61,2	63,0	62,5	58,2	56,0
Не згоден	17,0	17,2	14,5	21,4	19,4	18,5	18,7	20,8	19,6	20,6	16,0	24,4	23,2	23,4
Не знаю	41,7	40,8	36,1	19,8	30,7	34,8	15,6	16,7	16,8	17,8	20,7	13,1	18,7	20,4
Не відповіли	0,8	0,0	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,4	0,3	0,0	0,0	0,2

зросла до двох третин населення. Парадоксально, але після Майдану-2004 цей показник суттєво зріс і навіть після Євромайдану він майже не змінювався. Лише в останні роки кількість «авторитаристів» почала дещо знижуватися, а кількість незгодних з авторитарним правлінням – дещо зростати.

Підґрунтя авторитарних настроїв криються як у вікових відмінностях респондентів, так і в їхніх ідеологічних орієнтаціях. Зокрема, на основі даних моніторингового дослідження за 2020 рік виявилось, що авторитарні настрої зростають зі збільшенням віку (табл. 2). Зокрема, у віковій групі 18–29 років кількість людей, які погоджуються з авторитарним врядуванням, сягнула 52,6%, натомість серед вікової групи 70 та більше років – їх вже виявилось 62,7%. Однак,

Таблиця 2

Залежність оцінки авторитарних настроїв в Україні від віку

(розподіл відповідей різних груп населення на запитання «Чи згодні Ви з тим, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?»), %

Вікові групи	Декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії			
	Згоден	Не згоден	Не знаю	Загалом
18–29 років	52,6	22,2	25,2	100,0
30–39 років	54,7	23,2	22,1	100,0
40–49 років	55,5	26,1	18,4	100,0
50–59 років	54,1	25,1	20,8	100,0
60–69 років	60,1	20,3	19,6	100,0
70 та більше років	62,7	24,3	13,0	100,0

якщо взяти тих, хто не згоден з цим твердженням, то відмінності у віковому розподілі вже не такі очевидні. Тобто молодші покоління вже менше схильні до авторитаризму, втім категоричної незгоди такому врядуванню серед них не простежується.

З'ясувалося, що суттєві відмінності у кількості «авторитаристів» спостерігаються за групами людей, які сповідують різні економічні ідеології (табл. 3). Так, серед тих, хто прагне максимального лібералізму в регулюванні економікою, виявилось 44,8% «авторитаристів» та більше третини незгодних з авторитарними принципами, серед прихильників змішаної економіки зафіксовано відповідно 56% і 25,8%, а серед прихильників планової економіки – відповідно 62,2% і 19,1%.

Таблиця 3

Залежність оцінки авторитарних настроїв від економічних уподобань громадян України (розподіл відповідей груп населення з різними економічними перевагами на запитання «Чи згодні Ви з тим, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?»), %

Яким чином, на Вашу думку, держава повинна брати участь в управлінні економікою?	Декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії			
	Згоден	Не згоден	Не знаю	Загалом
Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок	44,8	34,5	20,7	100,0
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	56,0	25,8	18,2	100,0
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	62,2	19,1	18,7	100,0

Також відмінності спостерігаються серед громадян України, які сповідують різні політичні ідеології (табл. 4). Найбільша частка «авторитаристів» виявилася серед лівих – 66,5%, натомість серед центристів їх виявилось 56,5% і найменше «авторитаристів» простежується серед правих – 51,4%. Відповідно незгода з авторитарним врядуванням зростає по осі «ліві – праві».

І нарешті, виявилось, що чим критичнішою є оцінка зусиль української влади щодо боротьби з поширенням пандемії коронавірусу на території України – тим більше людей погоджується з твердженням, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії (табл. 5). Якщо серед тих, хто погодився, що влада робить все можливе, виявилось 52,6%

Таблиця 4

Залежність оцінки авторитарних настроїв від політичних уподобань громадян України (розподіл відповідей груп населення з різними політичними преференціями на запитання «Чи згодні Ви з тим, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?»), %

Політична ідентифікація	Декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії			
	Згоден	Не згоден	Не знаю	Загалом
Ліві (комуністична, соціалістична)	66,5	17,2	16,3	100,0
Центристи (соціал-демократична, зелені, ліберальна)	56,5	26,3	17,2	100,0
Праві (християнсько-демократична, національно-демократична, націоналістична)	51,4	31,0	17,6	100,0
Неідентифіковані	55,2	21,4	23,4	100,0

Таблиця 5

Залежність оцінки авторитарних настроїв від ставлення громадян до зусиль держави у боротьбі з пандемією коронавірусу (розподіл відповідей на запитання «Чи згодні Ви з тим, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?»), %

Оцінка зусиль української влади по боротьбі з поширенням пандемії коронавірусу на території України	Декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії			
	Згоден	Не згоден	Не знаю	Загалом
Влада робить все, що може	52,6	26,8	20,6	100,0
Влада щось робить, але цього недостатньо	55,5	26,2	18,3	100,0
Влада нічого не робить для цього	62,6	20,1	17,3	100,0
Важко сказати	50,5	15,8	33,7	100,0

«авторитаристів», тоді як серед тих, хто вважає, що влада нічого не робить для цього, частка «авторитаристів» зросла до 62,6%. Очевидно, що серед «авторитаристів» чинна влада не виглядає сильною та привабливою, особливо в контексті боротьби з коронавірусом.

Причина незадоволеності зусиллями влади у боротьбі з коронавірусом криється у критичних оцінках карантинних заходів, які змушують людей коритися правилам та бути відповідальними.

Так, серед людей, які виступають проти карантинних обмежень, виявилось більше «авторитаристів», ніж серед тих, хто ці заходи сприймає повністю або ж частково (табл. 6).

Таблиця 6

Залежність оцінки авторитарних настроїв від ставлення громадян до карантину (розподіл відповідей на запитання «Чи згодні Ви з тим, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?»), %

З яким із тверджень стосовно карантину Ви згодні найбільше?	Декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії			
	Згоден	Не згоден	Не знаю	Загалом
Карантин та суворі обмежувальні заходи потрібно продовжити і надалі	54,0	27,5	18,5	100,0
Карантин потрібно суттєво пом'якшити, але деякі обмежувальні заходи продовжити і надалі	55,4	26,9	17,7	100,0
Карантин та суворі обмежувальні заходи потрібно вже закінчити	62,4	15,9	21,6	100,0
Важко сказати	51,5	18,3	30,3	100,0

Авторитарні настрої часто пов'язані з особистою безвідповідальністю, оскільки прагнення сильної влади нівелює власну суб'єктивність. Безвідповідальне ставлення до пандемії коронавірусу породжує свавілля, а не внутрішню свободу.

Однак, незважаючи на зафіксований доволі високий відсоток громадян, яким близькі авторитарні методи, все ж можна припустити, що для респондентів запитання містить завуальоване протиставлення порядку та безпорядку, коли декілька сильних керівників будуть більш ефективними, ніж закони, котрі ніхто не виконує, та «балаканина», яка ні до чого не приводить.

Власне тому в опитуванні, яке Інститут соціології НАН України провів у рамках реалізації дослідницького проекту за грантом НФДУ у 2021 році¹, було поставлене більш конкретне запитання, де варіан-

¹ Соціологічне опитування «Соціальні наслідки COVID-19 в Україні» в рамках реалізації дослідницького проекту Інституту соціології НАН України «Соціальні наслідки пандемії COVID-19 в контексті суспільної трансформації в Україні: соціологічний підхід» за грантом НФДУ, здійснене соціологічною фірмою ТОВ «ХЬЮМЕН РЕСЕАРЧ» з 28 липня по 7 серпня 2021 року методом інтерв'ю «обличчям-до-обличчя» за структурованою анкетом на планшеті з використанням програмного забезпечення для проведення соціологічних опитувань. Загальна вибірка сукупність (2000 респондентів) репрезентує доросле населення України (віком 18 років і старших). До вибірки не увійшли території, які тимчасово не контролюються владою України – АР Крим та окремі райони Донецької та Луганської областей. Статистична похибка з імовірністю 0,95 не перевищує 2,2%.

тами відповіді були: 1) суто демократичний устрій; 2) поєднання демократичних процедур з політикою «сильної» руки; 3) одноосібний авторитарний режим з обмеженням прав і свобод громадян. У таблиці 7 наведені результати відповідей населення України на запитання щодо оптимального способу наведення порядку в країні.

Таблиця 7

Оцінка оптимального способу досягнення соціального порядку в Україні (2021), %

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>%</i>
Лише виборна демократія, верховенство права та незалежний суд зможуть забезпечити порядок	34,1
Потрібно поєднати окремі демократичні процедури із політикою «сильної руки»	20,1
Потрібно тимчасово обмежити політичні права та свободи громадян – всю відповідальність повинен взяти сильний лідер і його політична сила	22,2
Важко відповісти	23,6
Загалом	100,0

Виявилось, щобільше третини українців зазначили суто демократичні засоби наведення порядку в країні. П'ята частина громадян погоджуються підтримати поєднання демократичних та авторитарних процедур. Приблизно така сама кількість згодні на класичний авторитарний режим. Навіть, якщо об'єднати тих, хто підтримує авторитаризм у цілому та частково, то загальна кількість таких сягне 42,3%, що значно менше, ніж результати за методикою моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України. Очевидно, що більш детальні твердження про авторитарний режим вже не так підтримуються українцями.

Про це свідчать й дані інших опитувань. Зокрема, фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром Разумкова провели загальнонаціональне дослідження у липні–серпні 2021 року (опитано 2019 респондентів віком від 18 років, теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%), в якому відтворили запитання щодо потреби у «сильній руці», яке традиційно ставить російський «Левада-Центр» в опитуваннях громадян Російської Федерації (табл. 8).

Порівняння виявило суттєву відмінність між колишніми близькими народами. Майже половина населення Росії погоджується з постійною потребою «сильної руки» у своїй країні. Ще чверть росіян погоджуються на ситуативне авторитарне правління. НАТО

Таблиця 8

Оцінка авторитарних настроїв громадянами України та Росії, %

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Україна липень-серпень 2021 р.</i>	<i>Росія січень 2020 р.</i>
Нашому народу постійно потрібна «сильна рука»	26	49
Бувають такі ситуації, коли потрібно зосередити усю повноту влади в одних руках	27	26
Не можна допускати, щоб уся влада була віддана у руки однієї людини	37	22
Важко відповісти	10	3
Загалом	100	100

Джерело: [Центр Разумкова, 2021; Левада-Центр, 2020].

мість серед громадян України найбільша частка (більше третини) категорично не згодні з концентрацією влади в одних руках, водночас приблизно чверть населення погоджується на постійне перебування під «сильною рукою» і така сама кількість згодилася на ситуативне авторитарне правління. Власне у цьому випадку сума цих двох часток дорівнює 53%, що відтворює частку «авторитаристів» моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України. Однак тут можна чітко побачити кількість населення, яке погоджується з тим, що українці потребують авторитарного режиму. Їх виявилася меншість.

Отже, шлях соціально-політичних пертурбацій, через які пройшли українці за роки незалежності, вже суттєво відрізняє їх не лише від радянських років, а й від їхніх східнослов'янських сусідів. Той факт, що більшість українців досі декларативно схиляються до авторитарних настроїв, не є свідченням скочування суспільства до авторитаризму, а є виявом делегітимації суспільно-політичного укладу, коли населення втомилося від імітаційної моделі демократії та неефективного управління. Цей феномен переплітається з циклічним політичним процесом, коли за умов імітаційної демократії суспільство зазнає розчарування політичним класом, залишаючись при цьому прихильниками демократії. Відтак виникає потреба певного «впорядкування», і після чергового електорального циклу чи Майдану політика наступного режиму починає драгувати тотальною корумпованістю та відсутністю ефективного врядування. Саме тому українські громадяни починають з відразою сприймати «закони та

дискусії», які настільки себе дискредитували, що альтернатива приходу «сильних керівників» стає сподіванням на ефективне врядування, ніж на дійсно авторитарний режим. Принаймні у суспільстві існує вагома частка громадян, які не сприймають жодних винятків для утвердження авторитарного правління і до того ж є ідеологічно вмотивованими.

Джерела

Левада-Центр (2020). *Государственный патернализм*. Отримано з: <https://www.levada.ru/2020/02/25/gosudarstvennyj-paternalizm/>

Центр Разумкова (2021). *30 років незалежності: які здобутки і проблеми зростання бачать українці й на що сподіваються у майбутньому* (липень–серпень 2021 р.). Отримано з: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/30-rokiv-nezalezhnosti-i-aki-zdobutky-i-problemy-zrostannia-bachat-ukrainsi-i-na-shcho-spodivaiutsia-u-maibutnomu>

ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ДИНАМІКИ МОВНИХ УПОДОБАНЬ В УКРАЇНІ

Мовні уподобання (англ. *preference* – віддання переваги, вибір) – це схильності людей віддавати перевагу якійсь мові перед іншими мовами за умов вибору з-поміж них. Ці уподобання виявляються у переважній прихильності до якоїсь із декількох мов, приступних людині для розуміння та вжитку, у бажанні обрати її для використання чи вивчення. Мовні уподобання можуть виявлятися у різних сферах життєдіяльності – в особистому житті, фаховій діяльності, у громадянському або цивільному просторі, політичних відносинах, освіті, науці, релігії, дискурсах різних медіа, користуванні інформаційними технологіями тощо.

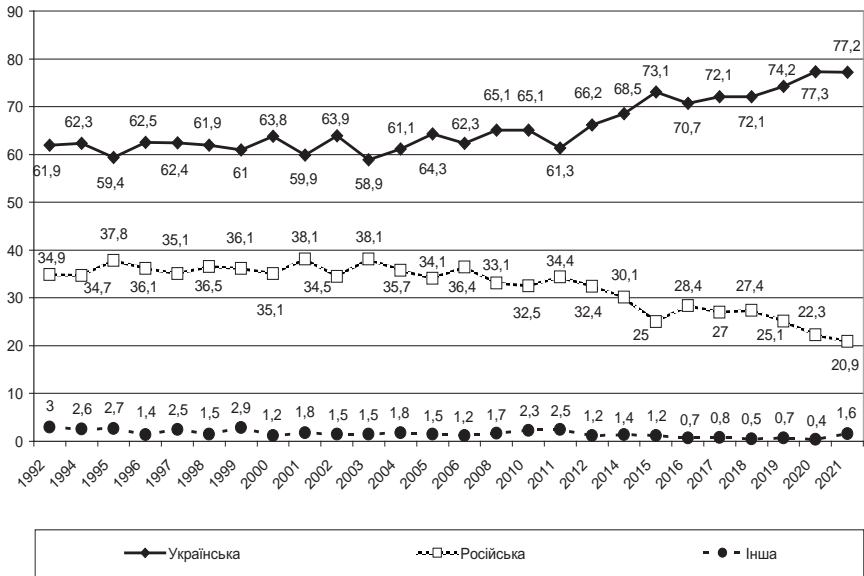
У соціологічному моніторингу Інституту соціології НАН України застосовується низка показників, що уможлиблюють аналіз динаміки мовних уподобань громадян України з часу проголошення її незалежності (рис. 1–5).

Йдеться про показники: а) декларування своєї рідної мови (рис. 1), яку опитувані можуть реально не вживати у різних життєвих ситуаціях та обставинах; б) переважної мови спілкування у родинному домашньому середовищі (рис. 2); в) бажаної для опитуваних мови заповнення соціологічної анкети (рис. 3) – імовірної переважної та комфортної мови роботи їх із різними документами, інструкціями, настановами і т. п.; г) вибору мови, необхідної, окрім української, для обов'язкового вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах (рис. 4); д) думки стосовно надання російській мові статусу офіційної в Україні (рис. 5).

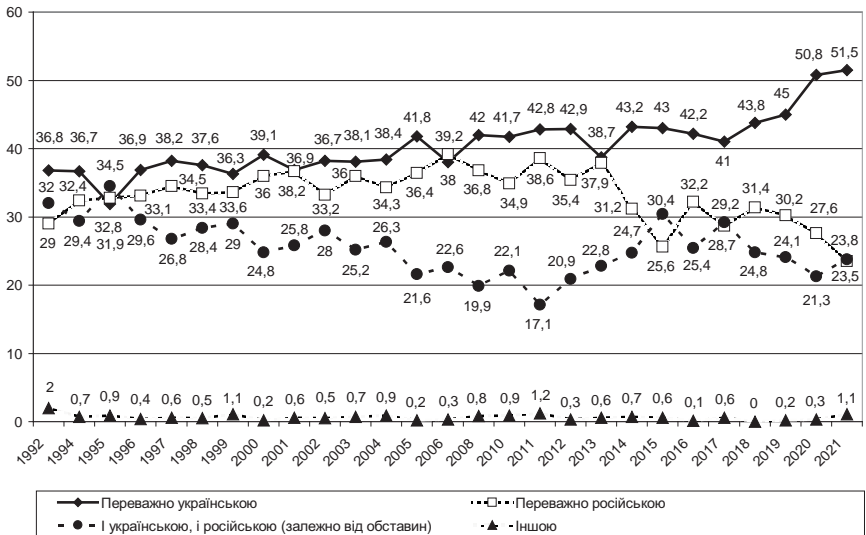
Найбільші зміни співвідношень відсотків мовних уподобань за наведеними показниками спостережені впродовж останнього десятиліття. Загальна тенденція останніх років – збільшення часток уподобань української мови за здебільше одночасного зменшення часток уподобань російської мови. Наприклад, за 2012–2021 роки суттєво зріс відсоток уподобання опитуваними української та скоротився відсоток уподобання російської мов заповнення соціологічних анкет. При цьому частка української мови сягнула 65-відсоткового, а частка російської мови – 35-відсоткового рівнів 2021 року.

Зауважені тенденції мінливості та різниці відсотків мовних уподобань одразу після 2013 року можна почасти розглядати як наслідок структурних змін вибірки моніторингу. Зокрема, до 2013 року

Розділ другий

**Рисунок 1. Динаміка розподілу відповідей на запитання
"Ваша рідна мова" (% до кількості опитаних)**

**Рисунок 2. Динаміка розподілу відповідей на запитання
"Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтеся у Вашій родині (вдома)? (Дайте одну відповідь, що найбільше підходить)"**
(% до кількості опитаних)

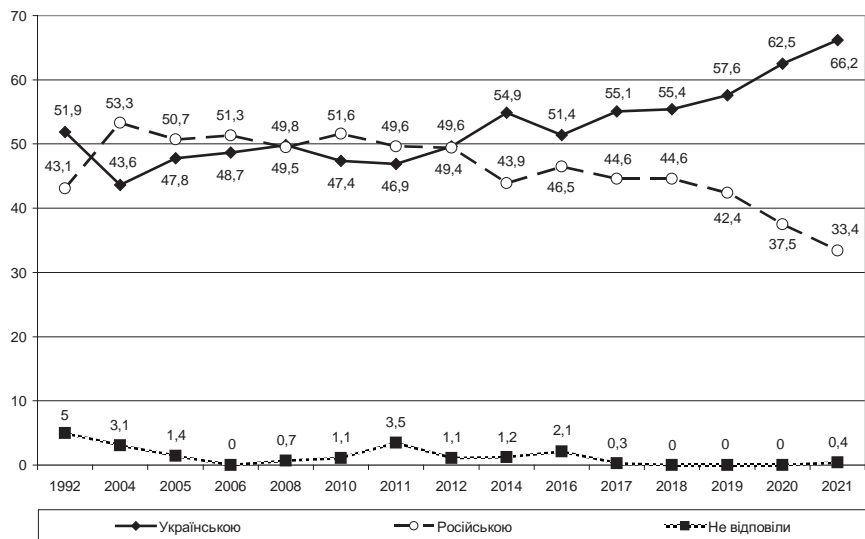

Рисунок 3. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Якою мовою Ви б хотіли заповнювати анкету наступного разу?” (% до кількості опитаних)

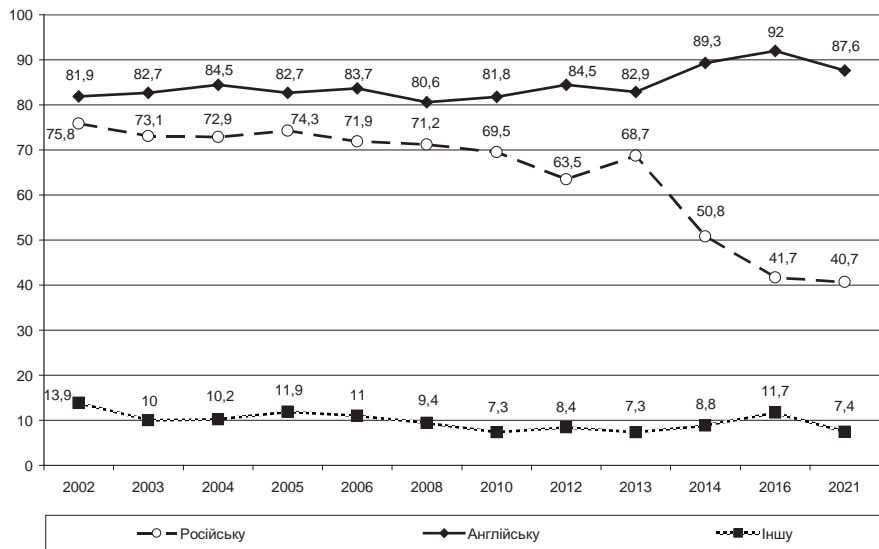

Рисунок 4. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Яку мову, окрім української, на Вашу думку, необхідно обов’язково вивчати в загальноосвітніх навчальних закладах? (Відзначте всі відповіді, що підходять)” (% до кількості опитаних)

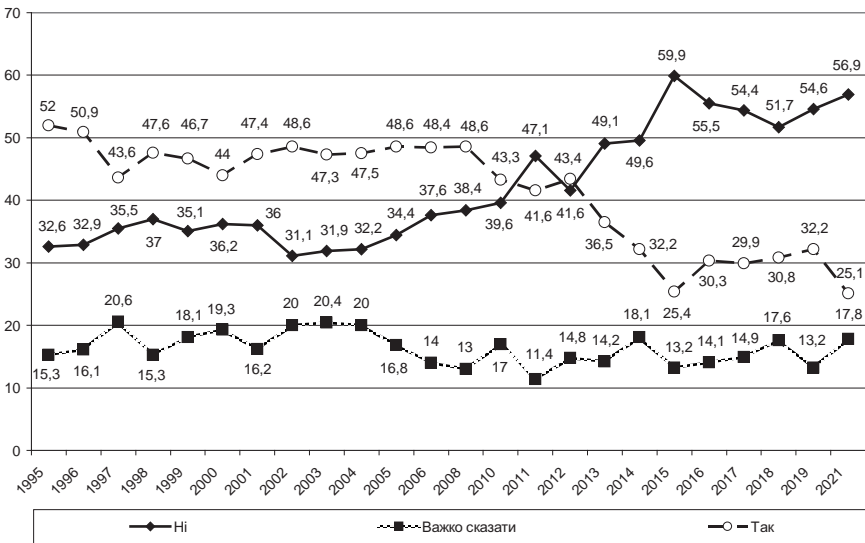

Рисунок 5. Динаміка розподілу відповідей на запитання “Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні?” (% до кількості опитаних)

включно вибірки моніторингових досліджень пропорційно репрезентували всі регіони України. Внаслідок російської окупації Криму його населення не репрезентоване у вибірках моніторингових досліджень з 2014 року. А через захоплення сепаратистсько-терористичними угрупованнями за підтримки та участі Росії окремих районів Донецької та Луганської областей населення цих районів не репрезентоване у вибірках моніторингового дослідження із 2015 року. Саме зазначені регіональні спільноти мешканців АР Крим і Донецької та Луганської областей завжди вирізнялися переважною прихильністю до російської мови.

Про це свідчать розподіли відповідей опитуваних із цих регіонів України за всіма розглянутими вище показниками мовних уподобань (рис. 1–5). Зокрема, у 2012 році з-поміж опитаних (n = 91) в АР Крим 85,7% зазначили своєю рідною мовою російську, а 97,8% висловили бажання заповнювати наступного разу анкету російською мовою. У 2013 році серед опитаних (n = 91) в АР Крим 95,6% визначили мову переважного спілкування у своїй родині як виключно російську, 95,6% зазначили необхідність вивчення, окрім української, російської мови в загальноосвітніх навчальних закладах, 73,6% висловили згоду з необхідністю надання російській мові статусу офіційної в Україні.

Серед опитаних ($n = 167$) у Донецькій області у 2012 році 85,7% зазначили своєю рідною мовою російську, а 96,4% висловили бажання заповнювати наступного разу анкету російською мовою. У 2013 році серед опитаних ($n = 169$) у Донецькій області 83,4% визначили мову переважного спілкування у своїй родині як виключно російську, 82,2% зазначили необхідність вивчення, окрім української, російської мови в загальноосвітніх навчальних закладах, 81,1% висловили згоду з необхідністю надання російській мові статусу офіційної в Україні.

З-поміж опитаних ($n = 115$) у Луганській області у 2012 році 59,6% зазначили своєю рідною мовою російську, а 97,3% висловили бажання заповнювати наступного разу анкету російською мовою. У 2013 році серед опитаних ($n = 169$) у Луганській області 86,8% визначили мову переважного спілкування у своїй родині як виключно російську, 93,9% зазначили необхідність вивчення, окрім української, російської мови в загальноосвітніх навчальних закладах, 61,4% висловили згоду з необхідністю надання російській мові статусу офіційної в Україні.

Але відсутністю репрезентації у вибірках моніторингових досліджень українських громадян із окупованих територій із зауваженнями переважними мовними орієнтаціями можна пояснювати значну зміну співвідношення мовних уподобань у 2013–2015 роках. Сумнівно, щоб ця ж обставина продовжувала спричинювати зменшення відсотків уподобань російської та збільшення відсотків уподобань української мов, зафіксовані згодом – у 2017–2020 роках. Ці пізніші тенденції мінливості мовних уподобань радше слід пов'язувати із процесами змін у масовій свідомості.

Зокрема, вельми виразною є супутня цим змінам динаміка такого виміру масової свідомості, як рівень національної дистанційованості* в українському суспільстві стосовно росіян (рис. 6).

Ідеться про декларовані схильності не допускати їх як членів своєї сім'ї, близьких друзів, сусідів, колег по роботі, співгромадян, відвідувачів країни або й узагалі не допускати в Україну. Національна дистанція стосовно росіян збільшилася на початку нового тисячоліття. У часі це збіглося із приходом до державної влади в Росії В. Путіна, який із своїм оточенням активізував процеси євразійської реінтеграції на пострадянському просторі. Не виключено, що

* Респонденти вибирали стосовно росіян “одне з положень”, “найбільш близьке” особисто їм, на яке вони згодні допустити представників цієї національності, за порядковою шкалою: 1 бал – “членів моєї сім'ї”; 2 бали – “близьких друзів”; 3 бали – “сусідів”; 4 бали – “колеги по роботі”; 5 балів – “ мешканців України”; 6 балів – “відвідувачів України”; 7 балів – “взагалі не допускав би в Україну”.

Рисунок 6. Динаміка середнього рівня національної дистанційованості стосовно росіян (діапазон шкали: 1–7 балів), М

українські громадяни вбачали у цих процесах загрози суверенітету своєї країни. Згодом, у 2013–2020 роках, коли ці загрози втілювалися у формі російської агресії та окупації українських територій, теж спостерігається суттєве зростання національної дистанційованості стосовно росіян.

Зауважений прояв соціального відчуження опитуваних від росіян певною мірою відбивається на мовних уподобаннях в Україні. Про це свідчать відмінності середніх значень національної дистанційованості стосовно росіян за відсотками опитуваних із різними мовними уподобаннями (табл. 1–5).

Результати однофакторного дисперсійного аналізу для показників декларування своєї рідної мови (рис. 1), переважної мови спілку-

Таблиця 1
Середні рівня національної дистанції стосовно росіян за позиціями показника рідної мови опитуваних, 2020 рік, М*

Ваша рідна мова	М	n	SD
Українська	5,21	1388	1,974
Російська	3,41	402	2,229
Інша	3,83	6	2,137
Загалом	4,80	1796	2,168

*Міри значущості відмінностей середньої: $df = 2$; $F = 122,680$; $p < 0,001$.

Таблиця 2

**Середні рівня національної дистанції стосовно росіян
за позиціями показника переважної мови спілкування
у родині опитуваних, 2020 рік, M***

<i>Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтеся у Вашій родині (вдома)?</i>	<i>M</i>	<i>n</i>	<i>SD</i>
Переважно українською	5,49	913	1,760
Переважно російською	3,59	495	2,326
І українською, і російською (залежно від обставин)	4,69	382	2,154
Іншою	5,83	6	0,753
Загалом	4,80	1796	2,168

Міри значущості відмінностей середньої: $df = 3$; $F = 96,107$; $p < 0,001$.

Таблиця 3

**Середні рівня національної дистанції стосовно росіян
за позиціями показника бажаної мови заповнення анкет
наступного разу, 2020 рік, M***

<i>Якою мовою Ви б хотіли заповнювати анкету наступного разу?</i>	<i>M</i>	<i>n</i>	<i>SD</i>
Українською	5,40	1121	1,845
Російською	3,80	675	2,297
Загалом	4,80	1796	2,168

Міри значущості відмінностей середньої: $df = 1$; $F = 259,861$; $p < 0,001$.

Таблиця 4

**Середні рівня національної дистанції стосовно росіян
за позиціями показника вибору мови, необхідної,
окрім української, для обов'язкового вивчення
в загальноосвітніх навчальних закладах, 2020 рік, M***

<i>Яку мову, окрім української, на Вашу думку, необхідно обов'язково вивчати в загальноосвітніх навчальних закладах?</i>	<i>M</i>	<i>n</i>	<i>SD</i>
Вибір російської мови	3,70	696	2,183
Відсутність вибору російської мови	5,50	1099	1,845
Загалом	4,80	1795	2,168

Міри значущості відмінностей середньої: $df = 1$; $F = 351,614$; $p < 0,001$.

**Середні рівня національної дистанції стосовно росіян
за позиціями показника думки щодо надання російській мові
статусу офіційної в Україні, 2018 рік, М***

<i>Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні?</i>	<i>M</i>	<i>n</i>	<i>SD</i>
Ні	4,97	927	1,910
Важко сказати	4,13	315	1,731
Так	3,50	552	1,978
Загалом	4,37	1794	2,011

Міри значущості відмінностей середньої: $df = 1$; $F = 107,756$; $p < 0,001$.

вання у родині (рис. 2), бажаної мови заповнення соціологічних анкет (рис. 3), вибору мови, необхідної, окрім української, для обов'язкового вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах (рис. 4) та думки щодо надання російській мові статусу офіційної в Україні (рис. 5) показують, що національне дистанціювання опитуваних від росіян є певною мірою пов'язаним із мовними уподобаннями в українському суспільстві (табл. 1–5). Середні рівня національної дистанційованості стосовно росіян статично значуще відрізняються у кількісному вимірі за позиціями уподобань української та російської мов у межах шкал цих показників: опитувані із уподобаннями української мови є помітно більше національно дистанційованими від росіян, ніж опитувані із уподобаннями російської мови.

Національне дистанціювання від росіян та пов'язані із ним переважні мовні уподобання, зокрема, стосовно російської мови певною мірою залежні від масового сприйняття участі Росії у бойових діях на Донбасі.

У соціологічному моніторингу Інституту соціології НАН України декілька років поспіль застосовувався показник, що фіксував масові уявлення про те, з ким доводиться воювати українським силовим структурам на Донбасі (рис. 7).

Загалом близько половини опитуваних зауважували опосередковану участь Росії у бойових діях проти українських силових структур через різноманітну підтримку сепаратистів. Помітна частина респондентів зазначила пряму збройну агресію Росії проти України. Значно менше опитуваних вважає, що озброєні сепаратисти на Донбасі цілком самостійно протидіють українській державі.

Для візуального увиразнення зафіксованих тенденцій і для зручності їх аналізу шкала цього показника (рис. 7) була спрощена шляхом об'єднання окремих її позицій, споріднених змістовно з огляду на ідентифікацію в них міри участі Росії у бойових діях на Донбасі:

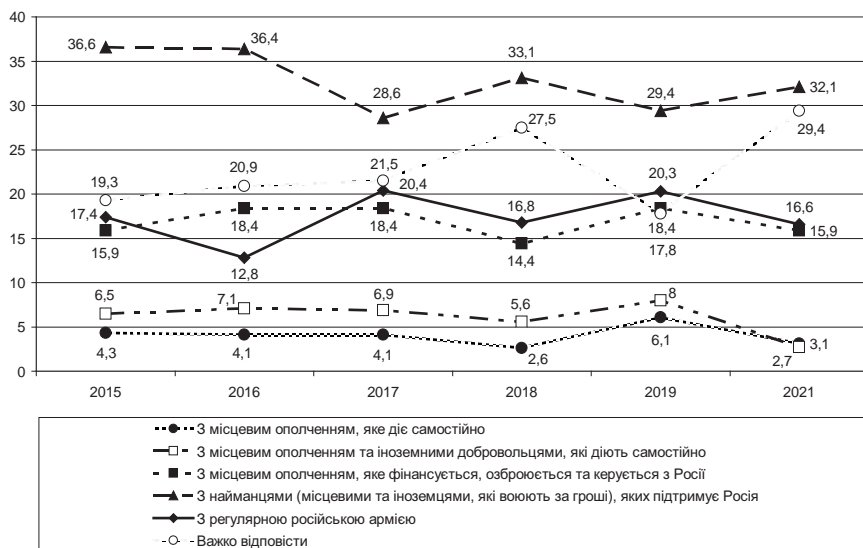

Рисунок 7. Динаміка розподілу відповідей на запитання “З ким сьогодні, на Вашу думку, головним чином, воюють українські сили структури (армія, Нацгвардія, поліція, СБУ тощо) на Донбасі? (Відмітьте одну відповідь, що найбільше підходить)” (% до кількості опитаних)

1) відсутність участі Росії – об’єднання позицій “З місцевим ополченням, яке діє самостійно” та “З місцевим ополченням та іноземними добровольцями, які діють самостійно”; 2) опосередкована участь Росії – об’єднання позицій “З місцевим ополченням, яке фінансується, озброюється та керується з Росії” та “З російськими найманцями (місцевими та іноземцями, які воюють за гроші), яких підтримує Росія”; 3) пряма участь Росії – позиція “З регулярною російською армією” залишена без змін; 4) невизначеність думки опитуваних – позиція “Важко відповісти” залишена без змін.

У підсумку отримано модифікований показник ідентифікації у масовій свідомості противника українських силових структур (армії, Нацгвардії, міліції, СБУ тощо) на Донбасі (рис. 8).

Абсолютна більшість опитуваних (65%) станом на 2017–2021 роки ідентифікувала сукупну опосередковану та пряму участь Росії у бойових діях проти українських силових структур (армії, Нацгвардії, міліції, СБУ тощо) на Донбасі. Це означає, що в масовій свідомості в Україні домінує думка про безперечну меншу або більшу участь Росії у бойових діях проти України. І ця масова думка певною мірою відбивається на національному дистанціюванні щодо росіян.

Розділ другий

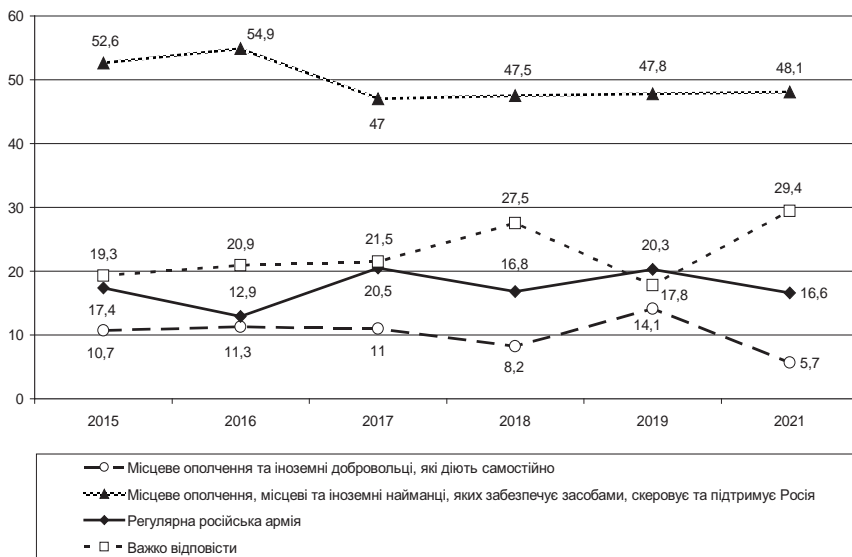

Рисунок 8. Ідентифікація у масовій свідомості противника українських силових структур (армії, Нацгвардії, поліції, СБУ тощо) на Донбасі (% до кількості тих, хто відповіли)

Про це свідчать відмінності середніх значень національної дистанційованості стосовно росіян за відсотками опитуваних із різною мірою ідентифікації Росії як противника українських силових структур на Донбасі (табл. 6).

Таблиця 6

Середні рівня національної дистанції стосовно росіян за позиціями показника ідентифікації противника українських силових структур на Донбасі, 2018 рік, M*

<i>З ким сьогодні, на Вашу думку, головним чином, воюють українські силові структури (армія, Нацгвардія, міліція, СБУ тощо) на Донбасі?</i>	<i>M</i>	<i>n</i>	<i>SD</i>
Місцеве ополчення та іноземні добровольці, які діють самостійно	3,30	148	2,015
Місцеве ополчення, місцеві та іноземні найманці, яких забезпечує засобами, скеровує та підтримує Росія	4,57	851	1,939
Регулярна російська армія	4,83	302	1,969
Важко відповісти	4,08	493	2,009
Загалом	4,37	1794	2,011

Міри значущості відмінностей середньої: $df = 3$; $F = 26,574$; $p < 0,001$.

Результат однофакторного дисперсійного аналізу для показника ідентифікації противника українських силових структур на Донбасі у масовій свідомості показує, що національне дистанціювання опитуваних від росіян у 2018 році було пов'язане із масовим усвідомленням та визнанням різної міри участі Росії у бойових діях проти України. Середні рівня національної дистанційованості стосовно росіян статично значуще відрізняються у кількісному вимірі за позиціями ідентифікації різної міри участі Росії у війні: опитувані, які ідентифікують пряму або опосередковану таку участь, є помітно більше національно дистанційованими від росіян, ніж опитувані, які вказують на самостійні дії сепаратистів на Донбасі.

Дії Росії в Криму та на Донбасі у 2014 році і пізніше не лише соціально відчужують більшу частину опитаних від росіян, а й викликають у них упередження стосовно російської мови, занепокоєння перспективами її офіційно-статусного вивіщення в Україні. Це найбільше показують зв'язки показника ідентифікації у масовій свідомості противника українських силових структур на Донбасі із показниками уподобання мови заповнення соціологічних анкет та думки щодо надання російській мові статусу офіційної в Україні (табл. 7–8).

Таблиця 7

Зв'язок ідентифікації противника українських силових структур на Донбасі та уподобання мови заповнення соціологічних анкет, 2021 рік, %*

Якою мовою Ви б хотіли заповнювати анкету наступного разу?	З ким сьогодні, на Вашу думку, головним чином, воюють українські силові структури (армія, Нацгвардія, міліція, СБУ тощо) на Донбасі?				Загалом
	Місцеве ополчення та іноземні добровольці, які діють самостійно	Місцеве ополчення, місцеві та іноземні найманці, яких забезпечує засобами, скеровує та підтримує Росія	Регулярна російська армія	Важко відповісти	
	% до всіх n = 102	% до всіх n = 857	% до всіх n = 299	% до всіх n = 530	
Українською	37,3	73,3	83,6	51,5	66,5
Російською	62,7	26,7	16,4	48,5	33,5
Загалом	100	100	100	100	100

*Міри зв'язку: $\chi^2 = 149,703$; $df = 3$; $p < 0,001$; коефіцієнт V Крамера = 0,289 ($p < 0,001$).

Зв'язок ідентифікації противника українських силових структур на Донбасі та думки щодо надання російській мові статусу офіційної в Україні, 2021 рік, %*

Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні (при збереженні української як державної мови)?	З ким сьогодні, на Вашу думку, головним чином, воюють українські силові структури (армія, Нацгвардія, міліція, СБУ тощо) на Донбасі?				Загалом
	Місцеве ополчення та іноземні добровольці, які діють самостійно	Місцеве ополчення, місцеві та іноземні найманці, яких забезпечує засобами, скеровує та підтримує Росія	Регулярна російська армія	Важко відповісти	
	% до всіх n = 102	% до всіх n = 862	% до всіх n = 298	% до всіх n = 530	
Ні	19,6	62,3	77,2	44,3	57,0
Важко сказати	15,7	17,3	13,1	21,7	17,8
Так	64,7	20,4	9,7	34,0	25,2
Загалом	100	100	100	100	100

*Міри зв'язку: $\chi^2 = 189,636$; $df = 6$; $p < 0,001$; коефіцієнт V Крамера = 0,230 ($p < 0,001$).

Чим вище опитувані ідентифікують ступінь участі Росії – від взагалі відсутності такої участі до опосередкованої та прямої участі – тим більше вони схильні вподобати українську, а не російську мову при заповненні анкет наступного разу та виявляти неприйняття офіційно-статусного вивіщення російської мови в Україні. Не виключено, що у розширенні сфери вжитку російської мови та її офіційно-статусному вивіщенні більшість опитуваних убачають загрозу національній безпеці України, оскільки таке розширення і вивіщення виглядає як своєрідне потурання новій агресії та окупації українських територій з боку Росії.

Зауважені особливості масової свідомості дають підстави для таких висновків. Найбільші зміни співвідношень відсотків мовних уподобань упродовж останнього десятиліття, зокрема, збільшення часток уподобань української мови за здебільше одночасного зменшення часток уподобань російської мови, зумовлені низкою внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників. Серед останніх особливо значущу роль відіграла агресія Росії у Криму та на Донбасі. Суттєве зростання та абсолютне переважання останніми роками частки уподобань української мови має бути обов'язково врахованим у політиці держави у різних сферах життя України.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ: ПОЛЯРИЗАЦІЯ ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Питання про зовнішньополітичні орієнтації стало актуальним для українців одразу після відновлення незалежності у другій половині 1991 року. Йшлося і про напрям розвитку (трансформації), і про пошук партнерів для співпраці.

Доволі скоро це питання постало як необхідність вибору між двома можливими векторами зовнішньої політики – повернення в «оновлений союз» з Російською Федерацією або євроатлантична інтеграція з ЄС та НАТО. Це був непростий вибір. Бажання робити такий вибір не було. Доволі популярною була думка про те, що можна нічого не робити, залишатися нейтральними до всіх проблем у Європі та світі і така нейтральність буде продуктивною, позбавить ворогів і навіть стане фактором залучення партнерів до співробітництва. Однак із часом стало зрозумілим, що і для кожного українця, і для всієї держави уникнути необхідності зробити вибір не вдасться. Ми розглянемо як змінювалися і водночас формувалися (ставали визначеними, позбавленими внутрішніх суперечностей) зовнішньополітичні орієнтації українців.

У квітні 1997 року був підписаний Договір про Союз Білорусі та Росії і в цьому ж році в моніторингове дослідження було включено запитання про ставлення до можливого приєднання України до такого союзу:

Як Ви ставитеся до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі?

- 1 – скоріше негативно
- 2 – важко сказати
- 3 – скоріше позитивно

А у 2000 році до моніторингового дослідження були включені запитання про ставлення до вступу України в ЄС та про ставлення до можливого вступу в НАТО:

Як Ви ставитеся до вступу України до Європейського Союзу?
Як Ви ставитеся до вступу України до НАТО?

- 1 – скоріше негативно
- 2 – важко сказати
- 3 – скоріше позитивно

Ми розглянемо як змінилися зовнішньополітичні орієнтації в українському суспільстві між 2000 роком (початок моніторингу –

запитання про ставлення до євроінтеграції) та 2018 роком (завершення першого електорального циклу після Революції Гідності). При цьому ми розглянемо ще дві важливі точки – 2005 рік (після першого Майдану, результат Помаранчевої революції) та 2015 роком (після другого Майдану, результат Революції Гідності та вплив військового нападу Російської Федерації). Звичайно, необхідно враховувати, що у 2015 та у 2018 роках опитування проводилося тільки на підконтрольній Україні території.

У таблиці 1 представлений розподіл відповідей респондентів на запитання про ставлення до приєднання України до союзу Росії та Білорусі в різні роки проведення опитування.

Таблиця 1

Ставлення до можливості приєднання до союзу Росії та Білорусі

		1997 р.	2000 р.	2005 р.	2015 р.	2018 р.
Скоріше негативно	1	24,3%	37,0%	27,9%	62,1%	54,4%
Важко сказати	2	22,1%	22,2%	18,5%	16,0%	23,6%
Скоріше позитивно	3	53,6%	40,8%	53,6%	21,8%	22,0%
N		1810	1810	1798	1785	1800
Середнє		2.29	2.04	2.26	1.60	1.68
Станд. відхилення		0.83	0.88	0.87	0.82	0.81

У ставленні до союзу з Росією та Білоруссю переважає позитивне ставлення в 1997, 2000 та навіть у 2005 роках (після Помаранчевої революції). І тільки у 2015 році, після російської окупації Криму та початку Росією військових дій на сході України, ставлення стало суттєво іншим, змінилося на протилежне і починає домінувати негативне ставлення до можливості такого об'єднання. Група тих, хто не може визначитися стосовно такого потенційного вектора можливого розвитку подій, кількісно є доволі стабільною – близько 20%. У даних 2015 року група тих, хто має негативне ставлення, зростає на більше ніж 30%, що означає вплив подій 2014 року на зміну думки не тільки тих, хто не визначився, а й доволі значної частини саме тих, хто до Революції Гідності ставився до такого союзу позитивно. Іншими словами, саме відкрито ворожі дії Російської Федерації стали фактором зміни думки прихильників зближення із Росією на повністю протилежну.

Децю по-іншому відбувалася зміна ставлення до можливого вступу України в Європейський Союз (див. розподіл відповідей на запитання в табл. 2).

Ставлення до можливості вступу в Європейський Союз у цілому стабільно переважно позитивне. Близько половини респондентів

Таблиця 2

Ставлення до можливості вступу України в ЄС

		2000 р.	2005 р.	2015 р.	2018 р.
Скоріше негативно	1	9,6%	19,9%	24,6%	23,6%
Важко сказати	2	34,4%	32,9%	19,1%	28,5%
Скоріше позитивно	3	56,0%	47,2%	56,3%	47,9%
N		1808	1799	1788	1800
Середнє		2.46	2.27	2.32	2.24
Станд. відхилення		0.66	0.77	0.84	0.81

(47–48%) визначено позитивно ставляться до вступу України в ЄС. Деякий сплеск (близько 56%) спостерігається у 2000 та у 2015 роках, але в цілому можна констатувати, що суттєвих змін за останні 20 років у ставленні до вступу в ЄС не відбулося.

Суттєво по-іншому змінювалися та формувалися з часом ставлення українського суспільства до можливого приєднання до такої системи колективної безпеки як НАТО (табл. 3).

Таблиця 3

Ставлення до можливості вступу України в НАТО

		2000 р.	2005 р.	2015 р.	2018 р.
Скоріше негативно	1	33,6	50,5	34,5	29,8
Важко сказати	2	41,5	34,5	22,1	30,6
Скоріше позитивно	3	24,9	15,0	43,4	39,6
N		1808	1796	1785	1800
Середнє		1.91	1.64	2.09	2.10
Станд. відхилення		0.76	0.73	0.88	0.83

Найнижча точка ставлення до вступу в НАТО в даних, що розглядаються, це 2005 рік – приблизно половина респондентів ставиться негативно та лише 15% ставиться позитивно. Це ще раз демонструє, що після Помаранчевої революції не було зсуву вектора зовнішньополітичних орієнтацій українців у євроатлантичному напрямі, домінували позитивні ставлення до Російської Федерації, яка розглядалася як важливий, хоча, можливо, і складний економічний партнер, але аж ніяк не військовий противник. Значні зміни відбулися після Революції Гідності та окупації Росією Криму і початком військових дій на Сході України. Кількість прихильників вступу до НАТО почала переважати кількість противників (43,4% проти 34,5%), а кількість тих, хто не визначився, зменшилася до 22%. Протягом наступних трьох років дещо зменшилися і частка прихильників, і частка

противників вступу до НАТО. Натомість зросла частка тих, хто не визначився. Але в цілому це не справило впливу на загальну ситуацію (середнє значення показника практично залишилося без змін, значення на рівні 2.1). Отже, саме події після Революції Гідності (окупація Криму, початок військових дій Російської Федерації на Донбасі) спричинили такий помітний зсув у позитивний бік у ставленні українців до вступу в НАТО.

Цікавим і важливим є питання не тільки про те, як змінювалися зовнішньополітичні орієнтації, а й питання про те, як вони формувалися, ставали більш визначеними, менш суперечливими з точки зору логіки. Йдеться про те, наскільки чітко сформованим в українському суспільстві є євроатлантичний вектор (розуміння необхідності зв'язку між спрямованістю на вступ в ЄС із орієнтацією на вступ до НАТО). А також про те, наскільки чітким є розуміння того, що євроатлантична інтеграція не може поєднуватися з орієнтацією на союз з Росією та Білоруссю.

Ми розглянемо як міру узгодженості, визначеності, логічної несуперечливості зовнішньополітичних орієнтацій українців кореляцію між відповідями на відповідні запитання моніторингового дослідження (табл. 4).

Таблиця 4

Узгодженість зовнішньополітичних ставлень
(коефіцієнт кореляції Пірсона)

	Кореляція ставлень «до союзу з Росією і Білоруссю» та «до вступу в ЄС»	Кореляція ставлень «до союзу з Росією і Білоруссю» та «до вступу в НАТО»	Кореляція ставлень «до вступу в ЄС» та «до вступу в НАТО»
2000 р.	- 0.245	- 0.366	0.399
2005 р.	- 0.275	- 0.383	0.438
2015 р.	- 0.506	- 0.482	0.703
2018 р.	- 0.382	- 0.427	0.623

Аналіз кореляцій у таблиці 4 демонструє загальну узгодженість (несуперечливість) ставлень. Усі наведені в таблиці кореляції є статистично значущими. Кореляція між ставленнями до вступу в ЄС та в НАТО є стабільно (тобто в усі роки проведення дослідження) позитивними, а кореляції ставлень до союзу з Росією та Білоруссю із ставленнями до вступу в ЄС та до вступу в НАТО є стабільно негативними. Крім того, ставлення до вступу в ЄС та до вступу в НАТО у 2000 та 2005 роках корелюють позитивно на середньому рівні. Але у 2015 році, після подій Революції Гідності, кореляція доволі різко

зростає (значення 0.6–0.7). Тобто узгодженість ставлень до вступу в ЄС та вступу в НАТО значно зросла після трагічних та героїчних подій 2014 року. З'явилося більш чітке розуміння взаємної пов'язаності вступу до ЄС та вступу до НАТО. Іншими словами, євроатлантичний вектор, саме як необхідність поєднати курс на європейську інтеграцію із безпековою інтеграцією з Північноатлантичним Альянсом, став більш виразним та чітко усвідомленим для українців.

Водночас ставлення до союзу із Росією та Білоруссю у 2000 та 2005 роках теж на помірному рівні корелює зі ставленням до вступу в ЄС та в НАТО, але вже негативно. Це свідчить про певне розуміння різноспрямованості орієнтації на союз з Росією та Білоруссю і євроатлантичної інтеграції. Більше того, у 2015 році негативна кореляція посилюється (від -0.275 до -0.506 для орієнтацій на вступ до ЄС та від -0.383 до -0.482 для орієнтацій на вступ до НАТО). Це також є свідченням посилення визначеності у розумінні різноспрямованості цих двох можливих векторів зовнішньополітичного розвитку країни.

Отже, наш аналіз демонструє, що події 2014 року значно вплинули на розуміння українцями суті та наслідків двох потенційно можливих векторів зовнішньополітичного розвитку країни, орієнтованого на союз із Росією та Білоруссю та євроатлантичного. При цьому таку стабільно негативну кореляцію між цими двома потенційно можливими напрямками зовнішньополітичного розвитку ми можемо трактувати саме як поляризацію українського суспільства в питанні можливого напрямку зовнішньополітичного розвитку [Encyclopedia of Sociology, 2000: с. 2158].

Негативна в цілому кореляція між двома векторами зовнішньополітичних орієнтацій навіть після зростання у 2015 році не є настільки значною, щоб можна було вести мову про доволі чітку зовнішньополітичну визначеність українського суспільства. Значна невизначеність у орієнтаціях залишається в суспільстві. Не всі українці чітко усвідомлюють необхідність вибору, що в цілому суперечить ідеї багатовекторності зовнішньої політики, користі від невизначеності, яка може трактуватися як певна нейтральність. Ми будемо розглядати частку тих, хто зробив свій вибір між союзом Росії та Білорусі, з одного боку, та ЄС і НАТО – з другого, як певний показник визначеності та поляризації суспільства за зовнішньополітичними орієнтаціями.

Ми розділили всіх респондентів на такі чотири групи:

- визначено орієнтованих на союз із Росією та Білоруссю, хто ставиться позитивно до можливого вступу в такий союз і при цьому ставиться негативно до можливого вступу в ЄС та НАТО;

- визначено орієнтованих на євроатлантичну інтеграцію, хто ставиться позитивно як до можливого вступу в ЄС, так і до можливого вступу в НАТО і при цьому ставиться негативно до союзу із Росією та Білоруссю;
 - визначено суперечливих («амбівалентних»), хто одночасно ставиться позитивно і до союзу з Росією та Білоруссю, і до можливо-го вступу до ЄС та до НАТО;
 - невизначених, хто не увійшов до названих вище трьох груп.
- Ці чотири групи були представлені в даних різних років у таблиці 5.

Таблиця 5

Групи із визначеними зовнішньополітичними орієнтаціями

Зовнішньополітична орієнтація ...		2000 р.	2005 р.	2015 р.	2018 р.
на союз із Росією та Білоруссю	1	6,0%	14,1%	12,0%	9,4%
Євроатлантична	2	14,9%	7,5%	34,5%	27,8%
суперечлива (амбівалентна)	3	19,6%	19,2%	5,0%	6,2%
невизначена	4	59,5%	59,3%	48,4%	56,6%
N		1810	1800	1802	1800

Після Помаранчевої революції 2004 року група прихильників союзу Росії та Білорусі майже вдвічі переважала групу тих, хто мав євроатлантичні орієнтації. Все змінили події 2014 року, події Революції Гідності та агресія Росії. Група прихильників союзу Росії та Білорусі майже кількісно не змінилася, але група прихильників євроатлантичного вибору зросла різко (з 7,5% до 34,5%). Саме події після Революції Гідності дали основний поштовх поляризації українського суспільства за зовнішньополітичними орієнтаціями. Таке розділення в цілому залишилось і наприкінці електорального циклу у 2018 році, хоча на цей момент поляризація дещо зменшилася.

Група «амбівалентних», що у 2000 та 2005 роках становила приблизно 19%, різко зменшилася у 2015 році до 5% і практично такою ж залишилася у 2018 році. Це цікава тенденція, визначено суперечливих у своїх політичних орієнтаціях стало у 2015 році і залишається у 2018 році критично небагато.

Натомість група невизначених весь час залишається дуже великою. Її обсяг становить від майже 60% у 2000-му та 2005 роках до 48% у 2015 році (і це вже після того, як визначено почалася російська агресія). Ця критично велика група, що включає не менше половини громадян, не має чітко визначених зовнішньополітичних орієнтацій. І ця група є стабільною за розміром у всі роки нашого аналізу. При цьому це велика і важлива група виборців. І, звичайно, ця

група не є однорідною. В середині неї присутні свої структури як за зовнішньополітичними ставленнями, так і за іншими параметрами. Ця група заслуговує на окремий детальний аналіз. Адже саме за голоси цієї групи в першу чергу ведеться боротьба під час загальнонаціональних виборів.

Висновки

Зовнішньополітичні орієнтації, зокрема, в площині вибору між союзом з Росією та Білоруссю на одному полюсі й євроатлантичною інтеграцією на другому полюсі, не є стабільними в українському суспільстві. Зовнішньополітичні орієнтації змінюються з часом, і передусім під дією подій, що відбуваються в житті українського суспільства.

Аналіз демонструє, що зовнішньополітичні орієнтації не тільки змінюються з часом, а й формуються, стають більш чіткими, визначеними, менш суперечливими.

Помаранчева революція не мала сильного впливу на структуру ставлень до зовнішньої політики держави та, відповідно, на поляризацію суспільства за зовнішньополітичними орієнтаціями. Критично важливий та сильний вплив справила Революція Гідності, що мало наслідком значне зростання групи тих, хто має євроатлантичні орієнтації, та, відповідно, збільшення поляризації. Така більш чітка структура склалася у 2015 році саме тому, що події життя вимагали від громадян зробити свій вибір.

Попри всі драматичні події, тих, хто до кінця чітко не визначився, стабільно близько або навіть дещо більше, ніж 50%. Саме за прихильність цієї групи змагаються часто політики з відмінними зовнішньополітичними та ідеологічними орієнтаціями на загальнонаціональних виборах. Звичайно, ця доволі численна (50–60%) група не є однорідною. У ній також є свої певні підгрупи зі своїми преференціями. У зв'язку із цим вивчення структурних особливостей саме цієї групи може становити практичний інтерес.

Джерела

Encyclopedia of Sociology / eds. E. F. Borgatta, R. Montgomery. 2nd ed. 2000, 3481 p.

НАЦІОНАЛЬНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ В УКРАЇНІ: ДИНАМІКА ТА ЧИННИКИ

Толерантність стосовно представників різних соціальних груп населення є одним із головних принципів сучасного демократичного суспільства. Вона пов'язана з відчуттям упевненості в собі та є ознакою відкритості до порівняння з іншими точками зору і системами цінностей. Сьогодні толерантність розглядається як цінність і норма суспільства, що надає права для всіх індивідів і соціальних груп бути різними і водночас готовими до порозуміння та співпраці з людьми, які не є представниками домінуючої культурної системи.

Одним із важливих показників толерантності є величина соціальної дистанції стосовно представників тієї чи іншої групи. Поняття «соціальна дистанція» характеризує близькість або відчуженість від певних соціальних спільнот або окремих людей. Американський соціолог Еморі Богардус розробив шкалу соціальної дистанції, за допомогою якої можна оцінити ступінь соціально-психологічного сприйняття людьми один одного. Максимальна дистанція означає, що соціальна спільність є автономна і відокремлена від інших спільнот. Мінімальна дистанція сприяє найбільш тісній взаємодії людей, соціальних груп, культур. Мінімальна дистанція показує толерантне ставлення людей один до одного, а максимальна є ознакою інтолерантності.

В Україні шкала Богардуса була модифікована Н. Паніною та пристосована до вимірювання рівня толерантності в загальнонаціональному моніторингу, що здійснюється з 1992 року Інститутом соціології НАН України.

Щодо кожної етнічної групи з переліку, що надається в анкеті моніторингового опитування, респонденти мають відповісти, наскільки близькі стосунки вони готові допустити з представниками кожної з цих груп. Мінімальна соціальна дистанція – 1 бал (згоден допустити як члена родини), максимальна – 7 балів («не пускав би в Україну»). Часто рівень соціальної дистанції інтерпретують як рівень упереджень до тієї чи іншої групи. Якщо цей показник не перевищує 4 балів (готовність допустити представників вказаної національності як членів родини, близьких друзів, сусідів – сфера міжособистісного спілкування), це свідчить про переважно толе-

рантне ставлення до представників даної групи. Якщо значення індексу перевищує 4 бали (згода допустити представників вказаної національності як колег – сфера соціального спілкування), однак не виходить за межі 5 («нехай живуть в Україні, але контакти з ними є небажаними»), тоді ставлення до цієї етнічної групи може бути визначене як відособленість (готовність допустити представників групи як колег, мешканців країни). До третього рівня належать представники груп населення, ставлення до яких визначається індексом у діапазоні 5–6 балів, що вказує на ізольованість, небажання бачити представників цих соціальних груп як громадян держави, але при цьому допускається їх перебування як гостей. Крайній ступінь нетерпимості – ксенофобія. У такому разі рівень індексу перевищує 6 балів, що означає ставлення до тієї національної групи як до остаточно небажаної для спілкування.

Дані *табл. 1* надають можливість порівняння ІНД стосовно різних національностей з 1992 по 2020 роки.

Щодо турків, поляків, румунів, угорців, американців соціальна дистанція з 1992 по 2002 рік поступово збільшувалася, натомість відносно кримських татар, росіян, білорусів, євреїв, українців зменшувалась. “Після терористичного акту в Нью-Йорку 11 вересня 2001 року в масовій свідомості населення України стався якісний “стрибок” до збільшення соціальної дистанції стосовно представників більшості інших національностей” [Панина, 2012: с. 111], що було зафіксовано в результатах моніторингу 2002 року (*табл. 1*). Після цього “стрибка” тенденція збільшення соціальної дистанції зберігається стосовно всіх національностей, у тому числі й українців.

Наступна переломна зміна відбувається 2014 року, що пов’язано скоріше з надіями на революційні зміни в суспільстві і було яскраво продемонстровано на Євромайдані. У 2014 році соціальна дистанція незначно, але зменшується щодо всіх національностей, крім росіян і українців. До цих національних груп вона зростає, що свідчить про складний процес пошуку самоідентичності в українському суспільстві. Також, безперечно, це було наслідком анексії Криму та подій на Донбасі. Наступний рік зростання соціальної дистанції – 2020-й. Можливо, це є наслідком загальної світової кризи, пов’язаної з довгостроковими наслідками COVID-19. Подальші заміри суспільної динаміки за допомогою моніторингу допоможуть з’ясувати, які чинники впливають на зміни показників дистанційованості стосовно різних національностей. Але вже тепер можна зробити висновок, що для подальшого культурно-соціального розвитку Україні вельми необхідна довгострокова стратегія виходу з війни та економіч-

Таблиця 1

Динаміка показників національної дистанційованості населення України за шкалою Богардуса: 1992–2020 роки (середні оцінки за шкалою від 1 до 7 балів)

Національна дистанційованість населення України від ...	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
	американців	4.3	4.4	4.6	4.7	4.8	5.4	5.5	5.4	5.7	5.6	5.5	5.6	5.3	4.8	4.7
арабів	5.4	-	-	-	-	6.1	6.1	6.0	6.1	6.1	6.0	6.1	5.9	5.7	5.5	5.9
білорусів	2.9	2.7	2.6	2.5	2.8	4.2	4.1	3.9	4.1	3.9	4.0	4.1	4.0	4.0	4.0	4.3
грузинів	5.3	4.9	5.0	5.1	5.4	5.4	5.5	5.4	5.5	5.4	5.5	5.3	4.9	4.6	4.7	5.0
євреїв	4.2	3.8	3.8	3.9	3.9	5.0	5.1	5.0	5.2	5.0	5.1	5.0	4.8	4.7	4.7	5.1
кримських татар	5.1	4.5	4.7	4.5	4.9	5.6	5.5	5.4	5.5	5.4	5.3	5.3	4.8	4.5	4.6	5.0
угорців	4.2	4.6	4.8	4.9	5.1	5.4	5.4	5.1	5.3	5.1	5.2	5.2	5.0	4.9	4.8	5.1
німців	4.3	4.5	4.6	4.8	4.8	5.2	5.2	5.1	5.3	5.2	5.3	5.2	5.0	4.6	4.7	4.8
поляків	3.8	4.4	4.5	4.6	4.7	5.0	5.0	4.8	5.0	4.8	5.0	4.9	4.7	4.4	4.6	4.7
румунів	4.6	4.7	4.9	4.9	5.2	5.4	5.4	5.1	5.3	5.2	5.4	5.3	5.2	5.1	5.0	5.3
росіян	2.5	2.3	2.1	2.0	2.3	3.3	3.1	3.1	3.2	3.0	3.3	3.3	4.3	4.6	4.4	4.8
турків	-	4.9	5.2	5.3	5.6	5.9	5.9	5.7	5.8	5.8	5.7	5.7	5.4	5.3	5.2	5.5
українців	1.6	1.8	1.4	1.5	1.6	2.4	2.2	2.2	2.1	2.1	2.2	2.2	2.4	2.3	2.4	2.4

ної кризи. Подальша ескалація національного протистояння через засоби масової інформації може призвести не до об'єднання нації, а до збільшення соціальної дистанції не лише стосовно ідеологічних противників, а й у ставленні українців самих до себе.

З 1994 року КМІС проводить дослідження ставлення населення України до деяких етнічних груп, і у ньому також застосовується шкала американського соціолога Еморі Богардуса (адаптована Н. Паніною). “Найнижчий рівень етнічних упереджень в Україні дослідники констатують до українців, білорусів і росіян, найвищий – до китайців, африканців, арабів і особливо високий рівень упереджень до ромів. З 1994 до 2007 року рівень ксенофобії в Україні зростав (2007 він був найвищим за весь час спостережень), з 2008 до 2013 року дещо знизився, у період після анексії Криму і війни на Донбасі з 2014 до 2018 рік трохи зріс і повернувся до рівня 2011-го. На рівень ксенофобії найбільше впливають такі фактори, як освіта (чим вища освіта – тим нижчий рівень ксенофобії), тип поселення (в селі вищий рівень ксенофобії, ніж у місті), регіон проживання, фінансовий статус (чим вищий рівень добробуту, тим нижчий рівень ксенофобії) і вік (з віком рівень ксенофобії зростає)” [Міжетнічні упередження..., 2018]. Можна помітити, що в дослідженні КМІС показник рівня соціальної дистанції, запропонований в моніторингу Інституту соціології НАН України Н. Паніною, називається рівнем ксенофобії, і це, на нашу думку, не є цілком коректним. Але цікавим є порівняння даних різних наукових установ, результати досліджень яких свідчать про високий рівень дистанційованості українців стосовно різних національностей.

Здійснений нами аналіз даних моніторингу Інституту соціології НАН України виявив, що показники соціальної дистанції щодо різних національних груп залежать від чинників самоідентичності респондентів моніторингу та мають регіональні особливості. Проте виявилось, що самоідентичність респондентів і регіональні особливості мають статистично значущий вплив лише стосовно чотирьох національних груп: американців, білорусів, євреїв та росіян. Вплив самоідентичності та регіональної належності на соціальну дистанцію стосовно інших національних груп виявився значно слабшим. Можна припустити, що ставлення до американців і росіян змінюються значно сильніше в різних групах населення під впливом ситуації на Донбасі та анексії Криму. На ставлення до білорусів і євреїв може впливати розбіжність історичної традиції співіснування на одній території та взаємний культурний вплив.

За самоідентифікацією респондентів можна умовно поділити на п'ять груп – локальна самоідентифікація (ті, що вважають себе

передусім мешканцями села, району чи міста), регіональна самоідентифікація (ті, що вважають себе насамперед мешканцями регіону (області чи кількох областей)), третя група – це респонденти, що ідентифікують себе як громадяни України та представники етносу, нації, четверта група – це самоідентифікація як громадян колишнього Радянського Союзу, і п'ята група – як громадян Європи та світу. Розглянемо, як змінювалися показники національної дистанційованості в групах з різними типами самоідентифікації (табл. 2).

Таблиця 2

Дистанційованість стосовно представників різних національностей залежно від типів самоідентифікації в 1992 та 2020 роках
(середні оцінки за шкалою від 1 до 7 балів)

	Американці		Білоруси		Євреї		Росіяни	
	1992	2020	1992	2020	1992	2020	1992	2020
<i>Ким Ви себе перш за все вважаєте?</i>								
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	4.58	4.87**	3.22	4.27	4.52	5.06	2.56	4.55**
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	3.95	4.90**	2.81	3.67*	3.90	4.70**	2.35	4.08**
Громадянином України	4.34	4.64**	2.79	4.39**	4.23	5.14	2.58	5.04**
Представником свого етносу, нації	-	4.18	-	4.66	-	5.09	-	5.07
Громадянином колишнього Радянського Союзу	4.40	5.82**	2.39	3.37	3.89	4.40	1.81	2.97*
Громадянином Європи	3.28	3.26	2.61	4.38**	3.72	4.97*	2.31	5.83**
Громадянином світу	3.94	4.03	3.10	3.84*	3.67	4.80*	2.70	3.90**

Примітка. Відмінності показників у 1992 та 2020 рр. значущі на рівні 5%, ** на рівні 1%.

Згідно з таблицею 2 можна помітити, що в усіх п'яти групах зростає значення показника національної дистанційованості, якщо порівняти результати моніторингу 1992 та 2020 років. Найменша дистанційованість стосовно представників чотирьох національностей помічається у тих, хто позначає себе як громадянин колишнього Радянського Союзу. Зростає ця дистанційованість лише стосовно американців у 2020 році. Можливо, тому, що представники цієї національної групи вважаються в цьому випадку ідеологічними противниками.

У 2020 році, за даними таблиці 2, найменша соціальна дистанція спостерігається у “громадян Європи” стосовно американців (3.26) та “громадян світу” (4.03), а найбільша – у “громадян колишнього Радянського Союзу” (5.82) та у представників локальної (4.87) і регіональної (4.90) ідентичності. Значно збільшилася (у 2020 р. порівняно з 1992-м) соціальна дистанція щодо білорусів у представників усіх без винятку груп самоідентичності. Те саме стосується соціальної дистанції відносно євреїв. Але найбільш значні зміни помітні в зростанні соціальної дистанції щодо росіян. Навіть у “громадян колишнього Радянського Союзу” спостерігається збільшення дистанції (з 1.81 в 1992 р. до 2.97 у 2020 р.). Проте найбільша соціальна дистанція щодо росіян – у “громадян Європи” (5.83), “громадян України” (5.04) та “представників етносу, нації” (5.07).

Суттєвим чинником національної дистанційованості є регіональна належність громадян України (табл. 3).

Таблиця 3

Національна дистанційованість у різних регіонах України у 2012 та 2020 роках (середні оцінки за шкалою від 1 до 7 балів)

Регіон України	Американці		Білоруси		Євреї		Росіяни	
	2012	2020	2012	2020	2012	2020	2012	2020
Захід	5.42	4.74**	4.56	4.84*	5.41	5.54*	4.48	5.96**
Центр	5.43	4.81**	3.93	4.28**	5.09	5.07	3.43	5.06**
Південь	5.60	5.60	4.07	4.25**	4.79	4.80	3.02	4.14**
Схід	5.80	5.24**	3.88	3.79**	4.95	4.75	2.45	3.65**

Примітка. Відмінності показників у 1992 та 2020 рр. значущі *на рівні 5%, ** на рівні 1%

У таблиці 3 помітна відмінність у змінах соціальної дистанції стосовно американців у різних регіонах України. На Заході і в Центрі дистанція зменшилася значніше, ніж на Сході, і залишилася без змін на Півдні України, якщо ми порівняємо результати дослідження за 2012 і 2020 роки. Дистанція щодо білорусів в ці роки зменшилася на Сході і збільшилася в трьох інших регіонах України. Соціальна дистанція щодо росіян помітно зросла в усіх регіонах з максимальним її значенням у 2020 р., зафіксованому на Заході (5.96), у Центрі (5.06), на Півдні (4.14) та Сході (3.65) країни.

Можна порівняти результати цього аналізу з дослідженням КМІС (2018 р.)¹. За його результатами, регіон проживання теж має сутте-

¹ 38 по 23 вересня 2018 р. Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) провів власне всеукраїнське опитування громадської думки. Методом особистого інтерв'ю опитано 2026 респондентів, які мешкають у 109 населених

вий вплив на показники національної дистанції, коли найвищий рівень нетолерантності спостерігався на Заході (4,74), а найменший – на Півдні (3,61)” [Міжетнічні упередження.., 2018]. Ця залежність частково пояснюється тим, що на Заході зосереджено більше сільського населення, яке має вищий рівень ксенофобії. Проте регіон проживання впливає і незалежно від типу поселення, оскільки якщо взяти тільки населення великих міст чисельністю понад 100 тисяч, ми отримаємо приблизно таке саме співвідношення рівнів дистанційованості.

Висновки

Отже, сьогодні в Україні спостерігається зменшення ступеня толерантності громадян за багатьма напрямками, що можна пояснити зростанням напруженості у відносинах з Росією, кризою в соціально-економічному житті суспільства, невпевненістю у майбутньому, недовірою до влади тощо. Євроінтеграційна стратегія стимулює утвердження толерантності в українському суспільстві через освітньо-культурний обмін, розвиток комунікацій тощо. Чинниками утвердження толерантності в політичному просторі є: зростання рівня освіти, політичної культури громадян, надання їм можливості отримувати об'єктивну інформацію й активно брати участь у політичному житті суспільства тощо. Лише за таких умов у самосвідомості українців толерантність може отримати статус вищої цінності. Толерантність сьогодні більшою мірою, ніж будь-коли в історії України, є не абстрактним філософським ідеалом, а цілком практичною умовою виживання. У 2005 році Н. Паніна писала: “Домінуючі в масовій свідомості установки на зближення з представниками інших національних культур є психологічною передумовою формування відкритої соціальної системи демократичного зразка. І навпаки, психологічне сприйняття представників інших етнічних груп та національностей як суто “чужих”, їхнє відторгнення від “свого” соціального світу призводить до розвитку ксенофобських установок, створює передумови повернення до традиціоналіз-

пунктах усіх регіонів України (крім АР Крим) за 4-ступеневою стохастичною вибіркою, що репрезентативна для населення України віком від 18 років. У Луганській і Донецькій областях опитування проводилося тільки на території, що контролюється українською владою.

Статистична похибка вибірки (з імовірністю 0,95 і за дизайн-ефекту 1,5) не перевищує: 3,3% для показників близьких до 50%, 2,8% – для показників близьких до 25%, 2,0% – для показників близьких до 10%, 1,4% – для показників близьких до 5%.

му застарілого типу або тоталітарних принципів суспільної консолідації” [Панина, 2012: с. 110].

Цей висновок є цілком актуальним і сьогодні. Проте з 2005 року відбулося чимало подій в Україні та світі. Дослідження нових тенденцій, що призводять до змін у ставленні українців до інших національних культур є вкрай необхідним для розуміння ефективних шляхів подальшої євроінтеграції України, її входження в глобальні ринки. Дослідження впливу самоідентифікації та регіону проживання на індекси соціальної дистанційованості – це лише невеликий крок для поширення уявлення про проблеми толерантності в сучасній Україні, що, безперечно, потребує подальшої роботи з даними моніторингу, які надають унікальну можливість порівняння широкого кола соціальних чинників і проблем у різні періоди сучасної історії України.

Джерела

Міжетнічні упередження в Україні (2018). *Прес-релізи та звіти*. КМІС. Отримано з: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=793>

Панина Н. (2012) Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине / *Избранные труды по социологии в трех томах*. Т. III. Социология политики, национальных отношений, общественного мнения и социальной психиатрии. Киев: Факт.

ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАКТИКИ УКРАЇНЦІВ ЗА РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Скептичне ставлення багатьох експертів до масової політичної участі ґрунтується на тезах, що не кожен громадянин володіє навичками приймати обґрунтовані політичні рішення. Занадто багато активних громадян не мають необхідних здібностей для прийняття зважених рішень через обмеженість ресурсів часу та фінансів. Відтак масова активність піддається маніпуляції з боку ворожих держав, місцевих спритних політиків та олігархів. У результаті все це нерідко зводиться до охлократичних феноменів, які мало чим нагадують класичне громадянське суспільство.

Психологія виживання та відповідні соціальні практики українців наклали відбиток на характер взаємодії між державою і суспільством. Від тотальної недовіри до владних інститутів до тимчасового запаморочення, спричиненого черговим «месією», стало замкненим колом, яке важко розірвати пасіонарним активістам зі шляхетними намірами. Іншою проблемою стало існування регіональних та етновних відмінностей політичної свідомості населення, що відтворювалися на президентських та парламентських виборах.

За умов слабкості державних інститутів активна меншість може задавати спрямованість суспільного розвитку, перехопюючи та дублюючи функції держави у багатьох сферах. Це може бути як і оборона та безпека країни, так і розробка та впровадження реформ, коли активні фахові спільноти беруть під контроль ті сфери, які безвідповідальні чиновники не в змозі ефективно змінювати. Однак темпи та якість цього розвитку залежать від того, чи пасивна більшість позитивно сприймає таку громадянську «інтервенцію» та чи цінує вона самовідданість активних співгромадян.

В Україні зародження сучасного громадянського руху пов'язується з періодом кінця 1980 – початку 1990-х років, коли активна меншість («Револуція на граніті», парламентська опозиція у Верховній Раді) пов'язувала демократизацію суспільства з проголошенням незалежності. Саме ідеї цієї меншості оволоділи населенням УРСР і сприяли безболісному для республіки здобуттю незалежності. Однак подальший демократичний транзит був сповільнений, оскільки більшість населення у 1990-х роках не була зацікавлена в принципових соціальних трансформаціях.

Наступними сплесками громадянської активності стали події Помаранчевої революції та Революції Гідності (Євромайдану). Ці два феномени стали безумовним втіленням цивілізаційної суб'єктності України, яка супроводжує посткомуністичний транзит у східноєвропейській країні. Якщо брати до уваги дані моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, частки протестуючих в обох Майданах є в цілому співмірними: участь в акціях протесту в період Помаранчевої революції зазначило 20%, у період Революції Гідності – 17,1%. Втім, треба розуміти, що події листопада-грудня 2004 року не були такими тривалими та драматичними, як події на Євромайдані.

Виявлено, що спільними чинниками обох протестних виступів стали макрорегіональний розкол і зовнішньополітичні пріоритети населення. В обох випадках переважали мешканці Заходу і Центру країни, прихильники вступу України до ЄС та противники приєднання України до союзу Росії і Білорусі. І якщо у детермінації участі в Помаранчевій революції ці чинники поєднувалися з чинниками мовної ідентифікації, вікової та статусної диференціації, то участь у Революції Гідності зумовлювалася ще й підтримкою демократичних та ринкових цінностей. На відміну від подій Помаранчевої революції протестні «євромайдани», хоч і нечисленні, також з'явилися у великих містах на Сході і на Півдні країни, коли російськомовні представники середніх прошарків також виявили свою громадянську позицію. Про увиразнення цивілізаційного розвитку громадянського руху у часи Революції Гідності свідчить поява чинників схвалення ідеї вступу України в НАТО і беззаперечної підтримки багатопартійної системи та більший вплив чинника схвалення розвитку приватного підприємництва [Reznik, 2016].

Демократичні цінності, потреба ринкових перетворень і більш чіткий євроатлантичний курс стали співвідноситися з власними інтересами активістів громадянського руху. У віковому сенсі попередній досвід активістів посилювався молоддю з найбільших університетських міст, які історично є рушієм модернізації суспільства. Таким чином, до громадянського руху було залучене вже ширше коло людей, які не мали радянського досвіду політичного життя. Сприйняття демократичних і ринкових цінностей притлумили регіональні та мовно-етнічні ідентичності. Усе це стало свідченням нового етапу розвитку громадянського руху на шляху до модернізації.

У перехідних суспільствах участю у громадських організаціях охоплена невелика частка населення, натомість доволі поширеною є громадсько-політична активність різного змісту та тривалості.

Це пов'язано з тим, що інституційний контекст тривалих соціальних трансформацій і політичної нестабільності висуває на перший план короткострокову активність, не сприяючи розвитку колективних форм постійної громадянської залученості, які потребують від індивіда стабільного матеріального становища та часу. У період трансформацій, коли під впливом соціальної аномії «оголюється» нормативний каркас політичної системи. Саме тому в перехідних країнах становлення громадянського суспільства відбувається через складну конфігурацію громадянських практик як сукупності *відтворюваних, постійних та усталених дій*, які є втіленням прагнень активної частини населення здійснювати демократичні перетворення. Йдеться як про політичну участь, так і про неполітичні типи поведінки, які можуть бути ефективними в публічному просторі.

У структурі політичної інституціоналізації транзитного суспільства формування громадянських практик відбувається за такою схемою: етап спонтанних дій → укорінені та повторювані дії → перетворення практик на норми і правила (політичні інститути). Йдеться як про політичну участь, так і про неполітичні типи поведінки, які можуть бути використані в публічному просторі. Власне, *практика* відрізняється від активності, участі чи просто поведінки тим, що активність, участь чи поведінка можуть бути випадковими, часто зумовленими зовнішніми чинниками, натомість практика – це тривала поведінка, яка в силу своєї відтворюваності зумовлюється переважно внутрішніми чинниками

Саме у країнах, які часто балансують між утвердженням демократії і відступом до авторитаризму, ці дії переважно зосереджені у громадсько-політичній сфері, оскільки стан перехідності відкриває новий публічний простір. Тому вивчення поширеності громадянської поведінки та типів її реалізації є важливим для відстеження перспектив становлення громадянського суспільства.

Для виявлення типів громадянських практик у рамках моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України впродовж багатьох років респондентам ставилося запитання «У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?». Респондентам пропонувалася низка громадсько-політичних заходів, які були актуальними на момент опитування. Послідовність варіантів відповідей в анкеті була представлена для респондента за мірою складності реалізації кожної дії (табл. 1).

Якщо брати загалом участь у громадсько-політичних заходах, то динаміка кількості залучених у хоча б один тип громадянських практик свідчить про залежність поширеності громадянських прак-

Таблиця 1

**Динаміка відповідей населення України на запитання
«У яких громадсько-політичних заходах Ви особисто брали участь
упродовж останніх 12 місяців?», %**

<i>Варіанти відповіді</i>	2006	2007	2009	2013	2019	2020
Переконавав друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів	22,5	12,1	10,2	12,5	22,8	17,8
Розсилав повідомлення політичного змісту через мобільний телефон та електронну пошту	0,8	0,2	2,5	0,7	–	–
Обговорював громадські та політичні проблеми в соціальних мережах	–	–	–	–	12,5	8,9
Носив символіку політичного характеру	7,8	1,7	2,1	2,6	3,8	1,8
Не купував певні товари з політичних міркувань	2,9	2,2	2,7	2,9	11,2	8,0
Перераховував гроші волонтерам, армії, благодійним організаціям	–	–	–	–	7,9	8,3
Забезпечував необхідними матеріалами, препаратами або приладами медиків та хворих на коронавірус COVID-19	–	–	–	–	–	1,4
Брав участь у добродійних акціях	–	–	–	–	7,8	5,8
Збирав підписи під колективними зверненнями, у тому числі в Інтернеті	3,1	1,9	0,4	3,1	3,7	3,1
Брав участь у громадських слуханнях, консультаціях з органами влади	–	–	–	–	2,7	2,2
Вступав у контакт з офіційними представниками влади, у т. ч. зі скаргами	3,9	2,3	1,3	2,6	3,2	
Вступав у контакт з громадськими активістами, представниками політичних сил	6,3	2,7	2,7	4,1	3,3	2,6
Брав участь у роботі передвиборних штабів	8,2	–	–	–	–	–
Брав участь у законних мітингах і демонстраціях	7,9	4,9	4,0	2,8	–	–
Брав участь у голодуваннях протесту	0,3	0,2	0,2	0,1	–	–
Брав участь у бойкоті (відмовлявся виконувати рішення адміністрації, органів влади)	0,2	0,3	0,4	0,2	–	–
Брав участь у несанкціонованих мітингах, демонстраціях чи страйках	0,6	0,3	0,6	0,5	–	–
Пікетував державні установи	0,7	0,3	0,4	0,2	–	–
Блокував шляхи сполучення	0,2	0,2	0,4	–	–	–
Брав участь у захопленні будівель державних установ	0,1	0,1	0,1	–	–	–
Брав участь у протестних акціях	–	–	–	–	2,0	1,8
Брав участь у створенні та/або діяльності об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ)	–	–	–	–	3,8	–
Брав участь у роботі громадських організацій, соціальних рухів, партій	–	2,9	2,4	3,1	3,9	1,9
Займався волонтерською роботою, лікуванням та забезпеченням воїнів ООС (АТО), допомагав медикам та хворим під час пандемії (2020 р.)	–	–	–	–	2,6	1,2
Інше	0,7	0,7	0,1	0,2	0,1	2,1
У жодному із таких заходів участі не брав	64,7	79,9	83,7	80,0	59,1	65,2

* Сума відсотків перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більш як один варіант відповіді.

тик від інтенсивності політичного життя у суспільстві. Відразу після Помаранчевої революції до участі у громадсько-політичних заходах залучилося більше третини населення за рахунок практик політичного характеру. Однак у подальші роки ця залученість суттєво зменшилася. І лише опитування 2019–2020 років зафіксували більшу поширеність громадянських практик у суспільстві.

Здебільшого населення здійснює дискусійні практики, а саме ведення політичних дискусій із близькими, друзями чи знайомими, обговорення громадських і політичних проблем у соціальних мережах. Участь у таких заходах не вимагає особливих організаційних чи психологічних зусиль, а застосування Інтернет-технологій здешевлюють витрати та зменшують перешкоди для менш заможних та активних громадян. До цього типу громадянських практик можна віднести також носіння політичної символіки, яке також має індивідуалізований характер, однак тут необхідне бажання привселюдно демонструвати свою громадську чи політичну заангажованість, що суттєво зменшує кількість таких суб'єктів.

Дещо меншої поширеності набули громадянські практики, пов'язані з економічними способами просування своєї позиції. Бойкот певних товарів з політичних міркувань вимагає певних ціннісних та етичних передумов, оскільки такі люди здійснюють т. зв. етичне споживання навіть усупереч раціональній вигоді щодо придбання дешевшого, але «неприйняттого» з політичної точки зору товару. Переказ коштів волонтерам, армії, благодійним організаціям, забезпечення необхідними матеріалами, препаратами або приладами медиків і хворих на коронавірус COVID-19, участь у добродійних акціях є доволі індивідуалізованими практиками, які, крім фінансових витрат, не потребують якихось організаційних чи колективних зусиль, делегуючи свою волю «професіоналам».

І нарешті, значно менше українських громадян залучені в заходи, які потребують організаційних або колективних зусиль. Зокрема, збір підписів під колективними зверненнями, участь у громадських слуханнях, консультаціях з органами влади, участь у протестах чи контактування з громадськими активістами, представниками політичних сил потребує організаційних навичок. А вже участь у роботі громадських організацій, соціальних рухів, партій, заняття волонтерською роботою, лікуванням та забезпеченням воїнів АТО (ООС), підтримкою переселенців, допомога медикам і хворим під час пандемії чи участь у роботі громадських організацій, соціальних рухів, партій обов'язково, крім організаційних навичок, передбачає й групову взаємодію. Мізерна кількість залучених у громадянські

практики такого гатунку показує тенденцію, що чим складнішими є заходи за мірою організаційних чи колективних зусиль, тим менш вони поширені в українському суспільстві.

З'ясування політичних орієнтацій суб'єктів громадянських практик виявило їхнє позитивне ставлення до громадянських цінностей. Вони більшою мірою є політично ідентифікованими порівняно з рештою населення, також є більш проєвропейськими та орієнтованими на поєднання ринкових та адміністративних методів регулювання економіки. Втім, з усіх типів громадянських практик лише індивідуально-економічні практики претендують на те, щоб їхніх суб'єктів можна було вважати соціальною основою демократичного транзиту України. Ціннісне підґрунтя політичних дискусій, етичного споживання, добродійності та фінансової підтримки волонтерів, армії та благодійних організацій включає у себе переконання про демократію як найбажаніший устрій для України, сповідування ліберальної ідеології щодо ролі держави, вибір особистої відповідальності, а не патерналістських очікувань, та пріоритет свободи, а не добробуту. Ймовірність здійснення таких дій збільшується зі зменшенням віку, зростанням рівня освіти, проживанням у великих населених пунктах [Резнік, 2020]. Освічені молоді люди великих міст, які поєднують моральне споживання та фінансові витрати на добродійність, за умов неефективного державного врядування раціоналізують своє ставлення до опіки держави, обираючи свободу та особисту відповідальність.

Таким чином, складне геополітичне становище України та безвідповідальність її політичного класу змушують звернути увагу на чи не єдине джерело формування соціальної основи модернізації – суб'єктів громадянських практик. Адже ні еволюційний шлях формування ціннісних передумов країн Заходу, ні авторитарні рецепти «азійських тигрів» не забезпечать швидкої модернізації України. Лише нові цінності та практики громадянських активістів можуть стати основою дієздатних соціальних інститутів та формування відповідального політичного класу. Зрештою, трансформаційні механізми спрацьовують у тому випадку, коли індивідуальні дії осіб поєднуються шляхом агрегації чи стратегічної взаємодії й сукупно спричиняють макросоціальні наслідки.

І дійсно, у критичні моменти пострадянського періоду українці продемонстрували несприйняття авторитарного правління. Обидва Майдани показали ефективність короткострокових об'єднань громадян у боротьбі проти авторитаризму і зовнішнього ворога. Однак відсутність державницької традиції серед українців не озна-

чає відсутність у них патерналістських очікувань та орієнтацій. Прояви відчайдушної та неймовірної співпраці простежуються лише за умов екзистенційної загрози. Натомість тривалі практики співпраці для розв'язання буденних проблем, колективні практики, на яких будуються громадські організації, лише набувають поширення. Але, попри невелику кількість громадянських активістів, наявність громадянського руху надає імпульсу поширенню модернізаційних цінностей серед усього українського суспільства та увиразнює перспективу успішного демократичного транзиту.

Джерела

Reznik, O. (2016). From the Orange Revolution to the Revolution of Dignity: Dynamics of the Protest Actions in Ukraine. *East European Politics and Societies*, 30 (4), 750–765.

Резнік, О. (2020). Суб'єкти громадянських практик як підґрунтя демократичного транзиту України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 5–22.

УДК 316.4:752

*Є. Головаха,
доктор філософських наук;
О. Жуленьова,
кандидат соціологічних наук;
Н. Паніна,
доктор соціологічних наук*

СОЦІАЛЬНЕ САМОПОЧУТТЯ НАСЕЛЕННЯ: ФАКТОРИ І ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН

Одним із актуальних аспектів соціологічного аналізу сучасних тенденцій суспільного розвитку є вивчення соціального самопочуття людей як їхньої узагальненої емоційно-оцінної реакції на соціальні зміни і своє становище в суспільстві. Потреба в постійному моніторингу соціального самопочуття населення в умовах суспільства, що трансформується, і відсутність на початку суспільних змін в Україні та всьому пострадянському просторі теоретично обґрунтованих та статистично перевірених методик вимірювання соціального самопочуття зумовили необхідність створення стандартизованої тестової методики вимірювання соціального самопочуття. Така методика була розроблена в 1995 році в Інституті соціології НАН України [Головаха, Паніна, 1997, 1999].

Під час вимірювання соціального самопочуття необхідно орієнтуватися не на ситуативні емоційні стани, зумовлені сплесками й падіннями суспільних настроїв, а на самооцінку рівня задоволення основних соціальних потреб, які, своєю чергою, є похідними від наявної в суспільстві системи соціальних благ, їх виробництва й розподілу. Чим сильніше людина відчуває брак певних соціальних благ, тим гіршим є її соціальне самопочуття. Такий підхід до вимірювання одного із найважливіших показників суб'єктивного благополуччя дає змогу здійснювати різнопланову оцінку сприйняття людиною свого становища в суспільстві й уникнути небезпеки вимірювання ситуативних емоційних станів. У процесі підготовки переліку емпіричних індикаторів соціального самопочуття нами були встановлені основні сфери соціальної життєдіяльності, рівень оцінки благополуччя в яких (достатність чи недостатність відповідних соціальних благ) визначає загальний рівень соціального самопочуття індивіда в

цілому. Звісно, класифікація соціальної життєдіяльності за сферами значною мірою умовна, проте такий підхід дає можливість проконтролювати індикатори під кутом зору широкого охоплення чинників, що визначають соціальне самопочуття людей.

За підготовки інструментарію характеристика кожної з цих сфер обмежувалася однаковою кількістю індикаторів соціального благополуччя, щоб у початковому варіанті вагомість кожної сфери у формуванні загального рівня соціального самопочуття була приблизно однаковою. У підсумку початковий варіант опитувального листа містив по 4 індикатори, що описують певні блага у кожній із 11 основних сфер соціальної життєдіяльності.

Для вимірювання окремих компонентів соціального самопочуття була розроблена шкала достатності (соціальних благ): 1 – не вистачає; 2 – важко сказати, вистачає чи ні; 3 – вистачає; 4 – не цікавить. Особливістю запропонованої шкали є дворівневість вимірювання. На першому рівні шкала розглядається як номінальна і дає змогу проаналізувати структуру соціального самопочуття: оцінити ступінь актуальності певної соціальної потреби (цікавить – не цікавить), а також ступінь напруженості цієї потреби в суспільстві (частка людей, які відчувають потребу в даному виді благ, але ця потреба не задоволена). Другий рівень аналізу визначається можливістю використання інтегрального кількісного показника – індексу соціального самопочуття. Для його підрахунку номінальна шкала достатності для кожного індикатора (благ) трансформується у трьохбальну порядкову (умовно метричну) за рахунок злиття позицій 2 і 4 (з наданням кожній кодовій позиції відповідного балу): 1 – не вистачає; 2 – важко сказати, вистачає чи ні (не цікавить); 3 – вистачає. При цьому мається на увазі, що ті люди, яких не цікавить той чи той вид благ, займають нейтральне положення, аналогічне «важко сказати».

Повна версія методики вимірювання інтегрального індексу соціального самопочуття, яка передбачає 44 запитання стосовно достатності соціальних благ, уперше була включена в інструментарій моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України 1995 року. В подальшому до інструментарію опитування щорічно включали стислий варіант методики, що складається із 20 запитань – ПСС-20 (див. додаток). Коефіцієнт кореляції між значеннями ПСС-44 та ПСС-20 становить 0,9. Це означає, що більш оперативну методику ПСС-20 можна застосовувати без суттєвих утрат для змістовного аналізу. Діапазон шкали соціального самопочуття ПСС-20 – від 20 до 60 балів, де 40 балів – середнє значення шкали (умовний нуль), нижче якого перебувають показники негативного рівня задоволеності потреб. Для визначення загального рівня соціального самопочут-

тя населення України прийнято таке групування: значення, нижчі за 37 балів, характеризують низький рівень; 37–43 бали – середній; вище, ніж 43 бали – високий.

У пропонованій праці представлені результати динаміки соціального самопочуття, отримані завдяки використанню в моніторингових дослідженнях стислого варіанта методики вимірювання соціального самопочуття, яка передбачає 20 запитань – пунктів шкали ПСС-20. Значення ПСС-20 для населення України в 1995 році загалом становило 35,1 (рис.1).

За перші роки спостережень значення ПСС для населення України жодного разу не перевищувало 36 балів, що свідчило про несприятливе в цілому самопочуття людей у суспільстві. Найгірший показник був зафіксований у 1998 році, потім ситуація дещо поліпшилася: із 1998-го до 2003 року значення ПСС для населення України зросло з 33,7 до 35,5 бала. І хоча це підвищення є статистично значущим (на рівні 1%), аж до 2003 року поліпшення економічної ситуації в країні дуже мало позначалося на рівні соціального самопочуття населення.

І лише з 2003-го до 2004 року вперше відбулося істотне піднесення соціального самопочуття – до 37,3. Принциповим моментом в оцінюванні цієї зміни ПСС є те, що вперше значення індексу соціального самопочуття для населення України перевищило 37 балів, тобто перетнуло нижню межу, яка відокремлює людей із поганим самопочуттям від тих, хто потрапляє до категорії осіб із середнім

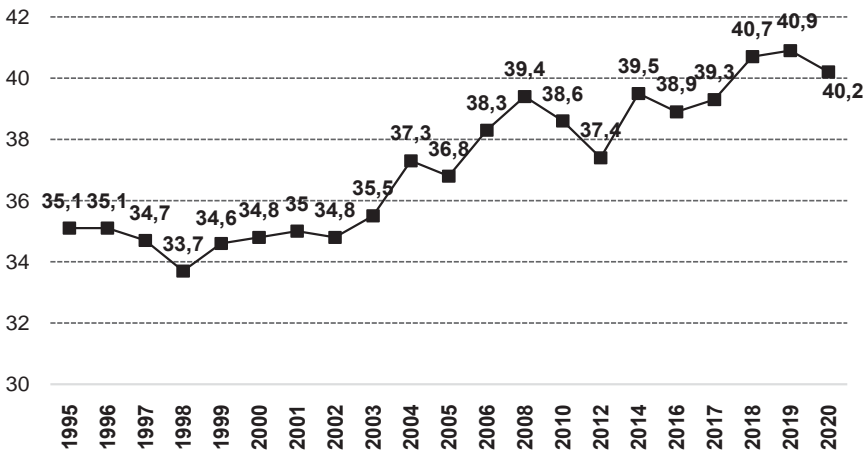

Рисунок 1. Зміни ПСС-20 для дорослого населення України з 1995 по 2020 рік (шкала 20–60 балів)

рівнем соціального самопочуття. Ясна річ, говорити про нормальне соціальне самопочуття в Україні можна лише тоді, коли значення ІСС-20 перевищує 40 балів – значення умовного нуля, вище якого розташовані показники, які засвідчують, що громадяни України в середньому частіше відчують достатність соціальних благ, ніж їх дефіцит.

З 2005 року по 2008-й ІСС-20 поступово зростав і досяг 39,4 бала, але перетнути умовний нуль у першому десятилітті ХХІ ст. йому не судилося, бо всесвітня економічна криза 2009 року суттєво позначилася на можливості задоволення багатьох матеріальних і духовних потреб людей в Україні. З 2008 по 2012 рік сталося відчутне падіння інтегрального індексу соціального самопочуття майже до позначки, за якою спостерігається погане соціальне самопочуття (37,4). Здавалося б, події, які сталися після анексії Криму та війни на Донбасі мали б суттєво погіршити стан соціального самопочуття населення, враховуючи також економічні втрати України у зв'язку зі скороченням промислового потенціалу і значною інфляцією. Але результати моніторингового дослідження свідчать про інше.

Суттєве підвищення рівня соціального самопочуття у 2014 році (на 2 бали порівняно з 2012 р.) можна пояснити загальною атмосферою суспільної мобілізації, пов'язаної з перемогою Євромайдану. Подальші події закономірно викликали зниження рівня соціального самопочуття. Але воно не було надто відчутним, якщо враховувати наслідки військових дій на Сході України та інфляцію 2015–2016 років. Хоча зменшення індексу соціального самопочуття було статистично значущим (на рівні 5%), навіть у 2016 році ІСС-20 був суттєво вищим, ніж у 2012 році. У наступні два роки він продовжував зростати і у 2018 році вперше перевищив середнє значення шкали (умовний нуль), вище якого перебувають показники, які свідчать про переважання доступності певних соціальних благ над нестачею. Найвищого значення ІСС-20 досяг у 2019 році (40,9), і навіть після великих соціально-економічних проблем, пов'язаних із пандемією, хоча дещо знизився, але – і це принципово важливо для констатації позитивних змін останніх років – не опустився нижче умовного нуля (40,2).

Істотні зміни спостерігалися не лише за інтегральним показником соціального самопочуття, а й за його окремими складовими, які характеризують достатність чи дефіцит соціальних благ у різних сферах життєдіяльності людей. Про це свідчать дані, вміщені в *табл. 1*.

Насамперед слід відзначити те, що дефіцит соціальних благ зменшився практично за всіма позиціями: найбільш суттєво поменшало людей, яким бракує необхідного: продуктів, одягу, меблів, медич-

Таблиця 1

Відсоток громадян України, яким бракувало певних соціальних благ у 1995 та 2020 роках*

<i>Чого з переліченого далі Вам бракує?</i>	<i>1995</i>	<i>2020</i>	<i>Різниця відсотків</i>
Уміння жити за нових суспільних умов	47,4	25,7	-21,8**
Здоров'я	48,7	38,2	-10,6**
Належної роботи	41,9	36,3	-5,7*
Необхідного одягу	48,8	18,1	-30,7**
Гарного житла	43,7	29,3	-14,4**
Сучасних економічних знань	47,2	30,7	-16,5*
Упевненості у власних силах	31,0	26,3	-4,7*
Необхідної медичної допомоги	69,6	46,3	-23,3*
Модного і гарного одягу	49,3	24,3	-25,0*
Необхідних меблів	42,6	20,4	-22,2*
Сучасних політичних знань	32,3	23,4	-8,9**
Рішучості в досягненні своїх цілей	28,0	24,7	-3,4*
Юридичної допомоги у захисті своїх прав та інтересів	52,4	39,0	-13,5*
Можливості повноцінно проводити відпустку	60,7	47,6	-13,1**
Можливості мати додатковий заробіток	41,5	40,0	-1,5
Можливості купувати найнеобхідніші продукти	53,3	27,8	-25,5**
Ініціативи і самостійності у розв'язанні життєвих проблем	28,3	19,4	-8,9**
Повноцінного дозвілля	47,1	36,4	-10,7**
Можливості працювати із повною віддачею	35,4	24,7	-10,7**
Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків	67,0	41,7	-25,3**

*Відмінності даних 1995 та 2020 років значущі: * $p < .05$; ** $p < .01$

ної допомоги, а також можливості харчуватися відповідно до своїх смаків, добротного житла, сучасних економічних знань, можливості повноцінно проводити відпустку,

З огляду на останні зміни сьогодні для значної й помітно збільшеної частини громадян України відкривається можливість одержувати роботу, яка дає змогу не лише «виживати», а й жити повноцінним життям. Але за одним дуже важливим показником дефіциту соціальних благ, пов'язаним з можливістю мати додатковий заробіток, змін не сталося. Ситуація не змінилася з 1995 року. Цей факт заслуговує на особливу увагу фахівців з проблем забезпечення людей, які хочуть працювати, додатковими можливостями працевлаштування.

Дуже важливою позитивною тенденцією є те, що на 25% менше виявилось людей, яким бракувало можливості харчуватися відпо-

відно до своїх смаків і модного та гарного одягу. Останні два показники соціального самопочуття свідчать вже не просто про можливість фізичного виживання, а й отримувати те з їжі та одягу, що не обмежується задоволенням фізіологічних потреб, а й дає змогу відчувати насолоду та отримувати естетичні враження. У зв'язку з цим закономірним є те, що майже вдвічі зменшилася частка тих, кому бракує вміння жити за нових суспільних умов (з майже половини населення до чверті). Якщо розглянути цей узагальнюючий суб'єктивний показник адаптованості населення, то до 2014 року переважали громадяни з почуттям недостатності, тобто ті, що не почувалися адаптованими до нових суспільних умов. Лише останніми роками ситуація змінилася на користь тих, кому вистачає вміння адаптуватися до нових умов життя (рис. 2).

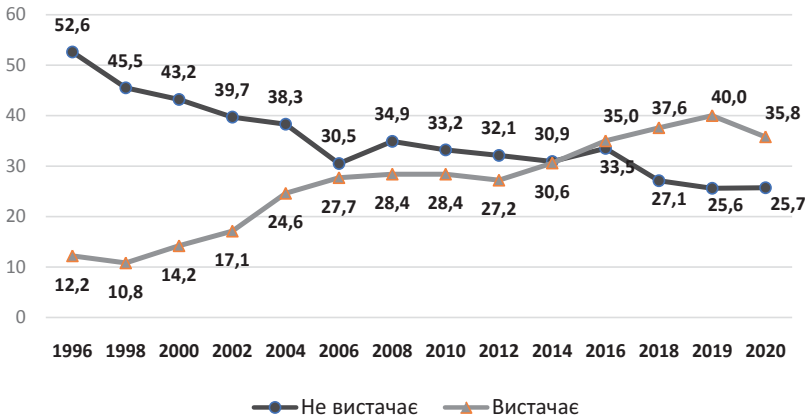

Рисунок 2. Динаміка показників достатності та недостатності вміння жити в нових соціальних умовах, %

Розглянемо більш детально (з інтервалом у п'ять років) динаміку показників недостатності соціальних благ на прикладі сфер матеріального споживання, зайнятості та відпочинку. Слід насамперед зазначити, що до останнього п'ятиріччя зміни проходили різноспрямовано і непослідовно, хоча за десятиріччями (1995–2005–2015) загальна позитивна тенденція спостерігається достатньо чітко (табл. 2).

Можна бачити, що за останні п'ять років на тлі скорочення недостатності благ, пов'язаних із матеріальним споживанням, почав зменшуватися й дефіцит можливостей у сфері праці та дозвілля. Інша тенденція спостерігалася з 1995-го до 2000, коли дефіцит благ, пов'язаних з працею, зростав дуже інтенсивно, а за показниками браку різноманітних матеріальних благ спостерігалися різноспря-

Таблиця 2

Відсоток громадян України, яким бракувало певних соціальних благ, 1995–2020 роки

<i>Чого з переліченого далі Вам бракує?</i>	1995	2000	2005	2010	2015	2020
(% респондентів, яким бракувало певних соціальних благ)						
Можливості купувати найнеобхідніші продукти	53,3	58,0	43,6	32,5	32,2	27,8
Необхідного одягу	48,8	43,8	31,1	23,7	22,6	18,1
Гарного житла	43,7	35,6	40,9	35,1	33,9	29,3
Необхідних меблів	42,6	32,1	35,3	27,5	29,3	20,4
Модного і гарного одягу	49,3	44,1	38,6	35,6	33,8	24,3
Належної роботи	41,9	56,3	46,0	46,6	43,3	36,3
Можливості мати додатковий заробіток	41,5	55,9	47,7	47,3	49,8	40,0
Можливості працювати із повною віддачею	35,4	45,7	32,3	32,7	31,6	24,7
Можливості повноцінно проводити відпустку	60,7	63,8	60,0	58,8	62,8	47,6
Повноцінного дозвілля	47,1	52,1	46,2	45,8	49,7	36,4

мовані процеси – стосовно одних позицій (житло, меблі, одяг) ситуація поліпшувалася, натомість щодо інших (харчування, можливість повноцінно проводити відпустку і дозвілля) – погіршувалася. У той період у значної частини працездатного населення поступово формувалося розуміння того, що без інтенсифікації трудових зусиль, пошуку роботи, яка б задовольняла, і можливостей додаткового підробітку за нових суспільних умов неможливо вирватися зі сформованого впродовж перших років реформування суспільства становища дефіциту засобів для елементарного фізичного виживання.

Суттєве підвищення загального рівня соціального самопочуття спостерігається в усіх соціально-демографічних групах, але існують специфічні характеристики змін залежно від статі, віку, освіти, місця проживання та форм зайнятості громадян України (табл. 3).

Ще в 1995 році була зафіксована суттєва різниця індексів у чоловіків і жінок. Чоловіче самопочуття значно перевищувало жіноче. Темпи зростання виявилися близькими в обох статевих групах. Різниця показників за майже чверть століття практично не змінилася. І сьогодні жінки почуваються в українському суспільстві набагато гірше, ніж чоловіки. Слід зазначити, що перспектива модернізації та демократичного розвитку суспільства пов'язана з послідовним

**Значення ПСС-20 для різних категорій населення України,
1995 та 2020 роки***

<i>Категорії населення</i>	<i>1995</i>	<i>2020</i>
<i>Населення України</i>	35,1	40,2**
<i>Стать</i>		
Чоловіки	36,6	41,6**
Жінки	33,9	39,1**
<i>Вік</i>		
до 30	35,5	42,7**
30–55	34,6	40,5**
56 і старші	35,6	38,5**
<i>Освіта</i>		
Початкова неповна середня	35,3	38,8*
Середня загальна	34,9	39,0**
Середня спеціальна (технікум, училище, коледж)	34,3	39,9**
Перший ступінь вищої освіти (бакалавр)		39,8
Повна вища освіта (спеціаліст, магістр, аспірантура, вчений ступінь)	36,7	42,1**
<i>Вид діяльності</i>		
Службовець держaparату (посадова особа)	36,9	38,9
Фахівець технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою)	34,9	43,7**
Фахівець у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання	35,3	43,7**
Працівник правоохоронних органів, військовослужбовець	36,1	45,2**
Бізнесмен (великий або середній бізнес)	41,7	45,3*
Дрібний бізнес, робота на бізнесмена	38,7	46,5**
Службовець з допоміжного персоналу	33,7	41,0**
Кваліфікований робітник	35,4	41,2**
Різнороб, підсобний робітник	34,3	39,0*
Працівник сільського господарства	34,3	40,3**
Учень, студент	36,2	44,3
Непрацюючий пенсіонер	35,2	38,0**
Домогосподарка	33,0	38,8**
Без постійного місця роботи, підробляє у різних місцях	33,7	39,0*
Безробітний без джерел доходу	32,8	34,6
<i>Місце проживання</i>		
Київ	35,8	39,3*
Велике місто	34,5	40,8**
Невелике місто	34,9	40,8**
Село	35,7	39,4**

*Відмінності даних 1995 та 2020 років значущі: * $p < .05$; ** $p < .01$

скороченням статевих відмінностей у рівнях соціального самопочуття. Зрозуміло, повної рівності немає навіть у найбільш розвинених країнах, але зближення показників самопочуття чоловіків і жінок має бути одним з пріоритетів соціальної політики держави.

Індекс соціального самопочуття підвищився в усіх вікових групах, але в групі людей старшого віку він ще не перевищив умовного нуля. А якщо йдеться про непрацюючих пенсіонерів, то в цій групі спостерігається дуже повільне зростання. Певну надію викликає одна важлива тенденція: для усіх поколінь характерним є суттєве зменшення частки людей, котрим не вистачає уміння жити в нових соціальних умовах. І хоча «уміння жити» – це надто загальна категорія для оцінки адаптивних ресурсів населення, неможливо не визнати те, що саме від цього вміння багато у чому залежить і ставлення до нових соціальних умов як до нормального середовища соціальної самореалізації, і прийняття нового суспільного устрою як «свого», а не нав'язаного «згори» або насильницьки запровадженого внаслідок прийняття деструктивних політичних рішень. Коли суспільство стає для більшості людей «своїм», його майбутнє набуває визначеності та має конструктивну перспективу. Повільно зростають та досі не перетнули позначку умовного нуля значення ІСС у групах безробітних, домогосподарок, працівників без постійного місця роботи, різноробів і, як це не дивно, службовців держапарату (посадових осіб).

Низький рівень соціального самопочуття держслужбовців є фактором, який не може не позначатися на ефективності функціонування державного апарату. Серед держслужбовців високий рівень соціального самопочуття (вище 43 балів) спостерігається у військовослужбовців і працівників правоохоронних органів. Це свідчить про першочерговість уваги держави до тих структур, які покликані виконувати охоронні функції. Так було у 2012 році, так є й тепер.

Важливо, що позначку, яка відділяє середні значення ІСС від високих (43 бали), у 2020 році перетнули представники масових груп зайнятості, пов'язаної з кваліфікованою розумовою працею. А найвищі показники у 2020 році зафіксовані у представників малого та середнього бізнесу. Ці факти свідчать про те, що саме підвищення рівня освіти населення та розвиток сфери малого та середнього бізнесу є найпотужнішими факторами покращення соціального самопочуття населення.

В основних поселенських групах соціальне самопочуття змінювалося по-різному: якщо у 1995 році найвищий показник ІСС спостерігався у мешканців столиці та сільських жителів, то у 2020 році

вищими виявилися показники ПСС жителів як великих, так і невеликих міст України. Отже, поступово лідерська позиція великих міст у процесах соціальних трансформацій набуває й психологічного підкріплення, що відбивається у ліпшому соціальному самопочутті їхніх жителів.

Рівень соціального самопочуття тісно пов'язаний з рівнем довіри громадян до різних складових державно-політичного, економічного та громадського життя України (табл. 4).

Таблиця 4

Значення ПСС-20 залежно від рівня довіри до різних соціальних інститутів та організацій

<i>Який рівень Вашої довіри...?</i>	<i>Зовсім не довіряю</i>	<i>Переважаю не довіряю</i>	<i>Важко сказати, довіряю чи ні</i>	<i>Переважаю довіряю</i>	<i>Цілком довіряю</i>
Банкам	38,2	39,8	41,0	43,0	45,1
Керівникам державних підприємств	37,5	39,8	40,9	42,3	43,2
Поліції	38,7	39,6	40,7	42,9	43,1
Інтернету	36,8	39,5	40,4	42,5	43,0
Армії	36,5	39,5	39,5	41,5	42,7
Волонтерам	37,5	39,4	40,0	41,2	42,4
Благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням	37,6	39,5	40,7	42,4	42,2
Місцевим органам влади	37,9	39,8	40,5	42,2	41,9
Профспілкам	38,0	40,2	40,6	42,0	41,8
Президентові	38,5	40,1	40,5	41,8	41,6
Верховній Раді	39,1	40,2	40,5	43,9	41,6
Прокуратурі	38,5	40,3	40,8	45,0	41,4
Політичним партіям	39,4	40,2	40,9	41,5	40,7
Судам	38,7	40,1	41,3	43,5	40,6

Дуже чітка залежність спостерігається у більшості категорій населення, що відрізняються рівнем довіри: у групі тих, хто «зовсім не довіряє», рівень самопочуття є найнижчим і за жодним показником достатності благ не перетинає умовного нуля, тобто знаходиться у діапазоні, де дефіцит соціальних благ домінує над достатністю. Уже в групі з «переважаючою недовірою» зафіксовані показники соціального самопочуття, деякі з них перевищують умовний нуль, а серед тих, кому «важко визначитися», усі показники перевищують 40 ба-

лів. Цікаво, що не за всіма показниками соціального самопочуття група тих, хто «цілком довіряє», відрізняється в кращий бік від тих, хто «переважно довіряє». Це стосується насамперед довіри до державно-політичних інституцій: Верховній Раді України, прокуратурі, судам, політичним партіям. Тобто абсолютна (багато в чому «сліпа») довіра до держави не сприяє підвищенню рівня соціального самопочуття. Але, якщо оцінювати зв'язок соціальної довіри і соціального самопочуття загалом, то його позитивна спрямованість є науочною.

Висновки

Порівнюючи динаміку різних показників достатності соціальних благ, можна дійти висновку, що в Україні спостерігається загальна тенденція зростання достатності й зменшення недостатності соціальних благ у різних сферах життєдіяльності людей. Якщо в 90-х роках минулого століття за всіма показниками достатності соціальних благ переважали негативні оцінки, то в нинішньому столітті ситуація стала поступово змінюватися.

Сьогодні переважна більшість населення не відчуває, як це було в 1990-х роках, дефіциту соціальних благ, демонструючи певні ознаки адаптованості до сучасних умов життя. Важливо, що позитивна динаміка спостерігається практично в усіх соціально-демографічних групах. Загальна тенденція зменшення дефіциту соціальних благ продовжувалася і в останні п'ять років, незважаючи на драматичні політичні виклики та економічні негаразди. Це свідчить про створення суб'єктивних передумов для необхідних суспільних змін. Фактором, який може стримувати ці зміни, є відносно низький рівень соціального самопочуття державних службовців, які насамперед відповідальні за ефективність і послідовність здійснення реформ.

А про те, що саме підвищення рівня соціального самопочуття є одним з визначальних чинників суспільних змін, свідчить той факт, що з підвищенням соціального самопочуття тісно пов'язаний рівень довіри до державно-політичних, економічних і громадських інститутів та організацій. Поки соціальне самопочуття населення залишатиметься переважно на недостатньо високому рівні, важко очікувати масової підтримки декларованих реформ. Розглядаючи соціально-демографічні та соціально-економічні фактори позитивних змін соціального самопочуття, слід підкреслити, що найпотужнішими з них є підвищення рівня освіти населення та розвиток сфери малого та середнього бізнесу.

ДОДАТОК

Скорочена версія методики вимірювання Інтегрального індексу соціального самопочуття (ІСС-20), яка щорічно застосовувалася в моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАН України

Чого з наведеного Вам не вистачає? (Оберіть одну відповідь, що найбільше підходить, по кожному рядку).

- 1 – Не вистачає
- 2 – Важко сказати, вистачає чи ні
- 3 – Вистачає
- 4 – Не цікавить

1	Вміння жити в нових суспільних умовах.....	1.....	2.....	3.....	4
2	Здоров'я.....	1.....	2.....	3.....	4
3	Роботи, що підходить.....	1.....	2.....	3.....	4
4	Необхідного одягу.....	1.....	2.....	3.....	4
5	Добротного житла.....	1.....	2.....	3.....	4
6	Сучасних економічних знань.....	1.....	2.....	3.....	4
7	Упевненості в своїх силах.....	1.....	2.....	3.....	4
8	Необхідної медичної допомоги.....	1.....	2.....	3.....	4
9	Модного та красивого одягу.....	1.....	2.....	3.....	4
10	Необхідних меблів.....	1.....	2.....	3.....	4
11	Сучасних політичних знань.....	1.....	2.....	3.....	4
12	Рішучості в досягненні своїх цілей.....	1.....	2.....	3.....	4
13	Юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів.....	1.....	2.....	3.....	4
14	Можливості повноцінно проводити відпустку.....	1.....	2.....	3.....	4
15	Можливості мати додатковий зарібок.....	1.....	2.....	3.....	4
16	Можливості купувати найнеобхідніші продукти.....	1.....	2.....	3.....	4
17	Ініціативи і самостійності під час розв'язання життєвих проблем.....	1.....	2.....	3.....	4
18	Повноцінного дозвілля.....	1.....	2.....	3.....	4
19	Можливості працювати з повною віддачею.....	1.....	2.....	3.....	4
20	Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків.....	1.....	2.....	3.....	4

Джерела

Головаха, Е. И., Панина, Н. В. (1997). Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах. Киев: Институт социологии НАН Украины.

Панина, Н. В., Головаха, Е. І. (1999). Соціальне самопочуття населення України. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ: Інститут соціології НАН України. С. 91–98.

АНОМІЙНА ДЕМОРАЛІЗОВАНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: СТАН, ДИНАМІКА, ГРУПОВІ ОСОБЛИВОСТІ

Серед різних індексних показників у моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАН України вимірюється індекс аномійної деморалізованості (надалі – індекс АД). Аномійна деморалізованість є психологічною реакцією людей на соціальну ситуацію, коли одну систему норм і цінностей, що об'єднує людей у спільноту, зруйновано, а іншу ще не сформовано. Шкала аномії є методикою McClosky&Schaar, адаптованою Н. Паніною. Вона містить 9 пунктів, коли респондентам пропонується оцінити свою згоду чи не згоду з низкою тверджень (табл. 1).

Таблиця 1

Судження, на підставі згоди / незгоди з якими розраховується індекс аномійної деморалізованості

1	Зараз все так хитко, і здається, що може відбутися все, що завгодно
2	Чого сьогодні нам не вистачає, так це справжньої дружби, як було раніше, – на все життя
3	За теперішнього безпорядку та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити
4	Все так швидко зараз змінюється, що не розумієш, яким законам слідувати
5	Багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах
6	Проблема зараз у тому, що більшість людей взагалі ні в що не вірить
7	Я часто не розумію, що до чого; почуваю себе ніяково
8	Раніше люди краще почувалися, тому що кожний знав, як вчинити правильно
9	Мені здається, інші краще за мене знають, що правильно, а що – ні

Згода із окремими твердженнями кодується як 2, незгода – як 1, а невизначеність позиції – як 0. Індекс розраховується як середнє для сукупності респондентів від суми відповідей за всіма 9 запитаннями. Теоретично індекс АД може варіювати в межах від 0 до 18, і вважається, що про низький рівень аномії свідчить показник менше 9; показник у межах від 9 до 12 балів означає підвищений рівень аномії, а вище 12 балів – високий.

Що стосується індексу АД на загальнонаціональному рівні можна відзначити два аспекти. По-перше, протягом майже 30 років спостережень значення цього індексу в цілому мало тенденцію до зменшення (що свідчить про зменшення рівня аномії в суспільстві). Якщо протягом 1990-х років значення індексу АД наближалось до 14, то, починаючи з 2000-х років, – вже було переважно менше 13, а у 2020 році – було найменшим за весь час спостережень (12,1). Зазначена тенденція не є однозначною, і в окремі часові проміжки мав місце зворотний рух. Зокрема, після помітного зменшення у 2005 році (що, ймовірно, пов'язано з масовими надіями на краще, які з'явилися в суспільстві після «Помаранчевої революції»), індекс почав знову зростати (у 2006 та 2008 роках), далі протягом 2008–2012 років він практично стабілізувався, а з 2014–2016 років знову почав стабільно зменшуватися. Якщо дивитися в масштабі 30-річного періоду (рис. 1), то помітно, що переважає рух до зменшення індексу (а, відповідно, до зменшення аномії).

Водночас варто відзначити, що варіація цього показника весь час спостережень була доволі обмеженою. Тобто як його зменшення, так і зростання були не дуже значними, і не можна сказати, що показник 2020 року помітно відрізняється від показника 1992 року. Тож рівень аномії в українському суспільстві весь час був і залишається підвищеним (більше 12 балів), а його зменшення є надзвичайно повільним (до того ж із періодичним зворотним рухом).

Індекс АД можна визначати не лише для всієї сукупності опитаних, а й для окремих їх груп. Тобто ми можемо визначати рівень

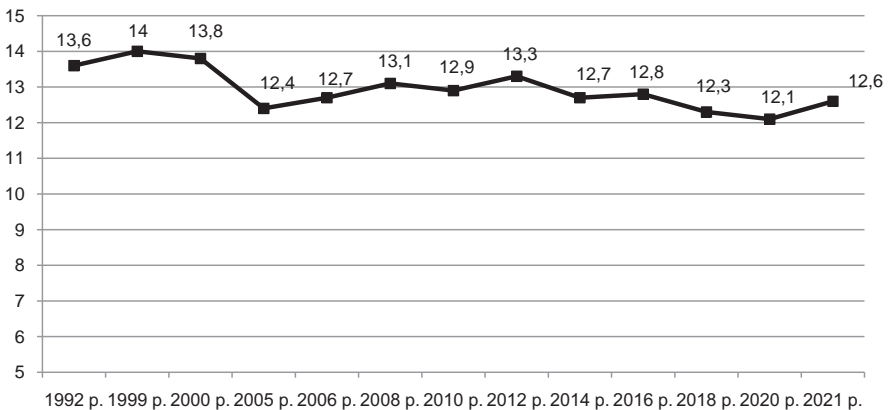

Рисунок 1. Показники індексу аномійної деморалізованості в моніторингових опитуваннях Інституту соціології НАН України

аномії не лише, так би мовити, «в середньому» по суспільству, а й в окремих групах, що з погляду інформативності є не менш, а навіть і більш важливим. Тож надалі звернемося саме до порівняння рівня аномії в різних групах.

Першим, що спадає на думку, є ймовірність відмінностей між людьми різного віку. Зрозуміло, що чим старшою є людина, тим гостріше вона має відчувати розрив, що відбувся, та тим важче пристосовуватися до нових умов (зважаючи на те, що з віком зменшується психічна гнучкість і готовність до сприйняття нового, та враховуючи більший період проживання в умовах, коли домінували інші правила суспільного життя, інші ціннісні системи). Для перевірки гіпотези про залежність відчуття аномії від віку за період 2005–2021 років ми порівняли три основні вікові групи респондентів – молодь (18–29 років), осіб середнього (30–55 років) та старшого віку (більше 55 років). За такого порівняння ми бачимо, що дійсно постійно мала місце чітка залежність індексу АД від віку, а саме зростання цього показника мірою зростання віку. В усіх зазначених роках значення індексу було найменшим у групі молоді, більшим – у групі осіб середнього віку і найбільшим – серед старших респондентів (рис. 2).

Відмінності індексу між усіма групами були статистично значущими в переважну більшість років, за винятком 2008, 2010 та 2012 років, коли представники найстаршої вікової групи статистич-

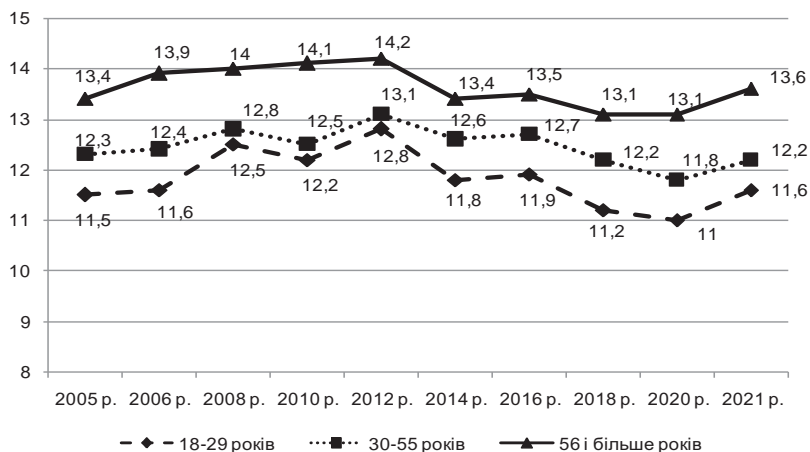

Рисунок 2. Показники індексу аномійної деморалізованості в різних вікових групах

но значуще відрізнялися від інших груп, натомість молодь та особи середнього віку не мали між собою таких відмінностей.

При цьому ми бачимо, що хоча молодші вікові групи демонструють кращі показники, але все одно в усіх групах фіксується принаймні підвищений рівень аномійної деморалізованості. Зокрема, у представників старшої вікової групи постійно бачимо високий рівень даного показника (більше 12), у середньої вікової категорії показник майже весь час є високим, за винятком 2020 року (тут показник спустився трохи нижче 12), а серед молоді переважно більшість років показник був і залишається підвищеним (трохи не доходячи до 12, у деяких роках потрапляючи в зону високого). Тож немає підстав говорити, що навіть молодь впевнено перейшла до нової системи цінностей.

Водночас значимо, що тенденція до зменшення індексу АД, яка серед усього загалу опитаних спостерігається починаючи з 2012 року, поширюється на всі вікові групи. Тобто особи старшої вікової категорії так само демонструють зменшення рівня аномії, як і молодші особи. Але динаміка покращення розглянутого показника все ж так само залежить від віку, коли темпи зменшення є більшими серед молоді, дещо меншими в середньовіковій категорії та ще меншими серед найстарших респондентів.

Крім віку, значущим параметром для рівня аномії є стать. Зокрема, протягом 2005–2021 років між чоловіками та жінками весь час мали місце статистично значущі відмінності за індексом АД, коли його значення було більшим саме серед жінок. Зокрема, у жінок індексний показник увесь час був на високому рівні (більше 12 балів), тоді як у чоловіків він іноді (хоча й рідко) опускався трохи нижче. Тут, так само як і серед населення загалом, фіксується тенденція до зниження ІАД, хоча й дуже обмеженого, причому коливання показника серед чоловіків та жінок було доволі синхронним (*рис. 3*).

Також деякі відмінності в рівні індексу АД помітні залежно від регіону проживання респондентів (хоча ці відмінності не дуже очевидні). Тобто в більшість років, коли здійснювалося вимірювання, порівняно найменшим цей показник був у Західному регіоні, з яким час від часу «блокувався» Центральний регіон; натомість більш високі показники індексу фіксувалися в Східному та Південному регіонах¹.

¹ До Західного регіону нами віднесено Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Рівненську, Тернопільську, Чернівецьку області; до Центрального регіону – Вінницьку, Житомирську, Київську, Кіровоградську, Полтавську, Сумську, Черкаську, Чернігівську, Хмельницьку області

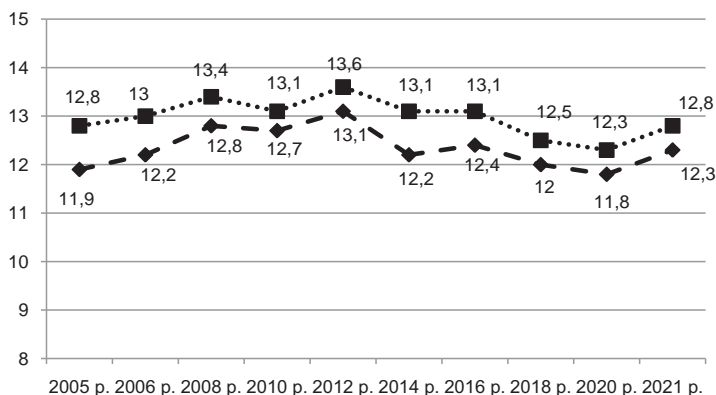

Рисунок 3. Показники індексу аномійної деморалізованості у представників різної статі

Зокрема, у Західному регіоні індекс АД у більшості років знаходився на рівні, меншому за 12 балів, тобто потрапляв у зону підвищеного, але не високого рівня аномії (хоча й знаходився біля нижньої межі високого рівня). При цьому Захід характеризується слабкою динамікою показника даного індексу. Найменшим він був у 2005 році, після чого зріс майже до 12 балів, і відтоді коливається близько цієї межі (час від часу її перетинаючи). Проте в 2021 році показник раптово суттєво зріс, склавши 13,5 бала.

У центральному регіоні принаймні з 2012 року фіксувалася зменшувальна динаміка показника, хоча протягом 2005–2018 років цей показник був більше 12 балів, і лише у 2020–2021 роках став дещо меншим (11,9 та 11,5 бала відповідно).

Схід протягом 2005–2016 років демонстрував достатню стабільність індексу, але у 2018–2020 роках він почав зменшуватися, хоча й залишився на високому рівні (найменший індекс дорівнював 12 балів), трохи збільшившись у 2021 році.

На Півдні показник був стабільно високим у 2008–2012 роках (близько 14 балів), потім до 2018 року потроху зменшувався (майже до 12 балів), але у 2020 році знову наблизився до 14 балів, перетнувши цю межу в 2021 році (табл. 2).

та м. Київ; до Південного регіону – Миколаївську, Одеську, Херсонську області та АР Крим (останню лише до 2014 року); до Східного регіону – Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Луганську, Харківську області (після 2013 року в Донецькій та Луганській областях опитування проводилося лише на території, контрольованій урядом України).

**Показники індексу аноміїної деморалізованості
в регіонах України**

	2005 р.	2006 р.	2008 р.	2010 р.	2012 р.	2014 р.	2016 р.	2018 р.	2020 р.	2021 р.
Захід	10,8	11,8	12,3	11,7	12,8	11,3	12,1	11,5	11,6	13,5
Центр	12,3	12,6	12,6	12,9	13	12,5	12	12,4	11,9	11,5
Південь	12,9	13,1	14,2	14,1	14,1	13,5	13,3	12,4	13,8	14,1
Схід	13,3	13	13,4	12,9	13,4	13,5	13,9	12,6	12	12,7

Індекс АД має деяку залежність й від типу населеного пункту, де проживають респонденти (ми можемо виділити жителів Києва, великих міст, невеликих міст та жителів сіл). Адже хоча цей індекс в усіх типах населених пунктів був або високим, або підвищеним, проте Київ зазвичай помітно відрізнявся від інших типів поселень. Тут індекс АД був зазвичай меншим за 12 балів, а нерідко й меншим за 11 балів. Проте, починаючи з 2014 року, серед киян мало місце поступове зростання цього показника і наближення його до показників у інших типах населених пунктів (табл. 3).

Також від інших респондентів часто відрізнялися ті, які проживають у селах, причому відрізнялися саме в бік більш високого індексу АД (тобто більшого рівня аномії). Але водночас і у селах, і у великих та невеликих містах має місце тенденція до зменшення цього показника, причому поступово помітна тенденція до зближення показників у населених пунктах різного розміру (табл. 3).

**Показники індексу аноміїної деморалізованості
в населених пунктах різного типу**

	2005 р.	2006 р.	2008 р.	2010 р.	2012 р.	2014 р.	2016 р.	2018 р.	2020 р.	2021 р.
Київ	10,3	11,4	11,5	12,5	12,5	9,8	10,5	10,9	11,7	10,6
Місто з населенням більше 250 тис. осіб	12,7	12,4	12,7	12,6	12,9	13	13,2	12,3	11,6	12,1
Невелике місто	12,5	12,7	13	12,9	13,5	12,7	12,7	12,6	12,1	13,1
Село	12,5	13,1	13,8	13,2	13,8	13	13,1	12,2	12,6	12,9

Спостерігається пряма залежність індексу АД від рівня освіти респондентів. Цей показник є стабільно більшим серед осіб з неповною середньою освітою, трохи менший – серед осіб з повною та спеціальною середньою освітою, та ще менший – серед тих, хто має неповну

чи повну вищу освіту (рис. 4). Але ми знову бачимо, що відмінності між освітніми групами є не дуже великими, і навіть у групі високоосвічених респондентів індекс АД знаходиться на підвищеному рівні і він майже ніколи не опускався нижче 11 балів. Також варто зазначити, що, починаючи з 2016 року, навіть у групі респондентів з найнижчим рівнем освіти індекс АД з кожним роком зменшувався.

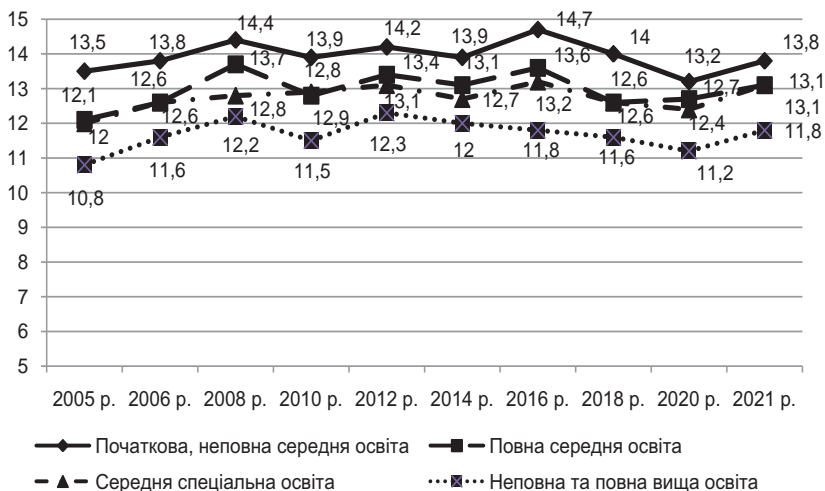

Рисунок 4. Показники індексу аномійної деморалізованості в групах з різним рівнем освіти

Доволі часто більш високий рівень аномійної деморалізованості демонстрували росіяни². Статистично значущі відмінності між росіянами та українцями мали місце у 2005–2006, 2012–2018 роках, а не було таких відмінностей у 2008–2012 та 2020–2021 роках. Але коли значущі відмінності мали місце, вони полягали у більшому індексі АД серед росіян. Проте в обох національних групах цей індекс увесь час знаходився у зоні високих показників (більше 12 балів), хоча після 2016 року сформувалася тенденція до зменшення (рис. 5).

Також, починаючи з 2014 року, з'явилися статистично значущі відмінності в показнику індексу АД у групах релігійних і нерелігійних респондентів, і найменші показники найчастіше спостерігалися серед невіруючих. Водночас після 2012 року в обох групах прослід-

² Національність респондентів визначалася ними самими у відповіді на запитання «Ваша національність». У масивах моніторингу порівнювати можна лише українців та росіян, оскільки представники інших національностей завжди були представлені надто малою кількістю респондентів.

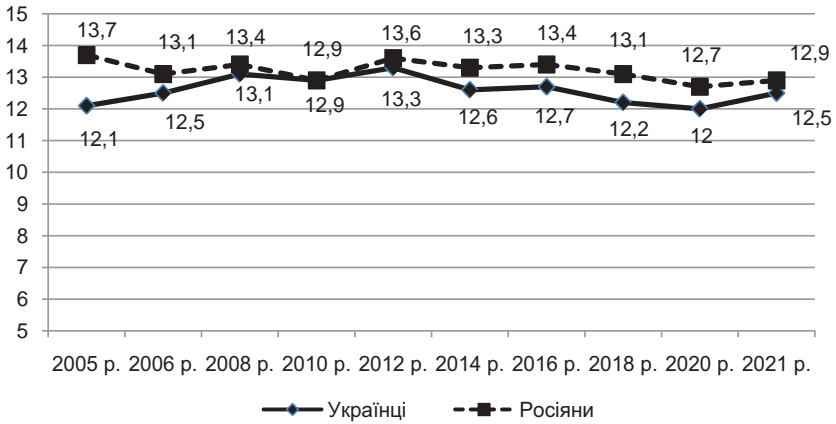

Рисунок 5. Показники індексу аномійної деморалізованості в основних національних групах

ковується чітка тенденція на зменшення індексу АД, хоча в групі релігійних респондентів показник залишився на високому рівні (більше 12 балів), а в групі нерелігійних респондентів лише перейшов до зони підвищеного рівня (трохи менше за 12 балів) (рис. 6).

Якщо зважати на конфесійну належність релігійних людей, то тут не можна говорити про відмінності між православними загалом і прихильниками греко-католицького віросповідання. Протягом більшості аналізованих років серед греко-католиків індекс АД був

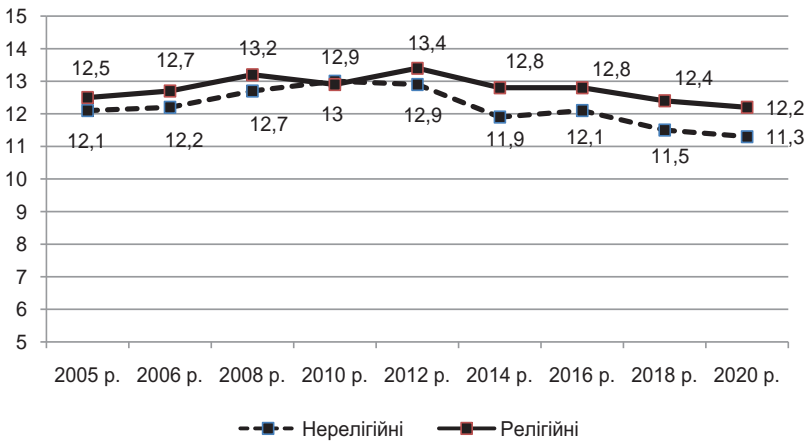

Рисунок 6. Показники індексу аномійної деморалізованості в групах релігійних та нерелігійних осіб

меншим, ніж серед православних. Але тут варто зважати на те, що майже всі греко-католики проживають у Західному регіоні нашої країни, а ми вже зазначали, що саме цей регіон характеризується найменшим відповідним показником. Тож особливість греко-католиків може визначатися саме впливом регіонального соціокультурного середовища. І дійсно, якщо взяти лише жителів Західного регіону і порівнювати греко-католиків та православних саме там, то відмінностей між ними вже не спостерігатиметься.

Водночас невеликі відмінності фіксуються між представниками двох домінуючих в Україні православних Церков – Православної Церкви України (ПЦУ, раніше УПЦ КП) та Української Православної Церкви (УПЦ). Зокрема, більш високим індекс АД є серед вірян УПЦ, а меншим – серед вірян ПЦУ. Проте ці відмінності не є усталеними; статистично значущими вони були у 2016 та 2020 роках³, а у 2018 та 2021 таких відмінностей не фіксувалося. Також відмінності є доволі обмеженими; у 2020 році індекс АД у групі вірян ПЦУ дорівнював 11,8, а у групі вірян УПЦ – 12,6.

Таким чином, ми бачимо, що рівень аномійної деморалізованості, вимірюваний розглянутим індексом, і раніше, і зараз залишається доволі високим як серед всього населення загалом, так і в окремих групах. Він має тенденцію до деякого зниження, але це зниження відбувається дуже повільно і не є суттєвим. Кращі показники цього індексу фіксуються у молоді, мешканців Західного регіону, киян, осіб з більш високим рівнем освіти, але водночас можна побачити деяке зближення показників у різних груп населення.

Водночас, інтерпретуючи показники індексу АД, варто зважати на те, що високі його показники далеко не завжди означають реальну деморалізованість і непристосованість до нових умов життя та нових цінностей. Адже якщо ми подивимося на значення даного індексу у людей з різною мірою пристосованості до нинішнього життя та у людей з різною мірою задоволеності своїм життям, то виявиться, що ці значення не мають кардинальних відмінностей. Наприклад, у моніторинговому опитуванні 2018 року ставилося запитання «Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?». І в групі тих, хто обрав варіант відповіді «Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще», індекс АД складав 13,6 бала, у групі тих, хто обрав варіант відповіді «Перебуваю в постійному пошуку себе в теперіш-

³ До анкети моніторингу індикатор належності до певної православної Церкви було введено лише у 2016 році, відповідно православно-конфесійні порівняння можливі лише з цього часу.

ньому житті» – 12,4 бала, а в групі тих, хто обрав варіант відповіді «Активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності», – 10,4. Тобто ми бачимо явне зменшення індексу мірою збільшення пристосованості до життя, але навіть у групі найбільш пристосованих індекс АД знаходиться на підвищеному рівні. А саме: серед тих, хто вважає себе цілком пристосованим, низький рівень індексу у третини опитаних (33%), натомість близько 27% має підвищений його рівень, а близько 40% – високий.

Аналогічну картину ми побачимо, якщо подивимося на зв'язок індексу АД із показниками задоволеності своїм життям. Зокрема, у моніторинговому опитуванні 2021 року респондентам пропонувалося визначити загальну задоволеність життям⁴, та задоволеність своїм місцем у суспільстві⁵. І хоча серед тих, хто заявив, що він є цілком задоволений своїм життям, індекс АД був значно меншим, ніж серед менш задоволених (12,3 бала на відміну від 14,2 бала серед тих, хто був цілком не задоволений), ми бачимо, що навіть серед них індекс знаходиться на високому рівні. А якщо подивитися на групування за величиною індексу, то серед цілком задоволених своїм життям індекс АД є низьким лише у близько 28%, натомість у близько 22% він є підвищеним і у 50% – високим. Так само серед тих осіб, які відзначили, що вони скоріше задоволені своїм становищем у суспільстві, низький рівень індексу АД спостерігається у майже 28% опитаних, у 30% він є підвищеним, і у 42% – високим. Загалом можна припустити, що для великої кількості людей аномійна деморалізованість не є психічною домінантою, а радше певним фоном, який частково впливає на сприйняття життя, проте не вирішальним чином.

⁴ Запитання формулювалося як «Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?», з варіантами відповідей «Зовсім не задоволений», «Скоріше не задоволений», «Важко сказати, задоволений чи ні», «Скоріше задоволений», «Цілком задоволений».

⁵ Запитання формулювалося як «Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?», з варіантами відповідей «Скоріше не задоволений», «Важко сказати, задоволений чи ні», «Скоріше задоволений».

ОСОБИСТІСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ: ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ДО СУСПІЛЬНИХ ЗМІН

Українську історію останніх тридцяти років навряд чи можна назвати спокійною, а суспільний устрій – стабільним і незмінним. Однак українське суспільство, попри всі кризи та трансформації, складається з окремих осіб, які намагаються пристосуватися до політичних, економічних та інших потрясінь, тобто адаптуватися до змін (або ж стати ініціаторами змін, але тут може йтися хіба що про невелику частину населення). Особистісні трансформації зазвичай залишаються прихованими для соціолога, і доступні для аналізу переважно крізь призму уявлень індивіда про себе (з поправкою на соціально бажану відповідь під час масових опитувань). Втім, спробуємо поглянути на динаміку адаптаційних показників за роки, що минули з часу відтворення незалежності.

Один із важливих показників адаптованості – суб'єктивне відчуття пристосування до нової життєвої ситуації (*табл. 1*). У 2019 році вперше з початку моніторингу частка людей, які, на їхню думку, успішно адаптувалися до нової реальності, зрівнялася з часткою тих, хто не має змоги та бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, а живе, як доведеться. З 2003 по 2019 рік адаптованість дещо зростала: частка «активних» (тих, хто обирає активну стратегію адаптації) поступово досягла 25,4% (при цьому 2019 р. зростає одразу на 4,5%), тоді як частка «пасивних» (із пасивною стратегією адаптації) невпинно зменшувалася та 2019 року становила 25,3%. Але 2021 року¹ зафіксовано стрімке (одразу на 4,8%) зростання частки не-адаптованого («пасивного») населення, яка на сьогодні становить 30,1% (різниця із даними 2019 р. статистично значуща на рівні 99%). Частка «активних» впала не настільки сильно, і становила 2021 року 23,3%.

Серед чоловіків, як у попередні роки, активних більше – 26,4% порівняно з 21,0% у жінок, за пасивним типом адаптації різниця між чоловіками та жінками незначуща (щоправда, кожній п'ятій жінці (20,1%) важко було відповісти). Вікові особливості також залишаються сталими – зі зростанням віку зменшується частка активно адаптованих, та збільшується частка пасивно адаптованих (*табл. 2*).

¹ У 2020 році запитання про адаптацію не було включене до опитувальника.

Таблиця 1

«Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?», розподіл відповідей, 2003–2021 роки, %

	2003	2007	2009	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2021
Активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності	8,3	16,0	18,0	15,4	16,5	15,8	18,0	19,0	21,9	20,9	25,4	23,3
Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті	30,6	32,5	33,4	26,1	34,4	27,2	33,9	30,6	35,4	28,4	35,6	28,1
Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще	36,1	37,6	33,9	31,8	30,6	32,1	32,6	32,1	30,4	29,7	25,3	30,1
Важко відповісти	24,9	13,9	14,3	24,8	18,4	24,7	15,1	17,9	12,2	20,9	13,7	18,1
Не відповіли	0,1	0,0	0,4	1,9	0,1	0,2	0,4	0,4	0,1	0,0	0,0	0,4

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання «Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?», у розрізі вікових груп, 2019 і 2021 роки, %

<i>Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?</i>	<i>Рік</i>	<i>18–29 років</i>	<i>30–55 років</i>	<i>56 та більше років</i>	<i>Серед усіх</i>
Активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності	2019	33,9	28,5	17,4	25,4
	2021	31,0	29,2	12,5	23,3
Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті	2019	43,1	38,9	27,6	35,6
	2021	40,4	32,7	16,8	28,1
Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще	2019	12,5	20,4	37,9	25,3
	2021	10,5	22,1	49,8	30,1
Важко відповісти	2019	10,5	12,3	17,1	13,7
	2021	18,1	16,1	20,8	18,1

Найбільше падіння частки «активних» цього року спостерігалось в старшій віковій групі (56 років і старше), у молодшій (18–29 років) істотно зроста частка тих, хто не може визначитися із відповіддю на це запитання, тоді як у середній віковій групі статистично значущих змін не відбулося. Якщо падіння активності молоді спрямоване в бік розгубленості та невизначеності, то респондентів старшого віку – в бік пасивного пристосування.

Прямо пов'язане із рівнем адаптації і матеріальне становище – із зростанням останнього зростає й частка респондентів, які декларують свою активність. У попередні роки цей зв'язок існував, але 2021 року він, схоже, посилюється – коефіцієнт кореляції Пірсона між показником суб'єктивної адаптованості та матеріальним становищем становить $-0,238$ (протягом 2012–2019 рр. цей коефіцієнт коливався від $-0,084$ до $-0,206$). Враховуючи те, що матеріальне становище гірше у старших респондентів, є висока ймовірність того, що саме воно, а не вік як такий, визначає активність чи пасивність адаптації.

Є. Головаха розглядає як узагальнений суб'єктивний показник адаптованості населення «вміння жити в нових соціальних умовах». Запитання про достатність цього вміння входить до 20 індикаторів ІСС (Інтегральний індекс соціального самопочуття). Як зазначає Є. Головаха у своїй статті, що базується на даних моніторингу 2019 року, «до 2014 року переважали громадяни з почуттям недостатності, тобто ті, які не почувалися адаптованими до нових суспільних умов. Лише останніми роками ситуація змінилася на користь тих, кому вистачає вміння адаптуватися до нових умов життя» [Головаха, 2019: с. 74]. Частка тих, кому вистачає цього вміння, становила 2019 року 40%, кому не вистачає – 25,6%, і різниця між цими групами у 14,4% – це найбільша позитивна різниця за роки проведення моніторингу. Як резюмував Є. Головаха 2019 року, «сьогодні переважна більшість населення не відчуває, як це було в 1990-х роках, дефіциту соціальних благ, демонструючи певні ознаки адаптованості до сучасних умов життя. Загальна тенденція скорочення дефіциту соціальних благ тривала і в останні п'ять років, незважаючи на драматичні політичні виклики та економічні негаразди. Це свідчить про створення суб'єктивних передумов для необхідних суспільних змін» [Головаха, 2019: с. 75]. Втім, вже 2020 року різниця зменшилася до 10% (35,6% – вистачає, 25,6% – не вистачає), цього року скорочення продовжилось, і позитивна різниця становить тільки 2,5% (35,3% – вистачає, 32,8% – не вистачає).

Ще один показник соціальної адаптації особистості, який можна вважати ключовим [Хутка, 2007], це оцінка індивідом ступеня своєї задоволеності / незадоволеності життям у цілому. В моніторингу

застосовується 5-бальна шкала для оцінки рівня задоволеності – від «зовсім не задоволений» до «цілком задоволений». Після побудови індексу в інтервалі від 1 до 5, де 3 – середнє значення («важко сказати, задоволений, чи ні»), можна побачити, що рівень задоволеності життям у цілому серед населення України за всі роки спостережень тільки цього року досяг середини, а протягом майже трьох десятиліть коливався в діапазоні від 2 до 3 (середнє значення за всі роки спостережень – 2,69) – *рис. 1*. Найнижче значення спостерігалось 1998 року (2,08), найвище (3,01) – 2021 року, проте дані 2021 року суттєво не відрізняються від індексу 2019 (2,98) та 2020 (2,99) років.

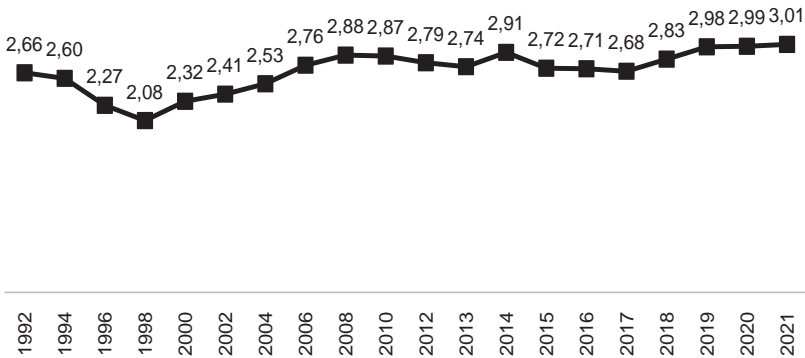

Рисунок 1. Динаміка індексу, побудованого на базі відповідей на запитання «Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?», 1992–2021 роки (значення індексу в діапазоні від 1 до 5, де 1 – «зовсім не задоволений», 5 – «цілком задоволений»).

Особистісний характер цього показника яскраво проявляється при порівнянні відповідей представників різних вікових груп. Дані спостережень свідчать, що, незважаючи на ситуацію в суспільстві в цілому, існує стійкий зворотний зв'язок між віком і рівнем задоволеності життям у цілому. У молодших вікових групах (18–29 років) частка задоволених власним життям завжди більша, ніж у середніх та старших (*табл. 3*).

Розглянемо такий показник, як локус контролю особистості, а саме частку інтерналів та екстерналів в українському суспільстві. У 2020 році моніторинг зафіксував різке емоційне падіння порівняно з 2019-м (який можна було назвати роком «надії»), та зростання розчарування серед населення. Поряд із тим частка інтерналів (людей із внутрішнім локусом контролю, які вважають, що те, як складеться їхнє життя, залежить здебільшого від них самих) 2020 року

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання «Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?» за даними моніторингу, в розрізі вікових груп, 2014–2021 роки, %

<i>Ступінь задоволеності своїм життям загалом</i>	<i>Рік</i>	<i>18–29 років</i>	<i>30–55 років</i>	<i>56 років і старші</i>
Не задоволені*	2014	29,6	39,0	41,1
Важко сказати		28,4	26,8	27,1
Задоволені		42,0	34,1	31,8
Не задоволені	2015	41,6	45,7	55,5
Важко сказати		20,4	20,4	15,4
Задоволені		38,0	34,0	29,1
Не задоволені	2016	44,4	49,4	57,8
Важко сказати		15,3	16,3	16,0
Задоволені		40,3	34,3	26,1
Не задоволені	2017	36,5	49,3	59,9
Важко сказати		19,8	16,9	18,0
Задоволені		43,7	33,8	22,1
Не задоволені	2018	36,1	43,9	50,8
Важко сказати		30,5	27,9	29,4
Задоволені		33,4	28,2	19,9
Не задоволені	2019	25,0	33,3	45,2
Важко сказати		21,7	24,0	21,9
Задоволені		53,3	42,7	32,9
Не задоволені	2020	21,5	30,4	46,2
Важко сказати		28,9	29,3	25,4
Задоволені		49,5	40,3	28,5
Не задоволені	2021	20,6	29,7	43,6
Важко сказати		28,2	29,0	27,7
Задоволені		51,2	41,3	28,7

*Не задоволені = Зовсім не задоволені + Скоріше не задоволені;

Задоволені = Скоріше задоволені + Цілком задоволені.

продовжувала поступово зростати (зростання почалося в 2017 р.). Частка інтерналів 2020 року (30,1%) була найбільшою за весь період проведення моніторингу (тобто фактично – за весь період незалежності), частка екстерналів (людей із зовнішнім локусом контролю, які вважають, що життя залежить більшою мірою (або здебільшого) від зовнішніх обставин) – найменшою (39,1%, зменшення тривало також з 2017 р.). У 2021 році дані зафіксували різке падіння частки інтерналів (до 22,5%) та зростання частки екстерналів (до 45,6%). Динаміку показника за всі роки проведення моніторингу відображено на *рис. 2*.

Розділ третій

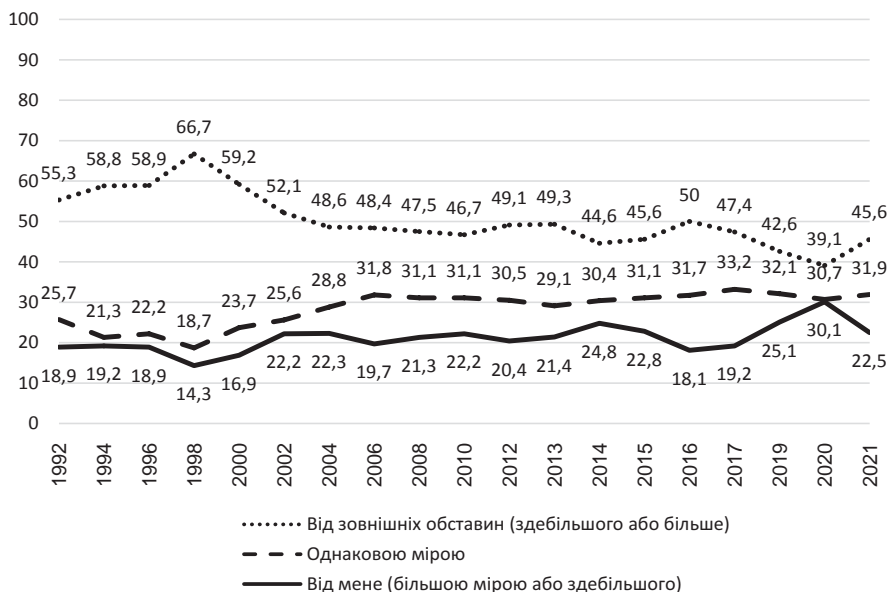

Рисунок 2. Динаміка відповідей на запитання «Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?», 1992–2021 роки, %

Показники локусу контролю та задоволеності власним життям у цілому мають тісний зв'язок, який можна спостерігати протягом багатьох років моніторингу. Коефіцієнт кореляції Пірсона між двома цими показниками, починаючи з 2010 року, становить у середньому 0,27 (2012 р. – 0,222, 2021 р. – 0,321). Тобто серед екстерналів частка задоволених власним життям завжди менша, ніж серед інтерналів – для наочності див. *табл. 4*. І якщо показники задоволеності цього року поки що не показали спаду, натомість вони тримаються на рівні 2019–2020 років, то зменшення частки інтерналів та зростання частки екстерналів, якщо воно триватиме й далі, ймовірно, зумовить і падіння рівня задоволеності життям, що можна буде перевірити наступного року.

Матеріальне становище також впливає на загальну задоволеність життям – зі зростанням матеріального стану зростає й задоволеність респондентів. У попереднє десятиліття коефіцієнт кореляції Пірсона між показником загальної задоволеності життям і матеріальним становищем становить у середньому 0,351 (протягом 2010–2019 рр. цей коефіцієнт змінювався від 0,309 до 0,381), а 2021 року він досяг 0,425, що може неявно свідчити про зростання залежності від матеріальних благ внаслідок нестачі останніх.

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання «Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?» за даними моніторингу, в розрізі груп осіб із зовнішнім та внутрішнім локусом контролю, 2014–2021 роки, %

<i>Ступінь задоволеності своїм життям загалом</i>	<i>Рік</i>	<i>Екстернали*</i>	<i>Інтерналі</i>
Не задоволені**	2014	52,0	23,6
Важко сказати		25,5	25,3
Задоволені		22,6	51,1
Не задоволені	2015	58,9	35,1
Важко сказати		16,1	21,5
Задоволені		25,0	43,5
Не задоволені	2016	63,4	32,8
Важко сказати		13,5	16,0
Задоволені		23,2	51,2
Не задоволені	2017	61,5	32,8
Важко сказати		17,5	16,3
Задоволені		21,0	50,9
Не задоволені	2018	54,9	29,5
Важко сказати		18,9	19,2
Задоволені		26,2	51,3
Не задоволені	2019	48,0	25,3
Важко сказати		20,7	17,7
Задоволені		31,3	57,0
Не задоволені	2020	48,1	21,4
Важко сказати		26,7	25,8
Задоволені		25,2	52,9
Не задоволені	2021	44,9	17,5
Важко сказати		29,1	21,7
Задоволені		26,0	60,7

* Екстернали – респонденти, які на запитання «Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складатиметься Ваше життя?» обрали варіант «Від зовнішніх обставин» (здебільшого або більшою мірою).

Інтерналі – респонденти, які на це запитання обрали варіант «Від мене» (більшою мірою або здебільшого).

**Не задоволені = Зовсім не задоволені + Скоріше не задоволені;

Задоволені = Скоріше задоволені + Цілком задоволені.

Згадаємо, що 2019 рік був періодом піднесення надії в суспільстві – відповіді на запитання «Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться чи ніякого покращення не відбудеться?» ні-

коли не були такими, як у 2019 році. У 2020 році (рік розчарування) частка тих, хто висловлює надію на краще, впала майже втричі (до 16,8%), а частка тих, хто вважає, що ніякого покращення в житті не буде, знову сягнула майже половини опитаних (44,0%). У 2021 році очікування на краще трохи зросли (до 20,2%) за рахунок зменшення до 40,3% тих, хто не сподівається на покращення (табл. 5)².

Таблиця 5

«Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться чи ніякого покращення не відбудеться?», розподіл відповідей за 2010–2021 роки, %

<i>Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться чи ніякого покращення не відбудеться?</i>	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ніякого покращення не буде	26,1	51,3	59,4	39,9	51,7	59	48,4	52,1	25,2	44,0	40,3
Важко сказати	43,2	33,7	28,1	37,6	27,3	24,8	29,2	30,8	29,5	38,8	39,2
Більш-менш налагодиться	30,6	14,9	12	22,3	19	16	21,2	17,1	45,2	16,8	20,2
Не відповіли	0,1	0,1	0,4	0,3	2	0,2	1,2	0	0	0,3	0,3

Надія на покращення життя, як завжди, більшою мірою притаманна інтерналам (21,6% у 2020 р.), тоді як у екстерналів такі сподівання 2020 року висловлюють 13,5% (різниця статистично значуща). Дані таблиці 6 свідчать, що 2021 року різниця між інтерналами та екстерналами ще більше зросла – песимізм висловлювали 46,4% екстерналів та 30,4% інтерналів, оптимізм – 13,6% та 33,6% відповідно. Пам'ятаючи про відзначене раніше падіння частки інтерналів, можна сказати, що зменшення цієї групи водночас збігається із кристалізацією відмінностей між людьми із внутрішнім та зовнішнім локусом контролю.

Особистісні моделі адаптації, втім, мають тісний зв'язок із політичними переконаннями респондентів. Так, уявлення про те, що демократія – це найкращий політичний устрій для сучасної держави, загалом поділяє 54,2% респондентів, тоді як серед екстерналів – 48,2%, а серед інтерналів – 58,5% (табл. 7). Також серед екстерналів

² Не можна виключити того, що через проведення польового етапу моніторингу 2021 року в грудні, на зростання оптимістичних почуттів вплинула, з одного боку, близькість нового року, з другого – спад чергової хвилі захворюваності на коронавірус, яка вирувала в жовтні-листопаді 2021 року.

Таблиця 6

Розподіл відповідей на запитання «Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться чи ніякого покращення не відбудеться?» за групами людей із зовнішнім та внутрішнім локусом контролю, 2020–2021 роки, %

Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться чи ніякого покращення не відбудеться?	Рік	Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?	
		Від зовнішніх обставин (здебільшого або більше)	Від мене (більшою мірою або здебільшого)
Ніякого покращення не буде	2020	47,2	41,1
	2021	46,4	30,4
Важко сказати	2020	39,3	37,3
	2021	40,0	36,0
Більш-менш налагодиться	2020	13,5	21,6
	2021	13,6	33,6

значуче більше тих, які вважають, що політичний режим не важливий для них особисто (що в принципі свідчить про можливість підтримки будь-якого недемократичного режиму у випадку, якщо це не стосується безпосередньо життя респондента), а ось відкрита підтримка авторитарного уряду (із позначкою «за певних обставин») є однаковою для інтерналів та екстерналів.

Ще тіснішим виявився зв'язок між політичними переконаннями та активним / пасивним способом адаптації. Переваги демократичного устрою очевидні для 70% активних респондентів та для 43,1% пасивних (табл. 8). Також серед активних значуче менше тих, які вважають, що політичний режим не важливий для них особисто (18,0% проти 33,4% у пасивних), підтримка авторитарного уряду також суттєво менша (12,0% проти 19,7% у пасивних). Середній стовпчик (проміжна модель адаптації – між активною та пасивною) значуче не відрізняється від показників для населення загалом.

Аналіз даних моніторингу за декілька років доводить, що існує тісний зв'язок між віком, матеріальним становищем та рівнем задоволеності життям. Зі зростанням віку знижується задоволеність життям, а краще матеріальне становище, своєю чергою, пов'язано із вищим рівнем задоволеності життям. Матеріальне становище тісно пов'язано також із особливостями адаптації особистості до нових умов життя – кращий добробут пов'язаний зі збільшенням частки респондентів, які декларують свою активну позицію щодо адаптації

Таблиця 7

Розподіл відповідей на запитання про політичний устрій за групами людей із зовнішнім і внутрішнім локусом контролю, 2021 рік, %

	<i>Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?</i>	
	<i>Від зовнішніх обставин (здебільшого або більше)</i>	<i>Від мене (більшою мірою або здебільшого)</i>
Демократія – найкращий політичний устрій для будь-якої сучасної держави	48,2*	58,5*
Для таких, як я, не важливо, чи є у нас демократичний чи недемократичний режим	33,9*	23,5*
За певних обставин авторитарний уряд типу «сильної руки» буде кращим	17,9	18,0

* Різниця показників є статистично значущою на рівні 99%.

Таблиця 8

Розподіл відповідей на запитання про політичний устрій за групами людей із активним і пасивним способом адаптації, 2021 рік, %

	<i>Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?</i>		
	<i>Активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності</i>	<i>Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті</i>	<i>Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще</i>
Демократія – найкращий політичний устрій для будь-якої сучасної держави	70,0*	57,2	43,1*
Для таких, як я, не важливо, чи є у нас демократичний чи недемократичний режим	18,0*	29,4	33,4*
За певних обставин авторитарний уряд типу «сильної руки» буде кращим	12,0*	13,4	19,7*

* Різниця показників є статистично значущою на рівні 99%.

до нових умов. Це загалом очевидні речі, однак саме щорічний моніторинг дає змогу зафіксувати якісь менш очевидні зміни.

Отже, 2021 року, по-перше, зросли коефіцієнти кореляції між матеріальним становищем та а) показником загальної задоволеності життям, б) показником суб'єктивної адаптованості, що може свідчити про зростання залежності від матеріальних благ через нестачу останніх. По-друге, після ейфорії та надії, які були поширені серед значної частини суспільства у 2019 році, 2020-й і 2021-й роки стали часом розчарувань, що виявилось, зокрема, в падінні частки активно адаптованих людей, а також у різкому падінні частки інтерналів (та, відповідно, зростанні частки екстерналів). І якщо показники задоволеності життям у цілому поки що не показали спаду (натомість вони тримаються на рівні 2019–2020 рр.), то зменшення частки людей із внутрішнім локусом контролю, якщо воно триватиме й далі, імовірно, зумовить і падіння рівня задоволеності життям (що можна буде перевірити наступного року). Третій висновок базується на тому, що 2021 року різниця між інтерналами та екстерналами щодо їхніх надій на майбутнє, яка завжди фіксувалася, ще більше зросла – таким чином, зменшення групи інтерналів водночас збігається із кристалізацією відмінностей між людьми із внутрішнім і зовнішнім локусом контролю (а також між активно та пасивно адаптованими). Це посилення відмінностей яскраво проявляється і в політичному полі – екстернали набагато частіше висловлюються щодо меншої важливості демократії (що говорить про потенціал підтримки будь-якого недемократичного режиму), у випадку з типом адаптації різниця ще сильніша (переваги демократичного устрою очевидні для 70% активних респондентів та для 43,1% пасивних).

Таким чином, дані моніторингу 2021 року свідчать, що погіршення життя (та задоволеності ним) поки що не є дуже помітним, однак розчарування, невпевненість у собі та своїх силах, дезадаптація та екстернальність (разом із потенціалом підтримки недемократичного режиму) в суспільстві потроху зростає, що є доволі тривожною тенденцією.

Джерела

Хутка, С. В. (2007). Проблема вимірювання рівня соціальної адаптованості особистості: визначення ключового індикатора. С. 27–33. *Наукові записки*. Том 70, Соціологічні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ.

Головаха, Є. (2019). Уявлення про достатність соціальних благ як показник адаптації населення до суспільних змін в Україні. С. 68–75. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 6 (20). Київ: Інститут соціології НАН України.

МІЖ НАДІЯМИ І РОЗЧАРУВАННЯМИ: ДИНАМІКА ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ НАСЕЛЕННЯ

Шлях, який пройшла Україна від моменту отримання незалежності, для країни зовсім незначний, а для життя людини доволі помітний. Ті, кому було у 1991 році тридцять, вже стали пенсіонерами, а нинішні тридцятирічні повністю сформовані в цій новій країні. Для того, щоб зрозуміти, як населення переживало усі соціальні трансформації, слід повернутися назад, до перших років незалежності. Ретроспектива проведених Інститутом соціології досліджень дає можливість знову пройти цей шлях, який в емоційному вимірі постає як постійна зміна надій та розчарувань.

Загалом у соціології широко застосовують масові емоційні психологічні стани як індикатори для оцінки соціальної ситуації. Зокрема, можна навести такий звичний для опитувань показник, як задоволення / незадоволення, під яким розуміють психічний стан, у якому відображається суб'єктивна якісна оцінка людиною умов життя та можливостей для задоволення потреб і реалізації власних намірів. Індикаторами стану масової свідомості можуть бути не лише позитивні чи негативні переживання, а й стан апатії (байдужості), для якого характерне блокування емоційно-оцінного ставлення.

Перше опитування, в якому фіксувалися емоційні оцінки ситуації, було проведено в січні 1995 року¹. Воно дало можливість побачити, що ж стало з надіями загалу, яким бачили власне життя люди в ці перші роки незалежності. Респондентів просили визначити ті характеристики, які, на їхню думку, притаманні сучасному життю, і ті, які характеризували їхнє життя у недалекому ще тоді радянському минулому. Причому точкою відліку було обрано радянське суспільство «доперебудовного» зразка, респондентів просили уявити його таким, яке воно було до 1985 року, до початку видимих процесів руйнації системи, які супроводжувалися значним падінням рівня життя. Коло порівнюваних характеристик було доволі широким, однак ми спинимося лише на тих, які фіксували найбільші відмінності й сто-

¹ Від початку 1990-х Інститут соціології НАН України здійснював не лише щорічне моніторингове опитування, а й низку постійних опитувань за власними програмами в омнібусах, які проводила компанія «СОЦІС». В омнібусах, які проводилися до 2002 року, вибіркова сукупність формувалась так само як у моніторингу, але становила 1200 осіб.

сувалися емоційних переживань. Отже, радянське минуле сприймалося як таке, що забезпечувало насамперед спокійне життя. Відповідно і емоційна палітра, в якій описували його респонденти, була надзвичайно позитивною. Більшість опитаних згадували це життя як радісне (65%), веселе (58,5%), щасливе (53,4%).

Безумовно, в тих спогадах минуле певною мірою ідеалізувалося, населення на той момент вже надто довго потерпало від негараздів, які супроводжували як останні роки СРСР, так і перші роки незалежності, тому часи, коли все було передбачуваним і стабільним, здавалися надто привабливими. Причому найбільше це відбулося саме на емоційних спогадах. Раціональні оцінки доперестроєвого суспільства були зовсім не такими позитивними, наприклад, прогресивним його вважали лише 21,4%, правдивим 22,7%.

Якщо подивитися на сприйняття тогочасного життя, можна констатувати, що на початку 1990-х воно сприймалося як негативне віддзеркалення втраченого минулого (табл. 1). Неспокійне, нестабільне і складне життя для більшості респондентів було сумним, воно втратило людяність, стало сприйматися як бездушне. Оцінки життя як нещасливого (46,3%) і песимістичного (40,9%), значно домінували порівняно з оцінками його як щасливого (7,6%) та оптимістичного (17,4%). При цьому в раціональному сенсі оцінки життя змінилися незначно. Так, прогресивним вважали його 25% опитаних, а правдивим – 17,7%. Зрештою майже половина опитаних (47,6%) в 1995 році вважало тогочасне життя неправильним. Натомість щодо доперестроєвого суспільства таку думку висловили лише 17,8%.

Життя, яке не приносило ані радості, ані спокою, переживалося не лише як нестабільне і небезпечне. Воно емоційно сприймалося

Таблиця 1

Порівняльна характеристика оцінок життя в СРСР у доперестроєві часи (до 1985) та в незалежній Україні, 1995 рік, %

<i>Життя в доперестроєвому суспільстві (до 1985)</i>		<i>Сучасне життя (січень 1995)</i>	
Спокійне	76,3	85,8	Неспокійне
Стабільне	74,0	81,1	Нестабільне
Просте	64,4	86,6	Складне
Безпечне	65,1	80,5	Небезпечне
Радісне	65,0	71,5	Сумне
Веселе	58,5	54,3	Невеселе
Людяне	57,1	58,8	Бездушне
Щасливе	53,4	46,3	Нещасливе
Оптимістичне	48,1	40,9	Песимістичне

крізь низку особистісних втрат. У 1997 році респондентів просили порівняти їхнє тогочасне життя з тим, що було раніше і визначити їхні втрати. Відчуття того, що власне життя складається як слід, втратила третина населення (33,4%), а мало на той момент лише 5,3%. Більше третини опитаних (34,9%) зазначали, що вони втратили відчуття гордості від того, що вони громадяни своєї країни, маючи на увазі втрату СРСР. Натомість мали відчуття гордості, що вони громадяни України лише 20,6% респондентів. Підґрунтя для надій було надто ненадійним, лише 9,8% зазначили, що відчують наявність життєвих перспектив і мають відчуття того, що вони можуть чогось досягти у житті.

Певний підсумок емоційних переживань, що характеризували життя в 1990-і, було підведено у дослідженні 1998 року при відповіді на запитання «Які почуття виникають у Вас найчастіше, коли Ви думаєте про Ваше життя?». Комплекс переживань був доволі щільним і найбільш виразним було відчуття страху перед майбутнім (37,1%). Незадоволеність життям відчували 35,6%, безвихідь, неможливість самостійно покращити власне життя – 33%, роздратування через те, що теперішнє життя їх не влаштувало – 32,4%, передчуття небажаних змін – 29,1%. Весь цей комплекс негативних почуттів компенсувала фактично лише надія на те, що життя поступово зміниться на краще, яку відчувало 35,3% опитаних. Слід зазначити, що між відчуттям надії та рештою негативних переживань був досить помітний зв'язок, ті, хто сподівався на покращення, меншою мірою боялися майбутнього, рідше мали відчуття незадоволеності, тривоги, роздратування (рис. 1).

Рисунок 1. Зв'язок між відчуттям надії та негативними оцінками життя, 1998 рік, %

Отже, надії виступають певною підтримкою в ситуаціях невтішних оцінок теперішнього, тому було вирішено додати в моніторинг показник емоційного сприйняття населенням майбутнього. Респондентам пропонували відрефлексувати почуття, які переважають у них, коли вони думають про власне майбутнє і про майбутнє України. У переліку варіантів було представлено низку парних категорій, які можна розглядати як маркери протилежних полюсів психологічних станів. Йдеться про категорії оптимізм – песимізм, упевненість – розгубленість, надія – безвихідь, інтерес – байдужість та ін.

Порівняння результатів оцінок теперішнього і майбутнього показали, що очікування щодо майбутнього змінюються динамічніше, ніж оцінки теперішнього. Наприкінці 1990-х та на початку нульових емоційне сприйняття життя не надто змінилося (рис. 2). Відчуття гордості від громадянства навіть зменшилося, а перспективи досягнень у житті, яке для більшості не складалося належним чином, бачило як і раніше лише близько 10% опитаних.

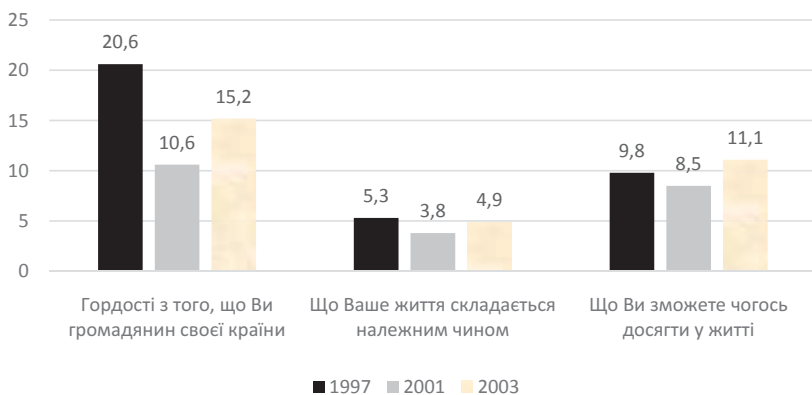

Рисунок 2. Динаміка відповідей респондентів на запитання «Чи є у Вас сьогодні відчуття...?»

Крім порівняння теперішнього і майбутнього, в моніторинг було введено запитання про бачення респондентами власного майбутнього, щоб порівняти його з баченням майбутнього України. Виявилось, що власне майбутнє сприймається більш емоційно, викликає як більше надій, так і більше тривоги (рис. 3).

Як бачимо, у 2001 році позитивні очікування як щодо власного майбутнього, так і щодо майбутнього країни, переважали негативні, що, очевидно, було пов'язано з результатами виборів до Верховної Ради, на яких блок В. Ющенко «Наша Україна» показав найкращий

Рисунок 3. Порівняння сприйняття власного майбутнього і майбутнього України, 2001 рік, %

результат, випередивши комуністів. Знову, як і в 1991 році, актуалізувалися сподівання на те, що відбудуться зміни, які позитивно вплинуть на життя людей.

Щоб з'ясувати, як емоційні оцінки ситуації змінювалися протягом наступних десятиліть, простежимо зміни балансу позитивних і негативних переживань населення². На *рисунку 4* показана загальна

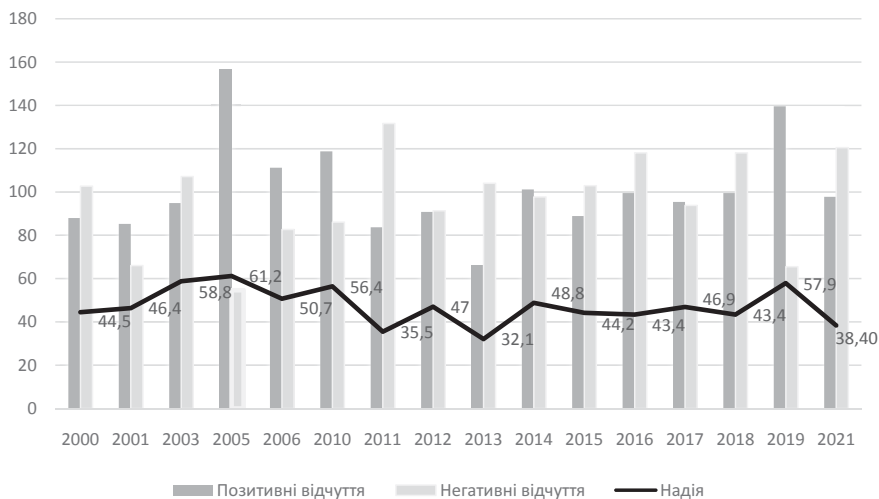

Рисунок 4. Баланс позитивних і негативних переживань щодо майбутнього України, 2000–2021 роки

² Баланс вираховувався як різниця між загальною сумою виборів позитивних та негативних переживань.

кількість виборів позитивних і негативних переживань щодо майбутнього України та зміна почуття надії за період від 2000 до 2021 року.

У половині з 16 замірів баланс в оцінці майбутнього України був від'ємним, у п'яти випадках – позитивним, тричі позитив та негатив називали приблизно порівну. Причому ця загальна динаміка добре кореспондувала з тими суспільно-політичними змінами, які були ключовими в цей період спостережень. У 2000 році, коли запитання було поставлено вперше, сукупно позитивні почуття згадувалися респондентами меншою мірою, ніж негативні. На позитивному полюсі домінувала надія, яку відчували 44,5% опитаних, на негативному – тривога, яку відчували 42,1%. Від 2001 року надії поступово зростають мірою наближення до президентських виборів 2004 року. І після першого Майдану у 2005 році було зафіксовано найвище піднесення позитивних очікувань за всі роки спостережень.

Слід розуміти, що сама по собі ситуація протистояння провокувала у його учасників діаметрально протилежні почуття. У моніторингу 2005 року емоційна складова вимірювалася у двох площинах. Перша була пов'язана з почуттями, які стосувалися самих виборів і подій, що їх супроводжували. У респондентів запитували, які почуття переважали в них у перші дні після президентських виборів (рис. 5).

Як бачимо, радість і задоволення переможців віддзеркалюються як розчарування і обурення переможених. Надію після виборів відчували 38,2% опитаних. Однак і переможці, і переможені очікували, що внаслідок Майдану відбудуться зміни, які загалом не лякали, а скоріше приваблювали. Саме у 2005 році позитивні очікування щодо майбутнього України були найвищими за всі роки спостережень, а негативні – найнижчими (табл. 2).

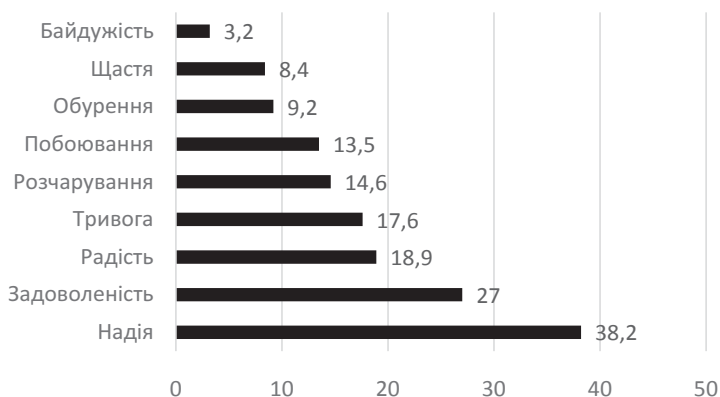

Рисунок 5. Емоційна реакція на перший Майдан, 2005 рік, %

Таблиця 2

**Порівняльна характеристика позитивних і негативних почуттів
щодо майбутнього України, 2005 рік, %**

<i>Позитивні почуття</i>		<i>Негативні почуття</i>	
Надія	61,2	24,4	Тривога
Оптимізм	33,8	2,8	Песимізм
Інтерес	20,5	2,7	Байдужість
Впевненість	19,5	10,5	Розгубленість
Радість	11,7	8,1	Страх
Задоволеність	9,2	6,1	Безвихідь

Примітка. Сума відсотків по кожній колонці перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більш ніж один варіант відповіді.

Висока позитивна налаштованість і великі сподівання на краще почали втрачатися вже наступного року. Це фіксувалося насамперед щодо теперішнього. Оцінка респондентами емоційних змін, що відбулися за рік після виборів, демонструвала суттєву зміну очікувань. Причому це стосувалося як ситуації в суспільстві загалом, так і власних переживань (табл. 3).

Таблиця 3

**Розподіл відповідей на запитання «Які почуття, на Вашу думку,
за останній рік посилилися...», 2006 рік, %**

	<i>в українському суспільстві в цілому</i>	<i>у Вас особисто</i>
<i>Негативні почуття</i>		
Розчарування	60,5	45,3
Невдоволеність	41,7	29,1
Розгубленість	32,9	21,5
Страх	20,1	16,2
Песимізм	17,4	11,7
Меншовартість	10,4	8
<i>Позитивні почуття</i>		
Почуття перспективи	9,1	9,7
Оптимізм	8,0	12,6
Гордість за свій народ і країну	7,8	7,6
Гідність	4,6	7
Радість	4,2	5,6
Задоволеність	2,8	4,8

Примітка. Сума відсотків по кожній колонці перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більш ніж один варіант відповіді.

Як бачимо, насамперед підсилилися негативні почуття. Оптимізм і бачення перспективи зберігали менше 10% опитаних, натомість розчарування підсилилося у 60%. Однак щодо майбутнього України загальний позитивний тренд в очікуваннях залишався. Хоча надія, оптимізм, впевненість зменшувалися, а тривога, розгубленість, безвихідь зростали, загалом темпи падіння позитивних переживань були нижчими, ніж зростання негативу, принаймні половина населення продовжувала дивитися у майбутнє з надіями (рис. 6).

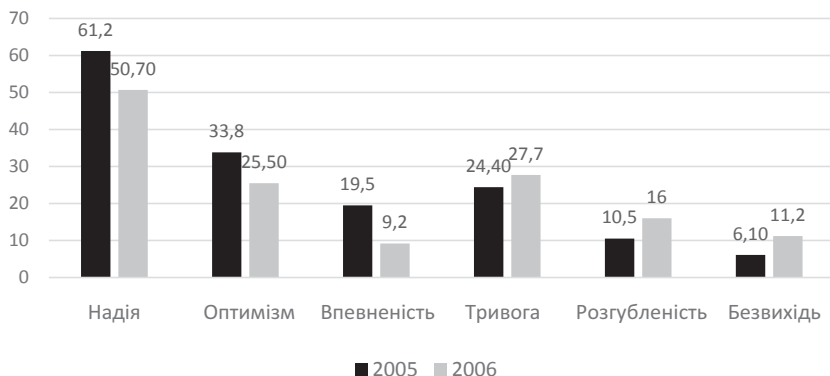

Рисунок 6. Динаміка у сприйнятті майбутнього України, 2005–2006 роки

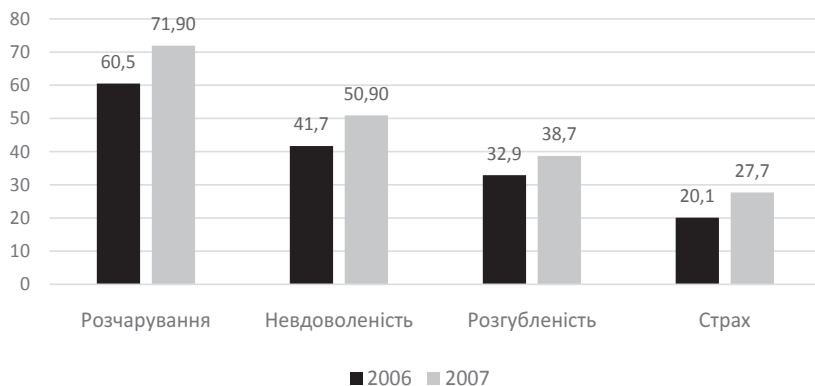
Крім того, попри зменшення сподівань, саме по собі високе піднесення позитивних очікувань вплинуло на загальне самопочуття населення і дало можливість психологічно вийти респондентам з полону важких 1990-х. Це добре демонструють зміни, які відбулися 2006 року порівняно з 1998 (рис. 7). В емоційному профілі оцінок життя помітно зменшуються такі почуття, як страх перед майбутнім, тривога, відчуття небажаних змін, незадоволеність життям, відчуття його ненормальності, роздратування від того, що життя складається не так як слід, відчуття безнадії, неможливості вплинути на своє життя. Натомість зростає надія на те, що життя поступово зміниться на краще. Водночас негативні очікування щодо власного майбутнього залишаються більш виразними, ніж щодо майбутнього України. Так, страх перед своїм майбутнім у 2006 році відчували 24,8% респондентів, а страх за майбутнє України мали лише 11%.

Тенденція до втрати позитивних очікувань продовжувалася і надалі. У 2007 році вже більше 70% відмітили, що за рік у суспільстві зросло почуття розчарування, більше половини відмічали, що

Розділ третій

зросла незадоволеність (рис. 8), більше половини опитаних (53,4%) зазначали, що почуття розчарування зросло у них особисто.

Оскільки почуття самі по собі не несуть інформації про те, що саме викликає надії і навколо чого зосереджуються розчарування, у 2009 році респондентів попросили оцінити, як за останні п'ять років складався у них баланс надій і розчарувань у різних сферах життя (табл. 4).

**Рисунок 8. Розподіл відповідей на запитання
«Які почуття, на Вашу думку, за останній рік посиллися
в українському суспільстві в цілому», %**

Таблиця 4

**Розподіл відповідей на запитання «Чого більше у Вас було
за останні п'ять років – здійснених надій
чи розчарувань відносно...», 2009 рік, %**

	Більше було розчарувань	Більше було здійснених надій
Забезпечення матеріального стану родини	52,7	18,5
Працевлаштування і роботи	35	25,3
Відпочинку, улюблених занять та дозвілля	35,9	23,3
Участі у громадському житті	22,4	10,7
Зміцнення здоров'я	47,5	19
Відносин з близькими людьми	15,1	54,8
Відносин з іншими людьми – колегами, знайомими, сусідами	13,2	45,7
Освіти, оволодіння необхідними знаннями	20,5	24,7
Духовного життя, прилучення до релігії, мистецтва самовдосконалення	15,1	21,8

Виявилось, що найбільше турбують респондентів матеріальний стан родини та стан здоров'я, натомість найбільше реалізувалися надії у сфері міжособистісних відносин. Тобто незадоволеність виникала більшою мірою на перетині особистісної та соціальної сфер життя. Після того, як респонденти оцінили свої сподівання і розчарування в минулому, їх просили подумати про майбутнє і визначити з надією чи з розчаруванням дивляться вони на те, як складеться життя їх самих (їхньої родини) через десять років. Думки розділилися в рівній пропорції між тими, хто думав про майбутнє більше з надією (33,6%), тими, хто відчував більше побоювань (32,3%), і тими, хто сподівався і тривожився рівною мірою (32,9%). Як і слід було очікувати, надії і побоювання змінювалися залежно від віку. Серед молоді до 30 років з надією дивилися у майбутнє 44,3%, з побоюванням – 20,8%. Серед тих, кому було понад 55 років, співвідношення було майже протилежним – надію відчували 29,9%, побоювання – 41,6%. На очікування щодо майбутнього впливав також дохід. Помітнішим цей вплив був щодо побоювань, серед тих, хто відносив себе до бідних, так дивилися у майбутнє 41,2%, а серед тих, хто визначав себе як середніх або вище середніх, лише 24,9%. Однак найбільш тісний зв'язок був між почуттями щодо майбутнього та уявленнями про те, поліпшиться чи погіршиться ситуація в країні в наступні 10 років³.

Слід зазначити, що загалом 2020-й виглядав в уявленнях 2009-го доволі реалістично. Точніше вірогідність позитивних змін оцінювалася не надто високо, водночас негативні зміни вважалися доволі ймовірними. Наприклад, лише чверть опитаних погоджувалась з тим, що є ймовірність того, що Україна наздожене в економічному рівні розвинуті країни, натомість 65,9% вважали вірогідним, що відстань між нашою країною та розвинутими країнами збільшиться. Зростання рівня безробіття до 2020 року вважали ймовірним 76,5%, а те, що кожний, хто має освіту, зможе знайти собі хорошу роботу, було малоімовірним або зовсім неймовірним на думку 65% опитаних. Доволі високо оцінювалася вірогідність виникнення в період до 2020 року жорстких конфліктів, що ускладнюють життя. Таку можливість вважали вірогідною 72,7% опитаних, а 67% припускали, що бідні та знедолені люди почнуть протестувати проти свого становища. При цьому лише близько чверті опитаних (24,1%) вважали, що вплив простих людей на різні сторони суспільного життя до 2020 року підвищиться. Оптимістів, які вірили, що суспільство стане

³ Коефіцієнт кореляції Пірсона 0,345.

справедливішим, було 24,4%, песимістів, які вважали, що воно стане ще менш справедливим, 17,9%, а більшість – 57,7% не очікували в цьому сенсі жодних змін. Відповідно з надією дивилися в майбутнє майже половина оптимістів (48,2%) і лише чверть песимістів (25,1%).

Попри таку в цілому невтішну оцінку майбутнього в найближчі 10 років, більшість населення зберігала щодо нього позитивні очікування. У 2010 році 56,4% опитаних відчували надію, коли думали про майбутнє України, і 58,8% з надією думали про власне майбутнє. Як і у 2009 році, оптимісти становили приблизно чверть опитаних, таке почуття щодо майбутнього України мали 25,1%, до власного майбутнього – 28,3%. Натомість побоювання (тривогу та страх) відчували щодо власного майбутнього 39,3% опитаних, а щодо майбутнього України – 45,5%. Проте у 2011 році ситуація швидко змінилася. Почуття надії щодо майбутнього країни відчували 35,5%, тривогу – 42,8%, страх – 25,6%. На *рисунку 4* видно, що в цьому році зафіксовано найбільше переважання негативних очікувань над позитивними. Очевидно, що зміни, які відбувалися в країні після президентських виборів 2010 року, не сприймалися як обнадійливі.

Наступний 2012 рік начебто демонстрував покращення ситуації, позитивні й негативні почуття практично зрівнялися. Однак це емоційне піднесення великою мірою було пов'язане з певними особливостями року. Україна не лише парафувала з Європейським Союзом угоду про асоціацію, вона прийняла у себе чемпіонат Європи з футболу, наочно продемонструвала свою європейську орієнтацію, що до певної міри заспокоїло прихильників змін і сприяло зростанню надій. Це почуття щодо майбутнього України відчували 47%, а щодо власного майбутнього – 51,3% респондентів. Однак те, що покращення мало ситуативний характер, переконливо підтвердили результати опитування 2013 року. Хоча нічого суттєвого у першій половині року не відбувалося, влітку, коли респондентів запитали про почуття, які виникають у них щодо майбутнього, виявилось, що надію щодо власного майбутнього відчували лише 35,5% опитаних, а щодо майбутнього України – 32,1%. Натомість більше половини респондентів відчували страх і тривогу як щодо власного майбутнього (54,5%), так і щодо майбутнього країни (52,9%). Загалом негативні почуття сукупно переважали позитивні як у баченні власних перспектив, так і в баченні перспектив країни.

Другий Майдан привів до оновлення влади і повернення до курсу на євроінтеграцію. Однак він не приніс сплеску надій, як це було у 2005 році. Психологічно ситуація в країні сприймалася як така, що викликає водночас і позитивні, і негативні переживання, причому

емоційне сприйняття ситуації в позитивному ключі змінювалося слабко (табл. 5). Водночас негативні переживання поступово зростали. Зокрема, майже на 10% зросло від 2014 до 2018 року почуття безвиході щодо майбутнього країни (з 8,9% до 18,2%, така ж ситуація була і зі зростанням почуття розгубленості (від 13,4 до 23,4%) та песимізму (з 5,7% до 14,1%). Єдиним винятком було почуття тривоги, яке не зросло, а зменшилося протягом 5 років з 44,5% до 37,6% насамперед через зменшення напруження у військовому протистоянні на сході.

Таблиця 5

Динаміка відповідей на запитання «Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?», 2014–2018 роки, %

<i>Варіанти відповідей</i>	2014	2015	2016	2017	2018
Оптимізм	23,5	22,8	21,9	20,6	20,1
Байдужість	1,6	2,2	1,7	2,8	3,7
Радість	4,1	1,7	2,3	2,7	5,1
Безвихідь	8,9	12,9	11	11,5	18,2
Упевненість	11,7	7,2	7,8	8,9	11,5
Розгубленість	13,4	16,7	14	16,5	23,4
Задоволеність	2,9	1,6	2,2	2,4	4,2
Песимізм	5,7	10,7	10,3	11,8	14,1
Надія	48,8	44,2	44,4	46,7	43,4
Тривога	44,5	40,3	37,6	34,3	37,6
Інтерес	10,2	11,4	10	14,1	15,2
Страх	23,6	21,0	22,9	16,9	21,1
Важко сказати	7,1	4,1	5,5	5,4	5,8

Примітка. Сума відсотків по кожній колонці перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати більш ніж один варіант відповіді.

Щоб зрозуміти, наскільки бачення майбутнього віддзеркалює бачення теперішнього, у 2017 році респондентів водночас попросили назвати ті почуття, які найточніше описували, на їхню думку, психологічну атмосферу в суспільстві на той момент, та ті почуття, які вони відчують, коли думають про власне майбутнє і майбутнє України. Перелік, який пропонувався респондентам для оцінки теперішнього, формувався на основі аналізу переживань, які найчастіше називалися учасниками низки фокус-групових досліджень, проведених за нашою участю того ж року. Загальна картина оцінки респондентами психологічної атмосфери була такою (рис. 9).

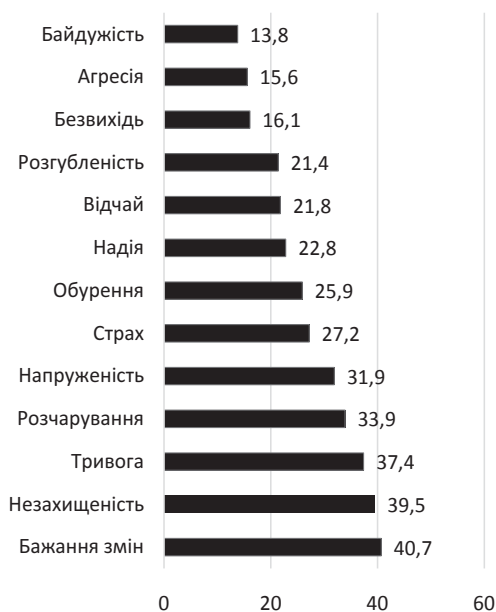

Рисунок 9. Розподіл відповідей на запитання «Які настрої, почуття, переживання з наведеного нижче переліку найточніше описують, на Вашу думку, психологічну атмосферу в нашому суспільстві на сьогодні?», 2017 рік, %

Найбільш актуальними були переживання незахищеності та бажання змін, а в парі почуттів, яку ми відстежуємо, розчарування були виражені сильніше, ніж надії. Розчарування відчувала третина опитаних (33,9%), надію – лише п'ята частина (22,8%). Оскільки частина почуттів повторювалася як при оцінці теперішнього, так і при оцінці майбутнього, було здійснено порівняння, яке показало, що почуття щодо теперішнього і майбутнього не завжди подібні (табл. 6).

Найбільші відмінності притаманні переживанню надії. Оскільки це почуття, яке спрямоване у майбутнє, воно сильніше актуалізується саме щодо очікувань і гірше описує ситуацію теперішнього. Натомість страх, навпаки, є актуальною частиною теперішнього і меншою мірою транслюється у майбутнє. Відмінності в переживанні тривоги та розгубленості не такі значні. Також важливо відмітити, що в оцінці сьогодення частина респондентів намагається дистанціюватися від того, що відбувається і позначає це як байдужість. Проте до майбутнього таке почуття практично не прикладається.

Загалом доволі напружена ситуація, яка зберігалася в суспільстві від 2014 року, викликала скоріше негативні переживання щодо

Таблиця 6

**Порівняння почуттів, які респонденти відчували
щодо теперішнього та майбутнього, 2017 рік, %**

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>Настрої щодо теперішнього</i>	<i>Почуття щодо власного майбутнього</i>	<i>Почуття щодо майбутнього країни</i>
Надія	22,8	46,8	46,7
Тривога	37,4	30,2	34,3
Страх	27,2	15,4	16,9
Розгубленість	21,4	21	16,5
Безвихідь	16,1	11,6	11,5
Байдужість	13,8	2,1	2,8

теперішнього, але не справляла суттєвого впливу на очікування щодо майбутнього. Однак у 2019 році на тлі чергової виборчої кампанії слід було очікувати певного сплеску надій щодо майбутнього. І дійсно, надії щодо майбутнього України після президентських перегонів помітно зросли, їх відчувало 57,9% опитаних порівняно з 43,4% у 2018 році. Помітно побільшало і оптимістів з 20,1% в 2018-му до 32,8% у 2019-му. Оскільки загальною тенденцією, принаймні для українських реалій, є емоційне піднесення одразу після виборів з поступовим зменшенням очікувань і відповідно зниженням інтенсивності позитивних і зростанням негативних переживань, можна було очікувати відповідних змін і в останній період спостережень з 2019 до 2021 року.

Насамперед слід визначити, як змінилася, на думку респондентів, психологічна атмосфера в суспільстві від 2017 до 2020 року (рис. 10).

Як бачимо, зміни помітно торкнулися кількох почуттів. З одного боку, суттєвим позитивом стало зменшення напруженості, страху, обурення, агресії, з другого – бачимо зростання розчарування і байдужості. Очевидно, можна було очікувати, що на тлі розчарувань надії поступово зменшуватимуться. Так і відбулося (рис. 11).

Ми бачимо, що позитивні очікування щодо майбутнього країни зменшилися, причому надію наразі відчують менше респондентів, ніж у 2014–2018 роках. Впало і відчуття оптимізму, інтерес, упевненість. Натомість зросли усі негативні переживання, сильнішою стала тривога, розгубленість, страх. Навіть байдужість, яка завжди була зовсім незначною, збільшилася до 8,8%.

Однак варто звернути увагу на те, що почуття стосовно власного майбутнього суттєво відрізняються від того, як бачиться майбутнє

Розділ третій

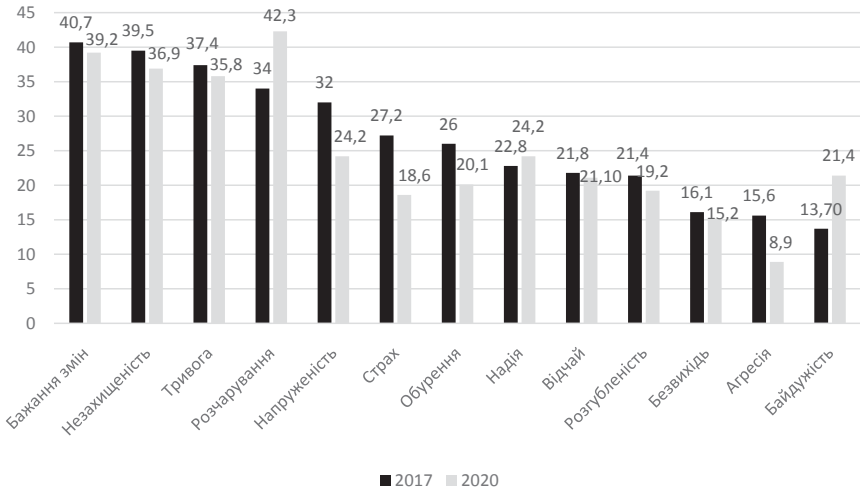

Рисунок 10. Динаміка оцінки психологічної атмосфери в суспільстві, 2017–2020 роки, %

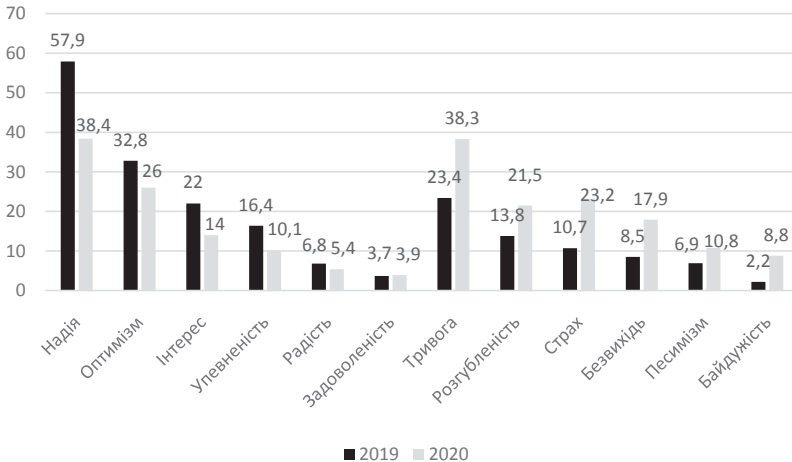

Рисунок 11. Динаміка почуттів щодо майбутнього України, 2019–2021 роки, %

країни. Зокрема, оптимізм щодо власного майбутнього відчувають 40,3% опитаних, хоча за всі роки спостережень ця цифра ніколи не досягала 30%. Особливо виразною є позитивна картина бачення власного майбутнього у молоді до 30 років. Попри те, що на майбутнє України дивляться з оптимізмом лише 33% молоді, оптимізм

щодо власного майбутнього відчуває 60,5%. Упевненість відчувають, коли думають про майбутнє України 12,5% молодих респондентів, а щодо власного майбутнього таке відчуття є у 28%, з радістю дивляться у майбутнє країни 9%, а у власне майбутнє – 21,3%, з задоволеністю відповідно – 4,3% проти 15,3%. Можна припустити, що траєкторії в оцінках майбутнього поступово розходяться. Власне майбутнє поступово відмежовується у сприйнятті респондентів від майбутнього країни. Суспільство загалом, і особливо молодь, бачить у майбутньому власні перспективи і сподівається їх реалізувати попри те, що відбувається в країні. Можливо, нарешті замість відомого «без надії сподіваюсь», суспільство перейде не просто до сподівань і надій, а й до їх реалізації у власному майбутньому.

ЧИННИКИ ТРИВОГ ТА СТРАХІВ НАСЕЛЕННЯ

Соціальне значення страхів у житті людини дуже велике. Страх є фундаментальним аспектом людського досвіду, починаючи з глибокої давнини. І релігія, і філософія (сфери людської культури, де осмислюється проблема сенсу життя) приділяють почуттю страху величезну увагу. Страх очікування негативних подій і процесів, які оцінюються людьми як ймовірні безпосередньо для них або для їхніх нащадків, грає важливу, а в деяких випадках навіть домінуючу, роль у житті особи і суспільства.

Поліваріантність руху суспільства до майбутнього відбивається в специфічних формах суспільних умонастроїв щодо можливого майбутнього. Суспільний розвиток з погляду стабільності і можливостей реалізації основних життєвих цінностей може сприйматися масовою свідомістю як у позитивних оцінках (наприклад, фіксація реальних досягнень або принаймні сподівань на поліпшення життя в цілому чи в його окремих сферах), так і в негативних (відзначення гострих проблем суспільного розвитку, негараздів, страхів тощо). Виступаючи в якості інтегрального показника стану суспільних відносин, соціальна напруженість є складним соціальним феноменом, що вбирає в себе динаміку емоційно-психологічних станів соціальних акторів різного рівня – від окремого індивіда до суспільства в цілому.

Кризова свідомість насичена переживаннями тривоги і різних страхів. Посилення страхів у суспільній та індивідуальній свідомості означає розширення сфери неконтрольованого в життєвому просторі суб'єкта. Страх є реакціями індивідів і спільнот на загрози, що виходять із зовнішнього середовища, а ступінь їх переживання виражає оцінку ступеня ризиків існування в небезпечному середовищі для суб'єктів таких побоювань. Отже, страхи визначають певні стани невпевненості у власній безпеці, викликані реальними або уявними загрозами біологічному або соціальному існуванню, які переживаються в різних емоційних формах-модифікаціях соціальних страхів (стурбованість, побоювання, тривога, страх, переляк, паніка, трепет, фобії тощо) і пов'язаних з ними депресій. Страх є одним з визначальних модусів людського існування, організуючим внутрішній духовний світ людини відповідно до системи його життєвих цінностей.

Соціальні страхи – це складний соціальний феномен, що характеризує динаміку негативно забарвлених емоційно-психологічних станів індивідуальних і колективних суб'єктів, вони виконують функції свого роду «охоронної сигналізації», повідомляючи про чергові загрози безпеці і самому існуванню людей. Соціальні страхи в індивідуальній і масовій свідомості розглядаються не просто як ситуативні емоційні реакції або побоювання окремих людей і груп, а як стійкі і досить тривалі стани переживання загроз термінальним цінностям індивідів, соціальних спільнот, тривожні очікування суб'єктів щодо можливого розвитку подій в несприятливому для них напрямі. Соціальні страхи є чутливими індикаторами змін, які свідчать про стани соціального неблагополуччя, незадоволеності і соціальної напруженості населення.

Страхи і їх ієрархія в структурі очікувань населення – найважливіший показник якості людського життя. Ступені переживання тих чи інших страхів – стрімкого зростання цін, можливого безробіття, ризиків стати жертвою злочинців або бюрократичного свавілля – чинники, які надзвичайно впливають на якість життя кожної нації. Зважаючи на ту роль, яку відіграють страхи в регуляції людської поведінки, окремі індивідууми і суспільства виробляють механізми, що знижують напруження або полегшують переживання індивідуальних страхів і страхів в суспільній свідомості. Люди прагнуть психологічно пристосуватися до обставин, які загрожують небезпеками і ускладненнями, “нормалізуючи” їх у свідомості особистості і суспільства.

Соціальні страхи як елемент масової свідомості є впливовим регулятором життєдіяльності суспільства, оскільки їхній зміст відбиває стійкі і життєво значущі для людей відносини. Іншими словами – це своєрідна проєкція опікування людей своїм ймовірним майбутнім на сферу почуттів. Якщо сподівання людей є позитивним прогнозом стосовно їх очікуваного майбутнього, то соціальні страхи – це негативні очікування людей, вірогідний прогноз розвитку подій щодо найближчого майбутнього тільки зі знаком “мінус”. Різноманітні страхи завжди є невід'ємною частиною соціального життя людей, оскільки відбивають суб'єктивні оцінки імовірності настання тих чи інших подій, що можуть викликати втрату відповідних життєвих цінностей, порушення балансу суспільної стабільності і спровокувати зрештою серйозні суспільні потрясіння. Вивчення соціальних страхів, властивих різним суспільним шарам і групам, дає можливість аналізувати реальні зрушення в соціумі стосовно колективної рефлексії, і, відповідно, більш-менш точно прогнозувати

реакції суспільства і його окремих груп на зміни й трансформації, що визначають громадське життя, соціальні реформи зокрема.

Дані моніторингового дослідження (Інститут соціології НАН України) соціального самопочуття українців за останні півтора десятка років дозволяють відстежити динаміку оцінок населення щодо найближчого майбутнього. В якості інтегральної оцінки, що уможливорює умовний розподіл респондентів на групу «оптимістів» і групу «песимістів», можна застосовувати такий показник, як сподівання (чи відсутність такого) на поліпшення життя в найближчому майбутньому, вважаючи очікування покращення або погіршення життя в найближчій перспективі своєрідною квінтесенцією соціального самопочуття людей.

Хроніка подій цього періоду включає кілька ключових епізодів в історії сучасної України, які визначили сплески і спади в рівнях соціального оптимізму населення. Серед них відзначимо події «Помаранчевої революції» 2004-2005 рр.; 2010 р. – розчарування в лідерах «помаранчевого Майдану» і прихід до влади в результаті демократичних виборів В. Януковича, що супроводжувався великими надіями зміни життя на краще; 2013-2014 рр. – безславний фінал його правління, наступний Євромайдан, «Революцію гідності» (2014 р.), ганебну втечу В. Януковича в РФ, захоплення і анексію Криму, бойові дії на Донбасі з військовим втручанням з боку РФ; 2015-2016 рр. – внутрішньополітичну кризу, викликану тривалим протистоянням учасників правлячої парламентської коаліції, яка закінчилася зміною складів уряду і кадровими перестановками в Раді; 2017 р. – набуття «безвізу» і пов'язаний з цим черговий сплеск оптимізму, що змінився в 2018 р. різким зростанням песимістичних настроїв; 2019 р. – розчарування в президентові П. Порошенку внаслідок нереалізованих надій і очікувань громадян України; 2019 р. – головну подію, що визначила соціальні настрої в країні і якою став вступ на посаду В. Зеленського, й знов черговий сплеск великих надій на зміни життя на краще; 2020 р. – пройшов під знаком COVID-19 на тлі погіршення загальної ситуації в країні, провальної кадрової політики В. Зеленського і найсильніших розчарувань населення у владі і її можливості вирішувати назрілі проблеми, перш за все проблеми встановлення миру і деокупації українських територій, боротьби зі збідненням населення та прогресуючою корупцією, протидії пандемії коронавірусу.

Як можна бачити (табл. 1), за період, починаючи з 2005 року, коли частка соціальних оптимістів більш ніж удвічі перевищувала частку соціальних песимістів щодо позитивних змін життя на кра-

Таблиця 1

“Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш владнається чи ніякого покращення не відбудеться?”

(% до всіх, хто відповів)

Варіанти відповідей	2005	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Жодного покращення не буде	18,3	26,1	59,7	39,9	51,7	59,0	48,4	52,1	25,3	44,1	40,5
Важко сказати	41,5	43,2	28,2	37,6	27,3	24,8	29,2	30,8	29,5	39,0	39,3
Більш-менш налагодиться	40,2	30,6	12,1	22,3	19,0	16,0	21,2	17,1	45,2	16,9	20,2

ще, сьогодні ситуація змінилася на повну свою протилежність – наприкінці 2021 р. співвідношення оптимістів і песимістів становить 1:2. В останній рік правління В. Януковича в 2013 р. песимістів було в п’ять (!) разів більше, ніж оптимістів, а вже через рік після вступу П. Порошенка на посаду президента України відсоток песимістів майже втричі перевищував частку оптимістів серед українців. Звичайно, позначилися і тяготи війни, і надскладна ситуація у всіх сферах суспільного життя, але більше половини українців мали всі підстави для розчарування і констатації того, що їх надії на обіцяне процвітання зазнали краху. Ситуація покращилася в зв’язку з отриманням «безвізу» в 2017 р., але потім все знову повернулося «на круги своя» – більше половини українців, як і раніше, перебували в упевненості, що ніякого поліпшення життя не передбачається.

Вихід на політичну арену відомого артиста, чому передував фільм «Слуга народу», і кіношний образ якого був перенесений глядачами в реальне життя, викликав величезний ентузіазм в масах і відродив в свідомості народу ілюзії щодо справедливості влади та омріяного покращення життя. Як результат – частка оптимістів досягла найвищого рівня у 2019 р. (45,2%). Правда, що вже через рік відсоток оптимістів знизився майже в три рази, а песимістів, навпаки, стало майже в два з половиною рази більше. 2021 рік позначився тим, що песимістів, як і раніше, вдвічі більше, ніж оптимістів.

Дані опитувань суспільної думки в Україні та моніторингових опитувань населення за останні п’ятнадцять років дають змогу проаналізувати й зіставити спектр переважаючих соціальних почуттів щодо майбутньої долі України (табл. 2).

З цієї таблиці можна також побачити, в які роки спостерігалися піки соціального оптимізму і песимізму щодо майбутнього України. Чітко простежуються впливи все тих же поворотних, ключових подій в новітній історії України. Часи «Помаранчевої революції» харак-

Таблиця 2

Переживання майбутнього України (% до всіх, хто відповів)*і **

Почуття	2005	2006	2010	2012	2013	2015	2016	2017	2018	2019	2021
<i>Позитивні почуття</i>											
Оптимізм	33,8	25,5	25,1	19,7	14,1	22,8	21,9	20,6	20,1	32,8	25,9
Упевненість	19,5	9,8	11,2	6,7	5,1	7,2	7,8	8,9	11,5	16,4	10,0
Надія	61,2	50,7	56,4	46,9	32,1	44,2	44,4	46,7	43,4	57,9	38,4
Радість	11,7	4,8	3,1	1,9	1,4	1,7	2,3	2,7	5,1	6,8	5,4
Задоволеність	9,2	3,4	3,3	1,4	1,7	1,6	2,2	2,4	4,2	3,7	3,8
Інтерес	21,5	17,0	19,7	14,1	11,9	11,4	10,0	14,1	15,2	22,0	13,9
<i>Емоційна нейтральність</i>											
Байдужість	2,7	2,8	2,4	4,6	4,8	2,2	1,7	2,8	3,7	2,2	8,8
<i>Негативні почуття</i>											
Страх	8,1	11,0	16,4	17,0	22,0	21,0	22,9	16,9	21,1	10,7	23,2
Розгубленість	10,5	16,0	17,1	12,6	17,1	16,6	14,0	16,5	23,4	13,8	21,4
Безвихідь	6,1	11,2	13,3	11,1	17,8	12,0	11,0	11,5	18,2	8,5	17,8
Тривога	24,4	34,4	29,1	34,4	30,8	40,3	37,6	34,3	37,6	23,4	38,3
Песимізм	2,8	7,2	7,8	11,5	11,4	10,7	10,3	11,8	14,1	6,9	10,8

*Сума перевищує 100%, оскільки респондент міг використати усі підходящі відповіді.

**У 2020 році запитання щодо переживання власного майбутнього не увійшло в опитувальник.

теризуються небувалим суспільним піднесенням, надіями на прекрасне майбутнє нашої країни, соціальними очікуваннями швидкого і успішного досягнення високого рівня розвитку, гідного перебування України в колі розвинених європейських країн. Відповідно й рівень песимізму і виразності соціальних страхів був найнижчим в ті часи. Страх перед майбутнім відчували тільки трохи більше восьми відсотків респондентів, розгубленість – 10,5%, песимістично налаштованих було всього 2,8%. Не настільки високі, але цілком співставні показники позитивних переживань можна було спостерігати і в 2019 р., коли до влади прийшов В. Зеленський, і натхненні обіцянками «нової, молодшої команди» українці знову сповнилися оптимізмом і надіями на зміни на краще для себе і своєї країни і надали новоствореній партії «Слуга народу» небувалий кредит довіри.

У спектрі негативних переживань щодо майбутнього України в 2019 р. на першому місці розташовується таке почуття, як тривога (23,4%), потім по низхідній – розгубленість (13,8%), страх (10,7%) і безвихідь (8,5%). Близько 7% опитаних відчували почуття песимізму. На позитивному полюсі в 2019 р. – надія (57,9%), оптимізм (32,8%), інтерес (22,0%) і впевненість (16,4%).

Найвищі відсотки байдужості і безвиході за всі ці роки спостерігалися напередодні «Революції гідності», в похмурому 2013 р. (4,8% і 17,8% відповідно). У 2021 р. на тлі великого розчарування, пов'язаного з відсутністю змін на краще, неефективності реформування країни, небувалого зниження довіри до влади і практично всіх соціальних інститутів, стомленості від війни, коронавірусної епідемії тощо, частка тих, хто відчуває байдужість щодо майбутнього України становить антирекордні 8,8%, а почуття страху і тривоги охопило відповідно 23,2% та 38,3% опитаних.

Особливо вражаючим виглядає порівняння відповідей респондентів щодо переживання майбутнього України у такому позитивному почутті, як надія, нейтральному – байдужості та у таких негативних почуттях, як страх і безвихідь (певний інваріант безнадійності) у 2019 році, коли В. Зеленський з командою на хвилі очікувань зміни життя в Україні на краще в найближчому майбутньому прийшов до влади, та відповідно у 2021 році, коли ситуація в Україні загострилася у всіх сферах соціального життя.

Якщо порівнювати наростання негативних переживань щодо майбутнього України, зокрема страху і безвиході, у 2019 р. і в 2021 р., то зрозуміло, наскільки сильно погіршилася ситуація. Досить сказати, що надія – цей рятівний круг в морі життєвих негараздів і бід – стрімко залишає українців, частка тих, кого підтримує це почуття, знизилася за цей період у півтора рази (з 57,9% у 2019 р. до 38,4% у 2021 р.), в той час як негативні переживання страху і безвиході посилилися більше ніж удвічі (страх – 10,7% у 2019 р. і 23,2% в 2021 р., а безвихідь – 8,5% у 2019 р. і 17,8% у 2021 р.). Почуття байдужості щодо майбутнього України у 2019 р. відчували 2,2% респондентів, а в 2021 р. – 8,8% опитаних. Такого перепаду (зростання байдужих у чотири рази) не було ніколи за всі роки спостережень, навіть наприкінці каденції президента П. Порошенка. Такі невтішні підсумки більш ніж двох з половиною років президентства В. Зеленського в емоційних оцінках населення України. Недарма у 2021 р. кожен четвертий опитаний дав найнижчу оцінку діяльності В. Зеленського на посаді Президента України.

84,5% українців наприкінці 2021 р. дуже низько оцінили ефективність української держави на даному етапі: з них 44,2% респондентів відмітили, що центральні органи влади не справляються зі своїми обов'язками, а 40,3% – що справляються лише частково. Лише 5,2% пересічних громадян вважають, що центральні органи влади справляються майже зі всіма своїми обов'язками. Задоволені подіями, які відбуваються в нашій країні зараз, лише 6,9% опитаних, а скоріше

незадоволені – більше половини респондентів (52,1%). При відповіді на запитання «Що Ви думаєте про майбутнє України?», думки населення розподілилися таким чином (табл. 3).

Таблиця 3

«Що Ви думаєте про майбутнє України?» (% до всіх, хто відповів)

Варіанти відповідей	2021
Скоріш за все ситуація буде погіршуватись	35,0
Ситуація не буде погіршуватись, але навряд чи і покращиться	38,0
Скоріш за все ситуація буде покращуватись	13,2
Важко відповісти	13,8

З огляду на те, що з часу проголошення незалежності України пройшло 30 років, респондентам у 2021 році було запропоновано оцінити зміни в житті, що відбулися за цей час. Результати виявилися такими: кожен п'ятий опитаний вважає, що зміни, які відбулися, є цілком прогресивними, незважаючи на труднощі і й недоліки; кожен третій вважає, що зміни були необхідні, але не такою ціною; близько третини українців поділяють думку, що не було необхідності ні в яких докорінних змінах, потрібно було покращувати існуючий на той час порядок життя, а не руйнувати його; кожен восьмий із задоволенням повернув би все те, що було у радянський період; кожен одинадцятий визнав, що йому важко зорієнтуватися у тому, що відбулося; решта опитаних не визначилися із відповіддю.

За даними моніторингового опитування громадської думки, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2021 році, рівень страхів населення в порівнянні з минулими роками зазнав відчутних змін за багатьма позиціями, а за деякими дуже суттєво. Головними страхами українців, як і раніше, залишаються соціально-економічні. Традиційно громадяни України побоюються зростання цін (ці страхи зачепили на 5,5% більше українців порівняно з 2020 роком), безробіття, яке переживається населенням в 2021 році менш гостро (70,7% у минулому році та 61,5% у 2021 р.), побоювання, пов'язані з невивплатою зарплат, пенсій тощо, зупинки підприємств ослабло (останнє навіть майже на 13%). Тим не менш саме ці страхи постійно займають перші місця в ієрархії побоювань пересічних українців. Саме вони переважають й сьогодні. Найбільше українці бояться зростання цін (70,4%). Майже дві третини населення України стабільно перебувають в напрузі через страх втратити роботу. Більше половини українських громадян (53,3%) побоюються невивплати зарплат, пенсій (табл. 4).

Таблиця 4

«Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?»

(% до всіх, хто відповів)

Джерела страхів	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
<i>Соціально-економічні</i>										
Зростання цін	80,6	79,6	63,0	75,4	81,0	77,1	74,3	69,3	64,9	70,4
Безробіття	79,4	78,1	60,2	70,3	72,6	60,6	57,8	52,6	70,7	61,5
Невиплати зарплат, пенсій тощо	65,8	75,4	60,8	68,5	61,0	62,7	57,0	53,2	57,8	53,3
Зупинки підприємств	35,7	36,4	36,0	38,7	37,8	33,5	27,4	26,0	37,7	24,8
<i>Соціально-політичні</i>										
Нападу зовнішнього ворога на Україну	6,8	9,5	59,6	51,8	42,7	38,3	36,9	41,1	42,6	34,3
Війни на Сході України	-	-	-	-	-	-	-	-	-	46,8
Розпаду України як держави	11,8	14,4	45,9	29,3	32,5	27,9	25,6	28,8	28,2	20,9
Встановлення диктатури у країні	14,3	18,3	16,8	17,4	20,3	17,7	19,1	12,5	12,7	13,4
<i>Життєзабезпечення</i>										
Зростання злочинності	45,5	49,3	42,5	41,3	51,3	42,8	43,4	41,4	41,0	32,6
Холоду в квартирі	23,7	18,4	23,7	25,6	29,4	25,0	31,3	24,0	22,5	27,0
Голоду	37,3	29,8	33,4	39,0	38,8	32,6	27,3	23,6	34,6	33,1
Масових вуличних безпорядків	16,6	18,6	32,8	26,2	28,1	21,8	21,4	20,6	20,9	12,8
Напливу біженців, переселенців і приїжджих	9,8	7,4	13,9	15,1	20,4	13,2	12,3	10,9	11,8	13,9
<i>Внутрішні конфлікти</i>										
Міжнародних конфліктів	10,7	14,3	35,0	20,1	24,9	17,4	20,1	20,3	22,9	11,6
Міжрелігійних конфліктів	5,6	8,6	12,3	7,8	11,2	8,2	14,7	13,7	13,8	7,9
<i>Екологія, здоров'я</i>										
Зараження загрозливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	34,5	36,6	17,4	19,6	23,7	23,2	23,2	23,1	27,9	19,2
Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	16,7	18,6	9,2	12,2	11,9	10,6	12,2	9,0	9,2	4,7
Пандемії коронавірусу (COVID-19)	-	-	-	-	-	-	-	-	43,8	41,8
Забрудненого довкілля	-	-	-	-	-	-	-	-	-	16,3
<i>Інше</i>										
Іншого (чого ще?)	1,6	1,7	5,1	3,7	3,6	1,9	0,5	1,0	0,7	0,9
<i>Нічого не бояться</i>										
По-справжньому нічого не бояться	2,7	4,8	1,8	0,9	1,3	3,2	3,4	3,7	3,2	2,7

Дані поточного року демонструють суттєве зниження поширеності побоювань щодо розпаду України як держави з 28,2% в 2020 р. до 20,9% в 2021 р. І це дуже позитивний сигнал, який вказує на зростання згуртованості нації перед лицем загальної небезпеки в ситуації війни та геополітичного протистояння. Нагадаймо, що в 2014 р. 45,9% українців вважали це дуже великою загрозою самому існуванню нашої держави. Побоювання нападу зовнішнього ворога на Україну становить у 2021 р. 34,3% проти 42,6% в 2020 р. Але треба врахувати, що у 2021 р. в опитувальник було додано окреме формулювання цього запитання – чи бояться люди війни на Сході України? Ствердну відповідь по цій позиції дали 46,8% респондентів. Отже, небезпеку нападу та зовнішньої агресії насправді відчувають у 2020 р. набагато більше опитаних ніж 34,3% чи 46,8% респондентів.

Такий показник за блоком соціально-політичних страхів, як встановлення диктатури у країні, незначно підвищився за останні два роки (різниця складає менше одного відсотка), хоча й на це треба звернути увагу, бо деяке згортання демократії має місце, що можна проілюструвати, наприклад, через відповіді про свободу слова в Україні (табл. 5).

Таблиця 5

Чи можуть сьогодні в Україні люди вільно висловлювати свої політичні погляди? 2018–2021 (% до всіх учасників опитування)

	2018	2019	2020	2021
Ні	29,9	21,7	21,1	31,9
Важко сказати	20,3	14,5	23,6	20,7
Так	49,8	63,8	55,2	46,9

У структурі актуальних страхів населення України за останні два роки відбулося дуже суттєве (майже вдвічі) зменшення побоювань міжнаціональних конфліктів. Якщо у 2020 р. частка тих, хто побоюється міжнаціональних конфліктів, складала 22,9%, то у 2021 р. цей показник становив 11,6%, що було близько до 2012 р. (майже десять років тому), коли таку загрозу відмітили 10,7% опитаних. А ось у 2014 р. таких респондентів було 35,0%, і це був найвищий показник впродовж останніх років.

Аналогічна ситуація склалася і з переживанням загроз міжрелігійних конфліктів, які зазнали значущого зниження за останні два роки. В 2020 р. відповідні побоювання міжрелігійних конфліктів відчували 13,8% опитаних, а в 2021 р. лише 7,9% респондентів відмітили актуальність таких побоювань.

Побоювання щодо зростання злочинності після 2016 р., коли відмічався максимум цього показника – 51,3%, зазнають несуттєвих коливань, вони практично не змінювалися протягом 2017-2020 рр. Дві людини з п'яти вказували на значущість цього фактору в соціальному житті. 2021 р. відзначився зниженням цього показника з 41,0% у 2020 р. до 32,6% відповідно у 2021 р.

Показники побоювань холоду в квартирі відчутно знижуються (з 31,3% у 2018 р. до 24,0% у 2019 р. та 22,5% у 2020 р.), а у 2021 р. зростає і становить 27,0%, що, мабуть, пов'язано з посиленням газового шантажу з боку РФ і побоюваннями населення України залишитися у зимовий період в холоді. Різке зростання цін на природний газ у всьому світі в українському варіанті створює особливо загрозливу ситуацію.

Страх можливого голоду, який зазнав несподіваного зростання, підскачавши на 11,0% у 2020 р. у порівнянні з 2019 р., знизився у 2021 р. зовсім несуттєво – лише на півтора відсотка. Енергетична залежність України від країн, які постачають вуглеводні та недостатню електричну енергію, призводить до необхідності здійснювати переважний імпорт продуктів харчування, що є абсолютно згубним для підтримки національної продовольчої безпеки та планів стати «аграрною наддержавою», якою бачить Україну в майбутньому нинішнє керівництво. А відповідно до червневого звіту ЮНІСЕФ в Україні вже недоїдають 9,8 мільйона жителів. Безпосередньо питання цін на продукти та їх інфляція становлять лише малу частину проблеми.

Що стосується побоювань напливу біженців, переселенців і приїжджих, то тут ситуація стабілізувалася: пікові значення за останні десять років припали на 2016 р. (20,4%), а в останні п'ять років їх коливання не перебільшують одного відсотка (у 2021 р. – 13,9%). Побоювання щодо масових вуличних безпорядків створюють дещо іншу картину. Пік припав на 2014 р. (32,8%), далі впродовж 2017–2020 рр. цей показник тримався в межах 21–22%, а ось розрив між 2020 р. і 2021 р. складає більше 8% у бік зменшення (20,9% проти 12,8%).

Як свідчать дані моніторингу, люди стали все менше побоюватися наслідків катастрофи на ЧАЕС – якщо у 2013 р. 18,6% респондентів вказували на побоювання такого роду, то у 2019 р. і 2020 р. частка тих, хто відзначився цими побоюваннями, знизилася до 9,0% і 9,2% відповідно. У 2021 р. виявилася, що частка тих, хто побоюється наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС, становить лише 4,7%, тобто вдвічі менше, ніж у два попередні роки.

Побоювання щодо зараження небезпечними для життя інфекціями протягом тривалого часу залишалися незмінними. Пік таких побоювань за десять попередніх років спостерігався у 2013 р. (36,6%), у 2020 р. тих, хто відчував таку загрозу, поменшало майже у півтора раза (2020 р. – 27,9%), а вже у 2021 р. відбулося подальше зниження (19,2%). Проте на перший план вийшли побоювання, пов'язані з пандемією COVID-19. COVID-19 сьогодні, безумовно, став одним з головних домінантних страхів й сам по собі, й як фон для змін в ієрархії основних побоювань населення. Дослідження виявило, що пандемії коронавірусу як такої у 2020 р. побоювалися 43,8%. В 2021 р. відбулося зниження значущості відповідних побоювань до 41,8%. Це може свідчити про те, що COVID-19 стає сприйматися як неминучий атрибут реальності та бути наслідком певного звикання до ситуації, в якій коронавірус стає якоюсь буденністю.

Можливо, саме цей фактор й вплинув на зниження частки тих людей в Україні, що ідентифікують себе як таких, хто по-справжньому нічого не боїться. З 2018 р. по 2020 р. частка тих, хто вибрав відповідь «насправді нічого не боюся», трималася на позначці 3,2–3,7%, а в 2021 р. виявилось лише 2,7% таких «сміливих» серед усіх опитаних.

Отже, повертаючись до даних, які наведені в таблиці 4, бачимо, що основні страхи населення України зосереджено у трьох найважливіших сферах життя): *економічній* – погіршення матеріального становища людей (70,4% опитаних стурбовані зростанням цін; 61,5% – безробіттям; 53,3% – можливою невиплатою зарплат і пенсій, що, головним чином, пояснюється постійним зростанням цін); *політичній* – війна на Сході України та загроза її подальшої ескалації (46,8%); *охорони здоров'я* (насамперед коронавірусна пандемія, що триває – 41,8%). Важливими детермінантами страхів та предметом побоювань українців залишаються високий рівень злочинності (32,6%); можливого голоду (33,1%) та холоду у квартирах (27,0%). Помітним стало й занепокоєння українців екологічними проблемами, зокрема проблемою забрудненого довкілля (16,3%).

Цікаво зіставити ці дані з тими, що були отримані при відповідях на схожі запитання в дещо інших формулюваннях, які були додано у опитувальник у 2021 р. (табл. 6).

Як можна побачити, відмінності між показниками головних побоювань населення України у відповідях українців на відповідні запитання не перевищує статистичної похибки і коливається у межах одного-півтора відсотка (погіршення матеріального становища людей; зовнішня воєнна агресія; високий рівень злочинності). Різниця між показниками щодо побоювань захворіти загрозливими для

Таблиця 6

«Як Ви вважаєте, чого з перерахованого найбільше побоюються жителі Вашої області?» 2021 (% до всіх, хто відповів)

Погіршення матеріального становища	71,9
Зовнішньої воєнної агресії	48,2
Місцевого сепаратизму	13,5
Епідемії, включно з епідемією коронавірусу	56,0
Забруднення довкілля та/або руйнівних природних явищ	20,7
Обмежених життєвих можливостей: освітніх, культурних, економічних	21,7
Злочинності (включно з корупцією)	34,0
Конфліктів між людьми на політичній основі	17,4
Великої кількості неправдивої інформації в ЗМІ	12,8
Перешкод у суспільно корисній роботі волонтерів та громадських активістів	5,5
Не побоюються нічого з перерахованого	4,2

життя хворобами, які можуть набувати характеру епідемій, можна пояснити тим, що в одному випадку формулювання цього запитання було розбито на два окремих (1. Зараження загрозливими для життя інфекціями і 2. Пандемії коронавірусу), а в іншому – поєднані (Епідемії, включно з епідемією коронавірусу).

Те саме стосується й занепокоєння українців екологічними проблемами. Якщо в одному випадку було запропоновано формулювання щодо побоювань забрудненого довкілля, яке відмітили 16,3% опитаних, то в іншому – розширене (Забруднення довкілля та/або руйнівних природних явищ), на яке відгукнулися вже 20,7% респондентів.

Якщо аналізувати можливості держави у протистоянні зазначеним проблемам з погляду пересічних громадян, то з'ясовується, що за всіма цими напрямками роль і ресурси керівних і виконавчих органів у вирішенні нагальних проблем суспільства оцінюються надзвичайно низько (табл. 7).

Повна неспроможність держави у протистоянні цим викликам була відзначена практично третиною опитаних, які побачили головний недолік у дефіциті професіоналізму у влади. В оцінці населення можливості керівництва країни у розв'язанні окремих проблем із цього списку виглядають дуже плачевно.

Найбільш позитивні, але водночас дуже низькі результати зафіксовані в оцінках трьох найважливіших проблем, що стоять перед українським суспільством, – збіднення населення, протидія військовій агресії та пандемії коронавірусу (COVID-19) в Україні.

«Як Ви вважаєте, для протистояння яким з перелічених проблем, у випадку їх виникнення у Вашій області, у держави ДОСТАТНЬО ...?» 2021 (% до всіх, хто відповів)

<i>Нагальні проблеми суспільства</i>	<i>Матеріальних ресурсів</i>	<i>Професіоналізму</i>	<i>Бажання докладати необхідних зусиль</i>	<i>Забезпечення ефективної комунікації</i>
Погіршення матеріального становища	17,2	11,7	8,5	8,1
Зовнішня воєнна агресія	16,2	12,7	19,3	16,5
Місцевий сепаратизм	9,3	7,6	11,5	9,0
Епідемії, включно з епідемією коронавірусу	22,5	16,6	23,8	19,4
Забруднення довкілля та/або руйнівні природні явища	9,7	7,1	8,7	7,5
Обмежені життєві можливості: освітні, культурні, економічні	7,5	6,8	5,1	5,1
Злочинність, включно з корупцією	11,5	8,1	8,1	7,2
Конфлікти між людьми на політичній основі	9,5	7,0	7,6	7,0
Велика кількість неправдивої інформації в ЗМІ	8,0	5,3	4,3	3,8
Немає ресурсів, щоб протистояти будь-якій із перелічених проблем	26,7	33,5	29,0	27,4
Важко відповісти	26,2	30,6	24,6	34,0

Так, найкраще йдуть справи в напрямі боротьби з коронавірусною епідемією, але при цьому лише кожен четвертий українець зазначає у влади бажання докладати необхідних зусиль для вирішення цієї проблеми; лише кожен п'ятий українець визнає наявність у держави достатніх матеріальних ресурсів та можливостей для забезпечення ефективної комунікації; лише кожен шостий респондент вбачає наявність необхідного рівня професіоналізму у процесі протистояння епідемії.

Важливо також звернути увагу на дуже слабкі можливості держави у протидії лавиноподібному розповсюдженню неправдивої інформації та фейкам у ЗМІ, що було зафіксовано у думках звичайних українців.

Відповіді на запитання «На Вашу думку, що сьогодні об'єднує людей в українському суспільстві?» у 2021 р. показали, що страх

перед майбутнім і відчуття втрати нормального життя є одними з головних солідаризуючих факторів (25,7% та 28,6% відповідно), але солідаризація за ознакою віри в краще майбутнє є більш значущим фактором і охоплює більшу аудиторію (30,8%). Спільні труднощі життя теж є могутнім об'єднуючим фактором (32,0%), проте якщо йдеться про прагнення спільно долати труднощі життя, тобто робити щось у цьому напрямі практично, то прихильників такої конструктивної позиції виявляється в півтора раза менше (20,0%).

Ми розглядаємо соціальну солідарність як ґрунтоване на певній збіжності поглядів, норм, цінностей, осмислене активне ставлення актора до соціальних подій, явищ, ситуацій, процесів, що викликає співчуття, співпереживання, згуртованість з іншими акторами, що дотримуються відповідної позиції і виражається в готовності діяти певним чином і нести за це відповідальність.

Зважаючи на дуальну природу соціальної солідарності, люди об'єднуються як на ґрунті «за» щось/когось (прикладом чого може бути об'єднання на основі переживання родинних та товариських почуттів – 30,4% респондентів), так і «проти» когось/чогось. В нашому дослідженні таким об'єднуючим фактором виступила невдоволеність владою, яка забезпечила солідаризацію третини опитаних (32,3%).

Страхи сучасних українців зародилися на тлі розвалу радянської суспільної системи і сплеску надій і очікувань у зв'язку зі здобутою незалежністю і можливістю побудувати власну державу.

Події останніх десятиліть і особливо події останнього року свідчать про те, що світова спільнота стала сприймати глобалізацію відчуття страху перед створеним самою ж людиною світом вже не лише як загальносвітову тенденцію, а як факт, який вимагає не тільки світоглядної переоцінки ролі та місця людини в світі, але й перебудови всієї системи суспільних і індивідуальних поведінкових регуляторів суспільного життя. Глобальні страхи, викликані природними катаклізмами, давно поступилися провідним місцем страхам, які мають соціальну природу – страхом перед тероризмом, світовими війнами, техногенними та екологічними катастрофами, світовими епідеміями, до яких людство виявилось не готовим. Так, епідемія коронавірусу, яка охопила все населення планети і яка вдарила як по бідних, так і по багатих країнах, набула воістину екзистенціального характеру в масовій свідомості людей. Апокаліптичний страх перед лицем цієї глобальної небезпеки відсунув на другий план звичні для населення різних країн соціальні страхи.

Потрясіння останніх років в українському суспільстві визначають характер і динаміку переживання страхів населенням нашої країни. Більше тридцяти років ситуація в Україні залишається напруженою внаслідок невирішених внутрішніх і зовнішніх проблем, що стоять перед нашим суспільством, невизначеності вектора розвитку, нестабільності державних інститутів і нестійкості ціннісних орієнтирів і правил соціального співіснування.

Підсумовуючи, зауважимо, що невирішеність більшості нагальних проблем, розчарування в спроможності керівників держави забезпечити стабільність просування до визначених цілей похитнули впевненість людей в завтрашньому дні. Масова свідомість українців залишається серйозно враженою страхами невизначеного майбутнього для себе і своїх дітей, неминучих змін, зламу системи звичних ціннісних орієнтирів в процесі пристосування до нової дійсності.

УЯВЛЕННЯ ПРО АКТУАЛЬНІ ЗАСОБИ ДОСЯГНЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО УСПІХУ ЯК ІНДИКАТОР СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН

Тема соціальних змін, факторів, що їх зумовлюють, механізмів, за якими вони відбуваються – одна з ключових у соціології. Фундаментальна робота П. Штомпки «Соціологія соціальних змін» представила нам велику панораму поглядів, підходів, концептуалізацій щодо цього [Штомпка, 1996]. Але саме з цієї панорами є зрозумілим, що в соціології немає єдиного погляду на те, що ж розуміти під соціальними змінами. Одним з ключових тут є питання, що саме детермінує ці зміни. Альтернативні відповіді позначають як мікро- (агент) чи макро- (соціальна система) детермінізм. І вже за цією ознакою уся множина згаданих концептуалізацій поділяється на два табори, хоча пошук інтегративної, об'єднувальної теорії триває.

Якщо ж спуститися з рівня високих соціологічних теорій, то на емпіричному рівні можна поставити запитання – які показники можуть вказувати на наявність змін і в якому саме напрямі ці зміни відбуваються. Звичайно, пошуку цих показників передуватиме вибір концептуальної рамки, у межах якої це робитиметься.

Об'єктом дослідження в цій статті є ті соціальні зміни в нашому суспільстві, що визначаються європейським вибором України. Як *предмет* оберемо пошук тих показників, які на емпіричному рівні могли б нам вказувати на наявність чи відсутність поступу в цьому напрямі.

На шляху вирішення цього завдання зробимо низку кроків, а саме:

- окреслимо основний зміст тієї власної інтегративної концепції соціальних змін, на яку спиратимемося в пошуку основних ознак соціальних змін, які їй можуть стати основою шуканого емпіричного інструментарію;

- з огляду на те, що цю роботу написано у 30-у річницю незалежності України, спробуємо крізь призму цієї концепції ескізно поглянути на відповідні етапи у цьому поступі;

- виходячи з закладеного в згаданій концепції розуміння соціальних змін, виокремимо той ключовий показник, який вказує на наявність – відсутність соціальних змін, і який має бути основою для пошуку відповідних емпіричних індикаторів. У нашому разі – індикаторів змін у напрямі європейського вибору України;

- спираючись на обрану концепцію соціальних змін, з одного боку, та на дослідницьку потугу теорії капіталів П. Бурдьє - з другого, запропонуємо інструментарій емпіричного дослідження тих соціальних змін, які відбуваються в нашій країні і ідуть у напрямі європейського вектора цих змін;

- на підставі отриманих емпіричних даних за низку років нашої незалежності простежимо динаміку відповідних соціальних змін, додатково вказавши на ті поступи, що відбувалися за каденцій чотирьох останніх президентів України (В. Ющенко, В. Януковича, П. Порошенка та В. Зеленського).

Про шлях України до Європи, вибір європейського вектора суспільних трансформацій у нашій країні йдеться з часу отримання країною незалежності. Звичайно, були різні періоди, була епоха двовекторності, але на цей час, після усіх коливань, можемо констатувати, що рух саме в цьому напрямі офіційний Київ визнає як безальтернативний.

А що ж неофіційний, що на рівні звичайних громадян? Як показують наші багаторічні моніторингові спостереження, частка тих громадян, що підтримують європейський вибір, до 2019 року у нас постійно зростала. У таблиці 1 подано дані на кінець 2021 року з динамікою за роки попередні. Цей рік показав суттєве зниження кількості прихильників, проте не за рахунок явних противників, а внаслідок того, що збільшився відсоток тих, хто вагався з відповіддю. Звичайно, шукати причину такого результату треба скоріше в розчаруванні українців ситуацією з підтримкою нашої держави з боку Євросоюзу на тлі зростаючої загрози повномасштабного військового протистояння з Росією та неоднозначною ситуацією стосовно сертифікації Північного потоку-2. В уявленнях українців це тісно пов'язано з питанням безпеки нашої країни. Але, тим не менш, майже половина наших громадян налаштована саме на цей напрям соціальних змін.

Таблиця 1

Ставлення громадян до вступу України до Європейського Союзу?, %

Варіанти відповідей	2006	2008	2012	2016	2019	2021
Скоріше негативно	23,2	18,8	22,1	29,5	20,3	21,4
Важко сказати	33,8	36,9	31,8	22,5	21,0	30,1
Скоріше позитивно	43,0	44,1	45,9	48,0	58,8	48,5

Але якими б переконливими не були декларативні заяви політиків і навіть відсотки в результатах моніторингових опитувань, що показують суттєву кількість громадян, які на тому самому деклара-

тивному рівні обирають цей напрям суспільних змін, про реальні трансформації та їх успішність говорити на цій підставі треба дуже обережно. Що ж може стати емпіричним референтом того, що наше суспільство справді змінюється, стає більш європейським, а ми – більш європейською нацією не лише географічно, а й за цінностями, стилем життя, повсякденними поведінковими практиками? Адже саме це і можна назвати соціальними змінами на відміну від змін політичних, економічних та ін.

Теоретична платформа – інтегративна концепція соціальної напруженості.

Різні стани соціальної напруженості в історії України

В якості теоретичної платформи для пошуку відповіді на ці питання оберемо власну інтегративну модель соціальних змін [Бевзенко, 2018]. Відповідно до згаданої моделі основною характеристикою, яка зумовлює динаміку суспільних змін, є рівень соціальної напруженості в суспільстві. Під соціальною напруженістю як провідною системною (макрорівневою) характеристикою автором було запропоновано розуміти міру щільності–нещільності соціальної тканини (макрорівень) як наявну в суспільстві систему практик соціальних взаємодій і утворених таким чином множини соціальних мережевих зв'язків. Поняття практик соціальних взаємодій і відповідних соціальних мереж дає змогу побачити ситуацію з рівнем напруженості на мезорівні соціальної реальності. Соціальна напруженість на мікрорівні в цій моделі описується за допомогою габітуальних налаштувань та габітуальної кризи.

У даному разі нас цікавитимуть передусім два зазначені рівні соціальних змін – макро- та мезорівень.

Макрорівень, міра щільності соціальної тканини, може вказувати на те, наскільки взагалі стабільною чи рухливою є ситуація в країні, на те, маємо ми справу зі стабільністю, еволюційними змінами чи з соціальною кризою (революційними змінами, руйнівними протестами). Погляд з цієї перспективи дає змогу поглянути на певні історичні аспекти в процесі соціальних змін у нашій країні, що є цікавим з огляду на 30-річну історію її незалежності.

З метою уточнення зазначимо, що ключовим поняттям, через яке визначався рівень соціальної напруженості на мезорівні, було поняття повсякденних практик соціальної взаємодії. У процесі побудови цієї моделі було виділено три принципово різні суспільні стани, в яких може перебувати те чи інше суспільство. А саме:

1) *Стан низької напруженості, високої щільності соціальної тканини, сталості практик соціальних взаємодій і, врешті, високої соціальної стабільності.* За звичним очікуванням це мало б розцінюватися як позитивне явище. Але в цій моделі я показала, що це не завжди так.

Надто низька соціальна напруженість означає дуже щільну соціальну тканину, малорухливу систему соціальних взаємодій, відсутність варіативності в повсякденних практиках. На мікрорівні – налаштованість людей на виконання звичного, надто рутинізованого, без ініціативи та можливості шукати інші варіанти. Цей стан може забезпечувати тривале задовільне функціонування соціальної системи у разі повної відсутності викликів, здатних унеможливити постійне відтворення усіх налагоджених систем мережевих зв'язків. Це – стан високих ризиків, пов'язаних з відсутністю ресурсів для адаптації у разі появи як екзогенних (війна, кліматичні, екологічні, природні фактори, санкції і порушення постачання важливих для суспільства ресурсів, пандемія тощо), так і ендогенних (інституційна дестабілізація, неефективна діяльність влади, внутрішні конфлікти) чинників. Дія цих чинників стає загрозливою, коли вони руйнують звичні практики життєзабезпечення, коли більшість громадян не можуть винайти інші і увійти в нові ефективні соціальні взаємодії. Здатність до еволюційних змін блокується саме цією дезадаптивністю. Такий низький рівень соціальної напруженості спостерігається, як правило, в суспільствах традиційного, авторитарного, тоталітарного типу. Приклад СРСР тут хрестоматійний і цікавий для нас тим, що є частиною історії нашої країни до набуття нею незалежності 30 років тому. За усіх проблем та система трималася довго, і внутрішня соціальна напруженість була низькою. В можливість її руйнації не вірили навіть досвідчені західні суспільствознавці. І це тривало доти, доки численні як зовнішні, так і внутрішні чинники не зіштовхнули її зі стану стабільності і не висвітили внутрішні проблемність і низьку адаптивність до змін. Зміни, що стартують з такого стану, можуть бути еволюційними, але, як правило, є революційними – до нового через руйнацію старого. У такому разі відбувається перехід від надто низької для еволюційних змін напруженості до її надто високих показників. Що і відбулося в нашій історії на початку 1990-х років. Після розпаду СРСР вдалося досягти деякої стабілізації і появи сподівань на локальні облаштування незалежних держав, що утворилися після цього. Але для здійснення сподівань треба було пройти великі випробування, які і проходила Україна останні 30 років. Від низької соціальної напруженості часів застою СРСР ми швидко вийшли на інші її показники, інші стани і інші суспільні характеристики. Які саме?

2) *Стан середньої соціальної напруженості* – другий з трьох якісно різних суспільних станів, що було виокремлено мною в згаданій моделі. Це єдиний стан, коли можливі еволюційні зміни. Діапазон значень соціальної напруженості в цьому разі ми назвали еволюційним коридором. Це відносна нестабільність, соціальна тканина тут є вже менш щільною, спостерігається різноманіття в практиках мере-

жевих взаємодій, спрямованих на задоволення тих чи інших потреб людини (вибір лікаря, вчителя, партії, за яку голосувати, та міста, в якому жити, який бізнес відкривати, вибір і право проявляти незадоволення діями владних інститутів – все те, чого позбавлена людина в першому стані). У цьому разі внутрішня системна рівновага підтримується саме за рахунок цього адаптивного ресурсу, що існує на мезорівні, рівні практик соціальних взаємодій. Недієздатність одного варіанта повсякденних практик, спрямованих на задоволення тих чи інших потреб, вмикає інший варіант. Соціальна тканина є більш розрідженою, соціальні валентності більш рухливими.

Розвинені європейські країни можна віднести саме до цього стану. Не лише на рівні формальних законів, а й на рівні повсякденних практик існують механізми підтримання життєздатності суспільства і руху до суспільних змін еволюційним шляхом. Це той стан, коли наявний діапазон соціальної напруженості є швидше позитивом, аніж негативом, незадоволення та протести тут виступають конструктивним засобом зворотного зв'язку з владою. І до того моменту, поки цей коригуючий зв'язок працює, соціальна напруженість не заважатиме бажаному суспільному поступу. При цьому не буде застою і неадаптивної стабільності, як у першому випадку. В нашій країні ми час від часу виходимо на цей рівень, але втриматися в ньому дуже важко, і тому продовж усієї 30-річної історії ми спостерігали сплески протестів уже революційного характеру, які отримали назву Майданів. Це вже третій суспільний стан з виділених в моделі, що її описуємо.

3) *Стан високої соціальної напруженості і нестабільності.* Це стан, коли більшість людей на рівні повсякденних практик опиняються в ситуації неможливості ані адаптуватися до змін, ані конструктивно вплинути на владу, здатну на системному рівні регулювати ситуацію. Це стан масштабних протестів, деструктивних конфліктів, революцій і непередбачуваних наслідків цих подій та некерованих лавиноподібних змін.

Цей третій суспільний стан ще має назву (яка вже стала узвичаєною в соціологічному лексиконі) точки *соціальної біфуркації*. В ці біфуркаційні (революційні) моменти спостерігається протиріччя між бажаними змінами, яких прагнуть провідники революційних подій, і складністю їх провести саме на рівні практик повсякдення. Гасла, декларації, зміни до законів і Конституції є необхідними, але недостатніми умовами змін. Інертність повсякдення часто тягне все назад у випадку, якщо після революції не відбувається змін в суспільстві саме на рівні повсякдення. Ми в своїй країні неодноразово проходили через такі потрясіння і неодноразово переконувалися в непередбачуваності їх результатів. Революції ніби просували нас на

шляху до Європи і демократії, але інерція повсякдення знову повертала все до старих і звичних практик.

Рівень соціальної напруженості в суспільстві як результат ефективності – неефективності практик повсякденних взаємодій, спрямованих на задоволення основних життєвих потреб людей

Отже, що сказане нами у руслі заявленої теми дослідження дозволяє нам визначити емпіричні референти реального руху у європейському напрямі, окрім тих декларативних заяв і переваг, які висловлюють громадяни і влада? Передусім – акцент на важливості того, що відбувається на рівні *практик повсякдення, практик повсякденних взаємодій між людьми*. За уважного погляду навіть на результати деяких наших попередніх опитувань можна помітити, що є два різні джерела, що формують оціночні відповіді людей. Одне – формування думки засобами зовнішнього впливу: ЗМІ, лідери суспільної думки. Інше – власне життя, особистий досвід і вже згадані власні повсякденні практики. В моменти чергових виборів саме останні виявляються вирішальними. Іноді неочікувано вирішальними, що й показали нам вибори Президента 2019 року.

У таблиці 2 наведено відповіді наших громадян на запитання, які зміни в країні вони вважають позитивними, а які – негативними¹. Це результати опитування 2019 року. Закінчився період президентства П. Порошенка, тільки-но відбулися вибори нового президента, але остання подія навряд чи встигла відбитися на відповідях, наведених у таблиці. А от настрої, що в цих відповідях відображені, на результатах виборів відбилися напевне.

У річизці заявленої нами методологічної установки на наведені відповіді варто поглянути не поверхово, а пробуючи уявити, наскільки оцінки, що їх давали люди, співвідносяться з їхнім власним повсякденним досвідом, а наскільки вони продиктовані тими уявленнями, що їх формують різні інформаційні джерела. В цьому разі як позитивні, так і негативні оцінки матимуть різну вагу.

Отже, наведені результати показують, що найбільш реальною ознакою позитивних змін у країні люди вважають отримання безвізового режиму. Баланс позитиву та негативу в цьому разі є 46,4 % (табл. 2). Цій оцінці варто довіряти, бо за іншими запитаннями видно, що 45% громадян або їхніх близьких родичів хоча б один раз скористалися тими можливостями, що їх відкрив безвіз, і тому могли виставити цю оцінку, судячи не з повідомлень преси, а з влас-

¹ Громадська думка в Україні – 2019 (Моніторинг 2019). Інститут соціології НАН України. Опитано 1802 респондентів, республіканська вибірка, репрезентативна за ознакою віку, статі та місця проживання. Червень-липень 2019 року, похибка вибірки – в межах 2,5%.

них практик. Можливо, те ж саме можна сказати і стосовно оцінки ремонту доріг – по них їздять багато українців або їхніх родичів, і оцінка виходить із реальних практик. А от інші позитивні оцінки під питанням. Наприклад, реформування армії через власний досвід можуть оцінити лише близько 2% респондентів, хто сам або чий родичі перебували у зоні бойових дій. Або проблема децентралізації, як вона відбилася у безпосередньому житті? Більшість про це можна судити лише з інформаційних джерел. Те саме стосується й надання адресних субсидій (на час опитування їх реально ще не було у практиці, а лише анонсувалися як реформаторські заходи). Заходи з підтримки вимушених переселенців оцінити через власні практики може порівняно невелика кількість людей, це ті, хто має цей власний досвід. А тим більш важко сказати, що знають люди про закупівлю газу знову ж таки поза офіційними повідомленнями. Таким чином, у більшості цих відповідей маємо справу з тими оцінками, що люди дають їх на підставі уявлення про ситуацію, сформованого різними інформаційними джерелами, і набагато рідше – власним повсякденним досвідом.

А от на вибір варіантів відповіді, що мають негативний баланс, найчастіше більшість людей дає відповідь саме на підставі власних практик. Це реформа школи (діти та онуки є у всіх і з відповідними проблемами люди стикаються у повсякденні). Медична реформа вийшла на негатив, оскільки до лікарів доводиться звертатися майже усім, досвід рідних теж є безпосереднім досвідом. І як не пропагувалася ця реформа у ЗМІ, люди оцінили її по-різному, хоча, напевне, в ній було багато того, що справді наближало нас до західних стандартів. Але на рівні зміни відповідних практик пересічні громадяни не змогли її оцінити як позитив. Те саме стосується реформування церкви – туди зрідка або часто теж ходять багато громадян та їхніх родичів. Відправляти різні церковні таїнства сьогодні стало нормою (вінчання, відспівування), і те, в який бік зміняться ці практики після переходу до іншої церкви, люди можуть оцінити не через повідомлення на телебаченні, а завдяки власному досвіду. І тут вагомим може виявитися зовсім не значення цих змін для країни, а те, що змінився священник, мова церковної служби, зрештою – розцінки на виконання різних церковних треб. І тому ніби така позитивна і проєвропейська подія, як надання Україні Томосу, оцінюється дуже стримано, можна сказати з нульовим суспільним балансом. Антикорупційні заходи в позитив теж не увійшли, бо з дрібною або великою корупцією люди стикаються на власному досвіді доволі часто і помітити зміни тут не важко, аби вони були, тим більше, що корупція є однією з найважливіших проблем, на яку вказують українці. Так само, як і за іншими запитаннями моніторингу щодо актуальних

Розділ третій

завдань «розвитку та перетворень у нашому суспільстві», корупція посідає перше місце, на що вказали 55% опитаних.

Таблиця 2

Оцінка змін, що відбулися в країні за останні 5 років, %

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>А</i> Позитивно відбулися, % до усіх	<i>В</i> Негативно відбулися, % до усіх	<i>Баланс</i>
<i>Реформування шкільної освіти (початок втілення програми «Нова українська школа» з першого класу)</i>	23,3	26,3	-3,0
<i>Відмова від закупівлі російського газу, перемога України у стокгольмському арбітражі над Газпромом</i>	29,6	27,5	2,1
<i>Зміни в системі охорони здоров'я (вільний вибір власного лікаря, програма «Доступні ліки»)</i>	25,1	35,2	-10,1
<i>Отримання Україною безвізового режиму з ЄС</i>	54,7	8,3	46,4
<i>Децентралізація влади (передача повноважень та бюджетів від державних органів органам місцевого самоврядування)</i>	31,7	13,7	18,0
<i>Отримання Томосу (створення самостійної Православної Церкви України)</i>	24,4	24,6	-0,2
<i>Створення патрульної поліції</i>	21,3	13,9	7,4
<i>Зміни у пенсійному забезпеченні (нова система нарахування пенсій)</i>	12,7	28,1	-15,4
<i>Закріплення в Конституції курсу на повноправне членство в ЄС та НАТО</i>	21,9	15,9	6,0
<i>Ухвалення Закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної»</i>	25,6	15,0	10,6
<i>Реформування армії (підвищення боєздатності, оснащення армії новими видами зброї)</i>	33,4	7,5	25,9
<i>Надання адресних субсидій при оплаті комунальних послуг</i>	28,0	15,7	12,3
<i>Діяльність системи органів для боротьби з корупцією (НАБУ, спеціалізована антикорупційна прокуратура, Державне бюро розслідувань, Вищий антикорупційний суд)</i>	13,8	22,9	-9,9
<i>Створення прозорої системи державних закупівель ProZorro, надання державних адміністративних послуг онлайн</i>	17,2	10,2	7,0
<i>Будівництво та відновлення доріг державного та місцевого значення</i>	23,6	8,8	14,8
<i>Заходи з підтримки вимушених переселенців</i>	11,5	7,3	4,2
<i>Нічого з переліченого</i>	6,3	6,7	
<i>Важко сказати</i>	4,7	12,3	

* Респонденти мали змогу обрати по п'ять варіантів у кожному з запитань.

Може постати питання, до чого тут викладена на початку абстрактна концепція соціальної напруженості?

На нашу думку, ця концепція дає змогу перейти від просто констатуючих коментарів щодо отриманих результатів до певних прогнозів або застережень. Адже, як вже зазначалося, для відстеження соціальної напруженості треба дивитися на те, що відбувається на рівні повсякденності. Іншими словами, про соціальну стабільність можна говорити лише у тому разі, коли в полі безпосередніх практик все більш-менш стабільно, і основні свої потреби люди вирішують звичним чином. У разі критичних ситуацій саме тут з'являється розрив, і жодні позитиви на віддаленому від повсякдення рівні не зменшать швидко ступінь соціальної напруженості. Звичайно, йдеться про пересічного громадянина, середньостатистичного респондента. Для певної групи патріотично налаштованих громадян повсякдення може включати передусім практики, спрямовані на служіння країні і народові, але в нашу вибірку таких потрапляє доволі мало, оскільки у відсотковому вимірі їх насправді не так багато. А соціологія в даному разі – це статистична картина.

Підтвердженням сказаного можуть бути останні вибори Президента 2019 року. Хоча і мова, і армія, і безвіз, і отримання Томосу виглядають для країни позитивами, вони мало спрацювали на зняття тієї напруженості, що латентно мала місце у суспільстві на той момент. Останнє було зумовлено саме повсякденням і проблемами, що там постали, які належно не відстежувалися і не враховувалися політиками. Саме це і призвело до «електорального Майдану», як назвав результати тих виборів Євген Головаха. Зазвичай подібні «приземлені» речі справляють найбільший вплив на багатьох людей і виступають фактором збільшення – зменшення загальної соціальної напруженості. Це була саме та кризова ситуація (варіант 3 у нашій схемі, ситуація високої соціальної напруженості), яка завжди веде до непередбачуваних наслідків, що ми і отримали в квітні 2019 року, коли результат у 73% за В. Зеленського виявився неочікуваним навіть для самих досвідчених соціологів. Більшість нібито прагнула до Європи, а явно проєвропейський кандидат П. Порошенко не просто відступив, а приголомшливо поступився місцем молодому, недосвідченому і стриманому на той момент у проєвропейських обіцянках В. Зеленському.

Шлях України до Європи – пошук емпіричних індикаторів соціальних змін у цьому напрямі. Актуальні засоби досягнення соціального успіху як індикатор

З огляду на сказане, на що ми маємо дивитися, аби оцінити, як саме відбувається рух України до Європи і чи відбувається він взагалі? Які ознаки можуть давати надію або, навпаки, застерігати від особливого оптимізму? З чого можна зробити висновок про те, в якому з трьох зазначених вище станів перебуває нині наша країна, і, відповідно, як з цього старту вона може потрапити в коло європейських держав?

Часто на це запитання відповідають у термінах зміни цінностей. Не заперечуючи проти принципової правильності цього твердження, постає наступне питання – де проявляються/спостерігаються ці зміни цінностей? Відстеження їх через прямі запитання громадянам – хибний крок. Декларовані цінності мало стосуються реальних, що працюють у ситуації потужних соціальних змін. На нашу думку, тут треба дивитися саме на трансформацію названих повсякденних практик, тих соціальних взаємодій, що відбуваються в суспільстві. Саме в них, у способах і стилях життя ми можемо побачити реальні, а не декларовані цінності. Людина може (і зазвичай це робить) проголошувати цінність здоров'я, але якщо у своїх повсякденних практиках вона рухається в протилежному напрямі, то ми не можемо це назвати реальною цінністю, що спрямовує поведінку. Це радше бажане, але без вказівки на те, що до цього будуть докладатися реальні зусилля. У випадку руху до Європи ми маємо говорити саме про цей, практичний рівень соціальних змін [Бевзенко, 2007].

Як саме в емпіричному дослідженні можна відстежувати відповідні соціальні взаємодії і їхні зміни на рівні повсякденних практик?

Для пошуку відповіді на запитання скористуємось теорією капіталів П. Бурдьє [Бурдьє, 2002].

Будемо виходити з психологічно обґрунтованого постулату, що практично кожна людина у своїй поведінці прагне або стабілізації свого статусного становища в соціальному просторі або його підвищення, іншими словами, прагне соціального успіху. Механізм руху людини в соціальному просторі від більш низьких соціальних позицій до більш високих Бурдьє концептуалізує через процес обміну різними капіталами. Більш статусну позицію можна отримати за допомогою економічного капіталу (гроші). Дієвими також є: соціальний капітал (довіра, підтримка інших), культурний (освіта, знання мов, вміння поводитися в суспільстві, вміння спілкуватися з людьми, знання соціальних норм інших культурних ареалів), людський,

особистісний (здоров'я, доброта, чуйність, витриманість, толерантність, високий інтелект, талант). А от те, які саме капітали є «в ходу» в тій чи іншій країні, і може слугувати опосередкованим індикатором того, які саме цінності там панують. Більше того, це вказує на те, як вибудовуються практики соціальних взаємодій у різних соціальних полях. Йдеться про взаємодії, спрямовані на підтримку свого соціального статусу або на його підвищення (соціальну мобільність).

Для дослідження цього нами було сконструйовано систему показників, якими охоплено, по можливості, більшу частину зазначених вище капіталів (за Бурдье). Їх складові наведено в таблиці 3.

Таблиця 3

Складові робочого інструментарію

<i>Види капіталу</i>	<i>Компоненти відповідного капіталу</i>
Людський	Високий інтелект, здібності
	Приваблива зовнішність
	Хороше здоров'я
	Готовність йти на ризик
Особистісний	Уміння іноді йти в обхід закону
	Чесність, принциповість
	Егоїзм, індивідуалізм
	Прагнення і уміння робити людям добро
Соціальний	Походження з родини з високим соціальним становищем
	Впливові родичі
	Впливові друзі
Культурний	Знання іноземних мов
	Хороша освіта
	Вихованість, гарні манери
	Уміння переконувати, красномовність
	Політична обізнаність
	Уміння розпоряджатися грошима
Економічний	Матеріальний достаток
	Заможні батьки

Запропонована система показників кілька років (з певними переревами) пропонувалася нашим громадянам для оцінки того, що у нас є найбільш ходовим капіталом у побудові власної стратегії соціальної мобільності, спробах просунутися на більш високі соціальні позиції, досягти соціального успіху. Разом з цим ми просили оцінити ситуацію щодо розвинених країн Заходу. (Малися на увазі передусім країни Європи, хоча США та Канада теж часто умовно відносять

«Що з переліченого нижче, на Ваш погляд, є найважливішим для досягнення людиною високого соціального становища у нашій країні та в країнах Заходу?». Динаміка змін за роки спостереження – 2009, 2012, 2016, 2019, 2021, %*¹

Варіанти відповіді	У нашій країні					У країнах Заходу				
	2009 N=1789	2012 N=1800	2016 N=1800	2019 N=1800	2021 N=1800	2009 N=1789	2012 N=1800	2016 N=1800	2019 N=1800	2021 N=1800
<i>Високий інтелект, здібності</i>	30,3	31,8	36,6	35,6	32,2	56,1	60,8	60,1	57,9	55,4
<i>Хороше здоров'я</i>	27,6	38,3	35,1	34,1	27,4	23,0	30,8	30,2	29,6	21,8
<i>Приваблива зовнішність</i>	11,1	14,5	13,6	18,1	10,7	9,7	12,1	11,6	15,1	6,4
<i>Готовність йти на ризик</i>	18,6	16,0	21,0	23,8	22,0	18,3	19,7	16,8	19,4	16,4
<i>Уміння іноді йти в обхід закону</i>	33,1	33,1	29,2	31,2	28,1	5,3	5,5	4,7	8,2	3,9
<i>Чесність, принциповість</i>	11,0	15,9	15,4	17,1	13,8	18,3	24,7	31,3	25,7	25,5
<i>Егоїзм, індивідуалізм</i>	12,0	13,7	13,4	15,8	11,1	6,1	8,6	6,2	9,2	5,8
<i>Готовність допомагати людям</i>	10,2	14,5	13,1	14,7	10,3	8,1	12,8	16,6	15,1	11,0
<i>Походження з родини з високим соціальним становищем</i>	37,9	38,6	33,9	32,9	31,8	24,2	22,5	14,9	16,4	14,0
<i>Впливові родичі</i>	51,1	46,5	49,2	42,3	43,9	12,8	10,5	9,9	8,7	7,0
<i>Впливові друзі</i>	27,0	28,4	28,5	26,9	29,1	7,3	6,9	5,5	6,2	5,8
<i>Знання іноземних мов</i>	12,8	17,6	21,1	19,9	23,5	22,6	29,8	30,6	32,5	33,4
<i>Хороша освіта</i>	25,8	26,4	28,7	27,9	27,3	49,0	48,4	52,2	48,2	45,8
<i>Прагнення і уміння робити людям добро</i>	6,1	9,6	7,3	9,8	6,1	5,2	8,6	10,0	9,3	7,9
<i>Вихованість, гарні манери</i>	4,8	7,9	6,6	9,2	6,0	11,2	19,4	15,4	16,1	13,4
<i>Уміння переконувати, красномовність</i>	12,3	11,8	11,9	14,4	15,1	13,7	13,3	13,0	13,7	12,7
<i>Політична обізнаність</i>	7,0	8,0	5,1	6,3	8,5	9,9	13,5	8,9	8,8	11,7
<i>Уміння розпоряджатися грошима</i>	14,4	17,8	13,4	13,6	15,3	23,7	24,1	20,9	18,1	20,6
<i>Заможні батьки</i>	36,5	37,5	28,3	22,6	28,3	15,5	10,0	6,2	5,4	7,1
<i>Важко відповісти</i>	7,7	7,7	7,1	5,9	8,6	15,0	12,5	11,9	11,6	16,6

* Респонденти мали можливість обрати 5 відповідей.

¹ Автор запитання Л. Бевзенко

до цієї категорії, оскільки в даному разі йдеться про певну загальну характеристику західного способу життя). Зрозуміло, останнє переважна більшість людей могли зробити не на базі свого досвіду, а гіпотетично, на основі власних уявлень, хоча наявність безвізу в останні роки додала тут і власних спостережень та їхнього впливу на ці уявлення. Проте саме вони лежать в основі вибору європейського вектора змін, про який говорять люди, даючи відповідь на поставлене запитання (табл. 4).

У таблиці 4 наведено результати цих опитувань за чотири роки з певним кроком, і є можливість порівняти як динаміку, так і відстань між Україною та Європою, представлену респондентами в поняттях ходових капіталів. Розмова про капітали і їх конвертацію – це розмова про реальні практики соціальної взаємодії, в яких відбувається ця конвертація (нагадаємо, що практики взаємодії – це ключове поняття, за допомогою якого представлено ситуацію на мезорівні у наведеній вище моделі соціальних змін).

Ці дані – самоспостереження українців за своїм життям у сенсі того, які ресурси вони використовують, а отже, прагнуть накопичувати в своєму повсякденному житті для просування соціальними сходами, принаймні для отримання певної соціальної стабільності. Іншими словами, це те, що люди неявно цінують на практиці, а не на рівні декларацій.

Поглянемо на рядки таблиці 4, виділені курсивом, в яких відмінність між ситуацією у нас і в Європі, на думку громадян, є найбільшою. За допомогою цих даних ми можемо реконструювати картину поширених практик соціальних взаємодій, які уможливають зробити висновок щодо етапу перебування України на шляху до європейського способу життя, а також відстань між нами і ними, що її описують ті чи ті показники.

Інформативною є майже кожна з акцентованих позицій, особливо у разі її поєднання з іншими, близькими за змістом. Так, потреба в інтелекті у нас виявляється значно нижчою, ніж у Європі. Поруч можна поставити і такі капітали, як знання іноземних мов та хороша освіта – це у нас теж має значно меншу вагу. Мовою практик соціальних взаємодій і цінностей це означає – прагнення реально вчитися, включатися в ті мережі, що дають знання, у нас все ще далекі від європейських (формальне отримання диплома – зовсім інший вид ресурсу.) А ось інша низка пов'язаних позицій, за якими спостерігається велика відмінність між нами і Європою, а саме: «походження з родини з високим соціальним становищем», «впливові родичі», «впливові

друзі», «заможні батьки», які вказують на цінності і практики, притаманні швидше традиційному, аніж модерному суспільству. Цінність міцних стосунків у колі «своїх» поступається «чесності і принциповості», а позиція «уміння іноді йти в обхід закону» демонструє чи не найбільшу різницю в оцінках нашої і європейської ситуації – 31,2% проти 8,2% – за даними 2019 року. Ще більшу відмінність ми спостерігаємо на такій позиції, як «впливові родичі» (42,3 % проти 8,7%). За нею приховується та висока криміналізованість соціальних практик взаємодій, що у нас спостерігається, де чільне місце займають корупція, рейдерство, шахрайство. В нашій країні корупція стала фактично нормою, через яку неможливо переступити, якщо хочеш втриматися на своїй позиції або зробити крок на підвищення, так само як і побутове дрібне хабарництво в звичках і габітуальних налаштуваннях майже кожного. Звичайно, динаміка, що міститься в наведених даних, дає невелику надію на позитивний поступ, проте все ж дає.

**Оцінка на підставі обраного інструментарію просування
України до Європи за часів каденцій чотирьох останніх
президентів України (В. Ющенко, В. Янукович,
П. Порошенко, В. Зеленський)**

Цікаво поглянути на останні дані, наведені в таблиці 4, ще й під іншим кутом зору. Кожен стовпчик можна асоціювати з певним етапом у житті країни, і вони тісно пов'язані з іменами чинних на той час президентів. 2009-й – це ще В. Ющенко, підсумок його каденції, 2012-й – В. Янукович, 2016-й та 2019-й – П. Порошенко, 2021-й – більше двох років каденції В. Зеленського. Звичайно, далеко не всі зміни в країні пов'язані з діяльністю особисто президента, але зазвичай суспільна думка вибудовує саме такий зв'язок, і електоральна поведінка наших громадян часто зумовлена саме цим. З таблиці 4 видно, що 2009-й (Ющенко) та 2012-й (Янукович) мало чим відрізняються один від одного. Усі ті капітали, які вказують на наявність і ефективність корупційного ресурсу в просуванні по соціальній драбині (впливові родичі, впливові друзі, заможні батьки, вміння йти в обхід закону) тут приблизно на одному рівні. Певний поступ у бік Європи спостерігається у роки правління п'ятого президента (Порошенка). Водночас трохи зменшилися вагомість впливових друзів, родичів, заможних батьків, походження з родини з високим соціальним становищем, вміння іноді йти в обхід закону, натомість дещо збільшилася значущість високого інтелекту.

Цікавими і неоднозначними є результати дослідження 2021 року, які відбивають ті зміни, що відбулися за половину каденції шосто-го президента. Очікування були доволі високими – молода команда, обіцяння суттєвих змін, цифрова держава та ін. Ми бачимо, що суттєво втратили вагомість усі складові того, що ми позначили людським капіталом – інтелект, здоров'я, хороша зовнішність, вміння йти на ризик. Цікаво, що й складові, пов'язані з особистісними якостями – чесність, принциповість, індивідуалізм, готовність допомагати людям, прагнення робити добро – теж суттєво просіли за своєю значущістю. Що ж стосується соціального капіталу і таких його складових, як походження з родини з високим соціальним становищем, впливові родичі, заможні батьки, то тут майже не відбулося ніяких змін. А от значущість впливових друзів помітно зросла. Оскільки використання цих капіталів є суттєвою складовою корупційних практик, то нічого втішного стосовно їх зменшення або принаймні якогось наближення до європейських норм тут побачити важко. Невеликою втіхою може бути хіба що той факт, що наші громадяни почали покладатися трохи менше на вміння йти в обхід закону. Не можна обійти увагою культурний капітал. Потреба в хорошій освіті залишилася на попередньому рівні, вихованість і манери відчутно втратили свою цінність, а от знання іноземних мов стало значно більш затребуваним, так само як і політична обізнаність.

Об'єднавши усі ці показники 2021 року, можна побачити, що сьогодні для досягнення соціального успіху людині найбільше потрібні впливові друзі, впливова і заможна родина. Сучасний українець не дуже переймається своїм здоров'ям, зовнішнім виглядом чи хорошими манерами, не надто прагне робити добро й інші люди його взагалі мало цікавлять. Хороша освіта теж не є надто потрібним капіталом, на відміну від знання іноземних мов, яке з відомих причин стало сьогодні значно більш затребуваним. Щоб відповісти на запитання, чому так відбувається, треба було б провести більш докладні дослідження, проте можна припустити, що перед нашими респондентами стояв образ неочікуваного успіху команди «Слуг народу», потрапляння в парламент багатьох, хто скористався капіталом впливових друзів. Зростання вагомості такого капіталу, як знання іноземних мов, може вказувати і на інше – збільшення міграційних настроїв, коли іноземні мови потрібні як для тимчасового відвідування інших країн з економічною (заробітки) або навчальною метою, так і для тих, хто налаштований знайти за кордоном місце для свого постійного проживання. Але це, так би мовити, наближення до Європи біографічним шляхом, не разом зі своєю країною, а лише в рамках своєї особистої біографії.

Висновки

Відповідно до моделі соціальної напруженості, запропонованої вище, наше суспільство можна означити як «олігархічний неофеодалізм», як часто його називають аналітики, і це недалеко від істини, оскільки означає, що ми маємо ту стабільність, яка забезпечується саме такими практиками. Можна заперечити і запитати, про яку стабільність йдеться, якщо ми постійно рухаємося від революції до революції? Проте саме ці коливання між короткою стабілізацією і новим витком революційної протестності ми спостерігаємо в країні вже 30 років. А це є характеристика першого стану з низькою напруженістю, про який йшлося на початку. Вихід з нього у разі появи зовнішніх або внутрішніх дестабілізуючих чинників (які унеможливають функціонування системи навіть у такому «неофеодальному, традиційному» варіанті) дуже рідко буває еволюційним. Відбувається або цементування ситуації тоталітарними методами (з обов'язковою закритістю і ізоляцією від зовнішніх впливів), або революційні події чи швидкі, по суті теж революційні, але вміло проведені реформи. Наша країна поки що йшла шляхом коливання від олігархічної тимчасової стабілізації через напругу до революцій. Як правило, ці революційні події піднімали рівень сподівань і надій на прискорений рух в європейському напрямі, вкотре зменшуючи напруженість саме за рахунок надії, а не актуальних змін. Проте в реальному повсякденні мало що змінювалося і все знову поверталося до форматів олігархічного, неофеодального суспільства. Соціальна напруженість знову різко стрибала до критичних показників під дією тих самих або ще й нових чинників. Вихід, який би міг розірвати це коло, – у швидких, радикальних реформах, які б слідували за черговою точкою соціальної біфуркації, черговим Майданом (реальним чи електоральним). Такі реформи мали б перевести сподівання і надії (зокрема, і на просування в бік Європи) в реальні повсякденні практики і унеможливити повернення олігархічного феодалізму, що реально, а не декларативно, наблизило б нас до європейських практик соціальних взаємодій. Але парадокс полягає у тому, що зміни потрібні швидкі, а практики – річ інертна. Спроба розв'язати питання шляхом формального наближення нашого законодавства до європейського жодним чином не вирішить проблему, бо кінцевою метою мають бути саме практики повсякдення та їхня трансформація. Впоратися з цим завданням може лише дуже вмілий менеджмент з сильною інформаційною підтримкою і водночас з міцними заслонами проти повернення старих «неофеодальних, традиційних» форматів практик (пошуки шляхів обійти закон, не-

потизм, впливові родичі та ін.). Індикатором того, що почався реальний рух у напрямі Європи, може бути суттєве зближення наших і європейських практик досягнення соціального успіху, інструмент для дослідження якого й було запропоновано.

Джерела

Бевзенко Л. (2000). Смысл жизненного успеха: социально-культурологический контекст. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 1.

Бевзенко Л. (2007). Життєвий успіх, цінності, стилі життя. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 4.

Бевзенко Л. (2008). Стили жизни переходного общества. Киев: Ин-т социологии НАН Украины.

Бевзенко Л. (2018). Інтегративна концепція соціальної напруженості – методологія, концептуальна схема, прагматика. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 3 (Частина 1); 4 (Частина 2).

Бурдые П. (1998). Структура, габитус, практика. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 1 (2).

Бурдые П. (2002). Формы капитала. *Экономическая социология*. 3(5).

Радаев В. (2002). Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация. *Экономическая социология*. 3(4).

Штомпка П. (1996). Социология социальных изменений. Москва: Аспект-Пресс.

ТРЕНДИ МАСОВОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

На сучасному етапі суспільного розвитку соціальний і природний аспекти життя людини доцільно розглядати як невід'ємні: без соціального доволі складно пояснити зміни в навколишньому природному середовищі, а нехтуючи ними, проблематично прогнозувати зміни у соціальному. Без регулювання соціальних процесів суспільство може перетворити природне середовище на непридатне для нормального існування людини, а відсутність заходів щодо поліпшення екологічної ситуації може призвести до руйнівних соціальних процесів, здатних перервати поступальний суспільний розвиток. Головним наслідком цього є поширеність і соціальна вагомість процесів та явищ подвійної соціально-екологічної природи. Оскільки людина є не тільки поведінковим організмом, а й фізико-органічним середовищем, яке в кожний конкретний проміжок часу займає конкретний фізичний простір, необхідно зважати на важливість екологічного аспекту відносин між індивідами та їхніми діями.

Феномен екологічної свідомості доцільно аналізувати як елемент триєдиного процесу «сприймання – розуміння – практична дія». До основних характеристик екологічної свідомості соціологи відносять насамперед: стурбованість станом навколишнього природного середовища; здатність до ідентифікації джерела екологічної загрози і соціального суб'єкта, відповідального за його виникнення; визнання екологічно безпечного середовища проживання суспільною цінністю; індивідуальна мобілізація, тобто усвідомлення необхідності особистої участі у колективних акціях екологічного спрямування; когнітивна мобілізація, тобто формування готовності до дій на основі осмислення інформації щодо екологічних ризиків та небезпек [Стегній, 2012: с.119--129].

Екологічна свідомість формується під впливом численних різноманітних чинників і являє собою складне системне утворення. Через це принципово важливим для коректного соціологічного аналізу цього феномену є виокремлення головних емпіричних показників екологічної свідомості та побудова відповідних індикаторів.

Для аналізу трендів масової екологічної свідомості населення України за весь період державної незалежності зазвичай використовувались емоційно-оціночні та декларативно-установочні судження. Якщо перші дають змогу проаналізувати характер суб'єктивної

оцінки щодо екологічної сфери життя, то другі відбивають готовність діяти певним чином за умов небезпечної екологічної ситуації. Крім того, використовувались також раціонально-оціночні судження (насамперед щодо суб'єкта відповідальності за стан навколишнього природного середовища) як своєрідна проміжна ланка між попередніми судженнями. У результаті індикатори цих суджень у сукупності відбивають особливості декларативного рівня екологічної свідомості населення України в її емоційній, раціональній та установочно-поведінкових складових.

Наведені емпіричні дані, за замовчуванням, отримані в ході проведення моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України "Українське суспільство" за відповідні роки. У випадку використання результатів інших опитувань вказані їхні виконавці та надано опис вибіркової сукупності. В усіх таблицях представлено тих респондентів, хто дав відповідь на поставлене запитання.

Артикуляція стурбованості станом довкілля за місцем проживання

Для соціологічного вимірювання суб'єктивної оцінки екологічної ситуації за місцем проживання використовувались три емпіричні індикатори: оцінка поточної екологічної ситуації; оцінка характеру змін в екологічній ситуації за останній рік та визначення основних чинників забруднення довкілля. В перших двох індикаторах вимірювання здійснювалось за 5-бальною шкалою, де одиниця означає цілком негативну оцінку, а п'ятірка – цілком позитивну. Для визначення основних чинників екологічного забруднення респондентам пропонувався відповідний перелік, з якого вони мали змогу обрати довільну кількість таких чинників. З цієї причини сума відсотків перевищує сто.

Як свідчать наведені дані в *таблиці 1*, за останні двадцять років в цілому по Україні спостерігається поступове зростання позитивної оцінки локальної екологічної ситуації. Скорочення промислового виробництва і відповідно певне зменшення кумулятивного антропогенного навантаження на природне середовище мають наслідком скорочення частки тих, хто вказав на вкрай неблагополучну екологічну ситуацію за місцем свого проживання. При цьому практично незмінною залишається кількість респондентів, яким складно однозначно оцінити локальну екологічну ситуацію (*табл. 1*).

Принципово важливим для оцінки стану локальної екологічної ситуації залишається тип населеного пункту та регіон проживання. Не обтяжуючи текст надмірно деталізованим аналізом географічно-поселенського чинника, звернемо увагу на діаметральні диспози-

**Оцінка екологічної ситуації за місцем свого проживання,
шкала 1-5**

Роки	Оцінка екологічної ситуації, бали				В цілому по Україні
	Мегаполіс	Село	Захід	Схід	
2002	2,29	2,62	2,61	1,98	2,41
2004	2,51	3,01	2,99	2,33	2,71
2006	2,62	3,09	3,13	2,30	2,74
2008	2,39	3,19	3,22	2,26	2,83
2010	2,48	3,24	3,11	2,44	2,90
2012	2,84	3,50	3,43	2,85	3,14
2014	3,08	3,64	3,53	3,11	3,23
2016	3,12	3,65	3,54	3,01	3,34
2018	3,21	3,61	3,54	2,98	3,35
2020	2,92	3,53	3,47	2,95	3,23
2021	2,83	3,42	3,26	3,11	3,22

ції “село – мегаполіс” та “Захід – Схід”. До мегаполіса належать міста з населенням понад один мільйон мешканців, тоді як виокремлення двох географічних макрорегіонів України пояснюється особливістю концентрації промислового виробництва вітчизняної економіки на Сході, на відміну від Заходу, де розташована переважна більшість рекреаційних зон (насамперед завдяки гірській місцевості Карпат). Також варто враховувати специфіку поселенської структури зазначених макрорегіонів: значної частки міського населення на Сході на відміну від більшої кількості сільських населених пунктів на Заході.

Наведений у таблиці 1 розподіл оцінок підтверджує істотний вплив типу населеного пункту та регіону проживання на суб’єктивну оцінку поточної екологічної ситуації. Цілком очевидно, що мешканці мегаполісів та промислового Сходу негативніше оцінюють цю ситуацію порівняно з жителями сільської місцевості та менш промислово навантаженого Заходу. Після поступового погіршення оцінки місцевої екологічної ситуації респондентами зі Сходу протягом 2016-2020 років, що можна пояснити насамперед екологічними наслідками активних бойових дій на Донбасі, в 2021 році спостерігалось істотне її підвищення до показника 2014 року. Чи є зафіксоване зростання лише ситуативним або тенденцією покращення екологічної ситуації дозволять простежити наступні дослідження. Водночас затоплення покинутих гірничодобувних підприємств на неконтрольованих українським урядом територіях Донбасу, цілком

ймовірно, може призвести до регіональної екологічної катастрофи в найближчому майбутньому¹.

На окрему увагу заслуговує погіршення у 2021 році оцінки локальної екологічної ситуації у західному регіоні. Вірогідно дається взнаки суспільний резонанс навколо масштабної аварії на Бурштинській ТЕС («ДТЕК Західенерго») в Івано-Франківській області, яка відбулась саме в період проведення опитування².

Оцінка характеру змін в екологічній ситуації особисто для респондента виглядає більш чутливим вимірюванням, оскільки фокусування іде безпосередньо на життя конкретної людини. Це має сенс з огляду на екологічні зони проживання у великих містах і промислових агломераціях, де має значення розташування будинку і відстань від джерел забруднення. Екстраполяція суб'єктивної оцінки стану довкілля на менший соціально-екологічний простір дає більш точну картину.

За майже тридцять років соціологічного спостереження зафіксоване істотне скорочення тих, хто вказував на значне погіршення екологічної ситуації за останній рік (з 57% у 1994 р. до 15,2% у 2020 р.). Водночас суттєво зросла кількість респондентів, які особисто не помічають будь-яких змін в екологічній ситуації (з 16,3% у 1994 р. до 55% у 2020 р.). Однак для оцінки екологічної складової повсякденного життя респондентів визначальною залишається вкрай мінімальна частка опитаних, які визнають позитивні екологічні зміни (1994 року 2,1%, а 2020 – 4,7%).

Якщо проаналізувати вплив географічно-поселенського чинника, то тут простежується вище зафіксована тенденція: більш негативно оцінюють зміни в стані навколишнього природного середовища мешканці мегаполісів та Сходу, порівняно з сільськими жителями та респондентами Заходу (табл. 2). Загалом по Україні усереднена оцінка зазначених змін має негативне забарвлення, оскільки за всі роки спостережень не досягає значення трьох балів – точки розподілу між негативними та позитивними змінами в екологічних умовах проживання респондентів.

Наведені суб'єктивні оцінки стану навколишнього природного середовища та характеру змін в екологічних умовах проживання потребують подальшого уточнення, а саме: виявлення основних джерел екологічного забруднення. З цією метою в моніторингу використовується перелік восьми різноманітних джерел.

¹ Затоплення шахт Донбасу. Як Донбас може піти під воду. Отримано з: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-58519774>

² На ТЕС Р. Ахметова трапилась масштабна аварія, але ДТЕК не пустив перевірку - розслідування ЦПК і «Схем». Отримано з: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-skhemy-tes-akhmetov-avariya/31590450.html>

**Оцінка характеру змін в екологічній ситуації особисто
для респондента за останній рік, шкала 1-5**

Роки	Оцінка характеру змін в екологічній ситуації, бали				В цілому по Україні
	Мегаполіс	Село	Захід	Схід	
1994	1,65	1,58	1,68	1,58	1,62
1996	1,87	1,86	1,99	1,66	1,81
1998	1,72	1,84	1,91	1,84	1,85
2000	2,02	2,25	2,33	1,96	2,12
2002	2,09	2,32	2,41	2,03	2,20
2004	2,42	2,46	2,61	2,28	2,45
2006	2,52	2,53	2,69	2,38	2,45
2008	2,17	2,38	2,63	2,12	2,36
2010	2,27	2,45	2,40	2,26	2,38
2012	2,62	2,56	2,45	2,59	2,52
2014	2,50	2,73	2,72	2,56	2,57
2020	2,38	2,52	2,56	2,36	2,49

За неповних двадцять років спостерігається істотне зростання частки тих, у кого не викликає серйозного занепокоєння жоден з чинників забруднення, наведених у таблиці 3. Зазначена тенденція синхронізується зі скороченням впливу кожного з цих чинників на погіршення екологічних умов проживання респондентів. Найбільш помітним виявилось зменшення впливу радіаційного забруднення, а найменш – підвищеного рівня шуму. Станом на 2021 рік найбільше занепокоєння серед учасників опитування за місцем проживання викликало забруднення повітря автотранспортом, забруднення території проживання сміттям, а також підвищений вміст шкідливих речовин у продуктах харчування і забруднення води хімічними речовинами та відходами виробництва.

Актуальність забруднення повітря автотранспортом викликана не лише збільшенням його кількості, а й пов'язана з довготривалою проблемою розмитнення автомобілів з іноземною реєстрацією, значна частина яких за своїм технічним станом не відповідає сучасним екологічним вимогам. Соціальні протести власників такого транспорту спричинені насамперед фінансовими умовами розмитнення, тоді як екологічна безпека експлуатації морально застарілих автомобілів виглядає для них відверто другорядною.

Гострота санітарного стану за місцем проживання викликана поширеною практикою стихійних сміттєзвалищ у сільській місцевості (переважно внаслідок відсутності централізованого вивезення

твердих побутових відходів), неналежним санітарним станом прибудинкових територій багатоквартирних будинків у містах з вини самих мешканців, забрудненням побутовим сміттям міських рекреаційних зон. Враховуючи надмірне забруднення довкілля пластиківими пакетами, своєчасним виглядає прийняття у червні 2020 року Закону України “Про обмеження обігу пластикових пакетів на території України”, який має на меті стимулювати розвиток виробництва біорозкладних пластикових пакетів.

Крім перелічених у таблиці 3 чинників забруднення, респондентам також пропонувалось надати свій варіант відповіді. Найчастіше згадувались проблеми забруднення водних ресурсів (як поверхневих вод – річок, озер, так і підземних вод – основного джерела питного водопостачання); наявність екологічно небезпечних промислових об’єктів біля місця проживання; неконтрольована вирубка лісів та заподіяння збитків довкіллю внаслідок воєнних дій на Сході.

Респонденти мали змогу обрати кілька варіантів відповідей, тому у стовпчиках сума перевищує сто відсотків.

Таблиця 3

**Які чинники забруднення довкілля у місцевості
Вашого проживання викликають у Вас серйозне занепокоєння?, %**

Чинники забруднення	Динаміка по роках									
	2002	2004	2006	2008	2010	2014	2016	2018	2021	
Забруднення повітря хімічними речовинами та викидами виробництва	47,3	34,7	33,1	32,3	31,4	23,2	26,2	28,4	24,9	
Забруднення повітря автотранспортом	48,0	41,9	42,5	42,3	43,7	36,3	32,2	33,3	31,5	
Забруднення води хімічними речовинами та відходами виробництва	46,1	32,6	29,8	29,3	28,1	18,8	21,3	23,9	26,5	
Забруднення ґрунту хімічними речовинами та відходами виробництва	32,4	21,6	17,8	20,2	21,7	12,9	14,5	15,6	20,0	
Забруднення території проживання сміттям та іншими відходами	54,8	46,7	51,1	48,5	48,5	28,1	24,8	26,1	29,9	
Радіаційне забруднення	35,7	28,5	26,2	22,0	19,9	13,3	12,0	10,3	11,5	
Підвищений рівень шуму	16,7	13,2	16,1	17,7	15,8	15,8	12,9	11,8	14,5	
Підвищений вміст шкідливих речовин у продуктах харчування	40,4	28,6	29,1	36,1	37,9	21,0	24,5	17,0	27,4	
Ніщо серйозного занепокоєння не викликає	9,7	12,4	13,2	14,2	16,1	26,9	32,2	32,6	26,7	

Зазначене респондентами зменшення антропогенного тиску на довкілля за місцем проживання має свої відмінності залежно від типу населеного пункту та регіону проживання. Станом на 2021 рік жителі промислового Сходу частіше за інших звертали увагу на забруднення повітря та води хімічними речовинами, викидами виробництва. Своєю чергою, мешканці Заходу і Центру частіше за інших висловлювали серйозне занепокоєння санітарним станом території проживання. Цілком логічним виглядає те, що мешканці сільської місцевості менше, ніж жителі міст, занепокоєні впливом перелічених антропогенних чинників на забруднення локального довкілля. Тому серед опитаних сільських мешканців значно більше порівняно з містянами тих, хто не переймається забрудненням природного середовища за місцем проживання (34,9% проти 19,6% станом на 2021 р.). Окремий виняток становить забруднення території проживання сміттям та іншими відходами, що рівною мірою непокоїть усіх респондентів, незалежно від типу населеного пункту.

Стурбованість впливом екологічного чинника на здоров'я

Як вважають фахівці, здоров'я наполовину зумовлено способом життя, поведінкою людини, на третину визначається навколишнім природним середовищем, а решта – це дія чинників спадковості та якості медичного обслуговування [Спасибенко, 2000: с. 81]. Стурбованість впливом екологічного чинника на здоров'я визначалась на підставі виявлення впливу шкідливих для здоров'я екологічних умов на міграційні наміри; вагомості впливу наслідків Чорнобильської катастрофи на здоров'я респондента та рівня достатності екологічної безпеки.

Для з'ясування причин, які могли б спонукати респондентів виїхати зі свого населеного пункту, в моніторингу пропонується меню з дев'яти альтернатив [Українське суспільство, 2020: с. 509]. Однак за весь період соціологічного спостереження екологічний чинник міграційних намірів конкурував лише з пошуком роботи (табл. 4). У даному випадку маємо приклад суперечливого формування екологічної свідомості за умов наявності фінансових проблем, пов'язаних насамперед з потребою знайти нове місце роботи. Лише до середини 90-х років шкідливі для здоров'я екологічні умови визнавалися респондентами основним мотивом покинути свій населений пункт, тоді як з кінця 1990-х і до теперішнього часу пошук нового місця роботи висунувся на перший план. Як свідчать дані таблиці 4, серед мешканців мегаполісів загалом більше, ніж серед сільських жителів, готових змінити місце проживання у випадку шкідливих для здоров'я екологічних умов. Дотичне до екологічного чинника

бажання змінити кліматичні умови проживання фактично залишається незмінним (у 1994 р. – 3,1%, у 2020 р. – 4,1%). Зауважимо, що, починаючи з 2000-х років, частка не бажаючих виїздити зі свого населеного пункту істотно не змінювалась, мінімально перевищуючи половину всіх опитаних.

Таблиця 4

Основні причини міграційних намірів, %

Роки	Шкідливі для здоров'я екологічні умови			Бажання знайти нове місце роботи		
	Серед всіх	Мегаполіс	Село	Серед усіх	Мегаполіс	Село
1994	19,0	24,2	12,4	7,3	7,7	5,1
1996	16,3	20,0	8,2	9,	7,8	7,3
1998	15,6	24,3	10,1	14,4	8,4	10,1
2000	15,4	9,0	11,1	18,0	13,0	16,0
2001	13,5	17,0	8,7	18,0	11,4	12,9
2004	17,0	18,9	12,6	23,1	17,0	21,6
2006	16,5	25,4	9,7	18,2	16,1	16,3
2008	15,8	22,5	10,1	16,9	11,4	17,4
2010	16,7	25,0	10,2	19,9	21,2	18,1
2012	15,4	18,4	10,8	18,9	12,0	18,9
2014	9,8	12,3	6,9	13,9	11,5	17,4
2016	14,8	19,1	12,9	22,2	17,0	23,8
2018	16,6	21,6	9,4	22,1	21,0	22,1
2020	17,5	23,7	12,2	23,1	20,5	20,8

Медико-психологічні наслідки Чорнобильської катастрофи тривалий час перебували в центрі уваги вітчизняних соціологів [Стегній, 2011: с. 116–120]. Меню запропонованих у моніторингу відповідей дає змогу виявити три рівні впливу чорнобильського чинника на стан здоров'я людини: визначальний, істотний і другорядний екологічний чинники.

Протягом усього періоду моніторингу має місце скорочення частки тих, хто вважає наслідки цієї техногенної катастрофи основним екологічним чинником погіршення свого здоров'я (табл. 5). Цілком імовірно, що мірою часового віддалення від події катастрофи зменшується її афективне сприйняття. Також доцільно враховувати довготривалу масштабну міжнародну допомогу з мінімізації наслідків, зокрема побудови саркофагу, а потім і сучасного сховища для відпрацьованого ядерного палива. Водночас заслуговує на увагу істотна кількість респондентів, які впродовж усього періоду моніторингу не змогли визначитися з відповіддю. В останньому випадку

можна припустити не тільки брак знань щодо реального впливу Чорнобиля на людське здоров'я, а й брак пам'яті щодо самої події техногенної катастрофи³. Аналіз демографічних груп виявив одну важливу закономірність: упродовж усього періоду соціологічного моніторингу в середньому половина респондентів віком від 30 до 50 років вважає, що саме наслідки Чорнобиля є основним екологічним чинником погіршення їхнього здоров'я. Цей результат підтверджує наявність «підводних каменів», про які говорять виконавці міжнародного проєкту «Чорнобильські покоління після 20 років»⁴: порівняно з 1991 роком зменшення негативного впливу катастрофи на здоров'я сьогоденішніх підлітків поєднується зі зростанням його для дорослого населення середньої вікової групи, яке вже має власних дітей.

Таблиця 5

Як Ви вважаєте, чи позначаються на стані Вашого здоров'я наслідки Чорнобильської катастрофи?, %

Рівень впливу на здоров'я	1994	1998	2002	2004	2008	2010	2014	2016
Це основний екологічний чинник погіршення мого здоров'я	40,7	37,0	29,4	14,8	15,3	14,6	11,7	9,5
Це істотний чинник, але він вплинув на моє здоров'я не більше, ніж інші чинники забруднення довкілля	26,9	33,0	31,5	39,8	37,9	36,3	31,1	31,2
На стан мого здоров'я більшою мірою впливають інші екологічні чинники	9,6	10,7	11,0	16,5	21,1	21,9	28,0	30,7
Важко сказати	22,2	19,2	25,5	23,9	25,7	27,3	29,2	28,7

Істотне зменшення перестороги респондентів щодо негативних наслідків Чорнобильської катастрофи не означає другорядності екологічної безпеки як такої. У сучасному українському суспільстві актуальність екологічної безпеки продукується такими елементами національної безпеки, як технологічна й епідеміологічна. Саме

³ Згідно з всеукраїнським опитуванням, проведеним КМІС у квітні 2021 року, більшість респондентів (69%) не змогли навіть пригадати рік, в якому відбулась Чорнобильська катастрофа. Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1038&page=1>

⁴ Режим доступу: https://www.culturprospectiv.ch/_media/documents:chernkurz.pdf

екологічна безпека як стан правових норм, господарської та військової діяльності, що дає змогу запобігти завданню збитків природному середовищу життєдіяльності людини й суспільства, є проміжною ланкою між технологічною та епідемічною безпекою.

Порушення вимог технологічної безпеки унеможливило гарантування постійного розвитку в країні високих і безпечних технологій; запобігання збиткам довкіллю та населенню через технологічну недосконалість небезпечних виробництв та застосування військової зброї і техніки. Водночас унаслідок збільшення кількості джерел екологічних небезпек, що мають мутагенні наслідки для живої природи, в Україні мали місце нові й реанімовані епідемії⁵.

Хоча за постчорнобильський період частка тих, хто вказував на недостатність екологічної безпеки, також помітно зменшилась, однак понад половина опитаних продовжує вказувати на її нестачу. Порівняно з сільськими мешканцями та жителями Заходу більшою мірою не вистачає екологічної безпеки тим, хто проживає в мегаполісах та на Сході. На окрему увагу заслуговує те, що за останні чверть століття зростає кількість респондентів, яким складно визначитись, вистачає їм екологічної безпеки чи ні (табл. 6).

Таблиця 6

Актуальність екологічної безпеки, %

<i>Екологічної безпеки:</i>	1995	1997	1999	2000	2001	2005	2020
<i>не вистачає</i>							
Серед усіх	72,7	77,6	77,3	74,5	75,2	67,8	52,3
Мегаполіс	77,6	83,8	91,8	85,7	84,3	69,2	58,5
Село	63,9	72,3	68,9	67,5	68,2	59,4	51,2
Схід	83,3	79,3	83,3	85,3	80,3	81,3	53,4
Захід	60,7	59,2	66,9	60,7	69,6	50,3	46,5
<i>важко сказати, вистачає чи ні</i>							
Серед усіх	20,3	17,4	15,9	19,2	19,4	21,1	31,5
Мегаполіс	17,3	13,1	6,1	10,2	11,2	21,7	33,1
Село	28,6	20,9	21,0	24,7	24,1	24,5	29,8
Схід	11,2	14,5	12,4	11,9	16,4	14,9	25,0
Захід	33,5	30,7	26,0	28,5	23,0	29,8	36,6

⁵ Як приклад, пов'язані з впливом екологічних факторів "чернівецька хвороба", захворювання дітей у Полтавській області та масове отруєння жителів Первомайського району Миколаївської області. Детальніше див. https://zn.ua/ukr/science/chernivtsi_boleslavchik_a_dali.html

Соціальний суб'єкт відповідальності за стан довкілля

Одним із основних показників високого рівня екологічної свідомості є відповідальність за стан навколишнього природного середовища. Основу відповідальності за довкілля становлять відносини між людською діяльністю та системою соціальних норм природокористування, які змінюються разом з розвитком виробництва. Міра відповідальності залежить від масштабності впливу на довкілля, знання наслідків своїх дій, масштабів діяльності та її результатів. Екологічна відповідальність відображає, наскільки свідомість, діяльність і поведінка людей у сфері взаємовідносин між суспільством і природою відповідають комплексу вимог, зумовлених соціально-екологічним і техногенним рівнем розвитку суспільства та станом біосфери.

Деякі соціологи схильні вважати екологічну проблематику «інституціональною проблемою», яку спричинив один інститут, індустрія (суспільне виробництво), а розв'язувати має інший інститут, уряд, без особливої участі населення країни. Наведені в таблиці 7 дані в цілому підтверджують погляд на екологічну проблематику як «інституціональну проблему», однак з кардинальною заміною основного суб'єкта відповідальності за завдану шкоду довкіллю. Громадська думка в Україні схильна покласти основний тягар відповідальності за забруднення довкілля на національний уряд, значно применшуючи відповідальність вітчизняного бізнесу. Для порівняння: серед опитаних громадян Європейського Союзу у 2017 році 79% вважали, що великі компанії та індустрія роблять

Таблиця 7

Хто, на Вашу думку, має нести основну відповідальність (у т. ч. фінансову) за шкоду, завдану довкіллю¹?, %

Суб'єкт відповідальності	2014 ²	2017	2019
Уряд	77,2	50,2	51,2
Самі громадяни	61,7	35,3	34,2
Бізнес	47,4	11,6	10,5
Ніхто	1,8	1,0	0,8
Важко відповісти	4,7	1,9	3,3

¹ Опитування 2014 проведене компанією "ГФК Юкрейн", а 2017 та 2019 років – Центром соціальних і маркетингових досліджень "СОЦІС". В усіх опитуваннях вибірка сукупність становить 1200 респондентів, які за своєю соціально-демографічною характеристикою (вік, стать, рівень освіти) репрезентували доросле населення України.

² Респонденти мали змогу надати кілька варіантів відповіді, тому сума у стовпчику перевищує сто відсотків.

недостатньо для захисту довкілля, тоді як у випадку національних урядів подібної точки зору дотримувалось 67% респондентів [Special Eurobarometer, 2017: р. 6].

Вірогідно припустити, що в масовій екологічній свідомості населення України має місце зміщення понять відповідальності за забруднення довкілля з відповідальністю за реалізацію екологічної і природоохоронної політики. Якщо основними забруднювачами довкілля є промислові підприємства (одностайна більшість яких є приватними), то ініціатором державної екологічної політики виступає національний уряд, включно з профільним міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України. У 2019 році половина опитаних у цілому негативно оцінювали діяльність українського уряду в реалізації екологічної політики (протилежної думки дотримувалось 17,4%), а найбільш негативно – ситуацію з утилізацією та переробкою сміття (62,1%). Цілком вірогідно, що зазначена незадовільна оцінка державної екологічної політики екстраполюється респондентами на безпосередню відповідальність уряду і за заподіяння шкоди довкіл्लю. Логічно припустити, що за недостатньо ефективною діяльністю урядових структур в екологічній сфері зростання екологічної відповідальності є нагальною проблемою, яку повинні усвідомити всі соціальні суб'єкти відповідальності, зокрема, на локальному рівні – новоутворені об'єднані територіальні громади.

Варте уваги те, що у випадку «м'якого» та безальтернативного вибору суб'єктів відповідальності громадська думка доволі адекватно визнає відповідальність самих громадян за заподіяну шкоду навколишньому природному середовищу. Це обнадійливий індикатор усвідомлення власної відповідальності за стан екологічних умов проживання. Однак головний критерій відповідальності – це практична діяльність, яка ґрунтується на свідомій, критичній узгодженості й підпорядкованості власних цілей більш загальним суспільним інтересам. Стосовно соціально-екологічної відповідальності така соціальна діяльність виступає у вигляді того чи іншого прояву природоохоронної або ресурсозберігаючої поведінки й діяльності.

Екоатрибутивні патерни поведінки й діяльності

Для екологізації суспільного життя особливе значення має габітуалізація фундаментальних соціальних практик, які сприяють соціальному прочитанню навколишнього природного середовища як екологічно пошкодженого. За П. Бергером і Т. Лукманом, габітуалізації (або призвичаюванню) підлягає будь-яка дія, що часто повто-

рюється і стає зразком. Така дія може бути знову здійснена у майбутньому аналогічним чином і з аналогічним практичним зусиллям [Бергер, Лукман, 1995: с. 87–88].

В емпіричному аналізі елементів екологізму в повсякденному житті доцільно розрізняти вербальні та поведінкові практики. У випадку проведення масових опитувань соціолог зазвичай має справу з вербальними практиками. Але у відповідях на запитання анкети можна розрізнити відповіді про наміри здійснювати певні дії (приклад вербальних практик) і відповіді, які стосуються реальних практик самого респондента та його спостереження за реальними діями соціального оточення (поведінкові практики). При цьому про екологізацію стилю життя навряд чи можна судити на підставі артикуляцій намірів, оскільки вони можуть мати екологічний характер, але при цьому опосередковане відношення до реальних дій.

Елементи екологізму можна розподілити на певні групи на підставі часового континууму соціальної практики (повсякденна або з більшим інтервалом періодичності) та характеру ставлення до охорони природи (безпосередні або опосередковані). Звідси наведені в таблиці 8 види діяльності можна розподілити так: повсякденні опосередковані – ресурсоощадливі патерни поведінки (економія споживання води, електроенергії); неповсякденні опосередковані – про-екологічні патерни купівельних орієнтацій; неповсякденні безпосередні – участь в озелененні, фінансова підтримка природоохоронних заходів, різні форми соціальної активності екологічного змісту.

Якщо говорити про безпосередню поведінку пересічного українця щодо захисту довкілля, то тут можна виокремити насамперед купівельні орієнтації щодо екологічно безпечних товарів та ресурсоощадливу поведінку. В обох випадках прояви екофільної поведінки радше є наслідком визнання екологічних цінностей, ніж продиктовані побоюваннями за своє здоров'я та необхідністю економії сімейного бюджету.

Ілюстрацією поширеності зразків ресурсоощадливої поведінки українських громадян можуть слугувати результати національних репрезентативних опитувань (табл. 8). Респонденти мали змогу обрати кілька варіантів відповідей, тому у стовпчиках сума перевищує сто відсотків.

Відзначаючи поширеність прибирання території біля місця свого постійного проживання, слід зауважити, що ці заходи найпоширеніші серед сільського населення, що пов'язане з гіпотезою М. Хейдметса про зв'язок між ступенем персоналізації (визначається як фіксація людиною певної частини середовища як “свого”) і ставленням людини до навколишнього середовища.

Таблиця 8

**Артикуляція та практичний вияв готовності до участі
в поліпшенні природного середовища¹, %**

<i>Екоатрибутивні патерни поведінки та діяльності</i>	<i>Артикуляція готовності</i>			<i>Фактична участь</i>		
	<i>1999</i>	<i>2014</i>	<i>2019</i>	<i>1999</i>	<i>2014</i>	<i>2019</i>
Зменшити щоденне споживання води ²	13	43,6	42,0	18	27,6	25,8
Обмежувати використання електроенергії	20	47,2	40,5	29	38,2	38,1
Відмовлятися від дезодорантів та аерозолів, які містять фреон	11	56,6	49,1	12	30,6	29,4
Матеріально підтримати природоохоронні заходи ³	5	57,3	50,3	3	5,0	11,3
Прибирати територію біля свого будинку	47	29,9	34,0	51	59,5	51,9
Відмовлятися від застосування у побуті синтетичних засобів, які шкодять навколишньому середовищу	12	57,7	52,8	9	14,1	23,9
Робити зауваження людям, які на Ваших очах завдають шкоди довкіллю	34	56,4	46,0	33	36,3	34,7
Зупиняти (за необхідності, навіть силоміць) тих, хто шкодить довкіллю	14	65,7	52,2	10	22,3	26,3
Звертатися із заявою або листом про забруднення довкілля в органи державного управління	5	70,6	58,0	2	4,3	12,7
Інформувати громадськість через засоби масової інформації про відомі Вам випадки забруднення довкілля	6	65,5	56,9	3	3,4	11,8

Гіпотеза ґрунтована на тому припущенні, що основною передумовою ідентифікації зовнішнього об'єкта як "свого" є можливість контролю і відокремлення даного об'єкта. І навпаки, відчуття "свого" не виникає, якщо цей об'єкт з людиною ніяк не пов'язаний, "живе своїм життям" [Хейдметс,1995].

У сільській місцевості прибирання території біля власного будинку є однією з ознак визнання цієї території "своєю" та дотримання побутово-санітарних умов проживання, тоді як протилежна

¹ Опитування 1999 та 2019 років здійснено Центром "СОЦИС", а 2014 року - компанією "ГФК Юкрейн" за вищезгаданою вибіркою.

² В опитуванні 1999 року використовувалась інша редакція "Економити споживання води".

³ В опитуванні 1999 року використовувалось інше формулювання "Віддавати частину зарплати (наприклад 1%) у фонд охорони природи".

картина спостерігається серед мешканців багатоквартирних будинків у великих містах. Тут фактично відбулося відчуження городян від середовища свого безпосереднього проживання, яке у переважній більшості випадків визнається не своїм, а спільним. Емпіричним підтвердженням слугує опитування 2019 року, згідно з яким кожний п'ятий мешканець столиці прибирав територію біля свого будинку, тоді як серед селян цей показник перевищував майже втричі.

Отримані соціологічні дані показують, що на вербальному рівні значна частина українських громадян більше схильна до артикуляції своєї участі в екозахисних акціях, ніж до безпосередньої участі в захисті навколишнього природного середовища. Зафіксована розбіжність підтверджується і тим, що за всі роки моніторингу в екологічному русі брала участь незмінно мінімальна частка респондентів (1,3%, у 1994 р. та 0,8% у 2020 р.). Зазначений факт дає підстави говорити радше про моральну підтримку, прихильність до неурядових екологічних організацій і екологічного руху в цілому, ніж про реальне бажання залучитися до соціальних акцій екологічного спрямування. На тлі в цілому недостатньо ефективної і послідовної державної екологічної політики саме екологічний рух в Україні виконує функцію колективного актора альтернативної екологічної політики [Стегній, 2019].

Висновки

Головний висновок проведеного моніторингу масової екологічної свідомості населення України полягає в тому, що зазначений тип свідомості у сучасному українському суспільстві можна типологізувати як помірковано стурбовану свідомість – без відповідного активного залучення до соціальних екозахисних акцій.

У статусно-ієрархічній структурі соціальних цінностей екологічні цінності посідають далеко не перше місце, що перешкоджає екологізації масових соціальних практик та участі пересічних громадян у процесі інституціоналізації екологічних інтересів. Водночас екологічні умови проживання викликають достатньо негативну емоційну оцінку в більшості населення України, що об'єктивно стимулює звернення уваги соціологів до необхідності дослідження проблем, які безпосередньо стосуються екологічної безпеки проживання людини.

Наявна актуальність екологічної ситуації в Україні безпосередньо пов'язана з проблемами дотримання технологічної й епідемічної безпеки. Зважаючи на системний характер соціально-екологічних проблем, дотримання екологічної безпеки є обов'язковою умовою досягнення і соціальної, і національної безпеки загалом. В основу

практичної діяльності української держави слід покласти постулат про пріоритетність прав людини, зокрема гарантованого права на екологічну безпеку.

Для інституціоналізації екологічних інтересів в українському суспільстві доцільно враховувати усвідомлення значною частиною населення небезпеки погіршення екологічних умов проживання для здоров'я людини та доцільності ресурсозберігаючої поведінки. Ці мотиви залучення населення до практичних дій щодо збереження навколишнього природного середовища могли б, за умов послідовної екологічної політики держави і активності екологічного руху, стати поштовхом для поширення в Україні екологічно збалансованого способу життя.

Джерела

Бергер П., Лукман Т. (1995) *Социальное конструирование реальности*. Москва: Медиум.

Спасибенко С. Г. (2000) Методологические проблемы социологии человека. *Социально-гуманитарные знания*. № 2.

Стегній О. (2012) Соціологічне прочитання природи. Київ: Центр екологічної освіти та інформації,

Стегній О. (2011) Чверть століття після Чорнобиля: досвід соціологічного спостереження. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. № 3.

Стегній О. (2019) Екологічний рух як колективний актор альтернативної екологічної політики. *Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні*. Київ: Інститут соціології НАН України

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. (2020). Випуск 7(21). Київ: Інститут соціології НАН України.

Хейдметс М. (1980) Социально-психологические проблемы жилой среды (аспект персонализации среды). *Человек. Среда. Общение*. Таллинн: ТПедИ.

Special Eurobarometer 468. (2017). Report «Attitude of European citizens toward the environment». Отримано з: https://mehi.hu/sites/default/files/ebs_468_en_1.pdf

ДИНАМІКА САМООЦІНКИ СТАНУ ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Здоров'я населення є однією із головних умов соціально-економічного розвитку суспільства і розглядається як фактор національної безпеки. Ця ідеологія цілком узгоджується з Загальною декларацією прав людини і закріплена Конституцією України у статті 49. Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм. Держава створює умови для ефективного й доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності (Офіційне тлумачення положення частини третьої статті 49 див. у Рішенні Конституційного Суду № 10-рп/2002 від 29.05.2002). Держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя.

Як відомо, наприкінці ХХ століття в громадському здоров'ї населення України стався цілий ряд негативних тенденцій, які є результатом загального соціально-економічного неблагополуччя, характерного для даного періоду розвитку країни. Зазначені тенденції супроводжувалися негативною динамікою, по суті, всіх основних показників здоров'я населення. Першими з найбільш вагомим індикаторів здоров'я, що попереджають про неблагополуччя в громадському здоров'ї, є демографічні показники.

Соціально-демографічна ситуація в будь-якій державі формується відповідно до відтворення населення та міграційних процесів. Також на демографічну ситуацію в країні суттєво впливає стан здоров'я населення, який останніми роками в Україні помітно погіршується. Здоров'я як соціальна категорія тісно пов'язане з конкретним середовищем проживання і характером діяльності людини.

Визнано, що приблизно 50% здоров'я людини залежить від способу життя. Його негативними чинниками є шкідливі звички, надмірне фізичне та психологічне навантаження, несприятливі умови праці, малорухливість, незадовільні матеріально-побутові умови

тощо. Соціальну значущість здоров'я можна оцінити за допомогою показників працездатності, інвалідності та смертності. Тимчасова непрацездатність, і особливо цілковита втрата працездатності, завдають соціальної та економічної шкоди не лише конкретній особі, а й суспільству в цілому. Підвищення захворюваності, інвалідності та смертності призводить до прямої втрати трудового потенціалу. Специфіка демографічної ситуації в Україні в період з 1991 року й до сьогодні полягає в поєднанні масштабної депопуляції з погіршенням якісних характеристик населення (насамперед здоров'я), що дає підстави кваліфікувати її як затяжну демографічну кризу.

У нашій країні відбувається кардинальне зменшення кількості населення. Демографічна ситуація в Україні складна. За даними Держстату, чисельність постійного населення України 1992 року становила 51,7 млн осіб. А на початку 2021 року чисельність становила 41,4 млн осіб (але це без урахування Криму та окупованого Донбасу) [Державна служба статистики України, 2021]. За даними офіційної статистики, суто арифметично за 30 років незалежності населення України скоротилося на понад 10 млн осіб. І тут ще не враховано необліковані міграційні втрати.

Якщо розглядати весь період незалежності, найбільша чисельність населення в Україні була на початок 1993 року – 52,2 млн. Приблизно 52 млн фіксували і в 1992-му та 1994-му, але пік був саме в 1993-му, після того чисельність населення в Україні неухильно скорочується. Це скорочення дуже значне.

Тобто країна перебуває в глибокій демографічній кризі, і вияви цієї кризи бачимо буквально за всіма складовими демографічного процесу. Це відбувається як за рахунок зменшення народжуваності, так і за рахунок збільшення смертності, а також через масштабні міграційні процеси.

Порівняно з першими роками незалежності рівень народжуваності в Україні знизився удвічі. У 1992 році народилося 596,8 тис. малюків, а 2020 року – 293,4 тис.

Перший період спаду народжуваності був зафіксований у 1999–2001 роках. Якщо в 1998-му народилося 419,2 тис. дітей, то в 1999-му – 389,2 тис., у 2000-му – 385,1 тис., у 2001-му – 376,5 тис.

У 2008–2009 роках був своєрідний пік народжуваності: на світ з'явилося 510,6 тис. і 512,5 тис. дітей. Ще один пік був у 2012 році – тоді народилося 520,7 тис. дітей.

З 2014 року рівень народжуваності в Україні почав знижуватися. Антирекорд за час незалежності був зафіксований у 2020 році, коли народилося тільки 293,4 тис. дітей.

Рівень смертності в Україні порівняно з першими роками незалежності знизився, але все одно помирає людей більше, ніж народжується. Найбільше українців померло в 1995 році – 792,6 тис. [30 років Незалежності, 2021].

За оцінкою статистичного відомства, чисельність наявного населення в Україні на 1 липня 2021 року становила 41 383 182 особи. Від початку 2021 року населення України скоротилося на 205 172 особи (в тому числі за червень – на 25 057 осіб) [В Україні зросла смертність населення, 2021].

Усього з початку року в Україні померла 349 041 особа, що на 62 031 більше, ніж за січень-червень 2020 року, коли померло 287 010 осіб. У тому числі в червні померло 49 077 осіб (у червні 2020 року – 47 043 особи).

Від початку 2021 року в Україні народилося 132 595 осіб (торік 139 134), а міграційний приріст склав 11 274 осіб (торік – 7598) (табл. 1).

Таблиця 1

**Основні демографічні показники
за січень-червень 2021 року**

	<i>Січень-червень 2021</i>	<i>Довідково: січень-червень 2020</i>
Чисельність наявного населення (за оцінкою) на 1 липня	41 383 182	41 762 138
Середня чисельність наявного населення у січні-червні	41 485 768	41 832 277
Чисельність постійного населення (за оцінкою) на 1 липня	41 213 545	41 592 501
Середня чисельність постійного населення у січні-червні	41 316 131	41 662 640
Загальний приріст, скорочення населення	–205 172	–140 278
Природний приріст, скорочення (-) населення	–216 446	–147 876
Кількість живонароджених	132 595	139 134
Кількість померлих	349 041	287 010
з них дітей віком до 1 року	950	978
Міграційний приріст, скорочення (-) населення	11 274	7598
Кількість прибулих	197 773	167 235
Кількість вибулих	186 499	159 637

В Україні середня тривалість життя населення в цілому нижча за середній показник у світі – 67 років у чоловіків і 77 років у жінок. Водночас проблема старіння та депопуляції в Україні не найвища в Європі [Статус держави визначають, 2021].

Як змінилася тривалість життя в Україні? Якщо у 1991 році середній показник складав 69 років, у 2015-му – 71 рік, то 2021-го середній показник тривалості життя становив 72 роки:

- 64,6 очікувана тривалість життя чоловіків, 1991 рік
- 66,3 очікувана тривалість життя чоловіків, 2015 рік
- 67 очікувана тривалість життя чоловіків, 2021 рік
- 74,2 очікувана тривалість життя жінок, 1991 рік
- 76,3 очікувана тривалість життя жінок, 2015 рік
- 77 очікувана тривалість життя жінок, 2021 рік.

У Європі різниця у тривалості життя жінок і чоловіків становить 4–5 років. Але на всьому просторі колишнього Радянського Союзу, включно із країнами Балтії, вона сягає 10–11 років. [Державна служба статистики, 2021].

Середня очікувана тривалість життя – інтегрований показник, який відбиває стан справ у державі. Іншими словами, не ВВП на душу населення відіграє провідну роль, а тривалість життя середньостатистичної особи, і якщо вона мала, значить такі умови в країні, така якість життя, освіта і поведінка. Статеві-вікова структура померлих за причинами смерті віддзеркалює те, що відбувається в суспільстві. Треба покращувати умови життя, сферу обслуговування, але не останню роль у всьому цьому відіграє поведінка самих людей [Статус держави визначають, 2021].

Смертність – надійний статистичний показник. В Україні абсолютна більшість смертей реєструється, на відміну від захворюваності або інших показників.

Головною причиною смертності населення в країні є серцево-судинні захворювання, і за цим показником Україна залишається одним зі світових лідерів.

Згідно з даними ранжування, складеного на основі кількості смертей населення в Україні, найчастішими причинами смертності є:

1. Серцево-судинні захворювання (64,3%)
2. Новоутворення (14,1%)
3. Хвороби органів травлення (4,3%)
4. Неврологічні розлади (3,1%)
5. Самошкодження та міжособистісне насильство (2,7%).

У національному масштабі смертність від серцево-судинних захворювань за останні майже 30 років зросла на 8% (до 449 376 випад-

ків у 2019 році) і становить 64,3% загальної кількості смертей, тоді як у 1990 році було зафіксовано 350 605 смертей від серцево-судинних захворювань, що становить 56,5% відповідно [Серцево-судинні захворювання, 2021].

Серцево-судинні захворювання (переважно ішемічна хвороба серця та інсульт) є не тільки основними причинами смертності, а й одними з основних факторів інвалідності в усьому світі. Таких висновків дійшли американські вчені в результаті дослідження Глобального тягаря хвороб (GBD – Global Burden of Disease) у 2019 році [Global Burden of Cardiovascular, 2020].

Кількість серцево-судинних захворювань продовжує зростати майже у всіх країнах із середнім і низьким рівнем доходу. Проте сьогодні викликає тривогу той факт, що цей показник почав рости і в деяких країнах із високим рівнем доходу, де раніше він поступово знижувався.

Загалом виявлення випадків серцево-судинних захворювань майже подвоїлося за 30 років: з 271 млн у 1990 році до 523 млн у 2019 році, так само як і зросла кількість смертей від серцево-судинних захворювань за цей період: з 12,1 млн у 1990 році до 18,6 млн у 2019 році [Серцево-судинні захворювання, 2021].

Сьогодні понад 80% усіх смертей в Україні зумовлені саме серцево-судинними захворюваннями, а також цукровим діабетом, раком, хронічними обструктивними захворюваннями легень, розладами психічного здоров'я [Що робить Україна, 2019]. Крім того, в Україні існує ще недооцінена група захворювань, які призводять до інвалідизації працюючого населення внаслідок хронізації патологічного процесу, зокрема, вірусний гепатит, який поширюється парентальним шляхом.

Результати аналізу причин смертності свідчать про незадовільний стан системи охорони здоров'я та реального доступу населення до медичних послуг, що виступає однією з причин високих показників смертності від серцево-судинних захворювань у молодому віці, а гострий інфаркт міокарда є причиною смерті майже у 20 випадках на 100 тис. населення, близько 50% пацієнтів після перенесеного інсульту отримують первинну інвалідність, а майже 12% померлих від інсульту – особи працездатного віку [Про рішення Ради, 2021].

Головними чинниками високого рівня неінфекційних захворювань є ризикована поведінка людей (нездорове харчування, низька фізична активність, куріння, зловживання алкоголем), зумовлена неналежним усвідомленням власної відповідальності за своє здоров'я, та недостатня профілактична робота (особливо на рівні первин-

ної медичної допомоги). Поширені серед молоді шкідливі звички, безвідповідальна сексуальна поведінка молодих людей є одними з ризиків поширення ВІЛ-інфекції та інших інфекцій, що передаються статевим шляхом, тощо. Саме тому профілактика має бути пріоритетом трансформації української системи охорони здоров'я.

Ще одним визнаним Всесвітньою організацією охорони здоров'я чинником ризику, що призводить до збільшення захворюваності та смертності у світі, є забруднення повітря, і понад 80% захворювань тією чи іншою мірою залежать від його якості.

Недосконалість системи охорони здоров'я, низький рівень усвідомлення цінності здоров'я як власного капіталу, відсутність просвітницької складової для населення з питань здорового способу життя, перебування переважної більшості населення в умовах соціально-економічної нестабільності призводять до створення несприятливих умов для підтримки здорового способу життя.

Основа всієї трансформації системи охорони здоров'я – це зміна моделі фінансування та реалізація принципу «гроші йдуть за пацієнтом». Для спеціалізованої медичної допомоги це означає, що держава через Національну службу здоров'я України (НСЗУ) сплачуватиме кошти медичному закладу за конкретно надану медичну послугу, пролікований випадок або ж готовність надавати допомогу. На це у держбюджеті 2020 року було передбачено 70,4 млрд грн [Беззуб, 2020: с. 3–12].

За цією моделлю фінансування лікарні не отримуватимуть кошти за необ'єктивне завищення кількості ліжок-місць, економічно невиправдані побутові витрати та роздуті штати співробітників. Тобто реформа передбачає підвищення ефективності використання бюджетних коштів у системі охорони здоров'я та стимулює підвищення доступності та якості надання медичних послуг для пацієнтів.

Тепер лікарні і відповідно лікарі не можуть розраховувати на субвенцію з держбюджету, яка переважно йшла на зарплати. Натомість НСЗУ закуповуватиме у лікарень медичні послуги і платитиме за них згідно з тарифами. Скільки лікарня заробить, стільки й отримає. Тобто зарплата лікарів тієї чи іншої лікарні залежатиме від того, скільки і яких медичних послуг вони надаватимуть пацієнтам. Тому бути посередньою лікарнею чи посереднім спеціалістом стане не вигідно, бо фіксованої зарплати не буде, пацієнт матиме право вибрати того спеціаліста, якого вважає найкращим, а НСЗУ заплатить гроші за надану медпослугу тій лікарні, яку обере пацієнт.

Обсяг фінансування Міністерства охорони здоров'я України у 2021 році збільшився на 36,8% порівняно з попереднім роком –

до 159,2 млрд грн порівняно з 116,4 млрд грн у 2020 році, з урахуванням продовження реалізації заходів реформи фінансування системи охорони здоров'я відповідно до Закону України "Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення" [Видатки на охорону, 2021].

Окрім структурно-функціональних перетворень медичної системи, важливим аспектом реформи є формування у населення України відповідального ставлення до свого здоров'я, яке значною мірою залежить від власної поведінки: перехід на здорове харчування, відмова від шкідливих звичок, вчасне звернення до лікаря й дотримання його рекомендацій замість самолікування, проходження профілактичних оглядів, вакцинація тощо. Підвищення ефективності профілактики захворювань, забезпечення їх раннього виявлення та лікування сприятиме значному поліпшенню якості життя і здоров'я населення України.

Згідно з визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), здоров'я – це стан повного соціального, біологічного і психологічного благополуччя людини, а не тільки відсутність хвороб і фізичних вад. Отже, воно є суспільним багатством, а не лише особистим надбанням людини, одним із найважливіших показників добробуту народу. Метою Європейської стратегії "Здоров'я для всіх – 21" визначено реалізацію кожною людиною повною мірою свого потенціалу здоров'я. Під потенціалом здоров'я розуміють максимально досяжний рівень здоров'я людини. Потенціал здоров'я визначається здатністю піклуватися про власне здоров'я та здоров'я інших, приймати рішення і контролювати власне життя, а також забезпечувати створення суспільством умов, що сприяють досягненню здоров'я всіма його членами [Барна, Корост, 2015].

Слід зазначити, що Україна чи не весь період незалежності перебувала у стані "реформування системи охорони здоров'я, і ледь не кожен на власному досвіді відчув його перебіг. Іншими словами, за весь цей час у цій сфері майже не відбулося істотних позитивних змін. Так, за результатами опитування, проведеного соціологічною групою "Рейтинг" у травні 2017 року, лише 9% опитаних відчули, що якість державних медичних послуг покращилася за останні два роки; половина з опитаних стверджувала, що ситуація погіршилась, третина визнала, що змін не відбулося і якість послуг залишилась на тому самому рівні [Динаміка оцінок медичної реформи, 2017].

Попри все, зміни все-таки є (як на законодавчому, так і організаційному рівнях). Водночас тривалий період кризи медичної галузі, абсолютна невідповідність її організації й управління ринковим

механізмам не дає можливості “швидких результатів”, і оцінити результативність будь-яких управлінсько-організаційних заходів можна лише через 3–5 років. Але вже сьогодні, здійснивши аналіз змін у цій сфері, можна окреслити ризики та спрогнозувати можливі проблеми [Щорічна доповідь про стан здоров'я, 2017: с. 5].

В усьому світі організаційно-економічні принципи регулювання системи охорони здоров'я безперервно змінюються. Головним рушієм при цьому виступають фінанси, а частіше за все – їх брак. І це проблема не лише України, вона має глобальний характер. Основними чинниками цього процесу є те, що: 1. медична наука розвивається, нові технології й засоби лікування (з доказовою базою!) суттєво підвищують вартість лікування того чи іншого захворювання; 2. населення старіє, відсоток людей похилого віку в популяції зростає, відповідно, зростає і тягар навантаження на систему. Через це варто розглянути головні напрями змін у сфері охорони здоров'я України, визначити можливі ризики та проблеми. 3. постає нагальна проблема у зміні підходів і принципів фінансування системи охорони здоров'я шляхом закріплення моделі національного солідарного медичного страхування зі 100% покриттям витрат. Здійснення реформування системи охорони здоров'я полягає ще й у тому, що вона здійснювалася паралельно з процесами децентралізації, а у 2020 році Україна, як і весь світ, увійшла в пандемію COVID-19. Попри гостру ситуацію з пандемією, у період від початку карантинних заходів понад чверть громадян України вказали, що медична система покращилась (нагадаємо, що у 2017 році на це вказали лише 9%), а за результатами соціологічного дослідження “Всеукраїнський омнібус”, проведеного дослідницькою компанією “Active Group” у червні 2021 року, перший етап медичної реформи позитивно оцінила понад третина респондентів.

Оцінюючи стан медичної системи від початку карантинних заходів через пандемію коронавірусної хвороби, 27,8% опитаних вказали на її покращення; 7,4% сказали, що система істотно покращилась, а 20,4% – що трохи покращилась. Погіршення у медичній системі відбулось на думку 35% респондентів, 9,1% зауважили, що погіршення є істотним, кожен четвертий з опитаних (25,9%) зізнався, що система трохи погіршилась і 37,2% респондентів не визначились із оцінкою [Українці вважають вітчизняну медицину, 2021].

Отже, з впровадженням медичної реформи розпочались позитивні зміни як в оцінюванні системи охорони здоров'я, так і в самооцінюванні стану здоров'я громадянами України.

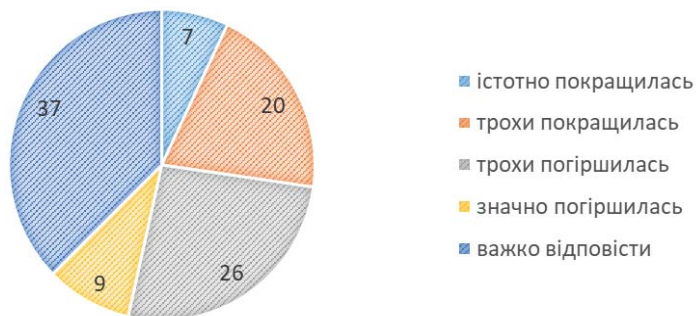

Рисунок 1. Як Ви вважаєте, чи покращилась медична система з початку карантинних заходів?, %

Самооцінка стану здоров'я

Дані моніторингу Інституту соціології НАН України уможливають аналіз різноманітних суб'єктивних показників здоров'я у широкій часовій перспективі (з 1992 до 2020–2021 р.), зокрема самооцінки щодо стану здоров'я, наявності хронічних і застудних захворювань, перебування на медичному обліку.

Самооцінка здоров'я й розуміння поведінкових тенденцій дає змогу відстежувати новітні соціальні тренди, визначати нові цілі для інтервенцій, ідентифікувати цільові аудиторії для втручання, забезпечувати підтримку зацікавлених осіб, оцінити результативність програм, покликаних протидіяти негативним поведінковим практикам тощо, так само, як є важливими для тих, хто ухвалює рішення щодо організації системи охорони здоров'я.

Суб'єктивна оцінка стану здоров'я є віддзеркаленням об'єктивного стану індивіда (на емоційному і когнітивному рівні психіки) та відображає сукупність інтерорецептивних відчуттів особи, особливостей її біохімічного, гормонального та нервового стану [Корхова, 2001: с. 224–252], тобто вона є важливою детермінантою настрою і загального стану особи (на фізіологічному і психофізіологічному рівні), впливає на культуру здорового способу життя (ЗСЖ)¹ і ставлення особи до власного здоров'я [Психологія здоров'я, 2003]. За висновками О. Решетникова, результати самооцінки респондентами стану здоров'я мають, безумовно, суб'єктивний характер та зале-

¹ *Здоровий спосіб життя* – це дії, спрямовані на запобігання захворювань, зміцнення всіх систем організму та поліпшення загального самопочуття людини.

жать від таких чинників, як психологічні особливості індивіда (песимістична чи оптимістична позиція щодо життя, недовірливість як риса характеру); самопочуття на момент опитування; стан здоров'я оточуючих; частота і тяжкість захворювань, перенесених респондентом останнім часом; інформованість про результати медичного обстеження; стан навколишнього середовища; ступінь задоволеності рівнем життя, рівнем медичного обслуговування тощо [Решетников, 2000]. Досліджуючи зв'язок між матеріальним (економічним) статусом і показниками здоров'я та ЗСЖ, дослідники виходять з припущення, що рівень доходу може істотно впливати на психологічний стан людини, позначатися на стані його здоров'я і на культурі ЗСЖ. Проте емпіричні дані вельми суперечливі: І. Назарова вважає, що малозабезпечені чоловіки вірогідніше за умовно забезпечених матимуть проблеми зі здоров'ям (у жінок такого ефекту не спостерігається) [Назарова, 2001: с. 46–53]. В. Дж. Браун та Н. Русинова встановили U-подібну залежність, згідно з якою “погане здоров'я частіше спостерігається у осіб з середнім достатком” [Браун, Русинова, 1999: с. 44–57]. Загалом, залежність між доходом і самооцінкою здоров'я є питанням спірним, натомість залежність між соціальним статусом респондентів та їх оцінкою стану власного здоров'я вивчена дещо краще. Як показують дані досліджень, найкраще за інших оцінюють своє здоров'я співробітники комерційних організацій, що радше за все пов'язане з їхнім віком; як “задовільне” частіше оцінюють власне здоров'я працівники бюджетних організацій, що пов'язане з тим, що більшість з опитаних мають вищу освіту; і найгіршу оцінку власному здоров'ю дають пенсіонери [Прозоров, 1996; Решетников, 2000].

За даними моніторингових опитувань, у 2020 році показники самооцінки стану здоров'я були майже такі самі, як і в перший рік незалежності. І тоді, і сьогодні майже третина опитаних (29%) оцінювали його як відмінний чи добрий, приблизно однакова кількість респондентів як поганий чи дуже поганий (17% у 1992 році і 18,5% у 2020-му) і абсолютно однакова (по 53% відповідно у 1992 і у 2020) – як задовільний. Отже, показники самооцінки стану здоров'я населення України у 2020 році залишилися на тому самому рівні, що і у перший рік незалежності (1992 р.).

Упродовж 1992–2020 років ситуація щодо самооцінки стану здоров'я коливалася і лише впродовж останніх кількох років спостерігалась тенденція до поступового зростання частки здорових жителів України. Так, якщо у 2010–2012 роках майже кожен п'ятий (20%) з українців вважали себе здоровими (за самооцінкою назвали власний стан здоров'я відмінним чи добрим), то, починаючи з 2014 року,

Розділ третій

цей показник поступово зростає і у 2019–2020 роках становив близько 29%. Отже, частка здорових досягла значення 1992 року (29%). Найнижчий показник самооцінки стану здоров'я спостерігався у 2004 році – лише 16% опитаних назвали свій стан здоров'я відмінним чи добрим. Водночас того самого року найбільшою виявилася частка тих, хто оцінив свій стан здоров'я як задовільний (58%), така сама кількість громадян була і у 2010 році. Найгіршим стан здоров'я населення був у 1998 році – 34% опитаних означили його як поганий чи дуже поганий (рис. 2).

Результати щорічного моніторингу свідчать про те, що в останні 6–7 років (2014–2020 рр.) спостерігається стійке покращення самооцінки стану здоров'я населення (рис. 3).

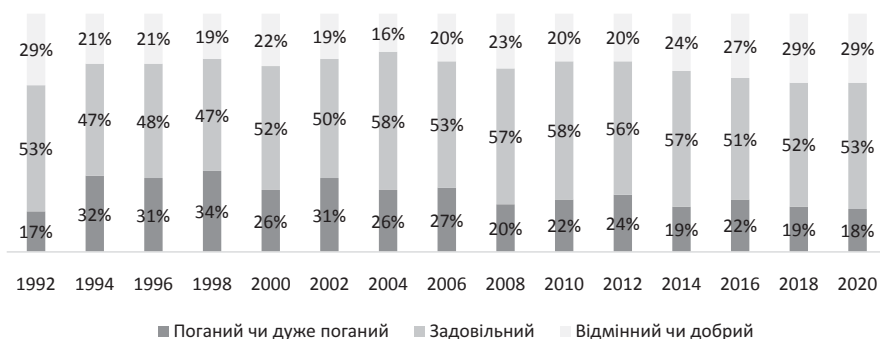

Рисунок 2. Динаміка самооцінки стану здоров'я українців, 1992–2020 роки

Рисунок 3. Самооцінка стану здоров'я, %

Отже, перебування півтора року в умовах пандемії, ймовірно, наклали відбиток на здоров'я та самопочуття українців. За даними дослідження, проведеного соціологічною фірмою ТОВ "Human Research" у серпні 2021 року (в рамках реалізації дослідницького проєкту Інституту соціології НАН України "Соціальні наслідки пандемії COVID-19 в контексті суспільної трансформації в Україні: соціологічний підхід" за грантом НФДУ), станом на кінець літа 2021 року, 47% дорослого населення України оцінили своє здоров'я як відмінне чи добре, 44% – як задовільне, а 8% – як погане або дуже погане, і 1% населення не змогли визначитись з оцінкою (табл. 2).

Порівняно з 2020 роком у 2021-му суттєво зросла частка тих, хто вважає свій стан здоров'я відмінним чи добрим, і, відповідно, зменшилася частка тих, хто оцінив своє здоров'я як задовільне, і тих, хто зазначив його як погане чи дуже погане.

Таблиця 2

Як Ви загалом оцінюєте стан свого здоров'я?, %

	2020	2021
Дуже поганий	3	1
Поганий	15	7
Задовільний	53	44
Добрий	25	31
Відмінний	4	16
Важко відповісти	3	1

Загалом, на стан здоров'я можуть впливати різні чинники, зокрема вік, стать, освіта, рівень матеріального добробуту, місце проживання тощо.

Моніторингові дослідження Інституту соціології підтверджують той факт, що чим старша вікова група респондентів, тим менша частка здорових серед них. Так, за даними 2020 року, серед людей віком від 18 до 29 років здоровими (такими, що оцінили стан свого здоров'я як відмінний і добрий) почуваються 51%, у віковій групі 30–55 років – 35%, а у групі віком 56 років і старше – 8%.

Щодо гендерних відмінностей, то ми бачимо, що чоловіки вважають своє здоров'я дещо кращим, аніж жінки. Це може бути пов'язано з тим, що середня тривалість життя жінок в Україні приблизно на 10 років вища, ніж чоловіків (77 років у жінок і 67 – у чоловіків), тому частка жінок у найстарших вікових групах, яким притаманна найнижча самооцінка стану здоров'я, ще більша, ніж серед молодших.

За типом населеного пункту відсоток тих, хто почувається здоровим, дещо вищий у містах, аніж у сільській місцевості. Це може бути пов'язано як із умовами праці та рівнем матеріального добробуту (який є вищим у містах, ніж у селах), так і з доступністю послуг із охорони здоров'я, більш розвиненою лікувальною інфраструктурою у містах.

Рівень здоров'я, як правило, безпосередньо пов'язаний з рівнем освіти. Чим вище середній рівень освіти в певному соціальному середовищі, тим кращі узагальнені показники здоров'я воно демонструє. Природно, що піклування про власне і громадське здоров'я неможливо без знання того, чому і як це робити. У цьому сенсі поняття освіти доцільно розуміти не тільки як освіту суто валеологічну, а значно ширше – як загальну освіту в цілому, і чим ширше знання основних природничих, наукових, філософських, гуманітарних засад, тим більше можливостей створити в суспільстві системне уявлення про проблему здоров'я взагалі. Крім того, поняття освіти потрібно розуміти комплексно: і як надання інформації, і як навчання методам, прийомам і навичкам здорового способу життя, і як виховання в душі безумовного пріоритету цінностей індивідуального і громадського здоров'я в усіх його проявах, сферах, рівнях.

Спостерігається зв'язок між станом здоров'я і рівнем добробуту: чим кращий матеріальний рівень життя, тим вища частка тих, хто має відмінне або добре здоров'я. Так, якщо серед найменш заможних (кому не вистачає грошей та харчів і які інколи жебракують) оцінили свій стан здоров'я як відмінний чи добрий лише 6%, то серед людей із високим рівнем матеріального добробуту (кому вистачає на все необхідне, навіть вдається зробити заощадження) – 43%, а серед людей із дуже високим рівнем матеріального забезпечення (котрі живуть у повному достатку) – 50% (табл. 3). Словом, чим вищий рівень добробуту, тим кращі можливості для турботи про здоров'я.

Також стан здоров'я певною мірою залежить від ступеня задоволеності своїм життям загалом: серед тих, хто скоріше або цілком задоволений своїм життям загалом, здоровими (оцінюють власний стан здоров'я як відмінний чи добрий) почуваються 52% опитаних, а серед тих, хто зовсім або скоріше незадоволений своїм життям загалом, здоровими почуваються майже втричі менше (17%) опитаних.

Самооцінка стану здоров'я корелює з позицією опитаних щодо того, від чого залежить те, як складається власне життя. Серед тих, хто позитивно (добре та відмінно) оцінює стан свого здоров'я, найбільшу (37%) частку становлять проактивні громадяни, які беруть

Таблиця 3

**Оцінка стану здоров'я, перебування на медичному обліку,
наявності хронічних захворювань, 1992, 2002, 2020 роки, %**

Соціальні групи	Самооцінки стану здоров'я					
	1992, 2002*			2020		
	Стан здоров'я відмінний та добрий	Перебувають на медобліку* 2002	Мають одне та більше хронічних захворювань	Стан здоров'я відмінний та добрий	Перебувають на медобліку	Мають одне та більше хронічних захворювань
<i>За статтю</i>						
Чоловіча	38	24	44	34	16	32
Жіноча	22	29	62	25	21	43
За віком						
18–29 років	48	12	33	51	6	19
30–55 років	27	25	56	35	13	30
56 і більше	9	40	78	8	34	60
<i>За місцем проживання</i>						
м. Київ	23	30	67	20	20	44
Місто з населенням від 250 тис.	28	30	55	30	17	37
Невелике місто	28	26	57	28	23	43
Село	31	24	51	31	16	32
За рівнем освіти						
Неповна середня освіта	–	32	–	19	22	34
Повна середня освіта	–	21	–	23	23	45
Середня спеціальна освіта	–	29	–	26	18	40
Вища освіта	–	26	–	35	17	36
<i>За рівнем матеріального стану</i>						
Часто не маємо грошей та харчів – інколи жebraкуємо	–	25		6	37	56
Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	–	38	–	9	48	52
Вистачає лише на продукти харчування	–	31	–	16	26	46
Вистачає загалом на прожиття	–	18	–	30	14	34
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	–	25	–	41	14	33
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	–	9	–	62	10	27
Живемо у повному достатку	–	0	–	86	0	7

<i>За рівнем задоволеності життям</i>						
Зовсім не задоволений	20	32	61	13	30	58
Скоріше не задоволений	23	27	59	19	24	48
Важко сказати, задоволений чи ні	27	28	55	21	19	37
Скоріше задоволений	45	17	42	42	13	29
Цілком задоволений	47	21	53	62	10	18
<i>За позицією щодо того, від чого залежить те, як складається власне життя</i>						
Здебільшого від зовнішніх обставин	19,5	32	59	14	26	47
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	25	25	62	22	23	38
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	32	24	51	28	17	39
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	42	22	38	45	13	34
Здебільшого від мене	46	29	41	37	14	30

**Дані моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України за 2002 рік*

відповідальність на себе, вважаючи, що їхнє життя цілковито залежить від власних дій і, навпаки, найменшу (14%) частку становлять ті, хто вважає, що те, як складається їхнє життя, залежить здебільшого від зовнішніх обставин.

Щорічні дані моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України свідчать про те, що тенденції в оцінюванні власного здоров'я в основних соціально-демографічних групах (за статтю, віком, освітою, місцем проживання), а також за такими показниками, як рівень матеріального стану, рівень задоволеності життям і ставлення до того, від чого (від себе або від зовнішніх обставин) залежить те, як складається власне життя, за роки обстеження (1992–2020) практично не змінюються.

Оцінка показників хронічних захворювань

Одним із найважливіших показників стану здоров'я в моніторингу Інституту соціології є наявність хронічних захворювань.

Упродовж майже 30 років (з 1992 по 2020 рр.) спостерігається позитивна динаміка зменшення показника хронічних захворювань. Частка українців, які не мали хронічних захворювань, збільшилася у 2020 році порівняно з показниками 1992 року з 45% до 62%. Водночас зменшилася частка тих, хто мав одне хронічне захворювання з 33% до 23%, і тих, хто мав декілька, – з 22% до 15% (рис. 4).

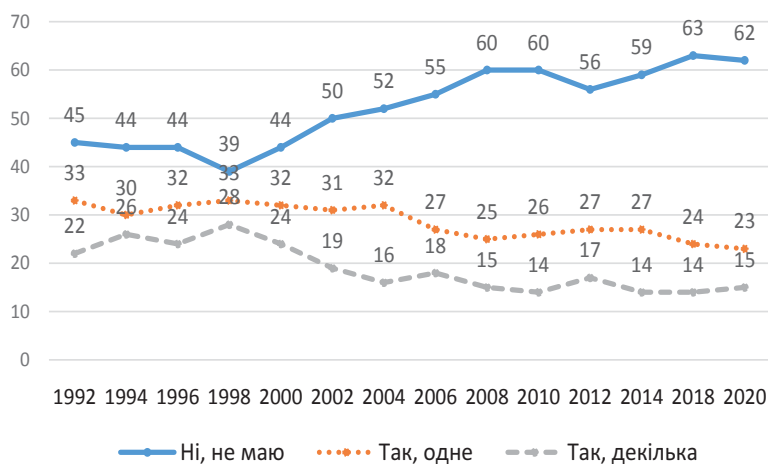

Рисунок 4. Динаміка показників хронічних захворювань, 1992–2020, %

Чоловіки традиційно оцінюють стан свого здоров'я дещо краще – лише 32% мають одне та більше хронічних захворювань порівняно з 43% жінок.

Очікувано, що з віком рівень хронічних захворювань збільшується, одне або більше хронічних захворювань мають 19% у групі віком 18–29 років, 30% у групі віком 30–55 років і 60% – у групі осіб віком 56 років і більше.

Виявлено, що наявність хронічних захворювань найчастіше зазначали респонденти з повною середньою освітою. Серед них 45% осіб мають одне та більше хронічних захворювань, і зі збільшенням рівня освіти відсоток осіб з хронічними захворюваннями зменшується. Проте найменше осіб із хронічними захворюваннями серед найменш освічених – 34% мають неповну середню освіту.

Самооцінювання наявності хронічних захворювань також корелює з рівнем матеріального стану. Найбільш заможні (“живемо в повному достатку”) менше за всіх мають хронічні захворювання (7%) порівняно з 27% у групі тих, кому “вистачає на все необхідне і навіть на заощадження”; з 33% у групі тих, кому “вистачає на все необхідне, але не до заощаджень”; з 34% з групи тих осіб, кому “вистачає загалом на прожиття”; з 46% з тих, кому вистачає “лише на продукти харчування”; з 52% з тих, кому “не вистачає продуктів харчування і які інколи змушені голодувати” і з переважною більшістю (56%) з тих осіб, які “часто не мають грошей та харчі і які змушені інколи жебракувати”.

За місцем проживання також є деякі розбіжності: менше за всіх мають хронічні захворювання мешканці сіл (32%) та мешканці міст з населенням 250 тис. і більше (37%). Найбільший відсоток тих, хто має хронічні захворювання, спостерігається серед мешканців м. Києва і серед мешканців невеликих міст – 44% і 43% відповідно.

Простежується кореляційний зв'язок між рівнем хронічних захворювань і задоволеністю життям загалом. Чим вище рівень задоволеності, тим менше хронічних захворювань. Серед тих, хто має одне та більше хронічних захворювань, більше половини (58%) становлять ті, хто зовсім не задоволений своїм життям загалом; 48% - це ті, хто скоріше не задоволений; 37% - не визначилися, задоволені вони чи ні; 29% - скоріше задоволені життям і 18% - ті, хто цілком задоволений своїм життям. Отже, чим оптимістичніше сприймають своє життя респонденти, тим менше хронічних захворювань вони мають.

Також з наявністю хронічних захворювань корелює позиція громадян щодо обставин, від яких залежить те, як складається їхнє життя. Серед проактивних громадян (тих, хто вважає, що перебіг його життя здебільшого залежить від нього самого) найменша (30%) кількість тих, хто має одне та більше хронічних захворювань; трохи більше (34%) їх серед тих, хто вважає, що життя залежить більшою мірою від них самих, аніж від зовнішніх обставин, і найбільшу частку (47%) виявлено серед тих, хто вважає, що тільки зовнішні обставини визначають перебіг його життя.

Оцінка показників перебування населення на медичному обліку

Про покращення стану здоров'я українців свідчать і показники перебування на медичному обліку. Вперше цей показник був впроваджений у моніторингове дослідження ІС НАНУ 2002 року. З того часу і до 2020 року ми спостерігаємо зростання частки тих, хто не перебував на медичному обліку (з 73% до 81%). Також майже вдвічі зменшилася частка тих, хто перебував на диспансерному обліку, але не мав інвалідності (з 20% до 11%) і майже сталою залишилася частка тих, хто є інвалідом 1-3 групи (з коливанням у діапазоні 6-8%), при цьому їх частка становила у 2002 році - 7%, а у 2020 - 8% (див. табл. 4).

Тенденції щодо перебування на медичному обліку в основних соціально-демографічних групах (за статтю, віком, освітою, місцем проживання, рівнем матеріального стану, рівнем задоволеності життям) і позицією щодо перебігу життя респондента (активна/пасивна) є такими самими, як і при оцінюванні стану здоров'я, наявно-

Таблиця 4

**Динаміка показників перебування населення
на медичному обліку, 2002–2020 роки, %**

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2018	2020
Ні, не перебуваю	73	73	73	76	81	77	79	80	81
Перебуваю на диспансерному обліку, але не маю інвалідності	20	21	19	19	14	17	16	14	11
Інвалід 3 групи	3	3	3	2	3	3	3	4	4
Інвалід 2 групи	3	3	4	3	2	2	2	2	3
Інвалід 3 групи	1	0	1	0	1	1	0,5	0	1

сті хронічних захворювань, і за роки обстеження (2002–2020) вони практично не змінилися.

Оцінка показників частоти простудних захворювань

Показник простудних захворювань упродовж 27 років був доволі сталим, хоча і з деякими коливаннями: з року в рік близько чверті населення (від 20 до 28%) впродовж року жодного разу не хворіли, майже третина (від 28 до 35%) хворіли раз на рік і майже стільки ж (від 33 до 39%) двічі-тричі на рік. Певна тенденція до зниження спостерігалася з 2004 року і лише серед тих, хто мав простудні захворювання чотири і більше разів на рік.

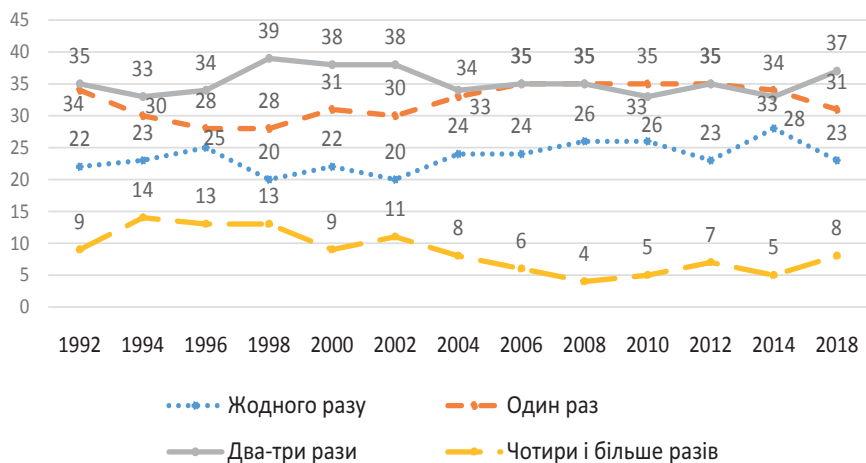

Рисунок 5. Динаміка показників частоти простудних захворювань населення за рік, 1992–2018 роки, %

Залежність частоти простудних захворювань від віку, статі, освіти, місця проживання, матеріального стану, рівня задоволеності життям загалом і позиції щодо обставин, від яких залежить перебіг життя, зберігається такою самою, як і у самооцінюванні стану здоров'я чи наявності хронічних захворювань.

За результатами моніторингового дослідження майже 77% українців мали простудні захворювання хоча б раз на рік, але брали бюлетень або дотримувалися постільного режиму не більше половини (44–50%) з них.

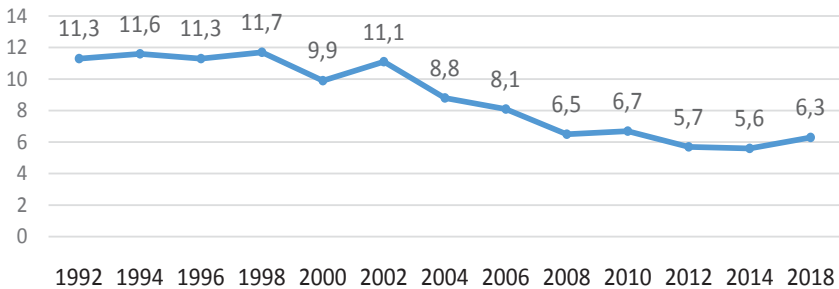

Рисунок 6. Скільки днів (приблизно) за останні 12 місяців Ви хворіли так, що довелося брати бюлетень або дотримуватися постільного режиму?

Упродовж 27 років (з 1992 по 2018 р.) спостерігалось стабільне зменшення кількості днів, коли хворі брали бюлетень або дотримувалися постільного режиму: з 11,3 днів у 1992 році до 6,3 днів у 2018 році.

Висновки

Отже, сприйняття / оцінювання українцями власного здоров'я найбільшою мірою детерміновано соціально-демографічними характеристиками, серед яких: стать – жінки почуваються менш здоровими, ніж чоловіки; вік – чим старше особи, тим менше серед них здорових; рівень матеріального стану – чим вони багатше, тим менше у них проблем зі здоров'ям, а також певною мірою освіта – серед більш освічених менше тих, хто мав хронічні захворювання; місце проживання – у селі менше опитаних мали проблеми зі здоров'ям, ніж у містах; ступінь задоволеності життям – серед задоволених загалом менше тих, хто хворів; позиція громадян щодо того, як складається його життя – більш активні громадяни, які вважають, що їхнє життя залежить від власних дій та вчинків, менше хворіють, ніж ті, хто покладається тільки на зовнішні обставини.

Джерела

Барна О. М., Корост Я. В. (2015). Дослідження ВЕСНА: самооцінка стану здоров'я населенням України. Ліки України. Отримано з: http://www.health-medic.com/articles/liki_ukr/2015-12-02/9.pdf.

Беззуб І. (2020). Другий етап медичної реформи в Україні: (не) на часі. Громадська думка про правотворення. 7 (192). Отримано з: <http://nbuviar.gov.ua/images/dumka/2020/7.pdf>.

Браун В. Дж., Русінова Н. Л. (1999). Социальные неравенства и здоровье. Журнал социологии и социальной антропологии. Т. 2. (Вып. 1).

Видатки на охорону здоров'я у 2021 р.: коли очікування розбиваються об жорстоку реальність. (2021). Отримано з: <https://www.apteka.ua/article/579552>.

В Україні зростає смертність населення – Держстат (2021). Отримано з: <https://www.slovoidilo.ua/2021/08/18/novyna/suspilstvo/ukrayini-zrosla-smertnist-naselennya-derzhstat>

Державна служба статистики України. Населення України (2021). Отримано з: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/news/op_popul.asp

Динаміка оцінок медичної реформи. (2017). Результати дослідження соціологічної групи "Рейтинг". Отримано з: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_ocenok_medicinskoj_reformy.html

Корхова И. В. (2001). Методы оценки здоровья. Женщина, мужчина, семья в России: последняя треть XX века. Москва: Изд-во ИСЭПН.

Назарова И. Б. (2001). Субъективные и объективные оценки здоровья населения. Бюллетень российской социологической сети. №3.

Никифоров Г. С. (ред). (2003). Психология здоровья. Санкт-Петербург: Питер.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 травня 2021 року "Про Стратегію людського розвитку". (2021). Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225/2021#Text>

Прозоров Ю. А. (1996). Состояние здравоохранения в Украине и его реформа: взгляды и оценки населения, врачей и экспертов. Симферополь.

Решетников А. В. (2000). Методология исследований в социологии медицины. Москва: REFFL-book.

Серцево-судинні захворювання – головна причина смерті українців. (2021). Висновки з дослідження Глобального тягаря хвороб у 2019 році. Отримано з: <https://phc.org.ua/news/sercevo-sudinni-zakhvoryuvannya-golovna-prichina-smerti-ukrainciv-visnovki-z-doslidzhennya>

Статус держави визначають економіка та чисельність населення. (2021). Голос України. Отримано з: <http://www.golos.com.ua/article/345882>

30 років Незалежності: як змінювалася демографічна ситуація в Україні. (2021). Отримано з: <https://www.slovoidilo.ua/2021/08/24/infografika/suspilstvo/30-rokiv-nezalezhnosti-ukrayiny-yak-zminyuvalasya-demografichna-sytuacziya-ukrayini>

Що робить Україна для подолання неінфекційних хвороб: перша національна конференція (2019). Отримано з: <https://moz.gov.ua/article/news/schobit-ukraina-dlja-podolannya-neinfekcijnih-hvorob>.

Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2016 рік. (2017). Київ: МОЗ України, ДУ "УІСД МОЗ України".

Global Burden of Cardiovascular Diseases and Risk Factors. 1990–2019. (2020). Отримано з: <http://www.healthdata.org/research-article/global-burden-cardiovascular-diseases-and-risk-factors-1990%E2%80%932019>

ОЦІНКА НАСЕЛЕННЯМ СФЕРИ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ

З 1 квітня 2020 року стартував другий етап медичної реформи (перший етап розпочався у 2016 р.) [Реформа охорони здоров'я в Україні з 2016 року, 2016].

Згідно з цією реформою українці отримали право обирати лікарів та лікарню, де вони б хотіли проходити лікування. Трохи раніше (починаючи з 2017 року) в країні було запущено програму “Доступні ліки”, яка мала на меті зменшення фінансового навантаження та покращення ситуації з доступністю ліків. Усі ці кроки потрібні для того, щоб поліпшити якість надання медичних послуг, зробити їх більш доступними для населення. Однак не все так просто. Так, згідно з даними опитування “Оцінка медичної сфери” соціологічної групи “Рейтинг”, у 2020 році значна частина громадян (64%) визнали, що вони скоріше не задоволені проведенням медичної реформи в Україні, і тільки 18% були скоріше задоволені її проведенням, натомість 13% опитаних взагалі нічого не чули про реформу [Оцінка медичної сфери, 2020]. За даними того самого дослідження, 40% респондентів на запитання про оптимальний термін проведення реформування зазначили, що для успішної її реалізації в Україні потрібно три і більше років, 21% визнали, що достатньо і року, а 9% зауважили, що з реформою медичної системи можна впоратись і за півроку. Кожен п'ятий громадянин України (20%) вважає, що медична реформа ніколи не буде успішно реалізована. Натомість результати моніторингу “Українське суспільство” 2019 року показали, що чверть населення країни (25%) позитивно оцінили зміни, що відбулися у царині охорони здоров'я (вільний вибір власного лікаря, програма “Доступні ліки”) та їхній вплив на життя в країні. 35% респондентів негативно оцінили вплив змін в означеній царині. [Українське суспільство, 2019]. Тобто ми можемо сказати, що населення України швидше скептично ставиться до реформ, які мали місце у системі охорони здоров'я.

За даними вищезазначеного дослідження соціологічної групи “Рейтинг”, майже 60% опитаних чули про такі ініціативи Міністерства охорони здоров'я, як електронна система *eHealth*, оновлення автопарку екстреної допомоги, запровадження системи інформу-

вання населення щодо вакцинації, надання права громадянам добровільно вирішувати питання передачі органів на трансплантацію після своєї смерті. Про інші ініціативи поінформована лише третина населення (відновлення безкоштовного тестування на гепатит, будівництво міжрегіональних лікарень, посилення епідеміологічного контролю, створення університетських клінік). Ті, хто знає про ці ініціативи – дещо більше підтримують їх впровадження. Загалом усі зазначені ініціативи підтримують більшість опитаних, і найвищою підтримкою користуються ідеї оновлення автопарку й відновлення безкоштовного тестування на гепатит.

Так сталося, що другий етап медичної реформи стартував якраз під час пандемії COVID-19. Можна припустити, що на ставлення населення України до цієї реформи могли вплинути не завжди виважені рішення влади. Так, за даними моніторингу “Українське суспільство”, у 2020 році 72% респондентів зазначили, що їх хвилює проблема епідемії коронавірусу; також 59% респондентів вказали на погіршення епідеміологічної ситуації в країні. Водночас цього ж року 74% респондентів визнали, що влада докладаеть недостатньо зусиль для боротьби з епідемією, ба навіть взагалі нічого не робить для цього [Українське суспільство, 2020]. До того ж, за результатами дослідження “Оцінка медичної сфери”, половина опитаних очікують нову хвилю епідемії коронавірусу восени-взимку 2021 року, водночас 46% вважають, що влада повинна знову запровадити жорсткі карантинні заходи під час можливої другої хвилі епідемії, але при цьому стільки ж (47%) – проти таких заходів. Ті, хто очікує настання другої хвилі, більше вважають за необхідне впровадження карантинних заходів, однак і серед них третина проти цього.

Отже, ми бачимо, що населення України у 2019–2020 роках було не надто вдоволене змінами, що відбуваються у сфері охорони здоров'я. Однак постає питання: чи відбулися з 90-х років якісь зрушення у сприйнятті населенням України медичної сфери? Як воно оцінювало її протягом періоду незалежності України? Спробуємо дати відповідь на ці питання, а також з'ясувати, як населення України загалом та різні його соціально-демографічні групи (за статтю, віком, типом населеного пункту, оцінкою матеріального добробуту сім'ї) протягом 1996–2020 років¹ оцінювали стан свого здоров'я, достатність медичної допомоги та ті зміни, що відбулися у сфері медичного обслуговування. Усі використовувані нами змінні представлено в таблиці 1.

Змінні, використані під час аналізу

<i>Змінна</i>	<i>Запитання в анкеті</i>
Оцінка респондентами достатності здоров'я	f6.2 Чого з наведеного Вам не вистачає – Здоров'я?
Оцінка респондентами достатності необхідної медичної допомоги	f6.8 Чого з наведеного Вам не вистачає – Необхідної медичної допомоги?
Оцінка респондентами змін, що відбулися у сфері медичного обслуговування	r1.2 Як Ви оцінюєте характер змін, які відбулися у Вашому житті за останні 12 місяців? – Медичне обслуговування
Стать	s1. Ваша стать
Вік	s2. Ваш вік ¹
Тип населеного пункту	s12. Де Ви зараз проживаєте? ²
Оцінка матеріального добробуту сім'ї	L2. Оцініть, будь ласка, матеріальний рівень життя Вашої сім'ї ³

¹Виокремлено 3 вікові групи: 18–29 років, 30–54 роки, 55 і більше років.

² Запитання передбачало 4 варіанти відповідей: Київ, місто з населенням понад 250 тис. осіб, невелике місто, село. Перші три варіанти відповідей було об'єднано у варіант місто.

³ Виокремлено 3 групи за оцінкою матеріального добробуту сім'ї: низька, середня, висока.

Оцінка достатності здоров'я

Перш ніж торкнутись питань, пов'язаних з оцінкою достатності медичної допомоги та змін, що відбулися у сфері медичного обслуговування, дізнаємося, як респонденти оцінюють достатність здоров'я. Це дасть змогу визначити, наскільки “болючою” є тема здоров'я для населення України в цілому та для різних соціально-демографічних груп. Запитання “Чого з наведеного Вам не вистачає – здоров'я?” мало 4 варіанти відповідей: 1 – не вистачає, 2 – важко сказати, вистачає чи ні, 3 – вистачає, 4 – не цікавить. Останній варіант відповіді було позначено як пропущене значення (частка тих, хто його обрав, була незначною). На основі відповідей було розраховано середнє значення. Мінімальне його значення становило 1, максимальне – 3. Чим більше значення середнього, тим вища оцінка достатності здоров'я.

Як бачимо з *таблиці 2*¹, з роками оцінка респондентами достатності здоров'я в цілому поліпшується. Загалом можна констатувати, що,

¹ У всіх таблицях буде наведено середні та 95%-ві довірчі інтервали для них. Орієнтуючись на ці довірчі інтервали, ми можемо визначити, чи існує статистично значуща відмінність між середніми, які ми порівнюємо. Якщо довірчі інтервали перетинаються, статистично значущої відмінності між середніми немає. Якщо ж вони не перетинаються, ця відмінність є.

починаючи із 2006 року, ми спостерігаємо тенденцію до покращення показника оцінки достатності здоров'я, за винятком 2012 року. При цьому у 2020 році була зафіксована найвища оцінка достатності здоров'я починаючи із 1996 року – 1,99. Найнижчою вона була у 1998 році і становила всього 1,68, що значно нижче за оцінку попередніх і наступних двох років (1,78 та 1,77 відповідно).

Таблиця 2

Оцінка респондентами достатності здоров'я, 1996–2020 роки

Рік	Середнє та 95%-ві довірчі інтервали для нього
1996	1,78 (1,736; 1,818)
1998	1,68 (1,643; 1,723)
2000	1,77 (1,725; 1,806)
2006	1,86 (1,819; 1,901)
2008	1,89 (1,849; 1,932)
2010	1,89 (1,848; 1,932)
2012	1,81 (1,769; 1,851)
2014	1,94 (1,899; 1,984)
2020	1,99 (1,952; 2,034)

Тепер з'ясуємо, як оцінюють достатність здоров'я чоловіки та жінки (рис. 1). Зауважимо, що чоловіки завжди краще оцінюють достатність здоров'я, аніж жінки, але іноді цей розрив між оцінками є максимальним, як, наприклад, у 90-х роках (середня оцінка становила 2 для чоловіків і 1,6 для жінок у 1996 р.), а іноді він скорочується, у тому числі за рахунок того, що жінки починають краще оцінювати своє здоров'я (середня оцінка 2,09 для чоловіків та 1,91 для жінок у 2020 р.). Такий приклад ми спостерігаємо і сьогодні – у 2020 році. Можливим поясненням стабільної різниці в оцінках чоловіками і жінками достатності свого здоров'я може слугувати те, що під час планування вагітності, власне вагітності, пологів, післяпологового періоду жінки приділяють більше уваги своєму здоров'ю, аніж чоловіки: проходять різноманітні обстеження, здають аналізи тощо. Відповідно, вони володіють більшою інформацією щодо стану свого здоров'я і внаслідок цього можуть оцінювати його гірше.

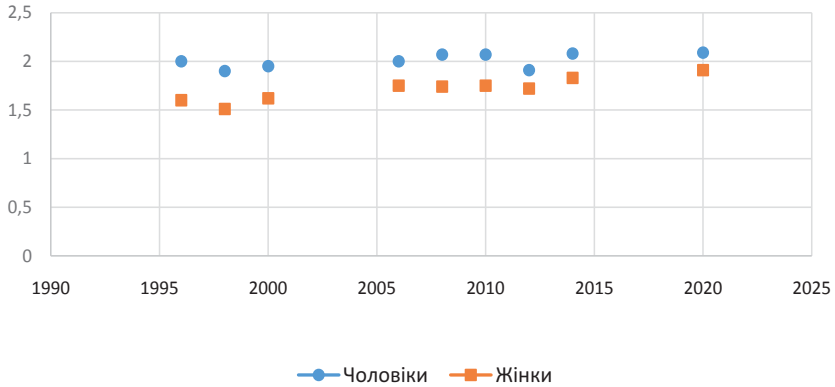

Рисунок 1. Оцінка достатності здоров'я за статтю (середнє)

Визначимо, як оцінюють достатність здоров'я представники різних вікових груп. Для цього розподілимо вибірку на три вікові групи: 18–29 років, 30–54 роки, 55 і більше. Гіпотетично розуміємо, що оцінка достатності свого здоров'я має зменшуватися із віком, бути найвищою в наймолодшій віковій групі і найменшою в старшій віковій групі. Дані, наведені на *рисунку 2*, підтверджують цю гіпотезу: ми спостерігаємо стабільно високу оцінку серед молоді і низьку – серед людей похилого віку. Також бачимо, що, починаючи із 2010 року, скорочується різниця в оцінці достатності здоров'я між такими двома віковими групами, як молодь та люди середнього віку, і найкоротшою ця відстань є у 2010-му (середня оцінка становить 2,34 для

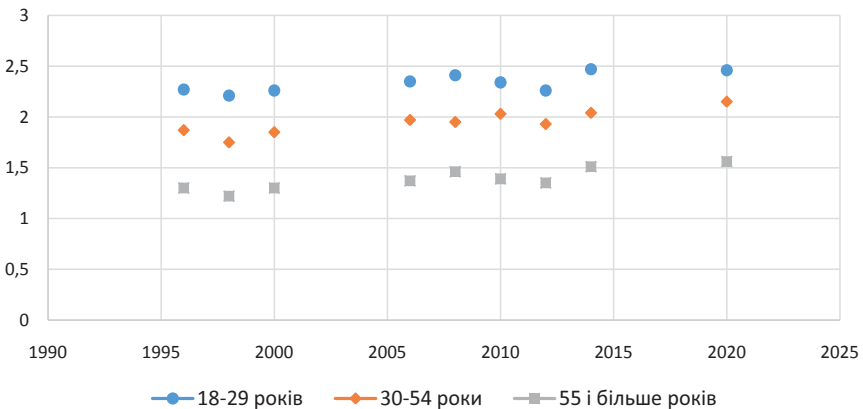

Рисунок 2. Оцінка достатності здоров'я за віком (середнє)

вікової групи 18–29 і 2,03 для вікової групи 30–54 роки) та у 2020 році (2,46 для вікової групи 18–29 і 2,15 для вікової групи 30–54 років). Також бачимо, що найбільшим розрив у оцінках достатності здоров'я середньої та старшої вікової групи був у 2010 році (середня оцінка становила 2,03 для вікової групи 30–54 років і 1,39 для вікової групи 55+ відповідно).

З'ясуємо, як оцінювали достатність здоров'я жителі сіл і міст (рис. 3). Ми бачимо, що порівняно з іншими соціально-демографічними показниками тип населеного пункту демонструє найнижчий розрив між двома групами в оцінках рівня достатності свого здоров'я, причому за весь період збору даних у рамках моніторингу. Водночас ми спостерігаємо, що в певні проміжки часу (2000, 2006, 2014) цей розрив скорочується (середня оцінка становить 1,8 для жителів міст проти 1,7 для жителів сіл у 2000 р., 1,89 і 1,8 у 2006 р. та 1,96 і 1,89 у 2014 р.), а потім знову збільшується. Цікаво, що в останньому моніторинговому замірі ми спостерігаємо однакові оцінки достатності власного здоров'я як у місті, так і в селі (по 1,99). Слід відмітити, що в цілому за весь період часу, за винятком 2020 року, жителі міста демонструють дещо вищу оцінку достатності здоров'я порівняно із жителями сіл (найбільшою ця різниця в оцінках була у 2010 р., коли жителі міста оцінили своє здоров'я в середньому на 1,97, а жителі села – на 1,72).

Тепер з'ясуємо, як оцінюють достатність здоров'я респонденти з різною оцінкою матеріального добробуту сім'ї (рис. 4). Як уже зазначалося, ми спостерігаємо певне збільшення цього показника за останні роки і відмічаємо, що зі збільшенням рівня матеріального

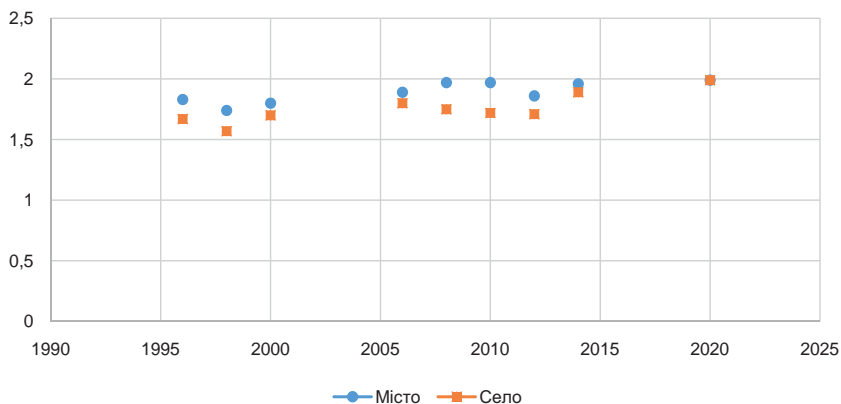

Рисунок 3. Оцінка достатності здоров'я за типом населеного пункту (середнє)

добробуту сім'ї зростає й оцінка достатності здоров'я: відповідно, найвищою вона є в групі із високим рівнем матеріального добробуту (2,33 у 2020 р.), і найнижчою – із низьким (1,59 у 2020 р.). Також спостерігаємо, що в певні роки розрив між оцінками різних груп матеріального добробуту (особливо між середнім і високим його рівнями) скорочується (наприклад, у 1996 р. різниця в оцінках становила 0,11: 1,96 та 2,07 відповідно, а у 2008 – 0,2: 1,94 і 2,14), в інші роки вона зростає (у 1998 р. різниця становила 0,4: 1,85 і 2,25, у 2006 р. – 0,37: 1,88 і 2,25). Так, найнижчий розрив у оцінках достатності власного здоров'я ми фіксуємо у 1996 р. між групами з високим та середнім рівнями добробуту, а найвищий – у замірі 2020 року між групами з низьким та високим його рівнями (1,59 і 2,33 відповідно).

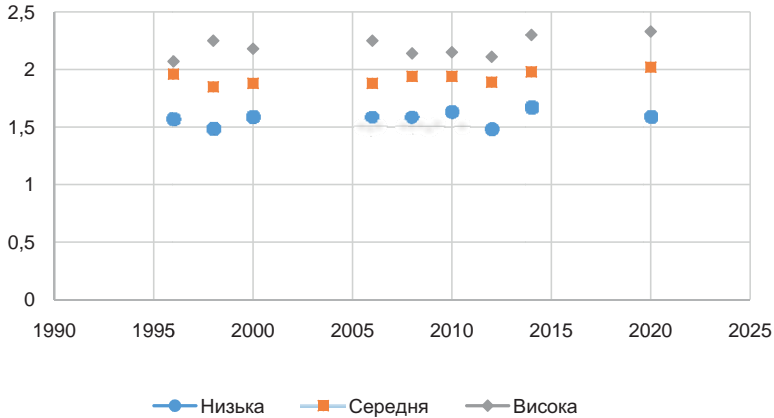

Рисунок 4. Оцінка достатності здоров'я за рівнем матеріального добробуту (середнє)

Оцінка достатності необхідної медичної допомоги

Розглянемо, як респонденти оцінюють достатність необхідної медичної допомоги. Оцінка достатності може опосередковано характеризувати рівень доступності медичної допомоги для населення України. Запитання “Чого з наведеного Вам не вистачає – необхідної медичної допомоги?” мало 4 варіанти відповіді: 1 – не вистачає, 2 – важко сказати, вистачає чи ні, 3 – вистачає, 4 – не цікавить. Останній варіант було позначено як пропущене значення (відсоток тих, хто його обрав, був незначним). Після цього для запитання було розраховано середнє. Мінімальне значення середнього становило 1, максимальне – 3. Чим більше значення середнього, тим вища оцінка достатності необхідної медичної допомоги.

З таблиці 3 бачимо, що в цілому оцінка достатності необхідної медичної допомоги зростає починаючи із 2008 року, коли вона була найвищою і становила 1,76. Водночас, як і з оцінкою достатності власного здоров'я, спостерігаємо різке його зниження у 2012 році до 1,6, і поступове підвищення у наступні роки. Станом на 2020 рік цей показник уже наздоганяє значення 2008 року і становить 1,72. Найнижчим показник достатності необхідної медичної допомоги був у 90-х роках.

Що стосується оцінки достатності необхідної медичної допомоги залежно від статі, то тут ми бачимо, що впродовж усього часу оцінка завжди є вищою серед чоловіків (середня оцінка у 2020 р. 1,82), аніж серед жінок (середня оцінка у 2020 р. 1,65). Можливо, це пов'язано із тим, що традиційно жінки опікуються в сім'ї не тільки власним здоров'ям, а й здоров'ям інших членів сім'ї, особливо неповнолітніх або недієздатних, що відповідно збільшує кількість звернень за необхідною медичною допомогою, а це, своєю чергою, може впливати й на оцінку достатності цієї допомоги.

Подивимось, чи відрізняється цей показник у представників різних вікових груп. Припускаємо, що молоді люди мають мати менше проблем зі здоров'ям, і, відповідно, рідше звертатися за медичною допомогою, через що й їхні оцінки достатності необхідної медичної допомоги повинні бути вищими, особливо порівняно із найстаршою віковою групою. Дійсно, ми бачимо, що представники вікової групи 18–29 років найкраще оцінюють достатність необхідної медичної допомоги (середня оцінка становить 1,97 у 2020 р.), а респонденти, яким виповнилось 55 років і більше, оцінюють її найгірше впродовж усіх років (середня оцінка 1,5 у 2020 р.).

Щодо розбіжностей в оцінці за таким критерієм, як місце проживання, то аналіз даних показав, що раніше оцінка достатності необхідної медичної допомоги була значно вищою в містах, ніж у селах (1,75 у містах і 1,57 у селах у 2010 р.), згодом ця дистанція в оцінках міських і сільських жителів почала скорочуватися, і вже у 2020 році ми спостерігаємо перевищення оцінки достатності необхідної медичної допомоги в бік сільських жителів (1,71 – у місті і 1,75 у селі у 2020 р.). Така сама ситуація спостерігалася у 1996 році (середня оцінка становила 1,53 у місті і 1,58 у селі). Без додаткових даних важко оцінити, що саме змінилося в українському суспільстві, і визначити, завдяки чому оцінка селян зросла (і була вищою у 1996 р.) порівняно з містянами. Можна припустити, що на оцінку вплинула або медична реформа і зміна можливостей отримання медичних послуг у сільській місцевості, або ж обставини, пов'язані з епідемією корона-

вірусу, яка припала саме на рік, коли ми спостерігаємо підвищення цієї оцінки.

Також дані, представлені в таблиці 3, показують, що респонденти з високою оцінкою матеріального добробуту найкраще оцінюють достатність необхідної медичної допомоги (середня оцінка 2 у 2020 р.), а респонденти з низькою оцінкою матеріального добробуту – найгірше (середня оцінка 1,47 у 2020 р.).

Таблиця 3

Оцінка респондентами достатності необхідної медичної допомоги: залежно від статі, вікових категорій, типу поселення і оцінки рівня матеріального добробуту сім'ї, 1996–2020 роки (середнє)

Рік	Всього	Стать		Вікові категорії			Тип населеного пункту		Оцінка рівня матеріального достатку сім'ї		
		Чоловіки	Жінки	18–29 років	30–54 роки	55 і більше років	Місто	Село	Низька	Середня	Висока
1996	1,55	1,63	1,48	1,77	1,56	1,38	1,53	1,58	1,36	1,69	2,23
1998	1,45	1,53	1,38	1,77	1,48	1,2	1,5	1,35	1,29	1,58	2,06
2000	1,49	1,59	1,41	1,81	1,53	1,24	1,52	1,42	1,31	1,6	2,09
2006	1,62	1,71	1,56	1,92	1,66	1,38	1,65	1,57	1,34	1,65	2,05
2008	1,76	1,86	1,68	1,93	1,8	1,6	1,83	1,64	1,44	1,79	2,16
2010	1,7	1,78	1,63	1,9	1,76	1,47	1,76	1,57	1,47	1,72	2,03
2012	1,6	1,67	1,54	1,82	1,63	1,4	1,64	1,52	1,35	1,65	1,86
2014	1,7	1,79	1,63	1,89	1,74	1,54	1,72	1,64	1,49	1,71	2,1
2020	1,72	1,82	1,65	1,97	1,8	1,5	1,71	1,75	1,47	1,72	2

Зміни, що відбулися у сфері медичного обслуговування

Нарешті з'ясуємо, як респонденти оцінюють зміни, що відбулися у сфері медичного обслуговування за останні 12 місяців. Це стосується оцінки всім населенням України та окремими його соціально-демографічними групами якості медичних послуг, що надаються. Запитання «Як Ви оцінюєте характер змін, які відбулися у Вашому житті за останні 12 місяців? (позиція «Медичне обслуговування») має 5-бальну шкалу, де 1 – значно погіршилися, а 5 – значно поліпшилися. Розрахуємо середнє значення для цього запитання, яке змінюватиметься від 1 до 5: чим воно більше, тим краще респонденти оцінюють зміни, що відбулися у сфері медичного обслуговування.

Як бачимо з таблиці 4, за майже 30 років незалежності відбулися певні зміни у оцінці того, що відбувається з медичним обслугову-

ванням у країні: поліпшується воно, погіршується чи залишається без змін. Сьогодні респонденти значно краще оцінюють ці зміни (середня оцінка становить 2,4), аніж це було до 2000-х років, коли середня оцінка становила 1,82, але дещо гірше, аніж це було 10 років тому – на початку 2000-х років і до 2010 року (наприклад, у 2006 р. цей показник сягав 2,6).

Гендерний розподіл сприйняття змін у сфері медичного обслуговування показує, що впродовж усіх років, починаючи із 1996, серед чоловіків спостерігається вища оцінка змін порівняно із жінками (1,95 і 1,85 у 1996 р. відповідно). Наразі 2020 року вперше за тривалий час ми бачимо відсутність різниці у відповідях чоловіків та жінок (в обох підвибірках середня оцінка становить 2,4). Чому чоловіки оцінюють зміни краще, аніж жінки, важко сказати, але є припущення, що жінки більш вибагливі щодо медичного обслуговування, аніж чоловіки.

Тепер з'ясуємо, як представники різних вікових груп оцінюють зміни, що відбулися у сфері медичного обслуговування. Так, представники наймолодшої вікової групи 18–29 років очікувано краще оцінюють зміни (середня оцінка становила 2,63 у 2020 р.), що відбулися у царині медичного обслуговування, аніж респонденти віком 55 років і старше (їхня середня оцінка у 2020 р. становила 2,23). Відповідно, середня вікова група (30–54 роки) у всі роки проведення дослідження давала середню оцінку цих змін (2,44 у 2020 р.) порівняно із іншими двома віковими групами.

Також ми з'ясували, як оцінюють зміни мешканці міст і сіл. Як і у випадку із оцінкою достатності необхідної медичної допомоги, ми спостерігаємо зміну тенденцій у розрізі місто/село в оцінці змін, що відбулися у медичному обслуговуванні 2020 року. Так, якщо в попередні роки (починаючи із 1998 р. і до 2008 р. включно), ми спостерігали вищі середні оцінки змін серед міських жителів, порівняно із оцінками сільських, то, починаючи із 2014 року, ця тенденція почала змінюватися, і хоча у 2020 році це зростання у бік вищої оцінки серед сільського населення вельми незначне, але воно є (2,4 та 2,41 відповідно). У 2014 ж році розрив був значно більшим, і для жителів міст середня оцінка змін становила 2,39, натомість для селян – вже 2,53.

Нарешті подивимось, як оцінюють зміни, що відбулися у царині медичного обслуговування, респонденти з різною оцінкою матеріального добробуту сім'ї. Гіпотетично припускаємо, що більш заможні громадяни мають краще оцінювати зміни, а найбідніші, відповідно – найгірше. Насправді так і є. Із *таблиці 4* ми бачимо, що як за рівнем матеріального добробуту, так і за оцінкою змін виділяються і симе-

трично пересікаються три групи: низька, середня, висока. Причому різниця в оцінках змін групою із невисоким рівнем матеріального добробуту іноді майже удвічі нижча за оцінку групою із високим рівнем добробуту (як, наприклад, було у 2000 р., коли в групі із низьким рівнем матеріального добробуту вона становила 1,66, а із високим – 2,7). У 2020 році цей розрив не такий уже великий, але він є, і оцінка змін у сфері медичного обслуговування серед групи з низьким рівнем матеріального добробуту становить 2,1, із середнім – 2,4, а із високим – 2,7.

Таблиця 4

Оцінка респондентами змін, що відбулися у царині медичного обслуговування: за статтю, віковими категоріями, типом поселення і оцінкою рівня матеріального добробуту сім'ї, 1996–2020 роки (середнє)

Рік	Всього	Стать		Вікові категорії			Тип населеного пункту		Оцінка рівня матеріального достатку сім'ї		
		Чоловіки	Жінки	18–29 років	30–54 роки	55 і більше років	Місто	Село	Низька	Середня	Висока
1996	1,89	1,95	1,85	2,17	1,9	1,69	1,88	1,92	1,61	2,13	2,61
1998	1,82	1,84	1,8	2,19	1,83	1,54	1,88	1,69	1,57	2,04	2,52
2000	1,94	2	1,89	2,3	1,91	1,72	1,91	1,98	1,66	2,11	2,7
2006	2,6	2,65	2,56	2,78	2,64	2,42	2,58	2,64	2,29	2,65	2,88
2008	2,57	2,61	2,54	2,73	2,59	2,43	2,6	2,5	2,3	2,59	2,86
2010	2,45	2,48	2,42	2,63	2,47	2,29	2,47	2,39	2,12	2,52	2,73
2012	2,45	2,53	2,38	2,64	2,45	2,33	2,46	2,42	2,11	2,52	2,79
2014	2,43	2,48	2,39	2,6	2,41	2,36	2,39	2,53	2,2	2,48	2,64
2020	2,4	2,4	2,4	2,63	2,44	2,23	2,4	2,41	2,1	2,4	2,7

Висновки

Згідно з результатами моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України та інших досліджень, зокрема, соціологічної групи «Рейтинг», можна припустити, що населення України недостатньо високо оцінює проведenu медичну реформу і вважає, що для її ефективного втілення потрібно ще три роки, а то й більше, а наразі ті зміни, які відбулися у сфері охорони здоров'я, не зовсім позитивно вплинули на життя в країні. Але тут потрібно враховувати, що і реформування, і збір даних, здійснений у рамках цих двох досліджень, припали на складний 2020 рік, коли в жодній країні сис-

тема охорони здоров'я не була повною мірою готова до викликів. Відповідно згідно з даними досліджень ми спостерігаємо доволі високу стурбованість населення епідемією коронавірусу та погіршенням епідеміологічної ситуації в країні, а також тим, що, на думку жителів України, влада докладася недостатньо зусиль для боротьби з епідемією. Водночас ми спостерігаємо не дуже високу поінформованість населення щодо нещодавно запроваджених або запланованих на найближчий час ініціатив МОЗ (хіба що за винятком таких, як оновлення електронної системи *eHealth*, поновлення автопарку екстреної допомоги, інформування населення щодо вакцинації і надання права громадянам добровільно вирішувати питання щодо передачі органів після смерті).

Отже, ми визначили, як населення України та різні соціально-демографічні групи (за статтю, віком, типом населеного пункту, оцінкою матеріального добробуту сім'ї) впродовж 1996–2020 років оцінювали достатність здоров'я, необхідної медичної допомоги та характер змін, що відбулися у сфері медичного обслуговування. Населення України та більшість його соціально-демографічних груп у 2020 році краще оцінювали достатність здоров'я та необхідної медичної допомоги, порівняно з другою половиною 90-х років та 2000 роком. Крім того, у 2020 році і ті, і ті у той самий часовий період краще оцінювали зміни, що відбулися у царині медичного обслуговування, проте гірше порівняно, наприклад, з 2006 роком. Тобто загалом оцінка населенням України медичної сфери у 2020 році покращилася порівняно з другою половиною 90-х років та 2000 роком.

Було також помічено, що чоловіки традиційно краще оцінюють достатність здоров'я і медичної допомоги, а також зміни, що відбулися у сфері медичного обслуговування, ніж жінки, хоча у 2020 році ця різниця зменшилась і є майже невідчутною. Щодо причин можна висловити такі припущення. По-перше, жінки порівняно з чоловіками більш уважно і серйозно ставляться до свого здоров'я. По-друге, вони загалом частіше за чоловіків відвідують поліклініки зі своїми дітьми, а тому є більш вимогливими до якості медичної допомоги, що надається.

Молодь віком 18–29 років краще, ніж інші вікові групи, оцінює достатність здоров'я та медичної допомоги, а також зміни, що відбуваються у сфері медичного обслуговування, натомість вікова група 55 років і старше – найгірше. Різниця між оцінками наймолодшої та середньої вікової групи традиційно менша, ніж різниця в оцінках середньої та старшої групи у питаннях, пов'язаних зі здоров'ям, і це, вочевидь, пояснюється тим, що за своїм самопочуттям та потре-

бою звернення за послугами до сфери медичного обслуговування молодша та середня групи ближче одна до одної, аніж середня та старша вікові групи.

Респонденти з низькою оцінкою матеріального добробуту сім'ї найгірше оцінюють достатність здоров'я і медичної допомоги та її зміни у сфері медичного обслуговування, а респонденти з високою оцінкою матеріального добробуту – найкраще. Також виявилось, що між жителями міст і сіл немає помітних відмінностей в оцінці достатності здоров'я, необхідної медичної допомоги та змін, що відбулися у сфері медичного обслуговування, особливо, коли йдеться про 2020 рік.

Джерела

Оцінка медичної сфери (2020). Соціологічна група "Рейтинг": Отримано з: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/ocenka_medicenskoj_sfery.html

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. (2019). Випуск 6 (20). Київ: Інститут соціології НАН України.

Реформа охорони здоров'я в Україні з 2016 року. (2016). Отримано з: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0_%D0%BE%D1%85%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B8_%D0%B7%D0%B4%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%27%D1%8F_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96_%D0%B7_2016_%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. (2020). Випуск 7 (21). Київ: Інститут соціології НАН України.

ВПЛИВ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА НА СТАН ЗДОРОВ'Я

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, хімічне і біологічне забруднення повітря, води, ґрунтів, шум, антропогенні зміни клімату та зміна екосистем є одними з чинників, які безпосередньо впливають на стан здоров'я людини [Preventing disease, 2006: с. 21–23]. Це й не дивно, адже, вживаючи забруднену воду, споживаючи продукти, вирощені на забруднених землях, щодня вдихаючи забруднене повітря, людина отримує дози різноманітних небезпечних речовин, які накопичуються та негативно впливають на її організм. Цікаво, що з таким твердженням погоджується більшість населення України.

Про важливість екологічних проблем свідчать відповіді респондентів на низку запитань у межах соціологічного дослідження "Українське суспільство: моніторинг соціальних змін", що з 1992 року регулярно проводиться Інститутом соціології НАН України. Розглянемо питання моніторингу про найважливіші проблеми, які найбільше хвилюють українців, зведені в *таблицю 1*, що має 19 позицій і містить 17 конкретних проблем [Українське суспільство, 2020: с. 499].

Дані таблиці показують, що найбільшою мірою респондентів хвилюють "високі ціни на товари та послуги" і "високі тарифи на житлово-комунальні послуги" – відповідно 76,3% і 61,1%. Не останнє місце в ієрархії значущості проблем посідають питання, пов'язані зі здоров'ям людини і тією чи іншою мірою з екологією. "Пандемія коронавірусу (COVID-19)" хвилює 42,5%, "поширення соціально небезпечних хвороб (туберкульозу, гепатиту, ВІЛ тощо)" – 33,9%, "погана екологія" – 33,6% опитаних, а "поганий стан під'їздів та прибудинкових територій" – 16,4%.

Аналізуючи зміни в оцінках населенням екологічної ситуації в країні впродовж 1994–2020 років, варто відзначити тенденцію зниження негативних оцінок екологічної ситуації за рахунок збільшення варіанта відповіді "залишилася незмінною". Отже, якщо в 1994 році для 57% респондентів екологічна ситуація "значно погіршилася", для 20,9% "погіршилася" і для 16,3% "залишилася незмінною", то у 2020 році зміни на гірше відбулися для 15,2% і 25,0% відповідно, натомість для більшості населення (59,6%) ситуація залишилася не-

Таблиця 1

Які проблеми на даний час хвилюють Вас найбільше? 2020 рік, %

	2020 рік
Високі ціни на товари та послуги	76,3
Корупція в органах влади і управління	56,9
Загальне падіння моральності	30,8
Пияцтво і алкоголізм	33,1
Ремонт, будівництво і облаштування доріг	27,9
Недоступність якісного медичного обслуговування	47,3
Високі тарифи на житлово-комунальні послуги	61,1
Низька якість освіти	24,8
Поширення соціально небезпечних хвороб (туберкульозу, гепатиту, ВІЛ тощо)	33,9
Поганий стан під'їздів та прибудинкових територій	16,4
Погана екологія	33,6
Вади в роботі житлово-комунального господарства	16,9
Низька якість роботи поліції	24,9
Безробіття	44,5
Соціальне забезпечення, соціальний захист	35,4
Високий рівень злочинності	22,6
Пандемія коронавірусу (COVID-19)	42,5
Інше	1,3
Не відповіли	0,1

змінною. Винятком став 2005 рік, коли негативні показники оцінки екологічної ситуації були найнижчими – 13% і 18,7% відповідно, а показник стабільності (“залишилася незмінною”) – найвищим – 62,9% (табл. 2). Можливо, це пов'язано з тим, що 2005 рік був роком підвищення рівня соціального оптимізму після подій Помаранчевої революції.

Варто зазначити, що про поліпшення (значне або трохи) екологічної ситуації у 1994 році заявило лише 2,1% опитаних, а у 2020 році їхнє число подвоїлося (4%) [Українське суспільство, 2020: с. 529].

Отже, в цілому екологічна ситуація в Україні як була, так і залишається неблагополучною.

Безумовно, погіршення екологічної ситуації впливає на імунітет людини. Його ослаблення призводить до того, що людському організму стає складно чинити опір різного роду інфекціям і хворобам, які згодом можуть перерости у хронічні. Зрозуміло, що події останніх років (пандемія коронавірусу) дуже стурбували респондентів. Так, на запитання “Як Ви оцінюєте епідеміологічну ситуацію (захищеність від масового поширення інфекційних захворювань за останні 12 місяців?” третина респондентів (32,8%) відзначили, що

Таблиця 2

**Як Ви оцінюєте зміни в екологічній ситуації (стані довкілля)
за останні 12 місяців? 1994–2020 роки, %**

	1994/ 1996	1998/ 2000	2002/ 2004	2005/ 2006	2008/ 2010	2012/ 2020
Значно погіршилися	57,0/ 48,6	47,0/ 31,3	28,0/ 17,9	13,0/ 17,6	20,3/ 20,3	12,3/ 15,2
Трохи погіршилися	20,9/ 23,9	23,8/ 27,8	25,6/ 24,3	18,7/ 27,2	27,2/ 24,8	25,3/ 25,0
Залишилися незмінними	16,3/ 24,2	25,0/ 37,1	43,0/ 51,6	62,9/ 54,2	48,5/ 51,4	59,6/ 55,0
Трохи поліпшилися	1,4/ 1,9	2,8/ 2,7	1,8/ 4,5	4,5/ 3,4	2,9/ 2,6	2,1/ 4,3
Значно поліпшилися	0,7/ 0,8	0,6/ 0,3	0,5/ 0,6	0,5/ 0,6	0,7/ 0,5	0,6/ 0,1
Не відповідає	3,7/ 0,7	0,8/ 0,8	1,0/ 1,1	0,4/ 0,1	0,3/ 0,3	0,2/ 0,1
Середній бал	1,6/ 1,8	1,9/ 2,1	2,2/ 2,5	2,6/ 2,5	2,4/ 2,4	2,5/ 2,5

ситуація “значно погіршилася”, понад чверть населення (26,4%) – що “трохи погіршилась” [Українське суспільство, 2020: с. 530].

Проаналізуємо відповіді респондентів на запитання, як вони оцінюють екологічну ситуацію безпосередньо там, де проживають (табл. 3).

Таблиця 3

**Як Ви оцінюєте екологічну ситуацію в населеному пункті,
в якому живете? 2002–2020 роки, %**

	2002/ 2004	2005/ 2006	2008/ 2010	2012/ 2014	2016/ 2018	2020
Вкрай неблагополучна	19,2/ 10,8	11,4/ 11,3	13,0/ 10,2	8,6/ 6,8	6,8/ 7,2	5,8
Неблагополучна	40,0/ 36,8	32,3/ 35,1	33,6/ 30,9	24,4/ 21,6	21,0/ 18,2	21,2
Важко сказати, благополучна чи ні	22,1/ 24,2	24,7/ 23,2	15,6/ 21,3	19,2/ 22,3	15,3/ 17,7	23,7
Відносно благополучна	17,3/ 25,8	27,1/ 28,1	32,4/ 33,4	39,8/ 39,4	44,8/ 45,3	42,6
Цілком благополучна	1,3/ 2,3	4,5/ 1,9	4,2/ 4,1	8,0/ 9,8	11,9/ 11,6	6,6
Середній бал	2,4/ 2,7	2,8/ 2,7	2,8/ 2,9	3,1/ 3,2	3,3/ 3,4	3,2

*Середній бал розраховано для 5-бальної шкали, де 1 – означало максимальне неблагополуччя, а 5 – цілковите благополуччя. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 5), тим більшою є оцінка стану екологічної ситуації. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без урахування невідповідей).

Аналіз показав, що загалом у період 2002–2020 років проявляється загальна тенденція зменшення кількості “екологічно стурбованих”. Так, кількість тих, хто вважає, що екологічна ситуація в їхньому населеному пункті “вкрай неблагополучна”, скоротилася з 19,2% у 2002 році до 5,8% у 2020 році, а тих, хто вважає, що вона “неблагополучна” скоротилася з 40% у 2002 році до 21,2% у 2020 році.

Проаналізуємо, як оцінюють екологічну ситуацію в своєму населеному пункті мешканці різних регіонів України у 2020 році (табл. 4).

Таблиця 4

Як Ви оцінюєте екологічну ситуацію в населеному пункті, в якому живете? (розподіл відповідей за регіонами), 2020 рік, %

Варіанти відповіді	Захід	Центр	Південь	Схід	Всього
Вкрай неблагополучна	1,6	5,2	1,9	12,2	5,8
Неблагополучна	14,8	22,5	14,2	28,4	21,2
Важко сказати, благополучна чи ні	24,3	22,4	34,6	19,4	23,7
Відносно благополучна	50,8	44,9	41,7	32,2	42,6
Цілком благополучна	7,5	4,9	7,6	6,6	6,6

Дані таблиці показують, що жителі Центру і особливо Сходу країни у 2020 році оцінюють екологічну ситуацію набагато гірше, ніж жителі Заходу і Півдня. Так, “вкрай неблагополучною” і “неблагополучною” вважають екологію в своєму населеному пункті 40,6% респондентів, які проживають на Сході. У Центрі таких – 27,7%, тоді як на Заході і Півдні їх значно менше – 16,4% і 16,1% відповідно. “Лідерство” цих регіонів не дивує, оскільки саме там зосереджені найбільші промислові виробництва.

Що стосується оцінки жителями екологічної ситуації у своєму населеному пункті залежно від типу поселення, то тут можна побачити своїх “лідерів”: “вкрай неблагополучною” і “неблагополучною” вважають ситуацію 57,4% жителів міст з населенням від 500 тис. до 1 млн; 35,9% – жителів “мільйонників”; 37,8% – з населенням від 50 до 100 тис. У 2020 році жителі порівняно невеликих міст з населенням від 21 до 50 тис. та з населенням менше 20 тис. (але не СМТ), а також ті, хто мешкає у селах, оцінили стан екологічного середовища у місцях свого проживання набагато краще – відповідно 21,4%, 10,7% і 17,1%, аніж їхні співвітчизники з більших міст.

Тепер з’ясуємо, наскільки респонденти пов’язують стан свого здоров’я з погіршенням екологічної ситуації (табл. 5).

Для більш наочного порівняння ми взяли 3 роки за майже 20 років дослідження цього питання в моніторингу 2002, 2010 і 2020 років.

Таблиця 5

**Оцінка екологічної ситуації в населеному пункті
залежно від стану здоров'я, 2002, 2010, 2020 роки, %**

Стан здоров'я	Оцінка екологічної ситуації														
	Вкрай неблагополучна			Неблагополучна			Важко сказати, благополучна чи ні			Відносно благополучна			Цілком благополучна		
	2002	2010	2020	2002	2010	2020	2002	2010	2020	2002	2010	2020	2002	2010	2020
Дуже поганий	38,1	21,8	8,8	36,1	36,4	24,6	18,6	34,5	31,6	7,2	23,6	28,1	0,0	0,0	7,0
Поганий	20,7	11,8	8,0	46,1	36,4	26,4	21,7	24,4	24,6	10,2	25,3	33,0	1,3	2,7	8,0
Задовільний	17,3	10,3	5,2	40,5	31,9	21,8	22,5	20,6	25,1	18,3	33,9	42,5	1,3	3,3	5,5
Добрий	16,5	6,9	5,5	32,1	27,1	18,2	22,2	18,4	19,4	27,3	40,2	49,2	1,9	7,5	7,7
Відмінний	21,9	10,0	5,1	28,1	10,0	10,3	28,1	20,0	23,1	21,9	46,0	52,6	0,0	14,0	9,0
Всього	19,2	10,2	5,8	40,0	21,3	21,2	22,1	21,3	23,7	17,3	33,5	42,6	1,3	4,1	6,6

Результати відповідей респондентів показують пряму залежність стану здоров'я респондентів від поганої екологічної ситуації. Так, у 2002 році 74,2% з тих респондентів, хто оцінював свій стан здоров'я як "дуже поганий", вважали, що екологічна ситуація в місці їх проживання "вкрай неблагополучна" і "неблагополучна". У 2010 році кількість таких респондентів становила 58,8%, а у 2020 році – 33,4%.

У 2002 році 66,8% респондентів з тих, у кого було "погане" здоров'я, вказували на "вкрай неблагополучну" і "неблагополучну" ситуацію з екологією; у 2010 – кількість таких респондентів скоротилася до 47,5%, а у 2020 – до 34,4%, але все одно ця кількість залишається доволі значною.

Незважаючи на зазначену тенденцію зменшення до 2020 року кількості респондентів, стурбованих проблемами екології, кількість "незадоволених" екологічною ситуацією продовжує залишатися доволі високою. Як ми вже відзначали, серед варіантів відповіді на запитання про проблеми, які найбільше хвилюють громадян, третина опитаних (33,6%) обрали "погану екологію" [Українське суспільство, 2020: с. 499].

На противагу такій позиції є й інша точка зору, яку умовно можна назвати "політичною".

Так, на запитання про належність або близькість тих чи інших самостійних течій у політичному спектрі, "зелених" обрали 5,2% у 2002 році і лише 1,6% у 2016. [Українське суспільство, 2020: с. 448].

А на питання “Членом якої з громадських або політичних організацій Ви є?” “Екологічний рух” обрали від 2,0% у 2002 році до 0,6% у 2014 [Українське суспільство, 2020: с. 449]. Можна сказати, що з цієї точки зору критики екологічної ситуації в країні виявляють політичну пасивність і демонструють свою безвідповідальність та соціальну інфантильність.

Однак така точка зору не поодинокі, і, на жаль, притаманна певній частині населення країни. Так, наприклад, на запитання моніторингу 2020 року про те, що має зробити Україна, щоб стати процвітаючою незалежною державою, майже шоста частина (17,7%) респондентів назвали “відтворення власної ядерної зброї”. Тобто ці громадяни вочевидь не розуміють, що у такій ситуації лише збільшуються екологічні ризики, що розв’язання даного питання потребує значних фінансових ресурсів і навіть, якщо воно буде розв’язане, Захід не сприйматиме Україну як нову ядерну державу.

Суперечливість екологічного знання і дії проявляється і в дещо іншій формі. Так, наприклад, у моніторингу ІС НАН України систематично, починаючи з 2002 року, ставиться питання про фактори забруднення навколишнього середовища у місцевості проживання респондента [Українське суспільство, 2020: с. 511].

Аналіз даних *таблиці 6* дає підстави зробити ряд висновків, зокрема, по-перше, підтвердити зроблений раніше висновок про зменшення кількості “екологічно стурбованих”.

По-друге, як свідчать дані, всі наведені позиції (різновиди забруднень, шкідливих речовин тощо) мають дещо спільне, а саме: серйозне занепокоєння забрудненням довкілля (повітря, води, ґрунту) хімічними речовинами.

Проте, за даними 2019 року, багато хто не готовий відмовитися від використання хімічних засобів, особливо в побуті. Так, на запитання: “Чи Ви готові заради покращення навколишнього природного середовища (природи) відмовитись від дезодорантів та аерозолів, які містять фреон”, майже 13% опитаних відповіли негативно, а 21% – з великою долею невпевненості.

На інше запитання – про готовність відмовитись від застосування у побуті синтетичних миючих засобів, які шкодять природному довкіллю, – негативно відповіли 14,9%, і майже 21% опитаних не були в цьому впевнені [Українське суспільство, 2019: с. 506–507].

Ще один суперечливий момент. Наприклад, сьогодні мешканці України скаржаться на забруднення повітря автотранспортом (36,6%). І це не дивно, адже, наприклад, Київ постійно потрапляє до числа найзабрудненіших міст світу, і джерелом найбільшого забруд-

Таблиця 6

**Фактори забруднення навколишнього середовища
у місцевості проживання, 2002–2020 роки, %**

	2002/ 2004	2005/ 2006	2008/ 2010	2012/ 2014	2016/ 2018	2020
Забруднення повітря хімічними речовинами та викидами виробництва	47,3/ 34,7	34,3/ 33,1	32,3/ 31,4	24,8/ 23,2	26,2/ 28,4	31,1
Забруднення повітря автотранспортом	48,0/ 41,9	39,9/ 42,5	42,3/ 43,7	37,9/ 36,3	32,2/ 33,3	36,6
Забруднення води хімічними речовинами та відходами виробництва	46,1/ 32,6	32,0/ 29,8	29,3/ 28,1	22,1/ 18,8	21,3/ 23,9	26,7
Забруднення ґрунту хімічними речовинами та відходами виробництва	32,4/ 21,6	22,2/ 17,8	21,7/ 14,9	14,9/ 12,3	14,5/ 15,6	20,0
Забруднення території проживання сміттям та іншим брудом	54,8/ 46,7	49,7/ 51,1	48,5/ 48,5	35,7/ 28,1	24,8/ 26,1	33,4
Радіаційне забруднення	35,7/ 28,5	23,7/ 26,2	22,0/ 19,9	14,2/ 13,3	12,0/ 10,3	10,3
Підвищений рівень шуму	16,7/ 13,2	16,2/ 16,1	17,7/ 15,8	13,4/ 15,8	12,9/ 11,8	12,6
Підвищений вміст шкідливих речовин у продуктах харчування	40,4/ 28,6	28,9/ 29,1	36,1/ 37,9	29,2/ 21,0	24,5/ 17,0	24,3
Ніщо серйозного занепокоєння не викликає	9,7/ 12,4	14,8/ 13,2	14,2/ 16,1	25,6/ 26,9	32,2/ 32,6	23,5
Інше	0,7/ 1,2	0,4/ 0,9	0,4/ 1,5	1,5/ 1,9	1,4/ 0,1	0,8
Не відповідає	0,2/ 0,3	0,2/ 0,6	0,1/ 0,4	0,4/ 0,1	0,1/ 0,0	0,2

нення в столиці (майже 95%) є автомобільний транспорт. Україна посідає 43-є місце у світовому рейтингу забруднення повітря і 8-е у Європі [Нечем дьшати, 2021]. У регіональному розрізі забруднення атмосферного повітря автотранспортом є актуальним для жителів усіх регіонів країни; підвищений вміст шкідливих речовин у харчових продуктах актуальний для Сходу, Центру та Півдня (26,7%, 25,9% і 24,2% відповідно). Найбільше переймаються проблемами “забруднення території проживання сміттям та іншим брудом” на Заході та у Центрі (по 37,4% відповідно). Стихійні звалища є одними з найбільших причин екологічних проблем на Заході та у Центрі країни. Достатньо згадати захарашені сміттям річки західної України й обурення мешканців сусідніх країн, де ці річки також протіка-

ють. Зауважимо, що на забруднення довкілля найбільше скаржаться жителі міст із населенням 50 тис. і більше, а селяни частіше за інших потерпають від шкоди, зокрема, ґрунтам, якої завдають аграрні підприємства добривами та могильниками тварин або самі мешканці, які дедалі активніше використовують у своїх господарствах хімікати та пестициди.

Серед основних причин екологічних проблем у своєму населеному пункті українці називають такі: відсутність сміттєспалювальних заводів, стихійні звалища; неякісне очищення стічних вод, проблема каналізаційних стоків; низький рівень екологічної культури населення; вирубка лісів, знищення зелених насаджень; недостатня увага до екологічних проблем з боку влади, недостатній контроль, корупція, велика кількість автотранспорту, промислові підприємства та заводи; несанкціоноване спалювання сміття, сухої трави й листя; аграрні підприємства, використання хімікатів та пестицидів селянами [Екологічні тренди, 2021].

Несприятлива екологічна ситуація, що склалася в країні, може бути однією з причин, що здатна спонукати людину виїхати з рідного населеного пункту. Так, у таблиці 7 агреговано 12 варіантів відповідей, дев'ять з яких вказують на конкретні причини зміни місця проживання [Українське суспільство, 2020: с. 509].

Таблиця 7

Які причини могли б спонукати Вас виїхати з Вашого населеного пункту? 1994–2020 роки, %

	1994 рік	1998 рік	2000 рік	2010 рік	2020 рік
Шкідливі для здоров'я екологічні умови	18,6	15,6	15,4	16,7	17,5
Бажання знайти нове місце роботи	7,1	14,4	18,0	19,9	23,1
У зв'язку із навчанням	1,9	1,9	2,6	3,0	3,1
Хочу переїхати ближче до родичів, друзів	6,2	6,1	5,5	6,0	5,4
Хочу повернутися на батьківщину, де зростав і навчався	2,5	3,6	3,4	2,9	1,7
Хочу змінити кліматичні умови	3,0	3,4	3,3	4,0	4,1
Остерігаюся міжнаціональних конфліктів	3,1	1,7	1,2	1,2	3,9
Просто хочу змінити місце проживання	5,3	6,3	6,8	9,0	10,7
Через труднощі з мовою спілкування	0,3	0,8	0,2	0,4	0,6
Інші причини	3,2	3,0	3,1	1,8	1,9
Не хочу виїздити зі свого населеного пункту	55,9	57,7	54,3	52,2	51,9
Не відповіли	1,7	0,1	0,3	0	0,2

Дані таблиці показують, що в період 1994–1998 років домінантною причиною внутрішньої еміграції були “шкідливі для здоров'я екологічні умови” (її відзначили від 18,6% до 15,6% опитаних). Другою за значенням називали “бажання знайти нове місце роботи” (від 7,1% до 14,4%), проте з 2000 року ця причина стала домінуючою. Водночас екологічна причина (шкідливі для здоров'я екологічні умови) продовжувала утримувати увагу своєю значущістю, оскільки була не якоюсь глобальною, загальною чи абстрактною (типу “глобального потепління”), а цілком конкретною і локалізованою в межах певного населеного пункту, яку можна було розв'язати силами місцевих органів влади.

Також варте уваги те, як респонденти оцінюють вплив наслідків Чорнобильської катастрофи на власне здоров'я (табл. 8).

Таблиця 8

Оцінка респондентами впливу наслідків Чорнобильської катастрофи на здоров'я, 1994–2016 роки, %

Рік	<i>Це основний екологічний чинник погіршення мого здоров'я</i>	<i>Це істотний чинник, але він вплинув на моє здоров'я не більше, ніж інші чинники забруднення навколишнього середовища</i>	<i>На стан мого здоров'я більшою мірою впливають інші екологічні чинники</i>	<i>Важко відповісти</i>
1994	40,9	27,1	9,7	22,3
1996	37,7	31,6	12,1	18,6
1998	37,0	33,1	10,7	19,2
2000	29,6	35,7	10,8	23,9
2002	30,2	32,4	11,3	26,2
2004	15,5	41,9	17,4	25,2
2006	17,3	40,4	16,9	25,5
2008	15,3	37,9	21,1	25,7
2010	14,6	36,3	21,9	27,3
2012	11,8	35,7	24,2	28,3
2014	12,3	31,3	27,0	29,4
2016	9,5	31,2	30,7	28,7

З таблиці 8 видно, що відсоток респондентів, які вважають, що Чорнобильська катастрофа є основним чинником погіршення їхнього здоров'я, зменшився з 40,9% у 1994 році до 9,5% у 2016 році [Українське суспільство, 2016]. Натомість відсоток тих, хто вважає, що на стан їхнього здоров'я впливають інші екологічні чинники, збільшився з 9,7% у 1994 році до 30,7% у 2016 році.

Необхідно зазначити, що за всі роки спостережень (1994–2016) відсоток жінок, які вказували на цю основну екологічну причину погіршення здоров'я, завжди був вищим, ніж у чоловіків.

Відмітимо, що респонденти старше 55 років майже завжди за всі роки проведення моніторингу були на першому місці серед усіх вікових груп, які вважають Чорнобиль основною причиною поганого здоров'я.

Протягом майже всіх років дослідження відсоток жителів села, які "скаржилися" на Чорнобильську катастрофу як на основну причину погіршення здоров'я, був вищим, ніж серед городян.

Висновки

Згідно з результатами нашого дослідження можна зробити висновки, що українці розуміють актуальність проблеми екологічної безпеки, попри те, що вона не є для них першорядною та витісняється іншими, гострішими, на їхню думку, викликами, пов'язаними, зокрема, з матеріальним добробутом, корупцією, пандемією коронавірусу COVID-19, війною на Сході країни.

Що стосується екології як чинника впливу на здоров'я людини, то при оцінці ступеня цього впливу важливо враховувати масштаби екологічного забруднення:

- глобальне екологічне забруднення – катастрофа для всього людства чи суспільства, проте для окремої людини не становить особливої небезпеки;

- регіональне екологічне забруднення – біда для жителів регіону, але в більшості випадків не дуже небезпечно для здоров'я конкретної людини;

- локальне екологічне забруднення – становить серйозну небезпеку як для здоров'я населення окремого міста / району в цілому, так і для кожного конкретного жителя цієї місцевості.

Дотримуючись цієї логіки, легко визначити, що залежність здоров'я людини від загазованості повітря конкретної вулиці, на якій він проживає, може бути вищим, ніж забруднення району в цілому.

Однак чи не найбільший вплив на здоров'я людини здійснює екологія житла і робочого приміщення, адже приблизно 80% свого часу ми проводимо саме в будівлях. Через це для здоров'я людини найвищою мірою важливо, на якому поверсі вона мешкає (на першому може бути вища ймовірність опромінення радіоактивним радоном); з якого матеріалу побудований її будинок (натурального чи штучного); якою кухонною плитою користується (газовою чи електричною); яким матеріалом вкрита підлога в квартирі/будинку

(лінолеумом, килимами або менш шкідливим матеріалом); з чого виготовлені меблі (ДСП може містити феноли); чи присутні в помешканні кімнатні рослини і в якій кількості.

Всі люди зазнають впливу екологічних факторів через повітря, яким дихають, воду, яку п'ють, через контакт з різними речовинами, матеріалами чи препаратами тощо. Однак ступінь цього впливу різний і залежить від середовища, в якому перебуває людина, та її поведінки.

Шляхи впливу можуть бути прямими або опосередкованими. Прикладами прямих шляхів впливу можуть бути вдихання забрудненого повітря; аерозолів, що містять патогенні мікроорганізми; потрапляння забрудненого ґрунту або води в органи травлення; контактування продуктів, забруднених зовнішнім середовищем зі шкірою людини чи її слизовими тощо.

Натомість опосередкованим (непрямим) вплив може бути при потраплянні в органи травлення продуктів харчування, отриманих на забруднених землях; носінні забрудненого одягу; вдиханні випарів з забрудненого ґрунту або води.

Атмосферне повітря є одним з основних життєво важливих елементів навколишнього середовища. За добу людина вдихає близько 12–15 м³ кисню, і виділяє приблизно 580 л вуглекислого газу. Велика забрудненість повітря димом і кіптявою, що триває протягом декількох днів, може викликати отруєння людей зі смертельним результатом. Особливо згубно діє на людину забруднення атмосфери, коли метеорологічні умови сприяють застою повітря над містом. Ознаки та наслідки дії забрудненого повітря на організм людини проявляються здебільшого в погіршенні загального стану здоров'я: з'являються головні болі, нудота, відчуття слабкості, знижується або втрачається працездатність. А вдихання повітря, в якому присутні продукти горіння (розріджений вихлоп дизельного двигуна), навіть протягом нетривалого часу збільшують ризик отримати ішемічну хворобу серця.

Промислові підприємства та автотранспорт небезпечні викидами чорного диму та діоксидів, які підвищують ризик ранньої смерті. Викиди вуглеспалювальних підприємств насичують повітря мікрочастинами забруднень, здатних викликати підвищення згортання крові і утворення тромбів у кровоносній системі людини. Забруднене повітря також призводить до підвищення артеріального тиску.

Серйозною проблемою великих міст, особливо промислових, є смог – густий туман з домішками диму, газових відходів, їдких газів

та аерозолів підвищеної концентрації, який найчастіше спостерігається в безвітряну погоду і вкрай негативно впливає на здоров'я людей.

Особливо він небезпечний для дітей і літніх людей з ослабленим організмом, які страждають на серцево-судинні захворювання і захворювання дихальної системи. Найбільша концентрація шкідливих речовин зосереджена у приземному повітрі і найчастіше спостерігається вранці, а потім впродовж дня смог піднімається вгору під впливом висхідних потоків повітря.

Майбутнє людства залежить від чистого повітря, води, лісових масивів. Тільки правильне ставлення до природи дасть змогу майбутнім поколінням бути здоровими і щасливими.

Джерела

Екологічні тренди в Україні. Погляд громадян. (2021). Звіт за результатами соціологічного дослідження. Отримано з: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/17805.pdf>.

Нечем дышать. За год Украина потеряла 17 позиций в мировом рейтинге качества воздуха. (2021). *Фокус.* Отимано з: <https://focus.ua/ukraine/477997-nechem-dyshat-za-god-ukraina-poteryala-17-pozicij-v-mirovom-rejtinge-kachestva-vozduha>

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. (2020). Випуск 7 (21). Київ: Інститут соціології НАН України.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. (2019). Випуск 6 (20). Київ: Інститут соціології НАН України.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. (2016). Випуск 3 (17). Додаток: таблиці моніторингового опитування "Українське суспільство -2016". Київ: Інститут соціології НАН України.

ШКІДЛИВІ ЗВИЧКИ (КУРІННЯ, АЛКОГОЛІЗМ, НАРКОМАНІЯ) ЯК ЧИННИК НЕГАТИВНОГО ВПЛИВУ НА ЗДОРОВ'Я

Охорона здоров'я та боротьба з найбільш небезпечними захворюваннями техногенної та інформаційної цивілізації є надважливим глобальним завданням сучасних суспільств. На здоров'я людини як прямо, так і опосередковано впливає багато чинників. Серед них вирішальну роль відіграють не лише високий рівень розвитку медицини, фармацевтичної промисловості, спадковість, рівень охорони здоров'я і стан довкілля, а й здоровий спосіб життя, культурний і духовний потенціал суспільства та кожної окремої людини.

Загально визнано, що здоров'я людини лише на третину залежить від біологічних чинників, а на дві третини – від способу життя. Сьогодні основними причинами погіршення здоров'я виступають так звані цивілізаційні хвороби, тобто такі, що, з одного боку, пов'язані з порушенням функціонування механізмів адаптації до несприятливих факторів антропогенно зміненого середовища в умовах хижацької експлуатації природи і недалекогоглядного втручання людини в природні процеси, безконтрольним та свавільним застосуванням сучасних технологій, глобальною екологічною кризою, стрімким зростанням кількості мутацій і генетичних дефектів, ослабленням імунної опірності людського організму хворобам тощо, а з другого боку – хвороби, зумовлені зниженням у людства інстинкту самозбереження, духовним неблагополуччям, послабленням стресостійкості, підсиленою загальною морально-етичною дефляцією суспільства, наявністю шкідливих звичок людини.

Йдеться про тютюнопаління, алкоголізм, наркоманію, токсикоманію, а також про інфекції, що передаються статевим шляхом і є результатом безвідповідальної статевої поведінки. Вживання алкоголю, тютюну і, що ще більш небезпечно, психоактивних (наркотичних і токсичних) речовин (предметом особливого занепокоєння суспільства є зростаюча їх популярність серед молоді) руйнівним чином впливають на здоров'я не лише окремих споживачів цих речовин (залежність, ускладнення та побічні реакції, інвалідність, летальний кінець у результаті передозування, суїцид, низка хронічних захворювань – онкологічних, серцево-судинних, імунних, нервово-психічних і генетичних патологій; деградація особистості), а й усього їх оточення і суспільства загалом (агресія, кримінал, нежакісний генофонд нації, депопуляція, бюджетні втрати через виробни-

цтво контрафактної алкогольної і тютюнової продукції тощо). Хвороби цієї групи є, по суті, соціально небезпечними, а тому й включені до головних причин смертності, інвалідності та непрацездатності.

Теперішній час характеризується високою суспільною нестабільністю внаслідок стрімкого наростання соціальних змін у той час, як природно-еволюційні біологічні процеси здійснюються в іншому, набагато більш повільному темпі. Ця суперечність спричиняє у багатьох людей дисгармонію внутрішнього світу й бажання втекти від безрадісної реальності у вигаданий світ ілюзій і фантазій. Неспроможність людини адаптуватися до змін зумовлює виникнення різного роду стресів, що клінічно виражено у відповідних неврозах. Практики ескапізму є захисним, компенсаторним механізмом людської психіки [Хорни, 1993]. Нерідко саме за рахунок ірраціональної втечі в алкоголізм і наркоманію та шкідливі поведінкові практики люди намагаються подолати супутні стресам страхи і тривожність і тим самим уникнути необхідності усвідомлено приймати соціальні зміни і змінюватися самим у режимі реального часу.

Впродовж усього ХХ і особливо на початку ХХІ століття рівень захворюваності серцево-судинної, травної, ендокринної, нервової, імунної систем став зростати в геометричній прогресії. Встановлено, що найважливішою причиною цього зростання є стреси. Саме тому стратегічним напрямом програми ВООЗ “Здоров’я – 21” є формування здорової поведінки, що, зокрема, має на меті зниження ризиків погіршення психологічного здоров’я внаслідок різноманітних стресів.

Моніторинг Інституту соціології НАН України, який здійснювався впродовж останніх майже тридцяти років, пропонує цікавий емпіричний матеріал для аналізу стану здоров’я українців на основі відповідей і самооцінок респондентів щодо свого здоров’я та наявності шкідливих для нього звичок, а також задоволеності своїм життям загалом, психологічного самопочуття і сприйняття соціальної ситуації. У працях дослідників Інституту соціології були визначені детермінанти самооцінок здоров’я населення України та суб’єктивних оцінок задоволеності наданням медичної допомоги і відповідних послуг, а також проаналізовані особливості функціонування інституту охорони здоров’я в Україні [Паніна, 2004; Чепурко, Соболева, 2017; Злобіна, 2018; 2020; Симончук, 2020; Бевзенко, 2020]. Важливий фактаж з цих питань був отриманий також і з інших джерел [Дослідження STEPS, 2020; Індекс здоров’я. Україна, 2019; Світове дослідження цінностей, 2020].

Згідно з даними моніторингу, про значущість міцного здоров’я свідчить те, що при оцінці ступеня важливості цієї фундаментальної цінності в свідомості українців середній бал у різні роки коливався в

Таблиця 1

**Суб'єктивні оцінки ступеня особистої важливості
для респондентів міцного здоров'я (у балах)**

Міцне здоров'я	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2018	2020
Середній бал*	4,8	4,9	4,8	4,8	4,7	4,7	4,8	4,8	4,7

* Середній бал розраховано за 5-бальною шкалою, де 1 – означало “зовсім не важливо”, а 5 – “дуже важливо”. Відповідно, чим вищим є середній бал (чим ближче він до 5), тим більшою є міра важливості відповідних складових життя. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без урахування тих, хто не відповідав).

межах від 4,7 до 4,9, але ніколи не був нижчим за всі роки спостережень (табл. 1) [Українське суспільство, 2020].

Відповідаючи на запитання “Які проблеми в даний час хвилюють особисто Вас найбільше?” в дослідженні 2020 року, третина респондентів (33,1%) відмітили, що це – поширення соціально-небезпечних хвороб, пияцтво і алкоголізм. А частка тих, хто стурбований такими проблемами, як недоступність якісного медичного обслуговування та пандемія коронавірусу (COVID-19), становить 47,3% (майже половина респондентів) і 42,5% відповідно.

У межах моніторингу з 1992 і по 2020 рік респондентам пропонували визначитися, чи поділяють вони деякі поширені думки, які віддзеркалюють самопочуття людини в суспільстві (табл. 2) [Українське суспільство, 2020].

Таблиця 2

**“Люди висловлюють різні думки щодо життя (як свого особистого,
так і життя суспільства). Відмітьте, будь ласка,
кожну думку згодні Ви з нею чи ні” (%)**

Варіант відповіді	1992	2000	2002	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020
<i>Зараз все так хитко, і, здається, що може відбутися все, що завгодно</i>											
Згоден	84,8	80,9	71,9	76,1	79,9	77,1	80,5	88,7	87,1	81,0	81,3
Не згоден	9,4	10,3	18,8	15,9	12,5	13,5	10,2	7,2	7,9	11,8	11,0
<i>За теперішнього безпорядку та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити</i>											
Згоден	78,5	78,3	68,4	76,2	75,7	74,0	76,0	73,1	72,2	69,5	66,9
Не згоден	14,8	14,4	23,2	16,6	17,0	18,0	15,8	20,1	22,3	22,2	23,4
<i>Все так швидко зараз змінюється, що не розумієш, яким законам слідувати</i>											
Згоден	80,3	79,8	67,8	73,9	76,9	73,4	75,9	70,2	70,4	67,1	66,3
Не згоден	14,4	12,7	21,3	17,1	16,5	16,8	13,9	20,6	21,2	23,7	21,7

З наведеної таблиці ми бачимо, що відчуття незахищеності, нестабільності, хиткості, розбалансованості переслідує сьогодні українців в усіх сферах їх життєдіяльності. Сучасні реалії – це соціально-економічна і соціально-інституційна нестабільність; невизначеність щодо майбутнього; війна, зокрема інформаційна; посилення соціальної нерівності в різних сферах життя; соціальна незахищеність; перевантаження на роботі, стреси, викликані страхом втратити роботу в умовах жорсткої конкуренції і необхідністю наздогнати стрімке і неухильне зростання цін на комунальні послуги і продукти харчування; трансформація духовних цінностей і криза довіри тощо; і нарешті, екстремальна ситуація з COVID-19 – все це сприяє виникненню і подальшому поширенню психічних і нервових розладів, стресів та депресій, які й самі по собі вкрай негативно впливають на здоров'я людини та детермінують такі соціально небезпечні хвороби, як наркоманія, алкоголізм тощо. До того ж вони можуть сприяти тому, що люди у намаганні скинути напруженість, уникнути необхідності приймати важливі рішення, розслабитися і заспокоїтися, хапаються за цигарки, алкоголь тощо. Шкідливі звички створюють підґрунтя для того, щоб люди почали звертатися до радикальніших/штучних способів зняття стресів, компенсації несприятливих переживань за допомогою наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів у спробі уникнути незручної і нерадісної реальності й зануритись у світ ілюзій і фантазій. Неконтрольоване вживання подібних речовин приводить до тих самих руйнівних для здоров'я людини наслідків, і в результаті вона гине від онкології, серцево-судинної недостатності, інфаркту, інсульту тощо. Порочне коло замикається.

Дані моніторингу дають змогу оцінити вплив на здоров'я українців таких шкідливих звичок, як паління та вживання алкоголю. Аналіз отриманих даних дає підстави для висновку про те, що споживання тютюну впродовж усього досліджуваного періоду (2002–2018 роки) дещо зменшилося, а алкоголю, навпаки, зросло, але незначно (середні показники залишалися відносно сталими) (табл. 3).

Дослідження показує, що третина українців палять (з них 6–8% палять час від часу, а більш ніж чверть опитаних є завзятими курцями). Відповідно дві третини опитаних повідомили, що не мають цієї шкідливої звички.

Щодо вживання алкогольних напоїв, то результати дослідження показують, що за півтора десятка років спостережень близько половини респондентів повідомляли, що зловживання алкоголем їм не властиво. Майже п'ята частина опитаних їх ніколи не вживають (у 2018 р. їхня частка зменшилася до 17,7%); дві третини респонден-

Таблиця 3

Вживання тютюну і алкоголю, 2002–2018 роки, %

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2018
<i>Чи палите Ви?</i>									
Ні	66,1	64,8	64,6	64,4	65,1	64,9	65,1	66,5	67,3
Так, але не щодня	6,3	7,2	7,5	5,4	6,1	6,3	5,6	6,4	7,6
Так, від 7 сигарет до 20 і більше на день	27,4	27,9	27,8	30,1	28,6	28,6	29,3	26,9	25,1
<i>Чи вживаєте Ви спиртні напої?</i>									
Ні, ніколи	18,5	19,2	20,1	19,5	19,5	19,6	20,2	22,9	17,7
Кілька разів на рік	29,7	32,0	33,3	32,6	34,1	33,9	34,7	31,6	30,7
Інколи, 1–2 рази на місяць	32,1	27,9	27,7	27,5	27,0	26,3	25,2	28,1	29,4
Від 4 до 12 разів на тиждень та щоденно	19,4	20,8	18,9	20,3	19,2	20,1	20,0	17,1	22,1

тів виявилися помірними споживачами (вживають лише кілька разів на рік або 1–2 рази на місяць); а схильність до надмірного його вживання властива для кожного п'ятого опитаного (з них майже 1,5% респондентів вживають алкоголь щодня).

Цікаво, що за півтора десятиліття всі ці тенденції вживання алкоголю і тютюну майже не міняються, а невеликі коливання у відсотках загальну картину не змінюють. І це попри потужну пропаганду проти зловживання тютюновими і алкогольними виробами та великі зусилля державних і недержавних організацій у роботі з цією категорією громадян! Посилаючись на аналіз цієї проблеми в статті О. Симончук, зауважимо, що наявність шкідливих звичок зумовлена передусім віком і статтю. Виявляється, що жінки більше за чоловіків турбуються за своє здоров'я. Порівняно з чоловіками вони палять втричі менше і так само втричі помірніші при вживанні алкоголю. Розподіл за віком унаочнює, що паління більшою мірою властиве молоді (25,1%) та людям середнього віку (30,2%), а надмірне споживання алкоголю – насамперед представникам середнього та старшого віку [Симончук, 2020].

Аналіз відповідей за місцем проживання виявив, що серед мешканців столиці та великих міст курців більше, ніж у невеликих містах та селах. Натомість мешканцям невеликих міст і Києва меншою мірою притаманне зловживання алкогольними напоями, тоді як у містах з населенням від 250 тис. мешканців і селах тих, хто зловживає алкоголем, удвічі більше.

Вплив паління на стан здоров'я населення

Загальновідомо, що паління спричиняє різноманітні хвороби, і може призвести до раку тощо. Згідно з даними ВООЗ, у світі щороку гине близько 8 млн людей через хвороби, отримані внаслідок паління [Доповідь ВООЗ, 2021].

Згідно з даними Державної служби статистики, за період з 2008 року по 2012 рік частка курців в Україні зменшилась на 3,8% (з 25,6% до 21,8% відповідно; або з 10,1 млн у 2008 р. до 8,7 млн у 2012 р.). Найбільш імовірною причиною називали значне подорожчання сигарет у 2009–2010 роках. Отже, курці з соціальних груп з невеликим рівнем доходу та молодь значно обмежили паління. Другою причиною можна вважати імплементацію у 2004–2005 роках у законодавство норм, які обмежують паління: обмеження реклами цигарок, попередження про шкоду паління (розміщене на сигаретних пачках текстове повідомлення, що займало до 30% площі пачки, тощо).

За даними національних опитувань, чоловіче населення України з початку ХХІ століття почало суттєво скорочувати вживання тютюнових виробів. Лави завзятих курців якнайменше поповнювались молоддю, а відмова від куріння почала поширюватися серед усіх вікових груп. Частіше від паління почали відмовлятися чоловіки з вищою освітою. Проте скорочення поширеності паління серед чоловіків, які мешкають у Південному та Східному регіонах України відбувається повільніше, аніж серед тих, що мешкають в інших регіонах країни.

Також варто зазначити, що упродовж десяти років (2000–2010 рр.) жіноче паління почало виходити з моди, оскільки перестало бути ознакою особливого статусу, символом самостійності та успішності жінки.

Водночас спостерігалася загальна тенденція до зменшення поширеності активного та пасивного паління серед підлітків України. Серед них темпи зменшення паління були навіть вищими, ніж серед дорослих. Проте варто зазначити, що така тенденція не є рівномірною – серед дівчат віком 15–16 років показники поширеності куріння перевищують рівні куріння серед дорослих жінок у цілому, проте вже є меншими, ніж серед жінок середнього віку.

Скорочення поширеності активного і пасивного паління в Україні у 2005–2012 роках супроводжувалося суттєвим скороченням захворюваності і смертності від респіраторних хвороб. За цей час в Україні було зафіксовано зниження смертності від деяких інших хвороб, зокрема, інсульту, хвороб системи кровообігу серед осіб працездат-

ного віку, туберкульозу, смертей на пожежах, синдрому раптової смерті немовляти тощо, що певною мірою також може бути пов'язане зі зменшенням поширеності куріння [Контроль над тютюном в Україні, 2014].

Порівняльні дані “Глобального опитування дорослих щодо вживання тютюну” у 2010 і 2017 роках також підтвердили тенденцію зменшення як загальної поширеності паління в Україні, так і поширеність щоденного паління тютюну. Зміни були значущими: частка курців зменшилася з 28,3% (2010 р.) до 25,0% (2017 р.), а частка “щоденних курців” скоротилася на 5% (з 25,0% до 20,1% відповідно). Частка чоловіків, які палять, зменшилася з 49,6% у 2010 році до 39,7% у 2017-му, а чоловіків, які палять щодня – з 45,1% до 35,9% відповідно. Поширеність куріння серед жінок скоротилася з 10,5% до 8,8%, щоденного – відповідно з 8,4% у 2010 році і до 7,0% у 2017-му, і хоча ці зміни не є статистично значущими, вони певним чином підтверджують загальну тенденцію.

Середня кількість викурених за день сигарет практично не змінилася між 2010 та 2017 роками ані серед чоловіків, ані серед жінок. Проте слід зауважити, що щоденне споживання сигарет значуще збільшилося серед молодшої групи курців (15–24 роки) – з 13,7% у 2010 році до 16,3% у 2017 році. В інших вікових групах значущих змін не відбулося. Також у 2017 році частка молодих людей, які повідомили про початок щоденного куріння, була меншою порівняно з 2010 роком [Глобальне опитування дорослих щодо вживання тютюну, 2017].

У 2012 році в Україні заборонили паління в громадських місцях і закладах харчування, ввели заборону на рекламу, спонсорство і стимулювання продажів. Попередження про шкоду паління на пачках сигарет змінилося і стало займати вже 50% загальної площі пачки. Обласні держадміністрації та органи місцевого самоврядування активно співпрацювали з державними та громадськими організаціями при проведенні антитютюнової кампанії, що призвело до поступового зменшення частки курців серед усіх соціальних груп.

Підсумовуючи, можна сказати, що згідно з даними досліджень 2010 і 2017 років поширеність паління як серед молоді, так і серед дорослого населення в Україні знизилася в середньому приблизно на 20%. Але за останні роки ситуація змінилася, оскільки на ринку з'явилося багато продукції, яка не підпадає під зазначені законодавчі обмеження. Це електронні сигарети і тютюнові вироби для електричного нагрівання.

Останні зміни у законодавстві щодо обмеження паління були фактично прийняті у 2012 році, а споживання тютюну за допомогою новітньої продукції залишається без правового врегулювання.

За даними щорічного звіту “Самооцінка населенням стану здоров’я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2020 році” Державної служби статистики України (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2020 року), частка курців серед населення України становила у 2020 році 16,5% (на 2% менше, ніж у 2019 році). При цьому паління скоротилось серед мешканців сільської місцевості і виросло серед мешканців міст. Збільшення споживання тютюну у містах (при тому, що ціни на тютюнові вироби зросли тільки за 2019 рік на 20%) з великим ступенем ймовірності можна пояснити споживанням електронних сигарет та тютюнових виробів електричного нагрівання [Самооцінка населенням, 2020].

Всеукраїнські дослідження “Думки та погляди населення України (Омнібус)”, проведені Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) у лютому 2017 року, у лютому 2019 року та січні-лютому 2020 року за стратифікованою, чотириступеневою випадковою вибіркою, репрезентативною для дорослого населення, яке постійно проживає на території України, не проходить військову службу і не перебуває у в’язницях або медичних закладах (лікарнях, медичних інтернатах), показало, що поширеність паління електронних сигарет і тютюнових виробів електричного нагрівання (ТВЕН) у 2020 році значно зросла порівняно з 2019 роком. Серед чоловіків, які є теперішніми курцями сигарет, частка курців електронних сигарет лише за рік збільшилась з 3,9% до 6,4%, а серед жінок цей показник зріс з 5,8% до 13,2% відповідно. Курців ТВЕНів між 2019 і 2020 роками також побільшало – серед чоловіків-курців з 1,5% до 6,1%, а серед жінок-курців – з 3,4% до 10,5%.

За даними цього опитування, люди вважають необхідним врегулювання та контроль над е-сигаретами та ТВЕНами. Понад 85% опитаних українців проти реклами та видимого розміщення сигарет та новітніх виробів у магазинах, а понад 90% опитаних погоджуються, що треба заборонити продаж електронних сигарет неповнолітнім і розширити перелік громадських місць, вільних від куріння [Як змінилось споживання, 2020].

Вплив вживання алкоголю на стан здоров’я населення

Законодавство про основні засади державної політики у сфері алкогольних напоїв базується на Конституції України, низці законів, а також прийнятих відповідно до них нормативно-правових актів. Державний контроль та регулювання споживання алкогольної продукції відбувається за допомогою механізмів ціноутворення та оподаткування.

За даними Держстату, порівняно з 2014 роком поширеність розладів психіки та поведінки через надмірне вживання алкоголю у

2019 році зменшилася майже на 6%, а частка пролікованих осіб у 2019 році зменшилася на 11%. Проте з року в рік стабільно відтворюється ситуація, коли серед охоплених лікуванням близько 12% осіб щорічно беруть під нагляд з уперше встановленим діагнозом, а ще 1,5% осіб кожного року потрапляють з діагнозом гострих психічних алкогольних розладів [Статистичні дані, 2019].

В Україні проводяться окремі спеціалізовані опитування, які здебільшого організуються громадськими організаціями за допомогою європейських партнерів. Так, з 1995 року на регулярній основі й за підтримки Європейського моніторингового центру з наркотиків та наркотичної залежності (м. Лісабон, Португалія) здійснюється опитування учнівської молоді в межах міжнародного проєкту “Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин – ESPAD” [Куріння, вживання, 2019].

У межах цього проєкту у 2019 році були отримані дуже показові дані про споживання різних речовин (алкоголю, тютюну, наркотиків) серед 15–17-річних учнів.

Згідно з результатами опитування учнівської молоді 14–17 років доступність алкоголю в Україні для них доволі проста – більше половини опитуваних відзначили, що легко можуть придбати пиво, вино або слабоалкогольні напої. Переважна більшість (85,7%) опитаних підлітків має досвід вживання алкоголю, а кожен п’ятий (22,5%) підліток зазначив, що вживає алкогольні напої майже щотижня.

Вибірка охоплювала 8509 респондентів (4108 хлопців та 4401 дівчат), які є учнями сільських і міських закладів загальної середньої освіти, закладів професійної технічної освіти.

Переважна більшість (85,7%) опитаних підлітків має досвід вживання алкоголю (82,7% серед хлопців та 88,4% серед дівчат). Майже половина з них (46,3%) мають “значний” досвід вживання алкоголю (вживали алкогольні напої десять разів і більше). У десять років або раніше вперше спробували алкоголь 13,4% опитаних. Протягом останніх 30 днів (напередодні опитування) принаймні один раз вживали алкоголь майже половина (46,5%) опитаних, а кожен п’ятий (22,5%) підліток вживав алкоголь більш як тричі. Кожен п’ятий підліток уперше відчував стан значного алкогольного сп’яніння у віці 14 років або раніше (21,2% серед хлопців та 20,3% серед дівчат). Найбільш популярні серед підлітків вино та слабоалкогольні напої. Більш як чверть респондентів (28,3%) повідомили, що вживали алкоголь тиждень тому або раніше. Дівчата під час останнього вживання алкоголю найчастіше пили вино (37,5%) та шампанське (31,7%). Хлопці порівняно частіше вживали пиво – це зазначили 28,1% респондентів. Майже половина (45,0%) опитаних підлітків принаймні раз у житті переживали стан алкогольного сп’яніння, тре-

тина (31,1%) – упродовж останнього року, а 12,8% респондентів – за останній місяць. Частка дівчат, які вживали алкогольні напої впродовж року та впродовж останнього місяця, більша порівняно з хлопцями. Про недавнє вживання алкоголю (тиждень тому або раніше) частіше повідомляли дівчата, ніж хлопці. Вино й шампанське користуються більшою популярністю серед дівчат, ніж серед хлопців. Пиво – найбільш популярний алкогольний напій серед хлопців. Можна виділити чотири групи актуальних причин (мотивів) вживання алкогольних напоїв у підлітків: 1) для покращення настрою – 39,4% (36,5% серед хлопців та 42,2% серед дівчат); 2) вирішення внутрішніх проблем – 26,8% (23,4% серед хлопців та 30,1% серед дівчат); 3) “отримання кайфу” – 17,3% (16,7% серед хлопців та 17,9% серед дівчат); 4) з метою визнання і схвалення з боку інших – 12,5% (13,5% серед хлопців та 11,5% серед дівчат).

Вплив вживання наркотиків на стан здоров'я населення

Упродовж останніх років дедалі більше осіб звертаються за лікуванням внаслідок вживання наркотичних речовин чи лікування наркотичної залежності.

Проблема вживання наркотиків різними категоріями населення України теж не залишається поза увагою дослідників. Це вже згадуване дослідження ESPAD за 2019 рік. У межах проєкту “Підлітки поза увагою: Поліпшення доступу до інтегрованих ВІЛ – сервісних послуг для вразливих підлітків в Україні” і з метою аналізу особливостей поведінки підлітків, які вживають наркотики, вивчення ризикованих сексуальних практик та виявлення потреб підлітків задля визначення послуг, які вони можуть отримати, у 2019 році ГО “Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка” МБФ, “Альянс громадського здоров'я”, МБФ “СНІД Фонд Схід – Захід” (AFEW Україна) провели дослідження у малих населених пунктах Київської, Харківської, Полтавської, Одеської, Донецької, Чернівецької та Кіровоградської областей. ДУ «Центр психічного здоров'я і моніторингу наркотиків та алкоголю» Міністерства охорони здоров'я України публікує щорічний звіт щодо наркоситуації в Україні, в якому узагальнюються наявні дані про проведені в Україні дослідження у сфері споживання наркотиків та їх наслідки. Навесні 2021 року було представлено результати національного дослідження, проведеного компанією “Нью Імідж Маркетинг груп” – “Визначення масштабів наркотичної та алкогольної залежності. Громадські наслідки”, водночас у тому самому році було проведено Всеукраїнське онлайн-дослідження “Визначення масштабів наркозалежності неповнолітніх в Україні”, згідно з яким приблизно 5% респондентів стикаються з

людьми, які мають наркотичну залежність. Більшість опитаних повідомили, що такі знайомі становлять небезпеку або для себе самого або для оточуючих. Як мінімум половина залежних навіть не зверталися за допомогою, і головними перепонами для цього респонденти називали небажання самих наркозалежних (36%), відсутність віри в результат (23%) та відсутність грошей для оплати лікування (15%) [Визначення масштабів, 2021].

Молодь 18–24 років удвічі частіше за середній показник по країні стикалася з наркотичною залежністю (10%). Також серед респондентів, які повідомили, що знають, де можна легко або скоріше легко дістати наркотичні речовини, найбільше молоді – 54%. Переважно це молоді люди віком від 15 до 35 років.

Наведені дані корелюють з даними зазначеного звіту ESPAD за 2019 рік. Частка підлітків, які вживали хоча б один раз у житті які-небудь наркотичні речовини, становила 18%, а серед дівчат зросла в 1,5 раза порівняно з 2015 роком (з 12,7% у 2015 р. до 18,1% у 2019 р.). 8,7% підлітків вживали марихуану, а 9,2% вживали інгалянти, а частка тих, хто практикує вживання двох і більше наркотичних речовин, серед усіх опитаних становила 4,2%.

У 2019 році на замовлення Мінмолодь спорту було проведено інше репрезентативне соціологічне дослідження “Молодь України”, в якому вивчалися система цінностей і пріоритетів сучасної української молоді, оцінка нею стану власного здоров’я. В опитуванні взяли участь 2000 осіб віком 14–34 роки. За результатами дослідження виявилось, що 79,9% опитаних молодих людей жодного разу в житті не вживали наркотики; 0,6% уживали регулярно; 11,6% хоча б один раз; 4,4% опитаних не дали відповіді на поставлене запитання. Водночас для більшості молодих людей основним пріоритетом у житті є здоров’я (49,8%), а також матеріальний добробут (35,2%), відчуття захищеності та впевненість у майбутньому (27,6%), особистий розвиток (24,1%), а також можливість бути корисним суспільству (20,0 %).

В Україні протягом останніх років спостерігається збільшення кількості осіб, які звертаються за лікуванням унаслідок вживання психоактивних речовин. Близько 67% від усіх осіб отримують лікування внаслідок вживання опіоїдів, 7% – через уживання канабіноїдів. Поширеність вживання будь-яких наркотиків протягом життя серед українських учнів віком від 15–17 років не вища за середньоєвропейський показник. Так, близько 85,7% опитуваних вживали алкогольні напої, близько 51% – палили цигарки та 8,7% – вживали канабіноїди [ESPAD, 2019].

Заходи з питань профілактики та зниження рівня вживання психоактивних речовин (ПАР) переважно здійснюються неурядовими організаціями і спрямовані на популяризацію здорового способу

життя шляхом проведення різноманітних навчально-просвітницьких заходів, поширення засобів особистого захисту серед населення, у тому числі і серед вразливих його груп.

У наш час наркоманія та алкоголізм дуже швидко поширюються, захоплюючи і вражаючи насамперед молодих людей, підлітків і навіть дітей, погрожуючи не тільки нашому сьогоденню, а й майбутньому, стають величезною проблемою у світі для усіх без винятку країн. За ступенем важливості проблема наркоманії та алкоголізму сьогодні стоїть на другому місці після міжнародного тероризму, хоча від наркотиків і алкоголю людей гине більше, ніж від вибухів, і мало хто помічає ці тихі й повільні смерті. Небезпека, яку несуть наркотики та алкоголь, з кожним роком все глибше вражають суспільства, проникаючи в кожен будинок, у кожную сім'ю. І цю небезпеку не варто недооцінювати. Люди виявилися не готовими до шквалу наркотиків, який на них обрушився. Найбільш схильними до моди на наркотики виявилися молоді люди. Серед них наркозалежність стала одним з найбільш поширених і небезпечних пристрастей. Найбільш високі показники вживання, як свідчать дані багатьох досліджень, припадають на великі міста. Найчастіше саме наркотики і алкоголь є причиною багатьох захворювань, розпаду сім'ї, соціального сирітства, злочинності та агресивності у молодіжному середовищі, поширення таких захворювань, як ВІЛ-СНІД і гепатит.

Наша держава намагається знайти вихід зі становища, але зрозуміло, що таких зусиль недостатньо. На жаль, лікування в наркологічних лікарнях і диспансерах здійснюється здебільшого на фізичному рівні, до того ж зазвичай таке лікування є передусім медикаментозним. На першому етапі виведення з абстинентного синдрому воно виправдано, але далі, коли людина потребує глибокої моральної психологічної та соціальної реабілітації, тривалий і безперервний прийом антидепресантів та інших препаратів може негативно вплинути на неї. Це нерідко переростає в нову форму залежності, вже від ліків. Інший бік цієї проблеми полягає в тому, що після відміни цих препаратів людина стає дуже вразливою для зовнішнього впливу навколишнього світу (стресів, фобій, депресій тощо).

В Україні відкриваються нові реабілітаційні центри та клініки, але, на жаль, їх послуги, як правило, є платними. Буває, що такі організації просто збагачуються за рахунок людей, які потребують допомоги, та їхніх родичів, готових віддати чималі кошти для розв'язання цієї проблеми. Люди, які працюють у таких організаціях, не завжди мають відповідний досвід і компетенції. На жаль, люди з залежностями, потрапляючи в подібні клініки або центри, не отримують очікуваної допомоги, втрачають час і гроші, а часто й останню надію на одужання.

Попри те, що на вирішення проблеми наркозалежності та алкоголізму витрачаються значні сили і ресурси, ця проблема не вирішена і навіть продовжує посилюватися. Загрозливими наслідками цього може бути зростання злочинності, збільшення кількості ВІЛ-інфікованих, соціальна, моральна і духовна деградація суспільства, зокрема молоді, а отже, під загрозою майбутнє і здоров'я нації.

Відповідно до офіційних даних показники вживання будь-яких наркотиків в Україні не вищі за середньоєвропейський показник, але треба мати на увазі, що в Україні не здійснюється аналіз комунальних стічних вод на наркотичні речовини та продукти їх метаболізму, щоб оцінити їх споживання в громаді.

Однак, за даними Державної служби статистики України, які були опубліковані наприкінці вересня 2021 року, кінцеві споживчі витрати домашніх господарств лише за II квартал 2021 року становили 873,5 млрд грн, що на 17,4% більше, ніж за аналогічний період минулого року. Найбільшою статтею витрат за квітень-червень стали "Продукти харчування та безалкогольні напої" (41,4%), а цільові витрати українців за статтею "Алкогольні напої, тютюнові вироби та наркотики" становлять 7,8% від загального обсягу кінцевих споживчих витрат. Для порівняння – витрати домашніх господарств за статтею "Охорона здоров'я" становили 6,1%, "Одяг та взуття" – 4,2%, Крім того, витрати українців на "Відпочинок і культуру" за цей же час становили 3,4%, а на "Освіту" – 1,1%.

2019 року Постановою Кабінету Міністрів України №689 від 10.07.2019 "Питання проведення моніторингу наркотичної та алкогольної ситуації в Україні" було запроваджено систему контролю наркотичної та алкогольної ситуації в країні на державному рівні. Цією постановою було затверджено Порядок подання та збір інформації/даних, що мають розкривати специфіку наркотичної та алкогольної ситуацій. Справа начебто б зрушила з місця, але як впливає зі звіту "ЦПЗМНА" за 2019 рік, процес мав неповний, фрагментарний характер. Зокрема, у розділі "Вживання наркотиків, поширення та його тенденція" йдеться про те, що в Україні дослідження поширеності вживання наркотичних речовин серед населення вікових категорій 15–64 років практично не проводиться [Звіт, 2020].

Саме тому сьогодні в Україні дослідники не мають з цього питання зведеної інформації у повному обсязі.

Висновки

За 30 років незалежності українці поступово стали відповідальніше ставитись до свого здоров'я. Таку саме тенденцію зафіксовано і за даними Світового дослідження цінностей щодо України. Проте,

попри наявність позитивних змін, в останні десятиліття показник здоров'я в Україні (45%), як і в інших постсоціалістичних країнах, зокрема у Білорусі (46%) і Грузії (37%), є одним із найнижчих серед європейських країн: наприклад, у Греції, Іспанії, Австрії, Швеції, Данії він перебуває в межах 73–80% [Світове дослідження цінностей, 2020: с. 41–43].

Отже, постає питання, що саме потрібно для формування поведінкової стратегії населення на дотримання здорового способу життя, збереження власного здоров'я – найефективнішого шляху розв'язання проблем паління, алкоголізму, наркоманії як чинників негативного впливу на здоров'я?

Ключ до розв'язання таких проблем полягає в розробленні обґрунтованої державної політики, об'єднанні збалансованих зусиль усього суспільства на шляху до цієї мети, у формуванні свідомого ставлення до цієї проблеми на громадському і індивідуальному рівнях, у свідомій орієнтації на зміну поведінки, а не лише поглиблення обізнаності щодо тих чи тих питань, і потребує усвідомлення необхідності певних змін кожним громадянином незалежно від того, чи стикався безпосередньо він сам або його найближче оточення з подібними проблемами.

Ні для кого не секрет, що матеріально-технічне устаткування медичних закладів у нашій країні знаходиться на неналежному рівні. Моральна та технічна застарілість, несправність медичного устаткування є значною проблемою для сфери охорони здоров'я в Україні. Що ж стосується кадрів, і, відповідно, якості медичних послуг населенню, то ця сфера давно потребує врегулювання. Нерідкісні ситуації, з якими часто-густо стикаються пересічні українці, коли лікарі (з різних причин) неспроможні встановити правильний діагноз. Відвідувачі лікарень часто нарікають на некоректне ставлення та непрофесійну поведінку медичного персоналу, низьку якість наданих послуг, що свідчить про низький рівень підготовки та вмотивованості працівників медичних закладів.

Окрему проблему в Україні становить брак таких спеціалістів, як психіатри, наркологи та адиктологи. Останні взагалі не визначені в Україні як представники певної професії, попри те, що передусім саме від них залежить результат психологічної реабілітації залежної людини.

З огляду на фінансовий бік проблеми особливо гостро постає питання доступних цін, оскільки залежні особи (або їх родини) далеко не завжди мають можливість оплатити дороге лікування. Мінімальна вартість лікування залежної особи в державних установах в 2020 році стартувала від 20 тис. грн (у приватних закладах таке лікування коштує значно дорожче). Проте основна маса населення України в

цілому змушена користуватися послугами державних і комунальних закладів охорони здоров'я, оскільки головною причиною більшості населення є фінансова неспроможність, через що ця більшість звертається за медичною допомогою саме до державних медичних закладів.

Також варто зазначити, що в Україні є проблема з актуалізацією чинного законодавства у сфері як боротьби з наркотичною та алкогольною залежностями (зокрема надання психіатричної допомоги неосудним, які вчинили кримінальні правопорушення), так і у лікуванні та реабілітації осіб з психічними та поведінковими розладами внаслідок вживання психоактивних речовин. Є потреба у цивільно-правовому врегулюванні деяких ситуацій, зокрема, процедури примусового огляду чи лікування осіб, які в силу тих чи інших психічних розладів не можуть контролювати свої дії, але при цьому держава в особі її представників стикається з низкою складнощів – організаційних, фінансових, матеріально-технічних тощо, що фактично унеможливує даний процес (такі питання мають вирішуватися на законодавчому рівні). У сфері соціальної політики необхідно посилити контроль у державних закладах соціально-психологічної реабілітації осіб із залежністю, так само як і у приватних закладах та реабілітаційних центрах, де відсутній належний механізм державного контролю за їхньою діяльністю. Також діяльність благодійних або громадських організацій, які здебільшого є засновниками таких центрів, не ліцензується, отримання дозвільних документів законодавством не передбачається. Такі організації взагалі не зобов'язані зазначати надання послуг із реабілітації у своїх статутах, допускати на свою територію представників державних органів контролю, оскільки більшість таких закладів розміщується у приватних будинках тощо.

Нарешті, недостатнє й інформаційне забезпечення розв'язання цієї проблеми, коли кожна особа (чи родина), яка стикнулася з тією чи іншою залежністю, має розуміти і знати, до кого їй треба звертатися за допомогою, як буде надаватися ця допомога тощо.

Соціологічні дослідження впливу шкідливих звичок на здоров'я людей, вивчення відповідних поведінкових змін, суспільної реакції на різноманітні кризи, у тому числі і COVID-19, у перспективі не менш важливі, ніж такі конкретні заходи, як боротьба з незаконним обігом наркотиків чи удосконалення системи контролю за обігом алкоголю та тютюну тощо. Соціологія є необхідною складовою для формування раціональної та ефективної політики протидії таким цивілізаційним хворобам, як куріння, алкоголізм, наркоманія, оскільки вони є проблемою не так медичною, як соціальною.

На даному етапі першочерговими, на нашу думку, завданнями є такі:

Формування адекватного понятійного апарату, зокрема, задля розрізнення залежних осіб, якими насамперед оперує статистика, і споживачів, які можуть як почати зловживати психоактивними речовинами, так і згодом перестати це робити без допомоги спеціалістів. Психоактивні речовини теж дуже відрізняються одна від одної. Зокрема, йдеться про тютюн, який офіційно не вважається наркотиком, а залежності від нього позбутися буває нелегко.

Моніторинг ситуації в масштабах держави щодо зазначених проблем. Це необхідно для того, щоб мати актуальні дані не лише щодо окремих категорій та когорт, а й стосовно всього населення країни в цілому. Дані, наявні на даний момент, можуть не точно і не повно відображати картину як через фрагментарність проведених досліджень (питання щодо соціально небезпечних хвороб доволі чутливі і потребують комплексного вивчення), так і через втрату частини території країни (Схід та Крим) тощо.

Джерела

Бевзенко Л. (2020). Інститут охорони здоров'я: ризики дисфункційності як тло запиту на агентну волонтерську дію. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 7 (21). Київ: Ін-т соціології НАН України.

“Визначення масштабів наркотичної та алкогольної залежності. Громадські наслідки” (2021). Національне опитування. Отримано з:

<https://uifuture.org/publications/vyznachennya-masshtabiv-narkotychnoyi-ta-alkogolnoyi-zalezhnosti-suspilni-naslidky/>

Глобальне опитування дорослих щодо вживання тютюну (2017). Звіт. Отримано з: [//kiis.com.ua/materials/pr/20180214_GATS/Full%20Report%20GATS%20Ukraine%202017%20UKR.pdf](https://kiis.com.ua/materials/pr/20180214_GATS/Full%20Report%20GATS%20Ukraine%202017%20UKR.pdf)

Доповідь ВООЗ про всесвітню тютюнову епідемію (2021). Отримано з:

https://www.who.int/health-topics/tobacco#tab=tab_1

Дослідження STEPS: поширеність факторів ризику неінфекційних захворювань в Україні у 2019 році. (2020). Копенгаген: Європейське регіональне бюро ВООЗ.

Звіт щодо наркотичної та алкогольної ситуації в Україні за 2020 рік (за даними 2019 року) (2020). Отримано з: <https://cmhmda.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/Zvit-shhodo-narkotyktiv-ta-alkogolyu-za-2020-rik.pdf>

Звіт щодо осіб, які мають розлади психіки через вживання ПАР форма № 32 (2019). Статистичні дані Центр медичної статистики МОЗ України. Отримано з: <http://medstat.gov.ua/ukr/statdanMMXIX.html> або http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/03/zb_snsz_20.pdf

Злобіна О. (2018). На шляху до досягнення населенням повного потенціалу здоров'я. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 6 (20). Київ: Ін-т соціології НАН України.

Індекс здоров'я. Україна – 2019: Результати загальнонаціонального дослідження. (2020). Отримано з: http://health-index.com.ua/HI_Report_2019_Preview.pdf

Контроль над тютюном в Україні. (2014). Другий Національний звіт. Отримано з: URL://tobaccocontrol.org.ua/uploads/resource/file/56/58ea61af37b4d.pdf

Корхова И. В. (2001). Методы оценки здоровья. Женщина, мужчина, семья в России: последняя треть XX века. Москва: Изд-во ИСЭПН.

Куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків, які навчаються: поширення й тенденції в Україні. (2019). Київ: ТОВ “ОБНОВА КОМПАНІ”. Отримано з: https://www.unicef.org/ukraine/media/2521/file/ESPAD_2019_ukr.pdf

Паніна Н. В. (2004). Здоров'я та самопочуття населення України: епідеміологічний моніторинг. *Українське суспільство 1994–2004: моніторинг соціальних змін*. Київ: Ін-т соціології НАН України.

Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2020 році. (2021). Статистичний збірник. Київ: Державна служба статистики України.. Отримано з: http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/03/zb_snsz_20.pdf

Світове дослідження цінностей 2020 в Україні (2020). Київ: Український центр європейської політики.

Симончук О. (2020). Суб'єктивні оцінки здоров'я та медичних послуг у доковідний та ковідний періоди. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 7 (21). Київ: Ін-т соціології НАН України.

Хорни К. (1993). Невротическая личность нашего времени; Самоанализ. Москва: Издательская группа “Прогресс” – “Универс”.

Чепурко Г., Соболева Н. (2017). Самооцінка стану здоров'я населенням України. *Соціальні виміри суспільства*: зб. наук. праць. Випуск 9 (20). Київ: Ін-т соціології НАН України.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. (2020). Випуск 7 (21). Київ: Інститут соціології НАН України.

Як змінилося споживання електронних сигарет та тютюнових виробів для нагрівання, а також ставлення до їх законодавчого регулювання серед населення України протягом 2017–2020 років. (2020). Прес-реліз Київського міжнародного інституту соціології (КМІС). Отримано з: www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=966&page=5].

Розділ четвертий

УДК 316.752

А. Ручка,
доктор філософських наук

ЦІННОСТІ ТА ЦІННІСНІ ЗМІНИ В НОВІТНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Цінності та ціннісні зміни як предмет наукового дискурсу

На зламі ХХ–ХХІ ст. ціннісна проблематика стала, безперечно, пріоритетною темою наукового дискурсу. Про це свідчать численні міжнародні конференції, семінари, зустрічі, де активно обговорюються різноманітні аспекти цієї проблематики. В експертному середовищі обговорення, дискусії, диспути щодо цінностей набули статусу звичайної справи. Спеціалісти вважають, що сьогодні в науці, яка перебуває на постнекласичному етапі своєї історії, помітно посилилась аксіологізація її досліджень. Почали з'являтися спеціальні наукові видання, які цілеспрямовано присвячуються висвітленню різних ціннісних питань. Наприклад, у Польщі став видаватись журнал «Kultura i wartości», Німеччині – «Wissenwert», в Росії – «Ценности и смыслы». Про високу нинішню кон'юнктуру ціннісної проблематики свідчить також пропозиція групи неурядових організацій Великої Британії про заснування *Всесвітнього свята цінностей*. У 2016 році це свято було легітимізовано і почало набувати популярності у різних країнах. Наразі до цієї оригінальної ініціативи приєдналась 91 країна світу.

Водночас на телебаченні, радіо, в Інтернеті, пресі, повсякденному людському житті скрізь поширені розмови про глобальну кризу цінностей, ціннісний хаос, девальвацію цінностей. У науковому дискурсі теж відмічається, що ціннісна проблематика нині вкрай загострилась у світі. Це викликано різноманітними об'єктивними кризами, небезпеками, ризиками – економічними, політичними, технологічними, екологічними. Наслідком зазначених явищ є глобальне поширення невизначеності, невпевненості, розгубленості.

Якщо це так, то немає нічого дивного, що ціннісна проблематика наразі перебуває у центрі як публічного, так і наукового дискурсу. В умовах глобальної модернізації, діджиталізації, технологічних зрушень, кліматичних змін, а тим паче в ситуації поширення COVID-19

вона отримує дійсно пріоритетне значення у всіх сферах людського життя. Бо здавна відомо, що цінності, їх зміст, якість, спрямованість орієнтують і мотивують людей на креативну діяльність, добрі взаємовідносини, толерантність щодо Іншого, справедливість, компетентність, партиципацію тощо. Це означає, що цінності спроможні мобілізувати громадян будь-якої країни на побудову *доброго суспільства*, конструктивних відносин між індивідом, соціумом і державою, досягнення індивідуального і колективного щасливого життя. І в цьому полягає потенціал і перевага людських цінностей у наші часи. Залишається лише докласти відповідних зусиль для їхньої творчої реалізації.

У новітній історії суверенної України зазначена ціннісна симптоматика накладалася з самого початку на трансформаційні проблеми неузгодженості і конфліктів у зв'язку з побудовою правової держави, розвиненої ринкової економіки, консолідованої демократії і зрілої політичної нації. Тим самим зрушення чи перетворення, які тут відбувалися, торкалися усіх суспільних сфер, сегментів і структур. Не обійшли вони і так звану суспільну *аксіосферу*, де зосереджуються людські *цінності та смисли*.

Зрозуміло, що в процесі новітньої історії України людські цінності та смисли підлягали зміні: одні з них набували пріоритетності, ставали провідними у сприйнятті та тлумаченні явищ і подій навролишнього світу, інші – свою колишню пріоритетність утрачали, ставали менш значущими для людей. Саме з цієї обставиною пов'язаний прояв так званого *преференційного* мислення людини. Одним життєвим явищам і подіям таке мислення віддає перевагу, вважає найважливішими для окремої людини чи для її соціуму, інші тлумачить як малозначущі в обох випадках. На підставі преференційного мислення цінності окремої людини або населення будь-якої країни утворюють певну ціннісну *систему*, яка за своїм характером може бути *індивідуальною* чи *надіндивідуальною*.

У складі ціннісної системи можна вирізнити передусім *домінантні* цінності. Це пріоритетне *ядро* ціннісної системи. Друге місце за пріоритетністю належить *субдомінантним* цінностям, які можуть переміщатися у часі як до складу ціннісного ядра, так і у напрямі напівпериферії ціннісної системи. Цінності *середньої* важливості, що становлять склад зазначеної напівпериферії, посідають за пріоритетністю третє місце в межах ціннісної системи. У часі вони можуть переміщатися як у склад субдомінантних цінностей, так і на периферію ціннісної системи. Останнє, четверте місце, за ієрархією займають *малозначущі* цінності, які є периферією ціннісної системи.

Преференційне мислення становить підґрунтя *ціннісно-орієнтаційного потенціалу* людей, що може проявлятися в їхній вербальній і позавербальній (реальній) поведінці. За своєю генезою цей потенціал залежить не тільки від потреб, інтересів, життєвої ситуації людей, а й від їхньої культурної ментальності, що формується у процесах соціалізації та інкультурації тощо. Зрозуміло, що ціннісно-орієнтаційний потенціал окремих індивідів чи їхнього соціуму постійно опосередковується ціннісними змінами, які відбуваються на макро-соціальному та індивідуально-особистому рівні. Причому ці рівні перебувають між собою не стільки у причиново-наслідковій, скільки у коеволютивній залежності. Це означає, що, з одного боку, ціннісні зміни на макрорівні впливають на зміну цінностей на індивідуально-особистому рівні, а з другого – індивідуальні цінності людей впливають на характер і спрямованість ціннісних змін на макрорівні.

В умовах перехідного періоду ціннісні зміни загалом характеризуються значною ускладненістю. В суверенній Україні з цим зіткнулися одразу, коли постали чотири стратегічні завдання: *державотворення* (побудова правової соціальної держави), *націєтворення* (формування політичної нації), *маркетизація* (побудова розвинутої ринкової економіки), *демократизація* (створення демократичних інститутів і просування до зрілої, консолідованої демократії). Досвід показав, що реалізація лише одного із перелічених завдань може розтягуватися у часі. Намагання ж їх одночасно розв'язати в перехідних умовах породжує значні труднощі. Наприклад, побудова ринкової економіки від самого початку супроводжувалась падінням рівня життя переважної більшості суспільства, що викликало масове невдоволення економічними реформами. Це, своєю чергою, підривало довіру населення до демократичних цінностей і практик. Побудова олігархічно-кланового капіталізму призвела, зрештою, до двох Майданів. Останній з них отримав, до речі, популярну назву як *Майдан Гідності*, який відомий львівський історик Я. Грицак пов'язав із *Революцією Цінностей*. І дійсно Майдан Гідності відомий не тільки численними жертвами своїх прихильників. Як правило, його учасники були симпатиками цінностей сучасного Євросоюзу (повага людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство закону і повага прав людини, включаючи права осіб, що належать до меншин) і мріяли про їхню реалізацію в рідній Україні. Отже, ціннісна система учасників *Майдану Гідності* протистояла цінностям тодішнього політичного режиму, який був проти асоціації України з Євросоюзом. Революцію Цінностей виграли, як відомо, прихильники Майдану Гідності. Ця обставина відкривала реальні можли-

вості щодо втілення європейських цінностей (шляхом достеменного реформування країни) в наше суспільне життя.

Проте анексія Криму з боку Росії, її військова агресія в Донбасі, загроза територіальної цілісності незалежної України створили суттєві завади на зазначеному шляху. Вони, зрозуміло, гальмують цілісний розвиток сучасного українського соціуму. Тим не менш, якщо ми зібралися в Європу, необхідного реформування країни не уникнути. Отже, зміна цінностей не завжди відбувається синхронно з макрозмінами в політиці, економіці, соціокультурній сфері. Тут потрібно не забувати і про різноманітні впливи процесу глобалізації, який охопив сьогодні майже всі країни світу. Крім того, зміст, спрямованість і темп даних макрозмін можуть сприйматися, як показують соціологічні дослідження, різними поколіннями людей по-різному. І це так чи інакше відбивається на ціннісних пріоритетах представників цих поколінь. Характер і специфічність цінностей також зумовлюється належністю людей до тих чи тих соціально-статусних угруповань соціуму. У цьому сенсі зовсім не зайвим може бути припущення про існування в сучасному українському суспільстві соціальних угруповань, які пасивно ставляться до модернізаційних перетворень у країні. Вони можуть вважати більш важливими для себе цінності, які не пов'язані з модернізаційними змінами. Тому їх можна визначити як прихильників *консервативної* складової цілісного суспільного етосу. Інше припущення стосується існування в сучасному українському соціумі соціальних угруповань, які активно, конструктивно намагаються сприймати модернізаційні зміни в суспільстві, понад те, саме вони є їх безпосередніми носіями. Це, безумовно, прихильники *модернізаційної* складової суспільного етосу.

Хоч би як там було, але в разі наукової аналітики, у тому числі й соціологічної, ментальності населення потрібно завжди мати на увазі, що його цінності є найважливішими індикаторами сприйняття, відчуження і тлумачення життєвого світу. А це означає, що цінності є суттєвим потенційним регулятивом людської поведінки, діяльності та спілкування. Звідси грамотна діагностика характеру і спрямованості ціннісних пріоритетів населення, адекватна оцінка їхніх актуальних трендів є першочерговим завданням сучасної соціологічної науки. Успішне виконання цього завдання дає можливість установити якість ціннісно-орієнтаційного потенціалу українського соціуму в цілому, а також його різних соціальних угруповань, сфер і сегментів. На цій підставі можна більш упевнено висловлюватися про цінності та смисли наших майбутніх поколінь, майбутнього українського соціуму в цілому.

Динаміка ціннісних пріоритетів населення сучасної України за тридцятирічний період (1991–2020 рр.)

Ціннісні пріоритети населення сучасної України почали вивчати систематично в Інституті соціології НАН України з 1991 року. У відділі соціології культури та масової комунікації була спеціально розроблена дослідницька програма «Аксіомоніторинг». Перше опитування громадської думки, де використовується сформований каталог ціннісних позицій, здійснено Центром «Соціс» восени 1991 року після ухвалення Верховною Радою України Акта проголошення незалежності України 24 серпня, але напередодні загальнонаціонального референдуму 1 грудня 1991 року про підтвердження даного Акта. Каталог цінностей містив спочатку 17 позицій, у 1994 і 1997 роках – 19 позицій, а з 2000 року – 20 позицій. Ціннісні позиції були сформульовані як різноманітні предметні стани, можливості, стандарти, зразки, яких у життєдіяльності людей *варто бажати* або *вони повинні бути*. Респондентам пропонувалось оцінити особисто для себе важливість запропонованих ціннісних позицій за 5-бальною шкалою, де 1 бал означає «зовсім не важливо», 2 бали – «радіше не важливо», 3 бали – «важко сказати, важливо чи ні», 4 бали – «радіше важливо», 5 балів – «дуже важливо».

За період 1991–2020 років Інститут соціології НАН України здійснив 13 репрезентативних загальнонаціональних опитувань населення країни, де використовувалися зазначений каталог ціннісних позицій і техніка їх оцінювання респондентами. Загалом період 1991–2020 років охоплює майже три десятиліття, то до уваги бралися насамперед особливості динаміки ціннісних пріоритетів населення в межах трьох декад: першої декади (1991–2000 рр.), другої декади (2001–2010 рр.), третьої декади (2011–2020 рр.). Протягом першої декади було проведено 4 загальнонаціональні опитування населення. Загалом було опитано 5360 респондентів. У межах другої декади теж було проведено 4 загальнонаціональні опитування, але загалом було опитано вже 7200 респондентів. І нарешті, протягом третьої декади було проведено 5 загальнонаціональних опитувань і охоплено 9000 респондентів. Отже, усього за період 1991–2020 років програмою «Аксіомоніторинг» були використані первинні дані від 21 560 респондентів.

Нижче (*табл. 1*) наведено каталог ціннісних позицій та їх агреговані середньозважені індекси (за 5-бальною шкалою в межах кожної з трьох виділених декад), що засвідчують порядок і динаміку ціннісних пріоритетів опитаного населення за період 1991–2020 років.

Таблиця 1

**Динаміка ціннісних пріоритетів населення України
(1991–2020, середньозважені індекси за 5-бальною шкалою)**

<i>Ціннісні позиції</i>	<i>1991–2000 рр. (I декада)</i>	<i>2001–2010 рр. (II декада)</i>	<i>2011–2020 рр. (III декада)</i>
Міцне здоров'я	4,91	4,85	4,75** ↓
Матеріальний добробут	4,83	4,67	4,57** ↓
Міцна сім'я	4,73	4,81	4,72=
Благополуччя дітей	4,76	4,73	4,72=
Сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві	4,63	4,19	4,13* ↓
Створення у суспільстві рівних можливостей для всіх	4,29	4,29	4,19** ↓
Суспільне визнання (повага колег, співгромадян)	4,14	4,19	4,05** ↓
Цікава робота	4,08	4,20	4,15** ↑
Незалежність у справах, судженнях, вчинках	3,93	3,93	3,97=
Відсутність значного соціального розшарування (багаті–бідні, вищі–нижчі верстви населення)	3,90	3,66	4,0** ↑
Національно-культурне відродження	3,80	3,83	3,86** ↑
Державна незалежність України	3,59	3,95	4,18** ↑
Розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей (через мистецтво, художню творчість, хобі тощо)	3,58	3,76	3,82** ↑
Підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)	3,49	3,96	3,94** ↑
Демократичний розвиток країни	3,32	3,82	4,0** ↑
Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу	3,22	3,78	3,91** ↑
Можливість критики, демократичного контролю рішень владних структур	3,15	3,47	3,69** ↑
Можливість підприємницької ініціативи (створення приватних підприємств, зайняття бізнесом, фермерство)	3,02	3,34	3,57** ↑
Участь у релігійному житті (регулярне відвідування церкви, богослужіння тощо)	3,01	3,01	3,16** ↑
Участь у діяльності політичних партій та громадських організацій	1,92	2,63	2,89** ↑

*Статистично значущі відмінності середньозважених індексів фіксуються за рядками між 1991 та 2020 роками (** – на рівні 1%). Знак «=» означає, що рейтинг певних ціннісних позицій не змінився. Знак «↑» означає, що рейтинг агрегованих середньозважених індексів заданий період значуще зріс. Знак «↓», навпаки, вказує статистично значуще зменшення відповідних агрегованих середньозважених індексів.

Аналіз наведених даних свідчить, що за період 1991–2020 років статистично не зростає суб'єктивна важливість тільки п'яти ціннісних позицій (з 20 запропонованих), а саме: *міцне здоров'я, матеріальний добробут, сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві, створення в суспільстві рівних можливостей для всіх, суспільне визнання*. Більше того, порівняно з першою та другою декадами рейтинг цих ціннісних позицій у третій декаді статистично значуще знизився. Загалом це становить 25% запропонованого каталогу ціннісних позицій. Що стосується ціннісних позицій *міцної сім'ї, благополуччя дітей, індивідуальної незалежності у справах, судженнях і вчинках*, то їхній рейтинг (порівняно з першою та другою декадами) статистично значуще не змінився. Загалом це становить 15% запропонованого каталогу ціннісних позицій.

Водночас, як свідчать дані *табл. 1*, за період 1991–2020 років статистично зростає суб'єктивна важливість інших 12 ціннісних позицій, пов'язаних з *державною незалежністю України, демократичним розвитком країни, свободою слова, демократичним контролем рішень владних структур, підприємницькою ініціативою, інтелектуальним розвитком, культурною компетентністю, цікавою роботою, соціальною рівністю, національно-культурним відродженням, участю у релігійному житті, участю у політичному житті*. Загалом це охоплює 60% запропонованого каталогу ціннісних позицій.

Пояснення особливостей динаміки ціннісних пріоритетів людей у сучасній науковій літературі пропонується здійснювати на підставі не тільки індивідуальних потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій, а й з урахуванням певних обставин їхнього життя. Вважається, що люди загалом так чи інакше пристосовують свої цінності до певних життєвих обставин двома способами. Відомі дослідники ціннісної проблематики Ш. Шварц і А. Барді визначають їх як механізми *компенсації* та *акліматизації* [Schwartz, Vardi, 1997]. У повсякденному житті дія механізму компенсації пов'язується з «потребами дефіциту» А. Маслоу. Це означає, що люди у тяжких життєвих умовах звертають увагу передусім на потреби, які недостатньо задовольняються. Тому суб'єктивно цінуються ті предмети, які могли б задовольнити відповідні потреби. Однак у скрутних життєвих умовах їх, як правило, не вистачає, і чим більше їх не вистачає, тим більше вони цінуються.

Своєю чергою вплив механізму акліматизації пов'язується з «потребами розвитку» А. Маслоу. В цьому сенсі значущість цінностей збільшується або зменшується залежно від можливостей їх реалізації. При цьому значущість цінностей, які вважаються досяжними, збільшується, а тих, які оцінюються недосяжними – зменшується.

На мою думку, механізм акліматизації, що пов'язаний із можливостями реалізації цінностей, має добрий когнітивний потенціал, на підставі якого можна більш-менш адекватно пояснювати особливості динаміки ціннісних пріоритетів населення за будь-які довгострокові або короткострокові періоди. Наприклад, декада 1991–2000 років у новітній історії України була надзвичайно особливою. Створення суверенної держави, побудова ринкової економіки, демократизація, формування політичної нації – усе це з самого початку породжувало високі соціальні очікування серед населення. На жаль, як уже зазначалось, побудова ринкової економіки супроводжувалась падінням рівня життя переважної більшості суспільства.

Тому не випадково моніторингові дані Інституту НАН України показували, що до 2000 року серед українського населення поширювалися орієнтації на *матеріалістичні цінності* (наголошення на важливості фізичної та економічної безпеки людини). Через масове збіднення такі цінності, які інколи визначаються як «*цінності виживання*» (Р. Інгларт), у 2000 році поділяли три чверті населення нашої країни. Звідси не дивно, що в першій декаді ієрархію запропонованого каталогу ціннісних позицій очолювали тілесно-вітальні цінності (*міцне здоров'я, матеріальний добробут, міцна сім'я, благополуччя дітей*).

У другій декаді суверенна Україна стала економічно виправлятися. Тим не менш, зазначені тілесно-вітальні цінності і тут також очолювали ієрархію запропонованого каталогу ціннісних позицій. Однак порівняно з першою декадою – з меншою інтенсивністю. Що стосується інших ціннісних позицій, то на їх рейтинг більше впливали інші події та явища того часу. Йдеться про політичні загострення 2004 року, Помаранчеву революцію 2005 року. На тлі саме цих подій другої декади суттєво зріс рейтинг таких ціннісних позицій, як *демократичний розвиток країни, державна незалежність України, свобода слова, демократичний контроль рішень владних структур, участь у політичному житті, інтелектуальний розвиток, культурна компетентність, цікава робота, участь у релігійному житті*. Цікаво, що в умовах світової фінансової кризи 2008–2009 років, яка так чи так зачепила тоді Україну, у ментальності нашого населення зріс рейтинг такої цінності, як *можливість підприємницької ініціативи*.

Третя декада пов'язується, як відомо, з цілою низкою надзвичайних подій у нашому суспільстві. Євромайдан і Революція Гідності, анексія Криму Росією, воєнні дії на Донбасі (які тривають) – все це неординарні події у житті країни, що загострили цілу низку проблем у соціумі (політичних, економічних, фінансових, оборонних, соціальних), а також зумовили *мобілізацію людського потенціалу*.

Зрозуміло, ця мобілізація характеризується не тільки зовнішніми, візуальними свідченнями, вона має й латентні ментально-ціннісні параметри. В умовах політичної напруженості, економічної рецесії, соціокультурної неоднозначності, заглибленої соціальної нерівності, ментально-ціннісні характеристики населення можуть як посилюватись, так і послаблюватись.

Так, у межах третьої декади, а саме в період 2011–2016 років рейтинги майже всіх ціннісних позицій запропонованого каталогу статистично значуще зросли. А ось у період 2016–2020 років спостерігався зворотний рух, за винятком цінностей *державної незалежності України та демократичного розвитку країни*, рейтинги усіх інших ціннісних позицій суттєво знизились. Ці протилежні тренди можуть означати одне: політична напруженість, економічна рецесія, соціокультурна неоднозначність та соціальна нерівність у суспільстві породжують сприйняття актуальних умов повсякденного життя такими, які *не здатні забезпечити реалізацію провідних ціннісних пріоритетів населення*. Отже, прийняття респондентами сьогоднішньої неможливості реалізувати свої ціннісні пріоритети зумовлює, згідно з механізмом акліматизації, зниження їх рейтингу.

Якщо згрупувати всі запропоновані ціннісні позиції за критерієм функціональної однорідності, то можна серед них аналітично вирізнити чотири *ціннісних синдроми*. Один з них під назвою «*Безпека*» охоплюють тілесно-вітальні цінності (*міцне здоров'я, міцна сім'я, благополуччя дітей, матеріальний добробут*). Функціональне призначення цього синдрому цінностей – гарантування екзистенціальної безпеки людей, людського життя, його відтворення. Другий синдром під назвою «*Соціальний комфорт*» охоплює різноманітні просоціальні цінності (інтеграційні, традиційні, егалітарні, релігійні), що покликані забезпечувати комфорт (у широкому розумінні) у взаємовідносинах між людьми щодо набуття можливостей для реалізації їхніх інтересів, прагнень, дотримання традицій, уникнення конфліктів, пошук життєвих смислів тощо. Йдеться про такі цінності, як *сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві, створення рівних можливостей для всіх, соціальна рівність, національно-культурне відродження, участь у релігійному житті*. Ще один синдром під назвою «*Самореалізація*» охоплює, відповідно, самореалізаційні цінності, які забезпечують, першою чергою, людський розвиток (*цікава робота, суспільне визнання, індивідуальна самостійність, інтелектуальний розвиток, культурна компетентність*). Функціональне призначення цього синдрому полягає у забезпеченні саморозвитку людини, самореалізації та саморегуляції її здібностей і талантів у різноманітних сферах суспільного життя.

І нарешті, четвертий синдром під назвою «Демократія» охоплює демократичні політико-громадянські цінності (*державна незалежність України, демократичний розвиток країни, свобода слова, демократичний контроль рішень владних структур, підприємницька ініціатива, участь у політичному житті*). Їхнє функціональне призначення полягає у забезпеченні повноцінної участі громадян країни у політико-громадянському житті нашого соціуму.

Нижче (табл. 2) наведено порядок і динаміку зазначених ціннісних синдромів за період 1991–2020 років (з урахуванням трьох деkad). Як бачимо, ієрархічний порядок ціннісних синдромів у всіх трьох випадках очолюють тілесно-вітальні цінності (синдром «Безпека»). Домінантне становище цього синдрому за тридцять років не змінилося. Отже, висока важливість вітальних цінностей зберігається в умовах економічної та соціально-політичної нестабільності. Тим не менше, порівняно з першою та другою декадами рейтинг вітальних цінностей у третій декаді суттєво зменшився. Загалом це зменшення фіксується в межах усього періоду 1991–2020 років. Причина тут, на мою думку, полягає у тому, що в суспільстві постійно не забезпечуються можливості й ресурси реалізації вітальних цінностей населення. На цій підставі відбувається певне зменшення їх інтенсивності в людській ментальності.

Таблиця 2

Динаміка ціннісних синдромів населення України
(1991–2020, подекадний розподіл середньозважених індексів за 5-бальною шкалою)

Ціннісні синдроми	<i>1991–2000 рр.</i> (I декада)	<i>2001–2010 рр.</i> (II декада)	<i>2011–2020 рр.</i> (III декада)
«Безпека» (вітальні цінності)	4,81	4,77	4,69**↓
«Соціальний комфорт» (просоціальні цінності)	4,10	3,79	3,87**↓
«Самореалізація» (самореалізаційні цінності)	3,85	4,0	3,98**↑
«Демократія» (демократичні політико-громадянські цінності)	3,04	3,50	3,72**↑

Що стосується просоціальних цінностей (синдром «Соціальний комфорт»), то в першій декаді вони займали друге місце за рейтингом після вітальних цінностей. Але потім, у другій і третій декадах, вони перемістилися на третє місце (після самореалізаційних цінностей). Загалом, як бачимо, даний синдром цінностей протягом

періоду 1991–2020 років підлягав флуктуації: то він зменшував свій рейтинг, то збільшував його. Усе, мабуть, залежало від присутності або відсутності достатньої можливості їх реалізації в життєвій ситуації людей. Бо просоціальні цінності мають у своєму середовищі традиційні, консервативні компоненти, на які звертає увагу передусім старше покоління. Молоде покоління більше орієнтується на модернізаційні цінності, реалізація яких у третій декаді, на жаль, певним чином загальмувалася.

Тим не менше, дані *табл. 2* свідчать, що за період 1991–2020 років статистично значуще зріс рейтинг самореалізаційних цінностей (синдром «*Самореалізація*») і демократичних політико-громадянських цінностей (синдром «*Демократія*»). Незважаючи на те, що їх реалізація нині відбувається у важких політичних, економічних і медичних умовах і не є тим самим повноцінною, рейтинг зазначених цінностей (особливо порівняно з першою декадою) суттєво зріс. І це непогано, бо посилення цих модернізаційних цінностей відповідає перспективному просуванню суверенної України на демократичному і ринковому шляху.

З'ясування особливостей динаміки ціннісних пріоритетів населення сучасної України за період 1991–2020 років дає підстави для формулювання таких основних узагальнень:

Система ціннісних пріоритетів населення сучасної України характеризується домінуванням синдрому вітальних цінностей, пов'язаних зі здоров'ям, сім'єю, дітьми і добробутом наших громадян. За умов недостатнього забезпечення реалізації зазначених цінностей спрацьовує, як відомо, механізм компенсації, який зумовлює високий рейтинг ціннісного синдрому «*Безпека*». Водночас постійний брак достатніх можливостей і ресурсів для його реалізації може породжувати в людській ментальності певне (відносне) зниження інтенсивності цього синдрому.

Моніторингові дані свідчать, що за період 1991–2020 років рейтинг 60% ціннісних позицій запропонованого каталогу статистично значуще зріс за 5-бальною шкалою.

Зростання рейтингу самореалізаційних цінностей свідчить про поширення в сучасному українському соціумі феномена індивідуалізації, пов'язаного з реалізацією цінностей саморозвитку людей. З просуванням України у напрямі політичної стабільності, ефективної ринкової економіки, консолідованої демократії, солідарного суспільства можна очікувати суттєве поширення цього феномена в майбутньому.

Зростання важливості просоціальних цінностей (особливо у третій декаді) пов'язано з посиленням комунікації, толерантності, соціальних зв'язків, солідарності, пошуком сенсу життя в актуальних суспільних умовах. Цей тренд має позитивний потенціал для зміцнення загального солідаризму українського суспільства, особливо під час надзвичайних суспільних обставин.

Зростання значущості демократичних політико-громадянських цінностей свідчить про створення єдиного демократичного ціннісно-смислового фундаменту суспільного життя країни, на якому в подальшому розвиватимуться консолідований демократизм, креативний індивідуалізм, інтелектуальний потенціал, культурна компетентність нашого населення, а також ревіталізація важливих національних, традиційних, релігійних цінностей і практик.

Джерела

Ручка, А. (2013). Ціннісна зміна як провідна тема сучасного соціологічного аналізу. *Український інформаційний простір*, ч. 1, 163–169.

Ручка, А. О., Наумова, М. Ю. (2013). Цінності і типи ціннісної ідентифікації у сучасному суспільстві. *Українське суспільство 1992–2013. Стан і динаміка змін: соціологічний моніторинг*. Київ: Інститут соціології НАН України, 285–297.

Ручка, А. О. (2017). Ціннісні тренди в контексті сучасних модернізаційних процесів. *Історичні та стратегічні імперативи модернізації провідних і транзитивних країн світу: збірник наукових праць* (за ред. О. В. Зернецької). Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 25–34.

Цінності та ціннісні зміни в сучасному суспільстві: тренди і перспективи (2020). За ред. Н. Костенко. Київ. 358 с.

Sztompka, P. (2007). The Return to Values in Recent Sociological Theory. *Polish Sociological Review*, 3(159), 257–261.

Schwartz, S. H., Bardi, A. (1997). Influences of adaptation to communist rule on value priorities in Eastern Europe. *Political Psychology*.

ВИКОРИСТАННЯ МИНУЛОГО: ДИНАМІКА КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

День Незалежності – триумф історичної пам'яті

Перетворенню історичних подій на матеріал для створення ідеологічної єдності групи, її особливої ідентичності слугує історична пам'ять.

Історична пам'ять може існувати в свідомості індивіда у формі бабусиних оповідей, прочитаних історичних романів, шкільних уроків історії, розповідей очевидців тощо. Особливо яскраво вона актуалізується у періоди державних свят та урочистостей. Свята є світським обрядом, у якому має бути продемонстрована єдність народу, його здатність вистояти перед будь-яким випробуванням, його героїчне минуле, важке сьогоднішнє та світле майбутнє.

У серпні 2021 року український народ святкував День Незалежності, який був відзначений військовим парадом та іншими святковими заходами. Виступ Президента і театралізоване дійство під час параду були покликані переконати співвітчизників у власній значущості і величчї спільного історичного минулого.

Матеріалом для аналізу того, як працює історична пам'ять, може слугувати як сам виступ Президента, так і театралізована вистава, розгорнута під час параду. Ця вистава, а радше театралізоване дійство, продемонструвала історію українського народу за допомогою низки окремих застиглих сцен, реконструйованих живих картин, які являли собою певні періоди української історії. Ці символічно зафіксовані історичні події мали відповісти на низку життєво важливих питань щодо історичного буття українського народу: коли виник український народ і українська держава, ким він себе вважає, яким і ким себе бачить і ким себе бажає бачити.

Глядачі спостерігали за символічним ходом подій минулого, плавним перебігом одних в інші, відчуваючи та переживаючи різноманітні емоції – від захоплення до скорботи. Захоплення від героїчних діянь українського козацтва, «які були не тільки захисниками рідної землі, а й хранителями християнської віри» до скорботи за жертвами Голодомору та Бабиного Яру. Цей постійний рух емоцій від захвату до скорботи, від захоплення до смутку виступає рухомою основою для утворення колективного «Я», здатного ставити собі

запитання: хто ми такі? Чому ми такі? У чому наша особливість? І для чого ми на цій землі?

Представляючи понад тисячолітню історію, перед глядачами пропливли 27 драматичних сцен, починаючи від княгині Ольги і князя Святослава й закінчуючи подіями з життя сучасної України. Так, перед нашими очима постали сцени хрещення Русі князем Володимиром, гостроверхі курені українських козаків, Богдан Хмельницький напередодні битви з польським військом, Г. Сковорода у роздумах над Біблією, І. Котляревський з пером над «Енеїдою», М. Грушевський з четвертим Універсалом перед киянами та інші. Організаторами свята передбачалося, що всі ці сцени мають величезне значення для історичної пам'яті українського народу і можуть викликати відповідний емоційний відгук. Серед зображених персонажів, крім перелічених, згадувалися Роксолана, Т. Шевченко, М. Гоголь, В. Вернадський, І. Сікорський, В. Стус.

Весь знаковий контекст театралізованої вистави був спрямований на те, щоб показати історичну необхідність українського народу і держави в історичному просторі та часі, його культурну важливість (перша Конституція Пилипа Орлика, філософські тексти Г. Сковороди, повісті М. Гоголя, гвинтокрили І. Сікорського).

Перебіг часу уособлювала постать дівчинки, єдиної живої істоти серед застиглих історичних персонажів, яка переходила від однієї історичної композиції до іншої. Її рух уособлював не тільки незворотність історичного часу, а й присутність теперішнього, що огортає минуле своїм живим і теплим ставленням до нього. Рух дівчинки від однієї інсталяції до іншої символізував незворотність хронології, перебіг подій з далекого минулого, що вислизає, у сьогодення.

Для аналізу політики історичної пам'яті важливо звернути увагу на те, які саме історичні події були пред'явлені, а які оминалися. Відібрані події перетворилися на символи, які виражають внутрішній світ соціальної групи, її цінності та переконання.

Представлені інсталяції акцентували певні значення, які повинні бути актуальні для сьогодення. Центральною подією української історії є хрещення Русі князем Володимиром, яке, за словами авторів експозиції, «визначило рух у бік цивілізації і міжнародного визнання». Символічна історія України починається з 964 року, з правління княгині Ольги та сина її князя Святослава, який «розширив Русь, переміг Хозарський каганат і домігся миру з Візантією».

На відміну від біблійної історії, яка розпочалася з подружнього зв'язку Адама і Єви, особливості української історії визначаються фігурами матері і сина. Символічно українську історію визначають

не шлюбні відносини чоловіка і жінки, а жертвні стосунки матері та сина. Ця жіночна сторона української історії повторюється в образах королеви Анни і Роксолани, Лесі Українки та М. Заньковецької.

Історична пам'ять покликана встановити взаєморозуміння між громадянами різного національного походження і різних ідеологічних переконань, через що їй відсутні епізоди, пов'язані з діяльністю УПА, Петлюри, Бандери, Шухевича та ін.

Для організаторів свята важливо створити колективні емоції, які б підтверджували унікальну єдність народу і були однозначними у своїх спрямованості та розумінні.

Історичні картини являють собою сфабриковані знаки, які відсилають до минулих подій у житті суспільства і нації. Вони говорять не тільки про те, якою об'єктивно була історія, а й про те, якою її хочуть бачити. Тому ігноруються спірні або неприємні періоди, які могли б внести дисгармонію в колективну ідентифікацію. І тому з великих часових періодів вибираються невеликі фрагменти, які можна використати для виразу сьогоднішніх цінностей. Ці фрагменти заперечують більш широке охоплення історії і суперечать тим уявленням і цінностям, які схвалювалися раніше.

Ці символи минулого дають інструмент занурення у глибини колективної пам'яті українського суспільства, виступаючи символічним підбиттям підсумків, своєрідною платформою колективної ідентифікації.

Пам'ять усупереч історії

Наприкінці ХХ століття тема пам'яті перетворилася із традиційних тем філософії та психології на тему гостру, пов'язану з новітніми проблемами гуманітарного знання, тему, активно експлуатовану сучасними політиками й залучену до ідеологічних контроверз. Пам'ять на шкоду історії заповнила собою весь простір ставлень людини до свого минулого, здійнялася над історією як головний спосіб управління минулим [Федорова, 2018].

Така ситуація зумовлена тим, що пам'ять, яку раніше розглядали як допоміжний інструмент історичного пізнання, тепер почали сприймати як важливий елемент колективної ідентичності, втрата якого призводить до втрати фундаменту для існування групи.

У 70-х роках ХХ століття склалася особлива ситуація, що викликала до життя так звану історичну політику, або політику пам'яті. Якщо філософське дослідження проблем пам'яті у 30–40-х роках ХХ століття фокусувалося головним чином на розгляді особливостей сприйняття минулого в індивідуальній і колективній свідомості й не

виходило за рамки наукових дискусій, то півстоліття по тому ситуація кардинально змінюється. Проблема пам'яті набуває політичного звучання: до розмови про пам'ять долучаються історики і соціологи, політики та представники медійних сфер [Федорова, 2018].

Проблема історичної пам'яті перетворилася на серйозну суспільно-політичну проблему, що має як власне теоретичний, так і практичний аспект. «Пам'ять, – пише французький історик П. Нора, – це життя, носіями якого завжди виступають живі соціальні групи, і в цьому сенсі вона перебуває в процесі постійної еволюції, вона відкрита діалектиці запам'ятовування й амнезії, не усвідомлює своїх послідовних деформацій, підвладна всім ужиткам та маніпуляціям, здатна на тривалі приховані періоди та раптові пожвавлення. Історія – це завжди проблематична й неповна реконструкція того, чого більше немає. Пам'ять – це завжди актуальний феномен, переживання зв'язку із вічним теперішнім. Натомість історія – репрезентація минулого. Пам'ять унаслідок своєї чуттєвої та магічної природи уживається лишень із тими деталями, які для неї є зручними. Вона живиться туманними, багатоплановими, глобальними та пливкими, частковими або символічними спогадами, вона чутлива до всіх трансферів, відображень, заборон або проєкцій. Історія як інтелектуальна і світська операція закликає до аналізу та історичного дискурсу. Пам'ять поміщає спогад у священне, історія його звідти виганяє, роблячи його прозаїчним. Пам'ять породжується тією соціальною групою, котру вона згуртовує, це повертає нас до того, що, за словами Гальббакса, існує саме стільки пам'ятей, скільки й соціальних груп, до ідеї про те, що пам'ять за своєю природою множинна й неподільна, колективна й індивідуальна. ...Історія належить усім і нікому, що робить універсальність її покликанням. Пам'ять вкорінена в конкретному, у просторі, жесті, образі та об'єкті. Історія не прикріплена ні до чого, крім часових протяжностей, еволюції та відношень речей. Пам'ять – це абсолют, а історія знає тільки відносно» [Нора, 1999: с. 19].

Ми бачимо, що протилежність пам'яті та історії повною мірою може бути осмислена як протилежність «цінність – знання». Якщо історична пам'ять стає предметом політичного протистояння, то тим самим вона втрачає властиве історичному знанню прагнення об'єктивності та істини й починає виражати інтереси певних груп. Історія не знає травм, травми можуть бути тільки у пам'яті.

Особливості мого підходу до проблеми пам'яті полягають у з'ясуванні джерела її ціннісного характеру. Вада досліджень, присвячених проблемам колективної пам'яті, попри їх багатоманіття

(у статті Г. Касьянова подано докладну бібліографію праць українських авторів, котрі пишуть на цю тему [Касьянов, 2016: с. 132–133]), полягає у відсутності бажання простежити ціннісну специфіку цього феномену.

Як відбувається перетворення пам'яті на певну цінність? Це питання передбачає інше: як відбувається виникнення цінності? Адже пам'ять сама по собі не є цінністю, як не є цінністю відчуття, сприйняття, уява та інші суб'єктивні здатності. Цінністю вона стає у результаті переходу, коли перестає бути характеристикою індивідуальної свідомості й стає груповою чи колективною. У результаті переходу від індивідуальної до групової змінюється її спосіб існування: з факту індивідуальної свідомості, де вона може бути фрагментарною, неточною, хаотичною, витісненою, вона перетворюється на дискурсивну, наділену трансперсональним існуванням. Вона стає розповіддю, свідченням «я там був, і я все бачив».

Колективна пам'ять утворює дискурсивний простір, який миттєво узурпується владою. З'являються інстанції, що починають контролювати роботу пам'яті: які події треба пам'ятати, а які бажано забути, або ж що цю подію треба оцінювати так, а не інакше. Як зазначає французький історик Ж. Ле Гоф, колективна пам'ять є важливим питанням у боротьбі за владу між суспільними групами [Le Goff, 1992].

Влада використовує наявність у колективній пам'яті можливості ритуалізації: будь-яка історична подія чи історичний персонаж можуть стати об'єктом ритуалу. А ритуал саме і є, за словами Р. Колінза, маленькою соціальною машиною, яка створює групи.

Ціннісний характер колективної пам'яті, наприклад, помітний у соціологічних дослідженнях, коли респондентів пропонують відповісти, як він оцінює ту чи ту історичну подію. У цій оцінці, позитивній або негативній, саме й знаходиться всюдисущий привід влади. Коли респондента запитують: «У 1654 році після Переяславської ради Україна ввійшла під протекторат Російської держави – Україна возз'єдналась з Росією. Як Ви в цілому оцінюєте цю подію?» [Вишняк, 2013], виникає уявна трансісторична спільність між респондентом і «міфічною» державою; подія вилучається з її хронологічного буття, виходить за рамки історичного часу і сприймається як така, що відбувається зараз чи в доступному для огляду минулому.

Сучасне суспільство, включно з усіма соціальними, етнічними та сімейними групами, пережило глибоку зміну традиційного ставлення до минулого, пов'язану зі змінами у структурі влади.

Ця зміна охоплює найрізноманітніші форми ставлення до минулого. Передусім це критика офіційних версій історії та поява альтернативних її версій; відновлення слідів знищеного чи відібраного минулого. Достатньо пригадати часи горбачовської «перебудови», коли зміст колективної й національної пам'яті зазнавав жорсткого переоцінювання, коли під впливом масмедіа відходили колишні герої і з'являлися нові. Цей процес не оминув й Україну, котра, щойно здобувши жадану незалежність, вступила в епоху «палкого, в'їдливого, майже нав'язливого пригадування».

Місця пам'яті чи пам'ять, захоплена історією

Головні запити влади, що їх вона висуває до суспільства, виявляються у найрізноманітніших дискурсах: політичному, історичному, літературному тощо. Влада не може не говорити. Передбачається, що все промовлене нею має бути почутим (або прочитаним) і зрозумілим. Тому для влади так важлива уніфікація мови. Продукування дискурсу не відбувається у безповітряному просторі, воно має просторове і часове обмеження. Спробуймо визначити локацію, звідки говорить влада.

Такими місцями є не тільки парламентська трибуна, резиденція Президента чи Верховний Суд. Влада втягує у свій дискурс історичні місця: пам'ятники, меморіали, музеї. Такі історичні місця, за образом висловом П'єра Нора, називаються місцями пам'яті.

Ідеться не обов'язково про топографічні місця, про зовнішні мітки, що можуть слугувати опертям для форм соціальної поведінки людей в їхніх повсякденних взаємодіях. Такими місцями пам'яті, згідно із П. Норм, можуть слугувати цивільний календар, стяг, національний символ, прапор республіки, архіви, бібліотеки, словники, музеї, меморіальні церемонії, свята, тріумфальні арки.

Місце пам'яті являє собою деякий вихідний пункт, з якого може розпочатися процес утворення колективної пам'яті. Наприклад, вчитель історії, вказуючи на залишки заіржавілого меча, знайденого археологічною експедицією, коментує: «От цей меч був зброєю, яку ваші предки використовували у боротьбі з ворогами, щоб захистити свою землю».

Так за посередництва речі, символу і коментаря, що їх супроводжує, виникає емоційний зв'язок, який дає змогу зримо відчувати присутність відсутніх поколінь і нашу залежність від них. Виникає почуття спільного з відсутніми поколіннями буття.

Протиставивши пам'ять історії, слід мати на увазі, що сама пам'ять не є безформною торбою, набитою історичними подіями,

вона певним чином структурована. Пам'ять, пов'язана зі становленням національної держави, відрізняється від сучасної пам'яті, структурованої іншими процесами.

Скажімо, книга українського письменника Антона Лотоцького «Історія України для дітей» (1934), що витримала низку перевидань, являє собою радше не історичний твір, а зразок роботи з відтворення національної пам'яті. У ній структуровано чотири типи пам'яті: *засадова пам'ять*, що репрезентує образи феодальної монархії та епохи, коли закладалася й утверджувалася українська держава; *пам'ять-держава*, розчинена в образі її власної репрезентації, історичних портретах гетьманів; *національна пам'ять*, пам'ять народу, що усвідомлює себе як націю, пам'ять, на користь якої свідчать перші письменники, котрі писали чистою українською мовою (Петро Гулак-Артемівський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Амврозій Метлинський та ін.); *пам'ять-травма*, крах моделі національної ідентичності, сфокусованої на нації-державі.

Перетворення пам'яті на політику

Як відомо, політика не втручається у процес виробництва наукового знання, проте питання, пов'язані з історією, несподівано виявляють зв'язок з актуальністю політичних процесів. Чи не є це втручання політики спробою управління минулим? Управляти минулим – означає розглядати минуле з певної точки зору, бачити в минулому інструмент, здатний виправдати ті чи ті політичні дії. Особливим чином змодифіковане минуле є джерелом легітимації політичної влади, спробою уgruntувати владу на традиції (одна з форм влади, описана М. Вебером). Влада, уgruntована на традиції, це і є влада, що створює, зокрема, інститути національної пам'яті як підґрунтя своєї легітимації.

Перетворення пам'яті на інструмент політики заторкує засади моральної рефлексії, оскільки маніпуляції пам'яттю можуть бути джерелом кривавих конфліктів між людьми. Тому не випадково один із найвідоміших філософів сучасності Поль Рікер вважав пропаганду ідей політики справедливої пам'яті своїм громадянським обов'язком. «...Мене не перестає непокоїти стан справ, коли в одному випадку надміру захоплюються питаннями пам'яті, в іншому – забуття і жодного слова не говорять про значення поминання і про надуживання пам'яттю чи забуттям. Ідея про політику справедливої пам'яті є в цьому плані однією з головних тем, вивчення якої я вважаю своїм громадянським обов'язком» [Рікер, 2004: с. 15].

Колективна пам'ять і пам'ять історична

Розрізненням між колективною пам'яттю і пам'яттю історичною ми зобов'язані Морисові Гальбваксу. Він пропонує пригадати ситуацію школяра, який вивчає історію. Вчитель жадає від учня знання історичних дат, фактів, видатних подій, важливих персонажів. Лекція вчителя історії – це, власне, оповідання, рамками референції якого є країна. На цій стадії вивчення історія сприймається, особливо школярем, як зовнішня і мертва. Відсутність інтересу зумовлена тим, що дитина не є свідком чи учасником історичних подій. Відчуття зовнішнього характеру фактів посилюється від того, що події, про які розповідає вчитель, розташовані в календарному хронологічному порядку. Гальбвакс розглядає поступове подолання розриву між історією, яку викладають, і живою пам'яттю. На його думку, спершу над пам'яттю здійснюється певне насильство, що надходить ззовні. Відкриття того, що пізніше дістане назву «історична пам'ять», полягає в акультурації екстеріорного шляхом призвичаєння до незвичного, до чужості історичного минулого, яка страхає [Рикер, 2004].

Роль оповідань, почутих із вуст старших у сім'ї, полягає в розширенні часового обрію, закріпленого поняттям історичної пам'яті. Знаходячи опертя в розповідях про предків, зв'язок поколінь прищеплюється до величезного генеалогічного дерева, коріння якого сягає глибин історії.

Нудні шкільні розповіді про історію, що складаються з дат і заучуваних фактів, одушевляються спогадами свідків історичних подій і стають тим, що Гальбвакс називав соціальними рамками пам'яті. Пам'ять, як особиста, так і колективна, збагачується історичним минулим, яке ми поступово опановуємо. Читання історичних творів, підхоплюючи естафету від розповідей свідків, надає поняттю «сліди минулого» публічного характеру, а разом і особистісного виміру. Відкриття пам'ятників минулого дає змогу виявити «ущіплі острівці минулого». Саме так історична пам'ять поступово інтегрується до живої пам'яті.

Чи розчиняється зрештою історія в пам'яті? І чи розширюється пам'ять, коли стає історичною пам'яттю? Головним референтом історичної пам'яті залишається нація, але між індивідом і нацією є багато інших груп, пам'яті яких можуть конфліктувати між собою. Між колективною пам'яттю і пам'яттю історичною і далі існує прихована незгода, це дає підстави стверджувати, що «загалом історія розпочинається тільки там, де завершується традиція» [Хальбвакс, 2007].

Підручники історії для дітей, як правило, являють собою зразок формування колективної пам'яті. Яскравим прикладом можна вважати підручник з української історії для дітей А. Лотоцького, аналіз якого може прояснити деякі аспекти роботи колективної пам'яті. Точкою відліку для роботи колективної пам'яті є не подія, історичний факт, а формулювання деякої трансісторичної сутності, з якою пов'язані всі подальші події.

Історія народу завжди пов'язана з територією, яку він населяє. Територія сприймається як життєво важлива цінність, на підставі якої можна судити про вітальну енергію даного народу, а збільшення чи зменшення території може свідчити про періоди кризи чи розквіту. Заснувати державу – це обов'язково знайти певну територію і визнати її як необхідну умову існування відповідного народу.

«Погляньте, діти, на мапу України! На цій мапі маєте зазначені межі української землі, де з давніх-давен жив і живе наш український народ. Треба вам знати, що простір землі, заселеної нашим народом, є такий великий, що аби перейти його пішки з заходу на схід, треба йти 90 днів, ідучи денно по 30 кілометрів. Отже, це простір завдовжки 2700 км, а в найширшій місці доходить до 1000 кілометрів. Загально займає він близько 1 мільйона квадратних кілометрів поверхні.

Українців є близько 50 мільйонів, і тому ми, по росіянах і німцях, належимо до найбільших народів у Європі, а простором українська земля належить до найбільших країв у світі» [Лотоцький, 1990: с. 4].

У наведеній цитаті передусім передбачається апріорна племінна ідентичність між читачем і автором, на цю ідентичність вказують такі вирази, як «наша Україна», «наш український народ», «простір землі, заселеної нашим народом».

Наведене судження не належить до висловлювань, що визначають специфіку історичної думки. Ми проникаємо в серцевину роботи колективної пам'яті, зайнятої конституюванням національної ідентичності. Визначальними умовами такої ідентичності є територія і народ. Територія – трансісторична сутність, попри всі історичні зміни, вона продовжує бути незмінним референтом історичного опису. Колективна пам'ять не стурбована такими питаннями, чи є територія, яку населяє даний народ, даною Богом разом і назавжди в певних і незмінних кордонах або ж вона впродовж історії може неодноразово змінюватися у своїх кордонах. Тут виникає певний парадокс: історична рухливість певних кордонів не скасовує наявності деяких абсолютних кордонів. Територія виступає незмінною субстанцією, приписаною даному народу.

Такої само редукації до субстанції зазнає і поняття народу. Колективна пам'ять уникає розглядати народ як утворення, що складається із різних етнічних груп і чие поняття зобов'язане своїм існуванням буржуазній історіографії.

«Отже, запам'ятайте собі, що ви є українці, нащадки тих українців, які з-перед дванадцяти століть заснували свою державу. А столицею її було завжди місто Київ, "мати українських міст" і колиска цілої України» [Лотоцький, 1990: с. 7].

Колективна пам'ять розглядає історичний час як головну перешкоду для ідентифікації, час – це те, що безупинно піддає національну ідентифікацію випробуванням. Воно змушує групову пам'ять щоразу відшукувати народну субстанцію у товщі історичних часів.

Територія, з якою пов'язана групова пам'ять, пластична – вона може розширюватися від Сяну до Дону або стискатися до меж одного міста, наприклад Києва.

Як протяжна субстанція українські землі можуть частково переходити до руки ворога, але потім вони все одно повертаються до своєї істинної сутності. Так, князь Володимир «зібрав усі українські землі під свою руку, і вся Україна мала тільки йому коритися. Він також повідбирав українські землі від ворожих сусідів, які ті землі раніше завоювали. Наприклад, на заході прилучив Червенські та й інші городи, від литовців узяв Побужжя (землі над Бугом), а також прилучив до своєї держави українську землю за Карпатами. Злучивши так усі українські землі в одне ціле, князь Володимир забезпечив їх від ворогів» [Лотоцький, 1990: с. 23].

Автор використовує таке поняття, як «усі українські землі». Це поняття має всі риси апріорної сутності, даної початково і непідвладної жодним принциповим змінам, крім випадкових і тимчасових. Їх можна втратити, захопити, але вони все одно рано чи пізно повернуться до свого одвічного хазяїна, українського народу. Не випадково в історичній літературі трапляються такі вирази, як «одвічно руські» (німецькі, українські тощо) землі.

Колективну пам'ять визначає історія держави-нації, яка утворює її головний референт і яку постійно травмує нездатність виявити початок історії, оскільки щойно ви визначите як початок певну історичну подію, то одразу постанете перед необхідністю вийти за межі цього початку і вказати більш давню точку в історичній хронології. Тому колективна пам'ять відмовляється від «початку» і переходить до поняття «витоки». На відміну від початку, витоки означають раптову подію, яка завжди актуальна, яка не має прив'язки до певної

хронології, яка тепер, як і раніше, завжди присутня. Витоки – це не початок, це позачасова сутність, що лежить в основі держави.

Пам'ять меншин чи спроба здобуття Україною колективної пам'яті

Наприкінці ХХ століття у зв'язку з кризою офіційної історіографії відбувається поява різноманітних форм пам'яті меншин, для яких відвойовування власного минулого є необхідною умовою утвердження власної ідентичності.

Пам'яті меншин виникають, коли в тоталітарних суспільствах із домінантною ідеологією відбувається процес визволення від колишнього соціального порядку. Руйнація домінування спричиняється до того, що країни, які вийшли з-під влади тоталітарних режимів ХХ століття, намагаються звернутися до своєї давньої, традиційної пам'яті, забороненої або спотвореної за умов відповідного режиму. Це випадки Росії та країн Східної Європи. Бурхливий розквіт пам'ятей меншин кардинально змінив співвідношення і взаємовідношення історії та пам'яті. Точніше, він зробив актуальним маловживане поняття «колективна пам'ять».

Порівняно з офіційною історією, яка багато в чому визначалася панівною ідеологією, пам'яті властивий режим демократичності та протесту. Вона виникла як відповідь на приниження та зневагу щодо тих, хто не мав права на свою власну, відмінну від офіційної, історію. Пам'ять меншин не претендує на історичну об'єктивність, вона гарантує вірність.

Наявність живих свідків минулого (учасників Другої світової війни та підпілля, жертв репресій) створювала альтернативне розуміння історії; вони несли в собі істину живої пам'яті про пережите, відмінну від істини історії.

Як зазначає П'єр Нора, історія, що стала науковою дисципліною, побудована, хоча і виходячи з пам'яті, але проти пам'яті, яку вважали індивідуальною, психологічною, оманливою і, зрештою, не більш ніж свідченням, що потребує інтерпретації. Історія була цариною колективного, тоді як пам'ять – сферою індивідуального. Історія була єдиною, а пам'ять, за визначенням, множинною, адже індивідуальна, по суті, ідея колективної пам'яті, емансипованої й сакралізованої, перевернула це співвідношення з ніг на голову. Раніше індивіди мали пам'ять, а спільноти – історію. Ідея, що пам'яттю володіють саме спільноти, передбачає глибоку зміну місця індивідів у суспільстві та ставлення їх до колективу: тут секрет загадкового успі-

ху (який потребує пояснення) ще однієї ідеї, а саме ідеї ідентичності, без якої неможливо зрозуміти зростання пам'яті.

Щоб підтримати роботу колективної пам'яті, створюється Інститут національної пам'яті, який забезпечує перетворення історичної самосвідомості на соціальну свідомість. Передбачається, що колективна пам'ять має стати основою соціальної та політичної згуртованості. Через школу і шкільні підручники починає створюватися епопея національної спільноти, в якій, своєю чергою, за прикладом тоталітарної ідеології, згладжуються будь-які особливості – регіональні, сімейні, лінгвістичні, релігійні, соціальні, сексуальні, якщо тільки вони не є частиною великої національної історії.

Героїчний епос зі своїми вершинами та спадами, часами величчя та випробувань, невичерпним набором персонажів, сцен, мудрощів, інтриг, дат, добрих і лихих сил – це сімейна сага, яка починається з утворення Київського князівства і завершується встановленням незалежної України і проходить через Галицько-Волинську державу, Козачину та війни ХХ століття.

З одного боку, створюється колективна національна історія, з другого – її постійно збурюють спогади приватного характеру. Ми присутні при створенні священної історії, оскільки за характером вона не відрізняється від релігійного катехізису, який і намагалася собою замінити. І це була історія сакральна – як історія батьківщини, що заслуговує того, щоб їй жертвували життям; легенда, що діяла як найпотужніший двигун соціальної інтеграції та згуртованості.

Інтенсивне використання колективною пам'яттю минулого (політичне, туристичне, комерційне) відбирає в історика його традиційну монополію на інтерпретацію минулого. Тепер місце поряд з істориком посідають постаті судді, свідка, представника масмедіа та законодавця. Законодавець, наприклад, може видати закон про кримінальну відповідальність за невизнання тих чи інших історичних фактів.

В Україні ми спостерігаємо інверсію динаміки поминання, модель колективної пам'яті взяла гору над історичною пам'яттю, звідки й зовсім інше використання минулого.

Місце якої історичної моделі могла б посісти модель пам'яті? Вона посіла місце прославлення безособового суверенітету союзної держави. Ця модель варта називатися історичною моделлю, оскільки саморозуміння радянських громадян ідентифікувалося з історією становлення радянської держави. Власне її місце посідає пам'ять – приватна, роздрібнена, національна, локальна, культурна. У Радянському Союзі історія і пам'ять становили єдине ціле: істо-

рія верифікувалася пам'яттю. Інверсія, що виявляється біля витоків одержимості пам'яттю, полягає у відродженні втрачених традицій, пластів минулого, від яких ми відокремилися.

Україна у війні пам'ятей

Звільнившись від політичної залежності Радянського Союзу, Україна і на рівні ідеологічному, і на рівні національної пам'яті намагається утвердити свою незалежність від колективної пам'яті правонаступниці Радянського Союзу – Росії. Насамперед ця війна пам'ятей стосується оцінки подій Другої світової війни. Друга світова війна посідає центральне місце в історичній пам'яті усього світу. В історичній пам'яті більшості європейців у результаті Нюрнберзького процесу сформувалося уявлення, що найбільшими злочинцями в історії людства були нацисти. Проте для представників української національної пам'яті така позиція є неприпустимою. У розв'язанні Другої світової війни винні і комуністи, і нацисти.

Ідеологи української колективної пам'яті розмірковують приблизно так:

«“Спільна перемога” – це обґрунтування спільної подальшої історії. А Велика Перемога як виправдання – це виправдання всього сталінізму і комуністичного терору. Якщо ми залишаємося на позиції радянської концепції історії війни, це означає, що ми відмовляємося від нашої незалежності і кажемо, що ми надалі разом із Росією. Разом перемогли і разом будемо жити. Відмовляємося від будь-якого демократичного вибору, бо ж Сталін був ефективним менеджером, який забезпечив нам перемогу.

От чому вся ця радянщина просто неприйнятна».

Тут варто звернути увагу на такий аспект. Оцінка Другої світової війни виходить за рамки історичного дискурсу. З цією оцінкою намагаються дати собі раду різні соціальні групи. Феномен перемоги визначається не в межах фундаментальних історичних досліджень, без зорієнтованості на якесь об'єктивне дослідження, він постає як підсумок ідеологічного протиборства, результат певної державної політики.

Висновки

Протилежність колективної пам'яті та історії може бути осмислена як протилежність «цінності – знання». Всесвітнє торжество пам'яті на зламі століть мало під собою ідеологічне підґрунтя й пов'язане із крахом певної моделі часу та історії.

Особливе місце в колективній пам'яті посідає присутність символічного, що є головним стимулом, який запускає роботу спогаду. Відсутність у суспільній свідомості спільної пам'яті, що має послугувати національній єдності, компенсується наявністю групових пам'ятей, які перебувають у взаємній боротьбі.

Перетворення колективної пам'яті на інструмент державної політики заторкує засади моральної рефлексії, оскільки маніпуляції пам'яттю можуть стати джерелом кривавих конфліктів між людьми.

Сказане змушує дослідника визнати подвійний характер колективної пам'яті. З одного боку, сакралізація пам'яті виступає як момент, що передбачає принцип емансипації та звільнення, з другого – вона може породити прагнення до замкнутості та ізоляції і стати одним із головних стимулів у розв'язанні війни.

Джерела

Бурдые, П. (2016). *О государстве: курс лекций в Коллеж де Франс (1989–1992)*. Москва: Издательский дом «Дело».

Вишняк, О. І. (2013). Історичні події в оцінках масової свідомості громадян України (соціологічний аналіз). В: *Національна пам'ять. Зб. наук. праць* (вип. 6, сс. 32–40). Київ: Пріоритети.

Касьянов, Г. В. (2016). Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*, 2, 118–137.

Лотоцький, А. (1991). *Історія України для дітей*. Івано-Франківськ: Просвіта.

Нора, П. (1999). Проблематика мест памяти. В: *Франция – память* (сс. 17–50). Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.

Нора, П. (2005). Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас*, 2, 68–93.

Рикер, П. (2004). *Память, история, забвение*. Москва: Издательство гуманитарной литературы.

Федорова, М. М. (2018). История / память: «трудная» дилемма. *История философии*, 23 (1), 108–121.

Хальбвакс, М. (2007). *Социальные рамки памяти*. Москва: Новое издательство.

Le Goff, J. (1992). *History and Memory* / Tr. by S. Rendall, E. Claman. S.I.: Columbia University Press.

ЗМІНИ ІНФОРМАЦІЙНОГО КЛІМАТУ: УКРАЇНСЬКІ МЕДІА МІЖ ІСТИНОЮ І ПІДОЗРОЮ

За три десятиліття незалежності української держави інформаційний клімат, який сьогодні може розглядатися в контекстах і термінах інститутів масової інформації, інформаційних структур суспільства, сфери соціальної комунікації, сфери інформаційної та кібербезпеки, багатьох інших, відчутно змінився під впливом факторів глобальної та локальної властивості. Передусім стрімке розширення ареалів дії Інтернету в усьому світі, і в Україні в тому числі, повсюдне впровадження «нових медіа» завдяки безпрецедентному розвитку інформаційних технологій помітно модифікувало інформаційні, комунікативні, культурні порядки, що утвердилися за час тривалої домінації «традиційних ЗМІ» (преси, радіо, телебачення). Аудиторії, будучи до цього переважно середовищем, що контролюється медіа з ідеологічних, культурних, ринкових мотивів, трансформуються в акторів, які не тільки отримують і споживають інформацію, а й беруть участь у її виробництві, відборі та розповсюдженні.

В українському суспільстві такі зміни істотно позначилися на ущільненні контекстів медіаскептицизму в обставинах дефіциту довіри до соціальних інститутів, активності Інтернету і соціальних мереж, що конкурують зі ЗМІ. Але також і очевидної політичної мобілізації медіабізнесу, сприйняття медіа політичним мовником у більшості аудиторій, необхідності опору інформаційним атакам ззовні і відповідного регулювання інформаційної сфери в умовах війни на Сході. Ситуація з вірусною пандемією і насичення інформаційних потоків недостовірними, неперевіреними, вигаданими відомостями на цей рахунок лише загострила синдром недовіри аудиторій до медіа. Водночас маркерами установок до них все наполегливіше виступають показники невизначеного ставлення до джерел інформації, нечіткість і двозначність імплікацій феномена довіри або недовіри до інформації, що має перебіг по різних каналах. Тобто люди не знають напевно, чи варто вірити медіаповідомленням. Що природно не може не впливати на когнітивні й афективні оцінки та схеми сприйняття ситуації індивідами і групами, навряд чи сприяє консолідуючим ефектам у суспільстві, не знижуючи ризиків зростаючого використання інформаційних технологій у політичних і комерційних цілях.

Нові конфігурації медіакласів

Ми всі перебуваємо всередині медіа, як випереджаючи час, говорив МакЛуен, або знаходимося в середині створеної ними інсталяції, уточнює стосовно поточного моменту Скотт Леш, вказуючи на нашу онтологічну причетність до медіа, які сьогодні перехоплюють чи ні будь-який наш дотик до того, що поза нами, і будь-який погляд на те, що навколо, роблячи цей світ опосередкованим світом. Теоретична думка щодо цього ніяк не позбавлена уяви, розвиваючи концепції, що виникли раніше, нові ідеї і комбінуючи ті та інші в різних поєднаннях. Полюси розсуваються в сторони антропоцентричної перспективи і технодетермінізму, розставляючи ті чи інші акценти в проміжних версіях. Їх чимало, і більшість скоріше не претендують на всеохопну концептуалізацію інформаційної сфери, яка вмонтована в суспільство, а й має у своєму розпорядженні значну автономію, залишаються гіпотетичними, що артикулюють окремі аспекти в уявленнях про її побутування. Вельми схематично, теоретичні абстракції і практики, що спостерігаються, схиляються до моделей паритетної взаємодії human-nonhuman агентів, або підсилюють привілеї кожного. Загалом же, можна констатувати, що сьогодні медіа суттєво диференційовані, дисперсні і мультимодальні.

Власне, це правомірно і для загальної картини взаємозв'язку джерел інформації і аудиторій на початку цього століття, яка сконструйована в результаті кореспонденс аналізу (рис. 1) і зберігає назви популярних у 2002 році телеканалів, радіопрограм і газет, відсилаючи до історії, що поступово забувається. Сегменти, які утворені за уподобань різних аудиторій, диференційованих відповідно до соціально-демографічних характеристик, свідчать про високу значущість матеріального статусу і рідної мови респондентів в установках на медіа. Тобто достаток і культурна ідентичність, що проєктуються українською або російською мовою, або особлива комбінація матеріального і культурного капіталу, визначали передусім практики споживання медіа та їх стильову орієнтацію (рис. 1).

Диспозиції емпірично виділених класів преференцій у цілому зводилися до наступного [Костенко, 2003]. Сегмент «загальнодоступність» при відносно рівномірному розподілі по всій території концентрувався в міському середовищі з невисокими доходами, де дивилися національні канали, слухали міське радіо і читали дешеві міські газети, тобто здійснювали звичні практики «масового споживання», що скасовує відмінності й усереднює смаки, але як і будь-який стандарт, роблячи це дуже спрощено. «Середній клас» розміщувався на

позиціях достатку і активного віку, у просторі великого міста, що пояснює практику споживання різноманітних джерел, включаючи найпрестижніші і менш доступні телеканали і радіостанції, політичну і розважальну пресу. Тут найширше залучення в сучасні інформаційні мережі, у використання різних експертних систем, вище впевненість і стабільність, а також відкритість, вільна від мовних уподобань.

До протилежного полюсу – бідності і похилого віку – витіснений сегмент «Мінімум», що знаходиться фактично в культурній ізоляції. Два інших сегменти засновані на мовних перевагах, вказуючи на бар'єри комунікації, і мають чітко позначені географічні параметри. «Локальність» – це більше Захід і Центр, село і малі міста з авторитетом офіційних українських та місцевих медіа, становить швидше рафінований зразок «замикання» на місцевому рівні, що стосується ЗМІ. «Російськомовність» – переважно Південь України, включно з Кримом, де орієнтовані на російські медіа, демонструючи спрямованість «зовні», за межі комунікації, що легітимізована національним громадянством. Матеріальний і освітній фактор повідомляли такої диспозиції певну соціальну впевненість, проте відстороненість від локальної ідентичності не могла не вести до дисбалансу культурного стану і більш драматичних наслідків.

Сьогодні загальна картина помітно еволюціонувала, передусім через зростаючу практику комунікації в Інтернеті, використання якого прогресує серед освіченого і молодого електорату, а з встановленням доступу до нього з мобільних гаджетів – і серед усіх інших категорій, він сприймається сучасною альтернативою традиційним ЗМІ, а й доповненням до них. Парадокс Інтернету як очевидна розбіжність між загальним задумом найбільш ефективного інформаційного обміну, віртуальної демократії, безпосередньої політичної і культурної участі, всіх інших відомих переваг «інформаційного суспільства» і в дійсності стимуляцією соціокультурних нерівностей і відмінностей у електронній компетентності, що стійко зберігається в тому числі в доволі просунутій у цьому Європі.

В Україні початку цього століття використання Інтернету та соціальних мереж було все ще безпрецедентно низьке за європейськими масштабами. За даними Європейського соціального дослідження 2003–2004 років (ESS), у розвинених, передусім скандинавських, країнах Інтернетом користувалися більш ніж дві третини дорослої аудиторії, у колишніх соціалістичних країнах – у межах третини, а в країнах економічно менш заможного півдня в межах п'ятої частини. В Україні ж Інтернетом користувалися менше десятої частини

громадян, і навіть еліта не могла розглядатися як лідер електронної компетентності. Україна вирізнялася і найнижчими показниками включення в Інтернет серед молоді. Тоді як у Словенії та Угорщині половина, а в Польщі та Словаччині третина молоді вже могли вважатися його регулярними користувачами, 80% української аудиторії до 30 років практично були ізольовані від альтернативної інформаційної системи і виявлялися відкритими для впливу більш уніфікованої і стереотипної інформації теле- і радіоканалів [Костенко, 2007]. У даний час звернення до соціальних мереж за новинами про події в світі і в Україні ніяк не менше, ніж до провідних телеканалів (рис. 2). За даними 2021 року, інформацію про суспільно-політичне життя в країні половина дорослого населення отримує з соціальних мереж (51%), більше третини – з інформаційних онлайн-ресурсів (36%), тоді як національні провідні канали (1+1, Інтер, Україна, ICTV, СТБ, Новий канал) слугують джерелами новин для двох п'ятих дорослої аудиторії (41%), а новинні телеканали (5 канал, 24-канал, Прямий, Україна-24, інші) – для більш як третини респондентів (38%) (рис. 2).

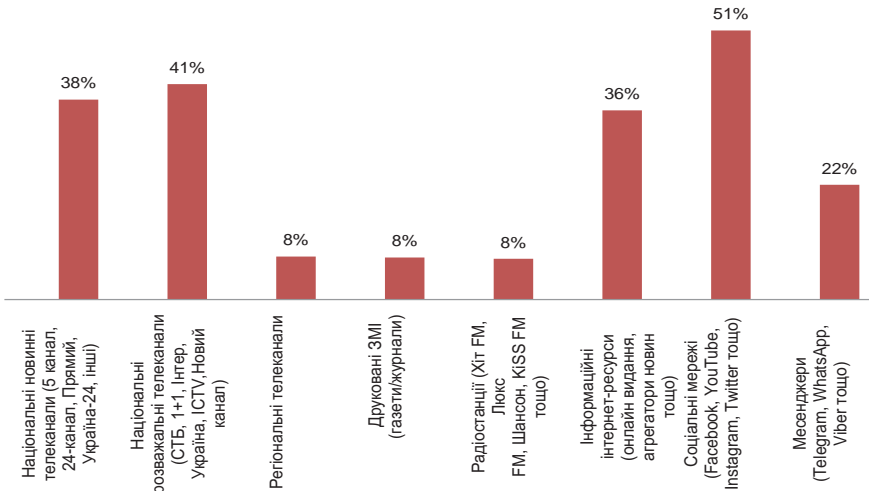
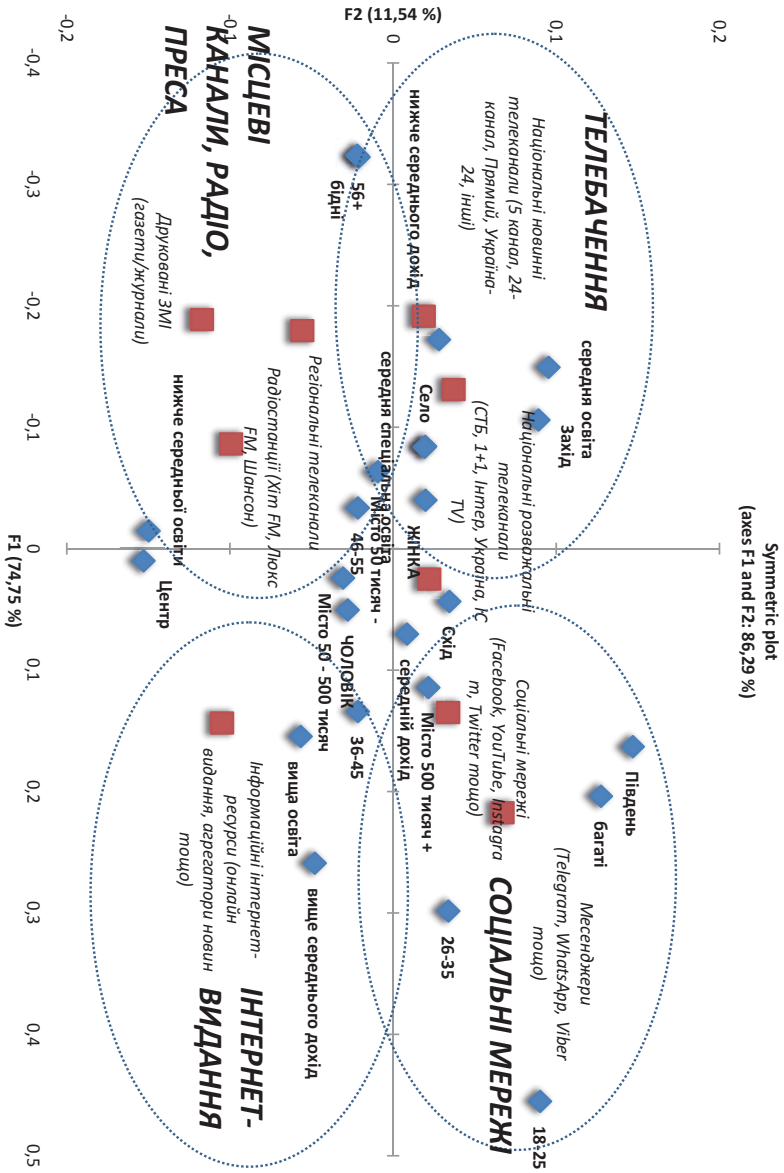

Рисунок 2. Джерела інформації про події в Україні, 2021 рік, %, N=2000¹
 Звідки Ви отримуєте інформацію про суспільно-політичне життя країни?
 (Відмітьте всі відповіді, що підходять)

¹ Дані отримані у рамках проекту «Соціальні наслідки пандемії COVID-19 в контексті суспільної трансформації в Україні: соціологічний підхід» за грантової підтримки Національного фонду досліджень України для виконання наукових досліджень і розробок у 2021 році.

$\chi^2 = 862,09$ і значуще на рівні 0,050, критичне значення $\chi^2 = 215,64$, за $df = 184$

Рисунк 3. Соціокультурна сегментація медіа, 2021 рік (соггеспондентс аналусіс, N=2000)

Звідки Ви отримувате інформацію про суспільно-політичне життя країни? (Відмітьте всі відповіді, що підходять)

Відповідно, змінилися і класи преференцій аудиторій (рис. 3). Немає необхідності детально порівнювати соціокультурні карти медіасегментації 2002 і 2021 років – вони сконструйовані за різними критеріями. Але загальний образ добре прочитується в обох випадках (рис. 1, рис. 3).

Сегмент *соціальні мережі* (Facebook, YouTube, Instagram, Twitter тощо), а також використання мобільних месенджерів (Telegram, WhatsApp, Viber) кращий у активному молодіжному середовищі 18–35 років, із середнім і вище достатком, більше у великих містах, скоріше на Півдні і Сході, тоді як близький до нього по установці на комп'ютерну і мобільну комунікацію сегмент *інтернет-видання* (інформаційні інтернет-ресурси, онлайн-видання, агрегатори новин тощо) – більше сфера практики людей зрілого віку (36–45 років), з вищою освітою, вище середнього доходом, у середніх і великих містах, швидше в Центрі, частіше – серед чоловіків. Загалом, це більш стабільна, впевнена, культурно компетентна і сучасно орієнтована публіка.

На іншому боці карти розташовуються більш вразливі соціальні та культурні групи. Традиційний глядач сегменту *телебачення* (національні розважальні телеканали і національні новинні телеканали) – із середньою та середньою спеціальною освітою, невисокими доходами, житель сільської місцевості та малих міст, частіше жінки після 45 років, люди похилого віку, які мають стійкі звички дивитися телевізор. І, нарешті, *місцевими каналами, радіо, пресою* задовольняються найбільш соціально слабкі групи, «бідні», літні, з низьким рівнем освіти. Тобто в змаганні за цільові аудиторії телебачення активно конкурує з Інтернетом, проте практики споживання інформації різних джерел ще ніяк не свідчать про ефективність їх впливу, так як показники довіри аудиторій до отримуваних відомостей не вельми високі. І, мабуть, ситуація тільки погіршується в сучасному світі.

Недовіра до медіа

Символічна генералізація «довіра» до соціальних інститутів, серед яких і медіа, не так вже й проста, оскільки переробляє раціональні, емоційні, екзистенційні проєкції, історичний і культурний досвід індивідів і спільнот, особливості ментальності і рутинні практики. Весь цей час суспільство доволі скептично сприймало владні і правоохоронні інстанції, більше покладаючись на людський фактор та гуманітарну сферу. Непорушність трюїзму – всюди і завжди людям довіряють більше, ніж структурам – давала змогу припускати, що є якийсь обмежений ресурс довіри, яким володіє суспільство і

кожен окремо. Виявилось, що горизонти довіри все ж ширше сталих за десятиліття меж. Однак лише там, де зміни легітимізовані спільною соціальною дією і особистою причетністю, тобто маніфестація «кредиту довіри» можлива як політичний резонанс, як це було зі збільшенням довіри до президента в результаті Помаранчевої революції у 2005 році або пізніше подій зими 2013–2014 років (рис. 4). Водночас, очевидно, що рівень недовіри, критичного сприйняття, підозри останніми роками різко підвищується повсюди, що має вагомими причини екзогенного і ендогенного характеру.

Ставлення до медіа цілком вписується в загальну тенденцію. Завичай в ієрархії довіри до інститутів ЗМІ розташовуються вище «комплексу влади» (владні структури різного рівня, президент, політичні партії) і поступаючись «комплексу порятунку» (сім'я, церква, армія). Проте кредит довіри медіа цілком можливий, якщо він інспірований політичним піднесенням. У 2005 році в середньому довіра до українських ЗМІ зростає з 28% до 35,5%. Максимально підвищені очікування щодо медіа пред'явили ті, хто вважав, що він «виграв» у результаті третього туру президентських виборів, тоді як «ті, хто програв» були явно розчаровані, і не сподівалися на достовірність

Рисунок 4. Зони довіри та недовіри до соціальних інститутів, 2005, 2015 роки (N=1800, %)

Рівні довіри та недовіри до соціальних інститутів, 2005, 2015 роки
(N=1800, %)*

	2015		2005	
	<i>Зовсім та переважно не довіряю</i>	<i>Цілком та переважно довіряю</i>	<i>Зовсім та переважно не довіряю</i>	<i>Цілком та переважно довіряю</i>
Сім'ї та родичам	2,3	93,7	2,2	93,6
Співвітчизникам	13,0	51,8	12,1	49,2
Сусідам	21,2	52,8	20,1	52,0
Церкві та духовенству	24,9	50,1	18,5	52,6
Армії	30,9	41,3	24,3	35,9
Фондам, громадським організаціям	33,8	33,6	48,6	13,5
ЗМІ (ТВ, радіо, газети)	51,3	19,2	30,8	35,5
Профспілкам	50,5	16,8	36,7	19,4
Астрологам	64,8	13,5	54,3	15,0
Місцевим органам влади	56,5	16,3	41,5	20,1
Банкам	67,8	11,8	48,6	19,0
Податковій інспекції	68,6	6,5	49,2	9,8
Президентові	55,8	17,6	19,8	49,2
Політичним партіям	75,0	5,1	47,3	10,4
Комуністичній партії	80,3	4,8	56,8	12,4
Прокуратурі	75,2	6,0	51,1	12,2
Уряду	69,3	8,8	25,2	36,8
Поліції	74,6	6,3	54,7	12,4
Судам	75,4	6,0	50,5	14,2
Верховній Раді	70,4	8,4	28,8	28,6

* У 2015 році вибірка не охоплювала територію Криму і непідконтрольну Україні частину Донбасу.

повідомлень у ЗМІ (49,4% проти 22,7%). Водночас більше половини респондентів, які не схильні описувати свій стан у термінах поразок або перемог, не видали медіа ніякого особливого кредиту довіри, а й відмовили їм у ньому не більше, ніж раніше (30,2%).

Структурні та культурні бар'єри довіри до ЗМІ

Сприйняття українських ЗМІ більшістю населення переважно в якості політичного і ідеологічного мовника притупляє очікування від них неупередженої інформації. В останні роки, крім глобальних регуляторів, дві впливових щодо інформаційних порядків обставини локальної значущості виявляються тут вирішальними. По-перше, спостерігається відчутне фінансово-економічне, матеріальне ущем-

лення більшої частини населення, що спонукає різні соціокультурні страти, особливо соціально і регіонально вразливі, очевидно сумніватися в спроможності та ефективності влади, розцінюючи медіа як версію її допустимої публічності. По-друге, в умовах зовнішньої і внутрішньої небезпеки України державна політика розсуває кордони політично доцільного в зоні культури та інформації. Проте питання щодо порога прийняттого в інформаційному регулюванні не знаходить єдино правильного рішення, суперечливо впливає на процеси консолідації політичної нації.

Багаторічні спостереження за ставленням аудиторій до медіа більш докладно виявляє структурні і культурні фактори впливу на довіру до них, як і фактори впливу ЗМІ на різні контексти довіри, генерованої в суспільстві. Цей вплив залишається доволі суттєвим, незважаючи на те, що їх авторитет як необхідного і достатнього інформатора похитнувся. Загальна картина поступового зниження статусу ЗМІ як надійного інформаційного джерела, що виглядає особливо виразно після подій зими 2013–2014 років, подана на *рисунку 5*.

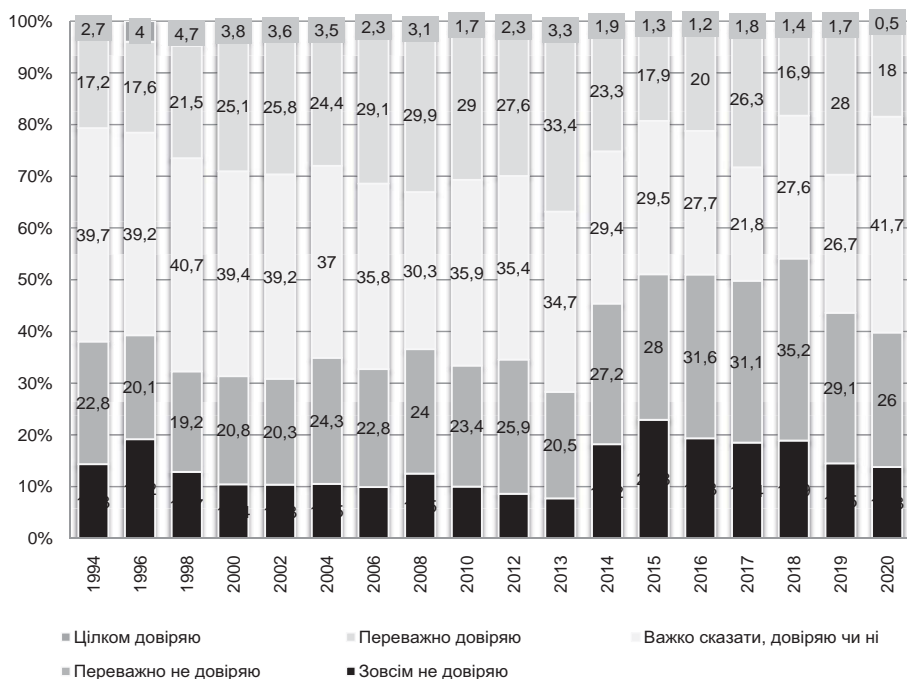

Рисунок 5. Рівень довіри до українських ЗМІ, 1994–2020 роки
(N=1800, %)

Емпіричні свідчення недвозначні. У 2020 році рівень недовіри до ЗМІ в суспільстві становив 40% (44% у 2019 р., 54% у 2018 р.), тоді як у 2013-му їм не довіряло в півтора раза менше – 28%. Відповідно, у 2020 році довіряли медіа цілком або переважно – 19% (30% у 2019 р., 18% у 2018 р.), у 2013-му – 37%. Порівняно зі ставленням до армії і церкви показники недовіри / довіри в разі медіа куди більш не збалансовані: 24% vs. 43%, 27% vs. 38% (24% vs. 52%, 30% vs. 47% у 2019 р.). У 2019 році до цих авторитетних у громадській думці інстанцій додається і Президент (26% vs. 47%), хоча у 2020 році показники повертаються в звичне русло (47% vs. 22%). Протягом десятиліття рівень недовіри до глави держави був вкрай високий, як і рівень недовіри до Уряду та Верховної Ради. Ймовірно, зміцнення оптимізму з приводу реформування суспільства у зв'язку з новим керівництвом країни проєктується аудиторіями й на національні ЗМІ, зберігаючи перевагу недовіри над довірою до них, але все ж-таки зменшуючи її у бік рівноваги.

Тобто контексти медіаскептицизму ущільнюються, утримуючи наші сумніви щодо того, чи є достовірною інформація про суспільство, якою ми, звичайно, оперуємо. Як відомо, така інформація являє собою переробку свідчень, отриманих з різних джерел, чи віддаємо ми собі в цьому звіті чи ні, і національні медіа, мабуть, найбільш впливовий з них.

Сьогодні у світі «постправди» і «фейкових новин», про що багато говорять як на публічному сленгу, так і концептуально, наприклад, у термінах Поля Рікера «герменевтика підозри» і «герменевтика істини», цілком покладатися на соціальну комунікацію вважається необачним, оскільки є маса способів випадково, навмисно (із добрими й непорядними цілями), і зловмисно, маючи у виді різного роду втручання й атаки ззовні, впливати на повідомлення публічних каналів [Phelan, 2016; Corner, 2017]. Усе відвертіше й наполегливіше артикулюється питання про конгруентність ідей інформаційної (а отже, і загальної) безпеки й свободи слова, про встановлення меж прозорості демократичних суспільств. Аргументів на користь непорушності «права на інформацію» в інформаційних суспільствах предосить, як, втім, і міркувань щодо витрат такої вимоги. Дослідники, наприклад, вимірюючи ефекти медіа щодо соціальної напруженості і ґрунтуючись на багаторічних даних World Values і European Values Surveys, а також Global Media Freedom Dataset, верифікують гіпотезу щодо того, що в суспільствах з високим рівнем інтолерантності вільні медіа лише підсилюють соціальні конфлікти, тоді як у толерантних суспільствах цього не відбувається [Hutchison,

Schiano, Whitten-Woodring, 2016]. Властиво, з розширенням технологічних можливостей поширювати інформацію дефініції свободи слова (свободи інформації, свободи медіа) останнім часом активно дебатовуються, враховуючи переважаючі весь попередній досвід ресурси Інтернету й соціальних мереж [Richter, 2016].

У поясненні ущільнення контекстів медіаскептицизму не можна не брати до уваги низку структурних і культурних його виправдань, які здобувають сталий характер. Передусім йдеться про відтворення регіональної диференціації в оцінці національних медіа, що має відомі історико-політичні причини (рис. 6). Як свідчить регресійний аналіз, регіон залишається найбільш впливовим обґрунтуванням скептицизму до українських ЗМІ (β -коефіцієнт дорівнює 0,158 і є значущим при $p \leq 0,001$).

Незважаючи на певні річні коливання рівня недовіри / довіри до ЗМІ, у 2020 році скепсис все ж переважає над лояльністю у всіх регіонах, чого в 2013 році не спостерігалось. Схоже, не в останню чергу підозри утримуються маніфестацією власних політичних позицій

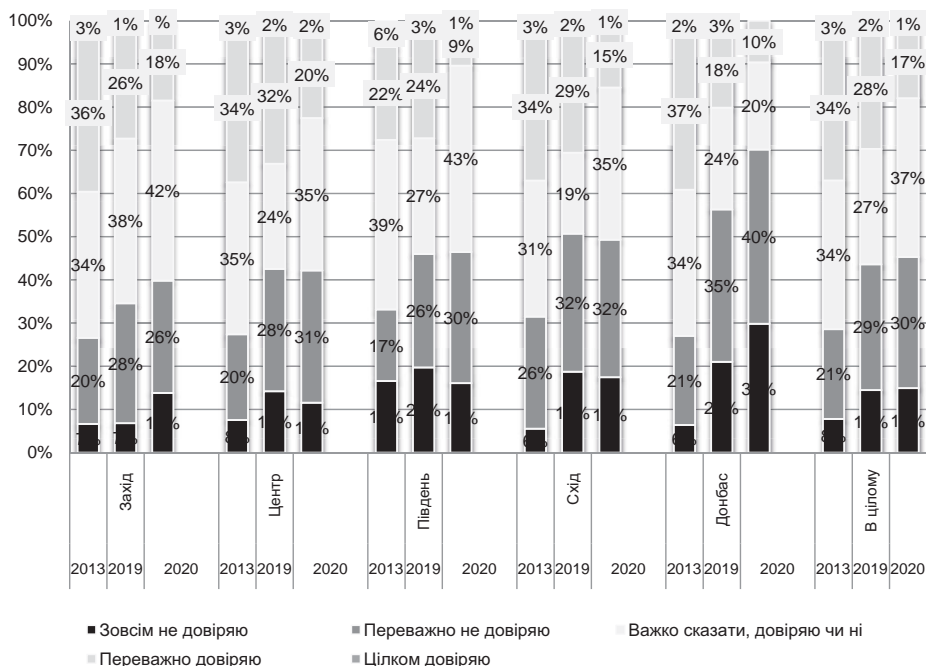

Рисунок 6. Рівень довіри до українських ЗМІ, 2013–2020 роки (N=1800, %)

Фактори, що впливають на довіру до медіа, 2016 рік

(N=1800, β -коефіцієнт)

	β	t	Значущість
Регіон	-,158	-6,674	,000***
Матеріальне становище сім'ї	,116	4,876	,000***
Вік	,065	2,729	,006**
Національність	-,059	-2,508	,012*
Місто – село /с/мт	,052	2,202	,028*
Освіта	-,015	-,633	,527
Стать	,015	,641	,522

* $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$.

українськими медіа, насамперед провідними телеканалами, що перетворилося сьогодні в неприховане дійство, яке нічим не камуфлюється, керуючись інтенціями власників. Найбільш сприятлива для українських ЗМІ ситуація склалася в Західному регіоні, де співвідношення скептично і довірливо налаштованих щодо медіа становить 40% vs. 18% (у 2019 р. 35% vs. 27%), тоді як на Сході і тим більше на Донбасі сумніви щодо медіа виразно беруть гору – 49% vs. 16%, 70% vs. 10% (у 2019 р. 51% vs. 31%, 56% vs. 21% – рис. 6).

Розбіжності Схід – Захід відома константа української культурної й політичної географії. Ціннісні преференції, що ідентифікують ці відмінності, проєктуються й на оцінки медіа, у всякому разі, у діапазоні від «повної довіри до повної недовіри» до них частка тих, хто орієнтований на цінності й норми східнослов'янських країн, змінюється по висхідній: за даними 2018 року, від 32% повністю лояльних до медіа до 49% серед абсолютних медіаскептиків (рис. 7). І навпаки, частка тих, кому ближча ціннісна ментальність жителів Західної Європи, поступально падає від 52% високо оцінюючих ЗМІ до 28% серед тих, хто зовсім не довіряє їм. Тобто проєвропейська орієнтація більш очевидно пов'язана з лояльністю до українських медіа. Або, за даними 2019 року, серед тих, хто схвалює вступ України до Європейського Союзу і до НАТО, частка лояльних до медіа суттєво вище, ніж серед тих, хто відкидає таку перспективу для України (34%, 38% vs. 19%, 18%), тоді як сумнівне ставлення до ЗМІ менш вражаюче.

Невизначеність щодо інформаційного простору

Ситуація коронавірусної пандемії, в якій опинилися практично всі країни і яка супроводжується надзвичайними станами, турбулентністю, невизначеністю, перешкоджаючи точним прогнозам

Рисунок 7. Ціннісні пріоритети медіаскептиків і лояльних до медіа аудиторій, 2018 рік (N=1800, %)

Який рівень Вашої довіри засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)? Скажіть, будь ласка, традиції, цінності та норми поведінки громадян яких країн найбільш близькі до Ваших?

розвитку і зміцнюючи нестабільність у суспільних настроях і діях, не могла не позначитися на довірі до джерел інформації. За минулі два роки рівень недовіри до українських медіа ледве зріс будь-як суттєво, але зросла частка тих, кому стало важко визначитися – довіряють вони ЗМІ чи ні, тобто показники невизначеного ставлення до джерел інформації все наполегливіше виступають маркерами установок до медіа. Як і з показниками довіри / недовіри регіональні контексти залишаються тут найбільш чутливими (рис. 6). В цілому, рівень невизначеності щодо довіри до медіа зріс з четвертої (27%) у 2019 році до третьої (37%) частини у 2020 році, найбільш помітно на Сході (з 19% до 35%), на Півдні (з 27% до 43%), у Центрі (з 24% до 35%), але знизився на Донбасі за рахунок суттєвого зростання рівня недовіри.

Що ж стосується Інтернету, то його популярність, що зросла у зв'язку з доступом з мобільних гаджетів та практиками використання в дистанційних режимах пандемії, свідчить: рівень недовіри

Інтернету значно нижчий, ніж по відношенню до ЗМІ: 35% vs. 45% (у 2019 р. – 30% vs. 43%) (рис. 8). Однак показники невизначеного ставлення вищі, ніж у разі медіа – 44% vs. 37% (у 2019 р. 44% vs. 27% – рис. 8), більше через не настільки високе персональне включення в Інтернет. Найбільш відкриті до нього, як відомо, безпосередні користувачі, молоді та зрілі освічені люди, мешканці міст. Але в сегментах з різним ступенем довіри / недовіри традиційним медіа та Інтернету, сформованих у результаті кластерного аналізу (K-Means), практикуються більш диференційовані реакції (рис. 9, рис. 10) [Костенко, 2020].

Сегмент «критиків ЗМІ, невпевненості в Інтернеті» (23%) включає більше середніх за вибіркою часток молоді (20,3%), у великих містах і в селі (20,5%, 15,8%), з середньою освітою (15,8%), нижче середнього доходом (67%), на Сході, на Донбасі (25,5%, 11,7%), користувачів мереж і новинних Інтернет-сайтів (47,7%, 22,4%).

«Критики Інтернету, невпевненість у ЗМІ» (13%) охоплюють більше середніх за вибіркою часток людей старшого віку (43,9%), жінок (59,6%), у містах 250–500 тис. мешканців (15,2%), з середньою, неповною вищою та базовою вищою освітою (16,5%, 27%, 10,9%), «бідних», але і з вище середнього доходом (18,3%, 3,5%), на Заході, у Центрі, на

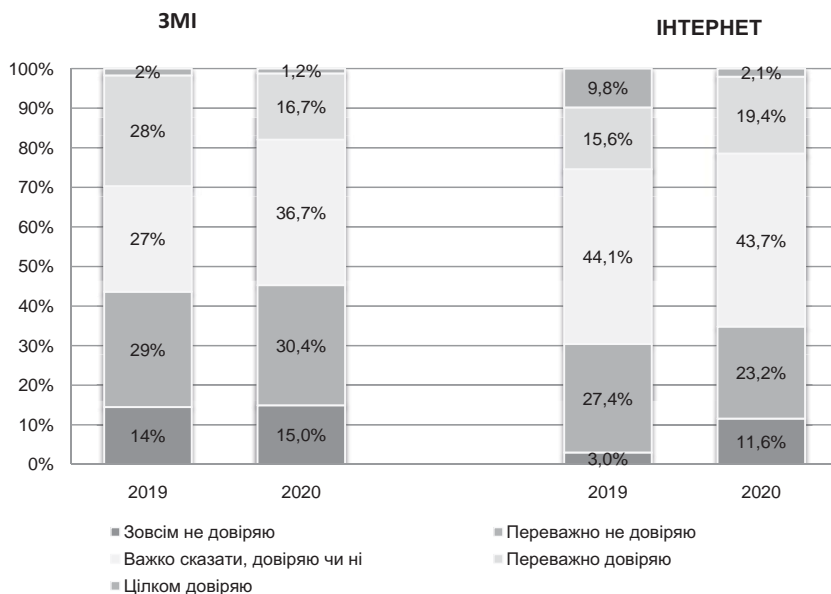

Рисунок 8. Рівень довіри до українських ЗМІ та Інтернету, 2019–2020 роки (N=1802,1800 %)

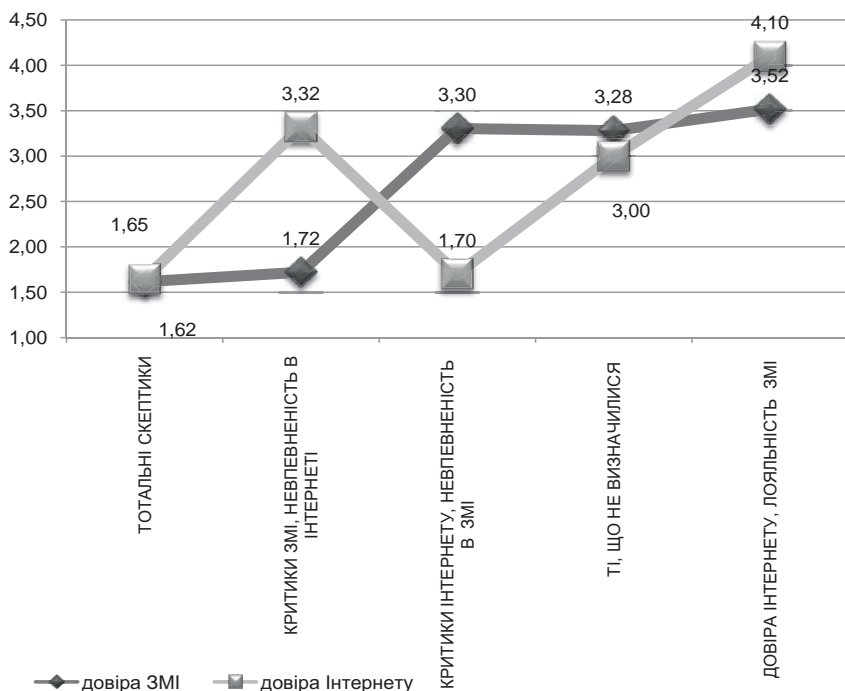

Рисунок 9. Сегменти з різним ступенем довіри українським ЗМІ та Інтернету, 2020 рік (Means, 1– повністю не довіряю, 5 – цілком довіряю)

Півдні (26,1%, 40,9%, 16,1%) тих, хто дивиться провідні телеканали, читає газети і журнали (76,1%, 13,9%).

У сегменті «*довіра Інтернету, лояльність ЗМІ*» (15%) більше середніх за вибіркою часток молоді (26%) у містах до 50-ти, до 100 тис. жителів (8,7%, 13%), з середньою спеціальною освітою (23,7%), середнім та вище середнього доходом (24%, 3,4%), на Заході, Сході (28,3%, 23,3%) користувачів соціальних мереж (52,3%), читачів газет (11,5%).

«*Тотальні скептики*» (22%) не довіряють ніяким джерелам, серед них більше середніх за вибіркою часток людей середнього віку (52,5%), чоловіків (48,7%), у містах 250–500 тис. мешканців (15,4%), із неповною середньою і вищою освітою (11,4%, 38,4%), з низьким доходом (22,5%), користувачів соціальних мереж і новинних сайтів (45,2%, 21,7%).

Сегмент «*Ті, що не визначилися*» (27%), де більшості важко сказати, довіряють вони чи не довіряють ЗМІ та Інтернету, більше середніх за вибіркою часток людей старшого віку (40,5%), у містах до 100 тис.

жителів (10%), з середньою технічною освітою (16,4%), нижче середнього доходом (65,1%), у Центрі (43,2%), глядачів провідних телеканалів (71,3%), слухачів радіо (10,6%).

Довіра до основних джерел інформації, ЗМІ та Інтернету, як і довіра до соціальних інститутів взагалі, – занадто складна символічна структура, щоб намагатися встановити причинно-наслідкові зв'язки між цим феноменом і поточними уявленнями людей щодо різних аспектів життя, у тому числі вірусної інфекції COVID-19. Скоріше, має сенс міркувати про типи проєкції сьогодення, що формуються як достатньо складні комплекси раціоналізованих уявлень та суб'єктивних значущостей індивідів не поза участю традиційних і новітніх медіа. Можна також припустити, що феномен довіри до медіа і Інтернету багато в чому ініціюється прагненням їм довіряти, виправдовуючи свою політичну прихильність, ідеологічні преференції, уникаючи когнітивного дисонансу, або недостатньою критичною установкою до інформації, що отримана з різних джерел, звичкою, рутинними практиками споживати інформацію та інше. Так чи інакше, в умовах безпрецедентної невизначеності щодо пандемії COVID-19, невпевнене ставлення до основних джерел соціальної інформації, поряд з подібними оцінками інститутів взагалі, радше ускладнює ситуацію [Radu, 2020].

Фіксується спряженість тривожності щодо коронавірусу і типами довіри до основних джерел соціально значущої інформації, співвідносячи високий рівень хвилювання («дуже хвилює проблема епідемії коронавірусу») з сегментами довіри від 42% серед критиків Інтернету, невпевненості в ЗМІ до 31% серед критиків ЗМІ, невпевненості в Інтернеті (*Contingency Coefficient дорівнює 0,131, при $p \leq 0,05$*) (рис. 10). Тобто ніяк не можна виключати, що скепсис, невизначене ставлення або лояльність до джерел інформації так чи інакше включені в когнітивні й афективні оцінки та схеми сприйняття ситуації.

Безсумнівно, це стосується і сприйняття настроїв, що існують у суспільстві, які виникають і відтворюються в тому числі через трансмісію інформації між різними агентами – офіційними і приватними, інституційними та повсякденними. Крім її вибіркового або ж неконтрольованого споживання відповідно до демографічних, статусних, соціокультурних переваг і практик, включаються психологічні, лінгвістичні, візуально-образні та інші механізми резистентності або податливості інформаційному впливу в ході прямих і опосередкованих, багатоступневих контактів з продуцентами перформативного знання. А також механізми комунікативної активності, схильності до інтерпретацій, які мисляться індивідами найчастіше

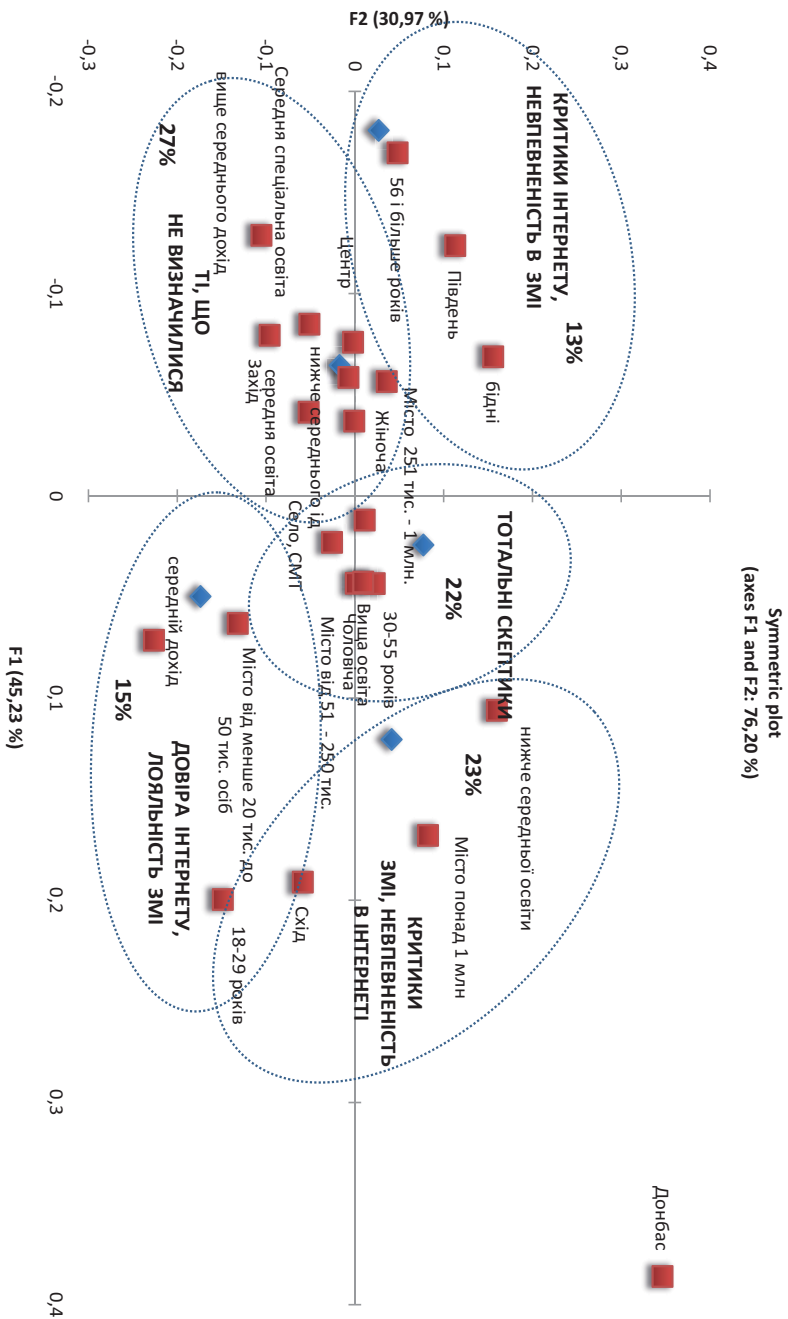

Рисунок 10. Соціальна карта типів довіри до ЗМІ та Інтернету, 2020 рік (correspondence analysis, N=1800)

в термінах «своїх власних» [Radu, 2020], але, як правило, інспіровані авторитетним джерелом – ЗМІ або соціальними мережами, думками референтної групи, переробленими, своєю чергою, не поза участю таких джерел.

Інформаційний клімат зі значним зростанням невизначеності в оцінках впливовості ресурсів, та й смислового змісту інформаційних полів, що характерно для культурних порядків пандемії, накопичує суспільні настрої і емоційні стани. Такі, наприклад, як сприйняття загроз або афективних атмосфер в українському суспільстві, що пов'язане з типологією довіри / недовіри до ЗМІ та Інтернету (рис. 11, 12) [Костенко, 2020].

Аналіз відповідностей фіксує в сегментах з орієнтацією на Інтернет, яка спостерігається серед більш молодшої публіки, або у тих, хто, найменше, не має визначених уявлень з приводу мереж, що тут частіше за інших вказують на поточні ризики в міському середовищі – *зупинки підприємств, масових вуличних заворушень*, оцінюючи громадські настрої як *агресія і байдужість* («критики ЗМІ, невпевненість в Інтернеті»), а також актуальні ризики *нападу зовнішнього ворога, пандемії коронавірусу (COVID-19), поширеність у суспільстві страху*, але і *бажання змін*. («Довіра Інтернету, лояльність ЗМІ»).

Ті, хто не довіряє Інтернету, швидше апріорі, не дають однозначних оцінок ЗМІ і кого більше серед людей у віці, частіше за інших побоюються фатальних загроз – *розпаду України як держави, холоду в квартирі*, розцінюючи суспільну атмосферу як *незахищеність і напруженість* («критики Інтернету, невпевненості в ЗМІ»). У сегменті «*тотальні скептики*», де не довіряють ні ЗМІ, ні Інтернету, де більше зрілої освіченої публіки, чоловіків, частіше висловлюються з приводу «вічних» соціальних ризиків – *міжнаціональних конфліктів, міжрелігійних конфліктів, встановлення диктатури в країні, голоду*, більше за інших говорять про *розчарування, обурення, відчуття безвиході*. У сегменті зі складнощами визначити основні джерела інформації в термінах довіри / недовіри, що більше характерно для аудиторій із середньою освітою, середніми рівнями достатку, жінок, частіше висловлюють звичайні, повсякденні побоювання щодо *зростання злочинності, зростання цін, невиплати зарплат та пенсій*, а й те, що люди *по-справжньому нічого не бояться*, визначаючи атмосферу в суспільстві від *тривоги до надії* («Ті, що не визначилися»).

На інформаційному кліматі в українському суспільстві позначаються всі ті зовнішні і внутрішні чинники, які відіграють вагому

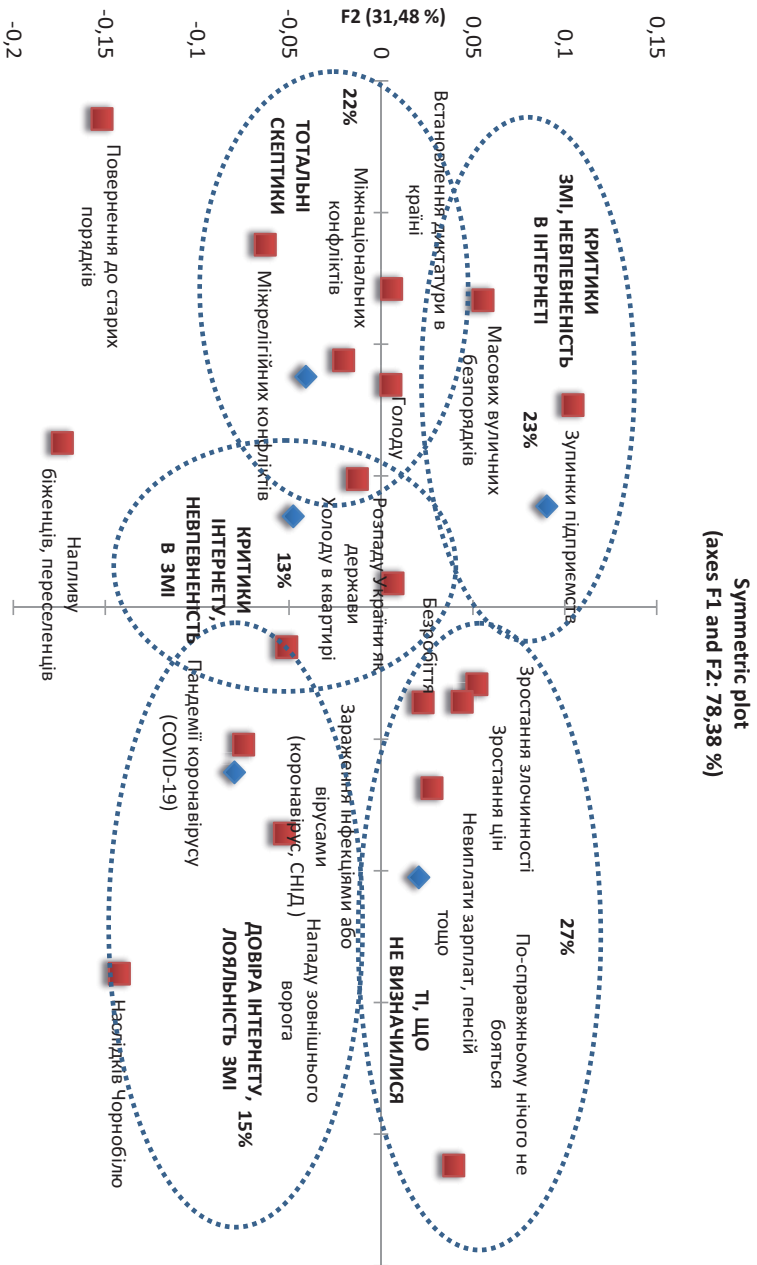

Рисунок 11. Аргументація соціальних ризиків у сегментах з різним рівнем довіри ЗМІ та Інтернету, 2020 рік

(correspondence analysis, N=1800)

Як Ви вважаєте, чого люди зараз бояться найбільше?

$\chi^2 = 92.121$ і значуще на рівні 0,050, критичне значення $\chi^2 = 69.832$, за $df = 52$

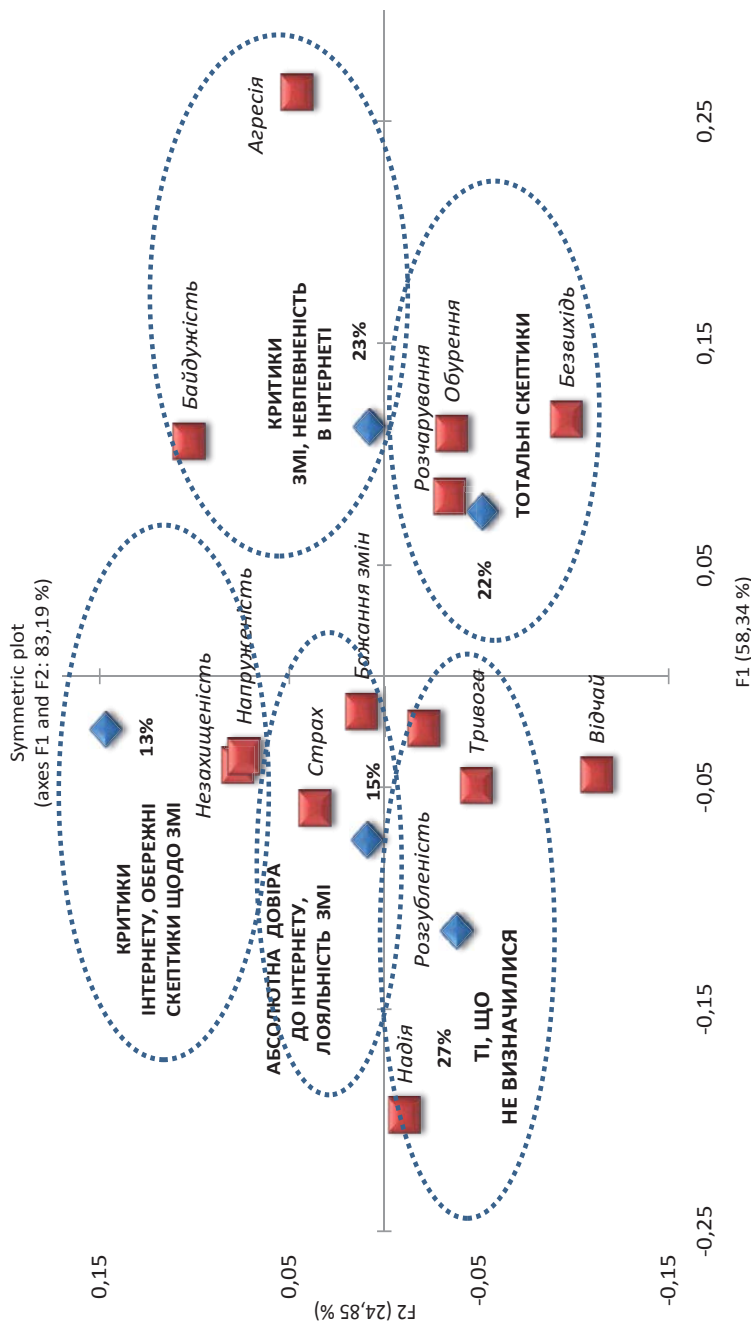

Рисунок 12. Артикуляція афективної атмосфери в сегментах з різним рівнем довіри ЗМІ та Інтернету, 2020 рік (correspondence analysis, N=1800)

Які настрої, почуття, переживання з наведеного нижче переліку найточніше описують, на Вашу думку, психологічну атмосферу в нашому суспільстві на сьогодні?

роль останні роки, і стійкий скепсис аудиторій залишається відмінною його рисою. Водночас показники невизначеного ставлення до джерел інформації все наполегливіше виступають маркерами установок до традиційних і новітніх медіа. Нечіткість і двозначність імплікацій феномена довіри до інформації вписується в культурні та інформаційно-комунікативні порядки, які формуються в умовах вірусної пандемії, впливаючи на когнітивні й афективні оцінки та схеми сприйняття ситуації індивідами і спільнотами. За тридцять років незалежності інформаційний клімат в українському суспільстві помітно трансформувався в бік нестабільності, фрагментарності, мультимодальні, підтримуючи стан свободи слова, але в той же час і обмежуючи її політичною доцільністю в умовах війни на Сході. Такого роду дисбаланс між установками на транспарентність і підвищений контроль за соціальною інформацією – відмінна риса сьогоденного моменту.

Джерела

Костенко, Н. (2003). Медиа-классы или коды неравенства. *Социология: теория, методы, маркетинг*, № 2, с. 16–32.

Костенко, Н. (2007). Национальные аудитории медиа в сравнении. В: *Украинское общество в европейском пространстве* / Под редакцией Е. Головахи, С. Макеева. Киев: Институт социологии НАНУ; Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина. С. 174–204.

Phelan, S. (2016). Reinvigorating ideology critique: between trust and suspicion. *Media, Culture & Society*, vol. 38(2), p. 274–283.

Corner, J. (2017). Fake news, post-truth and media-political change. *Media, Culture & Society*, vol. 39(7), p. 1100–1107.

Hutchison, M. L., Schiano, S., Whitten-Woodring, J. (2016). When the Fourth Estate Becomes a Fifth Column: *The Effect of Media Freedom and Social Intolerance on Civil Conflict*. *The International Journal of Press/Politics*, vol. 21(2), p. 165–187.

Richter, A. (2016). Defining media freedom in international policy debates. *Global Media and Communication*, vol. 12(2), p. 127–142.

Костенко, Н. (2020). Інформаційний клімат в умовах вірусної пандемії. В: *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Збірник наукових праць. Київ: Інститут соціології НАНУ. Вип. 7 (21). С. 102–116.

Radu, R. (2020). Fighting the 'Infodemic': Legal Responses to COVID-19 Disinformation. *Social Media+Society*. July-September. P. 1–4. DOI: 10.1177/2056305120948190

ДІДЖИТАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ДОСВІД ЗРУШЕНЬ ОСТАННІХ ДЕСЯТИЛІТЬ

Процес діджиталізації українського суспільства демонструє потужну позитивну динаміку, зокрема в останні роки, коли було поєднано сили різних соціальних суб'єктів, причетних до розбудови цих процесів в Україні [Бойко, 2020]. Сьогодні держава активно реалізує курс на глобальну діджиталізаційну трансформацію суспільства – створення нового Міністерства цифрової трансформації України, Комітету цифрової трансформації у Верховній Раді України, введення посади заступника міністра з цифрових трансформацій при державних установах, формування єдиного державного порталу Дія тощо. В Україні активно впроваджуються елементи електронного уряду, електронної демократії, реалізуються програми «Держава в смартфоні», «Дія», «Відкриті дані», «Трембіта», «Вулик», система ProZorro й система DoZorro, «електронні послуги», «електронні черги», «електронні запити», «електронні петиції», «електронні консультації», «місцеві громадські бюджети» тощо. І втілення електронних інструментів суспільної взаємодії здатне набути вагомий ефективності за умови максимального залучення населення України до користування новітніми інформаційно-комунікаційними технологіями.

Активна діджиталізація українського суспільства триває вже понад двадцять років і демонструє вагомий зростання кількісних та якісних показників залучення населення до користування новітніми інформаційно-комунікаційними технологіями. Позитивна динаміка фіксується за всіма соціально-демографічними показниками.

Щоб оцінити перебіг діджиталізаційних процесів у країні, звичайно користуються даними статистики, яка демонструє загальні характеристики, зокрема кількість користувачів мобільного зв'язку, кількість користувачів Інтернету, технічні можливості доступу до мережі тощо. Водночас соціологічний моніторинг динаміки діджиталізації українського суспільства дає можливість оцінити детальніше соціальну картину, побачити специфіку залучення різних соціально-демографічних груп, визначити проблеми та ризики цифрової нерівності, що виникають у процесі діджиталізації.

Результати майже двадцятирічного моніторингового соціологічного дослідження Інституту соціології НАН України з питань розвитку процесів діджиталізації українського суспільства, що здійсню-

ється нами починаючи з 2002 року, засвідчують стабільно позитивну динаміку. Збільшується кількість користувачів, зростає інтенсивність використання мережі, урізноманітнюються місця та засоби використання Інтернету.

Результати аналізу рівня комп'ютерної грамотності дорослого населення України засвідчують, що у 2018 році вже 78,7% українських громадян зазначали, що вміють користуватися комп'ютером, а майже третина «постійно використовують у роботі» комп'ютер (табл. 1).

Таблиця 1

**Динаміка розподілу відповідей на запитання
«Чи вмієте Ви користуватися комп'ютером?, %»**

Варіанти відповідей	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2016	2018
Не вмію і ніколи не користуюсь	79,8	74,6	70,6	64,8	56,7	54,7	45,5	43,8	34,6	24,6	21,3
Вмію працювати на комп'ютері, іноді користуюсь	13,3	17,8	21,0	25,2	28,3	29,5	34,2	35,8	40,7	42,6	44,3
Вмію і постійно використовую в роботі	4,4	6,3	6,8	9,0	13,8	15,2	19,6	19,2	23,8	32,5	34,4
Інше	2,1	1,2	1,6	0,9	1,0	0,7	0,4	0,8	0,6	0,3	–
Не відповіли	0,4	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0	0,3	0,3	0,4	-	-

Аналіз характеристик респондентів, які володіють комп'ютером, за типом поселення засвідчує, що кількість тих українців, які «вміють працювати на комп'ютері, іноді користуються» в усіх поселенських групах приблизно однакова – «велике місто» (46,9%), «невелике місто» (43,7%), «село» (44,6%). Кількість користувачів, які «постійно використовують у роботі» комп'ютер, зростає по всій країні. За результатами того ж опитування їх частка серед киян становить 54,7%, у великих містах таких 40,3%, у невеликих містах 36,5%, серед сільського населення 22,6%. Водночас результати дослідження засвідчують, що більшість громадян, які «не вміють і ніколи не користуються» комп'ютером, мешкають саме в сільській місцевості (32,8%), а найменше таких – у столиці (7,9%).

Навички володіння комп'ютером залежать від освітнього рівня респондентів, а також від їх вікових характеристик. Сукупна частка тих респондентів, хто зазначив, що «постійно використовує комп'ютер у роботі», тих, хто «іноді користується» ним, і тих, хто обрав варіант відповіді «вмію працювати на комп'ютері», доволі висока у більшості у вікових і освітніх групах. Своє вміння користуватися

комп'ютером окреслюють: 36,3% українців з повною вищою освітою (57,2% постійно використовують комп'ютер у своїй роботі); 48,3% українців з середньою спеціальною освітою (24,8% постійно використовують комп'ютер); 26,9% респондентів з початковою, неповною середньою освітою (9% постійно використовують комп'ютер). Доволі помітну диференціацію маємо і за *віковими ознаками* – «вміють працювати на комп'ютері» або «іноді користуються» близько 43% у віковій групі від 18 до 25 років та 50% у групі від 26 до 55 років; 51,2% у віковій групі 56–65 років; 17% респондентів віком понад 65 років. Натомість поміж молоді у віковій групі до 25 років фіксується найбільший відсоток респондентів, які «постійно використовують у роботі» комп'ютер – 55,6%.

Аналіз показників рівня комп'ютерної грамотності засвідчив практичну відсутність *регіональних* відмінностей. Так, в усіх регіонах країни окреслили своє уміння користуватися комп'ютером близько 70% респондентів. Водночас слід зауважити, що Західний регіон виявляв найбільший відсоток респондентів, які зазначали, що «не вміють і ніколи не користуються» комп'ютером – 26,6%. У Центральному регіоні – таких респондентів 22%, у Східному регіоні – 18,8%, у Південному – 17,2%.

Розвиток технологій сприяв поширенню більш мобільних технічних пристроїв, зокрема планшетів та ноутбуків. За даними Державної служби статистики України, на кінець 2018 року в країні в середньому на 100 домогосподарств припадало 37 одиниць персональних комп'ютерів, 34,5 ноутбуків, 18,9 планшетів. Відсоток домогосподарств, які мають персональний комп'ютер у великих містах сягнув 45,3%, у малих містах та сільській місцевості – 37,6% і 24,7% відповідно. Ноутбуки та планшети мають 43,9% і 24% жителів великих міст відповідно, 30,6% і 17,7% жителів невеликих міст, 20,1% і 10,4% жителів сільської місцевості [Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування, 2019: с. 14].

Діджиталізаційна активність сьогодні детермінується й використанням мобільного зв'язку. За даними Державної служби статистики України, на кінець 2018 року в країні в середньому на 100 домогосподарств припадало 202,6 мобільних телефони. Переважна більшість дорослого населення України зазначали, що користуються мобільними телефонами. Так, відсоток домогосподарств, які володіють мобільними телефонами, у великих містах сягнув 98,8%, у малих містах і сільській місцевості – відповідно 97,3% і 95,9% [Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування, 2019: с. 14].

За даними Державної служби статистики України, обсяг реалізації послуг у сфері телекомунікації за 2019 рік (останній рік наведен-

Аналіз становища щодо користування Інтернетом у сучасному українському суспільстві, за результатами моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України, демонструє постійне зменшення кількості дорослого населення країни, що «не мають потреби і ніколи не користуються» Інтернетом, та динамічне збільшення кількості українців, які активно долучаються до користування всесвітньою мережею (рис. 2).

Результати дослідження 2019 року засвідчують, що близько 78,6% респондентів визнають себе користувачами всесвітньої мережі. Поступове зменшення кількості українців, які зазначали, що «не мають потреби і ніколи не користуються Інтернетом», наочно засвідчує позитивні зрушення в інформатизаційній свідомості українців. Ця група серед українців у 2013 році втратила свою найбільшу чисельність. Опитування 2013 року засвідчило, що до цієї групи входили переважно особи з початковою або неповною середньою освітою (75,8%); а також особи літнього віку (середній вік – близько 57 років) і особи, які проживають у сільській місцевості (62,6%). Означені групи населення продовжують зоставатись найбільш вразливими групами населення стосовно користування Інтернетом і зараз, проте наразі ці показники мають неухильну тенденцію до значного зменшення.

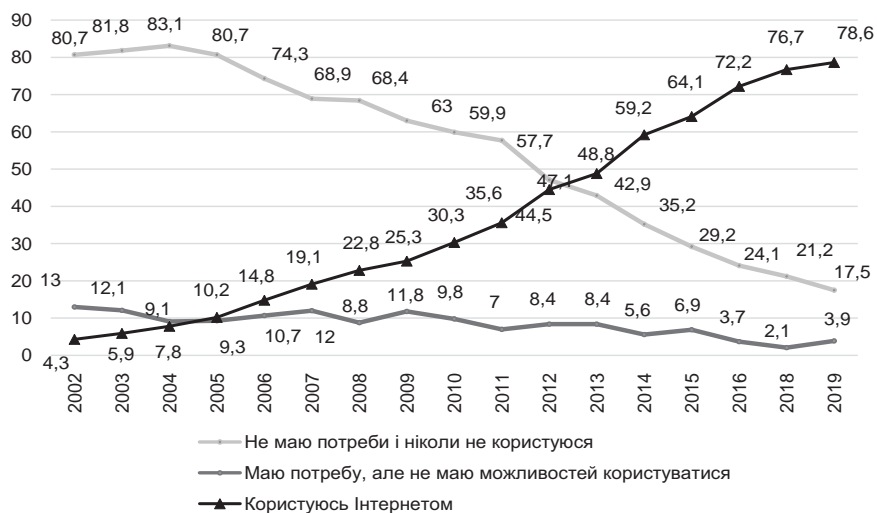

Рисунок 2. Динаміка розподілу відповідей на запитання «Чи користуєтесь Ви Інтернетом?», %

У 2019 році серед тих респондентів, які зазначали, що «не мають потреби і ніколи не користуються» Інтернетом, продовжували зоставатися найбільш чисельною групою ті респонденти, що мешкають у сільській місцевості. Хоча, наголосимо, що їх кількість у 2019 році порівняно з 2013 роком зменшилась майже втричі до 23% (серед жителів невеликих міст – 12,7%, серед жителів великих міст – 18%, серед киян – 5,9%).

За освітніми та віковими показниками серед респондентів продовжує зберігатися співвідношення, яке фіксувалось протягом усього досліджуваного періоду. У 2019 році вказували, що «не мають потреби і ніколи не користуються» Інтернетом 30,9% українців з початковою і неповною середньою освітою, 23,3% українців із середньою спеціальною освітою, 7,5% українців із повною та неповною вищою освітою. За віковим показником – вказували, що «не мають потреби і ніколи не користуються» Інтернетом 1,2% – у віковій групі від 18 до 25 років, 2,6% – у групі від 26 до 35 років, 5,3% – у групі від 36 до 45 років, 14,8% – у групі від 46 до 55 років, 29,4% – у групі від 56 до 65 років, 57,4% – у групі понад 65 років. Поряд з тим дослідження демонструє, що кількість респондентів, які не мають потреби користування Інтернетом, в усіх вікових групах неухильно зменшується. Причому аналіз засвідчує, що значно посилились ці тенденції протягом останніх 2–3 років, до того ж у старших вікових групах у першу чергу. Так, у 2016 році цей показник у групі понад 65 років становив 78,4%, тобто за три роки відбулось його зменшення у більш як на 20%.

За результатами моніторингового дослідження, активно долучаються до переваг користування Інтернетом як молодь, так і особи середнього віку, і групи літніх українців (рис. 3).

Проте аналіз результатів моніторингового дослідження *вікових характеристик* засвідчує, що динаміка такого зростання у старших вікових групах має позитивний, проте хвилюподібний характер, що може бути пов'язано і з економічними чинниками (матеріальний стан), і з соціальними потребами групи. Наприклад, підвищення потреби спілкування із рідними за певних соціально-політичних умов, яке ми спостерігали у 2015 році, може стимулювати підвищення необхідності долучення до Інтернет-мережі.

За типом поселення аналіз характеристик користування Інтернетом засвідчує, що в Україні великі міста та столиця давно вже перестали бути єдиними осередками активного інтернет-користування. Активне збільшення кількості користувачів Інтернету фіксується і в сільській місцевості, і у маленьких містах. Наразі зростання кількості користувачів відбувається доволі динамічно в усіх типах поселень (рис. 4).

Розділ четвертий

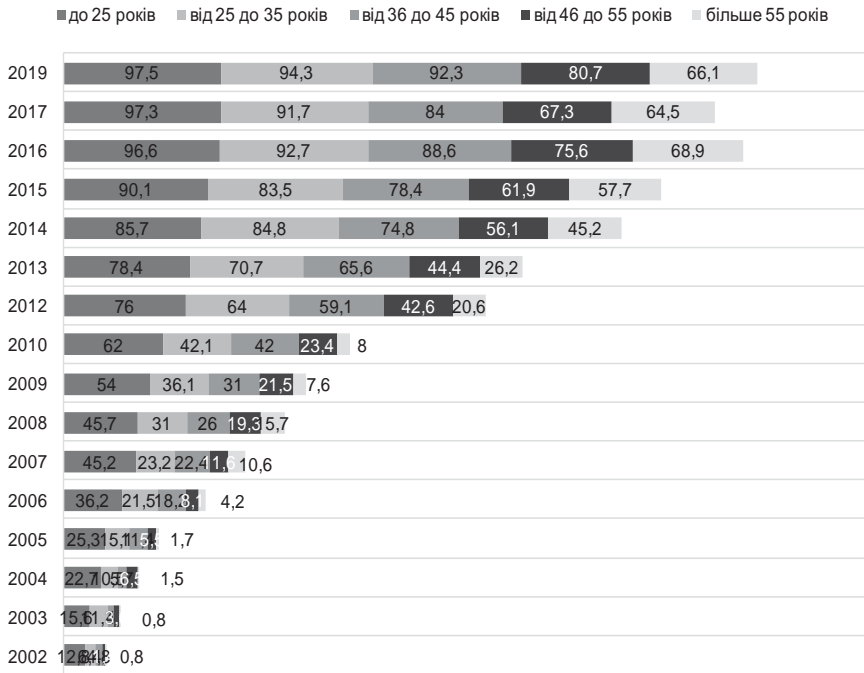

Рисунок 3. Користувачі Інтернету в різних вікових групах, %

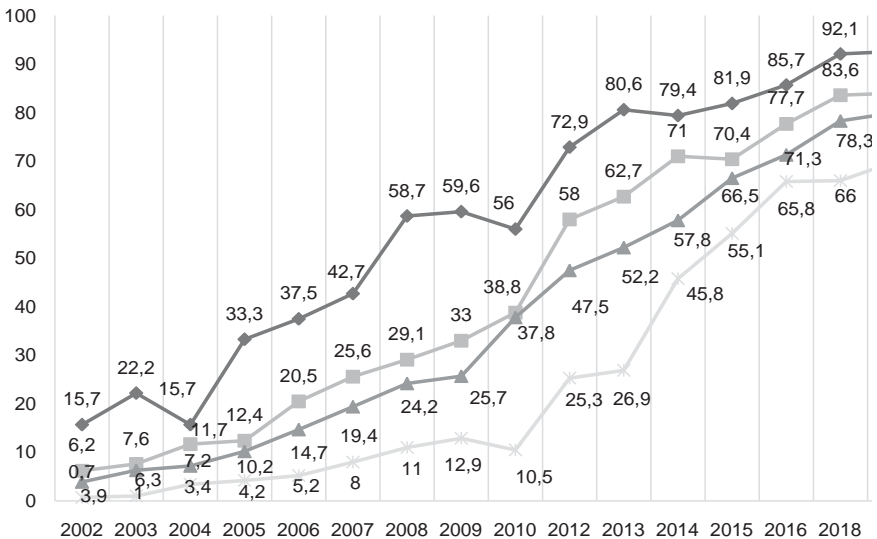

Рисунок 4. Користувачі Інтернету в різних типах поселень, %

«Село» і «невелике місто» впродовж останніх років активно продовжують нарощувати кількість інтернет-користувачів. Водночас дещо уповільнюється збільшення кількості користувачів мережі у великих містах та у столиці України. У Києві найбільше зростання кількості користувачів Інтернету порівняно з попереднім роком було зафіксовано 2005 року, у великих містах така ситуація зафіксована у 2012 році. У сільській місцевості такий стрімкий стрибок зростання кількості користувачів, відколи більше 45% жителів села стали користувачами, було зафіксовано у 2014 році, і показник користування попереднього року було перевищено на 19% (26,9% у 2013 році).

У 2019 році «село» продовжує демонструвати найбільше нарощування кількості інтернет-користувачів порівняно з іншими типами поселення. Загалом кількість користувачів Інтернету в сільській місцевості активно зростає від 2010 року. На сьогодні розрив між селом та іншими типами поселення не перевищує 10%. Три чверті селян зазначили у 2019 році, що є користувачами мережі.

Аналіз *регіональних характеристик* долучення громадян країни до користування Інтернетом у всіх регіонах засвідчує неухильне зростання кількості користувачів (рис. 5).

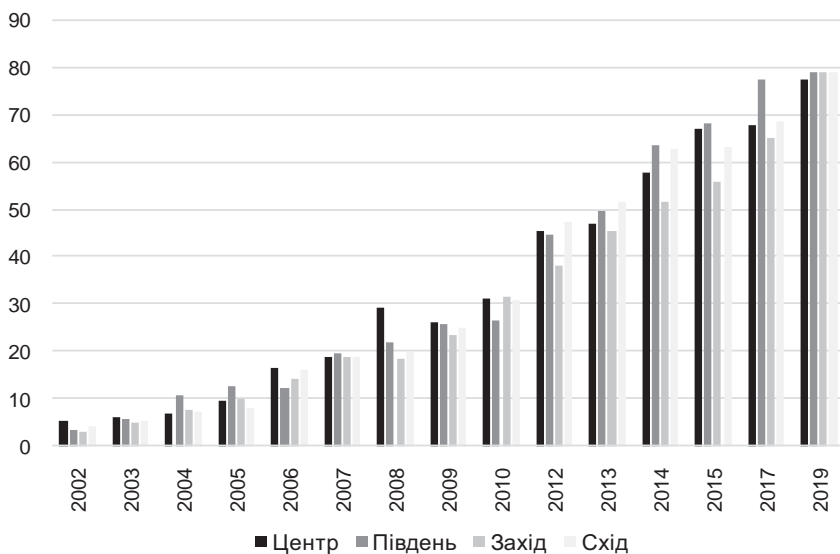

Рисунок 5. Користувачі Інтернету в різних регіонах України, %

За результатами моніторингового дослідження до 2019 року, найменший відсоток користувачів інтернет-мережі фіксувався у Західному регіоні країни. Проте протягом останніх років саме цей регіон здійснив найбільше нарощування інтернет-користування, збільшивши у регіоні відсоток користувачів від 2015 року до 2019 року з 56,1% до 71,1% і наздогнавши інші регіони за цим показником.

Дослідження 2021 року продемонструвало збільшення кількості користувачів Інтернету до 83,9% серед дорослого населення та зменшення кількості українців, які зазначають, що «мають потребу, але не мають можливості користуватися» Інтернетом до 2,7%.

Сьогодні можна констатувати присутність у мережі переважної більшості дорослого населення України. Більш як три чверті українців (83,9%) користуються Інтернетом.

Розгляд гендерних розбіжностей долучення до Інтернету сьогодні засвідчує гендерну рівність користування мережею, демонструючи приблизно рівну кількість користувачів мережі як серед чоловіків, так і серед жінок. Фіксуються такі гендерні показники користувачів в Україні, які засвідчують відсутність значущих відмінностей щодо присутності жінок і чоловіків (рис. 6).

Проте дослідження 2020 року засвідчує значущість відмінностей показників користування Інтернетом за рівнем освіти. Освітній рівень українців значуще впливає на їх долученість до Інтернету. Найбільший відсоток користувачів Інтернету продовжує фіксуватися серед українців з вищою освітою – 91,2% українців з вищою освітою є користувачами Інтернету. Серед українців з середньою спеціаль-

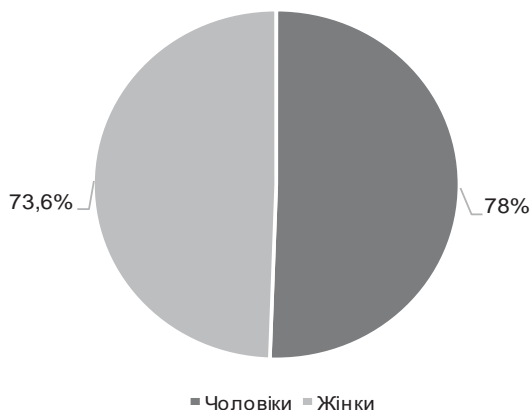

Рисунок 6. Користувачі Інтернету за гендерними ознаками, 2020 рік, %

ною освітою зазначають, що користуються Інтернетом 76,9%, серед українців з повною загальною середньою освітою – 60,9%, серед громадян з неповною середньою освітою – 42%.

Аналіз даних моніторингового дослідження засвідчує, що, попри вагому позитивну динаміку долучення до користування новітніми інформаційно-комунікаційними технологіями, яка спостерігається серед усіх соціально-демографічних груп українського суспільства, сьогодні все ще спостерігаються певні ознаки діджиталізаційної нерівності серед певних соціальних груп.

Найвразливішими верствами українського населення продовжують залишатись особи, які мають початкову або неповну середню освіту; особи літнього віку; мешканці сільської місцевості. Матеріальне становище пересічних українців також має певний вплив на імовірність долучення до мережі. Результати дослідження 2020 року засвідчують, що користувачі Інтернету переважають у всіх окреслених за матеріальними ознаками групах, проте їх кількість у групах з низькими матеріальними статками значно нижча, ніж у групах з високими матеріальними статками. Зазначають, що користуються Інтернетом 61,9% респондентів, які оцінюють матеріальне становище своєї сім'ї як «злиденне»; 66%, які оцінюють матеріальне становище сім'ї як «бідне»; 87%, які оцінюють матеріальне становище сім'ї як «середнє», і 85,3% – як «заможне». Рівень матеріального становища може впливати на якість інтернет-доступу та користування (швидкість, програмне забезпечення тощо), кількість часу перебування в мережі, користування мобільним інтернет-доступом, доступність використання різних інтернет-застосунків тощо, і, відповідно, зменшувати можливість якісного використання усіх тих можливостей і переваг, які надає Інтернет сучасній людині діджиталізованого світу.

Активність долучення до діджиталізаційних процесів демонструють і тенденції збільшення *інтенсивності користування* засобами інформаційно-комунікаційних технологій. Аналізуючи поселенські відмінності інтенсивності користування звичайним (стаціонарним) телефоном порівняно з мобільним телефоном, можна констатувати, що в селі значно відрізняється співвідношення цих показників від інших поселенських груп. Близько 33,5% мешканців сільської місцевості користуються звичайним телефоном, мобільним телефоном – 85,2%. У Києві це співвідношення відповідно становить 94,4% і 61,6% респондентів. Ситуація відмови від стаціонарного телефону та перехід на користування виключно мобільними засобами зв'язку

поступово посилюється та демонструє перспективну можливість долучення сільських мешканців до інформаційно-комунікаційних технологій за допомогою сучасних мобільних пристроїв.

Зростає й тенденція до регулярного інтенсивного користування мережею. Сьогодні переважна більшість українських інтернет-користувачів зазначають, що користуються мережею декілька разів на день. Висока інтенсивність користування інтернет-мережею дає змогу підвищувати якість використання Інтернету, реалізуючи його можливості у різних сферах діяльності, зокрема і при соціально-громадянській взаємодії (рис. 7).

Рисунок 7. Розподіл відповідей на запитання «Як часто Ви користуєтесь Інтернетом?», 2020 рік, %

Аналіз засвідчує, що такий показник інтенсивності користування мережею переважає серед користувачів різних соціально-демографічних груп (освіта, вік, регіон, тип поселення) – у кожній з них більша частка опитаних використовують мережу переважно «декілька разів на день» і демонструють динамічне зростання впродовж останнього часу (рис. 8).

За даними нашого дослідження, 2020 року відсоток користувачів, які зазначали, що користуються послугами Інтернету «декілька разів на день», становив 84,5%. Висока інтенсивність користування мережею, яку демонструють більш як три чверті дорослого населення України, дає змогу підвищувати якість використання Інтернету.

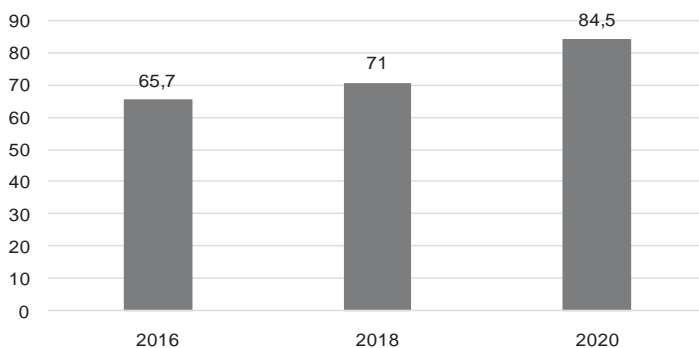

Рисунок 8. Динаміка користування Інтернетом «декілька разів на день» серед дорослого населення України, %

Характеристика переважних місць використання Інтернету в Україні фіксує абсолютний пріоритет домашнього використання мережі, такий варіант найчастіше обирають у всіх соціально-демографічних групах населення України. Крім того, зростає кількість користувачів мобільного Інтернету (табл. 2).

Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій стимулює збагачення новими технічними пристроями. У суспільстві відбувається

Таблиця 2

Динаміка розподілу місць користування Інтернетом в Україні, %*

Варіанти	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2021
Користуюсь вдома	24,1	22,9	31,9	34,1	46,8	51,2	57,2	63,7	70,8	85,4	87,5	92,1	93,8	93	90,3	81,9	80	71,5	94,5
Користуюсь на роботі	59,5	47,6	41,1	39,0	36,0	39,8	45,7	30,2	30,7	29,8	26,2	21,9	26,2	22,4	30,0	23,3	28,2	24,8	40,6
Користуюсь в Інтернет-кафе, комп'ютерному клубі тощо	32,9	41,0	35,5	35,7	25,8	22,8	12,0	21,6	15,1	7,1	5,1	3,9	3,9	5,6	5,1	3,4	8,5	4,7	9,7
Користуюсь з мобільного пристрою (мобільний телефон, смартфон, планшет тощо)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	27,1	41,3	46,3	61,7	59,6

* Можливо було обрати кілька варіантів відповідей водночас.

нарощування популярності айфонів, смартфонів, планшетів тощо, які постійно вдосконалюються, розширюючи можливості використання Інтернету та детермінуючи більш якісний рівень користування мережею. З'являється можливість отримувати інтернет-доступ з мобільних пристроїв у будь-якому місці. І українці починають використовувати мережу все активніше. Аналіз динаміки особливостей користування Інтернетом, з огляду на тип доступу користувачів до мережі, демонструє тенденцію до поступового зменшення кількості користувачів виключно фіксованим каналом доступу до мережі і поступове зростання кількості користувачів мобільного Інтернету. Так, у 2016 році зазначали, що користуються Інтернетом з «мобільного пристрою (мобільний телефон, смартфон, планшет тощо)» більше чверті інтернет-користувачів (27,1%). У 2021 році порівняно з 2016 роком відсоток користувачів мобільного Інтернету зріс більш як удвічі (59,6%).

Зазначені тенденції розвитку української діджиталізації надають змогу користувачеві більш пролонговано й інтенсивно використовувати можливості інтернет-мережі, враховуючи власні потреби та інтереси.

Підсумовуючи аналіз даних проведених соціологічних досліджень, можна констатувати, що країна динамічно діджиталізується. Про це свідчать і результати останніх міжнародних досліджень. Так, на початок 2020 року Україна увійшла до двадцятки країн світу, в яких порівняно з попереднім роком відбулось найбільше зростання кількості інтернет-користувачів [Digital 2020 Global Overview Report, 2020: с. 40]. Україна поступово наздоганяє розвинуті європейські країни за показником загального відсотка населення країни, що користується Інтернетом, випереджаючи, зокрема, такі країни пострадянського простору, як Білорусь, Росія, Молдова [Internet in Europe Stats, 2019]. Динамічне зростання кількості інтернет-користувачів у країні розширює потенційні можливості діджиталізаційної трансформації сучасного українського суспільства.

Здійснений аналіз особливостей залучення населення до використання новітніх інформаційно-комунікаційних технологій дає можливість зробити певні висновки щодо особливостей перебігу діджиталізації українського суспільства та виділити певні стадії діджиталізації. На даний час ми виділяємо чотири стадії (рис. 9).

Перша стадія входження в мережу (початкова). Вона розпочалася від часу появи перших інтернет-користувачів у країні та тривала до кінця 2005 року. Це стадія появи перших користувачів мережі Інтернет в Україні. *Друга стадія* (стадія зближення) розпочалася

з 2006 року, відколи група українських користувачів стала стрімко зростати. 2005 рік став останнім роком переважання серед користувачів «не домашнього» користування мережею. Саме з 2006 року почалися суттєві зміни в окреслені місць користування Інтернетом. Кількість користувачів «домашнього» Інтернету («користуюсь удома») почала перевищувати інші досяжні місця користування мережею. Саме з цього року в Україні відсоток користувачів Інтернету, які зазначали, що користуються ним «удома» (46,8%), вперше перевищила кількість тих користувачів інтернет-мережі, які зазначали, що користуються нею на роботі (36%) або в інтернет-кафе (25,8%). Зауважимо, що у 2019 році кількість користувачів інтернет-мережі в Україні, які зазначали, що користуються нею вдома, сягнула 71,5%. Також саме 2006 року в Україні кількість користувачів Інтернету (14,8%) вперше перевищила кількість тих громадян, які зазначали що «мають потребу, але не мають можливості користуватись мережею» (10,7%). Почали відбуватися зрушення у свідомості українських громадян щодо сприймання Інтернету як важливої умови якісного існування в сучасному діджиталізованому світі, збільшення реальних можливостей користування мережею, що відтворилось в особливостях онлайн-активності українців [Бойко, 2020]. Зазначимо, що на другу половину 2021 року відсоток потенційних користувачів («мають потребу, але не мають можливості користуватись мережею») становив 2,7%.

Подальший розвиток діджиталізаційних процесів у країні, зростання кількості інтернет-користувачів і розширення їх e-активності призвели до подальших позитивних зрушень у реалізації цього процесу та змін інформатизаційної свідомості громадян [Бойко, 2020]. Що наочно засвідчує поступове зменшення кількості українців, які відзначали, що «не мають потреби і ніколи не користуються» Інтернетом. Від 2013 року, який можна назвати роком початку *третьої стадії* (стадії опанування) діджиталізації країни, ця група перестала бути найчисельнішою серед українців. Саме від 2013 року кількість громадян України, які зазначали, що користуються Інтернетом (48,8%), уперше перевищила кількість тих українців, які зазначали, що «не мають потреби і ніколи не користуються Інтернетом» (42,9%). З цього року означена тенденція динамічної діджиталізації українського суспільства стала стрімко зростати, що наразі продовжується і сьогодні. Зауважимо, що 2002 року таку позицію підтримували 80,7% усього дорослого населення України, тоді як у 2021 році кількість таких українців зменшилася до 13,4% серед дорослих мешканців країни.

Наразі можна констатувати початок *четвертої стадії* української діджиталізації (стадія розширення можливостей) – стадії мобільного інтернет-користування, яка розпочалася від 2017 року. Вона ознаменувалася активним розвитком мобільного інтернет-доступу та входження в життя пересічних українців мобільного інтернет-користування (смартфон, мобільний телефон, планшет тощо). Саме у 2017 році кількість користувачів Інтернету в Україні, які зазначали, що користуються мережею будь-де з мобільного пристрою (41,3%), почала перевищувати кількість тих користувачів, які зазначали, що користуються Інтернетом на роботі (23,3%), і тим більше кількості тих українців, які зазначали, що користуються Інтернетом у комп'ютерному клубі, інтернет-кафе тощо (3,4%) [див. докл. Бойко, 2018].

Наразі, це ті етапи діджиталізації українського суспільства, які було зафіксовано на сьогодні. Проте з огляду на стрімкий розвиток процесів діджиталізації як у країні, так і в світі, цей процес триватиме далі. Важко навіть передбачити, які технологічні сюрпризи, що вплинуть на суспільство найближчим часом, готує нам стрімкий розвиток новітніх інтернет-технологій та динамічне збільшення їх впливу на різні сфери сучасного суспільства і на окремого громадянина.

Окреслені стадії діджиталізації віддзеркалюють еволюцію формування певних умов, що зумовлюють діджиталізаційну трансформацію суспільства. А саме, збільшення кількості користувачів комп'ютерів та інтернет-користувачів; зрушення в особливостях перебігу інтернет-користування, що зумовили зміни в свідомості громадян щодо важливості користування інтернет-технологіями; якісні зрушення інтернет-користування, що зумовили як збільшення загальної інтернет-активності українських громадян, так і її урізноманітнення; урізноманітнення засобів та типів використання інтернет-мережі, що зумовили підвищення мобільності інтернет-користування та збільшення можливостей суспільної взаємодії соціальних суб'єктів.

Особливістю процесу діджиталізації є його перманентний характер. Кожна з окреслених стадій якісно стимулює як розширення можливостей використання мережі, так і використання тих переваг, які надає інтернет-мережа сучасному суспільству. Саме перманентна інноваційність діджиталізації дає змогу постійно накопичувати та акумулювати переваги кожної з означених стадій задля поліпшення ефективності використання мережі пересічними громадянами.

Джерела

Бойко, Н. (2020). Інтернет як соціальний ресурс демократизації сучасного українського суспільства: монографія. Київ: Інститут соціології НАН України. 256 с.

Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування (за даними вибіркового опитування домогосподарств у жовтні 2018 року). Статистичний збірник. Державна служба статистики України (2019). Київ. 146 с.

Державна служба статистики України, 2019. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2019/zv/dnp/dnp_u/dnp0419_u.htm.

Digital 2020: Global Overview Report, 2020. URL: <https://datareportal.com/reports/digital-2020-global-digital-overview>

Internet in Europe Stats//InternetWorldStats, 2019. URL:<https://www.internetworldstats.com/stats4.htm#europe>

Бойко, Н. Мобільний Інтернет – тренд сучасного етапу інтернетизації українського суспільства (2018). В: *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: зб. наук. праць* / Головні редактори д. екон. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга. Випуск 6. Київ: Інститут соціології НАН України. С. 350–361.

СОЦІАЛЬНІ МЕДІА: ЗРОСТАННЯ МЕРЕЖ І НОВІ СПІЛЬНОТИ

Починаючи з 1990-х років, метафора мережі посідає центральне місце в описах нової соціальної онтології. Вона відбиває не тільки засадничі принципи нових цифрових комунікаційних систем – горизонтальну, багатовузлову, динамічну і нестійку зв'язаність, а й фундаментальні зміни у соціальних і культурних порядках. Йдеться про конкурентні стратегії і форми організації соціальної взаємодії: децентралізацію, гнучкість, відхід від ієрархії, індивідуалізацію тощо. З розвитком глобальних мультимедійних систем і масового доступу до Інтернет, мережеві теорії, які фокусуються, за Кастельсом [Кастельс, 2001], на головному елементі морфології сучасного суспільства, починають продукувати власні моделі соціальної реальності в категоріях вузлів та потоків, народження, затвердіння і вмирання мереж та перманентного випробування їх сил, – змагання за залучення актантів [Латур, 2006].

Можливо, мережевим підходам можна дорікати за концептуальну розпливчастість і слабку евристику, коли йдеться про їх претензії на загальносоціологічні концептуалізації. Але вони релевантні для дослідження феноменів безпосередньо породжених комунікаційною революцією з їх стохастичістю, нестабільністю та нелінійною структурною динамікою. Наприклад, таких, як соціальні медіа.

Якщо визначати віртуальні соціальні комунікації як технологічний феномен, то йдеться про інтернет-платформи на базі програмно-апаратних засобів Web 2.0, які дають змогу учасникам спілкування генерувати власний текстовий чи аудіовізуальний контент та обмінюватись ним. Їх соціальний аспект полягає у формуванні online спільнот на ґрунті ідентичних цінностей та інтересів. Фактично будь-які медіаплатформи – форуми, блоги, фото /відеохостинги, подкасти, вікі, сайти відгуків тощо – можна розглядати як версії соціальних мереж з різними системними можливостями та нормативністю: правилами побудови профілів та визначення користувачів, з якими можна взаємодіяти, вимог до формату контенту, власним етикетом.

Сьогодні кількість користувачів соціальних мереж у світі складає 2,46 млрд і становить 71% від усіх інтернет-юзерів [Number of social media...]. За п'ять років вона збільшилась в 1,8 раза, а з поширенням

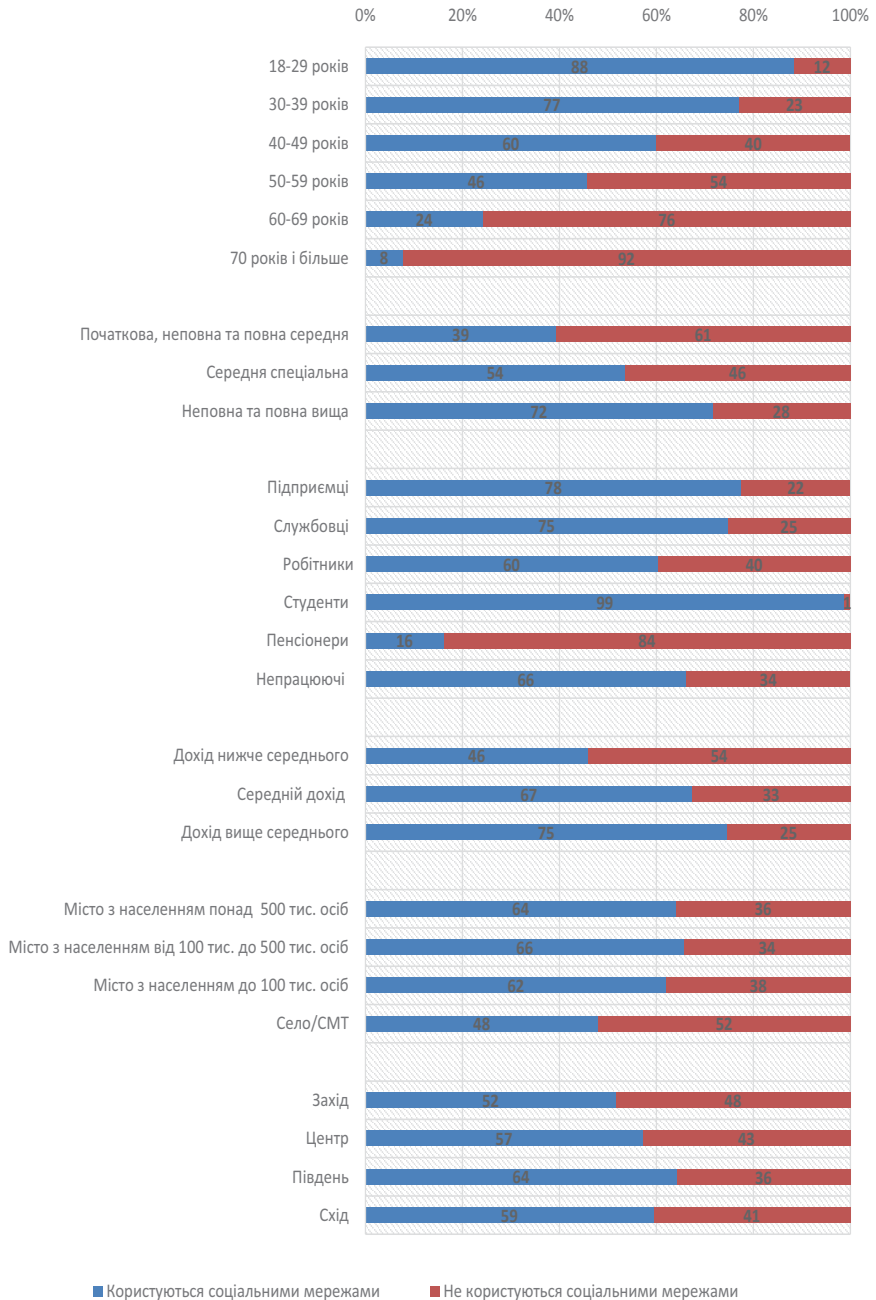
мобільних гаджетів – смартфонів, планшетних комп'ютерів – тільки зростатиме. Україна цілком відповідає загальносвітовим трендам: четверо з п'яти інтернет-користувачів (83,1%) мають акаунти в соціальних медіа. Серед дорослого населення країни (18+) ця частка становить 57,5%. Аудиторія соцмереж – це переважно молоді люди віком до 39 років (60,8%), з вищою або неповною вищою освітою (47%), середнім і вищим за середній рівнем добробуту (59,6%), які мешкають у містах (66,6%).

Факт використання сервісів соціальних медіа найбільшою мірою визначається віком (T -Кендалла = 0,46, $p < 0,01$) і дещо менше залежить від освіти та статків (у обох випадках $T = -0,23$, $p < 0,01$). Соціально-професійний статус і тип населеного пункту, в якому мешкає респондент, також впливають на наявність акаунтів у соціальних мережах (відповідно $T = 0,22$, $p < 0,01$ та $T = 0,16$, $p < 0,01$) (рис. 1). Ці ж самі ознаки і майже тією ж мірою визначають доступ українців до мережі, засвідчуючи існуючу дигітальну нерівність [Бойко, 2016]. Серед найбільш уразливих категорій залишаються літні люди, особи з низьким освітнім і матеріальним статусом, сільське населення. Так, лише 17,6% українців старших за 59 років використовують соціальні медіа, тоді як серед молоді 18–29 років ця частка в п'ять разів більша (88,4%). Суттєвим є розрив між резидентами з повною середньою та вищою освітою – відповідно 39% і 72%. Серед осіб з низьким рівнем добробуту частка лояльних до соцмереж становить менше половини (46%), а в групі відносно забезпечених українців вона вища в півтора раза (75%). Хоча за останні роки темпи «інтернетизації» села не уповільнилися (за даними моніторингу Інституту соціології, кількість користувачів Інтернет у селах збільшилася з 26,9% у 2013 р. до 59,9% у 2017 р.), доступ до мережі та її найбільш популярних сервісів тут залишається суттєво гіршим, ніж у містах. Цілком очікуваними є відмінності і між групами за родом діяльності та типом зайнятості.

Для найбільш компетентного у сфері інформаційних технологій студентства використання соціальних медіа стало насущною повсякденною практикою – 99% цієї групи є аудиторією таких платформ. А от серед пенсіонерів цифрова грамотність залишається найнижчою: 23,9% є користувачами Інтернету і лише 16,1% констатували, що проводять час online у соціальних мережах. Зазвичай їм бракує мотивації та навичок для більш інтенсивного залучення до простору нових медіа.

Соціальні медіа – останні і найкрупніші еволюційні форми інтернету [Ловинк, 2019] – стали не просто засобом комунікації з глобаль-

Розділ четвертий

■ Користуються соціальними мережами

■ Не користуються соціальними мережами

Рисунок 1. Соціально-демографічний профіль користувачів та некористувачів соціальних мереж (За даними моніторингу ІС НАН України, 2017, %)

ними амбіціями, а планетарною інфраструктурою, з таким рівнем проникнення і динамікою, що її соціальні і культурні імплікації все важче адекватно осмислити.

За даними моніторингу Інституту соціології, частка користувачів соціальних мереж серед дорослих українців (18+) збільшилася за два роки на 27% – з 57,5% у 2017 році до 72,9% у 2019 році. Фактично користування Інтернет стає синонімом залученості й до сервісів соціальних медіа. 92,7% серед тих, хто має доступ до мережі, має акаунт хоча б на одній соціальній платформі. Очевидно, що кількість активних юзерів соціальних мереж є суттєво нижчою. Так, за даними *We Are Social* та *Hootsuite* [Active social media...], частка активно залучених користувачів (користуються хоча б один раз на місяць) становить 39% усього населення України. Хоча це один з найнижчих показників серед європейських країн¹, динаміка кількості інтернет-юзерів і користувачів соціальних медіа цілком відповідає загальносвітовим трендам [Наумова, 2017]. Йдеться про збільшення інтернет-пенетрації, зростання аудиторії соціальних мереж, а також про залучення до цифрової культури ширшого кола маргінальних прошарків, тобто про пом'якшення цифрової нерівності (*рис. 2*).

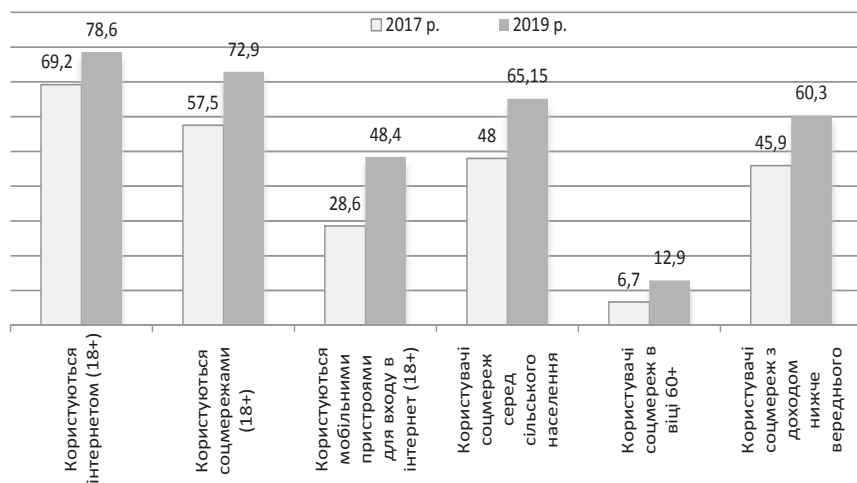

Рисунок 2. Динаміка інтернет-аудиторії і користувачів соціальних медіа (За даними моніторингу ІС НАН України, 2017,2019, %)

¹ Україна за цим критерієм обходить лише Молдову (30%), має однаковий рівень активної пенетрації соціальних медіа з Білоруссю та Косово (по 40% відповідно) і суттєво поступається лідерам, наприклад, Данії, Швеції (72%). Рівень у Німеччині становить 46%, у Польщі – 47%.

Останній тренд посилює поширення доступних мобільних пристроїв – стільникових телефонів, смартфонів, планшетів, які завдяки спрощенню інтерфейсів і зменшенню самих гаджетів забезпечують простий і дешевий доступ до мережі і соціальних платформ у будь-якій локації [Гринфілд, 2018]. Зростання кількості користувачів, доступ яких до інтернету опосередковують поряд з традиційними комп'ютерами і мобільні пристрої, спостерігається серед усіх соціальних категорій, але найбільш вражаючою є «мобілізація» старших вікових груп. У 2017 році доступ до інтернету через мобільний пристрій мали лише 17,4% українців віком старше за 50 років, а у 2019 році ця частка зросла втричі (48,1%) і становить майже половину цієї вікової групи. Цілком передбачуваним є те, що найбільша частка юзерів мобільних гаджетів серед молоді 18–29 років. Наразі вона становить майже три чверті (72,8%), а два роки тому, у 2017 році, – 58,4%. Серед студентів ця частка становить 93,6%.

За останні два роки спостерігається збільшення кількості користувачів мобільних пристроїв і серед мешканців села з 44,8% у 2017 році до 60,1%. Зросла частка користувачів смартфонів і планшетів серед категорії населення з доходом нижче за середній (з 38,6% у 2017 р. до 55,2% у 2019 р.). Загалом це втішний тренд, адже доступ до інтернету та соціальних медіа з більш високою юзабіліті – це потужний інструмент соціальної інклюзії та подолання цифрової дискримінації маргінальних та вразливих прошарків.

Треба сказати, що поряд зі збільшенням частки інтернет-юзерів, які користуються мережею за допомогою мобільних пристроїв, кількість, тих, хто залучає стаціонарні комп'ютери неухильно зменшується. За даними моніторингу Інституту соціології, частка тих, хто користується для входу в інтернет лише стаціонарними комп'ютерами, становила у 2017 році 58,7%, а у 2019-му – на 20% менше (38,3%).

Динаміка аудиторій популярних платформ

Середня кількість сервісів соціальних медіа, якими користуються українці, також зросла і становить сьогодні 2,4, а два роки тому дорівнювала 2,0 акаунтам. Якщо у 2017 році більше третини користувачів мали акаунт лише на одній платформі (37,3%), то тепер ця частка дорівнює лише 22,5%. Проте кількість аудиторії соцмереж, яка використовує три і більше сервісів, зросла з 29,1% до 44,7%.

Серед найпопулярніших в Україні соціальних платформ – Facebook та YouTube (58% та 48,7% користувачів відповідно щодо дорослого населення 18+; та 79,5% 66,9% – серед користувачів соціальних медіа) (рис. 3). Третью за популярністю платформою є Instagram

(30,1% серед дорослих українців та 41,3% серед юзерів соціальних сервісів). Усі ці мережі демонструють зростання кількості юзерів, на відміну від російських сервісів Вконтакті і Однокласники. Ще в травні 2017 року, за даними дослідницької компанії Gemius Україна [Соціальні мережі...], Вконтакті очолювала рейтинг найпопулярніших соціальних медіа серед українців. Моніторингове дослідження Інституту соціології, яке проводилося в липні 2017 року, через півтора місяця після видання Указу Президента України № 133/2017, який забороняв інтернет-провайдерам надавати послуги з доступу до російських соцмереж, інтернет-порталу «Яндекс» і поштового сервісу Mail.ru, зафіксувало значне зниження активних користувачів сайтів. Блокування російських соцплатформ суттєво не вплинуло на структуру аудиторії, але сприяло зростанню кількості Facebook акаунтів, що вивело сервіс на першу сходинку. Істотно зросла й аудиторія Twitter та Instagram. Загальна тенденція зменшення українських користувачів Вконтакті та Однокласників, яка спостерігається з 2014 року у зв'язку з поширенням у суспільстві антиросійських настроїв зберігається й досі. За два роки їх популярність зменшилась майже вдвічі. Частка користувачів Вконтакті знизилась з 25,8% до 13,9%, Однокласників – з 21,7% до 13,2% серед всього населення. Серед користувачів соціальних медіа ці частки становлять відповідно 19% і 18%).

Соціальні медіа можна класифікувати за різними критеріями:

- 1) типом комунікації: постійна / довготривала чи ситуативний постинг;
- 2) загальним форматом – спеціалізовані чи персональні;
- 3) ме-

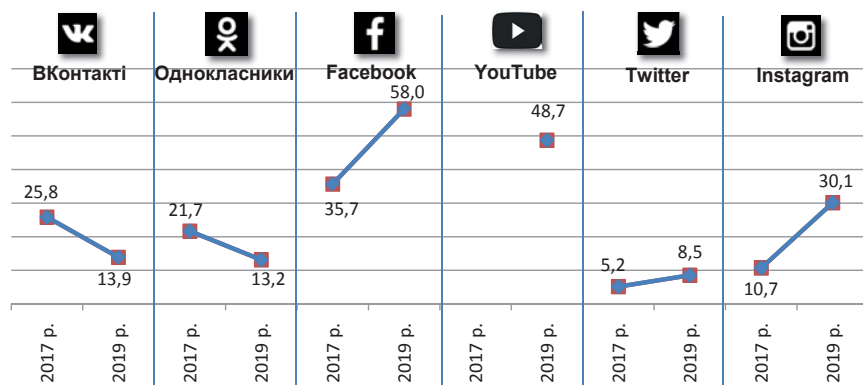

Рисунок 3. Динаміка охоплення української аудиторії популярними соціальними мережами
(За даними моніторингу ІС НАН України, 2017, 2019, %)

тою спілкування, переважаючою тематикою повідомлень – загальні / новинні, сайти відгуків та оглядів, знайомств, е-комерції, блогів, мережі для колективних обговорень, соціальні мережі за інтересами та ін.; 4) форматом контенту – текстовий, аудіальний, аудіовізуальний; 5) репертуаром можливостей для генерування власного контенту тощо. Але всі ці типології є умовними. І це пов'язано не стільки з різноманіттям функціоналу та форматів сервісів, скільки зі стрімким розвитком апаратних і програмних елементів платформ, який не залишає шансів на збалансовану рефлексію.

Для пересічних користувачів найбільш привабливими є сервіси для спілкування з друзями широким репертуаром додаткових можливостей. Найбільш успішною версією такого продукту є Facebook, який, станом на вересень 2020 року, є світовим лідером за кількістю активних облікових записів [Most famous social...]. Сьогодні він має 2,7 млрд активних користувачів щомісяця. До соціальних медіа такого формату відносять Вконтакті і Однокласники, що зумовлює їх популярність у тому числі і серед українців.

Як відрізняються аудиторії найбільш популярних у країні соціальних мереж і якою мірою це зумовлено специфікою сервісів, що надаються?

Facebook сьогодні – це платформа з найбільш широким внутрішнім функціоналом. Легкість створення контенту та підтримка найрізноманітніших форматів (боти, десятки відеоформатів, зокрема 360, gif тощо) стимулює активність юзерів. Сервіс має окрему опцію для спілкування в реальному часі – додаток для чатів Messenger. Зручність створення та модерування груп і пабліків є ще однією конкурентною перевагою Facebook. Крім обміну персональними повідомленнями, мережа налаштована на створення та підтримання ділових контактів, має гнучкі налаштування рекламних компаній. А відносно новий функціонал дає змогу шукати групи для продажу товарів у регіоні проживання користувача. Природно, що такі можливості приваблюють соціально активні, креативні, високо компетентні верстви, які орієнтовані на консолідацію всіх своїх online активностей – як приватних, так і професійних – у межах однієї платформи. Майже дві третини (65,1%) Facebook акаунтів належать особам віком від 18 до 39 років, більшість з яких є службовцями (38,9%) з вищою або неповною вищою освітою (50,3%) та середнім (45,9%) і вищим за середнім (19,3%) добробут і мешкають у містах (69%). На відміну від інших соцмереж більш значна частка користувачів Facebook мешкає в західних (23,5%) та центральних областях (40%) (табл. 1).

Вконтакті, яка з'явилася у 2006 році як мережа для спілкування студентів та випускників російських вишів, і сьогодні залишається переважно молодіжною платформою. Частка українських користувачів віком 18–29 років становить тут 41,9%, а студентів – 13,2%, що втричі більше порівняно з аудиторією Однокласників та вдвічі – з Facebook. Найчастіше ресурси мережі використовують для спілкування в чатах і споживання розважального контенту: музики, фото, фільмів, ігор тощо. Для Вконтакті характерна висока активність публіків переважно дозвіллевої та комерційної спрямованості. Географія українських акаунтів мережі зміщена у бік півдня (18,7%) та сходу (34,6%).

Аудиторія **Однокласників** з усього репертуару можливостей соціальних медіа надає перевагу спілкуванню з друзями. Користувачі активно діляться новинами зі свого життя і розважальним контентом. Це найбільш «зріла» соціальна мережа: 45% становлять юзери, старші за 40 років. Порівняно з іншими платформами тут переважають акаунти мешканців сіл (40,8%), осіб з середньою спеціальною освітою (42%) та низьким матеріальним статусом (46,8%).

Twitter дозволяє користувачам публікувати повідомлення довжиною в 140 символів, які автоматично бачить кожен, хто «підписаний» на оновлення сторінки автора. Такий формат повідомлень (мікроблоги) сприяє оперативному генеруванню й отриманню новин. Twitter позиціонується як мережа для освічених та соціально активних людей, які слідкують за загальними тенденціями і бажають отримувати інформацію з перших рук – від тих, хто безпосередньо створює інформаційний порядок денний.

Наявність активного акаунту на сервісі став «must have» для публічних персон, представників політичної та державної еліти. Українська аудиторія Twitter є молодіжною і найосвіченішою серед прихильників соціальних мереж (44,1% – особи віком 18–29 років; 60,2% – мають вищу або неповну вищу освіту). Користувачі платформи частіше є містянами (80,6%). А за регіональним розподілом тут переважають мешканці центральних (39,8%) та східних (37,6%) областей.

Instagram – один з активно зростаючих в Україні сервісів. За даними Watcher, за півтора місяця після Указу про блокування російських соцмереж його аудиторія виросла майже в півтора раза – з 3,8 млн до 5,6 млн [5,6 млн українців вже користуються...]. Заснований як додаток для фотозйомки, Instagram перетворився на повноцінну соціальну мережу. Платформа надає широкі можливості для створення фото- і відеоконтенту: фільтри, масштабування, різна орієнтація (ландшафтна, портретна) тощо. Користувачів приваблює

Порівняння соціально-демографічних профілів користувачів різних соціальних мереж
(За даними моніторингу ІС НАН України, 2017, %)*

Характеристики	Вконтакті (N=456)	Однокласники (N=390)	Facebook (N=642)	Google+ (N=314)	Twitter (N=93)	Instagram (N=193)	Всі користу- вачісоціал- мереж(N=1035)
	(a)	(b)	(c)	(d)	(e)	(f)	
<i>Вік</i>							
18–29 років	41,9 ^{bc}	27,4	34,7	33,1	44,1 ^b	52,8 ^{bcd}	32,3
30–39 років	29,2	27,4	30,4 ^d	21,3	34,4	29,5	28,5
40–49 років	12,7	17,9 ^a	16,5	15,3	6,5	10,4	16,5
50–59 років	11,0	20,0 ^{acf}	13,2	21,7 ^{acf}	12,9	6,7	16,0
60–69 років	4,3	5,6 ^f	4,7 ^f	6,7 ^f	2,2	,5	5,5
70 років і більше	,9	1,5	,5	1,9	0,0	0,0	1,2
<i>Освіта</i>							
Початкова, неповна та повна середня	15,7	16,2	12,0	12,2	14,0	18,1	13,9
Середня спеціальна	36,6	42,0	37,7	35,6	25,8	30,1	39,0
Неповна та повна вища	47,7	41,8	50,3 ^b	52,2	60,2 ^b	51,8	47,0
<i>Зайнятість</i>							
Підприємці	5,2	5,6	8,0	8,3	4,5	7,5	7,0
Службовці	33,3	35,2	38,9	35,6	40,9	39,8	35,6
Робітники	20,9	24,2	23,2	20,1	21,6	17,7	23,7
Студенти	13,2 ^{bc}	4,6	8,5	9,2	14,8 ^b	18,3 ^{bcd}	8,1
Пенсіонери	4,5	8,9 ^{acf}	4,2	10,6 ^{acf}	1,1	,5	6,8
Непрацюючі	22,9	21,5	17,2	16,2	17,0	16,1	18,8
<i>Рівень добробуту</i>							
Нижче середнього	39,4	46,8 ^{acf}	34,8	37,7	35,5	31,1	40,4
Середній	42,2	39,8	45,9	39,9	48,4	44,0	42,0
Вище середнього	18,3	13,4	19,3	22,4 ^b	16,1	24,9 ^b	17,6
<i>Типорозмір населеного пункту</i>							
Місто	68,0 ^b	59,2	69,0 ^b	72,9 ^b	80,6 ^b	74,1 ^b	66,6
Село	32,0	40,8 ^{acdef}	31,0	27,1	19,4	25,9	33,4
<i>Регіон</i>							
Захід	12,7	9,2	23,5 ^{abc}	16,6 ^b	8,6	15,0	18,7
Центр	34,0	34,9	40,0	35,4	39,8	32,6	36,4
Південь	18,7 ^{cf}	18,2 ^{cf}	9,2	14,0	14,0	8,3	12,0
Схід	34,6 ^c	37,7 ^c	27,3	34,1	37,6	44,0 ^c	32,9

*^{abcdef} - статистично значуща різниця між часткою в стовпці і частками в означених стовпцях (мінімум на рівні 5%).

функціональна простота сервісу, яка дає змогу легко розміщувати пости в інших соціальних медіа, а також сумісність додатка з мобільними пристроями на різних операційних системах – IOS та Android. Очевидно, що нативність контенту надає Instagram перевагу порівняно з багатофункціональними соцплатформами і робить сервіс популярним головним чином серед молоді. Сьогодні це «наймолодша» соціальна мережа в Україні – кожен другий (52,8%) власник Instagram-акаунту – людина віком 18–29 років, і майже кожен п'ятий (18,3%) – студент. Це переважно відносно заможні (чверть оцінює свій рівень добробуту вище за середній) містяни (74,1%), значна частка яких мешкає у східних областях країни (44%).

Хоча апаратні та програмні елементи усіх платформ розвиваються стрімко, їх формати і особливості позиціонування не зазнали суттєвих трансформацій. Отже, і в структурі аудиторій найбільш популярних у Україні соціальних сервісів важко знайти суттєві зрушення. Як і два роки тому, Instagram, Вконтакті і Twitter приваблюють переважно молодіжну аудиторію. Частка користувачів цих мереж віком 18–39 років становить відповідно 64,5%, 60,8% і 59,7%. Цілком передбачуваним є те, що саме серед поціновувачів Instagram та Twitter найбільша кількість тих, хто користується доступом до інтернету з мобільних пристроїв (77,5% та 73,4%). Однокласники залишаються найбільш «зрілим» сервісом: 59,9% становлять юзери, старші за 40 років. Порівняно з іншими платформами тут переважають акаунти жінок (67,1%), осіб з середньою спеціальною освітою (45,6%) та низьким матеріальним статусом (48,5%). А частка «мобільних» юзерів мережі серед користувачів Однокласників становить лише половину (51,1%).

Типові практики використання соціальних медіа

Незалежно від того, яким платформам віддають перевагу користувачі соціальних медіа, дві третини (65,9%) використовують їх для спілкування; фактично рівні частки регулярно відслідковують стрічку своїх друзів та діляться подіями зі свого життя (відповідно 45,8% і 43,3%); 42,2% – використовують соціальні медіа для отримання новин інформаційних ресурсів. Майже третина юзерів (30,8%) діляться посиланнями на новини і інформацію, яку вважають цікавими (рис. 4).

Природно, що користувачі різних соціальних мереж, які вирізняються своїми очікуваннями від функціоналу платформи та соціально-демографічними характеристиками, матимуть відмінні вподобання щодо online-практик (рис. 5). Власники акаунтів у Одноклас-

Рисунок 4. Onlineактивності користувачів у соціальних мережах
(За даними моніторингу ІС НАН України, 2017, %, N=1035)

никах і Вконтакті віддають перевагу приватному спілкуванню та розвагам. Серед найбільш поширених активностей у цієї категорії: слідкування за подіями в житті друзів, геймінг та безпосередньо листування в чатах. Інший кластер соцплатформ об'єднує користувачів Facebook та Twitter. Юзери цих сервісів більш орієнтовані на споживання новин, відслідковування аналітики з приводу актуальних суспільних подій і частіше залучаються до їх обговорення в мережі. Це більш освічена, компетентна та соціально активна аудиторія.

Сегменти користувачів за переважачими активностями в соціальних медіа

Незалежно від того, яким платформам віддають перевагу користувачі соціальних медіа, найчастіше їх використовують для приватної комунікації: більш ніж дві третини (70,6%) регулярно відслідковують стрічку своїх друзів; кожен другий (51,2%) спілкується з друзями та близькими. 46,9% використовує соціальні медіа для отримання новин зі стрічок різноманітних інформаційних ресурсів. Це дещо більше, ніж у 2017 році (42,2%; різниця статистично значуща на рівні 5%). Майже третина юзерів (30,4%) діляться посиланнями на новини і інформацію, яку вважають цікавими.

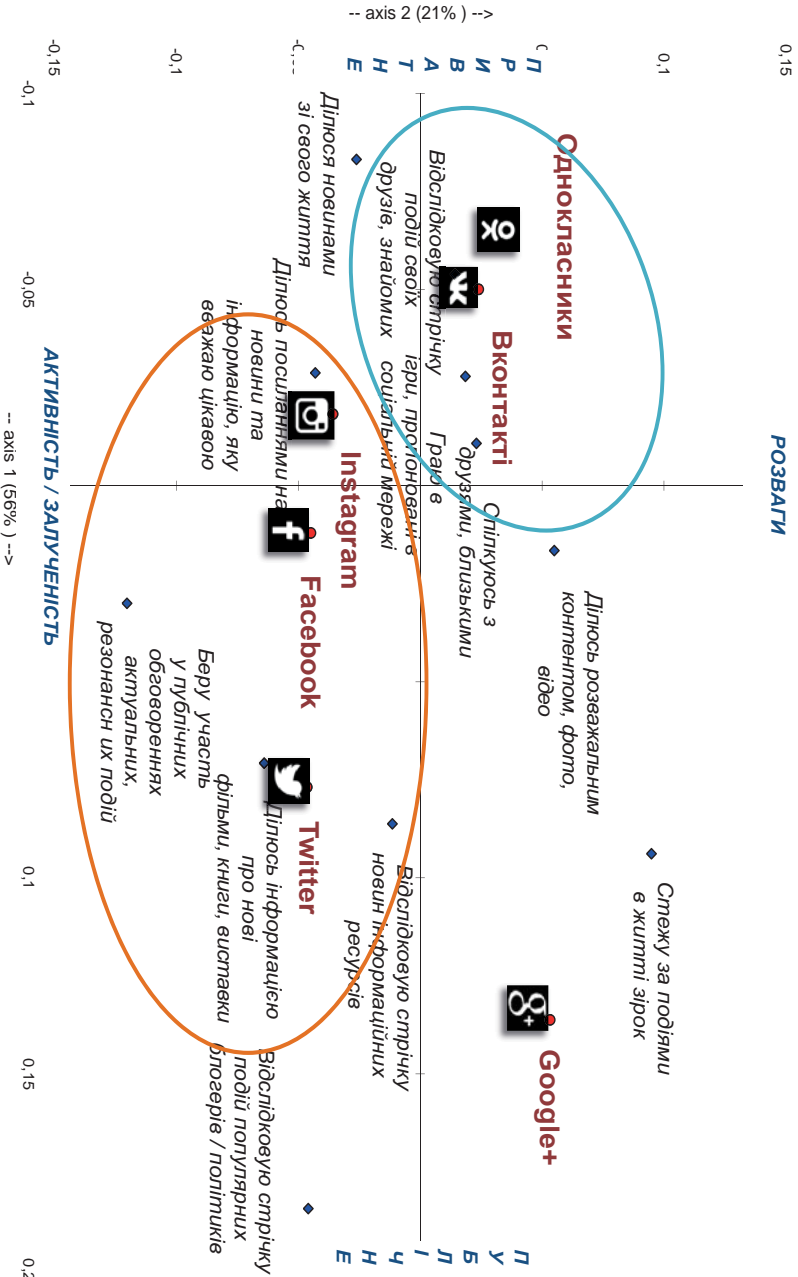

Рисунок 5. Типові on-line-практики користувачів соціальних мереж (За даними моніторингу ІС НАН України, 2017, N=1035, кореспондентс аналіз)

Розділ четвертий

Заслугує уваги те, що інтернет як джерело новин про суспільно-політичні події в країні вперше зрівнявся з телебаченням. Хоча це стосується лише користувачів соціальних сервісів (72,9% населення віком 18+) і в цілому українці віддають перевагу ТВ контенту, очевидно, що цей тренд набиратиме обертів (рис. 6). Він зумовлений не тільки зручністю та можливістю персоналізації отримання новин через мобільний чи стаціонарний доступ до інтернету. Аудиторія все частіше звертається до альтернативних медіа з метою підвищити якість своєї обізнаності у суспільних справах, іншими словами, цікавиться діяльністю інститутів моніторної демократії [Кин, 2015], які публічно висвітлюють і критикують дії влади.

Серед тенденцій, на які слід звернути увагу – збільшення користувачів соціальних сервісів, які відстежують стрічки популярних блогерів, політиків (8,7% vs.20,4%) та беруть участь у публічних обговореннях соціально значущих, резонансних подій (4,8% vs.11,3%). Кожен четвертий юзер (26,3%) констатує, що час від часу бере участь у обговореннях у групах за інтересами. Авторитетні публічні фігури, які отримали повагу аудиторії завдяки висвітленню у своїх блогах порушення владою суспільних стандартів, стають своєрідними «необраними представниками» громадськості зі значно вищим рівнем довіри, ніж у представників офіційного істеблішменту [Кин, 2015]. А соціальні платформи, забезпечуючи широкий доступ до такого контенту і інтерактивність, конструюють нетрадиційні моделі

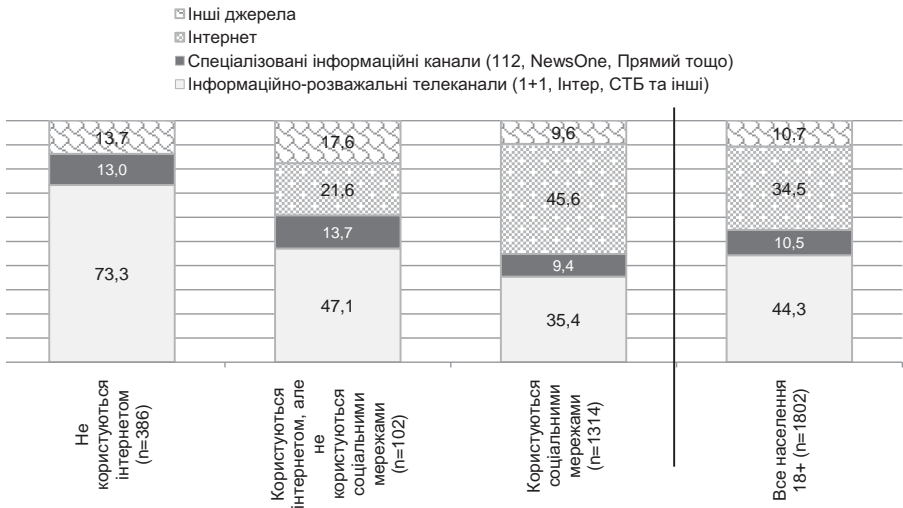

Рисунок 6. Джерела інформації про політичні та економічні події в Україні (За даними моніторингу ІС НАН України, 2019, %)

публічності, які набувають інших контурів і динаміки порівняно з традиційними суспільними обговореннями.

На ґрунті проведеного кластерного аналізу² серед користувачів соціальних медіа можна виділити чотири сегменти за типами домінуючих активностей. Для перших двох категорій головним мотивом користування соціальними платформами є спілкування: 1) «*Близьке коло*» (частка серед юзерів соціальних сервісів – 24%); 2) «*Публічна комунікація*» (24%); два інших сегменти орієнтовані переважно на отримання різноманітної інформації: 3) «*Бути в курсі всього*» (17,4%); 4) «*Новини*» (34,6%).

Серед сегменту «*Близьке коло*» головною мережевою практикою є спілкування з близькими (81,6%), стеження за стрічкою друзів знайомих та друзів (87,9%), а також розваги. Кожен другий представник сегменту грає в ігри, пропоновані мережею (46,7%) та ділиться різноманітним (49,2%) розважальним контентом. Це фактично базовий функціонал, з якого починався розвиток більшості соціальних платформ. Прихильників таких активностей трохи більше серед юзерів Однокласників та Вконтакті – частки «*Близького кола*» серед них становлять відповідно 33,8% та 29,2%.

У рівному за обсягом сегменті «*Публічна комунікація*» (24% серед тих, хто має акаунти в соцмережах) також переважають практики спілкування, але у форматі публічних обговорень цікавих тем – від соціально значущих, резонансних подій до вузьких топіків у групах за інтересами (56,3%). Такі юзери частіше обирають Facebook (26,3%) та Twitter (26,0%).

Два інших типи користувачів, які, на відміну від двох попередніх, орієнтовані не на спілкування, а на отримання інформації, разом становлять трохи більше за половину аудиторії соціальних медіа: «*Бути в курсі всього*» (17,4%) та «*Новини*» (34,6%). Для «*Бути в курсі всього*» характерна певна інформаційна всеїдність – крім стрічок своїх друзів (86,4%), вони відслідковують події у житті зірок (86,4%), стежать за новинами акаунтів популярних блогерів (70,2%) та інформаційних ресурсів (64,5%). На відміну від інших сегментів майже кожен третій представник «*Бути в курсі всього*» (29,8%) – це молода людина віком до 29 років. Найбільш популярними платформами тут є Facebook (85,5%), YouTube (78,9%), Instagram (56,6%). Проте серед найбільшого сегменту «*Новини*» переважають юзери старших вікових категорій (38,7%). Головний мотив користування соціальними сервісами для цієї групи полягає в споживанні новинного продукту з акаунтів різноманітних інформаційних ресурсів. Передбачувані-

²Метод K-means на основі збережених факторних навантажень після факторизації типових online-активностей користувачів соціальних медіа у мережі.

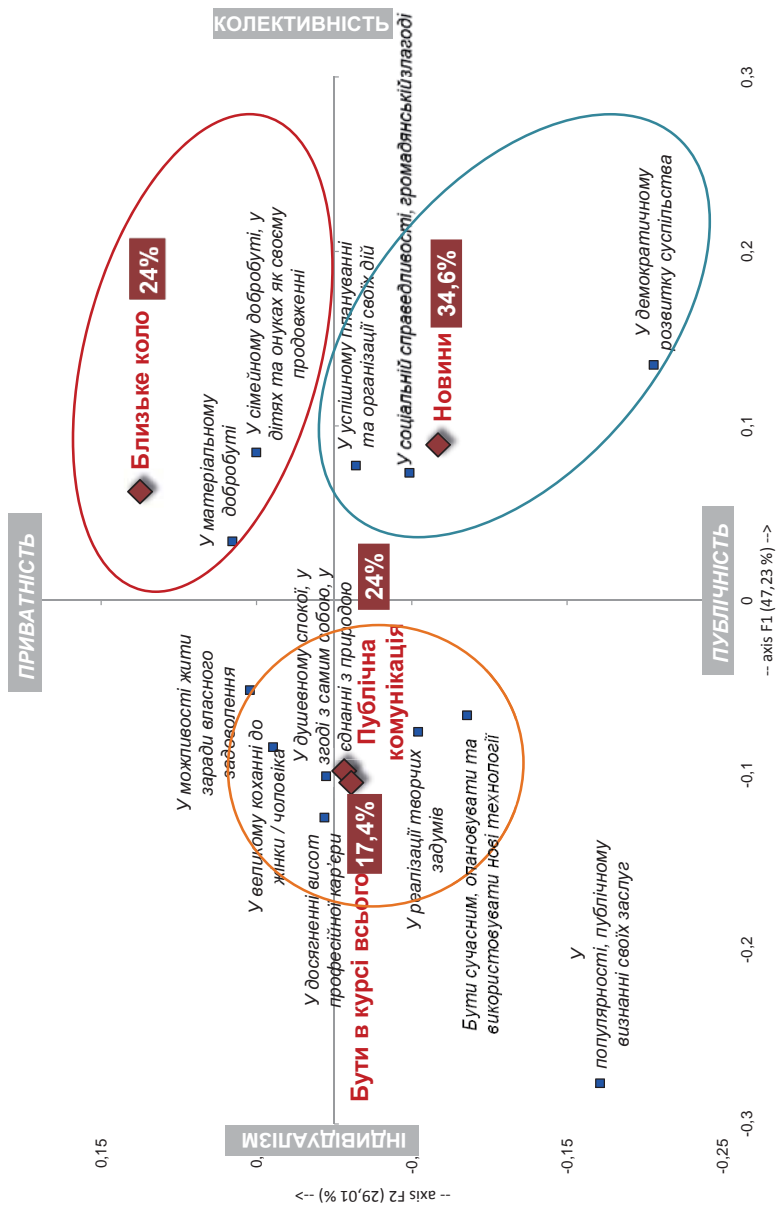

Рисунок 7. Сегменти за переважностями у мережевих активностях vs. бачення сенсу життя (N=1802, кореспондентський аналіз. За даними моніторингу ІС НАН України, 2019)

ми є їх уподобання щодо платформ: найпопулярнішими є Facebook (67,9%) та YouTube (64,2%).

Соціально-демографічні профілі виокремлених категорій користувачів соціальних мереж не є ані унікальними, ані чітко вираженими. Адже ідеологія і функціональні можливості «оргнетів» [Ловинк, 2019] пропонують майже весь репертуар соціальної інклюзії, симулюючи можливість формування значущих і тривалих зв'язків, приваблюючи юзерів, незважаючи на вік, гендер або статусні відмінності. Проте домінуючі online-активності в межах кластерів тісно пов'язані із сенсом життя, що його артикулюють респонденти (рис. 7). Для сегменту «Близьке коло» найбільш значущими є родина, сімейний добробут, гідні статки. Серед користувачів, які належать до кластеру «Новини», більшу вагу мають суспільно-політичні цінності: соціальна справедливість, громадська злагода, демократичний розвиток країни. Серед поціновувачів «Публічної комунікації» і тих, хто намагається «Бути в курсі всього», домінують індивідуалістичні цінності: самореалізація, успіх, професійні досягнення, намагання бути сучасним, прагнення внутрішньої гармонії та задоволення від життя.

Цифрові мережі – не просто сучасні високотехнологічні медіатори соціальних комунікацій, які існують паралельно «живому» спілкуванню, дублюють і спрощують його, знаменуючи «кінець географії». Скоріше вони пропонують можливості для створення нових географій з'єднання і ексклюзії, продукують несподівані структурації і нерівності, непомітно трансформують рутині практики, створюючи нові режими соціальних взаємодій. Адже сучасна повсякденність – це гібрид фізичного та віртуального простору, яка дозволяє і змушує до одночасного існування і в звичайній, і в цифровій реальності. Соціальні медіа дедалі більше орієнтуються не на створення внутрішньо мережевих проєктів, які втілюють цінності й патерни мережевої культури [Кастельс, 2001], а на ефективну інтеграцію з процесами «реального» життя. Така «рутинізація» віртуального зробила, за рахунок поширення мобільних пристроїв, постійне перебування online майже нормою. Залученість у мережево-цифрове середовище стає дедалі більш інтенсивним та різноплановим [Скокова, 2016], а віртуальні майданчики хабітуалізуються як зручні і доступні місця для маніфестації своєї присутності й активностей у просторі «верховної» реальності.

Логіка нових медіа – це не тільки логіка постійної присутності, досяжності online, а й логіка участі. Мережа стимулює розкриття творчого інтерактивного потенціалу кожного учасника. По-перше, соціальні медіа безперервно створюють навколо кожної події чи об'єкта, гідних уваги, простір вільного колективного обговорення та

інтерпретації, залучаючи в коло спілкування навіть пасивних юзерів. По-друге, цифрова ідентичність, вимагає постійного відтворення і будь-який досвід off-line – прочитана книга, вдалий проєкт, участь у конференції, подорож – стають предметом соціалізації і виносяться в публічний простір «френдів». Виникає нова «культура спільності».

Таке безперервне генерування цифрових відображень своєї повсякденності через публікації мобільних фотографій і короткі повідомлення-репортажі, які транслюють як дії, так і їх оцінки та почуття, вимагає постійного сканування стрічки в пошуку змін і нових постів, для оперативного реагування на них. Користувачі соціальних медіа не просто споживають певний інформаційний контент, який позиціонується як завершений продукт. Вони залучаються до безперервного процесу співучасті в створенні, коригуванні, зміни конфігурації і формату, рекомбінації та розширення отриманого матеріалу – у новий потоковий режим комунікації.

Стрімке зростання пенетрації соціальних медіа, постійне розширення їх функціональних і апаратних можливостей, яке веде до консолідації на одній платформі усіх можливих приватних та публічних online-активностей, дає змогу говорити про черговий етап у розвитку технологічного режиму соціального – гегемонії соціальних платформ з їх специфічною ідеологією і економікою.

Джерела

Кастельс, М. (2000). Информационная эпоха: экономика, общество, культура / Пер. с англ. Под науч. ред. О. И. Шкаратана Москва: ГУ ВШЭ. 608 с.

Латур, Б. (2006). Нового времени не было. Эссе по симметричной антропологии / Пер. с фр. Д. Я. Калугина; Науч. ред. О. В. Хархордин. Санкт-Петербург: Изд-во Европ. ун-та в С.-Петербурге. 240 с.

Number of social media users world wide from 2017 to 2025 (in billions). URL: <https://www.statista.com/statistics/278414/number-of-worldwide-social-network-users/> (дата звернення 30. 12. 2020).

Бойко, Н. (2016). Дигітальна нерівність у сучасних українських реаліях. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*: Збірник наукових праць. Вип. 3(17). Київ: Ін-т соціології НАН України. С. 137-149.

Ловинк, Г. (2019). Критическая теория интернета. Москва: Ад Маргинем Пресс, Музей современного искусства «Гараж». 304 с.

Active social media penetration in selected European countries in January 2020. URL: <https://www.statista.com/statistics/295660/active-social-media-penetration-in-european-countries/> (дата звернення 30. 12. 2020).

Digital 2019: Ukraine. URL: <https://datareportal.com/reports/digital-2019-ukraine/> (дата звернення 30. 12. 2020).

Наумова, М. (2017). Українці в соціальних медіа: популярні платформи та активності. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*: Збірник наукових праць. Вип. 4(18) Київ: ІС НАН України. С. 400–413.

Гринфілд, А. (2018). *Радикальные технологии: устройство повседневной жизни*. Москва: Изд. Дот «Дело» РАН ХИГС. 404 с.

Соціальні мережі: хто використовує і як? URL: <http://www.gemius.com.ua/vse-stati-dlja-chtenija/socialni-merezhi-xto-vikoristovuje-i-jak.html>

Most famous social network sites world wide as of September 2020, ranked by number of active users (in millions). URL: <https://www.statista.com/statistics/272014/global-social-networks-ranked-by-number-of-users/> (дата звернення 30. 12. 2020).

5,6 млн українців вже користуються Instagram, а Facebook просів до 8,9 млн. URL: <http://watcher.com.ua/2017/06/27/5-6-mln-ukrayintsiv-vzhe-korystuyutsya-instagram-a-facebook-prosiv-do-8-9-mln/> (дата звернення 30.12.2020).

Кин, Дж. (2015). *Демократия и декаданс медиа*/ пер. с англ. Н. Кралечкина; под науч. ред. А. Смирнова; Нац. исслед. Ун-т «Высшая школа экономики». Москва: Изд. дом Высшей школы экономики. 312 с.

Скокова, Л. (2016). Мережево-цифрове середовище і культурна партиципация населення України. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*: Збірник наукових праць. Вип. 3(17). Київ: Ін-т соціології НАН України. С. 244–255.

СОЦІАЛЬНІ ТА ТЕХНОЛОГІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ МЕДІА ЧАСІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Рефлексія суспільства про власні процеси та динаміку змін значною мірою окреслюється засобами масової інформації. Тому, щоб продуктивно осмислити зміни в українському суспільстві останніх 30 років, доцільно проаналізувати трансформації в самому полі виробництва суспільної саморефлексії та діалогу.

Журналістика як інститут є доволі амбівалентним явищем: попри свою суспільну значущість та всюдисущу присутність плодів її діяльності, вона залишається “не зовсім професією”, легітимність якої піддається деконструкції та критиці.

В історії України цю амбівалентність помітно, з одного боку, у широкому суспільному визнанні та символізмі таких постатей, як В’ячеслав Чорновіл чи Георгій Гонгадзе, а з другого – тотальній недовірі до ЗМІ, атмосфері підозри, в якій працюють журналісти, та постійними скандалами, пов’язаними з політичною інструменталізацією професії.

Іншою особливістю сфери журналістики є її стрімкі трансформації, що пов’язано з технологічними інноваціями медіаінфраструктури.

У цій статті ми оглянемо основні зміни, що відбулися зі сферою ЗМІ в період незалежності, та проаналізуємо, якими є нові характеристики суспільної ролі медіа сьогодні.

Трансформації соціотехнологічного медіаландшафту

Ґрунтовною соціологічною репрезентацією того, як трансформувалось українське суспільство за часи незалежності, є дослідження щорічного моніторингу українського суспільства Інституту соціології НАН України [Українське суспільство, 2020].

Але в контексті блоку запитань, що стосуються медіа, інформативними є не стільки отримані дані Моніторингу, як аналіз трансформації самого інструментарію. Адже через бурхливі інноваційні зміни у сфері технологій, опитування щодо ЗМІ потрібно постійно підлаштовувати, на відміну від інших блоків запитань щодо політичних, економічних та соціальних сфер життя, більшість яких у же

понад 25 років залишаються незмінними. Сфера ж медіа настільки мінлива та непередбачувана, що більшість запитань з часом стають неактуальними, тоді як інші вимагають включення в опитувальник, як цього вимагає реальність з її новими медіа-акторами та явищами.

Розглянемо перші та останні 10 років опитування. Лише один показник залишився без змін з початку опитування 1994 року: це дані щодо відповіді на запитання “Який рівень Вашої довіри ЗМІ (радіо, телебачення, газети)?”. Це ж запитання разом з “Які газети Ви читали за останні 7 днів?” були єдиними пов’язаними з медіа в перші 9 років моніторингу. Таким чином академічна соціологія фіксувала дві головні соціальні групи, пов’язані з медіа – групи різного рівня довіри до ЗМІ та групи читачів різних газет.

Медіаландшафт в уявленнях соціологів тих часів – це стабільне, відносно просте та зрозуміле середовище, що складається з відповідних соціальних акторів.

Протилежною є картина останніх 10 років опитування. Запитань стає набагато більше, і вони постійно змінюються. Сфера медіа стає важливою, проблематичною та мінливою, що вимагає від дослідників переналаштування інструментарію та деталізації мапування цього поля реальності. Якщо в перші 8 років опитувань єдиними змінами в питаннях тематики медіа було додавання нових найменувань у список популярних газет, то за останні п’ять років інститут задав вже більше ніж 10 різноманітних запитань.

Медіаландшафт у перспективі опитування 1990-х вписується в загальну картину тогочасного суспільства – відносно статичного та структурно диференційованого.

З початком 2000-х років моніторингу з’являється новий феномен – інтернет. Поступово він деталізується та диференціюється як соціотехнічний актор. Спочатку населення просто запитують про користування інтернетом (“Чи користуєтесь Ви інтернетом?” (2002–2018). З 2010 року питання деталізують відповідно до репертуару мережевих практик (“З якою метою Ви користуєтесь інтернетом?”, варіанти відповіді – граю в ігри, читаю новини, слухаю музику...). У 2019 році населення класифікують відповідно до соцмереж, яким воно користується через інтернет, а 2020-го – разом з іншими новими та старими медіа соцмережі виділяють як джерело отримання інформації (“Звідки Ви, головним чином, отримуєте інформацію про політичні та економічні події в Україні?”, варіанти відповіді – інформаційно-розважальні канали, спеціалізовані інформаційні канали, соцмережі, інтернет-сайти, друковані газети...).

Як бачимо, розвиток інтернету та цифрових технологій, які відбулись протягом останніх 30 років, призвели до кардинальних трансформацій уявлення про структури суспільних взаємодій, виникнення нових медіа-акторів та медіапрактик.

Зміна форматів медіа та складових виробництва

Разом з трансформацією соціотехнічних складових медіаландшафту змінюються умови виробництва, що окреслюють сам медіа-продукт, та розвиваються нові формати ЗМІ.

Доступність інструментів збору та поширення інформації підірвала монополію на журналістську роботу таких масштабних акторів, як редакції телеканалів та паперових газет. Виробництво журналістського знання – репрезентації суспільно значущих подій – стало доступним мікроакторам: блогерам, активістам та простим громадянам.

Однією з характерних змін останніх 10 років є збільшення частки відеоформату подачі інформації. Набувають популярності формат відеокоментаря подій. Цінним постає не лише зібраний матеріал, а й формат його подачі. Так, блогери використовують матеріали журналістів, але, будучи не обмеженими журналістськими стандартами, додають новий контекст його інтерпретації – суб'єктивну аналітику та коментар, які можуть мати яскраво виражене ціннісне та ідеологічне забарвлення (Яніна Соколова, Анатолій Шарій), або ж комедійний характер (Майкл Щур, Тетяна Микитенко).

Нові формати продукують представники онлайн-журналістики. Яскравим прикладом є нові медіа типу Громадського ТВ, зокрема матеріали з Донбасу, що з'явилися починаючи з 2014 року. Репортажі Громадського позбавлені відшліфованості, притаманної традиційній телевізійній журналістиці. В них не приховуються такі аспекти умов виробництва, як особисті домовленості з інформаторами, робота з непередбачуваною та невпорядкованою реальністю, чітка структура монтажу та підлаштування під обмежений часовий формат відео, як це притаманно теленовинам. Онлайн-медіа також притаманна орієнтація на конкретну аудиторію з певними соціальними ознаками та навичками пошуку інформації, а не на уявне абстрактне монолітне суспільство. Новим постає і образ журналіста як сталкера-пошукача, що ділиться побаченим з ціннісно близькими глядачами, а не відсторонено спостерігача, що інформує громадськість. Подібні формати зближують стилі журналістів та блогерів.

Децентралізація та диференціація торкнулася і економічних моделей медіавиробництва. Якщо в доцифрову епоху виробництво масмедіа потребувало масштабної інфраструктури і, як наслідок, значних ресурсів, то сьогодні медіапродукт можна створити та розповсюдити в домашніх умовах. Як наслідок, окрім рекламної, олігархічної і грантової моделі, з'явилися економічні підходи прямого фінансування від громадян. Платформа Youtube дає змогу отримувати кошти за перегляди відео, що може бути достатнім ресурсом для медіаблогерів. Також використовуються додаткові площадки для отримання пожертв чи платної підписки з правом отримання унікального доступу до певного контенту. Така децентралізація, з одного боку, робить більш доступним процес виробництва, з другого – створює велику конкуренцію на медіаринку, де за обмежені ресурси конкурують медіа-актори, різні як за своїми технологічними аспектами, так і за структурою своєї професійної ролі.

Нові аспекти професійної ролі журналіста

Трансформації журналістської практики та форматів медіа ставлять питання про проблематизацію суспільної ролі журналістики в новому соціотехнологічному контексті.

Серед дослідників, що вивчають зміни в журналістських практиках із появою нових медіа, побутує думка, що зміни у сфері технологій (поява мультимедіа) та у структурах суспільств (розвиток мультикультуралізму) значно впливають на саму природу роботи ЗМІ. Такі цінності, як автономність, етичність, миттєвість інформування та об'єктивність, що спрямовані на утвердження суспільної ролі журналіста як надавача інформаційних послуг, сформувавшись у часи друкованих ЗМІ та телерадіомовлення і сьогодні піддаються переосмисленню та переінтерпретації [Deuze, 2005].

Які характеристики суспільної ролі журналіста можна виділити в сучасному контексті?

Журналістика переживає інституційну кризу як професія. Сьогодні професійний кодекс журналіста стає більш розмитим і не зводиться лише до дотримання стандартів об'єктивності [Бурдье, 2002]. Знайти баланс між об'єктивністю, відповідальністю, емпатійністю, справедливістю – це професійний виклик та компетенція сучасного працівника ЗМІ.

Професійна належність журналіста не сертифікується посвідченням, яке можна купити за 500 гривень. Журналістська практика сьогодні вимагає свого роду творення та підтвердження свого про-

фесійного статусу – авторитетом, чеснотами, стилем, відповідними риторичними навичками, визнанням професійною спільнотою та аудиторією.

Поряд з тим журналістам проблематизується позиціонування їх як нейтральних провідників-поширювачів інформації. Сьогодні журналісти – це скоріш активні посередники-учасники комунікації, що сутнісно впливають на сенси та наративи, які комунікують. Вони є включеними учасниками процесів, а не відстороненими спостерігачами. Вміння вести цей процес комунікації, компетенція відбору інформації та її запаковування в потрібну форму є одними з головних аспектів професії.

Війна з Росією загострила дискусію також про громадянський аспект журналістики в Україні. Так чи інакше, але загроза мирному життю в країні та її цілісності робить прозорим те, як зв'язок з державою та ідентичність окреслюють журналістську практику, зокрема, створює ситуації вибору між професійними та громадянськими цінностями [Крапивенко,2016]. Журналіст – це водночас і громадянин, учасник спільнот, носій ідентичностей, які впливають на його роботу.

Ще одна роль, яку варто артикулювати – це журналіст як експерт. Авторитетна та ієрархічна природа продукування експертних суджень зазнала деконструкції та критики в суспільних науках та політичних рухах останніх десятиліть. Хоча основний приціл критики був скерований у першу чергу на наукове знання, підриву зазнала репутація всіх сфер експертизи, у тому числі журналістики. Нові альтернативні медіа також сприяли підриву авторитету традиційної журналістики. Окрім того, що розмиваються самі кордони між професійними експертами та аматорами, у прозорому світі цифрових медіа сама природа експертного знання постає соціально сконструйованою, залежною від різноманітних факторів виробництва.

Як зазначають дослідники, спочатку критика мала продуктивний характер, як засіб боротьби з монополією та структурними обмеженнями експертного знання. Втім, це, врешті-решт, призвело до інфляції експертизи та поширення популізму [Макінтайр, 2021]. Сьогодні експертиза потребує переосмислення та публічного виправдання її легітимності. Журналістська практика як найбільш публічне поле експертного знання може стати сферою реабілітації експертизи, що спиратиметься на обґрунтування своєї валідності, компетенції та етики, і приносити конкретне суспільне благо.

Суспільна роль сучасної журналістики не обмежується викладеними аспектами. Проте наш огляд показує, що соціотехнологічні трансформації, що відбуваються зі ЗМІ, дають підстави говорити про доцільність дискусії щодо нової природи журналістської практики та проблематизацію її легітимності, відповідальності, професійних кордонів та критеріїв якості.

Джерела

Бурдые П. (2002). О телевидении и журналистике. Москва: Фонд научных исследований "Прагматика культуры".

Крапивенко Д. (2016). Мова ворожечі. *Український тиждень*. Отримано з: <https://tyzhden.ua/Columns/50/171530>

Макінтайр Л. (2021). Постправа. Київ: ArtHus.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 7 (21). (2020). Київ: Інститут соціології НАН України.

Deuze M. (2005). What is journalism? Professional identity and ideology of journalists reconsidered. *Journalism*. Vol. 6(4). Отримано з: https://www.academia.edu/709235/What_is_Journalism_Professional_Identity_and_Ideology_of_Journalists_Reconsidered

УЧАСТЬ У КУЛЬТУРІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: ДИНАМІКА І СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВІДМІННОСТІ

Сучасні дослідження участі в культурі, структури і динаміки дозвіллевих занять, обсягів і змістів культурного споживання, культурної партиципації проводять у рамках різних соціологічних дисциплін та відповідних теоретико-методологічних підходів. Йдеться про соціологію культури / культуральну соціологію, а також соціологію дозвілля, соціологію культурного споживання, соціологію масмедіа, соціологію інтернету тощо. Не менш цікавими є емпіричні напрацювання в рамках культурної статистики, крос-культурних проєктів, суспільною спрямованістю яких є опис культурної ситуації в різних країнах з урахуванням дотримання прав громадян на безперешкодний доступ до культурних благ, культурного самовираження, розвитку соціокультурної ідентичності (див. докл.: [Скокова, 2018, розділ 1, 2]).

База даних культурної статистики, накопичена за результатами моніторингу «Українське суспільство» Інституту соціології НАН України, дає змогу протягом трьох десятиліть відстежувати зміст культурно-дозвіллевих практик громадян України, зрушення в структурі цих занять, які відбуваються внаслідок глобальних і регіональних соціальних процесів у сучасних суспільствах. Моніторинговий проєкт «Українське суспільство» містить дані щодо активності населення у вільний час *упродовж тижня*, в окремі роки (2007, 2013, 2017) – *упродовж останніх 12 місяців*. Також є дані щодо оснащення домівки культурно-побутовими приладами, оцінок соціальних змін у сфері дозвілля і участі в культурі. Показники оцінки (не)достатності соціальних благ у рекреаційно-культурній, інформаційно-культурній, матеріально-побутовій та інших сферах є складовими тесту «Індекс соціального самопочуття» [Головаха, Панина, 1997]. Додаткові індикатори, що їх розробляють співробітники відділу соціології культури та масової комунікації Інституту, стосуються таких аспектів дозвілля, як витрати на товари культурного призначення упродовж року, перешкоди бажаним взірцям проведення дозвілля / участі в культурі, культурно-дозвіллеві преференції, орієнтації та уподобання населення щодо жанрів літератури, музики, мистецтва, медіапродуктів тощо (див. зокрема: [Українське суспільство,

2016, с. 492–493, с. 540; Українське суспільство, 2017, с. 571, с. 586–593; Українське суспільство, 2018, с. 482–485; Українське суспільство, 2019, с. 485, 490; Українське суспільство, 2020, с. 505–507; с. 527–528; с. 534–537]. Ці та багато інших індикаторів, що їх містить моніторинг Інституту, допомагають прояснити стани і динаміку культурної ситуації в українському суспільстві в контексті перетворень в інших сферах життя – соціокультурній, економічній, політичній, технологічній тощо [Соціокультурні ідентичності та практики, 2002; Субкультурна варіативність, 2010; Смилова морфологія, 2012; Мінливості культури, 2015; Участь в культурі, 2018; Скокова, 2018; Цінності та ціннісні зміни, 2020]. Цей розділ базується на емпіричних узагальненнях, зроблених у вищенаведених працях різних років.

Приватний і публічний взірці дозвілля: дисбаланси залученості громадян України

Важливим виміром соціокультурної динаміки є співвідношення приватного і публічного взірців культурно-дозвіллевих практик у структурі дозвілля і участі в культурі населення України. Цей (дис)баланс у цілому залишається стабільним упродовж трьох десятиліть моніторингових спостережень і свідчить, що більша частина вільного часу проходить вдома, у колі родини, тоді як публічно-просторові, фізично-активні, творчі заняття поширені набагато менше. До одомашнення, медіатизації дозвілля, зафіксованих соціологами в емпіричних дослідженнях західних суспільств з 1960–1970-х років, додається популярність індивідуалізованих практик у рамках мережево-цифрової культури, яка є характеристикою соціокультурних процесів останніх десятиліть.

Серед щотижневих медіазанять у 1994–2021 роки більш затребуваними є перегляд телепередач (66–87%), читання газет (30–67%), прослуховування радіопередач (23–50%), читання художньої літератури (17–38%), заняття з комп'ютером (5–36%), прослуховування музики (21–33%) (табл. 1). Впродовж років спостережень пасивний відпочинок упродовж тижня зазначали 34–43% опитуваних, приймання гостей / перебування в гостях 32–46%, заняття з дітьми (перевірка уроків, спілкування, прогулянки) 28–39% респондентів.

Відбувається поступове зменшення обсягу читання друкованих видань – газет, журналів, художньої літератури. Частка читачів художньої літератури зменшилася від 38% 1994 року до 17% у 2016-му, 15% – у 2018-му. Вказували, що упродовж року не читали взагалі художню літературу 29% опитуваних у 2003-му, 42% – у 2009-му і

**Динаміка домашніх видів культурно-дозвіллевих практик,
1994–2021 роки, %**

<i>Види активності (останній тиждень перед опитуванням)</i>	1994	1998	2002	2006	2012	2014	2018	2021
Перегляд телепередач	79,2	80,1	76,5	87,4	83,1	75,9	61,5	62,7
Читання газет	53,6	61,9	61,2	66,5	47,2	34,1	30,1	13,0
Прослуховування радіопередач	47,3	50,2	43,6	50,4	32,3	23,9	23	13,5
Прослуховування музики	32,4	32,9	22,2	27,7	25,1	21,1	23,4	21,3
Читання художньої літератури	37,7	35,0	24,4	24,1	19,9	17,0	15,2	15,2
Вивчення літератури за фахом	–	–	7,7	8,9	6,8	4,1	6,4	4,8
Перегляд фільмів по відеомагнітофону, відеороликів	–	–	10,0	13,6	9,0	6,1	8,6	6,3
Заняття з комп'ютером (пошук інформації, ігри, створення програм тощо)	4,7	6,6	5,3	15,6	29,2	32,2	36,3	31,3

52% – у 2017-му. Зменшилася частка тих, хто відзначає наявність у себе вдома домашньої бібліотеки (понад 100 книг) – від 31% в 1994-му до 19% у 2014-му. Аудиторія друкованої преси, за даними 2021 року, становить 13%. Зрушення в обсязі читацької аудиторії друкованих джерел інформації свідчать про реструктуризацію практик читання в сучасних суспільствах, у яких дедалі більшої ваги набувають візуальні образи, цифрові, аудіальні носії інформації. Кількість користувачів комп'ютерів у вільний час (на тиждень) збільшилася з 5–7% у 1994–2002 роках до 36% у 2018-му. Мали вдома комп'ютер 2002 року близько 5% опитуваних, у 2010-му – 35%, у 2014-му – 57%. Зростає й залученість до інтернет-практик: користувалися інтернетом впродовж останнього місяця 3% опитуваних 2002 року, 38% – 2014-го; витрачали впродовж року гроші на доступ до всесвітньої мережі 31% респондентів 2013 року і 41% – 2016-го. 2020 року відповідали, що користуються інтернетом 77% опитуваних, серед них 85% звертаються до нього декілька разів на день [Українське суспільство, 2020, с. 507]. 2021 року 13,4% опитуваних відповіли, що не мають потреби і не користуються інтернетом, ще 2,7% не мають такої можливості; решта – користуються. Поширення мережево-цифрової культури у повсякденні позначається на реструктуризації медіа-аудиторій: залученість до телеперегляду зменшується: від 83–86% у 2006–2012 роках до 73% у 2016 році, 66% – у 2018-му. Телебачення поступається в привабливості новим інформаційно-комунікативним

технологіям, люди молодшого і середнього віку дедалі частіше віддають перевагу цифровим, мобільним девайсам.

Культурно-дозвіллієві практики здійснюються також у публічному просторі – у закладах відпочинку, культури, споживання, місцях організованого дозвілля на відкритому повітрі (табл. 2). П'ята частина дорослого населення України *впродовж року* відвідує непродуктові магазини, торговельно-розважальні центри, майже кожен четвертий (23%) відвідував кафе, бари, дискотеки (2017 р.). Тиждневна «аудиторія» ресторанів і нічних клубів за роки спостережень становить 5–11%; серед бажаючих частіше таким чином проводити дозвілля здебільшого молодь (21%), столичні жителі (25%).

Для релігійно орієнтованих громадян культурною практикою в публічному просторі є відвідування церкви. Частка відвідувачів *на тиждні* релігійних споруд, за роки спостережень коливається від 14% до 28%. Значущим для населення країни є святкування релігійних дат: Великдень, за даними 2009 року, святкують 93% опитуваних, Різдво – 83%, Трійцю, Покрову – 45%. Святкування може включати й залученість до колективних релігійних практик у публічному просторі.

Таблиця 2

Динаміка публічних видів культурно-дозвіллієвих практик,
1994–2021 роки, %

Види активності (останній тиждень перед опитуванням)	1994	1998	2002	2006	2012	2014	2018	2021
Відвідування церкви	14,4	14,0	13,5	16,8	25,1	16,2	17,4	14,6
Відвідування кінотеатру	7,9	1,5	2,0	4,3	3,7	4,1	7,2	3,9
Відвідування бібліотеки	7,2	5,9	5,8	5,1	2,6	2,7	2,6	1,2
Відвідування клубів, дискотек	–	–	4,2	5,4	4,1	2,7	4,3	2,0
Відвідування спортивних видовищ як глядач	3,8	4,0	1,7	3,1	2,5	1,6	3,9	1,6
Відвідування театрів, концертів, музеїв, виставок	3,4	3,9	3,7	2,9	2,6	2,3	3,9	1,8
Екскурсійна подорож	2,9	2,3	1,1	1,5	1,6	2,1	3	3,4
Відвідування непродуктових магазинів та ринків	22,9	14,1	20,7	33,6	23,8	19,8	30,4	26,7
Відвідування ресторану, нічного клубу	9,3	9,8	4,4	10,7	5,2	4,9	6,8	5,6

До публічних практик культурного споживання, які передбачають наявність відповідної інфраструктури, залучена незначна кількість опитуваних порівняно із домашніми заняттями. За останні роки спостережень відвідують *на тижні* кінотеатр 4-7%, бібліотеку – 3-5%, театри, концерти, музеї, виставки – 3-5%, клуби, дискотеки – 3-5%, спортивні видовища – 2-3%, екскурсії – 1-2% респондентів. Відвідуваність закладів культури знижується, зокрема, 1994 року на тижні у бібліотеці бували 7%, 2018-го – 2,6%, 2021-го – 1,2% опитуваних (табл. 2).

Річна аудиторія закладів культури і дозвілля, звісно, вища за тижневу, але в цілому теж невелика за обсягом. Аудиторія кінотеатрів дещо зростає, якщо порівняти частки тих, то витрачали впродовж року кошти на квитки в кіно: 8% (2006 р.) і 12% (2016 р.). За даними 2017 року, ходили впродовж року у музеї, галереї, на художні виставки 8% опитуваних, бували на концертах, театральних виставах – 12%. За даними опитування «Євробарометр», що охоплювало 27 європейських країн, хоча б один раз впродовж року були в театрі 28% населення європейських країн [Special Eurobarometer 399, p. 19].

Витрати на купівлю квитків до театрів, музеїв, виставок серед молоді й опитуваних середнього віку зівставні, нижчою застається частка відвідувачів старшого віку. Виразніша вікова диференціація спостерігається у випадку популярних розваг: частіше до кінотеатрів ходять молоді люди – кожен четвертий витрачав гроші на квитки в кіно впродовж року; серед людей середнього віку таких 14%, старшого віку – 4% (2013 р.). Подібний віковий розподіл спостерігається й у випадку витрат на відвідування концертів популярної музики. Хотіли б частіше відвідувати концерти, театри – 24%, музеї, художні виставки, галереї – 20%, кінотеатри – 23% опитуваних (2013 р.). Ці орієнтації пов'язані з іншими соціоструктурними чинниками, зокрема з рівнем освіти; так, музеї і галереї дещо більше цікавлять осіб з вищою освітою (27%), а опріч того – заможніших (27%), мешканців Києва (39%), молодь до 30 років (26%) і жінок (22%).

Роки спостережень показують, що *оздоровчі, активні заняття* приваблюють невелику частину опитуваних. Упродовж тижня виконували вранці фізкультурні / гімнастичні вправи 11-18% респондентів, 4-9% – займалися бігом, оздоровчими прогулянками. Підтримують фізичну форму на стадіоні, у плавальному басейні, спортзалі лише 3-6%. Полюбляють замиський відпочинок на природі (8-22%), рибальство, мисливство, збирання грибів 5-14%. Проводять вільний час за настільними іграми 7-16% опитуваних (табл. 3).

Таблиця 3

**Динаміка оздоровчих, активних видів дозвіллевих практик,
1994-2021 роки, %**

<i>Види активності (останній тиждень перед опитуванням)</i>	1994	1998	2002	2006	2012	2014	2018	2021
Відпочинок на природі за містом	21,5	18,2	8,2	13,3	12,9	18,6	16,9	13,8
Ранкова гімнастика і фізкультура	17,9	17,5	11,3	17,1	11,6	12,3	13,5	14,0
Настільні ігри (шахи, шашки, карти, доміно)	11,9	13,1	12,7	9,2	6,6	7,6	15,9	7,1
Біг, оздоровчі прогулянки	8,4	8,2	4,0	6,2	6,6	5,9	8,7	10,
Відвідування плавального басейну, спортзалу, стадіону для занять спортом	4,7	4,9	2,9	3,3	3,3	3,7	5,8	4,4
Рибальство, мисливство, збирання грибів	–	–	6,0	4,6	5,4	11,2	13,8	8,3

Упродовж року фізкультурою і спортом на спортмайданчику, стадіоні займалися 15–18% опитуваних (за опитуваннями 2007, 2013, 2017 рр.). За даними 2013 року, серед молоді таких більше (37%), порівняно із респондентами віком 30–54 роки (18%) і людьми старшого віку (7%). Турботу про зовнішній вигляд (масаж, сауна, фітнес тощо) виявляв кожен четвертий з молоді, 16% людей середнього віку і 7% опитуваних старшого віку (в середньому 12–15%). Подібними є вікові відмінності і щодо спортивних, оздоровчих занять *на тиждні* (2018 р.). Ранкову гімнастику, фізкультуру практикують 27% молоді, 14% – людей середнього віку, 11% – старшого віку; біг, оздоровчі прогулянки приваблюють 14% молоді, 9% – людей середнього віку, 6% – старшого віку. Вказують на участь у заняттях спортом у басейні, спортзалі, на стадіоні 10% молоді, 6% – людей середнього віку, 3% – старшого віку.

Творчі заняття, серйозне дозвілля (Р. Стебінс), що передбачає значні витрати часу, набуття специфічних компетентностей, залученості до «спільнот практик», має невелику за обсягом аудиторію прихильників. Займаються на тиждні громадською роботою 3–5% респондентів, відвідують гуртки, курси, студії близько 2%, беруть участь у художній самодіяльності близько 1% (табл. 4). Прикладною творчістю – рукоділлям, вишиванням, карбуванням тощо останніми роками займаються на тиждні 5–7%, хоча в 1994-му ця частка становила 13%. До художньої творчості (2–4%), колекціонування, фотогра-

Динаміка творчих видів дозвіллевих практик, 1994–2021, %

<i>Види активності (останній тиждень перед опитуванням)</i>	1994	1998	2002	2006	2012	2014	2018	2021
Прикладна творчість (рукоділья, різьблення тощо)	12,9	9,2	6,7	5,6	5,0	4,7	4	6,4
Громадська робота	5,0	4,3	4,2	4,4	3,2	3,3	3,5	3,3
Художня творчість	4,5	3,5	2,1	3,1	2,3	2,9	2,5	2,5
Раціоналізаторство, конструювання	–	–	1,2	1,4	0,9	1,0	3,5	0,3
Колекціонування, фотографування	–	–	1,7	3,3	2,4	3,0	2,4	1,4
Відвідування гуртків, курсів, студій	1,9	1,9	1,6	1,5	1,3	0,9	2	1,8
Участь у художній самодіяльності	–	–	0,7	1,0	1,1	0,9	1,2	0,8

фування (2–3%), раціоналізаторства, конструювання (1–2%) залучається ще менша частка опитуваних.

Культурно-дозвіллеві практики у публічному просторі, активно-оздоровчі, творчі заняття можна зіставити з пасивним споживанням продуктів популярної культури – змісту соціальних мереж, телепередач, музики, літератури, аудиторії яких значно більші за обсягом. Звісно, можна говорити лише про певний континуум, полюси якого умовно позначені як «активні, самореалізаційні практики», «самостійний вибір продуктів культури» vs. «пасивне споживання продуктів популярної культури». Залучення до популярної мережево-цифрової культури може включати елементи активності, просьмерства, проте дослідження показують, що частка активної цифрової партиципації не є значною в загальному обсязі мережево-цифрових практик. За даними 2020 року, збирали підписи під колективними зверненнями, в тому числі в Інтернеті, 3% опитуваних, брали участь у роботі ГО, соціальних рухів, партій – 2%, займалися волонтерською роботою – 1,2%. Можна говорити про дисбаланс участі в культурі громадян саме на користь пасивного культурного споживання продуктів популярної культури, пасивного відпочинку в домашньому просторі.

Поряд із тим дозвіллеві настанови щодо спілкування, співпраці є більш вираженими. Так, можна спостерігати ідентифікацію із однодумцями за дозвіллевими інтересами. Для кожного п'ятого

респондента люди, з якими об'єднують спільні захоплення, є тими спільнотами, щодо яких можна сказати «це – Ми». Опитувані високо оцінюють роль, яку можуть відігравати громадські організації у царині дозвілля – спорт, туризм, культурні ініціативи, клуби за інтересами: 60% визнають їхню роль важливою. Із цим погоджуються представники різних вікових і гендерних груп, типів поселення. У громадській думці ці організації мають високий суспільний та дозвіллевий потенціал. Проте інституційну належність до дозвіллевих угруповань не можна назвати розвиненою: у 1994–2020 роках членами клубів за інтересами визначили себе 1–3% опитуваних, спортивних клубів, товариств – 2–4%, творчих об'єднань – близько 1%, церковних громад – 2–5% [Українське суспільство, 2020, с. 449]. Ризики усталених, стійких дисбалансів участі у культурі слід враховувати у розробці стратегій культурних політик держави.

Культурно-дозвіллеві стилі: основні варіації

Практики у сфері дозвілля та участі в культурі часто зумовлені соціоструктурними факторами, пов'язані із соціо професійними, поселенськими, віковими та гендерними розподілами, утворюючи специфічні елементи стилю життя різних соціальних груп. У сучасних суспільствах ці соціо структурні, соціодемографічні залежності частково зберігають свою силу, частково розмиваються через урізноманітнення життєвих стилів, можливості ідентифікацій не з однією, а з різними субкультурами, поширення доступу до різних культурних благ завдяки новітнім ІКТ.

Кластерний аналіз за даними 2017 року щодо культурно-дозвіллевих занять упродовж року дав змогу вирізнити декілька стилів/моделей/взірців культурно-дозвіллевих практик, характерних для населення країни (табл. 5, рис. 1–2).

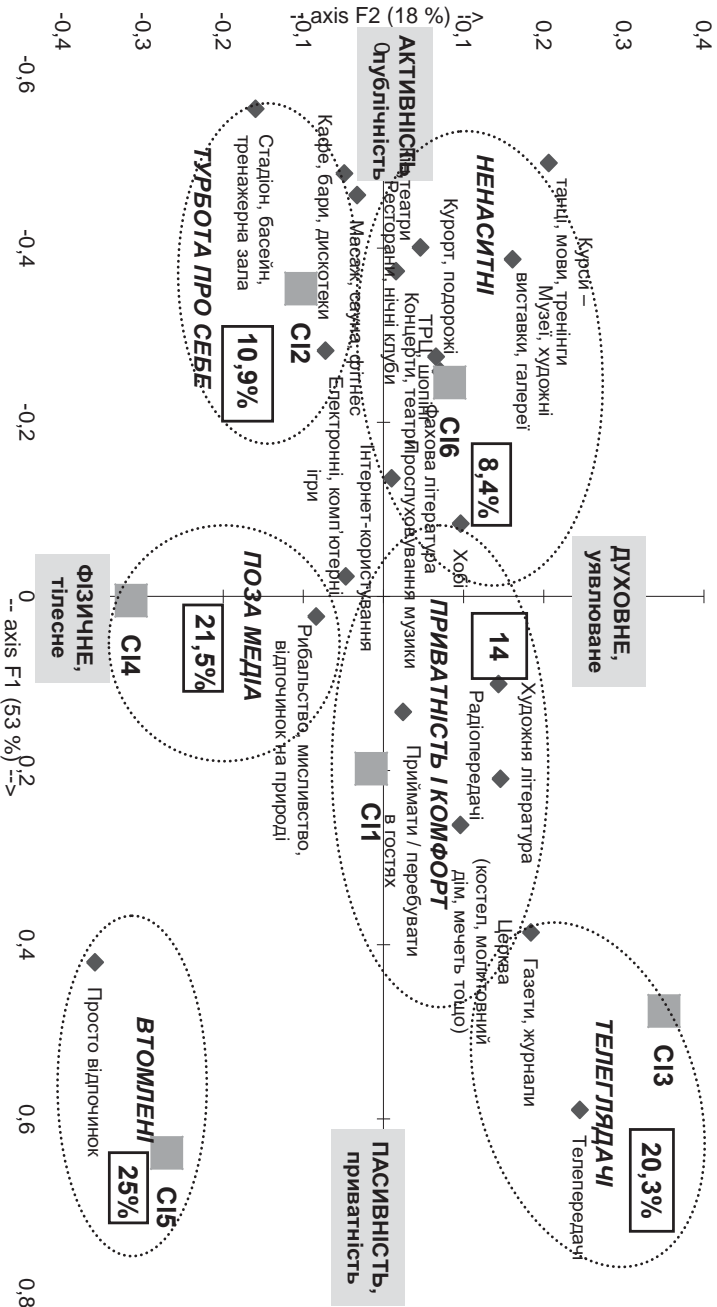
Результати кластерного аналізу і кореспонденс-аналізу за цими даними показують, що стиль активної, публічної культурної участі є притаманним близько 20% респондентів. Це представники кластеру «ненаситних» (8,4%), які відповідають, що були залучені впродовж року до більшості запропонованих занять (переважно молоді і середнього віку люди, заможніші, столичні жителі, краще освічені). Представники ще однієї групи опитуваних, яку ми назвали «турбота про себе» (10,9%) частіше за решту розважаються (кафе, дискотеки, ТРЦ, кінотеатр, електронні ігри), підтримують спортивну, фізичну форму (стадіон, фітнес-центр, відпочинок на природі, подорожі). Ця група включає молодих, краще освічених, заможніших, урбанізованих осіб, переважно тих, хто не був у шлюбі, дещо частіше – чоловіків.

Стилі культурно-дозвіллевих практик: кластери, 2017 рік, %

Культурно-дозвіллеві практики (впродовж року)	CL 1 (14%)	CL 2 (10,9%)	CL 3 (20,3%)	CL 4 (21,5%)	CL 5 (25,0%)	CL 6 (8,4%)
Телепередачі	92	63	98	0	98	90
Приймати / перебувати в гостях	71	65	37	15	37	88
Газети, журнали	41	12	37	13	33	71
Прослуховування музики	79	57	13	8	9	85
Інтернет-користування	92	87	31	23	23	92
Рибальство, мисливство, відпочинок на природі	29	35	21	21	19	66
Радіопередачі	38	9	15	5	19	60
Художня література	39	19	21	9	17	71
Кафе, бари, дискотеки	31	77	5	5	4	85
ТРЦ, шопінг	49	36	5	3	4	83
Фахова література	16	19	6	5	5	52
Курорт, подорожі	18	37	7	7	4	75
Стадіон, басейн, тренажерна зала	4	61	6	10	2	47
Електронні, комп'ютерні ігри	20	20	2	4	2	30
Масаж, сауна, фітнес	9	36	5	5	3	44
Кінотеатри	11	42	4	4	2	68
Ресторани, нічні клуби	4	19	3	4	1	32
Концерти, театри	11	15	3	8	4	63
Хобі	22	12	8	6	6	47
Музеї, художні виставки, галереї	4	10	5	5	2	46
Курси – танці, мови, тренінги	2	12	4	2	0	26
Церква (костел, молитовний дім, мечеть тощо)	48	10	21	10	16	53
Просто відпочинок	84	54	0	41	100	77

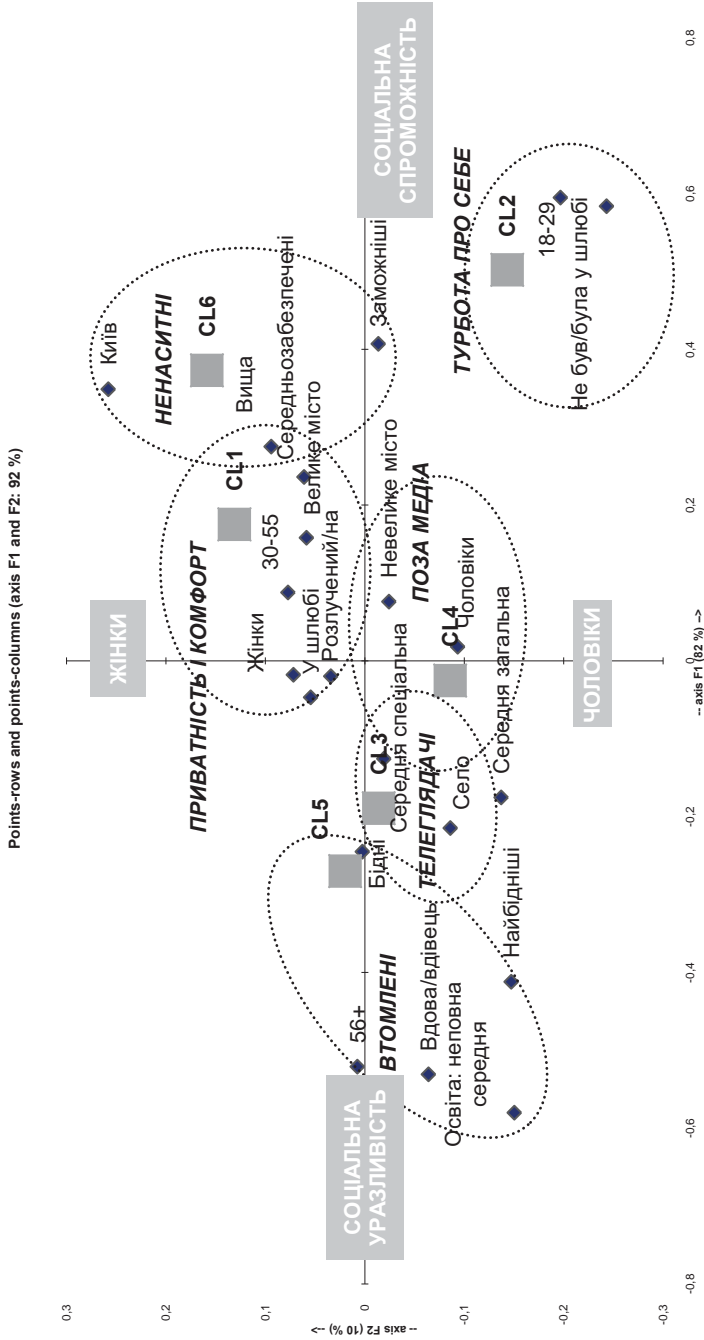
Стиль помірної культурної партиципації демонструють представники кластеру «*приватність і комфорт*», який включає 14% опитуваних. Бачимо, що вони переважно зосереджуються на домашньому медіаспоживанні (телевізор, інтернет, музика, радіо, газети, журнали, художня література). Серед занять у публічному просторі вони вказують на відвідування церкви, торговельно-розважальних центрів, кафе, дискотек, барів. Цей стиль притаманний респондентам з вищим рівнем освіти, мешканцям столиці і великих міст, заможнішим, людям середнього і молодшого віку.

Points-rows and points-columns (axis F1 and F2: 72 %)

*кореспондентс аналіз, $\chi^2 = 1002,972$ (df=110), χ^2 критичне значення = 135,484 (df=110), значуще на рівні 0,050

Рисунок 1. Культурно-дозвілєві стилі населення України, 2017 рік (кластерний аналіз, кореспондентс аналіз*)

* кореспондентс аналіз, $\chi^2 = 899,919$ (df=100), χ^2 критичне значення = 124,345 (df=100), значуще на рівні 0,050
Рисунок 2. Соціальна карта культурно-дозвілєвих практик, 2017 рік (кластерний аналіз, кореспондентс аналіз*)

Інші три кластери демонструють низький рівень культурної партиципації. Кластер «телеглядачів» (20,3) і кластер «втомлених» (25%) охоплюють прихильників регулярного телеперегляду, також час від часу цих осіб приваблює гостювання, читання газет, журналів, книг, відвідування церкви, відпочинки на природі, просто відпочинки. Представники ще однієї групи є «поза медіа» (21,5%), вони не дивляться телевизор, переважно відпочивають вдома, інколи – на природі. Частіше в цих групах опиняються соціально вразливі категорії – старшого віку, з нижчим рівнем освіти, доходів, жителі села, невеликого міста.

Динаміка оцінок соціальних змін у сфері вільного часу (1994–2020)

Сприйняття ситуації у царині дозвілля і відпочинку з часом змінювалося на краще порівняно з 1990 роками (табл. 6). Коливання останнього десятиліття відображають реакції на поточну ситуацію. У 1994-му частка тих, хто негативно оцінював зміни умов відпочинку й дозвілля після роботи, становила 50%, у 2012-му – 27%, у 2020-му – 36%. Порівняно із серединою 1990-х років частка тих, кому бракує рекреаційних благ, зменшувалася: погіршення умов відпочинку під час відпустки зазначали 69% 1994-го, 41% – 2002-го, 27% – 2010-го. У 2020 році ця частка становить 44%; більшість опитуваних (51–55%) обирають нейтральну відповідь щодо оцінок змін у сфері відпочинку і дозвілля.

Таблиця 6

Динаміка оцінок соціальних змін у сфері вільного часу, %

Соціальні зміни впродовж останніх 12 місяців	1994	1998	2002	2006	2010	2012	2014	2020
<i>Умови відпочинку й дозвілля після роботи...</i>								
Погіршилися	52,8	50,4	33,8	18,2	20,9	26,6	29,5	35,5
Залишилися незмінними	43,9	46,9	59,5	72,2	71,1	68,6	65,8	58
Покращилися	3,3	2,7	6,8	9,6	8,0	4,8	4,6	6,5
<i>Можливість брати участь у культурному житті</i>								
Погіршилася	44,7	41,2	25,8	15,4	20,5	23,4	22,7	25,5
Залишилася незмінною	46,3	50,6	64,1	72,8	67,5	70,5	69,9	67
Покращилася	9,0	8,2	10,1	11,8	12,0	6,1	7,5	7,5
<i>Умови відпочинку під час відпустки</i>								
Погіршилися	68,6	63,4	41,2	22,8	26,6	32,4	36,2	44
Залишилися незмінними	28,7	34,5	52,6	70,0	65,2	63,2	59,6	50,5
Покращилися	2,7	2,1	6,2	7,2	6,6	4,4	4,3	5,5

Подібними є оцінки можливостей брати участь у культурному житті. У 1994 році було 45% тих, хто відзначав погіршення умов у цій царині, з 2012-го ця частка становить 23–26%. З 2002 року найбільше респондентів (64–73%) обирають варіант відсутності змін у цій царині. Частка оптимістичних відповідей за всіма цими позиціями є дуже невеликою (4–8% останніми роками).

2020 року соціальна і культурна ситуація в країні змінилася у зв'язку із локдауном, карантинними заходами проти Covid-19. Погіршення умов і можливостей участі в культурно-дозвіллевих практиках відчули 56% (ті опитувані, які обрали хоча б один із варіантів погіршення (умов дозвілля, участі в культурі, умов проведення відпустки). Ця частка є дещо вищою серед опитуваних середнього віку (60%) порівняно із молоддю (49%); серед киян (65%) і мешканців великих міст (59%) порівняно із сільськими жителями (52%). Відіграють свою роль матеріальні умови родини: показник є вищим серед тих, кому вистачає грошей лише на продукти харчування (67%), тих, хто залишився без заробітку під час карантину (65%), тих, у кого члени родини залишилися без заробітку під час карантину (63%).

Участь у культурі громадян: основні перешкоди

У соціологічних дослідженнях культурної участі, як у національних, так і в міжнародних порівняльних опитуваннях, звертають увагу на бар'єри, перешкоди участі в культурі. Обґрунтування важливості цієї інформації відсилає до проблематики культурних прав громадян, забезпечення культурного розмаїття, що є утрудненим у разі нерівного доступу до бажаних форм культурного самовираження [Special Eurobarometer 399, 2013].

Результати моніторингових опитувань 2013 і 2016 років дали змогу отримати картину оцінок перешкод повноцінному відпочинку і розвагам. На нестачу грошей указали 72% опитуваних (68% 2013 р.), на коштовність квитків – 23% (26% 2013 р.). На третьому місці за важливістю опиняється нестача вільного часу (21%), далі – стан здоров'я (9%), відсутність відповідних закладів (4,3%), низька якість послуг (4%).

Опитування 2017 і 2020 років показують ситуацію у сфері перешкод саме культурній партиципації (відповіді на запитання «Що вам здебільшого заважає активніше брати участь у культурному житті?») (табл. 7).

Таблиця 7

**Динаміка оцінок перешкод активнішої участі
в культурному житті*, 2017, 2020 роки, %**

Роки	Не вистачає часу, незручний час	Незручно добиратися (далеко, дорогі квитки на транспорт)	Мало культурних заходів у Вашому населеному пункті	Висока ціна квитків на культурні заходи	Погане самопочуття, втомленість	Зручніше дивитися культурні програми по телебаченню	Мені це не цікаво
2017	34,6	12,2	17,6	32,8	10,2	15,9	11,6
2020	26,5	10,1	19,4	20,4	8,7	16,7	19,3

*Наведено варіанти відповідей, які обрали від 10% респондентів 2017 році.

Таблиця 8

Перешкоди активнішої участі у культурному житті, 2020 рік, %

Причини	N=1800	Кластерні групи				
		I (n=318)	II (n=302)	III (n=205)	IV (n=209)	V (n=766)
Не вистачає часу, незручний час (години, дні) культурних заходів поза домом (театр, кіно, виставки, фестивалі)	26,5	100	43	0,8	0,6	0
Незручно добиратися до місць проведення культурних заходів (далеко, дорогі квитки на транспорт)	10,1	12	17	0,7	22	0,4
Мало культурних заходів у Вашому населеному пункті	19,4	18	0,8	30	100	0
Висока ціна квитків на культурні заходи	20,4	0	100	0,7	24	0
Погане самопочуття, втомленість	8,7	0,5	16	14	0,6	0,7
Мало інформації, реклами культурних заходів	5,7	0,8	10	0,4	11	0,2
Обмежений репертуар і тематика культурних заходів	4,9	0,4	0,5	0,8	16	0,2
Невисока якість культурних заходів	6,8	0,2	0,8	12	22	0,3
Політичні акценти змісту культурних заходів	3,9	0,3	0,9	0,6	0,6	0,1
Мені зручніше дивитися культурні програми по телебаченню	16,7	1	20	26	16	16
Полюбляю спостерігати за культурними заходами через Інтернет	8,7	1	10	15	11	0,6
Пандемія коронавірусу (COVID-19)	19,3	15	29	100	0,4	0
Мені це не цікаво	18,6	0,1	0,1	0,3	0,1	42

За даними 2017 року, для середнього рівня і заможніших опитуваних, за самооцінкою рівня доходів, основними перешкодами залучення до культурних практик є здебільшого нестача вільного часу (40–42%), що свідчить про активніший стиль життя цієї групи. Найбідніші та бідні вказують передовсім на нестачу грошей для купівлі квитків на культурні заходи (37%). Серед різних за достатком груп 14–17% обрали залучення до культури через перегляд телевізора як зручний спосіб. Серед мешканців села / невеликого міста майже кожен четвертий указує на надто малу кількість культурних заходів. Висока ціна на квитки бентежить, першою чергою, жителів столиці (60%), великих міст (43%), натомість селяни рідше обирають цю альтернативу, що вказує, радше, на відсутність у повсякденному досвіді випадків купівлі квитків на культурні заходи. Ці дані вказують на важливість соціокультурних чинників як перешкод у доступі до культури, існування різних форм соціальної і культурної нерівності.

Для докладнішого розгляду нинішнього стану різновидів залучення до культури населення України розглянемо конфігурації оцінок усіх наведених у запитанні варіантів перешкод (табл. 8). З цією метою було проведено кластерний аналіз і вирізнено п'ять кластерних груп, які різняться за вибором основних перешкод залучення до культурних подій. Найбільшу частку респондентів охоплює п'ятий кластер (42,6%). Цю групу об'єднує вибір двох варіантів завад активнішої участі в культурі: «мені це не цікаво» (42%) і «зручніше дивитися культурні програми по телебаченню» (16%). Можна назвати цей тип настанов *«незалученість до культурного життя»*. У цій групі більше чоловіків (47%), ніж жінок (39%), літніх людей (52%), осіб із нижчою за середню освітою (61%), повною загальною освітою (49%), середньою спеціальною освітою (44%), мешканців села (53%), тих, хто не працює (49%), тих, кому вистачає лише на прожиття (45%).

Інша група об'єднує 17,7% опитуваних (кластер I). Основні перешкоди вони вбачають у нестачі часу, в тому числі й унаслідок незручного часу проведення культурних заходів (100%). Також їх турбує недостатня кількість культурних заходів за місцем проживання (18%), пандемія коронавірусу (15%), незручності розташування культурних подій (далеко, дорогі квитки на транспорт) – 12%. У цій групі більше людей із повною вищою освітою (24%), осіб віком 30–55 років (23%) і 18–29 років (20%), мешканців столиці (24%) та містян (18%) порівняно із сільськими жителями (15%). Їх більше серед працюючих (23%), ніж тих, хто не працює (11%), тих, кому грошей ви-

стачає на все необхідне (25%), і тих, хто робить заощадження і живе в достатку (25%). Також частка представників цього кластеру дещо вища серед тих осіб, які цінують як життєві можливості «розширення культурного кругозору» (20%), «отримання освіти» (20%). Цей кластер за основною причиною неучасті в культурі можна умовно назвати *«дефіцит часу і фізичного доступу до культурних подій»*.

Кластер-II охоплює 16,8% опитуваних, яких вирізняє незадоволеність високою ціною квитків на культурні заходи (100%). Майже половині його представників не вистачає вільного часу, не задовольняє час, коли відбуваються культурні заходи (театр, кіно, виставки, фестивалі) – 43%. Інші перешкоди: пандемія коронавірусу (29%), незручності у місці проведення культурних заходів (далеко, дорогі квитки на транспорт) – 17%, погане самопочуття, втомленість – 16%. Респонденти вказують також на зручність телеперегляду культурних програм (20%), цінують можливість спостерігати культурні програми в Інтернеті (10%), бажали б більше споживати інформації, реклами культурних заходів (10%). Представників цього кластеру більше серед жінок (20%), ніж чоловіків (12%), людей середнього (17%) і старшого віку (18%) порівняно із молоддю (14%), осіб із вищою освітою (20%), ніж середньою / середньою спеціальною (16%), нижчою за середню освіту (8%). Представників цієї групи більше серед киян (34%), жителів великих міст (24%) порівняно із мешканцями невеликих міст (15%) і села (9%). Частки працюючих і непрацюючих не відрізняються. За рівнем матеріального достатку переважають ті, кому грошей вистачає лише на продукти (23%). Умовно можна назвати цей тип настанов *«дефіцит грошей, часу, енергії для участі в культурних подіях у публічному просторі міста»*.

Кластер-III включає 11,4% респондентів. Його представники вирізняють в якості основної причини неучасті в культурному житті пандемію коронавірусу (100%). Також їх турбують недостатня кількість культурних заходів за місцем проживання (30%), невисока якість культурних заходів (12%), погане самопочуття, втомленість (14%). Найвною є звичка спостерігати за культурними подіями через телевізор (26%) та інтернет (15%). У цьому кластері дещо більше жінок (12,5%), ніж чоловіків (10%), за віком, статусом трудової зайнятості / незайнятості немає відмінностей. Рівень доходів теж доволі різний. Вищою є частка серед осіб із вищою і середньою спеціальною освітою (12–14%). Їх більше серед мешканців столиці (15%), міст (11–14%), ніж у селі (8%). Вони радше задоволені своїм суспільним становищем (13%). Умовний девіз цієї групи: *«в часи епідемії краще спостерігати за культурними подіями через медіа»*.

Кластер-IV охоплює 11,6% опитуваних. У цій групі основною перешкодою активнішої участі в культурі є *недостатня кількість культурних подій за місцем проживання* (100%). Іншими завадами є висока ціна квитків (24%), незручність розташування закладів культури (22%), невисока якість культурних заходів (22%), обмежений репертуар і тематика культурних заходів (16%), нестача інформації, реклами культурних заходів (11%). Присутні уподобання дивитися культурні програми по телебаченню (16%) та через інтернет (11%). Представників цієї групи більше серед молоді (17%), мешканців невеликих міст (13%) і села (14,5%). Також їх більше серед тих, хто відчув прояви економічної кризи 2020 року (15%), серед незадоволених своїм суспільним становищем (14%), серед тих, хто не працює (13%). Поряд із тим представників цього кластеру більше серед тих, хто робить заощадження, живе в повному достатку (22%), хоча частка таких у цілому за вибіркою становить 6%. Опитуваних з цієї групи приваблює можливість розширення культурного кругозору (13%).

Отже, актуальну конфігурацію культурних преференцій і участі в культурі презентують п'ять візрів. Для 43% (кластер V) «активніша участь у культурному житті» є чимось «не про них». Здебільшого це представники соціально вразливих категорій, люди старшого віку, з нижчим рівнем освіти і доходів, мешканці села. Молоді жителі села, невеликого міста вказують на відсутність культурної інфраструктури, яка б сприяла їхньому активнішому залученню до культури (кластер IV). Для цих двох груп чинник пандемії не відіграв особливої ролі. Жителі великих міст, столиці відчували вплив карантинних обмежень на залучення до культури в публічному просторі. Додатковими факторами диференціації участі стали погіршення матеріального становища, стан здоров'я, відсутність вільного часу і можливостей обирати час відвідування закладів культури (кластери I, II, III). Традиційними критеріями, які підвищують шанси опинитися у лавах зацікавлених культурним життям, є жіноча стать, вищий рівень освіти, доходу, схильність до розширення культурного кругозору.

Висновки

Три десятиліття спостережень культурної ситуації в українському суспільстві показують відтворення дисбалансів у співвідношенні обсягу домашніх видів культурно-дозвіллевих практик і активних, оздоровчих, творчих занять, відвідування культурних подій у публічних просторах – на користь перших. Дозвілля значних груп громадян не виходить за рамки домівки і медіаспоживання. Частки груп,

які практикують активне, різноманітне дозвілля і участь у культурі, зостаються на рівні п'ятої частини дорослого населення. Значущими для відтворення цієї ситуації є соціоструктурні залежності: збідніння населення, відсутність чи незадовільний стан культурно-дозвіллевій інфраструктури в сільській місцевості і невеликих містах, нестача вільного часу. Свій внесок справляють перманентні стани надзвичайності, складовими яких є в різні десятиліття економічні, фінансові кризи, політичні пертурбації, війна, епідемії, екологічні катастрофи тощо. Соціальні стани, за яких поширені загрози життю (реальні і медіатизовані), наявні значні перешкоди для задоволення вітальних потреб – і власних, і співгромадян – здатні відсувати питання участі в дозвіллі і культурі на другий план. Для участі в культурі важливу роль відіграє ціннісно-афективна атмосфера: чи то переважання депресивних, пригнічених настроїв, соціальної напруженості або ж суспільне піднесення, надія на зміни на краще. Полюсами цих настроїв, за даними 2020 року, є тривога (36%), незахищеність (37%) vs. бажання змін (39%) – за відповідями на запитання щодо характеристики психологічної атмосфери в суспільстві [Українське суспільство, 2020, с. 540]. Коливання суспільних настроїв останніх років пов'язані, зокрема, із такими значущими подіями і процесами, як протистояння влади і громадянського суспільства 2013–2014 років, зовнішня агресія і війна на Сході країни (з 2014 року), президентські вибори 2014 і 2019 років, коронавірусна пандемія 2020–2021 років.

Події 2013–2014 років сприяли актуалізації громадянських, національних, культурних ідентичностей, усвідомленню важливості спільних дій, обстоювання прав громадян. Коронавірусна криза 2020 року дещо зменшила увагу до цих проблем, коли вітальні загрози і ризики вийшли на перший план. Так, демократичний розвиток країни оцінюють як важливий 68% 2012 року, 74% опитуваних 2016 року, 70% – 2020 року; можливість без остраху, вільно висловлювати особисті думки з політичних та інших питань – 65%, 77% і 65% відповідно; можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур – 53%, 65% і 54%; національно-культурне відродження – 65%, 74% і 62%; участь у діяльності політичних партій і громадських організацій – 28%, 40% і 28% відповідно. Стани турбулентності, нестабільності в українському суспільстві здатні продукувати як стримуючі обставини для участі в культурі (матеріальна депривація, психологічна фрустрація, зрушення повсякденного укладу життя), так і такі, що відкривають нові можливості та стимулюють культурної партиципації.

Джерела

Головаха, Е. И., Панина, Н. В. (1997). Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах. Киев: Стилос. 64 с.

Мінливості культури: соціологічні проєкції / за ред Н. Костенко (2015). Київ: Ін-т соціології НАН України. 440 с.

Скокова, Л. (2018). Культурні практики в сучасному суспільстві: теоретичні підходи та емпіричні виміри. Київ: Ін-т соціології НАН України. 334 с.

Соціокультурні ідентичності та практики / за ред. А. Ручки (2002). Київ: Ін-т соціології НАН України. 315 с.

Смислова морфологія соціуму / за ред. Н. Костенко (2012). Київ: Ін-т соціології НАН України. 422 с.

Субкультурна варіативність українського соціуму / за ред. Н. Костенко, А. Ручки (2010). Київ: Ін-т соціології НАН України. 288 с.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / гол. ред-ри д. екон. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга. Вип. 3 (17) (2016). Київ: Ін-т соціології НАН України. 546 с.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 4 (18) / гол. ред-ри д. екон. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга (2017). Київ: Ін-т соціології НАН України. 600 с.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 5 (19) / гол. ред-ри д. екон. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга (2018). Київ: Ін-т соціології НАН України. 525 с.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 7 (21) / гол. ред-ри д. екон. н. В. М. Ворона, д. соц. н. М. О. Шульга (2020). Київ: Ін-т соціології НАН України. 546 с.

Участь у культурі: люди, спільноти, стани / за ред. Н. Костенко, А. Ручки (2018). Київ: Ін-т соціології НАН України. 320 с.

Цінності та ціннісні зміни в сучасному суспільстві: тренди і перспективи / за ред Н. Костенко (2020). Київ: Ін-т соціології НАН України. 358 с.

Special Eurobarometer 399. Cultural Access and Participation. Summary. Wave EB79.2. TNS Opinion & Social. European Commission, 2013. 111 p.

ТЕНДЕНЦІЇ ХУДОЖНЬОГО СПОЖИВАННЯ В УКРАЇНІ

Зміни, які відбуваються в суспільстві, звісно, позначаються й на художньому житті. За останні десятиліття багато ланок функціонування мистецтва набули якісно інших характеристик. Зрозуміло, що найбільші зміни відбулися в доступі до творчого продукту, в свободі вибору бажаного твору. Зміни відбулися і в ієрархії преференцій щодо видів мистецтва. Так, зокрема, кінематограф втратив свій титул «наймасовішого з мистецтв». Щодо літератури, то громадяни України перестали бути такими, які читають «найбільше за всіх у світі».

Дані соціологічних опитувань фіксують поведінку української аудиторії мистецтва щодо кількісного споживання художньої продукції. Ці показники потребують аналізу, визначення причин, що зумовили ті чи інші зміни, а також їхні наслідки. Та передусім необхідно визначитись з методологічними підходами, при аналізі отриманих даних, а також оцінок змін, які вони фіксують. Стосовно оцінок, то саме навколо них складається проблемна ситуація. Як на нашу думку, тут спостерігається дуже стійка за інерцією тенденція, яка побутує в теоретичній думці і, що не менш важливо, в суспільній, щодо існування певної моделі мистецтва.

Проблема в тому, що спосіб побутування мистецтва в суспільстві переважно сприймається як єдино можливий в усі часи, як універсальна, позачасова модель. А тому, за замовчуванням, ця уявна модель фактично розглядається як точка відліку для суджень щодо сучасного стану художнього життя.

Парадокс полягає в тому, що зазвичай роботи, присвячені вивченню різних аспектів функціонування мистецтва, починаються з констатації змін, що відбуваються в усіх сферах життя суспільства, і які таким же чином стосуються художньої сфери. Однак, коли починають оцінювати зміни саме в цій сфері, то виходять з положень уже зазначеної теорії, що обґрунтовує, по суті, позаісторичну, умоглядну модель мистецтва.

Мабуть, уже час визнати те (і донести до широкого загалу), що інтелектуали будували впродовж кількох століть грандіозні за задумами, та все ж утопічні щодо реалізації теоретичні споруди, витлу-

мачуючи можливості, підкреслимо, можливості мистецтва, як реальність їхнього втілення в життя. Відбувалася така собі теоретична підміна. Надії, як відомо, покладалися на естетичну природу мистецтва, що здатна матеріалізувати в образах красу, гармонію, ідеали в стосунках людини зі світом. Довершеність художнього втілення цих образів сприймалася як запорука реалізації впливового потенціалу мистецтва.

Звідси і віра в перетворюючу силу мистецтва. Зазначимо, що, за задумом, процесу впливу, перетворенню підлягають духовна, ціннісна, смислова сфери людини. Звісно, що за цією логікою на таке спроможні тільки ті твори, які постають носіями вищих цінностей – духовних, естетичних, моральних. Тобто йдеться про твори, які складають масив так званого «високого» мистецтва. Вся художня продукція, що не відповідає критеріям цього рівня, позначається як масове, де домінують «низькі» жанри. Зрозуміло, що твори, яким задалегідь відмовляють у художній вартісності, не вкладаються у виміри бажаного, належного споживання мистецтва.

Тож масив творів, а він сьогодні складає мейнстрім споживаної художньої продукції, позначений наявністю масового спрямування, який постає як культурна індустрія, розглядається як така собі перепона на шляху до духовного вдосконалення людини. Крім того, з підозрою сприймається й розширення частки споживаного художнього продукту завдяки Інтернет-ресурсам. Зрозуміло, що ніким не контрольований художній або подекуди малохудожній контент на безкрайніх цифрових просторах дає підстави для стурбованості.

Ці ж реалії сьогоденного художнього життя дають також підстави для побоювань щодо втрати мистецтвом цілого ряду функцій – соціальної, естетичної, пізнавальної, виховної тощо. Фактично втрачається можливість оцінювати дієвість мистецтва, виходячи з розгляду реалізації його суспільно значущих функцій. Натомість на перший план виступають функції, які в оцінках дієвості мистецтва мали в теоретичній думці негативну конотацію – розважальну, гедоністичну, компенсаторну.

Отже, аналізуючи дані щодо споживання мистецтва, його видів і жанрів, маємо виходити з того, що підходить до сучасного стану його побутування в суспільстві й у житті людини з оцінками, що були сформовані більш ніж два століття тому, в інших історичних, соціальних, економічних тощо умовах, недоречно і призведе до хибних висновків. Мається на увазі, що треба зважати на те, що не існує універсальної моделі функціонування мистецтва в суспільстві на всі часи. Кожна історична доба формує нові запити і вибудовує свої

стосунки зі специфічним видом діяльності, яка в певний час почала визначатися як мистецтво. (Додамо, що навколо мистецтва як явища сьогодні точаться суперечки щодо його сутності. Ця ситуація знаходить підтвердження в дискусіях щодо практик так званого сучасного мистецтва, які ніяким чином не вкладаються в усталені погляди щодо його ознак.)

Крім того, не менш важливим чинником у відліку змін, що відбуваються на теренах мистецького життя, є і роль споживача художніх творів. Упродовж двох століть споживач пройшов шлях від пасивного об'єкта впливу до активного суб'єкта художнього процесу. З кожним десятиліттям цей процес, так би мовити, набирає обертів. Саме завдяки цьому і, зрозуміло, здобуткам технічного прогресу маємо величезний масив творів, що орієнтуються на смаки та уподобання широкого глядацького, читацького, слухацького загалу. І це треба приймати як реалії сучасного культурного життя. Щодо цього додамо, що майже сто років тому ідеолог ЛЕФу Борис Арватов, зокрема, зазначав, «історія не знає жодного випадку, коли форма художнього виробництва суперечила б формам художнього споживання» [Арватов, 1928].

Сучасне художнє виробництво виокремилось у доволі розвинену галузь економіки – культурну індустрію. Вона, по-перше, в багатьох розвинених країнах дає помітний внесок у ВВП, по-друге, як форма художнього виробництва задовольняє художнє споживання широкого загалу. Важливо при цьому зазначити, що повз твори, які складають масив культурних індустрій, не проходять і споживачі з вибагливими смаками. Тобто на сьогодні творіння культурних індустрій, завдяки жанровому розмаїттю і високому професійному рівню працюючих у цій сфері митців, здатні задовольнити різні смаки і художні уподобання. Отже, враховуючи ці обставини, а також беручи до уваги наведену вище тезу Арватова щодо відповідності форм споживання формам виробництва, можна визначити ступінь уможливленості тверджень, а то й спекуляцій щодо недостатньо свідомого споживача, який обирає продукцію культурних індустрій, а не витвори високого мистецтва.

Зазначимо, що зміни, які відбуваються в поступі художнього процесу, а саме виникнення нових течій, напрямів, стилів мають жвавий відгук як серед фахівців, так і у тієї частини аудиторії, яка цікавиться перебігом мистецьких подій. Зміни ж, які відбуваються в просторі споживання мистецтва, способів і можливостей долучення до художнього продукту, більшою мірою цікавлять теоретиків, які працюють у галузі естетики, культурології, соціології мистецтва тощо. Маємо

констатувати, що не всі новації радо сприймаються ними. Можна говорити про певну традицію щодо засторог про їхні негативні наслідки. Найбільш наочно ця тенденція проявилася зі ставленням до процесів масовізації, що відбувалися в просторі художнього виробництва і споживання в ХХ столітті. Довгі десятиліття визначення «масова культура» виглядало як вирок, що засвідчував відсутність художніх чеснот цілого масиву творів. Усвідомлення об'єктивного характеру процесу змін на вітчизняних теренах повністю не відбулося і по сьогодні. Адже бачимо, що така ж негативна конотація присутня значною мірою і в ставленні до культурних індустрій.

І такі ж побоювання висловлюються і щодо домашнього споживання. Навіть нефахівцю очевидно, що можливості спілкування з мистецтвом у пересічного громадянина, особливо в останні десятиліття, значно зросли. Він сам у змозі обирати і вид мистецтва, і художній твір бажаного жанру, а також, що ще важливіше, місце і час зустрічі з ним. Зрозуміло, що така ситуація стала можливою завдяки здобуткам технічного прогресу, поширенню і доступності аудіовізуальної техніки, а також неухильному нарощуванню кількості каналів на телебаченні і, звичайно, Інтернету. Зрозуміло, побоювання зумовлені втратою будь-якого контролю за художнім «продуктовим набором», який обирає нинішній читач, слухач, глядач. Ця ситуація може подобатися або не подобатися, але знову ж таки йдеться про об'єктивні процеси. Йдеться про домашнє споживання як головну прикмету сучасного спілкування з мистецтвом.

Звісно, є всі підстави обговорювати ситуацію в такому ключі. Але, напевно, все ж не варто її абсолютизувати і зводити зміни, що відбуваються в процесах залучення до мистецтва, тільки наявністю у багатьох помешканнях наших громадян різноманітних електронних помічників, Інтернету, які за бажанням можуть надати і бажані фільми, і твори літератури, і музику, і будь-які відомості про культурні події і творців цих подій. При цьому йдеться не тільки про наших сучасників, але і про твори, і творців, як кажуть, всіх часів та народів.

Але перш ніж продовжувати аналізувати ситуацію, що склалася в практиці художнього споживання, варто привернути увагу до тенденції, яка вперше заявила себе в теоретичній думці після виникнення кінематографу. Її суть полягає в тому, що будь-яка поява в художньому житті нового виду мистецтва або ж кардинальних змін у поширенні вже існуючих видів сприймалася як вирок для іншого виду мистецтва. У даному разі ховали театр. З появою телебачення смерть віщували вже кінематографу. Журилися і з приводу змін носіїв художнього контенту. Так з появою магнітофонів сумували

за платівками – вважали, що з ними відходить у небуття особлива аура спілкування з музикою. Своєю чергою така ж доля спіткала і так звані магнітофонні бобини, що також були дорогі серцю меломанів. Наразі вже плач стоїть за книжками, за сторінками, які можна загинати, за рядками, які можна підкреслювати. Начебто цьому паперовому існуванню загрожує електронна книжка.

Практика художнього життя за останнє століття довела, що значною мірою страхи щодо загибелі якогось виду мистецтва не мали реальних підстав. Жоден вид не тільки не зник, а й продовжив подальший поступ відповідно до своєї специфіки. Звісно, окремо стоїть кінематограф у останні два десятиліття. Проте більшою мірою йдеться не про причини втрати його позицій на споживчому полі, тим більше про загибель, а про зміни в його функціонуванні. Причини цих змін більшою мірою соціальні, економічні, технологічні, а не культурні, естетичні.

Ситуація з сучасним художнім споживанням викликає інтерес дослідника тим, що, незважаючи на майже необмежені можливості спілкуватися в домашніх умовах з усіма бажаними для себе видами і жанрами мистецтва, люди продовжують ходити до кінотеатрів, театрів, відвідувати концерти – класичної, сучасної, популярної музики. Є свої цінителі і просто зацікавлені відвідувачі галерей, залів, різних майданчиків, де, зокрема, виставлені твори сучасного мистецтва в усьому розмаїтті нинішніх художніх практик – живописні полотна, інсталяції, перформанси тощо. Як і раніше, є багато охочих поспілкуватися із визнаними у світі шедеврами із музеїв, які витримали випробування часом. Кінематограф, попри втрачені позиції наймасовішого і найдоступнішого з мистецтв, також має свою аудиторію.

Тобто йдеться про те, що домашнє споживання не задовольняє всіх потреб особи. Є якісь важливі причини, які спонукають людину відвідувати театри, кінотеатри, концерти, художні галереї, виставки, фестивалі тощо. Звідси в контексті заявленої в даній статті теми постають два питання, які потребують відповіді: по-перше, які саме потреби прагне задовольнити споживач у спілкуванні з мистецтвом у різноманітних закладах культури, по-друге, важливо визначити динаміку процесів споживання мистецтва як у домашніх умовах, так і в закладах культури загалом.

Тож домашнє споживання, певна річ, має свої принади і переваги. Головна принада в тому, що людина практично необмежена в доступі до неосяжного масиву творів мистецтва, як художнього спадку минулих років, так і творів сучасності, адже до аудіо- і відео-

техніки наразі додаються, як зазначалося, практично необмежені можливості Інтернету. Особливо важливо це для мешканців невеликих міст, сіл, де заклади культури представлені не надто розлого, а гастролі визнаних майстрів – явище рідкісне. Таким чином нові можливості домашнього споживання надають людині відчуття причетності до подій художнього життя, задоволення від власної інформованості, зокрема, про перипетії, які супроводжують процеси створення творів, про поведінку і вчинки людей, які безпосередньо брали участь у цьому процесі.

Переваги достатньо очевидні і, по суті, революційні щодо можливостей залучення до мистецтва. Уперше за всю історію художнього життя споживач сам вирішує, коли і що йому дивитись, слухати, читати. Саме такі можливості надихають декого на думку про те, що домашнє спілкування з мистецтвом може повністю витіснити інші форми споживання.

Дійсно, домашнє споживання повністю виключає будь-який контроль, будь-яку регламентацію щодо кількості творів, обраних видів і жанрів. Особливий інтерес тут викликає ситуація із жанрами, які обирають споживачі вдома, без контролю з боку панівної в суспільстві культурної доктрини з її чіткою ієрархією значущих жанрів. Йдеться про те, що з подачі цієї доктрини маємо кілька жанрів, які знаходяться на нижчих щаблях ієрархії, і в недалекому ще минулому визначалися як «низькі». В умовах повної приватності споживач може насолоджуватися якраз «низькими» жанрами, не боячись втратити статус культурного члена суспільства. До «низьких» жанрів відносять передусім детективи, мелодрами, комедії. Як свідчать соціологічні опитування впродовж кількох десятиліть, як за радянських часів, так і за роки незалежності, саме ці жанри є лідерами споживчих уподобань. Та і власний досвід підказує, що небагато знайдеться, скажімо, читачів, глядачів, хто відмовиться від знайомства з детективом, де присутня таємниця, добре закручена фабула, неочікуваний фінал тощо. Тож принади і переваги домашнього споживання дійсно відчутні. Крім всього іншого, домашнє споживання визначається великою мірою способом життя, і виступає як одна зі складових структури повсякденності сучасної людини.

Та постає друге питання – чому за таких можливостей значна частина аудиторії мистецтва не обмежується домашніми формами споживання, і відвідує заклади культури? Для того, щоб відповісти на це питання, треба звернутися до розгляду низки чинників, які зумовлюють таку поведінку.

Першими в цьому ряду постають потреби, які не можливо задовольнити при спілкуванні з мистецтвом у домашніх умовах. Вище

ми вказали на те, що домашні форми спілкування вбудовані в структури повсякденності. Але повсякденність з усталеним розпорядком дня, повторюваністю дій, як у домашніх справах, так і у виробничій діяльності, емоційно виснажують людину. Виникає потреба вийти з цього запрограмованого кола життєдіяльності. Отже, провідним мотивом спілкування з мистецтвом поза домом виступає прагнення вийти за межі повсякденності й отримання нових вражень та переживань. Додамо, що цьому сприяє і відчуття подієвості як контрверсія буденності.

Можна стверджувати, що потреба в емоційному насиченні, у переживанні сильних яскравих почуттів надзвичайно важлива для нормальної життєдіяльності людини. Саме задоволення цієї потреби – важливий чинник психофізіологічного відновлення людини, що є обов'язковою умовою її здоров'я, душевної рівноваги, гармонізації стосунків з оточуючим її світом. Зрозуміло, що мистецтво саме по собі є могутнім джерелом емоційного насичення, психологічної розрядки, позитивного впливу на почуттєву сферу. Але ця його дія посилюється тим, що зустріч з твором за межами власного помешкання сприймається особою як подія, хоча, можливо, далеко не завжди як факт біографії, проте набагато значуща, ніж звичний набір подій, з якими стикається людина кожний день.

Іншим важливим чинником, що приваблює особу до поза домашнього споживання мистецтва, є потреба в спілкуванні. Причому спілкування це має кілька аспектів. Перший – спілкування з твором, причому з твором, який виконується безпосередньо в присутності споживача, наживо. Тобто йдеться про види мистецтва, які передбачають наявність виконавця або групи виконавців – театральні постанови, оперні та балетні вистави, музичні концерти – від філармонічних до естрадних, у залах, на стадіонах і майданах тощо. Коли ж йдеться про види мистецтва, специфіка яких передбачає інші форми спілкування з аудиторією, як це притаманно для всіх видів і жанрів просторових мистецтв – живопису, скульптури, це спілкування набуває дещо іншого характеру. Можна сказати, що відбувається внутрішній діалог між реципієнтом і автором у момент споглядання полотна чи скульптурної композиції.

Крім того, якісно іншому характеру спілкування з мистецтвом поза домом сприяє також те, що воно відбувається, так би мовити, на території мистецтва. Це дуже важливий чинник, що посилює дієвість спілкування з художнім твором, сприяє реалізації його впливового потенціалу. Людина в цій ситуації вже не відволікається на домашні справи і життєві проблеми, а повністю поринає в спілкування з твором.

Ще один аспект – спілкування з приводу мистецтва, коли людина має можливість ділитися враженнями зі своїм супутником або ж супутниками, з оточуючими під час і після зустрічі з творами. Крім того, багато з нинішніх форм поза домашнього спілкування з мистецтвом, скажімо, естрадні концерти, концерти рок-музики тощо, виступи так званих культових виконавців та груп спонукують до активного спілкування величезної аудиторії між собою. Причому виникає особлива атмосфера єднання в любові до кумирів, що стає приводом для об'єднання в групи «фанатів».

Явище останніх років – віртуальне спілкування з приводу спожитих творів. Зрозуміло, що йдеться про Інтернет, де на численних форумах, чатах, сайтах йде обговорення виступів різних музичних груп, виконавців, нових течій тощо. Тобто така собі післядія в спілкуванні з приводу спожитого. Люди обмінюються враженнями, виставляють свої оцінки, дискутують щодо їхніх переваг і недоліків.

Окремо слід вести мову про мотиви долучення до мистецтва в поза домашніх умовах. Не всі ці мотиви концентруються навколо дозвіллевих практик. Можна виділити споживацьку поведінку, яка вмотивована бажанням підтвердити свій соціальний статус. Така стратегія у стосунках з художньою сферою має тисячолітню історію. Використання художнього твору як легітимізації статусу можновладця, мабуть, є однією з первісних функцій мистецтва.

Саме палаци можновладців, культові споруди всіх часів і народів були вмістилищами художніх доробок, концентрацією творчих надбань доби, що і визначали поступ мистецького процесу. Тільки з середини другого тисячоліття, з появою технічних можливостей тиражування – книгодрукування, передусім удосконаленням засобів малювання – винайдення олійних фарб тощо почався процес демократизації долучення до мистецтва, який завершився утвердженням у суспільному просторі масової культури. Однак щодо виділеного нами статусно-престижного споживання додамо, що воно має місце й сьогодні.

Так, скажімо, представники певного прошарку українського суспільства, зрозуміло, що йдеться про людей, які на запитання «Визначте матеріальний стан Вашої сім'ї?» відповідають, що живуть у повному достатку – це 0,8% респондентів, стосунки з мистецтвом значною мірою вибудовують для підтвердження свого суспільного статусу. Відвідування прем'єрних спектаклів, гастрольних виступів відомих виконавців зі світовими іменами дуже сприяють цим намірам. Не секрет, що ціни на такі заходи навіть для володарів середнього гаманця, виглядають захмарними. Також треба враховувати,

що присутність на таких вечірках, які перетворюються на світський захід, зі своїми атрибутами, ритуалами, теж передбачає значні витрати. Це якраз той випадок, коли «по одержке зустрічають». Або ж сучасною мовою учасники повинні дотримуватися певного dresscod – одягу від найдорожчих світових брендів – який би підтверджував їхню матеріальну спроможність. Тобто цей вид спілкування з мистецтвом постає як певна інвестиція в легітимацію своєї належності до «вищого світу».

Таким чином, мистецький захід, відвідування якого вже постає як демонстрація престижної поведінки, перетворюється на майданчик, де вирішуються прагматичні для певного суспільного кола завдання.

Щодо аналізу тенденцій, які визначали процес художнього споживання в Україні в останні три десятиліття, то, нагадаємо про наші застереги щодо застарілих методологічних засад, які парадоксальним чином сприяли міфологізації уявлень щодо ролі мистецтва в суспільстві та спрощених положень стосовно його впливових можливостей на людину. Тому передусім виходитимемо з об'єктивних чинників, які визначають художнє споживання в останні десятиріччя. Такий підхід, на нашу думку, дасть змогу уникнути хибних тверджень щодо занепаду культури і духовного зубожіння масової аудиторії.

Дані нашого моніторингу «Українське суспільство» свідчать про те, що споживання художнього продукту в різних формах присутнє в житті пересічного українця. Звісно, воно зазнає певних змін, але ці зміни головним чином постають похідними від соціальних змін, що впливають на спосіб життя, від стану економіки і значною мірою зумовлюються змінами в технічних можливостях доступу до витворів мистецтва.

Звісно, можна бідкатися, скажімо, щодо відсотків відвідування кінотеатрів, які впродовж майже трьох десятиліть досягають тільки однозначних чисел. Можна називати причини такої ситуації: соціальні – занепад прокатної сфери, через руйнування сільських клубів, перепрофілювання багатьох кінотеатрів, економічних – зависокі ціни на квитки для багатьох громадян України, творчих – фактична зупинка кіновиробництва в 1990-х роках через втрату підтримки з боку держави тощо. Але всі ці обставини стосуються не самого кінематографу як виду мистецтва, а змін, які відбувалися в сферах його поширення, умовах долучення до нього, і частково виробництва художнього продукту.

Але ж зрозуміло, що споживання кінопродукції просто змінило свої локації. Воно перемістилося в оселі громадян. Телеспоживання,

свою чергою, посприяло утвердженню такого екранного формату, як серіальність. Звісно, серіальність не було винайдено телебаченням. Ще в XIX столітті, спочатку на сторінках газет, а потім і журналів друкувалися частинами романи, які приваблювали читачів усіх верств населення. Однак треба зазначити, що друкування романів частинами не внесло якісних змін у цей жанр літератури, як і в літературу в цілому. Телесеріали якраз значно розширили межі кінематографу. Звісно, що телепродукція має свою специфіку як втілення матеріалу, так і його сприйняття. Але робота телеоператорів, акторів, художників, композиторів тощо базується на засадах, що визначали становлення і розвиток кінематографу.

Взагалі, варто зазначити, що серіали, власне ставлення до них у суспільстві, – це окрема тема. Серіали можна розглядати як майданчик, на якому випробовуються на відповідність положення вже зазначеної нами панестетичної теорії. Саме з її подачі тиражується думка, що серіали постають як загроза духовному здоров'ю глядачів, зводячи нанівець зусилля фахівців впливати на формування прагнень до самовдосконалення особи, розширення її ціннісно-сміслових горизонтів. Як на нашу думку, це дуже спрощений підхід і до художнього процесу як такого, і до потреб споживача, і до особливостей функціонування мистецтва в певну добу. Серіали, а їхнє жанрове розмаїття сьогодні надзвичайно широке, також як і твори інших видів мистецтва бувають різними за своїми художніми якостями.

Щодо інших видів мистецтва варто зважати на те, що з сотень, а то й тисяч творів, скажімо, літератури, з часом у колі читацького, експертного інтересу залишаються кілька десятків. Інші занурюються у культурний шар, стаючи його частиною. Кінокритики час від часу визначаються з кращими фільмами «всіх часів і народів», називають або десять, або сто кінотворів. А де ж інші тисячі і тисячі стрічок? Навіть якщо вони осідають у фільмотеках і згадуються переважно у працях фахівців, вони, безумовно, формували смисловий контекст доби, впливали на її ціннісний континуум і продовжують свою дієвість, постаючи як частина культурного дискурсу.

Серіали стали частиною повсякдення для значної частини населення. Про це свідчать відповіді 22% споживачів цього продукту. Водночас відомо, що знавці, експерти не шкодують негативних характеристик на адресу серіалів, вважають, що вони сприяють деградації особи. Таке ставлення якраз і можна пояснити давніми намаганнями інтелектуалів «зробити всіх щасливими». Шлях до цього, на їхню думку, пролягає, на що ми вже звертали увагу, через спожив-

вання творів, які відносять до «високого мистецтва», яке має такий собі знак якості.

Ці претензії мають умоглядний характер і базуються переважно «на добрих намірах» і вірі в «чарівну силу» мистецтва. Ще раз зазначимо, що стосунки людини з мистецтвом упродовж всієї історії завжди були зумовлені об'єктивними за характером чинниками. Об'єктивно зумовлена і нинішня ситуація зі споживання мистецтва. Ми вже відзначали це вище. Зокрема, наявність серіалів у репертуарі мільйонів споживачів, зокрема, переконливо унаочнюють цю ситуацію.

Таким чином, аналізуючи тенденції, що відбуваються у сфері художнього споживання, маємо розуміти, що, по-перше, потребує зміни ставлення до мистецтва як позачасового явища. По-друге, точкою відліку змін, що відбуваються в усіх ланках його функціонування, можуть бути тільки об'єктивні процеси, що зумовлюють життя суспільства. По-третє, оцінки цих процесів, зокрема, процесів споживання, мають базуватися не на умоглядних підходах, із запрограмованим належним, а на можливостях сутнісного. Тобто на реаліях художнього процесу, їхньої соціальної зумовленості.

Виходячи з цих позицій можемо констатувати, що пересічний українець, для якого спілкування з мистецтвом більшою мірою постає як дозвіллева практика, що є частиною повсякдення, за бажанням має можливості задовольнити свої потреби. Для цього, як ми вже не раз зазначали, йому не потрібно докладати особливих зусиль. Цифрове телебачення, Інтернет здатні виконати будь-який його запит. Споживачі, для яких спілкування з мистецтвом виходить за межі дозвіллевих практик, а сприймається як співучасть у мистецькому процесі, також мають можливість задовольнити свій інтерес. Адже художнє життя в Україні представлене всіма видами і жанрами мистецтва. Є можливість долучитись до різних напрямів і течій, які розгортаються як частина світового мистецького дискурсу.

Отже, зміни в споживанні художнього продукту на вітчизняному просторі постають як складова змін, що відбуваються в суспільстві загалом.

Джерела

Арватов, Б. И. (1928). Современный художественный рынок и станковая картина. *Новый ЛЕФ*. № 2. С. 7-11. URL: <http://www.ruthenia.ru/sovlit/j/3326.html>

ЗМІНИ УЯВЛЕНЬ ГРОМАДЯН ПРО СУСПІЛЬНИЙ ЛАД: 1990-2021 роки

(Замість післямови)

Аналіз тридцятирічного періоду незалежності України – це на-самперед дослідження політичного транзиту в країні. Починався він з того, що наприкінці 1980 – на початку 1990-х у суспільній свідомості центральне місце зайняли дискусії про демократію, верховенство права, поділ влади, гласність, свободу слова, права людини, плюралізм думок, багатопартійність тощо. Лідери громадської думки того часу – письменники, публіцисти, журналісти, науковці, дисиденти – критикували однопартійну систему, партійно-радянську номенклатуру, застій у розвитку суспільства, приховування фактів про історичне минуле, стан довкілля тощо. Критика згаданих явищ передбачала їх викоринення, подолання, а отже, і організацію життя суспільства по-новому, без таких деформацій. Особливо гостро ці проблеми обговорювались під час виборів з'їзду народних депутатів СРСР на початку 1989 року. Саме тоді окреслилися основні теми політичних дискусій на найближчі роки. Ще більшого напруження суспільна полеміка досягла під час роботи з'їзду.

В Україні додатковий імпульс політичним суперечкам наприкінці 1989 – на початку 1990 року дала виборча кампанія до Верховної Ради УРСР. На передвиборчих зборах, мітингах, сходах проявилися перші кроки парламентаризму як активного суспільно-політичного процесу, в якому громадяни побачили ефективний спосіб впливу на владу. Щоправда, тоді переважали ще наївні уявлення, що достатньо обрати до Верховної Ради республіки порядних людей, які проголосують за справедливі, потрібні державі та суспільству закони, і тим самим будуть подолані всі труднощі, переможені всі соціальні вади. Актуальними для підготовки та впровадження у суспільну практику тоді бачилися ті закони, які б визначали державний статус республіки, характер її громадянства, а отже, забезпечили б вихід із економічної кризи, що почалася, дали б змогу знайти кошти для подолання наслідків Чорнобильської катастрофи та вирішення екологічних проблем. З таких позицій починались уявлення населення про своє бажане майбутнє в останні роки перебудови.

Тому ключовим політичним питанням 1990 року стало питання про державний суверенітет України. З перших же засідань Верховної Ради УРСР XII скликання розпочалася робота над Декларацією про державний суверенітет. Слід наголосити, що уявлення про державний суверенітет, як і про інші політико-правові явища, завжди є продуктами свого часу. Природно, що Декларація про державний суверенітет України була дітищем уявлень українських політиків кінця 80 – початку 90-х років ХХ століття. Згадаємо лише два з тодішніх стійких уявлень, які до сьогодні розчинилися у суспільній свідомості. Одне з них полягало в тому, що для значної частини політично активних громадян державний суверенітет уявлявся у вигляді доволі жорсткої автаркії, повної незалежності від інших держав, союзів та міжнародних організацій. Друге уявлення, навпаки, було пов'язане з упевненістю, що світ все більше об'єднуюватимуть загальні, універсальні, загальнолюдські цінності. Цю ідею висунув улітку 1989 року відомий американський політолог та економіст Ф.Фукуяма у своїй статті «Кінець історії» у журналі *The National Interest*, яка була передрукована в СРСР у журналі «Вопросы философии» [Фукуяма, 1990].

На його думку, ера протистояння ідеологічних цінностей пішла в минуле, настав «кінець історії». До речі, вона добре вписувалася в загальне тло суспільної свідомості, яка існувала на той час, оскільки не суперечила горбачовським ідеям «нового мислення» та «загальнолюдських цінностей», які проповідувалися партійними органами у нас у країні з кінця 1980-х років. Останні насправді виявилися, щоправда, західними ліберальними цінностями, на яких трималася концепція «кінця історії», тобто, по суті, ідея «нового мислення» передувала фукуямівській концепції перемоги західних цінностей у всьому світі.

Проте ідеї «нового мислення» і «кінця історії» мали чимало прихильників і в нашій країні. В уявленнях багатьох громадян вони були близькі до ідеї конвергенції двох світових систем, зближення країн із різним суспільно-політичним устроєм, а отже, суперечили позиції автаркічного суверенітету. Про розбіжність думок українців щодо сутності суверенітету свідчить емпіричне дослідження киян, проведене під керівництвом Н. Паніної та М. Чурилова 7-17 вересня 1990 року. На запитання «Який шлях розвитку України, на Вашу думку, кращий?» 70% респондентів відповіли: «розширення самостійності у межах Радянського Союзу», а 25% – «вихід зі складу СРСР» [Архів автора].

До речі, в ті роки тема зближення Сходу та Заходу була в мейнстрімі політичного життя. Нинішні покоління міленіуму та Z про

цей час, у кращому разі, тільки читали. Сьогодні переважання миролюбної тематики на сторінках західної та радянської, а потім і новоукраїнської, преси вже важко уявити. Тому нині у молодих політиків і виникають розмови про те, що Україна мала зберегти ракетно-ядерну зброю. Але в тих умовах стояти на позиції збереження ракетно-ядерного потенціалу, що знаходився на території країни, не тільки для керівників нової української держави, а й для всіх політиків, які діяли на той час, було б самогубством. Ми тут навіть не згадуємо про технічну неможливість вичленувати кілька десятків ракет із системи Ракетних військ стратегічного призначення СРСР та підпорядкувати їх новому центру управління (якого не тільки не було в природі, а навіть уявлення про нього не існувало), а також про те, що країни – «гаранти» Будапештського меморандуму не дозволили б розповзтися ядерній зброї по нових державах, тобто допустити виникнення для них нових гіпотетичних супротивників із смертоносною зброєю – і це головне. До того ж такий перебіг подій суперечив би міжнародному договору про нерозповсюдження ядерної зброї, який підписала переважна більшість країн світу, включаючи Україну. Крім того, міжнародне інформаційне тло, що існувало тоді, так звана світова громадська думка, ще більше зміцнювали цю позицію «гарантів». Не слід забувати й особливу українську громадську думку стосовно всього того, що становило загрозу радіаційного зараження, яка сформувалася після Чорнобильської катастрофи, яка переживалася більшістю населення як актуалізована травма. Сьогоднішні критики відмови України від ядерної зброї демонструють кричуще незнання історії.

На жаль, серед них є чимало і тих, хто представляє органи державної влади. Їхній моральний рівень настільки примітивний, що вони можуть собі дозволити публічно заявити, що слід було «залишити ядерний потенціал», завдяки якому «ми могли б шантажувати весь світ, і нам би давали гроші на обслуговування, як зараз це відбувається у багатьох інших країнах» [Арахамія вважає помилкою.., 2021].

У тих умовах заявити про необхідність налагодити виробництво ядерної зброї у себе в країні, або висловити, нехай навіть гіпотетичну, думку про можливість вкинути свою державу у війну, в якій можуть загинути кілька мільйонів співгромадян, означало б для політика підписати собі вирок. Після таких слів уже можна було однозначно не розраховувати на підтримку виборців. Втім, зважаючи на все, сьогоднішніх «яструбів» цікавить не історична правда, а поточна політична кон'юнктура. А тема збереження Україною термоядерного потенціалу дає їм змогу успішно спекулювати на темі патріотизму.

Отже, в такій суспільній атмосфері йшло формування уявлень населення України про державну незалежність. Ще однією ознакою, що розкриває тогочасне розуміння суверенітету України її населенням, є ставлення до самостійного громадянства України. У згаданому вище опитуванні киян у вересні 1990 року на питання «Зараз ми всі громадяни СРСР. Чи хотіли б Ви особисто бути громадянином України, а не громадянином СРСР?» 44% респондентів відповіли «так, хотів би», 20% – «ні, не хотів би», 23% заявили «мені це байдуже», а 13% виявилось важко відповісти. Як видно із відповідей, ситуація навіть серед киян була неоднозначною. Хоча тенденція на здобуття самостійного українського громадянства явно простежувалась.

Ще одне емпіричне соціологічне дослідження тих років показує наростання кризових тенденцій у громадянській самоідентифікації людей. У середині 1980-х років – у період стабільного етапу життя суспільства – більшість громадян СРСР ідентифікувала себе як радянська людина. У процесі горбачовської перебудови, коли були піддані критиці найважливіші ідеологічні, політичні, історичні, культурні цінності, що панували до цього в суспільстві, стали проявлятися симптоми ідентифікаційної кризи. Так, у загальноукраїнському емпіричному дослідженні, яке було проведено в 1989–1990 роках в Інституті філософії АН УРСР під керівництвом Б. Попова, зафіксовано вже менше половини респондентів, які ототожнювали себе з радянською людиною – 42,5%. Однак цей тип самоідентифікації ще залишався найбільшим серед всіх варіантів самоототожнення. Представниками свого народу (етнічна ідентичність) себе вважали 34% опитаних, жителями даної місцевості (регіональна ідентичність) – 31%, людиною ХХ століття (наднаціональна ідентичність) – 15%, людиною світу (космополітична ідентичність) – 12%, людиною європейської культури (культурна ідентичність) – 7%, людиною східної культури (теж культурна ідентичність) – 2%, не думав про це – 6%, не відповіли – 5%. Ці відповіді вказують на те, що значна частина людей уже відчувала певні труднощі за необхідності ідентифікувати себе в суспільному просторі. Водночас вони вказують і на те, що вже за часів перебудови розвинулася ідентифікаційна криза у сфері відносин особистості та держави.

Такими були у 1990 році уявлення громадян про суверенітет та незалежність України. То були стартові позиції на шляху змін громадянської самоідентичності. У наступні роки, а точніше, навіть місяці, під впливом подій, що відбувалися в інших союзних республіках (криваві міжнаціональні конфлікти, вихід зі складу СРСР), а також під впливом політичних подій у Москві, погляди українських

громадян щодо своєї позиції в системі відносин з державою, а також на суверенітет та незалежність України радикалізувалися.

Про результати процесів зміни громадянської ідентичності, що відбувалися протягом майже трьох десятиліть, дає уявлення соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України. Він розкриває динаміку змін уявлень населення щодо багатьох економічних, соціальних, політичних, духовно-культурних та інших суспільних процесів, починаючи з 1992 року. Анкета моніторингу має широкий набір базових питань, що охоплюють основні сфери життя суспільства. Крім базових, моніторинг містить додаткові питання, які ставили респондентам з інтервалом у кілька років, а також запитання, які ставили лише один раз у будь-якому році. Однак кожен тип цих питань є дуже цінним, оскільки дає змогу побачити доволі повну картину ставлення населення до різних актуальних проблем українського суспільства.

Якщо повернутись до аналізу змін громадянської самоідентифікації, то дані нашого моніторингу показують, що після проголошення незалежності України та запровадження українського громадянства розпочався складний процес становлення нової громадянської самоідентичності. Вже в 1992 році на запитання «Ким Ви себе перш за все вважаєте?» 46% респондентів відповіли: «громадянами України». Водночас 13% респондентів ідентифікували себе як громадян Радянського Союзу, а ще 24% відносили себе у першу чергу до мешканців села, району чи міста, в якому проживали. Транзит громадянської самоідентичності триває по сьогодні. У 2020 році вважали себе насамперед громадянами України 62% опитаних, 24% ще продовжували вважати себе мешканцем, села, району чи міста, в якому проживають, а 3% ідентифікували себе як громадяни СРСР.

За прожиті десятиліття люди вже глибше стали розуміти і розрізняти явища громадянства та суверенітету країни. Практика переконала їх, що неможливо жити без залежності від інших держав та міжнародних суб'єктів. Передусім це проявляється як економічний взаємозв'язок, а також як політична, військова, культурно-духовна взаємозалежність. Загрозу для суверенітету держави становить втрата гармонійності, симетричності та рівності взаємозв'язків у цих сферах. Однією із серйозних загроз суверенітету є надмірне втручання зовнішніх суб'єктів у внутрішню і зовнішню політику. У цій ролі виступають представники урядів і парламентів окремих держав, неформальні об'єднання послів провідних держав світу, міжнародні інституції (МВФ, СБ, ЄБР та ін.). Вони дедалі частіше диктують нашому уряду, парламенту і навіть органам судової влади рішення, як їм

вчиняти з тих чи інших питань. Оскільки країна перебуває в ослабленому економічному і фінансовому стані, то її керівники частогусто потрапляють у ситуації, коли бувають вимушені або приймати виставлені невивідні умови зовнішніх суб'єктів, або заганяти країну в ще складнішу кризову ситуацію. Навіть діючий Президент України, попри дипломатію, визнав, що «є «маяки», яких МВФ очікує від України, зокрема судова реформа, і ще багато питань. Сьогодні транш прив'язаний саме до таких «маяків» [Президент про МВФ..., 2021]. Якщо ж говорити прямо, то це не «маяки», а жорсткі умови, як повинні поводитися державні органи суверенної, за Конституцією, держави, які закони і нормативні акти мають приймати.

Наведемо лише один приклад подібних вказівок іззовні, зроблених останнім часом. Україні наполегливо порадили надати іноземним громадянам право контролю над формуванням персонального складу Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та Вищої ради правосуддя України. Так, у спільній заяві Посольства США та Представництва Європейського Союзу в Україні наголошується, що «Венеційська комісія вважає надання міжнародним членам комісії переважного голосу у разі рівності голосів після повторного голосування прийнятним з точки зору національного суверенітету» [У США та ЄС закликали..., 2021]. Проте традиційні уявлення у громадян України про суверенітет дещо відрізняються від наведеної точки зору. Занадто часті зовнішні підказки, як діяти нашим владним структурам у проведенні внутрішньої політики, помітно впливають на їхню точку зору щодо незалежності нашої країни. Емпіричне дослідження, проведене Центром Разумкова до тридцятирічного ювілею новітньої України, показало, що незалежною її вважають лише 56% опитаних, а 39,5% дотримуються протилежної думки. У регіональному розрізі ці показники ще більш різочі. Якщо на заході країни 80% опитаних дотримуються думки, що наша країна є незалежною, то на півдні і сході лише 37,5% і 39% відповідно [Майже 40% громадян..., 2021]. А роком раніше в нашому моніторингу стояло запитання на цю ж тему, але по-іншому сформульоване. У ньому у респондентів цікавились, якою мірою в країні забезпечується самостійність у вирішенні питань державного будівництва без втручання зовнішніх політичних сил. Лише 11% опитаних відповіли «достатньою мірою», а 37% сказали «майже не забезпечується» і ще 37% - «забезпечується лише частково».

Така поведінка згаданих зарубіжних інститутів усередині країни формує негативні оцінки в українських громадян щодо них. У 2020 році, за даними нашого моніторингу, 25% респондентів

вважали, що МВФ, Світовий банк та інші міжнародні фінансові організації справляють дуже негативний вплив на зміни, що відбуваються в нашому житті, ще 22% – негативний вплив. Не менш негативно ставиться значна частка українських громадян і до впливу на зміни в нашому житті іноземних радників та дипломатів. 23% опитаних заявили, що вони справляють дуже негативний вплив, а 24% – негативний вплив.

Такі уявлення громадян про основу основ існування держави – її суверенність – навряд чи можна назвати оптимістичними і що так її уявляли покоління українців років проголошення незалежності. Зрозуміло, що кричущі перекося у функціонуванні державних органів: у системі судочинства, в органах прокуратури та інших силових органах, як і багато суспільних пороків у інших сферах, що підривають державність, необхідно рішуче і негайно викорінювати. Проте робити це слід не за рахунок втрати частини державного суверенітету, не за допомогою зовнішніх агентів, а спираючись на потенціал свого суспільства.

У суспільній свідомості в період розбудови швидко поширився термін «правова держава». Він став популярним, як у політиків, так і в активістів нових громадських організацій. У цей термін люди вкладали різні смисли. Але загальним у всіх розуміннях було те, що він протиставлявся беззаконню дій влади, коли замість закону користувалися так званим телефонним правом. Подібна практика отримала масове засудження на зустрічах виборців під час виборів до Верховної Ради СРСР у 1989 році та під час виборів до Верховної Ради УРСР у 1990 році. Депутати у своїх програмах обіцяли своїм виборцям, що голосуватимуть за закони, які забезпечуватимуть у державі верховенство права. Вже в преамбулі Декларації про державний суверенітет України йшлося про необхідність «побудови правової держави» у країні. Під цим поняттям малося на увазі панування права в організації та функціонуванні інституту держави, поділ влади, а також забезпечення прав та свобод громадян. У III розділі «Державна влада» Декларації зазначалося: «Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову». А в IV розділі «Громадянство Української РСР» цього ж документа стверджується: «Всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією Української РСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР».

Ці засади були пізніше закріплені в Конституції України. Її стаття 1 стверджує, що «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». А стаття 8 конкретизує і пояснює,

що означає поняття «правова держава». «В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується». На жаль, чим далі від часу проголошення основних принципів Української держави, тим частіше порушується принцип панування права у діяльності держави. У суспільстві і державі за три десятиліття так і не вдалося створити відповідну цьому принципу правову атмосферу і правове середовище.

У період проголошення незалежності навряд чи хто здогадувався, що принцип поділу влади може стати однією із проблем в управлінні державою. Проте в політичній практиці за ці роки відбулися не просто окремі інциденти протистояння гілок влади з різного роду питань, але це явище стало майже систематичним, оскільки проявлялось у різних формах гостроти, чи не в усі роки незалежності. Протистояли Президент і Верховна Рада, Президент і Кабінет Міністрів, Президент і Верховний Суд, адміністрації, офіси президентів і Кабінет Міністрів та Верховна Рада. Протистояння докотились до ворожнечі між міністерствами, між Генеральною прокуратурою і НАБУ, між НАБУ і САП тощо.

У перші роки незалежності були зроблені кроки по зміцненню судової гілки влади. Ще в 1992 році була прийнята «Концепція судово-правової реформи», а в 1994 році – Закон «Про статус суддів». Найскладнішим завданням стало закріплення у державній практиці незалежності судів. Спокуса впливу на суди випливала вже з того, що фінансування судів залежало від виконавчої влади. В умовах же економічної кризи, недофінансування коштів для нормального функціонування судів, затримки виплати зарплати суддям та іншим працівникам цих установ, надавало можливість маніпулювати коштами, а отже, і впливати на рішення судів. З іншого боку, серед суддів набула поширення корупція. Крім того, олігархізація економіки, вплив олігархів на різні аспекти суспільного життя не оминули й судову систему. Суддям та їхнім родичам інколи погрожують, залякують, але й дедалі частіше роблять «подарунки», до того ж вони й самі нерідко на це натякають, а то й відкрито вимагають. Суди всіх рівнів стають знаряддям у руках багатіїв для вирішення господарських питань на свою користь. Верхній щабель судової системи втягнутий у легалізацію політичного режиму, а в багатьох випадках перетворився на інструмент

політично вмотивованих переслідувань. Урешті-решт, це призвело до різкого падіння довіри населення до судів.

Практика повсякденного життя поступово переконувала громадян у численних порушеннях Конституції і законів. Вони стали свідками того, як державні чиновники та багатії не дотримуються діючих у країні законів і при цьому уникають покарань. У нашому моніторингу довіра/недовіра громадян до судів фіксується з 2002 року по сьогодні. На початку нашого вивчення довіри населення до судів 54% громадян оцінювало його, як «зовсім не довіряю» і «переважно не довіряю». У наступні роки рівень недовіри до судів коливався у межах 51–74%. Піковими точками були 2013, 2015, 2017 роки, коли рівень недовіри до судів сягав 74–75%. У 2020 році зовсім «не довіряли» і «переважно не довіряли» судам 64% респондентів.

Громадяни бачили, а нерідко й відчували на собі порушення прав людини державними органами, конкретними посадовцями. На запитання, чи вистачає респондентам дотримання в країні прав людини, позитивно відповіли лише 10%. Проте 53% зазначили, що їм цього не вистачає. Права людини в ситуаціях виживання захищають тільки неурядові організації, які нараховують буквально по декілька людей, які добувають собі хліб насущний цією діяльністю, що стала для них професією. Самі ж об'єкти захисту залишаються об'єктами, а не активними захисниками своїх прав. Вони потерпають від порушення їхніх прав чиновниками на різних рівнях державної влади, що стає причиною зростання напруженості в суспільстві. На запитання «Що, на Вашу думку, найбільшою мірою впливає на зростання напруженості в суспільстві останнім часом?» у 2017 році 41% респондентів відповіли: «безкарність, свавілля чиновників».

Залежність судів від виконавчої влади, непрозорий тиск на них чиновників і олігархів, порушення прав людини викликають у громадян занепокоєння та розчарування станом демократії в країні. Поряд з тим прагнення суспільства до демократії в Україні залишається сильним. 37% респондентів заявили, що для них особисто демократичний розвиток країни є дуже важливим, а ще 34% – скоріше важливим. Зокрема, вони конкретизували, які форми прояву демократії для них мають значення. Для 31% з них особисто дуже важливо, щоб була можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу, а для 34% – скоріше важливо. Ще для 24% респондентів дуже важливо мати можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур, а для 30% – скоріше важливо.

Проте одного прагнення людей до демократії занадто мало для того, щоб вона втілилася у повсякденному житті суспільства. Мож-

на проголошувати свої демократичні прагнення, можна прийняти найдмократичніші закони, створити необхідні інститути демократії, проте насправді її в суспільстві може не бути. Для розгортання демократії необхідні й інші складові. Серед них одне з чільних місць посідає культура демократії. Причому вона стає дійсно дієвим суспільним чинником, коли її має певна критична маса громадян. Без цього існуватиме лише профанація демократії.

Справжньою ознакою високої культури демократії в суспільстві є реальна поведінка громадян, їхня дієва реакція на найбільш актуальні суспільні проблеми. При цьому особливу роль в організації демократичного життя в суспільстві відіграють політичні партії та громадські організації. Саме вони і є тими структурами, що забезпечують демократію, оскільки об'єднують людей з однаковими ідеологічними установками і цінностями, подібними баченнями шляхів подальшого розвитку країни. Такою вбачалася класична модель демократії наприкінці 1980-х років. Численні мітинги вимагали подолання однопартійності і створення багатопартійної системи, гласності, свободи слова. Такою наша демократія представлена і в Конституції України, де в статті 15 записано: «Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова», а в статті 36 передбачається, що громадяни «мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів».

Політичне життя в суспільстві з багатопартійною системою виявилося значно більш складним і заплутаним, ніж здавалася наприкінці 80-х років. Спочатку найбільш активна частина суспільства жваво поринула в політичне життя. Почали створюватися політичні партії, громадські організації. Однак у ці процеси включилася лише незначна частина суспільства. Надалі намітилося розчарування і спад громадської активності. Особливо негативно вплинуло на настрої громадян те, що нувориші, а потім і новоспечені олігархи, почали створювати кишенькові псевдопартії, скуповувати політичні бренди.

В останні роки участь у політичних партіях беруть 1-2% опитаних. Нечисленними залишаються інші громадські організації. Основна ж маса населення – близько 85% – не належать до жодних з громадських, політичних організацій чи рухів. Найбільш помітними проявами суспільно-політичної активності громадян у 2020 році були такі: «переконавав друзів, близьких, знайомих у правоті своїх політичних поглядів» – 18%, «обговорював громадські та політичні

проблеми у соціальних мережах» – 9%; «перераховував гроші волонтерам, армії, благодійним організаціям» – 8%, «не купував певні товари з політичних міркувань – 8%, «збирав підписи під колективними зверненнями, в тому числі в інтернеті» – 3% тощо. Участь же у роботі громадських організацій, соціальних рухів, партій брали лише 2% респондентів. А 65% опитаних у жодному, навіть такому, заході участі не брали. Хоча при цьому на вербальному рівні доволі багато респондентів висловлюють обнадійливі обіцянки. 28% з них заявили, що участь у діяльності політичних партій і громадських організацій особисто для них дуже важлива і скоріше важлива. Щоправда, 45% опитаних сказали, що така участь для них зовсім не важлива і скоріше не важлива, а 27% не визначились з цього питання. Усе це свідчить про те, що насправді у людей невисокий рівень реальної громадянської активності. В чому полягає причина цього явища, сказати складно. Воно потребує подальшого уважного дослідження. Хоча на деякі чинники такого стану поведінки українських громадян вже можна вказати.

Ставлення населення до інститутів демократії значною мірою визначається об'єктивними умовами їхнього буденного життя. В умовах бідності, безробіття, суспільної нестабільності основним способом життя стає виживання. Як правило, в таких суспільних умовах реакція людей на виклики долі є індивідуальною, у кращому разі, сімейною. Як правило, здатність до колективної боротьби, до спільного обстоювання своїх прав втрачається. Обставини життя люди сприймають як природний виклик. Такі надзвичайні ситуації не залишають для людини можливості вибору форм існування. Вона зосереджена лише на одному: як вижити, як уціліти, як здобути найнеобхідніше для себе і для дітей. У таких умовах згортається безліч людських потреб та інтересів, а залишаються лише базові, найнеобхідніші.

Результуючою цих складних і суперечливих процесів є те, що суспільний механізм функціонування демократії, втілення в життя її основних засад дає збої. До нього належать політична нестабільність, перманентні конфлікти різноманітних суб'єктів політики, недовіра до політичних партій і політиків, які в ці роки з'являлись на політичній арені, належали до різних партій, організацій та об'єднань, але в своїй поведінці мало чим відрізнялись один від одного. До цього слід додати те, що періодичні зміни геополітичних векторів розвитку країни, бойові дії на сході країни, невизначеність майбутнього також негативно впливають на суспільну атмосферу, на психологічний стан громадян. У значної частки громадян немає впевненості в тому, що у суспільстві не виникатимуть конфлікти

на політичному ґрунті. 54% опитаних відповіли, що їм не вистачає впевненості щодо появи таких конфліктів. Лише 9% респондентів виставились, що їм вистачає такої впевненості.

Парламентаризм і демократія в українських умовах обернулися політичною турбулентністю. Змінюваність президентської, парламентської і особливо часто виконавчої влади ззовні можна сприйняти як прояв демократії. Однак відсутність у суспільстві демократичних традицій, культури демократії, зрілої політичної еліти, за низької суспільної відповідальності громадян, веде не тільки до дезакраляції влади та втрати нею щонайменшого авторитету, а й до компрометації самого інституту демократії.

Часта зміна команд виконавчої влади подається її піарниками як досягнення демократії. Проте виборність і змінність владних команд не можна абсолютизувати як завжди позитивне явище. У ньому слід бачити ще й інший, більш неприємний, бік, а саме, втрату спадкоємності політичного курсу, неможливість втілення в життя навіть короточасних планів, не говорячи вже про реалізацію державою певної внутрішньої і зовнішньої стратегії. До цієї вади додається ще й та, що через слабкість соціальних інститутів та стану економіки, підтримувані державою програми дають збої. Як наслідок цього, країна з власних причин потрапляє у низку криз. Проте внутрішнє життя країни в нинішніх умовах у багатьох речах (якщо не у більшості) залежить від зовнішніх процесів. Світові кризи не тільки стиснули суспільство своїми лещатами, а й зважаючи на слабкість нашого соціально-економічного організму призвели до жахливих наслідків.

Внаслідок дії всіх цих чинників у сфері політичного життя пересічні українці відчувають дискомфорт і тривогу. На запитання «Як би Ви оцінили в цілому політичну ситуацію в Україні?» на тридцятому році існування новітньої держави 62% опитаних заявляють, що вона напружена, а ще 19% – що вона критична, вибухонебезпечна. Отже, більше ніж три чверті населення країни (81%) сприймає політичну атмосферу в суспільстві як тривожну. При цьому відмінності в оцінці політичної ситуації між віковими групами є незначними. 61,5% молоді віком до 30 років її вважає напруженою, такою ж її вважає 60% людей середнього віку і 64% людей старшого віку.

На цьому тлі в суспільстві значно поширена думка, що начебто Україні взагалі не потрібна багатопартійність. За цим стоїть розчарування людей у результатах діяльності партій, у їхній відвертій підпорядкованості олігархам, у нездатності протягом трьох десятиліть вивести країну з кризового стану. Дані нашого моніторингу демонструють, як протягом майже тридцяти років зростала зневіра

в багатопартійну систему. Якщо в 1994 році 36% респондентів позитивно відповідали на запитання «Чи потрібна, на Вашу думку, Україні багатопартійна система?», то з роками прихильників цієї точки зору меншало, і в 2020 році таку думку поділяли лише 26%. Водночас кількість тих, хто був проти багатопартійної системи, з роками збільшувалося. Інколи вони становили більше половини населення (у 2002 р. – 51%). Загалом же загальний тренд у ці роки спрямований на збільшення кількості супротивників багатопартійності. У 2020 році 34,5% опитаних вважали, що нашій країні не потрібна багатопартійна система.

Це один із симптомів розчарування певної частини населення однією із засад демократії – багатопартійністю. Проте цей симптом не поодинокий. Так, вихід із довготривалої системної кризи суспільства, з політичної нестабільності та напруженості, подолання явищ недотримання законів, порушення прав людини, корупції та наведення порядку в країні багато пересічних громадян вбачають у концентрації влади в руках одного чи декількох сильних лідерів. На запитання, чи згодні Ви з думкою, що «декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії», позитивно відповіли 56% опитаних, натомість негативно лише 23%.

Поширеність думок щодо ефективності авторитарного типу керування країною підтверджуються й іншими уявленнями населення. Вони зумовлені конкретною ситуацією в країні. Зокрема, сьогодні перед українськими громадянами стоїть безліч суспільних викликів і загроз, на які вони реагують у першу чергу. На запитання, чого люди наразі бояться найбільше, на перші місця серед загроз поставили такі: безробіття – 71%; зростання цін – 65%; невиплата зарплат, пенсій – 58%; пандемії коронавірусу – 44%; нападу зовнішнього ворога – 43%; зростання злочинності – 41%; зупинки підприємств – 38%; голоду – 35% тощо. Інші проблеми відсуваються на периферію актуалізованої свідомості. Тому не дивно, що лише 13% респондентів заявили, що бояться встановлення диктатури в країні.

Спокійне і навіть поблажливе ставлення значної частки населення до можливості встановлення в країні авторитаризму та диктатури сусідить з їхньою недовірою до політичних партій, до неспроможності політиків ефективно керувати країною. Тобто в країні виникла криза політичних еліт. На рівні думок громадян це явище виглядає так. На запитання «Який рівень Вашої довіри політичним партіям?» 32% респондентів відповіли, що зовсім не довіряють, 33% – що переважно не довіряють. А цілком довіряють менше ніж 1% опитаних. До них примикають ще 6% тих, хто переважно довіряє. Досить велика частка громадян не має з цього питання усталеної думки – 28%.

Високий рівень недовіри до політичних партій як інститутів конкретизується в тому, що громадяни не вбачають у них суб'єктів, яким можна було б делегувати владу. На запитання «Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?» 37% респондентів відповіли негативно. Стільки ж не мають чіткої відповіді на це запитання. А ті, хто вважає, що в країні є певні партії чи рухи, які здатні очолити країну, становлять лише трохи більше чверті населення.

Отже, романтичні уявлення громадян, що існували наприкінці 1980-х років – тепер ми вільно оберемо до органів влади найбільш чесних, моральних, професійних і розумних людей, які організують вільне, справедливе, заможне життя в країні – з роками дедалі більше розвіювалися. Хоча інститути демократії в усі ці роки діяли: регулярно проводились вибори Президента України, Верховної Ради України, органів місцевого самоврядування. Тобто громадяни самі висували на керівні посади в цих органах певних осіб, які в результаті виборів займали ці пости.

Проте у процесі функціонування демократії чи не найважливішу роль відіграють реальні механізми, за якими вона втілюється в життя. У чому полягала конкретика рекрутації до правлячих еліт? Першопрохідці в політиці на початку 1990-х років особисто створювали партії, найбільш обдаровані та настирні, а нерідко і з кримінальним досвідом, проривалися в політику, сколочували капітал. Не випадково, у нашому моніторингу в 1990-х роках найбільш впливовою в суспільному житті соціальною групою респонденти називали мафію, злочинний світ. Результатом цих процесів стало народження такої нечисленної, але найбагатшої групи в суспільстві, як олігархи. Пізніше, з появою олігархів, схема коловороту правлячих еліт ускладнилася. Тепер вже товстосуми не обтяжували себе особистою участю у публічній політиці. Вони за лаштунками наймали собі депутатів, міністрів, чиновників рангом нижче, купували бренди політичних партій, засновували власні газети і телеканали. Тепер саме ці наймані управлінці високого рангу та олігархи в першу чергу почали сприйматися суспільством як найбільш впливові особи, як правляча еліта.

Кого ж сьогодні українські громадяни вважають найбільш впливовими людьми у суспільстві? На думку пересічних громадян, такими сьогодні є представники декількох суспільних груп. На запитання «Як Ви думаєте, які соціальні групи відіграють значну роль у житті українського суспільства?» на перші три місця респонденти поставили лідерів політичних партій (35%), підприємців та бізнес-

менів (по 33%) і службовців держапарату (чиновників) (26%). В уявленні громадян ці групи і складають українську правлячу еліту.

Суспільна практика минулих десятиліть показала, що до правлячої еліти далеко не завжди потрапляють порядні, високопрофесійні, досвідчені та мудрі люди. Рекрутація найнятих олігархами управлінців проходила не завжди з користю для суспільства. Пропорційна система виборів до парламенту давала можливість з певних міркувань лідерам партій (а, насправді, олігархам) включати до списків кандидатів у народні депутати професійно невідготовлених, з обмеженим кругозором, випадкових людей, що не мали ані життєвого, ані політичного досвіду. Вони не здатні до системного і стратегічного мислення, діють за біхевіористичною моделлю: стимул-реакція, вони не мають ні бажання, ні вміння захищати інтереси суспільства. Проте вони не тільки стали депутатами, але для багатьох з них це стало й стартовим майданчиком для збагачення та зайняття високих державних посад.

Слабкі в політичному та інтелектуальному плані еліти негативно впливають на громадську думку, в якій з їхньої подачі поселяються наївні, примітивні штампи, що стосуються складних внутрішньополітичних і міжнародних проблем країни. Щоб переконатися в падінні інтелектуального та професійного рівня значної частини нижньої еліти досить проаналізувати програми численних українських політичних партій і публічні виступи їхніх лідерів, послухати риторику багатьох офіційних осіб, народних депутатів, так званих публічних осіб на різних телешоу. Їхня убога за змістом балаканина, на жаль, осідає у свідомості глядачів багатомільйонних аудиторій, а потім відлунує в ще більш примітивних, іноді просто хворобливих, уявленнях про суспільні процеси найбільш активних представників величезної маси пересічних людей, що демонструються ними в соціальних мережах. Сьогодні це велика проблема суспільної свідомості, для подолання якої знадобляться роки.

Проте суспільство почало відчувати ці вади вітчизняної політичної еліти. І на запитання «Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які можуть керувати країною?» 35% респондентів відповіли негативно; 36% сказали, що їм важко визначитись і 28% дали позитивну відповідь. Цю ваду українського правлячого класу, а саме – нездатність вихідців із свого середовища ефективно й компетентно керувати низкою найважливіших сфер суспільства – відчули в середині самого цього класу. І тоді зробили ставку на залучення до центральних і регіональних органів влади іноземних громадян. Особливо широко розмаху ця кампанія набула під час президенства П. Порошенка.

У ці роки посади міністрів, глав обласних державних адміністрацій, заступників міністрів, заступника Генерального прокурора, заступників глав обласних державних адміністрацій займали громадяни США, Німеччини, Грузії, Литви, Росії, Польщі. Зокрема, це Н. Ярьсько, У. Супрун, А. Абромавічюс, О. Квіташвілі, М. Саакашвілі, О. Боровик, Е. Згуладзе, М. Гайдар та ін. Проте спосіб посилення правлячої еліти «норманами» виявився провальним. Більшої шкоди, ніж та, якої завдали країні дії, наприклад, Н. Ярьсько, У. Супрун, М. Саакашвілі та інших «залітних птахів», важко й уявити.

Крім того, виявилось, що правляча еліта практично в усі роки періоду незалежності складалася переважно із людей, які не пов'язували своє майбутнє та майбутнє своїх сімей з Україною. Хоча в публічних промовах вони користувалися найпатріотичнішою риторикою. Проте за своєю природою це була космополітична еліта. Переважна більшість правлячого класу використовує країну як місце для прибуткового, а нерідко, надприбуткового бізнесу. При цьому значну частину своїх активів та капіталів вони вивозять з країни, тримають у зарубіжних банках та офшорах. Там же вони купують розкішні вілли, апартаменти, виховують і дають освіту своїм дітям. Вони створюють собі «запасні аеродроми», куди можуть потрапити коли завгодно. Час від часу виникають скандали, коли виявляється приховувана за кордоном нерухомість або потайне виведення коштів з країни через офшори. Потім скандали затухають і про них забувають. З часом одні шахраї поступаються місцем новим шахраям, які повторюють шляхи своїх попередників. Цей відтворювальний ланцюг триває досі.

З роками стало зрозумілою ще одна вкрай серйозна вада: українська політична еліта не здатна дійти до консенсусу щодо майбутнього країни, вона розірвана на клани, які протистоять один одному. Саме ця її якість впливає на те, що суспільство перебуває в постійно-манентному стані політичної напруженості. Двічі гнів, обурення та відчай населення випліскувався на столичному Майдані.

Підсумовуючи, зазначимо, що, на жаль, узагальнююча оцінка трьох десятиліть існування новітньої української держави не може бути позитивною. Лавина негативних трендів в економіці, політиці, соціальному і освітньо-культурному житті поки що не зупинена. Економіка навіть не відтворила свою потужність, яку мала в рік проголошення незалежності країни. Нинішній ВВП країни все ще на кілька десятків відсотків нижчий від рівня 1990 року. В соціальній площині ми залишаємося однією з найбідніших країн Європи. Величезний зовнішній борг звужує свободу маневру держави, як у сфері

міжнародних відносин, так і у внутрішній політиці. Це знаходить відображення у настроях громадян. Серед почуттів, що, на думку респондентів, найточніше описують психологічну атмосферу в нашому суспільстві на сьогодні, на першому місці розчарування. Так відповіли 42% опитаних. Розмивання старих цінностей і відсутність нових, втрата віри в моральні цінності гостро переживається людьми. 74% респондентів поділяють думку, що «проблема зараз у тому, що більшість людей взагалі ні в що не вірить». Суспільство перебуває у стані політичної, ідеологічної та культурно-ціннісної фрагментації. Спроби реалізувати численні програми інтеграції суспільства поки що не дали позитивних результатів.

Напевно, в аналітичних узагальненнях, присвячених тридцятирічному етапу розвитку українського суспільства, не можна не побачити великих змін у нашому житті, не помітити прогресу, який здійснювався б всупереч усім обставинам. Якщо неупереджено подивитися на нинішній реальний стан речей, то не можна не помітити об'єктивні позитивні зміни, які охопили весь світ, у тому числі й нашу країну, особливо у сфері комунікацій: комп'ютерна техніка, мережа інтернет, мобільний зв'язок, а також поширення у нас запозичених нових зарубіжних технологій у сільському господарстві, будівництві, харчовій промисловості, торгівлі та інших сферах. Проте, на жаль, тут ми були споживачами, а не творцями. Але навіть споживання докорінно змінило спосіб і стиль життєдіяльності наших співвітчизників.

Отже, тридцять років життя українського суспільства вже стали частиною його історії. Всупереч передбаченням Ф. Фукуями, вона не закінчилася, вона триває. Попереду ще дуже багато цікавого. На жаль, не тільки радісного, а й сумного.

Джерела

Фукуяма Ф. (1990). Конец истории? *Вопросы философии*. № 3.

Арахамія вважає помилкою відмову від ядерного статусу: «Могли б шантажувати світ» (2021). Отримано з: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/07/29/7302062/>

Президент про МВФ: Не можна торгувати реформами за гроші (2021). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/06/16/675058/>

У США та ЄС закликали Україну до «мужності» через плани Ради схвалити скандальний законопроект (2021). Отримано з: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2021/06/16/7124512/>

Майже 40% громадян не вважають Україну незалежною - опитування (2021). Отримано з: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/06/25/7298455/>

**Результати
національних щорічних
моніторингових опитувань
1992—2021 років**

**(Таблиці підготовлені доктором
соціологічних наук М.А.Паращевіним)**

Вибіркова сукупність кожного опитування в середньому становить **1800 осіб** і репрезентує доросле населення України (віком понад 18 років). За типом побудови вибірка є тріступеневою, стратифікованою, випадковою, із квотним скринінгом на останньому щаблі. На першому щаблі здійснюють відбір населених пунктів (точок опитування), на другому — добір адрес (вихідних точок маршруту), на третьому — добір респондентів. Квотний скринінг на останньому щаблі дає можливість у підвибірках кожної області України зберігати пропорції населення за типом поселення (обласний центр/місто/село), статтю, віком, характерними для даної області й даного типу населеного пункту. Такий підхід дає змогу під час аналізу даних робити перегрупування областей з метою уточнення регіональних особливостей громадської думки стосовно різних проблем.

Усі опитування здійснюються за методом самозаповнення анкет (self-administered). В 1994—2014 рр. та 2020 році організацію польового етапу дослідження забезпечував центр «Соціс», в 2015—2018 рр. — Благодійний фонд «Інтелектуальна перспектива», в 2019 — 2020 рр. — Інститут соціології НАН України, в 2021 році — Соціологічний інформаційно-дослідницький центр «Пульс». Польовий етап дослідження 2021 року проходив з 14 жовтня по 3 грудня, загальна кількість опитаних склала 1800 осіб. Загальний контроль якості роботи здійснює Інститут соціології НАН України .

Економічна ситуація

а1. Як Ви оцінюєте нинішню економічну ситуацію в Україні?

(Обведіть кружечком оцінку на шкалі, де 0 — дуже погана, 10 — дуже добра)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012	2014	2016	2018	2019	2020	2021
0 Дуже погана	38.4	41.3	44.5	33.2	25.1	18.3	11.1	15.9	15.3	19.0	13.9	11.9	23.4	26.2	15.8	11.6	12.6	12.3
1	16.0	17.3	15.9	15.5	13.7	11.6	5.2	7.4	8.5	11.6	13.2	10.7	13.5	16.7	12.1	7.3	11.2	10.6
2	17.5	16.9	17.2	19.3	17.2	16.1	12.7	15.7	14.0	20.3	16.2	19.5	21.3	16.8	19.2	14.0	16.5	14.9
3	17.3	14.2	14.6	19.6	22.2	24.2	26.4	26.1	22.3	24.0	21.4	25.9	22.7	17.9	22.1	20.7	21.2	19.7
4	4.5	4.9	3.6	6.2	9.6	13.0	15.5	15.3	14.9	10.6	15.0	15.3	9.2	9.8	12.9	14.6	14.3	16.0
5	3.8	3.8	3.4	4.3	8.0	11.3	18.7	12.7	15.7	10.2	14.9	11.3	6.7	7.0	11.2	15.1	13.7	16.2
6	0.4	0.6	0.3	1.0	1.7	2.8	5.6	3.6	5.9	2.3	2.9	3.6	1.8	3.0	3.6	9.1	5.4	5.7
7	0.1	0.6	0.2	0.4	1.3	1.6	2.0	1.7	2.4	1.3	1.6	1.3	0.8	1.5	1.8	5.2	3.6	2.5
8	0.1	0.0	0.2	0.2	0.6	0.7	0.8	0.7	0.7	0.4	0.3	0.2	0.2	0.7	0.8	1.8	0.8	0.7
9	0.1	0.0	0.0	0.0	0.2	0.2	0.3	0.2	0.0	0.1	0.1	0.1	0.1	0.0	0.2	0.3	0.0	0.1
10 Дуже добра	1.9	0.2	0.1	0.1	0.3	0.3	1.6	0.4	0.2	0.1	0.4	0.2	0.4	0.1	0.3	0.3	0.5	0.5
Не відповіли	0.0	0.2	0.1	0.2	0.2	0.1	0.1	0.3	0.1	0.1	0.0	0.2	0.1	0.3	0.0	0.0	0.2	0.8
Середній бал*	1.6	1.4	1.3	1.7	2.2	2.6	3.4	2.9	3.0	2.5	2.8	2.8	2.2	2.1	2.7	3.4	3.0	3.1

* Середній бал розраховано для 11-ти бальної шкали, де 0 – означає «ситуація дуже погана», а 10 – «ситуація дуже добра». Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він є до 10), тим кращою є оцінка. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

а3. Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації)... великих підприємств?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021
1. Скоріше негативно	31.6	38.4	45.5	54.0	51.4	55.1	56.1	60.9	67.2	64.1	61.3	62.7	54.4	62.3	57.6	53.5
2. Важко сказати, негативно чи позитивно	41.8	34.2	31.7	28.0	30.0	26.3	26.3	25.3	21.8	21.4	24.5	23.9	25.2	23.6	25.1	28.0
3. Скоріше позитивно	25.1	24.7	22.8	17.5	17.8	18.3	17.5	13.3	10.6	13.9	12.9	12.6	19.9	13.8	17.3	17.9
Не відповіли	1.4	2.7	0.0	0.5	0.8	0.2	0.1	0.6	0.4	0.6	1.3	0.8	0.5	0.3	0.0	0.6

а4. Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації)... малих підприємств?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021
1. Скоріше негативно	13.6	18.3	19.3	20.9	18.7	21.4	25.2	23.3	28.6	25.7	28.1	31.1	25.9	36.7	34.9	34.7
2. Важко сказати, негативно чи позитивно	28.8	24.4	27.2	24.9	28.6	27.7	27.6	32.3	27.3	29.0	30.4	32.0	30.3	30.6	30.1	33.4
3. Скоріше позитивно	56.2	54.8	53.4	53.7	52.0	50.5	47.2	43.7	43.4	44.6	39.8	34.9	43.1	32.2	35.0	31.0
Не відповіли	1.4	2.5	0.0	0.4	0.8	0.4	0.0	0.7	0.7	0.8	1.7	1.9	0.7	0.5	0.0	0.9

а5. Як Ви ставитесь до передачі у приватну власність (приватизації)... землі?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021
1. Скоріше негативно	13.9	26.8	27.4	36.7	37.3	27.0	31.4	45.2	52.8	53.1	51.4	55.8	52.9	58.9	57.3	51.2
2. Важко сказати, негативно чи позитивно	21.8	19.1	22.7	22.9	22.8	24.5	26.2	26.6	22.8	20.5	23.2	24.3	24.8	24.1	22.3	27.0
3. Скоріше позитивно	63.5	52.6	49.8	40.1	39.5	48.0	42.1	27.8	23.8	25.7	24.0	18.6	21.6	16.7	20.4	20.7
Не відповіли	0.8	1.4	0.0	0.3	0.4	0.5	0.2	0.4	0.5	0.7	1.4	1.3	0.7	0.3	0.0	1.1

ап11. Чи можна, на Ваш погляд, дозволити купівлю-продаж землі сільськогосподарського призначення в Україні?

	2017	2019	2021
Так	23.4	31.7	22.5
Ні	63.9	51.2	59.4
Важко відповісти	12.2	17.1	17.7
Не відповіли	0.5	0.0	0.4

а7. Яким чином, на Вашу думку, держава повинна брати участь в управлінні економікою?

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2019	2020	2021
Требамінімізувати участь держави—всередині ринку	6.5	6.1	4.7	6.6	5.3	6.1	8.1	9.0	12.7	11.5	14.2	12.1	8.1	9.9
Треба поєднати державне управління і ринкові методи	46.1	45.5	49.5	49.9	48.4	42.4	41.3	48.9	49.4	51.4	46.6	48.1	40.3	44.6
Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю	29.3	31.6	29.6	28.8	31.6	33.4	27.2	26.1	24.8	25.8	28.0	26.6	25.0	27.2
Важко відповісти	17.8	16.5	14.6	13.7	13.8	16.3	16.8	14.4	12.3	10.9	10.3	13.2	23.1	16.2
Не відповіли	0.3	0.3	1.6	1.0	0.8	1.8	6.6	1.6	0.8	0.4	0.9	0.0	3.5	2.1

а8. Чи згодні Ви особисто працювати у приватного підприємця?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2019	2021
Ні	25.2	26.7	26.6	21.6	21.7	23.5	21.1	36.1	34.8	31.6	28.3	27.8	24.1	18.3	16.5
Скоріше ні	9.9	4.8	8.4	10.6	9.6	13.3	19.3	12.5	13.2	12.8	13.0	14.6	11.7	14.3	11.7
Важко сказати	20.5	15.3	14.5	13.9	13.2	20.7	19.8	14.8	15.1	14.5	15.1	14.0	15.7	13.0	17.8
Скоріше так	17.2	14.7	16.2	17.0	16.6	28.0	29.6	18.1	17.4	21.4	21.9	23.0	23.8	29.1	24.2
Так	26.7	38.2	34.4	36.9	39.0	14.2	10.1	18.3	19.4	19.6	21.6	20.4	24.7	25.2	29.3
Не відповіли	0.6	0.4	0.0	0.1	0.0	0.4	0.2	0.2	0.1	0.1	0.1	0.2	0.1	0.0	0.5
Середній бал	3.1	3.3	3.2	3.4	3.4	3.0	2.9	2.7	2.7	2.8	3.0	2.9	3.1	3.3	3.4

* Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

В. Політична ситуація

В1. Якою мірою Вас цікавить політика?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2016	2018	2021
1. Зовсім не цікавить	22.5	27.2	30.4	27.2	21.9	19.2	20.8	11.3	15.4	15.4	18.7	22.1	27.6	15.3	26.0	28.8	29.3
2. Певною мірою цікавить	63.1	62.5	60.0	63.2	67.1	68.5	67.9	67.7	67.0	69.7	67.4	67.1	62.9	63.3	60.8	60.7	59.3
3. Дуже цікавить	12.3	9.8	9.3	9.4	10.9	12.0	11.1	21.1	17.4	14.8	13.8	10.8	7.1	21.2	13.0	10.2	9.2
Не відповіли	2.0	0.6	0.3	0.2	0.1	0.2	0.2	0.0	0.1	0.1	0.1	0.1	2.4	0.2	0.2	0.3	2.2
Середній бал*	1.9	1.8	1.8	1.8	1.9	1.9	1.9	2.1	2.0	2.0	2.0	1.9	1.8	2.1	1.9	1.8	1.8

* Середній бал розраховано для 3-бальної шкали, де 1 – означає повну незацікавленість, а 3 – велику зацікавленість. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 3), тим більшим є інтерес респондентів до політики. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

В3. У політичному спектрі зазвичай вирізняються окремі, більш або менш самостійні течії. Нижче наведено декілька таких течій. Виберіть, будь ласка, одну з них, яка найбільш Вам.

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2016	2018	2021				
Комуністична	2.9	10.3	9.7	21.9	15.5	15.1	14.4	8.3	8.0	7.1	8.1	11.3	4.1	4.4	4.1	3.8	3.4	3.3	3.8	4.2
Соціалістична	5.2	10.7	7.7	5.6	9.7	1.1	16.0	11.5	10.6	11.9	6.3	9.1	8.8	9.0	5.8	7.3	7.1	8.8	9.2	9.2
Соціал-демократична	8.0	5.0	4.7	7.1	7.8	17.2	10.2	15.1	12.7	11.4	10.8	9.9	9.8	15.1	9.4	10.2	9.7	11.4	9.1	12.5
Зелені	—	—	—	—	—	5.2	3.3	2.1	2.9	2.8	2.2	1.6	1.9	1.7	2.2	1.6	2.0	4.5	2.9	2.9
Ліберальна	3.9	1.9	2.7	1.3	1.0	0.8	1.2	2.2	1.9	1.9	1.2	1.7	2.5	3.6	2.8	2.1	2.5	4.0	3.8	3.0
Християнсько-демократична	8.0	3.3	2.4	2.2	2.9	2.5	2.5	2.3	3.3	3.3	2.6	2.8	3.6	4.8	5.8	3.7	2.9	3.4	3.1	4.6
Національно-демократична	8.4	6.4	6.1	6.2	7.5	6.8	8.4	9.3	10.7	9.3	7.4	9.7	14.1	18.9	11.1	14.5	11.5	14.7	9.4	10.0
Націоналістична	—	2.0	1.3	2.9	2.3	2.0	2.1	2.8	2.4	2.3	2.3	3.6	4.7	3.8	3.3	3.9	3.1	4.3	3.8	2.8
Інше	3.9	2.9	1.5	3.8	1.6	1.3	0.7	1.8	1.2	0.6	0.3	0.8	0.4	0.3	0.3	0.2	0.2	0.2	0.9	0.5
Жодна взагалі	25.6	12.3	13.1	11.7	13.2	7.6	11.8	9.6	13.9	11.3	12.6	13.8	11.3	6.9	14.4	9.8	13.6	11.9	12.1	13.4
Ще остаточно не визначив своєї позиції	33.4	17.9	18.8	16.6	17.8	15.2	16.3	14.1	13.8	14.6	14.7	14.8	14.4	12.0	14.3	14.4	15.1	12.7	17.3	12.2
Я не розуміюся на цих течіях	—	27.6	32.1	20.7	24.9	16.3	17.9	16.4	17.5	24.8	25.7	23.6	19.0	23.2	29.8	28.8	22.5	24.9	24.5	24.5
Не відповіли	0.6	0.9	0.0	0.2	0.1	0.3	0.2	0.1	0.2	0.1	0.2	0.0	0.1	0.6	0.1	0.0	0.0	0.0	0.1	0.2

b5. Як Ви думаєте, які соціальні групи відіграють значну роль у житті українського суспільства?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2011	2012	2014	2016	2019	2021
Робітники	23.4	17.2	18.7	25.4	27.2	22.4	28.4	27.6	23.8	25.2	15.8	23.7	24.1	22.7	25.6	29.0
Селяни	20.9	14.1	15.8	22.8	22.4	17.8	19.3	19.6	18.9	18.7	11.4	16.2	16.0	15.0	16.3	22.4
Інтелекція	16.3	10.8	11.3	16.7	17.3	13.2	18.1	18.8	15.3	13.7	8.7	12.1	15.4	16.1	16.3	19.8
Підприємці, бізнесмени	24.2	21.7	25.4	32.4	28.0	27.0	31.9	33.4	33.4	32.1	36.1	31.4	36.9	35.3	33.2	41.3
Керівники держ- підприємств	16.2	10.8	12.8	18.3	13.9	13.8	15.4	16.7	14.7	13.4	10.6	12.6	13.1	12.7	15.8	20.7
Службовці держапарату ("чиновники")	29.1	27.4	19.3	33.3	23.9	23.6	25.7	25.7	29.4	24.5	27.6	28.4	25.4	26.1	25.9	27.6
Пенсіонери	1.9	1.3	2.3	3.5	6.8	3.1	6.8	4.4	3.8	3.8	4.3	4.9	4.3	6.2	6.3	6.8
Керівники сіль- госпдприємств	10.7	6.8	6.9	9.9	8.6	5.8	7.5	8.8	9.1	7.1	4.5	7.5	5.9	6.7	11.0	16.0
Лідери політич- них партій	-	-	-	-	24.5	25.9	28.3	35.8	36.9	36.5	28.8	32.4	35.8	33.1	34.9	36.9
Військові	6.6	6.0	5.7	10.0	8.1	4.8	7.5	5.3	7.2	6.7	4.1	5.1	10.4	13.5	17.3	20.1
Працівники поліції, служби безпеки	7.9	7.3	10.6	13.8	14.5	12.6	12.8	12.1	12.8	14.4	11.2	13.7	12.5	12.0	15.6	14.9
Судді та працівники прокуратури	-	-	-	-	11.3	9.8	10.7	11.9	13.7	17.0	11.0	18.4	14.5	17.2	19.4	20.1
Мафія, злочинний світ	33.9	37.3	42.7	43.1	38.3	40.2	30.7	33.9	32.9	32.3	39.3	38.6	34.6	33.6	25.4	28.3
Інші	0.7	0.8	1.4	1.6	1.1	0.8	1.6	1.5	1.5	1.6	1.9	1.4	1.8	2.2	0.9	3.6
Ніхто не відіграє	4.2	4.3	3.6	2.8	2.3	2.8	2.3	2.6	2.9	3.6	6.4	4.2	4.3	5.9	8.0	3.6
Важко відповісти	17.4	18.8	14.1	12.2	13.1	12.6	14.2	11.4	9.7	13.3	11.6	13.4	12.3	10.2	8.4	10.3
Не відповіли	0.2	0.0	0.2	0.1	0.4	0.1	0.2	0.1	0.1	0.1	0.0	0.1	0.1	0.3	0.3	0.3

б6. Чи можуть сьогодні в Україні люди вільно висловлювати свої політичні погляди?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ні	14.7	14.3	18.0	13.2	21.2	21.1	13.5	16.5	12.2	30.1	25.5	31.6	38.0	37.1	29.9	21.7	21.1	31.9
Важко сказати	29.8	25.7	27.6	35.9	23.2	23.9	20.3	18.3	19.4	23.4	18.4	16.8	16.8	13.0	20.3	14.5	23.6	20.8
Так	55.2	60.0	54.4	50.7	55.3	54.9	66.2	65.1	68.3	46.3	56.1	51.2	45.2	49.8	49.8	63.8	55.2	46.9
Не відповіділи	0.3	0.0	0.1	0.2	0.3	0.1	0.0	0.1	0.1	0.2	0.0	0.8	0.0	0.1	0.0	0.0	0.1	0.4

б7. Чи є сьогодні в Україні політичні лідери, які можуть ефективно керувати країною?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ні	24.7	30.3	30.7	29.8	33.0	35.3	25.3	38.3	30.3	49.1	43.3	50.8	59.2	54.4	49.3	22.3	35.1	43.9
Важко сказати	55.7	58.4	53.5	49.4	36.1	36.0	32.0	28.5	34.4	30.8	30.1	25.7	22.0	21.4	30.6	26.8	36.3	30.0
Так	18.5	11.3	15.5	20.6	30.5	28.4	42.7	33.0	35.2	19.9	26.6	22.3	18.7	24.0	20.1	50.9	28.3	25.6
Не відповіділи	1.1	0.0	0.4	0.2	0.4	0.2	0.0	0.2	0.1	0.2	0.0	1.2	0.1	0.2	0.0	0.0	0.3	0.5

б9. Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ні	28.0	30.2	26.6	31.2	27.5	30.9	23.4	39.5	33.1	46.8	43.8	47.1	56.6	52.2	48.8	24.6	36.6	45.2
Важко сказати	56.9	57.6	49.5	51.8	39.8	43.3	33.7	30.5	36.9	34.1	34.9	27.0	25.1	23.7	31.1	29.3	36.3	30.3
Так	13.9	12.2	23.4	16.7	32.4	25.5	42.9	29.8	29.9	18.7	21.2	23.6	18.0	24.0	20.1	46.1	26.8	23.9
Не відповіділи	1.2	0.0	0.5	0.3	0.3	0.3	0.0	0.2	0.1	0.4	0.1	2.3	0.3	0.1	0.0	0.0	0.3	0.6

б11. Яку оцінку Ви б дали діяльності Л.Кучми / В.Ющенка / В.Януковича / П.Порошенка / В.Зеленського на посаді Президента України, якщо «1» — найнижча, а «10» — найвища оцінка?

	Л.Кучми			В.Ющенко			В. Януковича			П.Порошенко			В.Зеленський						
	1996	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
1 Найнижча оцінка	29.4	19.2	31.8	27.7	38.4	6.4	23.3	21.9	9.8	22.3	25.1	15.9	24.4	33.7	33.3	30.4	37.1	16.7	24.3
2	15.0	10.2	14.1	13.9	16.1	5.2	11.0	11.2	7.2	15.1	12.8	7.2	10.3	14.5	14.8	15.9	13.2	9.4	13.0
3	22.8	17.6	19.2	19.1	17.1	12.0	18.1	16.9	14.7	18.2	17.3	11.6	15.4	17.2	17.8	17.3	12.9	15.2	13.8
4	10.4	12.3	11.3	12.3	9.4	10.4	11.5	13.5	10.3	14.4	11.5	11	11.7	11.1	9.6	13.1	8.3	12.3	12.4
5	13.5	15.9	12.7	14.7	11.3	17.2	14.5	14.8	19.2	14.1	15.1	19.3	15.5	10.4	9.4	10.1	9.2	16.4	14.9
6	4.2	9.1	4.6	4.6	2.5	7.6	6.2	7.5	6.6	4.9	5.4	8	8.0	5.2	5.1	4.6	5.9	8.9	7.8
7	1.4	5.8	2.6	3.3	2.5	8.3	5.7	7.3	9.7	3.9	5.2	8.4	7.8	4.3	4.2	4.9	5.5	9.0	5.7
8	1.2	4.6	1.9	2.1	1.3	10.8	4.4	4.2	8.4	3.5	3.6	9	3.6	2.5	2.9	2.4	5.0	5.6	3.8
9	0.3	2.2	0.6	0.6	0.4	6.3	1.6	0.7	4.1	1.3	1.4	3	1.5	0.5	1.2	0.7	1.8	2.7	1.6
10 Найвища оцінка	1.3	2.7	0.8	1.5	0.6	11.7	3.6	1.9	8.7	2.2	2.3	5.9	1.3	0.5	1.6	0.6	1.1	3.7	2.5
Не відповіли	0.5	0.5	0.6	0.3	0.2	2.9	0.2	0.1	1.4	0.2	0.3	0.6	0.3	0.1	0.1	0.1	0.0	0.1	0.2
Середній бал*	3.0	4.0	3.0	3.2	2.7	5.6	3.8	3.8	5.1	3.5	3.6	4.7	3.8	3.0	3.1	3.1	3.2	4.4	3.7

* Середній бал розраховується для 10-ти бальної шкали, де 1 – найнижча оцінка, а 10 – найвища. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 10-ти), тим кращою є оцінка. Середній бал розраховується для тих респондентів, які відповіли на дане запитання.

б13. Яку оцінку Ви б дали діяльності О.Лукашенка на посаді Президента Білорусі, якщо «1» — найнижча, а «10» — найвища оцінка?

	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2020	2021
1 Найнижча оцінка	11.2	16.3	9.5	7.7	9.9	3.7	2.3	7.3	3.4	6.8	5.3	6.6	7.6	6.3	20.1	31.0
2	9.2	10.4	6.5	6.1	5.6	2.5	1.8	4.7	4.1	4.1	3.3	3.6	5.1	3.5	8.2	8.3
3	14.3	13.3	8.8	9.4	6.3	4.8	2.4	6.6	6.1	6.1	6	6.7	8.1	5.4	8.1	8.2
4	11.5	10.3	8.7	11.1	7.4	5.6	3.8	6.8	7.1	7.5	6.2	8.3	8.8	8.2	6.9	9.0
5	15.4	15.5	16.1	20.2	10.2	15.5	13.3	15.2	15.9	15.5	14.4	15.4	15.7	16.6	12.8	13.8
6	6.4	6.9	7.1	8.8	7.5	8.4	6.9	9.1	8.3	6.8	9	10.6	7.9	8.1	7.0	7.4
7	5.3	6.2	7.9	8.1	9.1	11.1	8.9	10.6	10.3	9.7	12.2	11.6	11.8	12.7	7.0	5.1
8	7.6	7.1	7.8	8.4	10.7	14.4	14.8	12.0	12.9	11.3	13.8	12.8	12.8	13.8	11.3	6.2
9	3.9	2.5	5.6	5.2	8.5	9.8	12.8	9.4	11.4	7.8	10	8.3	7.9	9.3	7.3	3.2
10 Найвища оцінка	9.1	8.1	18.7	13.0	23.2	22.6	31.4	16.9	19.7	23.9	19	15.9	13.9	16.0	11.0	6.3
Не відповіли	6.1	3.3	3.1	1.9	1.5	1.6	1.4	1.4	0.8	0.7	0.7	0.2	0.4	0.2	0.3	1.5
Середній бал*	4.9	4.6	5.8	5.6	6.3	6.9	7.6	6.3	6.7	6.5	6.6	6.3	6.0	6.4	5.1	4.1

* Середній бал розраховується для 10-ти бальної шкали, де 1 – найнижча оцінка, а 10 – найвища. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 10-ти), тим кращою є оцінка. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

б19. Як Ви ставитесь до ідеї приєднання України до союзу Росії й Білорусі?

	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2021
Скоріше негативно	21.0	37.0	23.1	20.1	24.7	24.2	22.1	24.6	28.5	53.7	61.5	57.3	61.7	54.4	60.4	56.3
Важко сказати	17.5	22.2	18.8	16.8	14.3	15.4	16.3	18.7	22.4	21.1	15.9	17.6	17.7	23.6	16.5	24.6
Скоріше позитивно	61.4	40.8	57.8	62.8	61.0	60.2	61.4	56.3	48.9	24.6	21.6	24.9	20.3	22.0	22.8	18.7
Не відповіли	0.2	0.1	0.3	0.3	0.0	0.2	0.2	0.3	0.2	0.6	0.8	0.2	0.3	0.0	0.0	0.4

b20. Як Ви ставитесь до вступу України до Європейського Союзу?

	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2021
Скоріше негативно	9.6	15.0	11.7	23.2	18.8	19.1	22.1	27.9	24.3	24.4	29.5	24.3	23.6	20.3	21.3
Важко сказати	34.4	40.1	39.7	33.8	36.9	35.3	31.8	30.3	24.4	19.0	22.5	19.9	28.5	20.9	30.0
Скоріше позитивно	56.0	44.4	47.9	43.0	44.1	45.5	45.9	41.6	50.9	55.8	48.0	54.1	47.9	58.8	48.3
Не відповіли	0.1	0.6	0.6	0.0	0.2	0.1	0.2	0.2	0.3	0.8	0.0	1.7	0.0	0.0	0.4

b21. Як Ви ставитесь до вступу України до НАТО?

	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2021
Скоріше негативно	33.5	37.9	38.5	64.4	57.7	53.3	54.4	54.4	34.8	34.2	38.4	35.8	29.8	28.5	27.4
Важко сказати	41.5	42.6	42.0	22.8	24.1	30.8	29.8	30.8	29.7	21.9	23.5	23.2	30.6	25.0	30.8
Скоріше позитивно	24.9	18.8	18.8	12.7	18.0	15.7	15.3	14.4	34.9	43.0	38.1	40.4	39.6	46.5	41.2
Не відповіли	0.1	0.6	0.7	0.1	0.2	0.3	0.4	0.3	0.6	0.9	0.0	0.6	0.0	0.0	0.6

qsrg1. Як Ви оцінюєте ефективність української держави на даному етапі?

	2021
Центральні органи влади майже не справляються зі своїми обов'язками	44.1
Центральні органи влади частково справляються зі своїми обов'язками	40.3
Центральні органи влади справляються майже зі всіма своїми обов'язками	5.2
Важко відповісти	10.3
Не відповіли	0.1

МА16. Люди висловлюють різні думки про політичне життя. Відмітьте, будь-ласка, з яким із наступних тверджень Ви більш за все погоджуєтесь

	2021
Демократія - найкращий політичний устрій для будь-якої сучасної держави	53.6
Для таких, як я, неважливо, чи є у нас демократичний чи недемократичний режим	28.1
За певних обставин авторитарний уряд типу "сильної руки" буде кращим	17.1
Не відповіли	1.2

z22. Як Ви вважаєте, Україна має бути єдиною унітарною країною чи федерацією окремих регіонів?

	2014	2021
Єдиною унітарною країною	74.1	68.4
Федерацією регіонів	10.3	8.4
Інші варіанти	0.5	0.2
Важко сказати	15.0	22.7
Не відповіли	0.1	0.3

Права свідомість і соціальний протест

сб. У разі, коли порушено Ваші права та інтереси, які заходи та засоби обстоювання своїх прав Ви вважаєте за найефективніші і припустимі настільки, щр Ви самі ГОТОВІ ВЗЯТИ в них УЧАСТЬ?*

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2020	2021
Участь у передвиборчих кампаніях	15.5	13.7	15.4	20.1	16.5	—	20.3	25.7	20.2	20.2	23.6	24.9	22.4	21.4	25.2	22.9	23.2	30.2
Збирання підписів під колективними петиціями	17.0	12.7	16.9	17.4	15.6	21.8	22.4	25.4	26.7	26.2	25.8	23.6	27.1	30.0	32.7	29.9	23.4	31.7
Законні мітинги і демонстрації	16.6	15.2	22.4	19.9	20.0	19.2	27.9	24.7	26.2	26.5	26.7	31.7	33.7	30.5	29.1	30.2	20.6	28.2
Попрошування страйком	7.9	7.4	9.1	6.7	5.2	3.8	5.2	5.4	5.5	6.6	8.7	5.5	7.2	6.2	6.1	7.3	3.9	6.2
Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	7.1	6.6	7.5	7.2	5.2	2.7	5.0	6.1	6.3	6.9	9.5	8.8	8.4	7.1	6.5	7.1	5.6	6.1
Несанкціоновані мітинги і демонстрації	2.2	2.2	4.4	3.3	2.6	1.3	2.6	2.6	3.1	4.4	6.1	4.6	4.9	4.8	3.3	5.9	2.4	4.5
Незаконні страйки	1.6	1.9	2.5	2.4	1.1	0.9	1.8	1.7	2.8	3.1	4.9	2.7	2.8	2.9	2.6	2.6	1.4	3.4
Голосування протесту	2.0	2.9	3.4	2.6	1.7	1.5	2.3	2.1	2.4	1.8	4.5	1.9	2.7	1.8	1.2	1.7	1.3	1.4
Пікетування державних установ	4.4	5.9	7.7	6.5	5.6	5.1	7.1	7.3	8.4	8.8	9.9	10.2	10.7	9.2	6.8	5.9	4.7	5.4
Захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення	1.0	0.9	2.0	1.7	1.0	1.6	1.2	1.7	3.1	4.0	4.9	3.1	2.8	2.1	2.2	1.8	1.4	2.3
Створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань	2.0	1.6	2.7	2.4	1.7	—	1.0	1.3	1.4	2.0	1.9	2.4	1.7	1.6	1.2	1.3	0.8	0.9
Інше	1.1	0.7	1.2	1.1	0.8	1.2	1.0	0.9	0.5	0.2	0.3	0.9	0.6	0.4	0.4	0.2	0.4	0.6
Жоден із заходів не здається мені ефективним і припустимим настільки, щрб я взяв(ла) в них участь	31.9	33.5	29.8	34.2	37.1	36.6	31.2	34.1	33.6	31.9	32.2	29.6	30.4	34.3	36.1	31.8	32.9	29.0
Важко сказати	29.8	33.3	30.5	26.9	21.9	19.0	18.5	17.3	16.4	18.4	17.2	17.9	11.3	11.0	7.7	13.9	22.5	11.3
Не відповіли	0.6	0.0	0.2	0.1	0.2	0.2	0.0	0.0	0.1	0.2	0.0	0.1	0.6	0.0	0.0	0.0	0.1	0.2

* Було можливо обирати будь-яку кількість варіантів відповідей водночас.

Суспільна мораль, конфлікти й довіра

Люди висловлюють різні думки щодо життя (як свого особистого, так і життя суспільства). Ми збрали деякі, найбільш поширені висловлювання людей. Відмітьте, будь-ласка, КОЖНУ думку — ЗГОДНІ Ви з нею чи Ні. (Намагайтеся уникати відповіді «не знаю»)

d1.1 Зараз все так хитко, і здається, що може відбутися все, що завгодно

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
Згоден	84.8	80.9	71.9	76.1	79.9	77.1	80.5	88.7	87.1	81.0	81.3	85.1
Не згоден	9.4	10.3	18.8	15.9	12.5	13.5	10.2	7.2	7.9	11.8	11.0	8.7
Не знаю	5.5	8.5	9.3	7.9	7.4	9.4	9.1	4.0	4.8	7.2	7.6	6.1
Не відповіли	0.3	0.3	0.0	0.0	0.1	0.0	0.2	0.1	0.2	0.0	0.1	0.1

d1.2 Чого сьогодні нам не вистає, так це справжньої дружби, як бувало раніше, — на все життя

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
Згоден	71.6	64.6	68.2	63.6	67.6	66.6	70.0	65.9	66.6	61.4	59.6	65.6
Не згоден	17.5	22.4	21.3	24.5	21.9	21.7	18.9	23.3	24.3	26.6	27.6	25.8
Не знаю	10.6	12.7	10.4	11.8	10.3	11.8	10.8	10.6	9.0	12.0	12.4	8.5
Не відповіли	0.3	0.2	0.1	0.0	0.2	0.0	0.2	0.2	0.1	0.0	0.4	0.1

d1.3 За теперішнього безпорядку та невизначеності важко зрозуміти, у що вірити

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
Згоден	78.5	78.3	68.4	76.2	75.7	74.0	76.0	73.1	72.2	69.5	66.9	70.5
Не згоден	14.8	14.4	23.2	16.6	17.0	18.0	15.8	20.1	22.3	22.2	23.4	21.6
Не знаю	6.4	6.9	8.4	7.2	7.1	7.9	8.1	6.7	5.3	8.3	9.5	7.6
Не відповіли	0.3	0.3	0.0	0.1	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	0.0	0.2	0.3

d1.4 Все так швидко зараз змінюється, що не розумієш, яким законам слідувати

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
Згоден	80.3	79.8	67.8	73.9	76.9	73.4	75.9	70.2	70.4	67.1	66.3	69.8
Не згоден	14.4	12.7	21.3	17.1	16.5	16.8	13.9	20.6	21.2	23.7	21.7	20.4
Не знаю	4.9	7.0	10.7	9.0	6.6	9.7	10.0	8.9	8.2	9.2	11.8	9.6
Не відповіли	0.3	0.4	0.2	0.1	0.1	0.1	0.2	0.3	0.2	0.0	0.2	0.2

d1.5 Багато з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
Згоден	88.1	89.7	79.3	82.1	85.7	83.8	84.9	75.9	75.7	73.6	72.5	72.4
Не згоден	7.7	6.0	13.1	11.1	8.3	8.6	6.8	14.6	15.5	17.3	16.0	16.6
Не знаю	3.8	4.3	7.6	6.8	5.9	7.6	7.9	9.3	8.6	9.2	11.2	10.8
Не відповіли	0.3	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.3	0.2	0.2	0.0	0.3	0.2

d1.6 Проблема зараз у тому, що більшість людей взагалі ні у щр не вірить

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
Згоден	81.8	87.7	76.3	77.2	78.6	80.6	80.3	72.6	76.1	74.2	73.7	73.9
Не згоден	11.5	7.3	16.4	15.8	14.1	11.8	11.1	18.5	16.3	17.8	16.7	16.2
Не знаю	6.3	4.8	7.1	6.9	7.2	7.6	8.4	8.7	7.5	8.0	9.4	9.8
Не відповіли	0.3	0.2	0.2	0.0	0.1	0.1	0.2	0.2	0.1	0.0	0.2	0.1

d1.7 Я часто не розумію, що до чого; почувуюся ніяково

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
Згоден	49.0	51.8	43.6	45.4	49.1	45.7	46.5	46.8	50.2	46.2	42.5	48.6
Не згоден	39.8	34.3	41.3	42.8	39.3	40.5	37.9	39.6	38.8	39.8	44.5	38.5
Не знаю	10.7	13.6	14.8	11.6	11.4	13.7	15.3	13.1	10.8	14.1	12.7	12.6
Не відповіли	0.5	0.3	0.3	0.3	0.2	0.1	0.3	0.5	0.2	0.0	0.3	0.3

d1.8 Раніше люди краще почувалися, бо кожен знав, як вчинити правильно

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2008	2010	2012	2013	2014	2016	2018	2020	2021
Згоден	66.3	71.9	60.9	62.1	66.0	65.6	68.6	62.4	63.5	61.2	58.1	64.1	65.0	59.9	57.6	57.9
Не згоден	21.9	15.8	26.2	25.5	21.9	21.5	17.9	20.8	19.6	20.6	22.2	24.4	23.0	26.1	27.0	26.0
Не знаю	11.4	12.0	12.8	12.4	11.9	12.8	13.1	16.7	16.8	17.8	19.3	11.2	12.0	14.0	15.2	15.9
Не відповіли	0.3	0.2	0.1	0.0	0.2	0.1	0.4	0.1	0.1	0.4	0.4	0.3	0.0	0.0	0.2	0.2

d1.9 Мені здається, інші краще за мене розбираються, що правильно, а що — ні

	1992	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
Згоден	37.0	35.4	33.5	29.7	32.9	29.4	31.8	31.3	33.1	33.1	31.9	29.4	36.1	
Не згоден	44.1	42.0	47.7	52.6	49.6	53.4	50.2	50.6	52.3	52.5	54.6	47.3		
Не знаю	18.6	22.5	18.6	17.8	17.3	16.9	17.9	17.8	14.4	15.6	15.7	16.2		
Не відповіли	0.4	0.1	0.2	0.0	0.2	0.2	0.2	0.3	0.2	0.0	0.3	0.4		

d2.4 Декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії

	1992	1994	1996	1998	2000	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2018	2020	2021
Згоден	52.3	40.5	42.0	49.3	58.7	65.7	62.4	63.5	61.2	63	58.5	62.5	58.2	56.0	56.9
Не згоден	30.3	17.0	17.2	14.5	21.4	18.7	20.8	19.6	20.6	20.7	23.1	24.4	23.2	23.4	23.5
Не знаю	16.9	41.7	40.8	36.1	19.8	15.6	16.7	16.8	17.8	16	15.3	13.1	18.7	20.4	19.2
Не відповіли	0.6	0.8	0.0	0.1	0.1	0.0	0.1	0.1	0.4	0.3	3.1	0.0	0.0	0.2	0.4

d3.1 Потрібно дуже багато доказів, щоб переконати людей в якій-небудь істині

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021
Згоден	65.8	68.7	68.3	68.4	66.9	67.6	65.0	67.2	65.1	68.2
Не згоден	21.2	16.2	17.9	17.9	17.6	17.0	20.7	20.7	22.6	17.3
Не знаю	12.6	15.1	13.8	13.5	15.3	15.0	14.0	12.0	12.4	14.3
Не відповіли	0.4	0.0	0.0	0.2	0.2	0.4	0.3	0.1	0.0	0.2

d3.2 Я думаю, що більшість людей спроможна збрехати, щоб просунутися по службі

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021
Згоден	68.0	77.1	76.9	77.1	75.2	78.0	74.2	74.8	70.3	72.7
Не згоден	20.3	10.6	11.6	12.0	11.6	10.1	14.1	13.6	17.3	14.2
Не знаю	11.2	12.1	11.6	10.8	13.2	11.6	11.5	11.6	12.4	12.9
Не відповіли	0.5	0.3	0.0	0.1	0.1	0.3	0.2	0.0	0.0	0.2

d3.3 Більшість людей чесні лише тому, що бояться, що їх викриють на брехні

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021
Згоден	42.8	45.9	45.0	47.5	43.6	47.6	47.5	51.5	50.6	49.6
Не згоден	42.8	35.0	36.9	35.3	36.6	33.4	34.2	31.2	32.1	33.4
Не знаю	14.0	19.0	18.1	17.1	19.8	18.6	18.1	17.2	17.4	16.7
Не відповіли	0.4	0.1	0.0	0.1	0.1	0.4	0.2	0.1	0.0	0.3

d3.4 Я вважаю, що більшість людей спроможна піти на нечесний вчинок заради вигоди

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021
Згоден	58.5	64.6	67.3	67.9	69.0	70.6	64.8	68.6	67.3	68.1
Не згоден	28.6	20.4	18.7	18.5	17.3	15.7	20.8	18.8	20.8	19.1
Не знаю	12.4	14.9	13.9	13.4	13.7	13.7	14.2	12.5	11.8	12.5
Не відповіли	0.5	0.1	0.0	0.2	0.1	0.1	0.2	0.1	0.0	0.3

d3.5 Нікому не довіряти — найбезпечніше

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021
Згоден	46.7	50.2	47.5	51.5	49.6	56.6	53.9	52.1	52.2	56.2
Не згоден	40.5	34.6	36.8	34.7	36.0	28.8	30.8	35.1	34.2	29.1
Не знаю	12.3	14.9	15.7	13.4	14.1	13.9	14.8	12.5	13.6	14.4
Не відповіли	0.6	0.3	0.0	0.3	0.3	0.7	0.4	0.3	0.0	0.3

d3.6 Думаю, що майже кожен може збрехати, щоб уникнути неприємностей

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021
Згоден	60.3	64.3	64.1	65.2	68.1	68.3	65.1	71.6	63.8	70.2
Не згоден	28.3	21.4	21.6	21.2	18.8	19.1	20.4	17.4	22.8	16.9
Не знаю	11.0	14.2	14.4	13.3	13.1	12.4	14.1	10.8	13.4	12.7
Не відповіли	0.5	0.0	0.0	0.3	0.1	0.2	0.4	0.2	0.0	0.2

d3.7 Більшість людей у душі не люблять обтяжувати себе зарди того, щоб допомогти іншим

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021
Згоден	53.2	55.6	57.7	59.4	56.1	63.9	54.4	60.6	56.7	57.2
Не згоден	34.0	28.3	26.3	26.2	28.3	22.3	29.4	28.6	30.2	26.4
Не знаю	12.4	16.2	16.1	14.4	15.5	13.5	16.0	10.7	13.1	16.0
Не відповіли	0.4	0.0	0.0	0.1	0.1	0.2	0.2	0.1	0.0	0.4

d4. Жінки не мають обіймати керівних посад

	1992	2000	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021
Згоден	34.8	16.6	13.0	13.9	15.1	19.1	18.4	19.4	19.2	22.2	17.4	20.2
Не згоден	50.1	70.2	75.7	75.7	72.0	70.3	69.1	67.5	68.1	66.5	70.7	70.8
Не знаю	14.3	13.2	11.2	10.4	12.9	10.5	12.5	12.8	12.7	11.2	11.9	8.9
Не відповіли	0.8	0.1	0.1	0.0	0.0	0.1	0.0	0.2	0.1	0.1	0.0	0.1

d6.1 Який рівень Вашої довіри сім'ї та родичам?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2018	2020	2021
1. Зовсім не довіряю	1.3	1.9	1.5	1.5	1.1	1.9	1.1	0.4	0.6	0.7	0.4	0.3	0.8	0.8	0.7	0.8	0.9
2. Переважно не довіряю	2.3	1.2	2.2	1.1	1.6	2.8	1.4	1.2	1.1	1.7	1.3	1.7	1.6	1.1	1.6	1.5	1.8
3. Важко сказати, довіряю чи ні	6.9	5.1	5.9	4.3	5.3	4.6	4.2	2.5	3.2	3.1	3.6	3.1	3.9	3.0	3.7	3.2	4.8
4. Переважно довіряю	27.5	21.8	24.1	26.2	28.0	30.2	33.7	30.9	30.6	34.1	33.9	31.1	29.4	27.9	31.1	29.2	33.7
5. Цілком довіряю	59.4	70.0	65.6	66.5	63.9	60.4	59.6	64.9	64.4	60.3	60.5	63.7	63.9	67.1	63.0	65.2	58.5
Не відповіли	2.5	0.0	0.7	0.3	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.2	0.1	0.5	0.1	0.0	0.1	0.3
Середній бал*	4.5	4.6	4.5	4.6	4.5	4.4	4.5	4.6	4.6	4.5	4.5	4.6	4.5	4.6	4.5	4.6	4.5

d6.2 Який рівень Вашої довіри співвітчизникам?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2018	2021
1. Зовсім не довіряю	5.9	7.6	7.6	7.1	5.1	5.1	2.9	3.9	3.0	3.6	2.9	3.7	2.8	2.4	2.9	2.1
2. Переважно не довіряю	12.8	10.7	12.3	13.3	12.9	8.3	9.6	9.6	10.7	12.2	10.2	9.2	10.0	9.4	11.4	8.2
3. Важко сказати, довіряю чи ні	46.5	48.1	44.8	48.6	42.3	41.9	37.4	37.4	40.6	41.2	41.7	36.6	35.1	31.8	35.7	41.7
4. Переважно довіряю	23.0	23.1	23.1	22.8	32.8	32.8	39.8	41.2	38.5	35.6	37.1	40.2	43.1	46.7	40.4	40.7
5. Цілком довіряю	7.2	10.6	10.4	7.3	6.7	6.9	6.9	7.6	7.0	7.4	7.6	10.2	8.4	9.3	9.4	6.7
Не відповіли	4.5	0.0	1.8	0.9	0.2	0.2	0.2	0.2	0.3	0.2	0.5	0.1	0.7	0.4	0.0	0.6
Середній бал*	3.1	3.2	3.2	3.1	3.2	3.4	3.4	3.4	3.4	3.3	3.4	3.4	3.4	3.5	3.4	3.4

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

д6.3 Який рівень Вашої довіри сусідам?

	1994	1996	1998	2000	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2018	2020	2021
1. Зовсім не довіряю	7.0	8.8	8.5	8.7	5.7	5.6	4.8	5.1	3.7	3.8	4.5	3.7	4.8	6.0	2.8
2. Переважно не довіряю	13.3	12.7	15.1	12.8	12.9	14.6	14.1	16.8	15.1	11.9	16.5	10.8	15.9	11.2	10.3
3. Важко сказати, довіряю чи ні	35.9	35.2	34.9	38.9	29.6	25.1	27.1	28.8	26.1	30.9	26.5	26.7	27.8	32.2	31.9
4. Переважно довіряю	28.2	28.3	28.3	29.3	44.6	46.5	45.5	42.5	44.9	43.9	44.3	49.1	44.1	41.5	48.3
5. Цілком довіряю	12.5	15.1	12.2	9.3	7.2	8.2	8.6	6.6	10.0	9.3	7.5	9.5	7.4	9.0	6.2
Не відповіли	3.2	0.0	0.9	0.9	0.1	0.1	0.0	0.2	0.3	0.2	0.6	0.2	0.0	0.1	0.5
Середній бал*	3.3	3.3	3.2	3.2	3.3	3.4	3.4	3.3	3.4	3.4	3.3	3.5	3.3	3.4	3.5

д6.5 Який рівень Вашої довіри церкві та духовенству?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2018	2020	2021
1. Зовсім не довіряю	13.6	18.1	16.4	15.2	11.0	10.6	8.5	7.4	6.5	9.3	9.7	8.3	10.9	8.8	12.8	12.9	14.7
2. Переважно не довіряю	13.7	13.6	15.7	14.5	12.8	12.5	11.2	10.4	10.2	12.4	15.8	13.1	13.6	14.9	17.7	18.6	15.7
3. Важко сказати, довіряю чи ні	32.8	33.3	32.7	30.9	33.0	32.7	30.6	26.3	26.7	26.1	26.8	30.9	24.7	26.5	17.9	28.2	23.0
4. Переважно довіряю	18.9	17.6	19.3	20.6	25.4	28.9	35.2	35.4	36.9	38.2	35.2	34.8	34.4	35.8	40.5	29.7	39.6
5. Цілком довіряю	16.7	17.4	14.6	18.0	17.4	15.1	14.3	20.2	19.4	13.5	12.1	12.7	15.4	13.9	10.7	10.6	7.0
Не відповіли	4.3	0.0	1.3	0.8	0.4	0.3	0.2	0.4	0.3	0.5	0.3	0.2	1.1	0.1	0.4	0.0	0.1
Середній бал*	3.1	3.0	3.0	3.1	3.3	3.3	3.4	3.5	3.5	3.3	3.2	3.3	3.3	3.3	3.2	3.1	3.1

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

дб.6 Який рівень Вашої довіри астрологам?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2018	2020	2021
1. Зовсім не довіряю	23.5	30.3	27.0	25.8	26.0	29.5	23.6	26.0	26.8	24.0	28.8	26.6	33.5	26.4	31.8	28.2	28.2
2. Переважно не довіряю	21.2	19.2	24.4	25.1	25.4	24.3	29.1	28.4	28.9	30.9	29.8	32.4	30.9	28.1	30.6	31.1	31.1
3. Важко сказати, довіряю чи ні	34.3	33.7	32.3	32.6	32.0	32.3	32.3	28.4	28.4	29.7	27.0	29.2	21.6	28.0	22.9	30.1	30.1
4. Переважно довіряю	13.4	11.3	11.5	13.0	13.4	11.2	12.9	14.8	14.1	13.4	12.4	9.3	10.4	15.2	12.6	8.6	8.6
5. Цілком довіряю	3.5	5.6	3.0	2.7	2.7	2.4	2.1	2.1	1.6	1.6	1.4	1.9	2.9	2.0	2.0	1.1	1.1
Не відповіли	4.0	0.0	1.9	0.8	0.6	0.4	0.1	0.4	0.2	0.4	0.5	0.6	0.7	0.3	0.0	0.9	0.9
Середній бал*	2.5	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	2.3	2.2	2.4	2.2	2.2	2.2

дб.7 Який рівень Вашої довіри засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1. Зовсім не довіряю	13.8	19.2	12.7	10.4	10.3	10.5	9.9	12.5	10.0	8.6	7.7	18.2	22.8	19.3	18.4	18.9	14.5	15.0	18.1
2. Переважно не довіряю	22.8	20.1	19.2	20.8	20.3	24.3	22.8	24.0	23.4	25.9	20.5	27.2	28.0	31.6	31.1	35.2	29.1	30.3	30.6
3. Важко сказати, довіряю чи ні	39.7	39.2	40.7	39.4	39.2	37.0	35.8	30.3	35.9	35.4	34.7	29.4	29.5	27.7	21.8	27.6	26.7	36.7	36.0
4. Переважно довіряю	17.2	17.6	21.5	25.1	25.8	24.4	29.1	29.9	29.0	27.6	33.4	23.3	17.9	20.0	26.3	16.9	28.0	16.7	13.8
5. Цілком довіряю	2.7	4.0	4.7	3.8	3.6	3.5	2.3	3.1	1.7	2.3	3.3	1.9	1.3	1.2	1.8	1.4	1.7	1.2	1.1
Не відповіли	3.8	0.0	1.2	0.6	0.8	0.3	0.0	0.2	0.0	0.2	0.4	0.0	0.6	0.2	0.6	0.0	0.0	0.1	0.4
Середній бал*	2.7	2.7	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	3.0	2.6	2.5	2.5	2.6	2.5	2.7	2.6	2.5

* Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

д6.8 Який рівень Вашої довіри податковій інспекції?

	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2018	2021
1. Зовсім не довіряю	25.4	18.8	17.3	21.2	24.2	29.1	28.8	34.3	27.1	27.3	16.7
2. Переважно не довіряю	28.2	29.8	27.8	28.1	35.1	32.5	30.4	33.8	34.5	33.2	21.9
3. Важко сказати, довіряю чи ні	35.6	39.0	41.6	41.2	32.5	30.4	35.0	24.9	29.3	30.8	40.2
4. Переважно довіряю	8.3	10.6	11.8	8.7	7.2	6.8	4.8	5.6	8.4	7.8	18.4
5. Цілком довіряю	2.2	1.7	1.3	0.7	0.8	0.9	0.9	0.8	0.7	0.9	2.3
Не відповіли	0.3	0.1	0.2	0.2	0.2	0.4	0.1	0.7	0.0	0.0	0.5
Середній бал*	2.3	2.5	2.5	2.4	2.3	2.2	2.2	2.0	2.2	2.2	2.7

д6.9 Який рівень Вашої довіри поліції (міліції)?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2020	2021
1. Зовсім не довіряю	27.9	34.7	33.3	28.6	31.2	27.9	22.6	22.8	26.3	30.9	33.4	37.6	27.7	23.4	28.6	20.3	18.0	21.8
2. Переважно не довіряю	29.2	24.7	27.2	28.2	26.7	30.1	31.7	32.8	32.4	35.6	34.3	36.1	33.6	32.2	33.6	32.4	35.0	29.2
3. Важко сказати, довіряю чи ні	26.3	26.7	26.2	30.2	28.6	27.7	32.4	30.6	27.7	24.6	25.8	19.3	26.5	21.3	25.3	26.2	33.1	33.9
4. Переважно довіряю	10.0	10.0	9.2	9.8	10.6	11.4	11.5	12.4	12.4	8.0	5.7	5.9	11.4	21.9	11.4	19.7	12.3	13.5
5. Цілком довіряю	2.8	3.8	3.3	2.6	2.6	2.8	1.8	1.2	1.1	0.8	0.8	0.6	0.7	0.9	1.1	1.4	1.5	1.2
Не відповіли	3.8	0.0	0.9	0.6	0.2	0.1	0.0	0.1	0.1	0.2	0.1	0.4	0.1	0.3	0.0	0.0	0.1	0.4
Середній бал*	2.3	2.2	2.2	2.3	2.3	2.3	2.4	2.4	2.3	2.1	2.1	1.9	2.2	2.4	2.2	2.5	2.4	2.4

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

д6.10 Який рівень Вашої довіри прокуратурі?

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1. Зовсім не довіряю	27.7	25.4	21.2	21.7	26.9	29.9	40.8	35.7	40.6	35.0	38.1	33.8	28.5	26.5	27.6
2. Переважно не довіряю	26.5	26.9	29.3	31.4	29.5	34.8	29.3	32.1	33.9	36.6	33.6	33.2	36.7	34.4	31.6
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.3	32.7	37.4	35.3	32.5	27.1	22.6	27.4	18.8	22.5	18.6	24.9	22.9	32.1	31.0
4. Переважно довіряю	9.8	11.9	10.7	10.2	10.2	7.2	6.2	4.1	5.4	5.4	8.9	7.2	10.7	5.9	8.8
5. Цілком довіряю	2.4	2.8	1.4	1.3	0.8	0.8	0.9	0.7	0.8	0.3	0.3	0.9	1.2	1.0	0.5
Не відповіли	0.3	0.2	0.0	0.1	0.1	0.2	0.2	0.1	0.5	0.2	0.5	0.0	0.0	0.1	0.5
Середній бал*	2.3	2.4	2.4	2.4	2.3	2.1	2.0	2.0	1.9	2.0	2.0	2.1	2.2	2.2	2.2

д6.11 Який рівень Вашої довіри судам?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1. Зовсім не довіряю	27.4	25.2	21.0	20.9	22.5	27.6	31.7	44.8	38.1	44.3	38.3	43.2	36.2	30.6	31.5	30.9
2. Переважно не довіряю	27.0	26.3	29.3	29.1	31.9	29.2	34.5	28.8	30.8	30.2	34.2	31.9	34.3	35.4	32.2	30.9
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.0	32.8	35.2	36.3	33.2	31.6	24.8	19.3	25.6	18.8	21.0	16.4	22.3	21.7	28.8	29.2
4. Переважно довіряю	9.6	12.5	12.6	12.0	10.5	10.4	7.5	5.7	4.6	5.5	6.0	7.5	6.3	10.8	6.6	7.8
5. Цілком довіряю	2.6	3.1	1.6	1.7	1.7	1.2	1.1	1.3	0.7	0.7	0.4	0.4	0.8	1.5	0.8	0.8
Не відповіли	0.4	0.2	0.4	0.1	0.1	0.0	0.4	0.2	0.3	0.5	0.1	0.6	0.0	0.0	0.1	0.4
Середній бал*	2.3	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	2.1	1.9	2.0	1.9	2.0	1.9	2.0	2.2	2.1	2.2

* Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

д6.12 Який рівень Вашої довіри Президентові?

	1994		1996		1998		2000		2002		2004		2005		2006		2008		2010		2012		2013		2014		2015		2016		2017		2018		2019		2020		2021	
	Л.Кравчук		Л.Кучма		В.Ющенко		В.Янукович		П.Порошенко		В.Зеленський																													
1. Зовсім не довіряю	32.2	29.4	38.5	24.4	34.5	30.2	8.3	19.9	23.3	14.6	31.7	38.5	19.2	30.1	33.8	42.9	39.2	10.1	22.4	32.4																				
2. Переважно не довіряю	20.6	16.5	22.3	18.7	24.7	27.9	11.4	21.1	26.5	18.3	29.8	28.4	15.6	25.2	33.8	31.1	33.7	16.0	24.9	26.2																				
3. Важко сказати, довіряю чи ні	27.1	30.7	28.7	29.6	27.4	26.7	30.9	29.4	26.8	36.3	22.5	22.1	31.3	26.6	21.8	14.4	19.4	27.0	30.2	23.4																				
4. Переважно довіряю	11.6	16.3	7.0	20.3	10.2	12.6	32.7	23.9	19.7	24.5	13.2	8.7	28.5	16.5	9.8	10.4	7.2	34.9	18.8	15.3																				
5. Цілком довіряю	4.5	7.1	2.7	6.6	2.9	2.4	16.5	5.6	3.6	6.3	2.6	2.2	5.4	1.1	0.8	0.8	0.6	12.0	3.6	2.3																				
Не відповіли	3.9	0.0	0.8	0.4	0.3	0.2	0.1	0.1	0.2	0.1	0.2	0.2	0.1	0.4	0.0	0.4	0.0	0.0	0.1	0.4																				
Середній бал*	2.3	2.6	2.1	2.7	2.2	2.3	3.4	2.7	2.5	2.9	2.2	2.1	2.8	2.3	2.1	1.9	2.0	3.2	2.6	2.3																				

д6.13 Який рівень Вашої довіри Верховній Раді?

	1994		1996		1998		2000		2002		2004		2006		2008		2010		2012		2013		2014		2015		2016		2017		2018		2019		2020		2021	
	1. Зовсім не довіряю	29.1	39.7	38.3	36.8	34.3	28.9	18.7	25.0	22.3	35.7	44.3	35.0	35.6	38.6	50.1	43.4	19.0	32.5	37.1																		
2. Переважно не довіряю	22.1	22.3	26.7	25.2	30.8	34.2	30.9	33.9	28.1	35.5	32.3	30.2	34.0	38.1	33.4	33.7	28.1	31.0	32.1																			
3. Важко сказати, довіряю чи ні	35.2	29.3	26.8	30.3	27.4	27.7	35.3	28.7	35.3	21.4	18.6	26.0	21.6	17.6	10.8	18.2	36.2	27.0	23.4																			
4. Переважно довіряю	7.4	6.7	5.7	5.7	6.1	7.9	13.6	11.0	12.8	6.6	3.8	7.7	8.0	5.3	5.1	4.4	14.9	8.5	6.3																			
5. Цілком довіряю	2.3	2.0	1.6	1.4	1.3	1.2	1.6	1.2	1.4	0.7	0.8	0.9	0.3	0.4	0.2	0.3	1.8	0.9	0.6																			
Не відповіли	3.8	0.0	0.8	0.6	0.2	0.2	0.0	0.2	0.1	0.1	0.2	0.1	0.5	0.0	0.4	0.0	0.0	0.1	0.5																			
Середній бал*	2.3	2.1	2.1	2.1	2.1	2.2	2.5	2.3	2.4	2.0	1.8	2.1	2.0	1.9	1.7	1.8	2.5	2.1	2.0																			

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

дб.16 Який рівень Вашої довіри армії?

	1992	1993	1994	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
1. Зовсім не довіряю	11.8	15.4	15.6	12.9	12.5	10.2	10.7	11.6	12.2	13.3	18.4	14.4	14.4	14.9	11.6	14.8	15.1	10.0	8.9	7.8
2. Переважно не довіряю	12.3	11.8	14.5	12.9	12.4	15.9	16.2	17.5	16.8	20.3	23.3	13.2	15.7	15.5	15.7	20.7	14.2	15.3	13.1	
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.9	35.7	36.5	39.1	36.1	39.0	41.5	38.1	36.8	39.7	36.2	32.7	27.9	31.0	22.8	31.1	24.2	32.7	27.7	
4. Переважно довіряю	26.4	23.9	23.6	24.6	29.1	27.5	25.3	28.2	29.1	23.2	18.8	29.3	33.2	36.5	37.1	28.4	41.4	33.6	38.4	
5. Цілком довіряю	11.7	13.2	8.8	9.9	9.6	7.2	6.2	4.4	5.1	3.4	2.9	10.4	7.8	5.3	8.9	4.6	10.2	9.5	12.2	
Не відповіли	4.0	0.0	0.9	0.6	0.3	0.2	0.1	0.1	0.1	0.2	0.4	0.1	0.6	0.1	0.7	0.0	0.0	0.0	0.0	0.8
Середній бал*	3.2	3.1	3.0	3.1	3.1	3.1	3.0	3.0	3.0	2.8	2.6	3.1	3.0	3.1	3.1	2.9	3.3	3.2	3.3	

дб.17 Який рівень Вашої довіри профспілкам?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1. Зовсім не довіряю	23.9	20.2	14.3	18.7	19.3	20.1	19.3	21.9	26.7	24.0	20.1	22.7	23.6	16.5	17.6	19.5
2. Переважно не довіряю	18.5	21.4	22.4	21.7	23.7	23.3	27.9	26.4	22.3	26.1	25.8	20.9	25.1	24.2	21.0	21.2
3. Важко сказати, довіряю чи ні	40.0	40.8	43.7	43.9	39.9	40.5	37.7	36.2	38.6	32.5	34.1	32.2	34.4	36.0	45.6	43.0
4. Переважно довіряю	13.9	14.3	17.6	13.6	15.4	14.4	12.8	13.2	10.9	15.5	18.2	21.1	15.7	19.7	13.2	14.2
5. Цілком довіряю	3.4	2.8	1.8	2.1	1.6	1.4	1.9	1.8	1.2	1.2	1.5	2.2	1.3	3.6	2.5	1.4
Не відповіли	0.4	0.5	0.2	0.2	0.3	0.3	0.4	0.5	0.3	0.7	0.3	0.9	0.0	0.0	0.1	0.7
Середній бал*	2.5	2.6	2.7	2.6	2.6	2.5	2.5	2.5	2.4	2.4	2.6	2.6	2.5	2.7	2.6	2.6

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

d6.18 Який рівень Вашої довіри політичним партіям?

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1. Зовсім не довіряю	41.3	34.8	36.1	34.1	28.0	22.2	28.0	28.7	32.8	36.7	40.1	39.1	36.2	40.6	38.2	23.8	32.2	29.3
2. Переважно не довіряю	22.2	27.1	27.0	27.6	31.9	31.3	32.9	31.7	36.9	31.6	31.8	35.1	39.2	34.3	38.3	34.7	33.0	36.1
3. Важко сказати, довіряю чи ні	33.3	34.0	32.7	30.6	31.2	36.6	29.4	31.8	24.2	24.6	24.2	19.9	19.7	18.2	18.1	30.1	28.3	27.1
4. Переважно довіряю	2.2	2.4	3.1	6.2	7.6	8.6	8.8	6.9	5.1	5.9	3.2	4.8	4.2	5.6	5.1	10.2	5.8	6.2
5. Цілком довіряю	1.1	0.8	0.7	1.1	0.9	1.2	0.7	0.8	0.7	0.7	0.6	0.2	0.5	0.4	0.4	1.2	0.6	0.5
Не відповіли	0.0	0.9	0.5	0.6	0.4	0.1	0.1	0.2	0.3	0.4	0.2	0.8	0.2	0.9	0.0	0.0	0.1	0.8
Середній бал*	2.0	2.1	2.1	2.1	2.2	2.4	2.2	2.2	2.0	2.0	1.9	1.9	1.9	1.9	1.9	2.3	2.1	2.1

d6.22 Який рівень Вашої довіри банкам?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
1. Зовсім не довіряю	38.5	32.2	21.0	19.3	18.2	35.3	30.2	31.0	30.5	33.7	34.1	33.8	31.0	23.7	23.9	21.8	
2. Переважно не довіряю	23.6	24.0	27.5	27.3	28.7	31.8	31.4	31.0	30.3	33.0	37.8	33.3	32.7	31.0	33.2	29.9	
3. Важко сказати, довіряю чи ні	28.4	28.5	32.3	33.3	31.7	22.6	25.2	24.6	28.6	20.7	18.3	18.2	22.9	26.0	29.0	31.8	
4. Переважно довіряю	8.1	13.2	17.7	18.3	19.2	9.2	12.2	11.8	9.4	11.2	8.7	13.1	12.4	18.0	12.9	14.6	
5. Цілком довіряю	1.3	2.0	1.3	1.6	1.8	0.8	0.7	1.1	0.7	0.6	0.4	1.1	1.0	1.3	0.9	1.2	
Не відповіли	0.2	0.2	0.2	0.2	0.5	0.2	0.2	0.2	0.6	0.6	0.8	0.7	0.5	0.0	0.0	0.1	0.7
Середній бал*	2.1	2.3	2.5	2.6	2.6	2.1	2.2	2.2	2.2	2.2	2.1	2.0	2.1	2.2	2.4	2.3	2.4

6.24 Який рівень Вашої довіри благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням?

	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1. Зовсім не довіряю	27.3	22.7	23.2	19.3	22.2	18.8	17.6	23.2	14.5	12.9	16.1	15.7	11.6	16.1	10.9
2. Переважно не довіряю	22.5	25.7	26.8	23.7	25.2	25.1	23.9	23.6	18.9	21.4	16.8	22.6	17.5	22.8	18.5
3. Важко сказати, довіряю чи ні	34.9	37.8	37.8	40.6	36.9	42.4	40.4	38.3	32.4	34.4	29.2	34.3	32.9	42.4	41.6
4. Переважно довіряю	12.2	12.0	10.3	15.0	13.7	12.4	16.3	13	28.7	28.4	31.9	25.3	33.0	16.9	26.0
5. Цілком довіряю	3.0	1.5	1.9	1.3	1.8	1.2	1.4	1.8	4.8	2.7	5.6	2.2	5.0	1.7	2.6
Не відповіли	0.1	0.2	0.0	0.1	0.1	0.1	0.4	0.1	0.6	0.2	0.4	0.0	0.0	0.1	0.4
Середній бал*	2.4	2.4	2.4	2.6	2.5	2.5	2.6	2.5	2.9	2.9	2.9	2.8	3.0	2.7	2.9

* Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховувався для тих респондентів, хто відповідав на поставлене запитання.

d6.25 Який рівень Вашої довіри вченим України?

	2015	2016	2017	2018	2019	2021
1. Зовсім не довіряю	5.9	6.0	6.9	8.9	6.2	4.6
2. Переважно не довіряю	8.3	9.5	7.8	12.9	8.9	12.3
3. Важко сказати, довіряю чи ні	34.1	37.1	26.8	38.7	28.7	44.7
4. Переважно довіряю	42.9	41.3	46.2	34.3	45.1	32.6
5. Цілком довіряю	8.2	6.0	11.9	5.2	11.0	5.2
Не відповіли	0.7	0.1	0.4	0.0	0.0	0.6
Середній бал*	3.4	3.3	3.5	3.1	3.5	3.2

d6.26 Який рівень Вашої довіри волонтерам?

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1. Зовсім не довіряю	7.4	5.6	8.9	8.7	7.5	6.6	5.4
2. Переважно не довіряю	10.0	12.8	11.7	14.2	11.7	16.4	12.3
3. Важко сказати, довіряю чи ні	23.4	28.2	23.4	30.9	25.4	39.6	33.6
4. Переважно довіряю	44.3	44.2	42.9	39.4	46.3	32.4	41.3
5. Цілком довіряю	14.3	9.0	12.8	6.7	9.1	4.9	7.0
Не відповіли	0.6	0.2	0.3	0.0	0.0	0.1	0.4
Середній бал*	3.5	3.4	3.4	3.2	3.4	3.1	3.3

d6.27 Який рівень Вашої довіри Інтернету?

	2019	2020	2021
1. Зовсім не довіряю	9.8	11.6	8.0
2. Переважно не довіряю	15.6	23.2	16.9
3. Важко сказати, довіряю чи ні	44.2	43.7	48.6
4. Переважно довіряю	27.4	19.4	23.5
5. Цілком довіряю	3.0	2.0	2.7
Не відповіли	0.0	0.1	0.3
Середній бал*	3.0	2.8	3.0

* Середній бал розраховується для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна недовіра, а 5 – повна довіра. Відповідно, чим більше середній бал (чим ближче він до 5), тим більшим є рівень довіри. Середній бал розраховується для тих респондентів, хто відповів на поставлене запитання.

Зведена таблиця (дб. 1-дб.27). (Середній балл*: шкала 1–5 балів)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Сім'ї та родичам	4,5	4,6	4,5	4,6	4,5	4,4	4,5	4,6	4,6	4,5	4,5	4,6	4,5	4,6	—	4,5	—	4,6	4,5
Співвітчизникам	3,1	3,2	3,2	3,1	—	3,2	3,4	3,4	3,4	3,3	3,4	3,4	3,4	3,5	—	3,4	—	3,4	3,4
Сусідам	3,3	3,3	3,2	3,2	—	—	3,3	3,4	3,3	3,3	3,4	3,4	3,3	3,5	—	3,3	—	3,4	3,5
Церкві та духовенству	3,1	3,0	3,0	3,1	3,3	3,3	3,4	3,5	3,5	3,3	3,2	3,3	3,3	3,3	3,2	3,1	3,1	3,1	3,3
Астролягам	2,5	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,3	2,2	2,4	—	2,2	—	—	2,2
Засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)	2,7	2,7	2,9	2,9	2,9	2,9	2,9	2,9	2,9	2,9	3,0	2,6	2,5	2,5	2,6	2,5	2,7	2,6	2,5
Податковій інспекції	—	—	—	—	—	2,3	2,5	2,5	2,4	2,3	2,2	2,2	2,0	2,2	—	2,2	—	—	2,7
Міліції / Поліції	2,3	2,2	2,2	2,3	2,3	2,3	2,4	2,4	2,3	2,1	1,9	2,1	1,9	2,2	2,4	2,2	2,5	2,4	2,4
Прокуратурі	—	—	—	—	—	2,3	2,4	2,4	2,3	2,1	2,0	2,0	1,9	2,0	2,0	2,1	2,2	2,2	2,2
Судам	—	—	—	—	—	2,3	2,4	2,4	2,3	2,1	1,9	2,0	1,9	2,0	1,9	2,0	2,2	2,1	2,2
Президенту	2,3	2,6	2,1	2,7	2,2	2,3	2,7	2,5	2,9	2,2	2,1	2,8	2,3	2,1	1,9	2,0	3,2	2,6	2,6
Верховній Раді	2,3	2,1	2,1	2,1	2,2	2,5	2,3	2,4	2,0	2,0	1,8	2,1	2,0	1,9	1,7	1,8	2,5	2,1	2,0
Уряду	2,3	2,3	2,1	2,4	2,2	2,3	2,5	2,4	2,6	2,1	1,9	2,4	2,0	1,9	1,8	1,9	2,6	2,2	2,0
Місцевим органам влади	—	—	—	—	—	2,3	2,5	2,5	2,5	2,4	2,2	2,5	2,3	2,5	2,5	2,4	2,7	2,6	2,5
Армії	3,2	3,1	3,0	3,1	3,1	3,1	3,0	3,0	3,0	2,8	2,6	3,1	3,0	3,1	3,1	2,9	3,3	3,2	3,3
Профспілкам	—	—	—	—	—	2,5	2,6	2,6	2,5	2,5	2,5	2,4	2,4	2,6	2,6	2,5	2,7	2,6	2,6
Політичним партіям	—	2,0	2,1	2,1	2,1	2,2	2,4	2,2	2,2	2,0	2,0	1,9	1,9	1,9	1,9	1,9	2,3	2,1	2,1
Банкам	—	—	—	—	—	2,1	2,3	2,6	2,6	2,1	2,2	2,2	2,1	2,0	2,1	2,2	2,4	2,3	2,4
Благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням	—	—	—	—	—	2,4	2,4	2,6	2,5	2,5	2,6	2,5	2,9	2,9	2,9	2,8	3,0	2,7	2,9
Вченим України	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,4	3,3	3,5	3,1	3,5	—	3,2
Вологтерам	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,5	3,4	3,4	3,2	3,4	3,1	3,3
Інтернету	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,0	2,8	3,0

Міжнаціональні відносини і мова спілкування

е5. Стосовно кожної із національностей, наведених нижче, оберіть одне з положень, найбільше Вам особисто, на яке б Ви допустили представників цієї національності.

е5.2 Оберіть одне з положень, найбільше особисто Вам, на яке б Ви допустили американців.

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
1. Членів моєї сім'ї	10.4	9.3	9.9	9.7	7.1	3.1	1.9	2.6	1.3	2.1	1.8	1.7	1.6	6.9	6.8	6.0	4.9
2. Близьких друзів	12.4	11.2	11.7	9.3	10.7	5.6	5.3	5.7	3.7	4.1	4.6	3.5	6.4	10.6	12.6	9.4	11.9
3. Сусідів	8.1	7.0	5.3	6.7	6.6	3.9	3.2	4.4	2.7	3.7	3.4	3.6	4.4	6.2	8.4	6.1	8.3
4. Колеги по роботі	14.7	5.6	7.3	6.1	7.1	9.4	5.7	7.8	6.2	5.1	7.1	5.8	9.8	13.0	10.0	9.4	8.3
5. Мешканців України	9.7	14.1	14.4	13.8	11.5	8.6	8.9	8.4	8.3	8.8	7.9	9.2	8.9	6.4	8.3	7.7	7.8
6. Відвідувачів України, туристів	35.9	34.0	40.9	41.5	46.9	49.4	58.2	56.8	61.0	59.5	63.8	65.7	58.9	47.9	45.3	48.2	49.6
7. Взагалі не допускати в Україну	4.1	3.7	6.1	7.7	7.3	17.2	15.1	13.9	16.6	16.1	10.4	10.1	9.5	8.8	7.7	12.9	8.4
Не відповіли	4.7	15.2	4.3	5.1	2.7	2.8	1.6	0.6	0.3	0.6	0.9	0.6	0.4	0.2	0.8	0.3	0.8
Середній бал*	4.3	4.4	4.6	4.7	4.8	5.4	5.5	5.4	5.7	5.6	5.5	5.6	5.3	4.8	4.7	5.0	4.9

* Середній бал розраховано для 7-ч бальної шкали, де 1 – означало мінімальну дистанцію (максимальну близькість), а 7 – максимальну дистанцію. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 7), тим більшою є соціальна дистанція (неагитивне ставлення). Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

е5.7 Оберіть одне з положень, найбільше особисто Вам, на яке б Ви допустили грузинів.

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
1. Членів моєї сім'ї	3.3	6.6	7.9	7.2	4.4	1.3	0.9	2.2	1.5	1.6	1.1	1.2	1.7	4.2	3.9	3.6
2. Близьких друзів	7.2	8.0	8.3	6.5	6.2	5.4	4.0	4.4	5.1	4.5	4.4	5.2	9.3	11.6	11.4	10.3
3. Сусідів	8.8	6.6	5.8	6.3	5.8	9.2	8.8	9.1	7.9	10.1	7.0	10.6	13.8	14.7	14.1	11.2
4. Колеги по роботі	4.4	3.5	3.6	2.8	2.2	5.6	3.8	4.3	3.7	5.0	3.3	4.7	4.8	9.9	7.5	4.8
5. Мешканців України	14.8	17.0	17.2	17.3	12.0	13.3	16.7	15.1	12.2	15.0	14.1	14.7	17.9	11.9	13.5	12.9
6. Відвідувачів України, туристів	32.1	29.3	36.1	38.8	45.2	40.1	43.9	45.7	51.8	46.5	50.6	48.7	45.4	40.4	42.2	44.2
7. Взагалі не допускав би в Україну	24.6	13.1	16.7	15.8	21.4	22.1	20.3	18.6	17.6	16.6	18.6	14.2	6.4	6.9	7.0	12.7
Не відповіли	4.9	15.9	4.5	5.2	2.7	2.9	1.6	0.5	0.3	0.7	1.0	0.7	0.5	0.4	0.4	0.3
Середній бал*	5.3	4.9	5.0	5.1	5.4	5.4	5.5	5.4	5.5	5.4	5.5	5.3	4.9	4.6	4.7	5.0

е5.8 Оберіть одне з положень, найбільше особисто Вам, на яке б Ви допустили євреїв.

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
1. Членів моєї сім'ї	9.2	13.2	14.4	14.3	12.5	2.8	1.9	3.2	1.6	2.2	2.6	3.0	2.7	3.7	4.6	4.6
2. Близьких друзів	13.1	13.7	15.6	13.6	15.5	7.4	5.8	6.9	5.4	7.0	5.9	6.5	9.0	8.0	11.1	8.7
3. Сусідів	13.8	12.6	13.5	14.1	14.9	9.8	9.6	10.1	9.9	12.4	9.9	9.8	12.4	15.1	13.3	9.9
4. Колеги по роботі	10.7	6.7	8.6	8.9	9.0	7.3	8.2	7.1	6.8	7.8	6.7	7.1	6.5	9.6	7.8	5.4
5. Мешканців України	21.9	18.5	23.1	22.7	21.9	21.2	27.9	24.9	21.1	24.0	23.8	23.3	24.6	19.5	18.1	13.0
6. Відвідувачів України, туристів	16.8	13.4	12.1	12.7	16.9	32.1	32.1	35.1	40.9	33.1	37.6	36.3	37.7	35.3	35.1	39.3
7. Взагалі не допускав би в Україну	9.6	6.5	8.1	8.4	6.7	16.5	12.9	12.3	13.9	12.7	12.7	13.1	6.7	8.2	9.6	18.7
Не відповіли	4.9	15.4	4.7	5.4	2.5	2.8	1.7	0.6	0.3	0.7	0.8	0.8	0.4	0.6	0.4	1.2
Середній бал*	4.2	3.8	3.8	3.9	3.9	5.0	5.1	5.0	5.2	5.0	5.1	5.0	4.8	4.7	4.7	5.1

* Середній бал розраховано для 7-и бальної шкали, де 1 – означає мінімальну дистанцію (максимальну близькість), а 7 – максимальну дистанцію. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 7), тим більшою є соціальна дистанція (неагитоване ставлення). Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

е5.14 Оберіть одне з положень, найближче особисто Вам, на яке б Ви допустили поляків.

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021	
1. Членів моєї сім'ї	14.6	8.5	9.9	9.4	8.2	3.4	3.2	4.6	3.4	3.5	3.2	3.7	3.5	5.5	6.4	5.0	3.7
2. Близьких друзів	20.9	10.0	9.6	8.7	8.3	6.6	6.4	7.6	6.3	7.4	5.1	7.7	10.3	11.9	9.9	10.8	7.7
3. Сусідів	13.1	9.1	9.4	9.6	9.1	11.2	11.4	14.2	11.0	14.4	12.7	12.1	13.1	17.8	14.2	12.6	17.2
4. Колеги по роботі	4.3	3.9	5.1	4.4	4.4	7.1	6.6	7.2	8.9	8.6	8.4	8.1	10.2	14.9	11.2	10.2	10.6
5. Мешканців України	11.8	19.3	21.8	20.9	18.6	15.4	20.2	15.8	15.0	16.9	17.7	17.2	16.2	9.4	11.3	10.2	13.7
6. Відвідувачів України, туристів	26.1	27.8	32.6	34.8	42.0	43.6	43.4	44.7	47.4	42.1	46.1	44.1	41.7	35.8	41.8	42.2	41.8
7. Взагалі не допускав би в Україну	4.3	5.7	7.0	7.2	6.8	10.0	7.3	5.3	7.6	6.4	5.9	6.1	4.2	4.5	4.7	8.6	4.6
Не відповіли	5.0	15.8	4.5	5.1	2.5	2.8	1.6	0.7	0.3	0.7	0.9	1.1	0.7	0.2	0.4	0.4	0.7
Середній бал*	3.8	4.4	4.5	4.6	4.7	5.0	5.0	4.8	5.0	4.8	5.0	4.9	4.7	4.4	4.6	4.7	4.7

е5.16 Оберіть одне з положень, найближче особисто Вам, на яке б Ви допустили румунів.

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021	
1. Членів моєї сім'ї	7.3	6.6	7.3	7.0	4.7	1.3	1.4	2.5	1.4	1.7	1.6	1.5	0.9	2.3	2.9	2.2	1.3
2. Близьких друзів	11.4	8.7	7.4	6.5	6.1	4.5	3.7	4.9	4.3	4.3	2.9	3.5	5.2	3.2	6.7	4.8	3.7
3. Сусідів	12.3	7.5	6.7	8.0	7.3	9.0	9.7	12.5	9.2	12.3	10.7	11.1	11.6	13.9	12.6	9.7	15.6
4. Колеги по роботі	5.5	3.7	3.3	2.8	2.9	5.2	3.6	5.2	4.9	5.3	4.2	4.9	6.0	9.1	7.3	4.9	5.4
5. Мешканців України	13.5	19.0	20.3	19.9	16.5	12.5	14.7	13.7	13.4	14.8	13.1	13.8	16.1	9.0	10.6	10.8	12.8
6. Відвідувачів України, туристів	36.4	32.2	39.5	40.6	50.7	48.6	53.7	52.9	57.3	52.2	57.3	54.7	54.4	54.8	51.8	53.2	50.4
7. Взагалі не допускав би в Україну	8.0	6.4	10.6	10.1	9.0	15.8	11.4	7.7	9.1	8.5	9.2	9.2	4.9	7.1	7.6	14.0	9.9
Не відповіли	4.5	15.9	4.8	5.1	2.7	3.0	1.9	0.6	0.4	0.9	1.1	1.2	1.0	0.6	0.6	0.4	0.9
Середній бал*	4.6	4.7	4.9	4.9	5.1	5.4	5.4	5.1	5.3	5.2	5.4	5.3	5.2	5.1	5.0	5.3	5.2

* Середній бал розраховано для 7-члених сімей, де 1 – означає мінімальну дистанцію (максимальну близькість), а 7 – максимальну дистанцію. Відповімо, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 7), тим більшою є соціальна дистанція (незатимлене ставлення). Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

е5.21 Я згоден допустити циган як ...

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021
1. Членів моєї сім'ї	2.4	5.0	5.8	4.6	2.8	0.6	0.6	1.4	1.0	0.5	0.4	0.3	1.9	1.1	0.9	
2. Близьких друзів	4.3	5.1	5.3	4.3	3.3	2.0	1.2	0.7	1.3	1.2	1.1	1.2	1.0	1.7	1.7	
3. Сусідів	6.3	6.6	4.6	4.9	4.8	2.0	3.1	2.7	1.8	3.0	2.5	2.6	2.5	4.7	4.5	4.5
4. Колег по роботі	3.2	2.9	1.7	1.1	1.3	1.6	0.7	0.9	0.7	0.7	1.0	1.4	1.3	2.5	2.5	3.0
5. мешканців України	21.2	24.6	29.4	28.2	28.6	19.2	21.2	22.9	20.0	21.1	19.1	20.3	23.6	17.4	17.8	19.2
6. Відвідувачів України, туристів	24.9	20.0	20.2	19.6	22.5	28.6	25.7	28.5	30.3	29.9	30.3	28.4	32.9	31.7	29.9	33.1
7. Взагалі не допускав би в Україну	33.0	19.5	28.2	32.3	34.1	42.9	46.0	42.1	45.3	42.6	44.8	44.8	37.6	40.7	42.9	36.8
Не відповіли	4.8	16.3	4.8	5.1	2.7	3.1	1.6	0.6	0.2	0.8	0.7	0.9	0.6	0.1	0.3	0.8
Середній бал*	5.6	5.1	5.3	5.4	5.6	6.0	6.1	6.0	6.1	6.0	6.1	6.0	6.1	6.0	5.9	5.9

* Середній бал розраховано для 7-и бальної шкали, де 1 – означало мінімальну дистанцію (максимальну близькість), а 7 – максимальну дистанцію. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 7), тим більшою є соціальна дистанція (негативне ставлення). Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

Зведена таблиця (е5.1–е5.21) ІНДЕКСИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДИСТАНЦІЙОВАНОСТІ. Середній бал: шкала 1–7 балів. Результати моніторингу показальності національної дистанційованості населення України (шкала Богардуса)

Національна дистанційованість населення України від ...	Індекс національної дистанційованості (шкала 1–7 балів)															
	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
Американців*	4.4	4.6	4.7	4.8	5.4	5.5	5.4	5.7	5.6	5.5	5.6	5.3	4.8	4.7	5.0	4.9
Білорусів*	2.7	2.6	2.5	2.8	4.2	4.7	3.9	4.1	3.9	4.0	4.1	4.0	4.0	4.0	4.3	4.4
Угорців*	4.6	4.8	4.9	5.1	5.4	5.4	5.1	5.3	5.1	5.2	5.2	5.0	4.9	4.8	5.1	5.0
Грузинів*	4.9	5.0	5.1	5.4	5.4	5.5	5.4	5.5	5.4	5.5	5.3	4.9	4.6	4.7	5.0	4.8
Євреїв*	3.8	3.8	3.9	3.9	5.0	5.1	5.0	5.2	5.0	5.1	5.0	4.8	4.7	4.7	5.1	4.9
Кримських татар*	4.6	4.7	4.8	4.9	5.6	5.5	5.4	5.5	5.4	5.3	5.3	4.8	4.5	4.6	5.0	4.8
Німців*	4.5	4.6	4.8	4.8	5.2	5.2	5.1	5.3	5.2	5.3	5.2	5.0	4.6	4.7	4.8	4.9
Польків*	4.4	4.5	4.6	4.7	5.0	5.0	4.8	5.0	4.8	5.0	4.9	4.7	4.4	4.6	4.7	4.7
Румунів*	4.7	4.9	4.9	5.1	5.4	5.4	5.1	5.3	5.2	5.4	5.3	5.2	5.1	5.0	5.3	5.2
Циган*	5.1	5.3	5.4	5.6	6.0	6.1	6.0	6.1	6.0	6.1	6.1	6.0	5.9	5.9	5.9	5.9
Інтегральний індекс національної дистанційованості за 10 національностями	4.4	4.5	4.6	4.7	5.3	5.3	5.1	5.3	5.2	5.2	5.2	5.0	4.8	4.8	5.0	4.9

*У таблиці наведено індекси національної дистанційованості (середній бал за семібальною шкалою соціальної дистанції) стосовно представників кожної національності, а також інтегральний індекс національної дистанційованості (ІНД) – усереднене значення стосовно зазначених в таблиці національностей.

е6. Якою мовою (мовами) Ви переважно спілкуєтеся у Вашій родині (вдома)?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Переважно українською	36.8	36.7	36.9	37.6	39.1	38.2	38.4	38.0	42.0	41.7	42.9	38.7	43.2	43.0	42.2	41.0	43.8	45.0	50.8	51.4
Переважно російською	29.0	32.4	33.1	33.4	36.0	33.2	34.3	39.2	36.8	34.9	35.4	37.9	31.2	25.6	32.2	28.7	31.4	30.2	27.6	23.5
І українською, і російською (залежно від обставин)	32.0	29.4	29.6	28.4	24.8	28.0	26.3	22.6	19.9	22.1	20.9	22.8	24.7	30.4	25.4	29.2	24.8	24.1	21.3	23.8
Іншою	2.0	0.7	0.4	0.5	0.2	0.5	0.9	0.3	0.8	0.9	0.3	0.6	0.7	0.6	0.1	0.6	0.0	0.2	0.3	1.1
Не відповіли	0.2	0.8	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1	0.0	0.4	0.4	0.4	0.1	0.2	0.4	0.1	0.5	0.0	0.5	0.0	0.2

е7. Чи вважаєте Ви за необхідне надати російській мові статусу офіційної в Україні?

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ні	32.9	37.0	36.2	31.1	32.2	37.6	38.4	39.6	41.6	49.1	49.6	59.9	55.5	54.5	51.7	54.6	56.9	
Важко сказати	16.1	15.3	19.3	20.0	20.0	14.0	13.0	17.0	14.8	14.2	18.1	13.2	14.1	14.9	17.6	13.2	17.8	
Так	50.9	47.6	44.0	48.6	47.5	48.4	48.6	43.3	43.4	36.5	32.2	25.4	30.3	29.9	30.8	32.2	25.1	
Не відповіли	0.0	0.1	0.5	0.3	0.3	0.0	0.0	0.1	0.2	0.2	0.1	0.1	0.1	0.7	0.0	0.0	0.2	

е8. Яку мову, окрім української, на Вашу думку, необхідно обов'язково вивчати в загальноосвітніх навчальних закладах?*

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2016	2020	2021
Російську	75.8	72.9	74.3	71.9	71.2	69.5	63.5	68.7	50.8	41.7	38.7	40.7
Англійську	81.9	84.5	82.7	83.7	80.6	81.8	84.5	82.9	89.3	92.0	81.2	87.6
Іншу	13.9	10.2	11.9	11.0	9.4	7.3	8.4	7.3	8.8	11.7	7.2	7.4
Жодну мову, крім української, не слід вивчати обов'язково	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	7.5	–
Важко відповісти	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	0.1
Не відповіли	0.7	0.1	0.0	0.1	0.6	0.5	0.9	1.1	0.4	0.5	0.1	1.8

* Можливо було обрано кілька варіантів відповідей водночас.

Соціальне самопочуття і суспільні настрої

f1. Уявіть собі, що на сходинах деякої «драбинки» розташовані люди з різним становищем у суспільстві: на найнижчій — ті, хто має найгірше становище, а на найвишій — ті, хто має найкраще становище. НА ЯКУ З ЦИХ СХОДИНОК ВИ ПОСТАВИЛИ Б СЕБЕ?

	1994	1994	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2021
1 Найгірше становище	19.4	22.6	23.9	21.6	17.2	14.3	8.3	7.7	7.1	5.9	7.1	5.8	5.2	6.4	6.8	5.5	6.5
2	25.3	22.2	28.1	26.9	24.0	20.4	14.3	13.4	15.8	16.6	16.6	13.2	14.7	19.6	18.4	12.4	13.9
3	32.3	33.0	32.7	31.5	31.8	33.2	36.1	31.9	33.7	36.2	37.0	32.4	31.1	32.2	31.1	29.7	27.5
4	18.6	18.1	13.2	16.6	21.6	23.9	29.3	29.4	28.1	28.4	27.3	33.2	31.4	26.9	28.7	30.9	30.5
5	2.2	2.6	1.2	2.4	4.2	6.7	10.0	14.3	11.9	10.8	9.6	11.5	13.5	11.7	12.0	16.4	16.9
6	0.4	0.5	0.4	0.4	0.3	0.8	1.0	2.4	2.6	1.2	1.7	2.9	2.9	2.2	2.3	3.9	4.3
7 Найкраще становище	0.4	0.5	0.5	0.7	0.5	0.7	0.9	0.9	0.8	0.8	0.6	0.8	1.1	0.9	0.7	1.1	1.7
Не відповіли	1.4	0.7	0.0	0.0	0.3	0.0	0.1	0.1	0.1	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	0.0	0.0	0.1

f2. Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?

	1994	1994	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2021
Скороше не задоволений	50.5	62.4	63.4	77.5	69.4	63.2	58.2	49.0	46.6	46.8	51.1	50.5	42.2	53.1	54.1	55.6	45.5
Важко сказати, задоволений чи ні	33.0	24.8	25.3	15.2	22.1	23.7	26.4	30.6	31.6	31.4	29.5	31.3	34.0	24.6	23.2	19.9	27.4
Скороше задоволений	16.0	12.6	11.3	7.0	8.5	12.2	15.4	20.2	21.5	21.6	19.2	18.2	23.4	22.0	24.2	27.1	34.7
Не відповіли	0.4	0.3	0.0	0.3	0.0	0.8	0.0	0.3	0.2	0.2	0.3	0.1	0.3	0.2	0.3	0.0	0.1

f3. Ким Ви себе перш за все вважаєте?

	1992	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Мешканцем села, району чи міста, в якому Ви живете	24.0	31.3	31.6	30.5	27.7	24.5	27.2	29.8	28.6	16.1	22.9	22.0	24.8	22.7	20.8	23.9	20.8
Мешканцем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	6.8	6.9	5.9	6.7	6.6	9.3	6.6	7.6	7.8	8.0	6.4	6.9	6.3	7.1	5.1	3.5	5.5
Громадянином України	45.6	41.0	41.0	44.2	51.6	51.7	51.2	48.4	50.6	64.4	57.3	60.0	56.9	58.6	59.8	61.7	62.5
Представником свого етносу, нації	—	—	3.0	3.1	1.8	2.6	3.1	1.8	2.0	2.1	3.1	2.9	3.5	3.0	4.2	2.5	2.7
Громадянином колишнього Радянського Союзу	12.7	12.2	12.7	10.7	7.3	9.0	6.9	8.4	6.6	5.4	3.9	3.9	3.2	3.1	3.4	3.4	2.8
Громадянином Європи	3.8	2.8	0.7	0.7	1.3	0.4	0.9	1.2	1.2	1.1	1.3	1.0	1.4	1.9	1.5	1.6	0.9
Громадянином світу	6.4	5.6	2.7	2.4	2.9	1.7	3.1	2.4	2.4	2.1	4.2	2.6	3.3	3.3	4.6	2.8	3.1
Інше	—	—	1.6	1.4	0.7	0.6	0.8	0.3	0.6	0.5	0.6	0.5	0.6	0.3	0.4	0.5	1.6
Не відповіли	0.6	0.2	0.8	0.2	0.1	0.1	0.3	0.1	0.2	0.3	0.4	0.2	0.2	0.1	0.2	0.1	0.1

f4. Як Ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?

	1992	1994	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Здебільшого від зовнішніх обставин	20.4	28.2	31.2	38.6	28.5	24.0	19.3	18.9	17.5	16.1	16.8	17.5	16.4	15.3	18.3	19.2	17.2	13.2	14.3
Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	34.9	30.6	27.7	28.1	30.7	28.1	29.3	29.5	30.0	30.6	32.3	31.8	28.2	30.3	31.7	28.2	25.4	25.9	31.3
Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	25.7	21.3	22.2	18.7	23.7	25.6	28.8	31.8	31.1	31.1	30.5	29.1	30.4	31.1	31.7	33.2	32.1	30.7	31.9
Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	12.3	10.0	9.2	7.2	8.8	10.7	12.1	10.4	11.9	11.7	10.2	11.8	14.2	15.3	11.7	12.8	15.3	17.5	14.5
Здебільшого від мене	6.6	9.2	9.7	7.1	8.1	11.5	10.2	9.3	9.4	10.5	10.2	9.6	10.6	7.5	6.4	6.4	9.8	12.7	8.0
Не відповіли	0.2	0.8	0.0	0.4	0.3	0.2	0.3	0.1	0.1	0.1	0.0	0.3	0.1	0.4	0.2	0.2	0.2	0.0	0.0

f5. Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?

	1992	1994	1996	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Зовсім не задоволений	14.2	16.8	29.6	36.2	25.7	22.1	18.0	12.1	9.9	10.6	11.5	13.4	10.1	15.4	14.5	15.6	11.1	11.1	9.2	7.3
Скоріше не задоволений	31.8	31.9	32.2	34.1	35.2	34.4	34.2	31.9	30.9	29.1	31.2	32.1	27.5	32.0	36.4	34.3	32.9	25.0	25.0	25.9
Важко сказати, задоволений чи ні	28.9	27.6	21.4	16.1	21.9	25.8	24.7	26.3	22.9	25.3	26.6	24.2	27.2	18.6	16.0	17.8	21.2	22.8	27.9	28.4
Скоріше задоволений	22.6	20.5	14.9	12.0	15.7	15.6	21.4	27.4	33.5	32.5	28.3	27.6	31.4	30.7	29.0	30.3	31.6	37.0	33.9	35.1
Цілком задоволений	2.1	2.5	1.8	1.5	1.4	1.9	1.1	2.2	2.6	2.3	2.3	2.6	3.8	2.2	3.9	1.8	3.3	4.1	4.1	3.2
Не відповіли	0.5	0.6	0.0	0.1	0.0	0.2	0.6	0.1	0.1	0.2	0.1	0.2	0.0	1.2	0.2	0.2	0.0	0.0	0.0	0.1

f6. Чого з наведеного Вам не вистачає?

f6.1 ...Вміння жити в нових суспільних умовах

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Не вистачає	52.6	45.5	43.2	39.7	38.3	30.5	34.9	33.2	32.1	32.2	30.9	31.1	33.5	33.1	27.1	25.6	25.6	32.8	32.8
Важко сказати, вистачає чи ні	31.8	36.9	37.0	36.6	32.7	36.4	31.2	32.8	34.9	30.3	34.2	31.1	27.5	24.7	30.8	29.5	31.9	27.3	27.3
Вистачає	12.2	10.8	14.2	17.1	24.6	27.7	28.4	28.4	27.2	31.2	30.6	31.4	34.9	37.8	37.6	40.0	35.6	35.4	35.4
Не цікавить	3.4	5.6	5.1	6.0	4.2	4.6	5.1	5.2	5.1	5.9	3.9	5.8	3.3	3.7	4.5	4.9	6.5	3.6	3.6
Не відповіли	0.0	1.2	0.5	0.7	0.2	0.8	0.4	0.4	0.8	0.4	0.4	0.6	0.8	0.7	0.0	0.0	0.4	0.9	0.9

f6.2 ...Здоров'я

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Не вистачає	51.8	56.8	52.0	54.9	49.0	47.3	45.8	46.5	50.1	38.8	41.1	37.8	40.0	40.7	37.1	36.6	38.1	36.6	36.6
Важко сказати, вистачає чи ні	17.4	16.5	17.9	13.9	14.1	18.4	18.5	17.1	18.1	20.0	21.4	20.5	15.1	14.6	17.6	20.4	22.8	20.1	20.1
Вистачає	29.7	25.5	28.8	29.7	36.0	33.4	34.9	35.6	31.2	40.1	36.9	40.8	43.8	43.7	43.6	41.8	37.4	42.4	42.4
Не цікавить	1.0	0.7	0.9	1.1	0.8	0.4	0.7	0.7	0.6	0.8	0.6	0.7	1.1	0.5	1.8	1.2	1.5	0.6	0.6
Не відповіли	0.0	0.5	0.3	0.4	0.1	0.4	0.1	0.1	0.1	0.3	0.1	0.3	0.1	0.5	0.0	0.0	0.2	0.3	0.3

ф6.3 ... Роботи, що підходять

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Не вистачає	46.8	54.8	56.0	54.1	45.5	43.0	37.0	46.5	48.6	44.0	42.3	43.1	43.6	41.2	38.3	39.8	36.2	36.1
Важко сказати, вистачає чи ні	15.6	14.9	12.2	14.6	14.2	15.9	15.9	13.7	15.1	15.5	16.9	15.9	14.4	12.7	16.8	18.0	19.5	17.5
Вистачає	23.4	17.2	19.0	19.6	25.3	26.4	32.0	24.6	22.6	26.3	28.8	30.4	28.2	33.5	36.1	33.5	29.6	31.9
Не цікавить	14.2	11.7	12.4	10.7	14.9	14.2	14.7	14.9	13.4	13.9	11.9	10.2	13.6	12.0	8.8	8.7	14.4	13.8
Не відповіли	0.0	1.4	0.4	1.1	0.2	0.4	0.4	0.3	0.4	0.2	0.1	0.5	0.2	0.6	0.0	0.0	0.3	0.7

ф6.4 ...Необхідного одягу

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Не вистачає	42.9	46.6	43.7	44.9	32.3	25.7	21.0	23.7	24.0	16.3	19.0	22.5	24.6	22.4	19.0	17.9	18.0	18.2
Важко сказати, вистачає чи ні	19.3	20.1	19.1	18.0	16.5	20.4	15.2	17.4	20.9	18.9	15.4	16.5	15.4	15.1	17.5	7.6	20.3	16.1
Вистачає	33.4	28.0	31.2	31.2	45.5	46.6	57.6	52.4	50.3	60.0	60.4	56.7	54.7	56.7	59.3	58.4	51.3	60.9
Не цікавить	4.4	4.4	5.8	5.3	5.5	6.8	5.9	6.4	4.5	4.4	5.1	3.7	5.1	5.2	4.2	6.1	10.0	4.3
Не відповіли	0.0	1.0	0.2	0.7	0.2	0.5	0.3	0.1	0.3	0.4	0.2	0.7	0.2	0.6	0.0	0.0	0.4	0.5

ф6.5 ...Добротного житла

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Не вистачає	34.7	39.4	35.4	42.4	36.3	36.1	34.1	35.1	38.8	35.4	32.9	33.7	37.1	34.6	30.5	31.1	29.2	26.7
Важко сказати, вистачає чи ні	15.5	18.7	17.8	16.2	15.0	17.3	14.9	15.8	19.1	17.9	18.1	16.3	14.8	14.1	16.1	19.2	20.9	16.9
Вистачає	46.7	36.7	41.9	36.0	43.4	42.7	46.3	45.6	39.1	42.6	45.0	46.1	44.3	47.8	49.8	45.3	43.4	51.9
Не цікавить	3.2	4.1	4.2	5.0	5.1	3.4	4.4	3.4	2.7	3.6	3.7	3.3	3.7	3.1	3.6	4.4	6.1	3.9
Не відповіли	0.0	1.0	0.6	0.6	0.2	0.5	0.3	0.2	0.3	0.4	0.3	0.6	0.1	0.4	0.0	0.0	0.4	0.6

ф6.6 ...Сучасних економічних знань

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Не вистаєє	48.1	44.2	42.3	46.2	46.3	38.6	38.2	38.5	39.6	35.0	37.1	39.7	38.1	40.9	34.9	35.8	30.6	33.3
Важко сказати, вистаєє чи ні	20.3	24.6	22.3	23.4	20.7	24.4	21.8	22.6	26.1	26.2	27.2	23.1	21.7	20.1	24.7	24.5	28.9	25.0
Вистаєє	9.7	8.6	11.4	11.6	15.4	18.2	21.2	19.0	18.1	18.7	19.8	22.7	22.6	24.5	27.9	27.0	23.1	22.1
Не цікавить	21.9	21.7	23.6	18.2	17.3	18.3	18.5	19.8	15.9	19.9	15.8	13.9	17.3	14.0	12.4	12.7	17.0	18.9
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.7	0.3	0.5	0.2	0.2	0.4	0.2	0.2	0.5	0.3	0.5	0.0	0.0	0.4	0.7

ф6.7 ...Упевненості в своїх силах

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Не вистаєє	34.4	33.5	34.7	35.7	29.9	29.0	29.7	28.2	34.6	29.1	28.6	27.5	30.8	32.7	26.6	30.2	26.2	28.2
Важко сказати, вистаєє чи ні	31.4	35.5	32.9	29.4	28.8	28.8	26.5	27.1	29.0	27.6	27.8	25.0	22.1	21.7	25.8	25.3	29.5	27.1
Вистаєє	30.5	26.6	29.5	31.3	37.6	39.4	40.4	42.1	34.1	40.5	40.9	44.0	43.4	43.0	44.7	41.1	39.9	41.8
Не цікавить	3.7	3.4	2.5	3.0	3.3	2.3	3.1	2.6	2.1	2.6	2.6	2.8	3.4	2.1	2.8	3.4	4.0	2.4
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.7	0.4	0.4	0.4	0.1	0.3	0.2	0.1	0.7	0.3	0.5	0.0	0.0	0.4	0.5

ф6.8 ...Необхідної медичної допомоги

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Не вистаєє	58.4	62.8	61.9	63.4	55.8	54.2	48.4	52.1	57.4	45.7	47.9	48.9	53.0	52.8	44.7	44.0	46.2	45.8
Важко сказати, вистаєє чи ні	22.9	21.2	19.4	17.3	20.9	23.3	23.1	20.8	20.8	25.4	25.6	21.5	18.0	17.6	20.8	23.9	27.9	25.4
Вистаєє	14.8	10.7	13.6	14.2	18.8	18.2	25.4	22.9	18.5	24.7	21.8	25.1	24.0	26.3	29.4	28.4	20.1	23.8
Не цікавить	3.8	4.4	4.8	4.5	4.3	3.8	2.9	3.8	2.8	3.7	4.5	3.8	4.8	2.7	5.1	3.7	5.6	4.6
Не відповіли	0.0	1.0	0.3	0.6	0.2	0.5	0.2	0.4	0.4	0.5	0.1	0.6	0.2	0.6	0.0	0.0	0.2	0.4

ф6.9 ...Модного та красивого одягу

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Не вистачає	44.3	48.7	44.0	44.8	41.3	35.2	32.3	35.6	36.3	29.6	28.0	33.5	34.8	35.1	29.1	27.2	24.2	26.3
Важко сказати, вистачає чи ні	17.9	14.7	15.8	17.3	13.9	19.2	18.3	16.7	18.3	20.2	20.1	18.3	15.4	16.4	17.3	17.7	19.6	16.1
Вистачає	9.9	8.3	10.2	10.8	14.9	20.1	23.4	21.4	20.6	22.1	25.9	21.9	25.6	25.1	32.4	32.2	25.8	32.9
Не цікавить	27.8	27.3	29.8	26.6	29.5	24.9	25.6	26.2	24.4	27.7	26.0	25.4	24.1	23.1	21.2	22.9	30.0	24.2
Не відповіли	0.0	0.9	0.2	0.4	0.4	0.6	0.4	0.2	0.3	0.4	0.1	0.9	0.1	0.3	0.0	0.0	0.4	0.5

ф6.10 ...Необхідних меблів

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Не вистачає	35.5	37.6	32.0	40.2	33.0	30.9	27.0	27.4	28.8	23.7	22.8	29.0	26.6	27.2	23.1	24.1	20.3	18.8
Важко сказати, вистачає чи ні	18.3	17.8	16.2	15.1	15.4	16.7	14.5	15.1	17.2	17.9	15.9	16.1	13.8	13.6	17.2	17.5	19.9	16.9
Вистачає	32.6	29.4	35.4	28.9	38.7	40.0	45.9	46.4	42.9	48.3	49.2	44.7	48.0	50.1	48.6	46.8	42.1	52.1
Не цікавить	13.6	14.3	16.0	15.2	12.7	11.9	12.0	10.9	10.6	9.7	11.7	9.4	11.2	8.7	11.1	11.6	17.3	11.8
Не відповіли	0.0	0.9	0.3	0.5	0.2	0.5	0.6	0.2	0.5	0.4	0.3	0.8	0.4	0.4	0.0	0.0	0.4	0.4

ф6.11 ...Сучасних політичних знань

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Не вистачає	35.6	33.6	28.7	31.0	34.6	27.5	27.5	24.7	29.3	28.1	27.2	30.3	27.3	32.1	28.6	28.2	23.3	26.7
Важко сказати, вистачає чи ні	23.2	26.7	24.5	25.1	22.1	25.2	23.4	23.6	25.1	24.3	27.4	24.4	20.4	19.8	24.9	25.2	27.3	24.1
Вистачає	12.1	9.4	15.4	14.6	15.4	21.3	24.4	22.4	20.2	22.1	25.0	25.4	26.0	25.0	25.6	27.2	24.9	21.4
Не цікавить	29.1	29.0	31.0	28.6	27.6	25.6	24.4	29.3	25.1	25.2	19.9	19.2	26.2	22.4	20.9	19.4	24.1	27.1
Не відповіли	0.0	1.2	0.3	0.7	0.3	0.4	0.3	0.1	0.4	0.3	0.4	0.7	0.1	0.7	0.0	0.0	0.4	0.7

f6.12 ...Рішучості в досягненні своїх цілей

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Не вистачає	26.7	31.1	31.2	31.8	29.2	28.3	27.2	27.9	33.8	29.0	27.6	28.0	30.0	32.2	29.8	28.9	24.6	25.9
Важко сказати, вистачає чи ні	37.1	39.8	33.3	31.9	31.6	30.3	27.1	29.7	28.7	31.9	31.9	26.2	24.5	22.1	26.3	27.2	30.8	27.9
Вистачає	26.2	19.7	25.4	27.0	31.5	33.2	37.5	34.9	31.2	33.4	35.5	39.6	38.1	40.4	38.4	37.0	35.4	38.1
Не цікавить	10.0	8.7	10.0	8.8	7.7	7.6	7.6	7.4	5.8	5.3	4.7	5.5	7.0	4.7	5.4	6.9	8.8	7.6
Не відповіли	0.0	0.8	0.2	0.6	0.1	0.5	0.6	0.1	0.5	0.4	0.3	0.7	0.4	0.6	0.0	0.0	0.4	0.5

f6.13 ...Юридичної допомоги для захисту своїх прав та інтересів

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Не вистачає	46.9	52.4	50.0	56.0	57.2	47.3	48.4	49.4	54.4	49.2	47.6	49.0	42.4	46.7	43.6	42.3	38.8	43.7
Важко сказати, вистачає чи ні	29.1	28.7	25.9	23.3	22.7	27.4	25.4	25.2	25.7	27.3	28.9	23.9	23.4	20.2	26.1	26.2	31.3	27.5
Вистачає	8.1	5.5	8.8	8.3	9.4	12.9	14.8	12.8	10.8	14.2	13.4	15.2	19.9	19.7	20.1	20.4	15.3	15.3
Не цікавить	15.9	12.6	15.0	11.8	10.5	11.8	11.0	12.2	8.4	9.1	9.7	11.4	14.1	12.8	10.3	11.1	14.3	12.9
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.6	0.2	0.5	0.4	0.4	0.7	0.2	0.4	0.4	0.2	0.6	0.0	0.0	0.3	0.6

f6.14 ...Можливості повноцінно проводити відпустку

	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Не вистачає	68.0	63.6	65.1	59.0	52.9	53.6	58.8	60.6	58.2	55.3	62.4	62.1	61.7	54.5	50.1	47.5	48.1
Важко сказати, вистачає чи ні	13.0	12.4	12.6	13.9	19.7	17.1	14.9	15.8	16.2	18.8	13.2	11.7	12.5	17.9	18.1	21.7	19.7
Вистачає	5.1	8.1	8.7	13.9	14.9	16.8	14.8	14.1	15.6	16.9	16.1	17.3	17.3	20.2	25.0	18.0	21.3
Не цікавить	13.0	15.6	13.1	12.9	11.9	12.2	11.4	9.0	9.1	8.4	7.7	8.8	7.8	7.4	6.8	12.4	10.3
Не відповіли	0.8	0.3	0.6	0.2	0.5	0.3	0.1	0.5	0.6	0.5	0.6	0.1	0.7	0.0	0.0	0.4	0.6

ф6.15 ...Можливості мати додатковий зарібок

	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Не вистачає	55.6	55.9	48.8	39.3	44.8	41.0	47.2	51.1	47.7	46.9	49.3	47.7	47.3	42.2	38.7	39.8	38.5
Важко сказати, вистачає чи ні	18.5	16.2	19.6	20.7	18.2	16.8	16.6	16.2	19.2	18.4	15.9	16.2	12.5	18.2	19.5	23.2	19.0
Вистачає	9.3	11.7	13.2	21.3	18.9	23.8	17.6	15.9	16.4	19.9	20.4	19.9	24.4	28.0	30.0	22.3	25.4
Не цікавить	15.2	16.1	17.7	18.6	17.5	17.9	18.4	16.3	16.3	14.5	13.5	15.9	15.0	11.6	11.8	14.3	16.5
Не відповіли	1.3	0.2	0.7	0.2	0.5	0.5	0.2	0.6	0.4	0.3	0.9	0.3	0.8	0.0	0.0	0.4	0.6

ф6.16 ...Можливості купувати необхідніші продукти

	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Не вистачає	60.6	57.8	49.6	37.4	35.7	32.2	32.4	31.8	23.3	26.6	32.0	34.3	31.9	25.1	24.0	27.7	25.4
Важко сказати, вистачає чи ні	18.2	17.2	17.5	17.8	19.4	17.5	17.8	21.5	21.4	21.4	18.8	15.2	14.1	19.0	17.3	24.1	21.1
Вистачає	19.4	22.8	29.6	41.6	42.3	47.5	47.3	44.3	52.4	50.0	46.2	47.9	51.8	53.2	55.3	44.1	51.0
Не цікавить	1.0	1.9	2.7	2.4	2.0	2.4	2.3	1.8	2.5	1.8	2.3	2.2	1.6	2.7	3.4	3.7	1.8
Не відповіли	0.8	0.3	0.6	0.7	0.6	0.4	0.2	0.6	0.3	0.2	0.8	0.4	0.6	0.0	0.0	0.4	0.7

ф6.17 ...Ініціативи і самостійності у розв'язанні життєвих проблем

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Не вистачає	26.3	24.5	27.8	29.0	22.7	23.6	22.4	23.9	28.7	25.7	23.2	23.6	26.0	24.9	22.5	22.5	19.3	24.3
Важко сказати, вистачає чи ні	36.7	41.4	32.7	33.7	31.7	31.7	27.2	28.3	30.6	30.6	31.3	25.2	24.5	22.3	26.9	25.6	31.7	29.0
Вистачає	30.4	28.1	33.6	32.0	40.0	40.0	45.2	43.3	36.0	38.8	41.7	46.9	45.3	48.4	47.4	46.7	41.7	41.8
Не цікавить	6.6	5.0	5.5	4.8	5.2	4.3	4.8	4.3	4.3	4.4	3.6	3.3	4.0	3.8	3.2	5.2	6.9	4.1
Не відповіли	0.0	0.9	0.3	0.6	0.4	0.4	0.4	0.2	0.4	0.6	0.2	0.9	0.2	0.6	0.0	0.0	0.4	0.8

f6.18 ...Повноцінного дозвілля

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Не вистачає	53.5	53.3	51.9	51.6	44.9	41.4	44.1	45.7	47.3	46.7	42.4	49.3	53.3	49.4	44.0	40.3	36.3	39.5
Важко сказати, вистачає чи ні	22.5	24.5	19.7	22.6	22.2	23.9	21.5	22.1	21.9	23.1	23.5	19.3	14.6	17.2	21.6	22.3	26.4	23.9
Вистачає	14.9	12.8	18.3	16.2	22.6	24.4	26.3	25.2	23.1	21.6	26.4	25.3	26.8	27.2	29.3	32.1	27.1	29.3
Не цікавить	9.1	8.6	9.7	9.1	10.0	9.6	7.8	6.8	7.2	8.2	7.4	5.4	5.2	5.5	5.1	5.3	9.8	6.9
Не відповіли	0.0	0.9	0.4	0.5	0.3	0.6	0.2	0.2	0.4	0.4	0.2	0.7	0.1	0.7	0.0	0.0	0.4	0.4

f6.19 ...Можливості працювати з повною віддачею

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Не вистачає	38.9	44.5	45.5	38.0	30.2	30.1	27.2	32.7	35.0	33.1	29.4	31.2	33.6	29.5	29.7	27.2	24.6	23.7
Важко сказати, вистачає чи ні	24.3	23.0	20.9	21.9	21.6	22.8	20.7	20.1	24.2	23.1	23.7	21.9	19.2	19.9	20.8	24.6	26.4	25.6
Вистачає	26.1	20.7	23.0	28.0	33.5	35.1	39.3	37.5	28.7	32.1	36.4	34.6	35.3	40.2	41.3	40.1	35.2	38.3
Не цікавить	10.6	10.8	10.2	11.5	14.2	11.5	12.5	9.5	11.7	11.2	10.2	10.9	11.8	9.8	8.2	8.1	13.4	11.8
Не відповіли	0.0	0.9	0.3	0.7	0.4	0.6	0.4	0.2	0.4	0.5	0.3	1.4	0.1	0.6	0.0	0.0	0.4	0.6

f6.20 ...Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Не вистачає	72.1	77.2	72.8	71.0	61.1	53.6	48.9	49.8	51.9	47.2	43.8	49.8	55.3	52.1	42.9	37.8	41.5	39.7
Важко сказати, вистачає чи ні	14.6	13.9	13.8	13.3	15.9	20.1	19.0	20.8	21.9	23.2	25.3	19.8	15.0	17.7	19.9	20.5	25.1	22.4
Вистачає	11.8	7.3	11.4	12.2	18.8	24.2	29.5	26.8	23.8	26.4	27.9	27.0	27.0	27.9	34.9	39.1	29.3	35.8
Не цікавить	1.6	1.0	1.8	2.8	4.0	1.8	2.2	2.4	2.1	2.8	2.7	2.7	2.6	1.8	2.2	2.6	3.7	1.6
Не відповіли	0.0	0.6	0.2	0.6	0.2	0.4	0.3	0.2	0.3	0.3	0.3	0.8	0.1	0.5	0.0	0.0	0.4	0.5

16.49 Чого з наведеного Вам не вистає? - Можливості дати дітям повноцінну освіту

	2002	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2021
Не вистає	67.3	59.8	52.2	47.2	51.9	55.1	50.8	34.6
Важко сказати, вистає чи ні	17.5	19.0	23.2	23.8	21.3	24.1	24.5	24.4
Вистає	6.2	8.9	11.6	15.6	11.2	8.8	12.7	21.6
Не цікавить	8.4	12.2	12.6	13.0	15.3	11.7	11.7	18.8
Не відповіли	0.7	0.1	0.5	0.3	0.3	0.3	0.3	0.6

Інтегральний Індекс соціального самопочуття*

	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2012	2014	2016	2017	2018	2019	2020	2021
ІІСС-20	35.1	33.7	34.8	34.8	37.3	38.3	39.4	38.6	38.8	37.4	39.5	38.9	39.2	40.7	40.9	40.0	40.8

* Діапазон шкали соціального самопочуття ІІСС-20 — від 20 до 60 балів; 40 балів — середнє значення (умовний нуль), нижче якого перебувають показники негативного рівня задоволення потреб.

17. Відзначте, будь ласка, в яких із наведених нижче ситуацій Вам довелося хоча б раз перебувати впродовж останніх 12 місяців?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2018	2021
Заняти тяжкої хвороби, операції	8.6	14.2	12.4	13.9	13.5	13.7	13.9	16.2	14.2	9.8	11.3	11.6	9.0	9.3	10.6
Пережити тяжку хворобу або смерть близьких	17.5	24.9	26.1	24.8	26.4	16.7	19.0	20.1	16.7	15.4	14.1	16.1	13.4	11.8	16.2
Перебувати у стані, близькому до самогубства	2.5	2.6	2.9	3.1	3.5	2.6	2.3	1.9	1.4	1.2	1.3	1.8	1.3	1.3	1.9
Втрапити роботу, бути вимушено безробітним	–	9.9	11.2	14.4	16.2	10.2	10.6	11.2	7.8	7.1	12.0	10.3	10.5	6.3	8.8
Потерпіти від якого-небудь злочину (крадіжки, пограбування, нападу, шекрайства тощо)	4.9	7.9	7.9	7.9	10.7	6.7	7.3	8.2	5.8	5.2	5.2	4.4	5.2	5.7	3.2
Опинитися у великій матеріальній скруті, коли немає за що купити навіть необхідні продукти	–	34.0	40.1	46.1	41.4	33.8	27.5	24.7	19.2	15.9	22.6	18.7	17.1	13.3	11.5
Відчувати свою безпорадність перед свавіллям влади	–	16.5	19.9	24.1	23.8	17.6	15.1	16.4	13.1	14.5	16.2	14.0	16.9	12.1	14.5
Втратити великі суми грошей через невдалі комерційно-фінансові операції	–	4.0	5.5	3.6	3.9	2.3	2.7	2.3	1.3	1.6	2.4	1.8	2.7	3.0	2.1
Звертатися за допомогою до суду, прокуратури, адвоката	–	3.1	3.4	5.0	4.9	3.8	3.9	5.6	3.7	5.0	5.4	5.0	4.3	3.7	2.6
Втратити соціальний оптимізм, надію на те, що стан у країні зміниться на краще	–	24.8	29.6	32.2	28.3	20.6	16.4	17.1	19.9	20.6	21.3	20.6	26.8	22.7	20.3
Зневірився в людях, стикаючись із підлітством, зрадництвом	–	29.8	20.8	27.0	28.5	17.5	16.0	15.8	16.2	16.1	17.6	16.9	18.2	16.2	14.3
Втрапити віру у свої сили такою мірою, що буквально нічого не хотілося робити	–	18.5	9.3	21.5	18.8	12.0	10.6	11.7	9.8	9.1	11.1	13.3	11.1	10.8	10.3
Серйозно конфліктувати з оточенням	–	9.8	5.4	7.6	9.1	3.4	4.1	4.6	5.5	4.9	5.9	4.2	4.2	3.7	4.1
Переживати інші тяжкі ситуації	30.3	4.5	20.4	7.3	5.1	1.6	2.7	1.4	2.2	1.7	1.3	1.2	4.4	0.1	0.9
Ніяких тяжких ситуацій за останні 12 місяців я не переживав	49.7	19.0	0.0	14.6	18.0	28.4	30.8	33.7	36.9	40.0	33.2	38.4	34.0	40.7	41.7
Не відповіли	0.6	0.9	–	0.3	0.0	0.2	0.2	0.0	0.5	0.2	0.1	0.1	0.2	0.0	0.3

18. Як Ви вважаєте, чого люди зараз бояться найбільше?*

	1992	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Зростання злочинності	68.0	71.0	61.5	54.9	43.2	43.1	43.2	45.5	49.3	42.5	41.3	51.3	42.8	43.4	41.4	41.0	32.4
Безробіття	60.3	66.4	73.0	67.9	64.9	54.4	80.1	79.4	78.1	60.2	70.3	72.6	60.6	57.8	52.6	70.7	61.3
Нападу зовнішнього ворога на Україну	14.2	17.9	16.4	10.5	6.6	6.7	6.9	6.8	9.5	59.6	51.8	42.7	38.3	36.9	41.1	42.6	34.2
Міжнародних конфліктів	48.9	27.7	17.9	12.8	19.2	18.5	12.7	10.7	14.3	35.0	20.1	24.9	17.4	20.1	20.3	22.9	11.6
Міжрелігійних конфліктів	—	—	8.0	6.4	8.4	7.2	6.1	5.6	8.6	12.3	7.8	11.2	8.2	14.7	13.7	13.8	7.8
Напливу біженців, переселенців і приїжджих	—	—	11.0	7.4	7.8	10.1	9.2	9.8	7.4	13.9	15.1	20.4	13.2	12.3	10.9	11.8	13.8
Зупинки підприємств	13.2	16.5	39.1	35.3	34.2	29.9	43.2	35.7	36.4	36.0	38.7	37.8	33.5	27.4	26.0	37.7	24.7
Війни на Сході України	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	46.6
Голоду	50.3	71.8	51.2	45.5	33.8	31.8	34.7	37.3	29.8	33.4	39.0	38.8	32.6	27.3	23.6	34.6	33.0
Забрудненого довкілля	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16.3
Масових вуличних безпорядків	21.2	21.4	18.6	16.1	13.4	16.3	15.9	16.6	18.6	32.8	26.2	28.1	21.8	21.4	20.6	20.9	12.8
Невиплати зарплат, пенсій тощо	—	—	64.7	56.5	55.8	51.6	73.8	65.8	75.4	60.8	68.5	61.0	62.7	57.0	53.2	57.8	53.1
Зростання цін	66.4	77.2	71.3	75.2	80.8	86.0	84.2	80.6	79.6	63.0	75.4	81.0	77.1	74.3	69.3	64.9	70.2
Встановлення диктатури в країні	11.6	11.8	12.0	10.2	9.3	10.0	9.9	14.3	18.3	16.8	17.4	20.3	17.7	19.1	12.5	12.7	13.4
Розпаду України як держави	17.2	11.9	14.7	10.8	22.9	21.9	16.7	11.8	14.4	45.9	29.3	32.5	27.9	25.6	28.8	28.2	20.8
Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	46.5	40.3	30.4	24.9	22.3	18.1	16.3	16.7	18.6	9.2	12.2	11.9	10.6	12.2	9.0	9.2	4.7
Зараження	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
загрозовими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	—	—	40.6	43.0	38.3	39.2	37.3	34.5	36.6	17.4	19.6	23.7	23.2	23.2	23.1	27.9	19.2
Холоду в квартирі	17.2	45.4	33.4	30.7	29.9	21.2	17.5	23.7	18.4	23.7	25.6	29.4	25.0	31.3	24.0	22.5	26.9
Пандемії коронавірусу (COVID-19)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	43.8
Інше	2.1	6.7	2.8	3.4	2.1	2.8	1.6	1.6	1.7	5.1	3.7	3.6	1.9	0.5	1.0	0.7	0.9
По-справжньому нічого не бояться	2.0	0.8	5.0	2.6	2.2	1.3	2.7	4.8	1.8	1.8	0.9	1.3	3.2	3.4	3.7	3.2	2.7
Не відповіли	0.3	0.1	0.1	0.1	0.4	0.2	0.0	0.1	0.1	0.2	1.2	0.1	0.1	0.1	0.0	0.0	0.4

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

тг1. Як Ви вважаєте, чого з перерахованого найбільше побоюються жителі Вашої області?

	2021
Погіршення матеріального становища	71.8
Зовнішньої воєнної агресії	48.1
Місцевого сепаратизму	13.5
Епідемії, включно з епідемією коронавірусу	55.9
Забруднення довкілля та/або руйнівних природних явищ	20.7
Обмежених життєвих можливостей: освітніх, культурних, економічних	21.7
Злочинності (включно з корупцією)	33.3
Конфліктів між людьми на політичній основі	17.3
Великої кількості неправдивої інформації в ЗМі	12.8
Перешкод у суспільно корисній роботі волонтерів та громадських активістів	5.5
Не побоюються нічого з перерахованого	4.2
Не відповіли	0.1

тг2. Як Ви вважаєте, для протистояння яким з перерахованих проблем, у випадку їх виникнення у Вашій області, у державі достатньо матеріальних ресурсів?

	2021
Погіршення матеріального становища	17.2
Зовнішня воєнна агресія	16.2
Місцевий сепаратизм	9.3
Епідемії, включно з епідемією коронавірусу	22.5
Забруднення довкілля та/або руйнівні природні явища	9.7
Обмежені життєві можливості: освітні, культурні, економічні	7.4
Злочинність, включно з корупцією	11.4
Конфлікти між людьми на політичній основі	9.5
Велика кількість неправдивої інформації в ЗМі	8.0
Перешкоди у суспільно корисній роботі волонтерів та громадських активістів	4.6
Немає ресурсів, щоб протистояти будь-якій із перерахованих проблем	26.7
Важко відповісти	26.2
Не відповіли	0.1

т3. Як Ви вважаєте, для протистояння яким з перерахованих проблем, у випадку їх виникнення у Вашій області, влада країни має достатньо професіоналізму?

	2021
Погіршення матеріального становища	11.7
Зовнішня воєнна агресія	12.7
Місцевий сепаратизм	7.6
Епідемії, включно з епідемією коронавірусу	16.6
Забруднення довкілля та/або руйнівні природні явища	7.1
Обмежені життєві можливості: освітні, культурні, економічні	6.8
Злочинність, включно з корупцією	8.1
Конфлікти між людьми на політичній основі	7.0
Велика кількість неправдивої інформації в ЗМі	5.3
Перешкоди у суспільно корисній роботі волонтерів та громадських активістів	3.6
Немає достатнього професіоналізму, щоб протистояти будь-якій із перерахованих проблем	33.5
Важко відповісти	30.6
Не відповіли	0.1

т4. Як Ви вважаєте, для вирішення яких з перерахованих проблем, у випадку їх виникнення у Вашій області, влада країни буде прикладати достатніх зусиль?

	2021
Погіршення матеріального становища	8.5
Зовнішня воєнна агресія	19.2
Місцевий сепаратизм	11.5
Епідемії, включно з епідемією коронавірусу	23.8
Забруднення довкілля та/або руйнівні природні явища	8.7
Обмежені життєві можливості: освітні, культурні, економічні	5.1
Злочинність, включно з корупцією	8.1
Конфлікти між людьми на політичній основі	7.6
Велика кількість неправдивої інформації в ЗМі	4.3
Перешкоди у суспільно корисній роботі волонтерів та громадських активістів	3.0
Не буде прикладати зусиль, щоб протистояти будь-якій із перерахованих проблем	28.9
Важко відповісти	24.6
Не відповіли	0.2

тг5. Як Ви вважаєте, для вирішення яких з перерахованих проблем, у випадку їх виникнення у Вашій області, влада країни зможе забезпечити ефективну комунікацію з представниками області?

	2021
Погіршення матеріального становища	8.1
Зовнішня воєнна агресія	16.5
Місцевий сепаратизм	8.9
Епідемії, включно з епідемією коронавірусу	19.3
Забруднення довкілля та/або руйнівні природні явища	7.4
Обмежені життєві можливості: освітні, культурні, економічні	5.1
Злочинність, включно з корупцією	7.2
Конфлікти між людьми на політичній основі	7.0
Велика кількість неправдивої інформації в ЗМІ	3.8
Перешкоди у суспільно корисній роботі волонтерів та громадських активістів	3.0
Не зможе забезпечити ефективну комунікацію, щоб протистояти будь-якій із перерахованих проблем	27.4
Важко відповісти	34.0
Не відповіли	0.1

тг10. Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться чи ніякого покращення не відбудеться?

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2021	2021
Ніякого покращення не буде	70.3	56.2	43.8	42.7	18.3	35.2	44.0	26.1	51.3	59.4	39.9	51.7	59.0	48.4	52.1	25.2	44.0	40.3
Важко сказати	18.7	24.3	43.1	38.8	41.5	43.2	36.3	43.2	33.7	28.1	37.6	27.3	24.8	29.2	30.8	29.5	38.9	39.2
Більш-менш налагодиться	11.1	19.3	13.0	18.4	40.2	21.6	19.6	30.6	14.9	12.0	22.3	19.0	16.0	21.2	17.1	45.2	16.8	20.2
Не відповіли	0.0	0.2	0.2	0.1	0.0	0.0	0.1	0.1	0.1	0.4	0.3	2.0	0.2	1.2	0.0	0.0	0.3	0.3

ft12. Як часто Ви відчуваєте себе самотньою людиною?

	1992	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2021
Практично ніколи	27.6	33.7	34.5	35.0	35.9	35.6	39.7	36.7
Іноколи	38.7	33.1	34.3	34.8	34.5	36.2	33.8	31.8
Час від часу (не дуже часто, але й не рідко)	20.0	20.7	19.0	19.7	18.3	16.7	17.4	21.8
Досить часто	8.9	8.9	9.2	7.1	8.5	8.7	6.3	6.8
Постійно	3.7	3.6	2.9	3.3	2.7	2.8	2.7	2.4
Не відповіли	1.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.5

gsr3. Якими, на Ваш погляд, є умови життя в Україні для більшості населення?

	2021
Загалом погані	52.7
Загалом задовільні	34.3
Загалом гарні	4.2
Важко відповісти	8.7
Не відповіли	0.1

gsr4. Що Ви скажете про досягнення та невдачі України, починаючи з 1991 року і до сьогоднішнього дня?

	2021
Переважали невдачі	33.5
Невдачі і досягнення компенсували одне одного	42.6
Переважали досягнення	8.3
Важко відповісти	15.6
Не відповіли	0.0

gsr5. Якою мірою Ви задоволені подіями, які відбуваються в нашій країні зараз?

	2021
Скоріше не задоволений(-на)	52.1
Насильки задоволений(-а), настільки і не задоволений(-а)	34.7
Скоріше задоволений(-а)	6.9
Важко відповісти	6.2
Не відповіли	0.1

124. Більшість людей відносить себе до якогось соціального класу. Скажіть, будь ласка, до якого класу відносите себе Ви?

	2021
Нижчий клас	14.5
Робітничий клас	28.6
Нижній середній клас	16.9
Середній клас	36.3
Верхній середній клас	2.0
Вищий клас	0.6
Не відповіли	1.1

125. Які критерії найбільшою мірою визначають належність людини до того чи іншого класу чи верстви?

	2021
Сім'я, з якої людина походить	46.1
Рівень освіти	43.5
Стиль життя, споживання, проведення вільного часу	27.3
Дохід, матеріальне становище	68.4
Престиж	14.3
Рівень кваліфікації	26.0
Заняття підприємницькою діяльністю	12.2
Професія	30.7
Посада на роботі	35.7
Манери, стиль мови	19.2
Не відповіли	0.5

126. У зв'язку з певними життєвими ситуаціями багато людей стикаються із різними переживаннями, відчуттями і думками. Оцініть, чи кожен із них був характерним для Вас останнім часом періодично або постійно

	2021
Відчуття, що більшості людей не можна довіряти	27.7
Відчуття напруженості або збудженості	27.2
Знервованість, коли Ви залишилися наодинці	12.1
Тривожні сни про пов'язані з війною травматичні події	4.5
Жоден не був, або це було рідко	22.3
Важко відповісти/Не знаю	21.8
Не відповіли	0.2

Здоров'я і соціальна підтримка

g1. Як Ви загалом оцінюєте стан свого здоров'я?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2020	2021
Дуже поганий	1.9	5.8	6.5	6.1	4.3	5.4	4.4	4.5	2.4	3.1	3.2	3.1	2.5	2.8	3.6	3.2	2.7	3.2	2.6
Поганий	15.4	25.8	24.7	28.0	22.0	25.6	21.6	21.8	18.0	18.5	20.9	18.9	16.1	19.1	17.7	17.1	16.8	15.3	16.0
Задовільний	53.1	47.5	47.7	46.6	52.0	49.7	57.8	53.3	56.5	57.8	55.8	49.7	57.3	52.4	51.3	49.4	51.6	52.8	52.5
Добрий	25.5	16.5	18.8	17.2	18.3	17.5	14.4	18.1	21.1	17.8	18.6	25.3	20.9	23.0	23.6	26.1	25.4	24.4	24.3
Відмінний	3.5	4.1	2.4	2.2	2.5	1.8	2.3	1.8	2.8	1.4	2.8	3.1	2.3	3.6	3.9	3.5	4.3	4.3	4.3
Не відповіли	0.5	0.2	0.0	0.0	0.9	0.1	0.0	0.0	0.1	0.1	0.0	0.2	0.1	0.4	0.2	0.3	0.1	0.0	0.3

g3. Чи маєте Ви хронічні захворювання?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2018	2020	2021
Ні, не маю	45.4	44.1	44.2	39.3	43.9	50.0	52.0	54.5	54.7	59.5	59.7	55.8	58.9	62.6	62.0	56.5
Так, одне	32.5	29.6	32.1	33.2	32.2	31.0	31.7	27.6	27.2	24.9	25.7	27.4	26.7	23.7	22.6	26.3
Так, декілька	21.5	25.5	23.7	27.5	23.6	18.8	16.2	17.7	17.8	15.3	14.4	16.7	14.3	13.6	15.3	16.6
Не відповіли	0.6	0.9	0.0	0.1	0.3	0.2	0.1	0.2	0.3	0.3	0.1	0.1	0.0	0.1	0.1	0.6

g4. Скільки разів за останні 12 місяців у Вас були простудні захворювання?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2018	2020	2021
Жодного разу	22.0	22.5	24.9	20.4	21.7	20.3	23.9	22.6	23.8	25.9	26.2	23.3	28.2	23.2	31.1	31.1
Один раз	33.8	30.2	27.7	27.7	31.3	30.2	33.2	37.9	34.8	34.5	35.0	34.9	33.8	31.4	34.6	34.6
Два-три рази	34.6	32.6	34.3	38.7	37.9	38.2	34.3	32.3	35.2	35.0	33.3	34.9	32.9	37.4	30.2	30.2
Чотири і більше разів	9.3	13.8	13.1	13.0	9.0	10.6	7.7	7.2	6.0	4.4	5.4	6.7	5.2	7.8	3.7	3.7
Не відповіли	0.3	0.9	0.0	0.2	0.2	0.2	0.7	0.8	0.1	0.1	0.2	0.1	0.2	0.0	0.2	0.4

95. Скільки днів (приближно) за останні 12 місяців Ви хворіли так, що довелося брати бюлетень або дотримуватися постільного режиму?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021
В середньому днів на рік	11.3	11.6	11.3	11.7	9.9	11.1	8.8	10.2	8.1	6.5	6.7	5.7	5.6	10.7	6.3	6.5
Не відповіли	6.1	6.5	0.1	6.6	3.6	4.3	3.3	4.4	0.0	2.3	3.6	3.4	5.3	3.1	0.2	2.2

99. Чи палите Ви?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2018	2021
Ні	66.1	64.8	64.6	64.4	65.1	64.9	65.1	66.5	67.3	68.2
Так, але не щодня	6.3	7.2	7.5	5.4	6.1	6.3	5.6	6.4	7.6	6.7
Так, до 7 сигарет на день	8.9	7.9	8.6	9.0	9.5	7.8	7.3	7.5	8.0	8.1
Так, 8-20 сигарет на день	15.2	16.4	14.1	18.4	15.2	17.4	18.2	16.3	14.2	14.4
Так, більше пачки на день	3.3	3.6	5.1	2.7	3.9	3.4	3.8	3.1	2.9	2.3
Не відповіли	0.2	0.1	0.2	0.1	0.2	0.2	0.1	0.2	0.1	0.3

100. Чи вживаєте Ви спиртні напої?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2018	2021
Ні, ніколи	18.5	19.2	20.1	19.5	19.5	19.6	20.2	22.9	17.7	20.5
Кілька разів на рік	29.7	32.0	33.3	32.6	34.1	33.9	34.7	31.6	30.7	30.8
Іноколи, 1-2 рази на місяць	32.1	27.9	27.7	27.5	27.0	26.3	25.2	28.1	29.4	28.7
3-4 рази на місяць	12.7	13.8	11.6	13.7	12.4	12.5	12.7	10.9	13.9	13.7
2-3 рази на тиждень	5.7	6.1	6.2	5.9	5.4	6.2	6.3	5.4	6.9	5.4
Щоденно	1.0	0.9	1.1	0.7	1.4	1.4	1.0	0.8	1.3	0.6
Не відповіли	0.3	0.1	0.1	0.1	0.1	0.0	0.0	0.3	0.1	0.3

сов19. Яких наслідків для Вашого життя та здоров'я із нижче перерахованих Ви зазнали внаслідок епідемії КОВІД-19.

	2021
Почав/ла економити на продуктах харчування (споживати менше корисних речовин, купувати менш якісні продукти) із-за погіршення фінансового становища внаслідок епідемії	23.2
Відбулося погіршення здоров'я внаслідок тривалого перебування в малорухомому стані в період карантину/локдауну	12.0
Зазнав/ла психологічних наслідків від тривалої ізоляції в період карантину/локдауну (що не були спричинені самим захворюванням на коронавірусну хворобу)	16.6
Довелося відкласти візит до лікаря із питанням, яке потребувало негайного втручання в період карантину/локдауну	10.3
Довелося відкласти планове хірургічне втручання в період карантину/локдауну	1.3
Не міг/не могла дозволити собі деякі необхідні види обстеження, аналізи, консультації із-за погіршення фінансового становища внаслідок епідемії	7.7
Не зміг/не змогла пройти необхідні види обстеження, зробити аналізи, отримати консультації із-за погіршення фінансового становища в період карантину/локдауну	7.1
Відбулося загострення хронічних захворювань після того, як перехворів/ла на коронавірусну хворобу	6.1
З'явилися нові проблеми із здоров'ям, яких до захворювання не мав/не мала, після того, як перехворів/ла на коронавірусну хворобу	6.7
Інше	0.9
Важко сказати	13.6
Не зазнав/ла жодних наслідків	34.8
Не відповіли	0.2

Н. Вільний час, дозвілля

н1. Як Ви відпочивали, провели переважну частину своєї відпустки, канікул минулого року?

	1992	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021
Відпочивав за пугівкою, курсівкою (лікувальною, туристичною тощо) в Україні	12.4	2.6	2.1	3.1	3.7	3.3	3.7	2.4	2.4	2.8	3.3	2.9	1.8
Відпочивав у курортному місці без пугівки (в Україні)	7.6	3.7	5.5	6.4	6.8	9.9	8.4	9.6	10.3	10.3	10.8	12.9	11.4
Відпочивав за кордоном	2.0	0.6	0.7	0.5	0.6	0.6	0.9	1.2	1.4	2.3	3.3	6.8	7.1
Відпочивав за містом, на дачі	6.4	7.1	7.0	5.1	6.9	6.7	6.6	8.3	7.2	8.1	14.6	12.7	12.8
Іздив відпочивати, гостювати до родичів, знайомих	16.0	5.4	7.0	8.6	8.9	8.3	10.2	8.7	9.0	6.4	13.3	12.1	9.5
Іздив за покупками, у сімейних справах	3.1	0.6	0.8	0.6	1.1	1.1	0.7	0.5	1.2	0.8	4.5	4.5	3.0
Провів відпустку вдома, займався домашніми справами	32.0	29.2	31.9	32.2	30.6	28.4	25.3	29.2	23.4	25.2	31.4	25.1	24.6
Займався під час відпустки додатковою роботою	4.2	5.4	4.2	6.5	5.1	5.4	5.2	3.9	4.2	3.3	7.5	7.1	6.7
Не мав відпустки	11.4	42.6	37.6	34.4	35.9	34.6	37.8	34.8	38.6	38.5	31.2	35.0	34.8
Провів відпустку інакше	3.7	2.7	2.3	2.7	0.3	1.3	1.1	1.1	1.8	1.9	0.7	0.1	1.7
Не відповіли	1.3	0.3	0.8	0.3	0.1	0.3	0.3	0.2	0.6	0.2	0.1	0.0	0.4

h2. Нижче наведено перелік занять людей у вільний від основної та домашньої роботи час. Відмітьте ВСІ ті з них, якими Ви займалися хоча б одного разу упродовж останніх 7 днів (разом із вихідними)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021
Ранкова гімнастика і фізкультура	17.9	16.3	17.5	18.3	11.3	11.6	16.6	17.1	13.8	13.4	11.6	12.2	14.5	13.3	14.0
Біг, оздоровчі прогулянки	8.4	7.2	8.2	9.3	4.0	3.5	4.8	6.2	5.5	6.2	6.6	5.9	8.4	8.6	10.0
Відвідування плавального басейну, заняття в спортивній залі, на стадіоні, спортмайданчиках	4.7	4.8	4.9	4.5	2.9	2.4	3.1	3.3	3.4	4.3	3.3	3.7	6.0	5.7	4.4
Поїздка за місто для відпочинку на природі	21.5	20.4	18.2	8.7	8.2	9.5	6.6	13.3	16.0	12.6	12.9	18.5	22.0	16.8	13.8
Експерсійна подорож	2.9	2.1	2.3	1.7	1.1	0.4	1.3	1.5	2.1	1.4	1.6	2.1	3.2	3.0	3.4
Відвідування спортивних видовищ (як глядач)	3.8	3.8	4.0	3.2	1.7	2.1	3.2	3.1	2.9	2.4	2.5	1.6	3.2	3.9	1.6
Відвідування кінотеатру	7.9	2.6	1.5	1.4	2.0	2.7	3.4	4.3	3.4	4.7	3.7	4.1	6.7	7.2	3.9
Відвідування театрів, концертів, музеїв, художніх виставок	3.4	3.4	3.9	4.1	3.7	2.2	2.9	2.9	3.6	3.6	2.6	2.3	4.7	3.8	1.8
Відвідування гостей	39.6	34.3	36.1	49.1	35.2	52.6	39.1	38.8	38.3	45.4	45.3	39.8	34.2	36.4	31.1
Відвідування гостей	38.2	34.9	34.7	47.1	31.5	35.6	37.9	38.9	37.6	45.6	43.3	36.1	32.7	34.1	30.3
Відвідування ресторану, нічного клубу	9.3	9.3	9.8	11.7	4.4	4.8	8.3	10.7	4.7	5.9	5.2	4.8	5.9	6.7	5.6
Написання листів	15.3	11.4	11.8	15.4	–	–	11.0	8.2	5.1	4.3	3.2	2.6	3.4	2.6	1.6
Грація за сумісництвом, додатковий підробіток	11.5	12.0	10.1	11.0	6.9	7.7	8.1	8.8	10.3	7.7	8.1	11.0	11.5	10.7	10.0

Продовження таблиці h1.

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021
Громадська робота	5.0	4.5	4.3	4.2	4.2	3.9	3.6	4.4	5.1	3.8	3.2	3.3	3.5	3.5	3.3
Відвідування бібліотеки	7.2	5.8	5.9	5.9	5.8	4.9	5.5	5.1	4.7	3.7	2.6	2.7	4.1	2.6	1.2
Читання художньої літератури	37.7	33.5	35.0	39.0	24.4	26.7	27.1	24.1	25.9	21.1	19.9	16.9	16.9	15.1	15.1
Відвідування курсів, гуртків, студій	1.9	1.8	1.9	2.0	1.6	1.6	1.3	1.5	1.0	1.6	1.3	0.9	1.7	2.0	1.8
Художня творчість (створення музики, віршів, прози, малювання, гра на музичних інструментах)	4.5	4.1	3.5	4.9	2.1	2.3	2.7	3.1	2.3	2.	2.3	2.9	2.6	2.5	2.4
Прикладна творчість (рукоділья, вишивання, виготовлення дрібних виробів, різьблення по дереву, карбування тощо)	12.9	9.5	9.2	10.6	6.7	6.9	7.1	5.6	4.5	4.6	5.0	4.7	6.0	4.0	6.4
Прослуховування музики (платівки, диски, магнітозаписи тощо)	32.4	32.4	32.9	34.5	22.2	25.6	26.3	27.7	28.2	26.0	25.1	21.0	22.6	23.2	21.3
Відвідування церкви (костелу, синагоги, мечеті, молитовного дому)	14.4	13.6	14.0	22.7	13.5	14.2	16.7	16.8	17.6	27.6	25.2	16.2	18.7	17.2	14.6
Заняття з дітьми (уроки, ігри, прогулянки)	38.6	32.3	35.1	33.0	28.1	24.1	26.0	27.8	27.5	27.7	27.3	25.1	27.8	30.7	24.8

Продовження таблиці h1

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021
Настільні ігри (шахи, шашки, карти, доміно тощр)	11.9	12.7	13.1	15.5	12.7	9.2	10.1	9.2	8.0	7.6	6.6	7.6	8.7	15.7	7.1
Заняття з комп'ютером (пошук інформації, ігри, створення програм тощр)	4.7	7.9	6.6	5.4	5.3	7.4	10.8	15.6	18.4	20.3	29.3	32.1	36.3	35.9	31.2
Відвідування непродуктових магазинів та ринків	22.9	15.1	14.1	14.7	20.7	22.7	27.0	33.6	27.6	26.6	23.8	19.7	24.8	30.2	26.6
Перегляд телепередач	79.2	9.7	80.1	86.5	76.5	83.3	86.4	87.4	86.6	86.6	83.2	75.6	72.5	65.7	62.4
Прослуховування радіопередач	47.3	45.1	50.2	58.2	43.6	38.8	47.1	50.4	38.6	32.7	32.3	23.8	22.8	22.8	13.5
Читання газет	53.6	56.2	61.9	70.3	61.2	58.3	67.7	66.6	57.6	51.9	47.2	33.9	29.6	29.8	13.0
Рибальство, мисливство, збирання грибів тощр	–	–	–	–	6.0	3.9	4.2	4.6	5.3	6.3	5.4	11.1	11.9	13.7	8.3
Раціоналізаторство, конструювання	–	–	–	–	1.2	0.9	1.2	1.4	0.7	0.8	0.9	1.0	1.3	3.5	0.3
Вивчення літератури за спеціальністю	–	–	–	–	7.7	8.7	8.7	8.9	9.1	7.0	6.8	4.1	6.3	6.3	4.8
Перегляд відеомагнітофону, відеореєстраторів	–	–	–	–	10.0	11.7	11.5	13.6	12.5	10.6	8.9	6.1	5.1	8.5	6.3

Продовження таблиці h 1

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2021
Відвідування клубів, дискотек, вечорів відпочинку	-	-	-	-	4.2	4.9	3.6	5.4	4.1	4.5	4.1	2.7	4.3	4.3	1.9
Колекціонування, фотографування, кінозйомки	-	-	-	-	1.7	2.5	3.1	3.3	2.6	3.4	2.4	2.9	2.7	2.4	1.4
Участь у художній самодіяльності	-	-	-	-	0.7	1.2	1.1	1.0	0.5	1.1	1.1	0.9	1.0	1.2	0.8
Просто відпочинок, нічого не роблячи	42.9	38.2	39.0	43.5	34.4	41.0	39.2	42.2	41.8	42.3	48.0	44.3	43.6	38.4	48.1
Інше	6.6	5.6	7.2	4.3	2.3	1.9	1.3	1.4	2.2	1.2	1.7	1.7	1.1	0.4	1.6
Не відповіли	0.5	0.	0.3	0.1	0.4	0.2	0.0	0.0	0.2	0.0	0.1	0.4	0.0	0.9	0.3

MA15. Як часто Ви або Ваші близькі родичі користувалися можливістю безвізового відвідування країн ЄС?

	2021
Жодного	54.5
1	10.3
2	12.5
3	8.5
4	4.4
5	4.2
6	2.6
7	0.7
8	0.8
9	0.1
10 або більше	1.1
Не відповіли	0.3

Місцеві умови та екологічна ситуація

і1. Якою мірою Ви задоволені життям у Вашому населеному пункті?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
1. Зовсім не задоволений	13.0	19.6	19.4	20.3	17.0	16.2	12.6	10.9	9.6	9.0	7.6	10.6	7.9	7.2	7.7	4.1	6.0
2. Скоріше не задоволений	31.0	30.0	23.8	27.3	26.7	26.4	26.7	24.3	25.7	21.5	22.6	21.3	18.1	23.2	19.7	20.8	20.2
3. Важко сказати, задоволений чи ні	28.6	24.4	25.8	25.6	27.1	28.4	28.5	30.1	27.3	24.0	25.4	25.1	26.4	19.5	22.5	27.8	24.6
4. Скоріше задоволений	23.6	19.0	24.4	21.7	25.6	23.7	29.2	29.5	33.2	37.8	39.1	36.9	38.9	42.5	43.4	40.9	43.0
5. Цілком задоволений	3.3	6.4	6.6	5.0	3.5	2.5	3.0	4.7	4.3	7.3	5.1	5.4	8.4	7.4	6.8	6.3	6.0
Не відповіли	0.5	0.7	0.0	0.2	0.1	2.8	0.1	0.5	0.0	0.3	0.3	0.6	0.2	0.2	0.0	0.1	0.2
Середній бал*	2.7	2.6	2.8	2.6	2.7	2.7	2.8	2.9	3.0	3.1	3.1	3.0	3.2	3.2	3.2	3.2	3.2

і1. Як Ви оцінюєте екологічну ситуацію в населеному пункті, в якому Ви живете?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
1. Край небагатолюдна	19.2	10.8	11.4	11.3	13.0	10.2	8.6	6.8	6.8	7.2	5.8	7.5
2. Небагатолюдна	40.0	36.8	32.3	35.1	33.6	30.9	24.4	21.6	21.0	18.2	21.2	19.8
3. Важко сказати, багатолюдна чи ні	22.1	24.2	24.7	23.2	15.6	21.3	19.2	22.3	15.3	17.7	23.7	22.5
4. Відносно багатолюдна	17.3	25.8	27.1	28.1	32.4	33.4	39.8	39.4	44.8	45.3	42.6	42.8
5. Цілком багатолюдна	1.3	2.3	4.5	1.9	5.2	4.1	8.0	9.8	11.9	11.6	6.6	7.3
Не відповіли	0.1	0.1	0.0	0.4	0.2	0.1	0.1	0.1	0.2	0.0	0.1	0.1
Середній бал*	2.4	2.7	2.8	2.7	2.8	2.9	3.1	3.2	3.3	3.4	3.2	3.2

* Середній бал розраховано для 5-и бальної шкали, де 1 – означає повну незадоволеність, а 5 – повну задоволеність. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 5), тим більшою є задоволеність. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування невідповідей).

12. Які з видів забруднення навколишнього середовища у місцевості Вашого проживання викликають у Вас серйозне занепокоєння?*

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
Забруднення повітря хімічними речовинами та викидами виробництва	47.3	34.7	34.3	33.1	32.3	31.4	24.8	23.2	26.2	28.4	31.1	24.7
Забруднення повітря автотранспортом	48.0	41.9	39.9	42.5	42.3	43.7	37.9	36.3	32.2	33.3	36.6	31.3
Забруднення води хімічними речовинами та відходами виробництва	46.1	32.6	32.0	29.8	29.3	28.1	22.1	18.8	21.3	23.9	26.7	26.3
Забруднення ґрунту хімічними речовинами та відходами виробництва	32.4	21.6	22.2	17.8	20.2	21.7	14.9	12.3	14.5	15.6	20.0	19.9
Забруднення території проживання сміттям та іншим брудом	54.8	46.7	49.7	51.1	48.5	48.5	35.7	28.1	24.8	26.1	33.4	29.7
Радіаційне забруднення	35.7	28.5	23.7	26.2	22.0	19.9	14.2	13.3	12.0	10.3	10.3	11.4
Підвищений рівень шуму	16.7	13.2	16.2	16.1	17.7	15.8	13.4	15.8	12.9	11.8	12.6	14.4
Підвищений вміст шкідливих речовин у продуктах харчування	40.4	28.6	28.9	29.1	36.1	37.9	29.2	21.0	24.5	17.0	24.3	27.2
Ніщо серйозного занепокоєння не викликає	9.7	12.4	14.8	13.2	14.2	16.1	25.6	26.9	32.2	32.6	23.5	26.5
Інше	0.7	1.2	0.4	0.9	1.3	0.4	1.5	1.9	1.4	0.1	0.8	2.1
Не відповіли	0.2	0.3	0.2	0.6	0.3	0.1	0.4	0.1	0.1	0.0	0.2	0.7

* Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас.

Матеріальний статус сім'ї

L2. Оцініть, будь ласка, матеріальний рівень життя Вашої сім'ї:
(0 балів — найнижчий, а 10 балів — найвищий)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2020	2021
0 Найнижчий	11.3	17.6	15.7	12.2	2.4	2.0	3.4	2.7	3.6	3.1	2.2	3.3	2.7	3.2	2.7
1	8.2	12.6	14.8	12.4	3.2	3.3	4.9	4.3	5.3	5.8	6.8	4.4	5.7	4.9	6.6
2	17.6	18.2	19.3	19.8	17.8	15.0	11.7	11.3	14.1	14.4	17.2	13.0	15.3	10.9	13.8
3	27.9	25.5	26.6	26.6	22.6	20.7	30.6	26.1	27.4	30.2	31.8	28.9	27.2	22.9	22.8
4	16.3	12.6	11.4	13.8	26.5	29.2	20.0	21.7	19.9	23.0	19.1	23.1	20.3	19.6	20.9
5	13.4	10.2	9.1	11.2	21.8	22.6	19.7	22.8	19.3	15.5	13.9	18.1	18.6	20.1	19.3
6	3.3	1.8	1.8	1.8	3.7	5.3	5.3	5.1	5.7	4.3	4.6	5.4	5.4	8.8	6.7
7	1.4	0.7	0.8	1.7	0.9	0.9	2.7	3.9	2.8	2.3	3.1	2.6	2.6	6.2	4.6
8	0.2	0.4	0.3	0.2	0.1	0.3	0.8	1.3	1.3	0.7	0.7	0.7	1.3	2.3	1.3
9	0.1	0.1	0.0	0.1	0.0	0.1	0.2	0.1	0.3	0.1	0.2	0.2	0.2	0.4	0.4
10 Найвищий	0.3	0.1	0.1	0.2	0.1	0.0	0.3	0.1	0.0	0.1	0.1	0.2	0.2	0.3	0.1
Не відповіли	0.0	0.2	0.2	0.0	1.0	0.5	0.4	0.6	0.3	0.5	0.3	0.2	0.7	0.4	0.8
Середній бал*	3.0	2.5	2.4	2.7	3.5	3.7	3.6	3.8	3.6	3.5	3.4	3.6	3.6	4.0	3.7

* Середній бал розраховується для 11-ти бальної шкали, де 0 – найнижчий рівень життя, а 10 – найвищий. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 10), тим вищою є самооцінка матеріального рівня життя сім'ї. Середній бал розраховується для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання.

ІЗ. Який розмір Вашої зарплатної платні (стипендії, пенсії) за останній місяць?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
У середньому (національна валюта)	1302	637277	6600000	84	96	208	290	571	1021	1166	1421	1834	2080	2421	3260	4037	5757	5519	6578
Курс НБУ на час опитування	126	15100	184000	2.05	5.22	5.32	5.30	5.05	5.05	7.93	7.99	12.96 ^{**}	22.1 ^{**}	25.0 ^{**}	26.28 ^{**}	28.29 ^{**}	25.73 ^{**}	28.4 ^{**}	27.39 ^{**}
У середньому (доларовий еквівалент)	10	42	35	41	18	39	54	113	202	147	178	142	94	98.8	124	142	223	194	240
Не відповіли (%)	33	14.4	7.4	10.1	3.9	14.2	12.6	5.6	6.6	5.9	6.8	7.6	10.7	11.4	15.6	0.6	8.0	10.4	8.6

*Використано дані щодо курсу американського долара за серпень 2014 року.

**У зв'язку з частими змінами курсу американського долара в період опитування використано найвищий показник, який мав місце за цей час

Л4. Визначте матеріальний стан Вашої сім'ї загалом за останні 2–3 місяці:

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Часто не маємо грошей та харчів – інколи жebraємо	3.1	1.7	0.5	0.8	1.5	1.3	0.7	0.8	1.3	1.2	1.1	1.3	1.7	0.9	0.7
Не вистачає продуктів харчування – інколи голодуємо	9.6	5.9	4.0	3.0	3.9	4.3	3.7	3.3	4.2	4.4	4.1	3.2	4.0	2.5	4.7
Вистачає лише на продукти харчування	49.3	42.0	35.5	32.6	36.4	38.7	37.8	36.2	39.3	46.5	41.7	32.3	30.2	32.5	30.7
Вистачає загалом на прожиття	23.5	32.4	36.2	37.9	38.1	36.7	33.3	38.4	35.4	31.4	32.6	40.1	35.8	38.6	36.2
Вистачає на все необхідне, але нам не до заощаджень	11.6	13.9	15.7	20.7	15.9	15.4	12.1	15.9	12.3	11.4	11.2	18.2	16.7	18.5	16.1
Вистачає на все необхідне, робимо заощадження	2.0	2.1	3.6	3.8	3.4	2.7	2.9	3.8	2.6	2.3	1.7	3.9	5.0	5.4	5.2
Живемо у повному достатку	0.3	0.6	0.3	0.4	0.2	0.2	0.2	0.6	0.3	0.4	0.6	0.9	0.6	0.8	0.6
Не відповіли	0.6	1.4	4.2	0.7	0.4	0.7	9.3	0.9	4.6	2.4	7.0	0.0	6.0	0.8	5.8

15. Вкажіть, будь ласка, сукупний дохід на одного члена Вашої сім'ї за останній місяць.

(Складіть розмір зарплатні (без відрахувань) та всі інші грошові надходження всіх членів сім'ї, отриману суму поділіть на кількість осіб у сім'ї)

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2017	2018	2019	2020	2021
У середньому (національний валютне)	1025	544155	5707000	74	96	163	235	503	867	1085	1389	1717	1882	2702	3357	4913	4821	6266
Курс НБУ на час опитування	126	15100	184000	2.05	5.22	5.32	5.30	5.05	5.05	7.93	7.99	12.95*	22.1**	26.28**	28.29**	25.73**	28.4**	27.39**
У середньому (доларовий еквівалент)	8	36	31	36	18	31	44	100	172	137	174	133	85	103	118	190	170	229
Не відповіли (%)	2.2	9.7	6.3	8.3	6.7	8.1	6.9	4.6	8.4	8.1	7.9	8.3	12.3	13.3	0.0	10.0	7.2	10.1

*Використано дані щодо курсу американського долару за серпень 2014 року.

**У зв'язку з частими змінами курсу американського долара в період опитування використано найбільший показник, який мав місце за цей час

16. Як Ви вважаєте, який дохід, у розрахунку на одну особу за місяць, забезпечує зараз прожитковий мінімум?

	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2019	2021
У середньому (національна валюта)	189	241	688	901	1423	1681	2061	3121	2505	3636	4103	8095	8268
Курс НБУ на час опитування	2.05	5.22	5.30	5.05	5.05	7.93	7.99	7.99	12.95*	22.1**	25.0**	25.73**	27.39**
У середньому (доларовий еквівалент)	92	43	130	179	282	212	258	391	193	164	164	314	302
Не відповіли	2.1	1.3	1.8	1.8	3.6	3.3	3.7	1.7	2.6	6.2	2.6	4.4	4.6

* Використано дані щодо курсу американського долара за серпень 2014 року.

** У зв'язку з частими змінами курсу американського долара в період опитування використано найвищий показник, який має місце за цей час.

17. Скільки грошей потрібно зараз Вашій родині у розрахунку на одну особу на місяць, щоб жити, за Вашими уподобаннями, нормально?

	1998	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2020	2021
У середньому (національна валюта)	357	486	1204	1425	2556	2942	3481	4429	6902	10495	14354
Курс НБУ на час опитування	2.05	5.22	5.30	5.05	5.05	7.93	7.99	12.95*	25.0**	28.4**	27.39**
У середньому (доларовий еквівалент)	175	88	226	282	506	371	436	342	276	369	524
Не відповіли	2.3	1.3	4.8	3.4	4.3	3.9	2.2	2.3	2.3	2.8	3.1

* Використано дані щодо курсу американського долара за серпень 2014 року.

** У зв'язку з частими змінами курсу американського долара в період опитування використано найвищий показник, який має місце за цей час.

од. Говорячи про доходи Вашої родини, в розрахунку на одну людину в місяць, наскільки вони близькі до вказаної Вами у попередньому запитанні суми?

	2021
Відчутно нижче	51.7
Дещо нижче	27.6
Приблизно на цьому рівні	15.1
Дещо вище	3.2
Відчутно вище	1.2
Не відповіли	1.3

L14. Хто має забезпечувати людині належний рівень життя?

	2006	2016	2021
Рівень життя кожного громадянина (окрім непрацездатних) має залежати від успішної діяльності його самого	14.9	13.3	15.8
Рівень життя громадян мають рівною мірою забезпечувати держава і самі громадяни	49.1	57.4	54.3
Держава зобов'язана забезпечити належний рівень життя всім громадянам	31.2	25.7	21.8
Важко відповісти	4.7	3.4	6.0
Не відповіли	0.1	0.2	2.1

Робота і зайнятість

п1. Назвіть, будь ласка, тип Вашої зайнятості (роботи) в даний час:

	1992	1994	1996	1996	2000	2002	2004	2006	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Професійний політик, керівний працівник держапарату	—	0.1	0.3	0.2	0.0	0.2	0.0	0.4	0.0	0.1	0.1	0.1	0.3	0.1	0.3	0.2	0.4	0.2	0.2	
Керівник (заступник керівника) підприємства, установи, сільгосппідприємства	5.0	0.4	1.4	0.7	0.8	0.6	0.6	2.5	0.7	1.1	1.0	1.1	1.2	1.1	1.0	1.1	1.1	1.5	1.0	
Службовець держапарату (посадова особа)	—	1.5	1.2	0.8	0.8	1.0	0.9	1.3	1.0	0.5	0.8	0.8	1.1	1.3	1.1	1.1	1.2	1.7	1.1	1.8
Спеціаліст технічного профілю (з вищою або середньою спеціальною освітою)	12.7	7.4	5.9	5.9	4.5	5.9	5.4	5.3	8.1	4.8	4.8	5.8	7.6	7.0	7.5	8.2	7.6	7.5	6.2	7.1
Спеціаліст у галузі науки, культури, охорони здоров'я, освіти, дошкільного виховання (з вищою або середньою спеціальною освітою)	12.3	7.4	6.7	5.5	5.0	5.0	5.3	4.8	7.2	4.9	4.7	5.1	6.4	7.8	8.2	9.3	7.5	8.4	8.7	7.4
Працівник правоохоронних органів, військовослужбовець	1.1	1.0	1.5	1.4	0.8	0.8	0.8	0.9	1.3	1.2	0.9	0.7	0.3	1.4	0.9	0.8	0.8	1.3	1.1	1.1
Підприємець у великому або середньому бізнесі	—	0.5	1.0	0.7	0.9	0.6	0.7	0.9	1.1	1.1	0.7	0.6	1.0	0.9	1.4	1.0	0.7	1.1	0.8	1.9
Займаючись дрібним бізнесом, індивідуальним підприємництвом	—	2.5	2.6	3.5	3.8	3.3	4.2	3.0	4.3	3.7	3.3	3.5	3.7	3.6	3.8	3.7	5.2	3.9	3.7	4.2
Службовець з числа допоміжного персоналу	12.4	6.3	6.3	6.0	5.4	6.3	6.8	5.5	5.6	5.9	6.1	5.3	5.8	5.9	6.1	5.4	7.6	6.8	4.3	5.7
Кваліфікований робітник	17.4	19.3	18.3	15.2	13.8	14.7	15.6	14.7	14.4	13.8	14.3	16.9	14.8	14.2	15.7	14.1	16.8	18.2	13.8	16.0
Різнороб, підсобний робітник	8.5	4.8	5.6	6.1	6.3	5.0	4.3	5.1	4.4	7.0	6.8	8.6	6.3	4.8	4.7	6.4	5.6	7.9	5.5	6.2

Продовження таблиці п1

	1992	1994	1996	1996	2000	2002	2004	2006	2006	2006	2010	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Працівник сільгосппідприємства	4.6	5.2	3.5	2.6	2.3	2.1	2.5	2.3	1.6	1.9	1.6	1.4	1.5	1.2	1.1	1.2	1.1	1.4	1.5	1.6	1.2	2.2
Фермер	—	0.2	0.2	0.1	0.1	0.4	0.3	0.2	0.3	0.1	0.1	0.2	0.3	1.0	0.3	1.0	0.3	0.2	0.3	0.5	0.3	0.2
Учень, студент, курсант, аспірант тощо	—	3.5	2.9	2.9	3.4	4.5	3.5	4.7	4.6	4.8	3.7	3.7	2.5	4.7	3.9	4.7	3.9	4.5	3.4	2.7	3.5	2.9
Непрацюючий пенсіонер	—	23.1	26.7	27.5	27.0	29.0	26.9	26.3	26.4	25.4	25.9	25.2	24.7	22.2	22.5	23.2	20.9	19.8	24.3	23.5		
Домогосподарка	—	6.0	4.6	5.6	5.8	4.6	4.8	5.8	5.8	6.2	6.6	6.2	5.8	6.5	6.4	6.2	5.6	3.4	4.8	4.7		
Не маю постійного місця роботи, але підробляю у різних місцях залежно від обставин	—	3.0	2.9	4.3	4.5	5.0	6.0	5.2	5.1	6.3	6.6	7.6	6.7	5.8	5.3	6.4	6.1	4.8	7.2	5.8		
Не працюю і не маю жодних джерел доходу	14.6	4.0	6.3	8.2	11.8	4.4	4.7	3.2	1.8	4.4	3.9	3.2	3.4	3.3	3.0	2.1	3.2	2.8	3.6	1.8		
Зареєстрований безробітний	—	—	—	—	—	—	1.8	1.7	1.3	1.3	0.9	1.6	1.2	1.6	1.7	2.8	0.8	0.9	0.7	1.4	0.8	
Інше	4.6	2.8	2.1	2.5	3.0	2.5	3.6	3.4	3.7	3.1	2.4	1.3	3.1	2.0	2.0	2.6	0.6	1.3	3.3	1.4		
Важко сказати	—	—	—	—	—	—	1.7	1.2	1.2	1.4	2.1	2.6	1.2	1.6	1.7	1.4	1.3	1.1	4.2	2.7	3.8	
Не відповіли	—	1.1	0.0	0.2	0.1	0.9	0.2	1.8	0.1	0.6	1.4	0.4	0.8	1.1	0.6	0.3	2.1	0.0	0.4	0.3		

п2. Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті ... за Вашою кваліфікацією та з достатнім заробітком?

	2002	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2018	2020	2021
Легко	2.7	4.1	4.9	6.5	1.7	2.2	2.2	8.7	7.0	9.3
Важко	73.7	74.3	73.2	74.1	80.3	82.9	85.1	73.8	74.4	73.3
Не знаю	21.3	21.2	21.9	18.9	17.3	14.1	12.7	17.6	18.3	16.5
Не відповіли	2.3	0.4	0.1	0.5	0.7	0.8	0.1	0.0	0.3	0.9

**п3. Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті ...
за Вашою кваліфікацією без достатнього заробітку?**

	2002	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2018	2020	2021
Легко	13.5	21.6	20.7	28.1	12.8	12.3	12.1	22.7	22.3	22.2
Важко	54.9	50.1	50.0	47.2	60.9	65.4	67.7	55.6	51.7	54.5
Не знаю	28.9	28.1	29.2	24.2	25.2	21.4	20.0	21.8	25.6	21.9
Не відповіли	2.7	0.3	0.1	0.6	1.1	0.9	0.2	0.0	0.4	1.4

**п4. Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті ...
з достатнім заробітком, але не за кваліфікацією?**

	2002	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
Легко	2.7	5.4	7.7	10.5	3.9	3.2	4.3	9.9	9.3	9.8	10.1
Важко	65	63.3	61.6	60.1	71.6	73.6	74.5	71.8	65.4	62.7	63.6
Не знаю	29.5	30.8	30.7	28.8	23.4	22.2	20.9	17.9	25.3	27.1	24.7
Не відповіли	2.8	0.4	0.1	0.7	1.1	1.1	0.3	0.4	0.0	0.4	1.6

п5. Чи важко знайти роботу у Вашому населеному пункті ... будь-яку роботу?

	2002	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
Легко	13.6	26.5	31.3	38.6	18.5	19.7	18.7	26.3	33.2	27.0	32.0
Важко	55.0	46.5	43.0	38.8	56.9	57.2	60.0	54.9	45.1	47.9	44.2
Не знаю	29.4	26.7	25.7	22.0	23.8	21.9	20.9	18.3	21.7	24.8	22.5
Не відповіли	1.9	0.3	0.1	0.6	0.8	1.1	0.3	0.5	0.0	0.3	1.3

п6. У державному чи приватному секторі Ви тепер працюєте?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
У державному	51.2	42.7	37.2	31.8	29.7	28.7	24.8	24.9	19.6	17.7	17.9	19.7	18.9	19.4	18.9	19.7	18.9	19.4	19.4
У приватному	6.1	9.6	11.7	13.8	19.1	22.6	22.6	30.8	29.8	33.2	34.7	35.8	36.5	39.7	36.5	35.8	36.5	39.7	39.7
І в тому і в тому	1.8	1.8	2.0	1.5	2.4	3.2	3.2	2.8	2.2	2.4	2.3	2.3	1.7	3.7	2.3	2.3	2.3	1.7	3.7
Не працюю	39.3	45.9	48.8	52.9	46.8	45.2	45.2	41.4	48.1	46.5	44.7	42.0	41.8	36.8	44.7	42.0	41.8	36.8	36.8
Не відповіли	1.6	0.0	0.3	0.0	2.0	0.3	0.3	0.1	0.3	0.1	0.3	0.1	1.2	0.4	0.3	0.1	1.2	0.4	0.4

п8. Якою мірою Ви задоволені своєю роботою в цілому?*

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
1. Зовсім не задоволений	16.1	21.6	23.3	17.8	12.1	6.4	8.9	6.2	6.9	8.3	10.5	7.3	8.4	5.6	3.6	9.1	4.0	3.9	3.9
2. Скоріше не задоволений	21.0	21.4	26.5	28.8	21.3	23.9	24.9	22.8	22.2	23.7	26.1	18.8	22.7	22.7	18.6	24.1	12.3	17.8	17.8
3. Важко сказати, задоволений чи ні	24.2	22.5	21.0	24.9	30.2	29.5	24.2	23.6	27.9	27.7	23.0	25.3	19.8	20.7	20.9	21.2	22.0	24.4	24.4
4. Скоріше задоволений	26.6	25.3	24.8	22.4	25.7	33.5	35.1	39.6	35.7	33.1	34.7	39.3	40.7	39.4	45.8	37.9	47.5	41.1	41.1
5. Цілком задоволений	7.1	9.1	4.0	6.1	2.9	5.2	6.0	7.6	6.8	5.1	5.0	9.2	7.8	11.4	11.1	7.7	13.8	12.7	12.7
Не відповіли	4.9	0.0	0.4	0.0	7.9	1.5	0.9	0.2	0.5	2.1	0.7	0.1	0.6	0.2	0.0	0.0	0.4	0.1	0.1
Середній бал**	2.9	2.8	2.6	2.7	2.8	3.1	3.0	3.2	3.1	3.0	3.0	3.2	3.2	3.3	3.4	3.1	3.5	3.4	3.4

* Відсотки та середні бали від тих респондентів, хто працює.

** Середній бал розраховувався для 5-ти бальної шкали, де 1 – повна незадоволеність, а 5 – повна задоволеність. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближче він до 5), тим більшою є задоволеність.

о1. Чи відповідає характер Вашої теперішньої роботи Вашому професійно-освітньому рівню?

	2010	2013	2014	2015	2016	2018	2021
Так	26.8	28.2	28.2	30.8	38.5	30.8	29.0
Ні	16.4	26.7	22.8	21.4	24.8	22.9	26.7
Важко сказати	7.9	9.0	6.8	5.5	7.2	6.2	7.4
Зараз я не працюю	18.7	35.4	42.0	41.8	28.5	40.1	36.8
Не відповіли	0.1	0.7	0.2	0.6	1.0	0.0	0.1

vs5. Наскільки Ви згодні/незгодні з тим, що у Вас є шанси на посадове просування, професійні перспективи?

	2021
Зовсім не згоден	24.9
Скоріше не згоден	18.1
Важко сказати, згоден чи ні	33.1
Скоріше згоден	17.7
Цілком згоден	4.8
Не відповіли	1.4

Освіта

vs2. Яку найвищу освіту здобув Ваш батько?

	2003	2021
Повна вища	10.9	12.8
Незакінчена вища	1.7	3.6
Середня спеціальна	21.8	38.7
Повна загальна середня	12.7	21.7
Неповна середня	20.8	9.4
Початкова загальна	17.4	5.3
Не має початкової освіти	7.3	1.2
Важко відповісти	–	7.0
Не відповіли	7.4	0.3

vs3. Яку найвищу освіту здобула Ваша мати?

	2003	2021
Повна вища	9.5	15.7
Незакінчена вища	1.4	3.1
Середня спеціальна	23.2	35.9
Повна загальна середня	15.0	23.3
Неповна середня	19.3	9.9
Початкова загальна	19.8	5.7
Не має початкової освіти	10.5	1.4
Важко відповісти	–	4.7
Не відповіли	1.3	0.3

vs4. Чи навчалися Ви особисто додатково після отримання першої освіти (або водночас із отриманням освіти)?*

	2021
Так, навчався(лася) в аспірантурі (докторантурі)	1.1
Так, отримав(ла) другу вищу освіту	2.9
Так, проходив(ла) спеціалізовані курси підвищення кваліфікації за своєю основною освітою/ спеціальністю, в тому числі за вимогою роботодавця	10.2
Так, опановував(ла) іншу спеціальність (професію), яка не пов'язана з моєю основною освітою, за допомогою спеціалізованих закладів освіти, курсів і т.д.	7.1
Так, опановував(ла) іншу спеціальність (професію), яка не пов'язана з моєю основною освітою, самостійно	7.7
Так, вивчав(ла) іноземну мову (з викладачем або самостійно)	2.5
Так, підвищував(ла) свій загальний інтелектуальний рівень на курсах, тренінгах тощо (в тому числі онлайн): курси з саморозвитку, психології, тайм-менеджменту тощо	6.0
Так, навчався(лася) в інший спосіб (напишіть, як саме)	1.4
Не проходив(ла) додаткового навчання	63.0
Важко відповісти	5.4
Не відповіли	0.5

*Можливо було обирати кілька варіантів відповідей водночас

об. Оцініть, будь-ласка, за 5-бальною шкалою якість освіти, здобутої Вами у школі.

	2008	2021
1	1.6	0.7
2	3.6	3.4
3	20.7	19.7
4	43.6	38.7
5	29.4	37.3
Не відповіли	1.1	0.2
Середній бал	4.0	4.1

*Середній бал розраховано для 5-ти бальної порядкової шкали де 1 означає найнижчу оцінку, а 5 – найвищу. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчий він до 5), тим кращою є загальна оцінка в сукупності.

07. Оцініть, будь-ласка, за 5-бальною шкалою якість освіти, здобутої Вами у середньому спеціальному або вищому навчальному закладі?*

	2008	2021
1	0.8	0.6
2	2.6	2.3
3	14.3	14.5
4	52.9	33.0
5	28.2	42.8
Не відповіли	1.1	6.8
Середній бал**	4.1	4.2

*Відповідали лише ті респонденти, які здобували освіту у середніх спеціальних та вищих навчальних закладах.

**Середній бал розраховано для 5-ти бальної порядкової шкали де 1 означало найнижчу оцінку, а 5 – найвищу. Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчий він до 5), тим кращою є загальна оцінка в сукупності.

08. Чи вважаєте (вважали) Ви обов'язковим здобуття вищої освіти Вами особисто?

	2008	2021
Так	50.5	47.6
Ні	35.8	40.1
Важко відповісти	13.4	11.8
Не відповіли	0.3	0.5

09. Чи вважаєте (вважали) Ви обов'язковим здобуття вищої освіти Вашими дітьми, онуками?

	2008	2021
Так	81.8	71.7
Ні	4.2	13.3
Важко відповісти	13.0	14.2
Не відповіли	1.0	0.8

о10. Якою мірою є (була) доступною вища освіта для Вас особисто?

	2008	2021
Цілком доступною	23.8	29.1
Скоріше доступною	24.2	27.5
Важко сказати, доступною чи ні	16.7	19.3
Скоріше недоступною	19.8	16.5
Зовсім недоступною	14.9	7.2
Не відповіли	0.6	0.4

о11. Якою мірою є (була) доступною вища освіта для Ваших дітей, онуків?

	2008	2021
Цілком доступною	17.6	22.4
Скоріше доступною	24.2	30.2
Важко сказати, доступною чи ні	34.2	28.2
Скоріше недоступною	18.4	14.8
Зовсім недоступною	4.3	3.6
Не відповіли	1.3	0.8

Соціальні зміни

г3.3. Оцініть ступінь важливості особисто для вас демократичного розвитку країни

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2017	2018	2020	2021
1. Зовсім не важливо	2.7	2.9	2.8	4.7	1.2	2.0	2.5	4.8	1.3	1.9	3.4
2. Скоріше неважливо	5.2	4.0	6.1	8.8	6.3	3.8	5.2	10.4	3.9	5.9	8.8
3. Важко сказати, важливо чи ні	27.6	27.3	21.8	25.7	24.4	19.6	16.7	18.2	15.6	21.7	29.1
4. Скоріше важливо	35.2	36.1	36.6	36.3	44.8	31.7	40.1	41.8	39.9	33.9	37.2
5. Дуже важливо	28.9	29.3	32.4	24.1	23.0	42.7	35.2	24.8	39.2	36.5	21.3
Не відповіли	0.5	0.4	0.3	0.3	0.2	0.2	0.3	0.0	0.0	0.1	0.2
Середній бал*	3.8	3.8	3.9	3.7	3.8	4.1	4.0	3.7	4.1	4.0	3.6

* Середній бал розраховано для 5-и бальної шкали, де 1 – означає «зовсім не важливо», а 5 – «дуже важливо». Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 5), тим більшою є міра важливості відповідних складових життєв. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування не відповідей)

г3.7. Оцініть ступінь важливості особисто для вас можливості висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу

	2002	2003	2006	2009	2012	2014	2016	2017	2018	2020	2021
1. Зовсім не важливо	3.0	3.9	4.1	5.9	1.9	2.1	1.4	2.6	1.3	4.2	4.3
2. Скоріше неважливо	8.4	8.5	10.8	13.0	7.6	4.3	7.1	8.7	6.5	9.2	10.1
3. Важко сказати, важливо чи ні	19.1	18.7	22.8	23.4	25.9	20.0	14.2	15.3	15.1	21.2	21.6
4. Скоріше важливо	33.6	31.1	33.0	33.2	40.9	36.3	42.5	41.3	42.3	34.2	36.3
5. Дуже важливо	35.5	37.7	29.2	24.0	23.7	37.1	34.9	31.8	34.8	31.1	27.4
Не відповіли	0.3	0.1	0.1	0.4	0.0	0.2	0.1	0.3	0.0	0.1	0.3
Середній бал*	3.9	3.9	3.7	3.6	3.8	4.0	4.0	3.9	4.0	3.8	3.7

* Середній бал розраховано для 5-и бальної шкали, де 1 – означає «зовсім не важливо», а 5 – «дуже важливо». Відповідно, чим більшим є середній бал (чим ближчим він до 5), тим більшою є міра важливості відповідних складових життєв. Середній бал розраховано для тих респондентів, які дали відповідь на поставлене запитання (без врахування не відповідей)

г5. Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?

	2003	2007	2009	2012	2013	2014	2015	2019	2021
Активно включився в нове життя, ринкові відносини видаються мені природним способом життєдіяльності	8.3	16.0	18.0	15.4	16.5	15.8	18.0	25.4	23.3
Перебуваю в постійному пошуку себе в теперішньому житті	30.6	32.5	33.4	26.1	34.4	27.2	33.9	35.6	28.1
Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще	36.1	37.6	33.9	31.8	30.6	32.1	32.6	25.3	30.1
Важко відповісти	24.9	13.9	14.3	24.8	18.4	24.7	15.1	13.7	18.1
Не відповіли	0.1	0.0	0.4	1.9	0.1	0.2	0.4	0.0	0.4

г6. Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про СВОЄ МАЙБУТНЄ?

	2010	2012	2013	2015	2016	2017	2021
Оптимізм	28.3	28.2	19.2	26.4	29.2	26.3	40.3
Байдужість	2.0	4.7	3.7	2.3	2.1	2.1	5.1
Радість	5.1	5.6	2.9	3.1	5.2	5.2	13.6
Безвихідність	6.2	11.4	16.5	13.3	9.8	11.6	14.1
Упевненість	14.7	10.6	8.2	7.6	11.5	10.9	17.8
Розгубленість	12.1	17.6	23.5	23.4	18.6	20.9	21.3
Задоволеність	5.4	4.4	2.9	2.1	3.7	3.3	8.1
Песимізм	4.0	7.0	9.8	8.7	7.1	9.1	8.4
Надія	58.8	51.2	35.4	40.9	45.9	46.8	45.5
Тривога	26.4	29.2	33.1	37.2	32.6	30.2	30.3
Інтерес	20.2	16.2	15.3	12.3	15.4	18.7	18.2
Страх	12.9	15.0	21.4	21.6	16.9	15.4	14.2
Інше	1.2	0.4	0.3	0.5	0.3	0.2	0.4
Важко відповісти	8.7	6.9	9.6	4.3	5.0	5.8	6.6
Не відповіли	0.1	0.1	0.1	0.1	0.2	0.2	0.3

г7. Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ?

	2005	2006	2010	2012	2013	2015	2016	2017	2018	2019	2021
Оптимізм	33.8	25.5	25.1	19.7	14.1	22.8	21.9	20.6	20.1	32.8	25.9
Байдужість	2.7	2.8	2.4	4.6	4.8	2.2	1.7	2.8	3.7	2.2	8.8
Радість	11.7	4.8	3.1	1.9	1.4	1.7	2.3	2.7	5.1	6.8	5.4
Безвихідність	6.1	11.2	13.3	11.1	17.8	12.0	11.0	11.5	18.2	8.5	17.8
Упевненість	19.5	9.8	11.2	6.7	5.1	7.2	7.8	8.9	11.5	16.4	10.0
Розгубленість	10.5	16.0	17.1	12.6	17.1	16.6	14.0	16.5	23.4	13.8	21.4
Задоволеність	9.2	3.4	3.3	1.4	1.7	1.6	2.2	2.4	4.2	3.7	3.8
Песимізм	2.8	7.2	7.8	11.5	11.4	10.7	10.3	11.8	14.1	6.9	10.8
Надія	61.2	50.7	56.4	46.9	32.1	44.2	44.4	46.7	43.4	57.9	38.2
Тривога	24.4	34.4	29.1	34.4	30.8	10.3	37.6	34.3	37.6	23.4	38.1
Інтерес	21.5	17.0	19.7	14.1	11.9	11.4	10.0	14.1	15.2	22.0	13.9
Страх	8.1	11.0	16.4	17.0	22.0	21.0	22.9	16.9	21.1	10.7	23.1
Інше	0.5	0.5	1.1	0.3	0.4	0.7	0.2	0.3	0.1	0.2	0.8
Важко відповісти	7.1	6.8	7.2	8.3	10.9	4.1	5.5	5.4	5.8	3.9	8.5
Не відповіли	0.0	0.0	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.0	0.0	0.6

г8.1. Що з перерахованого нижче є, з Вашої точки зору, найбільш важливим для досягнення людиною високого соціального положення у НАШІЙ КРАЇНІ?

	2009	2012	2016	2021
Високий інтелект, здібності	30.3	31.7	36.6	32.1
Хороше здоров'я	27.6	38.2	35.0	27.3
Приваблива зовнішність	11.1	14.4	13.5	10.7
Готовність до ризику	18.6	16.0	21.0	21.9
Уміння йти в обхід закону	33.1	33.0	29.1	28.0
Чесність, принципиовість	11.0	15.9	15.4	13.8
Егоїзм, індивідуалізм	12.0	13.7	13.4	11.1
Готовність допомагати людям	10.2	14.5	13.0	10.3
Походження з сім'ї з високим соціальним становищем	37.9	38.4	33.9	31.7
Впливові родичі	51.1	46.3	49.1	43.7
Впливові друзі	27.0	28.3	28.5	29.0
Знання іноземних мов	12.8	17.6	21.1	23.4
Хороша освіта	25.8	26.3	28.7	27.2
Прагнення і вміння робити людям добро	6.1	9.6	7.3	6.1
Вихованість, хороші манери	4.8	7.9	6.5	6.0
Вміння переконувати, красномовство	12.3	11.8	11.9	15.1
Політична обізнаність	6.9	7.9	5.1	8.4
Уміння розпоряджатися грошима	14.4	17.8	13.4	15.2
Заможні батьки	35.6	37.4	28.3	28.2
Важко відповісти	7.7	7.7	7.0	8.6
Не відповіли	0.0	0.3	0.1	0.4

г8.2. Що з перерахованого нижче є, з Вашої точки зору, найбільш важливим для досягнення людиною високого соціального положення у РОЗВИНЕНИХ КРАЇНАХ ЗАХОДУ?

	2009	2012	2016	2021
Високий інтелект, здібності	56.1	60.4	60.0	54.9
Хороше здоров'я	23.0	3.6	30.1	21.6
Приваблива зовнішність	9.7	12.1	11.5	6.3
Готовність до ризику	18.3	19.6	16.8	16.3
Уміння іноді йти в обхід закону	5.3	5.4	4.7	3.8
Чесність, принципиовість	18.3	24.5	31.2	25.3
Егоїзм, індивідуалізм	6.1	8.5	6.2	5.8
Готовність допомагати людям	8.1	12.7	16.5	10.9
Походження з сім'ї з високим соціальним становищем	24.2	22.3	14.9	13.9
Впливові родичі	12.8	10.4	9.9	6.9
Впливові друзі	7.3	6.9	5.5	5.8
Знання іноземних мов	22.6	29.6	30.5	33.2
Хороша освіта	49.0	48.0	52.2	45.4
Прагнення і вміння робити людям добро	5.2	8.6	10.0	7.8
Вихованість, хороші манери	11.2	19.2	15.4	13.3
Вміння переконувати, красномовство	13.7	13.2	13.0	12.6
Політична обізнаність	9.9	13.4	8.9	11.6
Уміння розпоряджатися грошима	23.7	23.9	20.9	20.4
Заможні батьки	15.5	9.9	6.2	7.0
Важко відповісти	15.0	12.4	11.9	16.5
Не відповіли	0.6	0.7	0.1	0.8

гс. 3 часу проголошення незалежності України пройшло 20/30 років. Як би Ви оцінили зміни в житті, що відбулися за цей час?

	2011*	2021
Зміни, що відбулися, вважаю цілком прогресивними, незважаючи на труднощі й недоліки	10.2	19.8
Вважаю, що зміни були необхідні, але не такою ціною	26.3	29.4
Не було необхідності ні в яких докорінних змінах, потрібно було покращувати існуючий на той час порядок життя, а не руйнувати його	23.4	20.3
Я б із задоволенням повернув все те, що було у радянський період	19.3	13.0
Мені важко зорієнтуватися у тому, що відбулося	14.1	8.7
Важко сказати	6.8	13.2
Не відповіли	0.0	0.3

* В опитуванні 2011 року вибірка сукупність складала 1200 респондентів.

gsr2. Що ви думаєте про майбутнє України?

	2021
Скоріш за все ситуація буде погіршуватись	35.0
Ситуація не буде погіршуватись, але напевд чи і покращиться	37.9
Скоріш за все ситуація буде покращуватись	13.2
Важко відповісти	13.8
Не відповіли	0.1

sp2. На Вашу думку, що сьогодні об'єднує людей в українському суспільстві?

	2002	2003	2006	2009	2013	2015	2016	2021
Прагнення спільно долати труднощі життя	24.0	22.8	22.7	23.9	22.7	35.3	21.2	19.9
Відчуття втрати нормального життя	29.0	31.3	24.5	32.2	27.7	34.1	24.4	28.6
Віра в краще майбутнє	38.2	39.3	42.9	31.1	30.6	35.6	29.2	30.8
Спільні труднощі життя	34.7	40.4	35.6	37.6	33.3	29.7	26.8	31.9
Родинні та товариські почуття	27.8	25.8	35.8	35.1	23.5	24.1	18.1	30.3
Невдоволеність владою	28.3	39.6	29.4	40.5	34.1	36.4	28.6	32.3
Національна ідея побудови української держави	8.6	7.4	10.2	6.9	7.5	—	—	9.6
Страх перед майбутнім	28.7	28.7	19.6	30.3	25.2	21.6	19.4	25.7
Мова спілкування	22.6	22.8	20.7	14.7	10.0	7.4	6.7	11.8
Патріотичні почуття громадянина України	9.0	9.4	12.1	8.7	8.3	41.3	22.9	16.3
Політичні погляди	4.7	7.7	12.3	9.3	8.2	13.6	8.0	9.9
Релігія (віросповідання)	11.8	15.9	19.3	11.8	10.4	10.2	8.4	15.3
Національна належність	9.9	11.4	13.1	11.6	7.4	12.0	11.2	12.6
Спільна історія, територія	14.3	20.4	23.7	20.6	12.3	—	—	19.4
Інше (написіть)	0.2	0.1	0.3	0.2	0.1	0.5	0.2	0.9
Ніщо не об'єднує	4.2	3.3	3.8	7.4	8.1	3.7	8.5	7.1
Важко відповісти	10.0	6.7	6.7	5.7	8.3	1.7	7.6	4.5
Не відповіли	0.4	0.1	0.1	0.3	0.1	0.2	0.3	0.1

Джерела інформації

04. Чи користуєтесь Ви Інтернетом?

	2002	2004	2005	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2021
Не маю потреби і ніколи не користуюсь	80.7	83.0	80.7	74.4	68.0	59.8	47.1	42.7	35.1	29.0	24.1	25.6	21.2	17.5	13.3
Маю потребу, але не маю можливостей користуватися	13.0	9.1	9.3	10.7	8.8	9.8	8.4	8.3	5.6	6.7	3.7	5.2	2.1	3.9	2.7
Користуюся вдома	1.1	2.5	3.4	6.9	13.2	21.4	38.9	44.8	55.6	59.9	65.2	56.7	61.4	26.2	58.9
Користуюся на роботі	2.6	3.3	4.0	5.3	10.5	9.5	11.8	10.7	15.7	14.8	21.6	16.1	21.6	19.5	25.3
Користуюся в інтернет-кафе, комп'ютерному клубі тощо	1.5	2.9	3.7	3.8	2.8	4.7	2.3	1.9	2.4	3.7	3.7	2.3	6.6	3.7	6.1
Користуюсь з мобільного пристрою (мобільний телефон, смартфон, планшет тощо)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	19.6	28.6	35.6	48.4	58.6
Не відповіли	2.5	0.1	0.1	0.1	0.2	0.2	0.2	0.4	0.3	0.2	0.0	0.0	0.0	0.0	0.3

М4. Де в основному знаходяться джерела інформації, з яких Ви отримуєте новини?

	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Україна	94.6	90.1	88.6	92.0	90.9	89.4
Росія	13.3	10.9	11.2	8.7	10.4	8.1
Інші республіки колишнього СРСР	1.6	0.8	1.2	1.2	1.2	0.8
Європа	5.7	9.1	6.3	7.3	8.2	9.7
США/ Канада	2.0	2.1	1.4	1.7	2.0	2.2
Інші країни	1.5	1.4	1.7	1.2	1.6	2.6
Важко відповісти	3.3	6.1	7.3	5.0	7.2	8.2
Не відповіли	0.0	0.1	0.0	0.0	0.1	0.2

Конфлікт на Донбасі

дг5. З ким сьогодні, на Вашу думку, головним чином, воюють українські силові структури (армія, Нацгвардія, поліція, СБУ тощо) на Донбасі?

	2015	2016	2017	2018	2019	2021
З місцевим ополченням, яке діє самостійно	4.3	4.1	4.1	2.6	6.1	3.1
З місцевим ополченням та іноземними добровольцями, які діють самостійно	6.5	7.1	6.9	5.6	8.0	2.7
З місцевим ополченням, яке фінансується, озброюється та керується з Росії	15.9	18.4	18.4	14.4	18.4	15.9
З російськими найманцями (місцевими та іноземцями, які воюють за гроші), яких підтримує Росія	36.6	36.4	28.6	33.1	29.4	32.0
З регулярною російською армією	17.4	12.8	20.4	16.8	20.3	16.6
Важко відповісти	19.3	20.9	21.5	27.5	17.8	29.4
Не відповіли	0.2	0.3	0.1	0.0	0.0	0.3

дг7. Який із сценаріїв вирішення конфлікту на Сході України Ви готові прийняти?

	2015	2016	2017	2018	2019	2021
Продовжувати бойові дії до повернення під контроль всіх територій на Сході України	18.3	13.9	15.2	18.3	21.0	14.5
Здійснювати економічну і територіальну блокаду неподконтрольних територій до їх повернення	22.4	17.7	20.4	15.2	20.5	14.5
Визнати за ДНР і ЛНР право на часткову незалежність, почати переговори щодо їх особливого статусу у складі України	18.8	22.3	18.6	20.2	21.9	16.1
Відокремити ДНР і ЛНР від України, відмовитися від цих територій	14.5	14.7	15.3	13.2	10.1	12.6
Інше	3.3	1.5	1.6	3.7	0.4	2.7
Важко відповісти	22.4	29.7	28.8	29.4	26.1	39.3
Не відповіли	0.3	0.2	0.1	0.0	0.0	0.3

st1m. Скажіть, що з перерахованого нижче відбувалося з Вами і членами Вашої сім'ї протягом останніх 7-ми років?*

	2017	2018	2019	2020	2021
Втратили весь або частину бізнесу через події на сході країни	1.8	1.4	1.1	0.2	0.6
Втратили роботу, житло, майно, бо виїхали з зони бойових дій на сході	3.1	1.9	2.3	1.8	2.1
Отримали поранення в результаті бойових дій на сході	1.8	0.4	1.7	0.6	0.8
Втратили когось із рідних в результаті бойових дій на сході	1.2	1.4	1.5	1.2	1.7
Втратили когось із друзів в результаті бойових дій на сході	3.5	4.1	4.9	1.5	5.3
Хтось із рідних або друзів був поранений в результаті бойових дій на сході	4.3	4.9	5.4	2.8	8.3
Хтось із рідних або друзів став вимушеним переселенцем в результаті бойових дій на сході	7.2	8.4	6.1	3.2	6.3
Було розірвано стосунки з кимось з рідних або друзів через різне розуміння подій на Сході України	9.5	9.3	7.6	3.2	-
Отримали роботу, пільги або нагороди, пов'язані з обороною країни	-	-	1.6	0.8	-
Нічого з переліченого не відбулося	76.8	76.9	78.9	88.1	81.0
Не відповіли	0.3	0.0	0.0	0.4	0.3

*В опитуванні 2021 року запитувалося про події, які відбулися протягом останніх 7 років

Демографічні дані

s1. Ваша стать:

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Чоловіча	44.1	43.9	44.3	44.1	44.4	44.2	44.1	45.2	46.1	44.8	45.5	45.5	44.3	45.3	45.2	45.1	45.2	45.3	45.4	45.2
Жіноча	55.3	55.9	55.7	55.9	55.6	55.7	55.9	54.8	53.9	55.2	54.4	54.5	55.7	54.7	54.8	54.9	54.8	54.7	54.6	54.8
Не відповіли	0.6	0.2	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0	0.1	0.1	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

s2. Ваш вік:

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
до 30 років	28.8	21.9	21.8	21.8	21.9	21.8	21.6	22.3	21.4	21.4	19.8	18.8	19.6	21.6	21.4	21.0	21.1	16.9	18.1	16.0
30–55 років	48.1	49.2	48.8	48.0	47.8	49.1	48.9	47.4	49.0	50.5	51.0	52.1	49.6	46.7	46.6	46.8	46.2	47.4	48.0	47.9
Старші 55 років	22.6	28.3	29.4	30.3	30.3	29.1	29.5	30.0	29.5	28.1	29.2	29.1	30.8	31.6	32.0	32.2	32.7	35.7	33.9	36.1
Не відповіли	0.5	0.6	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

s3. Ваш сімейний стан:

	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ніколи не був(ла) у шлюбі	13.8	13.5	14.8	13.7	14.9	15.7	14.1	13.6	13.6	16.1	14.7	14.5	15.1	13.0	14.2	13.1
Перебуваю у зареєстрованому шлюбі	60.0	57.2	57.8	59.1	56.1	58.4	55.2	55.0	58.6	56.4	59.4	58.5	58.4	59.3	57.7	56.7
Перебуваю у фактичному, незареєстрованому шлюбі	4.9	5.8	4.3	5.4	7.3	3.3	6.8	7.3	7.5	7.3	6.2	7.8	7.7	7.0	6.4	7.4
Розлучений(на) офіційно	7.3	7.7	7.6	7.6	8.3	6.4	8.4	8.9	7.9	8.6	7.3	7.8	7.2	9.5	8.6	9.2
Розійшовся(лась), хоч офіційно не розлучений(на)	1.8	1.4	1.9	0.9	1.0	0.8	1.6	1.2	1.3	1.0	1.9	1.2	1.5	1.8	1.8	1.8
Вдівець (вдова)	11.8	13.9	13.2	12.9	12.1	14.9	13.3	12.8	10.8	9.9	10.5	10.1	10.1	9.4	11.3	11.1
Не відповіли	0.3	0.4	0.3	0.3	0.3	0.6	0.6	1.2	0.3	0.6	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0	0.7

s4. Який найвищий рівень освіти ви здобули?

	2020	2021
Немає освіти (ніколи не ходив/ходила до школи)	0.1	0.0
Початкова освіта (1-4 класів середньої школи)	0.2	0.1
Неповна середня освіта (7-9 класів середньої школи)	3.8	1.7
Професійно-технічна (ПТУ, ФЗО, ФЗО) без повної загальної середньої освіти	9.7	10.2
Повна загальна середня освіта (10-11 класів середньої школи)	13.1	10.6
Професійно-технічна (ПТУ, професійний ліцей тощо) з повною загальною середньою освітою	14.9	20.0
Фахова передвища / Неповна вища / Середня спеціальна освіта (технікум, училище, коледж) - молодший спеціаліст, молодший бакалавр	21.2	21.1
Базова вища освіта - бакалавр	8.2	7.1
Повна вища освіта - спеціаліст, магістр	28.5	28.7
Науковий ступінь (PhD/ кандидат наук, доктор наук)	0.3	0.5
Не відповіли	0.0	0.1

s5. Ваша національність:

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Українець	68.9	72.3	73.2	74.8	76.1	77.4	76.6	80.4	82.1	84.7	77.7	84.1	83.8	87.9	89.6	89.0	91.3	91.1	91.4	93.1	93.7
Росіянин	24.4	22.6	22.9	22.2	21.4	19.6	19.7	17.3	16.0	12.2	18.2	13.9	13.3	10.1	8.3	9.4	7.4	7.7	6.9	6.1	4.4
Інша	5.5	4.7	3.9	3.0	2.4	2.8	3.7	2.3	1.8	3.1	3.8	1.8	2.1	1.9	1.6	1.6	1.1	1.2	1.2	0.8	1.7
Не відповіли	1.1	0.4	0.0	0.0	0.0	0.2	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.2	0.8	0.1	0.5	0.0	0.2	0.0	0.5	0.0	0.2

s6. Чи однієї національності Ваші батьки?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2011	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Так	73.7	80.5	80.7	80.5	80.0	82.2	80.9	82.0	86.1	83.8	84.6	85.4	83.6	82.6	84.9	83.8	83.4	86.8	88.7	87.8
Ні	26.3	18.9	19.3	19.4	19.7	16.6	17.8	16.7	12.9	14.9	14.5	13.7	15.1	15.8	14.0	14.8	15.4	12.1	10.2	11.1
Не знаю	—	—	—	—	—	1.1	1.2	1.3	0.9	1.3	0.9	0.8	1.1	1.1	1.1	1.4	1.2	1.1	1.2	0.9
Не відповіли	0.5	0.7	0.0	0.1	0.3	0.1	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.1	0.2	0.4	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.2

s7. У Вашого чоловіка (дружини) та ж національність, що й у Вас?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Така сама	53.4	59.0	57.1	58.7	58.3	62.1	60.9	63.1	64.7	66.7	69.6	72.2	69.2	70.7	70.7	63.2	75.0	72.1	73.8
Інша	23.5	21.5	19.3	21.3	19.3	17.0	13.5	11.0	10.5	10.8	8.4	8.2	7.0	8.2	7.3	3.5	3.8	5.9	4.4
Не в шлюбі	21.1	16.2	23.7	19.3	22.4	18.5	24.6	25.0	23.9	21.9	19.2	19.1	22.0	20.8	21.1	33.3	21.2	22.0	21.3
Не відповіли	2.0	3.3	0.0	0.7	0.0	2.5	0.1	0.9	0.8	0.6	2.8	0.5	1.7	0.3	0.9	0.0	0.0	0.0	0.5

s8. Ваша рідна мова:

	1992	1994	1996	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021			
Українська	61.9	62.3	62.5	61.9	63.8	63.9	61.1	64.3	62.3	65.1	65.1	61.3	66.2	68.5	73.1	70.7	72.1	72.1	74.2	77.3	77.2
Російська	34.9	34.7	36.1	36.5	35.1	34.5	35.7	34.1	36.4	33.1	32.5	34.4	32.4	30.1	25.0	28.4	27.0	27.4	25.1	22.3	20.9
Інша	3.0	2.6	1.4	1.5	1.2	1.5	1.8	1.5	1.2	1.7	2.3	2.5	1.2	1.4	1.2	0.7	0.8	0.5	0.7	0.3	1.6
Не відповіли	0.3	0.4	0.0	0.1	0.0	0.1	0.1	0.2	0.0	0.1	0.1	0.0	0.2	0.1	0.8	0.2	0.1	0.0	0.0	0.0	0.3

s9. До якого віросповідання Ви себе відносите?

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Не релігійний	12.7	16.7	12.6	12.8	11.7	9.8	10.7	11.5	11.1	12.7	16.4	14.5	14.4	13.3
Православ'я	74.9	73.5	76.3	77.6	76.7	79.8	78.8	74.9	77.6	75.3	71.2	72.2	74.6	74.9
Католицизм	1.7	1.2	1.2	0.8	0.8	1.1	1.2	2.1	1.2	1.9	1.7	1.4	1.4	1.2
Греко-католицизм	7.7	5.7	7.4	6.6	7.4	7.6	7.6	7.6	7.9	7.7	7.8	9.7	7.9	7.9
Протестантизм	1.1	0.8	0.9	0.8	0.9	0.7	0.7	1.9	1.3	1.3	1.7	1.5	0.9	1.8
Іслам	0.3	0.5	0.2	0.3	1.0	0.3	-	0.5	0.1	0.1	0.3	0.4	0.1	0.2
Інше	1.1	1.4	1.3	0.8	1.0	0.6	0.7	0.8	0.5	0.7	0.5	0.1	0.6	0.5
Не відповіли	0.3	0.1	0.0	0.2	0.6	0.1	0.3	0.7	0.3	0.1	0.2	0.0	0.0	0.2

s9.1 Якір на попереднє питання "Православ'я", то до якої церкви Ви себе відносите?

	2021
До Православної Церкви України (ПЦУ, митрополит Єлісфавій)	36.0
До Української Православної Церкви, Московський патріархат (УПЦ, митрополит Онуфрій)	21.9
До іншої православної Церкви	1.5
Відвідую храми, але не знаю, до якої саме Церкви вони належать	12.5
Є просто православним, не належу до жодної з Церкв	23.6
Важко сказати	4.4
Не відповіли	0.1

s10. Де Ви народилися?

	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
В Україні	85.6	86.1	86.9	88.8	88.9	89.3	91.7	92.0	92.1	93.3	91.2	90.4	93.4	93.6
В Росії	9.7	10.3	8.7	8.2	6.9	7.4	5.4	4.5	4.8	4.0	4.6	4.9	4.3	3.6
В іншій республіці колишнього СРСР	3.7	2.9	3.6	2.0	3.4	2.7	2.4	2.5	2.3	2.1	3.2	3.3	1.5	2.3
В іншій країні	0.8	0.7	0.7	1.0	0.8	0.6	0.4	0.9	0.6	0.5	1.0	1.4	0.8	0.4
Не відповіли	0.2	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1	0.1	0.1	0.2	0.1	0.0	0.0	0.0	0.1

s11. В якому населеному пункті пройшла переважна частина Вашого дитинства?

	1992	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
У Києві	3.5	3.4	2.4	3.3	3.3	3.1	3.9	3.7	6.8	6.3	6.1	6.2	7.0	4.3	5.1
У місті з населенням понад 250 тис. осіб в Україні	19.6	19.1	20.6	20.4	21.7	21.5	21.7	21.7	17.4	20.2	21.7	22.3	21.8	21.2	19.0
У невеликому місті в Україні	29.9	25.4	25.1	21.7	24.0	24.1	22.4	26.7	30.4	31.6	26.1	28.2	23.3	24.3	23.7
У селі в Україні	36.9	44.9	42.2	44.7	43.1	42.8	44.6	41.8	40.5	37.0	41.6	40.3	42.4	44.5	46.8
За межами України, в місті	5.6	2.7	4.2	3.7	2.9	4.1	3.2	3.1	1.8	2.1	2.1	1.7	2.8	2.4	2.0
За межами України, в селі	2.9	2.8	3.8	4.2	2.9	2.9	2.5	2.1	1.6	2.1	1.2	1.1	2.3	2.3	2.2
Через часті переїзди в мене не лишилося вражень про місто/село мого дитинства	0.9	0.9	0.8	1.3	1.0	0.8	0.8	0.4	0.9	0.5	0.7	0.2	0.4	0.5	0.8
Інше	—	0.7	0.9	0.6	0.9	0.5	0.6	0.4	0.2	0.2	0.4	0.0	—	0.5	0.2
Не відповіли	0.8	0.1	0.0	0.0	0.1	0.1	0.5	0.2	0.3	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0	0.2

s12. Де ви зараз проживаєте?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Київ	5.2	5.0	5.9	5.5	5.0	5.0	5.4	5.4	5.6	5.3	5.4	7.0	7.7	7.8	7.6	7.6	7.7	7.5	7.5	7.3
Місто з населенням понад 250 тис. осіб	29.6	27.1	30.2	31.9	31.2	33.2	33.3	30.9	31.3	32.8	32.5	27.6	24.4	24.4	24.4	24.4	24.4	24.0	26.3	22.9
Невелике місто	23.7	35.0	32.3	29.9	30.8	29.6	30.1	29.5	28.0	30.5	25.6	27.7	33.8	27.8	35.9	27.7	35.9	35.5	32.5	36.4
Село	40.4	32.3	32.6	32.3	32.5	32.0	32.7	31.8	35.3	32.6	33.4	31.3	40.1	32.0	40.1	32.0	33.0	33.0	33.7	33.4
Не відповіли	1.1	0.6	0.0	0.0	0.2	0.0	0.0	0.0	0.4	0.1	0.3	0.9	0.3	0.0	0.0	0.2	0.0	0.0	0.0	0.0

s13. В якій області Ви проживаєте?

	1992	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Вінницька	2.4	3.7	3.7	3.7	3.7	3.7	3.7	3.0	3.0	3.0	3.0	2.9	1.3	3.7	3.7	3.7	3.7	4.1	4.1	4.1
Волинська	5.7	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.0	2.4	2.4	2.4	2.4	2.3	1.4	2.3	2.3	2.3	2.3	2.6	2.6	2.6
Дніпропетровська	21.1	7.6	7.7	7.6	7.6	7.7	7.7	6.9	6.9	6.9	6.9	6.9	8.3	8.9	8.9	8.9	8.9	8.4	8.3	8.3
Донецька	6.9	10.5	10.4	10.4	10.4	10.5	10.4	9.3	9.3	9.3	9.3	9.4	10.1	6.6	6.6	6.6	6.6	4.8	4.5	4.8
Житомирська	1.2	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.2	2.9	2.9	2.9	2.9	3.2	3.2	3.3
Закарпатська	1.8	2.1	2.1	2.1	2.1	2.1	2.1	1.7	1.7	1.7	1.7	1.7	4.2	2.7	2.7	2.7	2.7	3.1	3.1	3.2
Запорізька	—	4.2	4.1	4.1	4.1	4.1	4.1	4.8	4.8	4.8	4.8	4.8	4.2	5.4	5.4	5.4	5.4	4.6	4.6	4.6
Івано-Франківська	—	2.5	2.7	2.7	2.7	2.7	2.7	2.8	2.8	2.8	2.8	2.8	3.2	3.1	3.1	3.1	3.1	3.5	3.6	3.6
Київська (без Києва)	4.5	3.8	3.8	3.8	3.8	3.8	3.8	3.2	3.2	3.2	3.2	3.2	4.6	5.4	5.3	5.3	5.3	4.6	5.1	5.1
Київ (місто)	5.0	5.0	5.5	5.5	5.5	5.0	5.0	5.4	5.4	5.4	5.2	5.4	7.0	7.7	7.8	7.7	7.7	7.5	7.4	7.3
Кіровоградська	6.8	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	3.5	3.5	3.5	3.5	3.6	2.8	2.3	2.3	2.3	2.3	2.5	2.5	2.4
АР Крим	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.1	5.1	5.1	5.1	5.1	—	—	—	—	—	—	—	—
Луганська	0.1	5.6	5.7	5.6	5.6	5.7	5.7	6.4	6.4	6.4	6.4	6.3	5.6	2.6	2.6	2.6	2.6	1.8	1.8	1.8
Львівська	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	5.0	4.7	4.7	4.7	4.7	4.7	5.0	5.8	5.8	5.8	5.8	6.5	6.4	6.5
Миколаївська	9.9	2.6	2.6	2.6	2.6	2.6	2.6	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	3.2	2.7	2.7	2.7	2.7	3.0	3.1	2.9
Одеська	0.1	5.1	5.1	5.1	5.1	5.1	5.1	3.8	3.9	3.8	3.8	3.8	5.4	5.5	5.5	5.5	5.5	6.1	5.9	6.0
Полтавська	0.1	3.4	3.4	3.4	3.4	3.4	3.4	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	4.2	3.4	3.4	3.4	3.4	3.8	3.9	3.7
Рівненська	—	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.1	2.5	2.6	2.5	2.5	2.9	2.9	2.9
Сумська	—	3.2	2.8	2.8	2.8	2.8	2.8	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	2.2	2.7	2.7	2.7	2.7	2.9	2.9	2.9
Тернопільська	5.2	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	3.1	2.4	2.4	2.4	2.4	2.7	2.8	2.7
Харківська	9.1	6.2	6.2	6.2	6.2	6.2	6.2	6.4	6.4	6.4	6.4	6.4	7.2	8.2	8.2	8.2	8.2	7.2	6.9	6.9
Херсонська	0.1	1.1	2.3	2.3	2.3	2.3	2.3	3.3	3.3	3.3	3.3	3.3	2.3	2.5	2.5	2.5	2.5	2.7	2.8	2.7
Хмельницька	—	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	2.4	2.4	2.4	2.4	2.4	4.3	3.0	3.0	3.0	3.0	3.3	3.3	3.4
Черкаська	3.6	2.9	3.0	3.0	3.0	3.0	3.0	2.9	2.9	2.9	2.9	2.9	3.8	2.9	2.9	2.9	2.9	3.2	3.3	3.3
Чернігівська	3.8	2.8	2.7	2.7	2.7	2.7	2.7	3.4	3.4	3.4	3.4	3.5	2.3	2.6	2.6	2.6	2.6	2.7	2.7	2.7
Чернівецька	2.3	1.8	1.8	1.8	1.8	1.8	1.8	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	0.3	2.1	2.1	2.1	2.1	2.3	2.3	2.3
Не відповіли	0.3	1.2	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0

Переклад змісту *О. Максименко*

Підписано до друку 21.12.2021 р. Формат 60x84^{1/16}. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум. др. арк. 41,5. Замов. № . Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета,
виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України.
01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ НВП «Інтерсервіс».
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9